

ИВАН СТАДНЮК

УРУШ

Р о м а н

ТОШКЕНТ

Рафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

Редколлегия

С. О. Азимов, Б. Бойқобилов, И. Ғафуров, Ҳамид Ғулом,
З. И. Есенбоев, В. И. Зоҳидов, Зулфия, М. Қўшжонов,
Мирмуҳсин Н. Сафаров, Р. А. Сафаров Р. Файзий,
П. Шермуҳамедов, О. Еқубов, К. Яшин (Редколлегия раҳбари)

**ЭРКИН НОСИРОВ
ТАРЖИМАСИ**

Р
С 87

Стаднюк Иван.

Уруш: Роман / [Редкол.: С. О. Азимов ва бошқ.]; Э. Носи-
ров тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.—528 б.—
(Дўстлик кутубхонаси. СССР халқлари прозаси).

Иван Стаднюкнинг ушбу «Уруш» романида Улуғ Ватан уруши-
нинг биринчи кунлари, мамлакатимиз, ғарбий чегараларидаги фожиа,
совет жангчиларининг мислсиз қаҳрамонлиги ва Олий Бosh қўмон-
донлик қароргоҳидаги вазият ҳақида ҳикоя қилинади.

Стаднюк Иван. Война. Роман.

Р 2

С $\frac{70302-122}{М 352 (04)-82}$ 113—82 4702010200

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.
(Таржима.)

1

Фёдор Ксенофонтович купеда ёлғиз ўзи кетаётгани учун қош қорайган бўлса-да, чироқни ёқмай танҳолик гаштини суриб ўтирарди. У майин шабада урилаётган очиқ деразага тикилганича электр чироқлари хира милтираётган ойдin кеча оғушидаги Ленинград орқада қолаётганини томоша қиларди. Эндигина тарқала бошлаган кўнгил ғашлигини қайта қўзиб қўйишдан чўчигандай у ҳатто гимнастёркасининг камарини бўшатгиси ҳам келмасди.

Генерал-майор Чумаков ҳар гал оиласи бағридан узилиб, бирор сафарга отланса сиқилиб, хавотирга тушаверарди. Ҳарбий хизмат эса бола-чақадан тез-тез узилиб туришни талаб қилади, гоҳида бу айрилиқ анча муддатга чўзилади. Чумаков умри бинo бўлганидан бери кўп йўлларни босиб ўтган, чаккаларига қиров қўнган, қирмизи ёқасида заррин илк генераллик юлдузчалари пайдо бўлганига қарамай бунга сира кўниколмас, хотиржам бўлишга ҳам ўрганолмасди.

Фёдор Ксенофонтовичнинг бу сафарги сиқилиши ва хавотирга тушишига сира кугилмаган бир нарса сабабчи бўлганди. Уша нарса юрагини ғаш қилар, ҳаёт гоҳида одамни ҳатто етти ухлаб тушга кирмаган савдоларга дучор қилишини ўйлаб эзиларди.

Чумаков умуман ҳар бир ҳарбийнинг бошида бўлиб турувчи иш — янги лавозимга тайинланиш масаласида Москвага кетаётганди. Одам хизматини ўтаб, бола-чақаси билан яшаб турган жойини янгилаганида тинчи бузилиб, оилани кўчиришда талай заҳмат чекади албатта. Бу сафар эса генерал Чумаков хотини ва қизи билан хайр-хўшлашаркан, ҳар галгидан бўлак-чароқ дили ғашланди.

Фёдор Ксенофонович бундан бир йилча муқаддам Финляндия фронтдан қайтиб келганида Ольга Васильевна билан турмуш қурганларига йигирма йил, қизлари Ирина ўн олтига тўлганини яхшилаб нишонлаган эдилар. Эр-хотиннинг ёшлари бир ерга бориб қолганига қарамай, Ольга ҳамон бир қиё боқишу бир жилмайиш билан худди ёшликдаги каби Чумаковнинг қалбини така-пука қилиб юборарди. Гохи пайтларда ана шу муҳаббат иродасини сусайтириб, хизматдан совутаётгандай, ғайратига тўғаноқ бўлиб, истак-майлларини сўндираётгандай туюларди.

У Ольга билан йигирманчи йилда танишганди. Ўшанда чапдаст суворий Федя Чумаков Москвадаги ҳарбий академияга қисқа муддатли таълим курсини ўтагани келганди. Бир куни группа халфаси уни қўлланмалар келтиргани ҳарбий тарих профессори Ниль Игнатович Романовнинг уйига юборди. Ўшанда профессорни уйдан тополмаса ҳам ёшгина жияни Оляни учратиб қолди. Кўзлари шахло, гулрухсор ва ширинсухан. Оля ўша ажойиб кундан бери Федяни мажнуни шайдо қилиб келади. Собиқ қишлоқ йигити шунчалар гўзал қизга уйланганига анча вақт ишонмай юрди.

Йиллар ўтиб, ёшлик сархушлиги тарқаб, турмуш ташвишлари ортган бўлса ҳам муҳаббатга путур етмади. Улар иноқ яшашар, ажойиб қизчаларини еру кўкка ишонишмасди. Ирина ҳозир балоғатга етиб, кўп жиҳатдан отасига тортган, аммо ҳуснда нақ онасининг қизалоқлигини эслатарди.

Фёдор Ксенофонович хотини ва қизи билан ҳозиргина перронда хайрлашган, она-боланинг ёқимли ва дилига яқин овозлари ҳамон қулоқлари остида жанранглаётгандай эди. Хўш, нега бу қадар хавотир тортяпти у?

Бир ёстиққа бош қўйишган дастлабки йилларида Фёдор Ксенофонович хотинининг дийдорига сира тўймас, ҳижрон дамлари айрилиққа дош беролмайдигандай туюларди. У доимо командировкадан ёки хизматдан уйига бамисоли қанот боғлаб қайтаркан, яқин орадаги висол бахтидан қаттиқ энтиккучийди. Тақдир тақозоси билан энг олис гарнизонда хизмат ўтаган ёки яна пойтахтга қайтиб, академияда ўқиган кезлари хизматдошлари ёки ҳамкурсларидан бирортасининг хотини ҳуснда Ольгага тенг келолмаслигини кўриб суюнарди. Аммо бундан гоҳо чўчирди ҳам: эркак

зоти ичида бировлар бахтига хасадгўй ёки хиёнатдан ҳам тоймайдиган ғаламислар борлигини биларди. Би-лишгина эмас, байрам кечалари ёки кутубхоналарда (Ольга Васильевна кутубхоначилик институтини та-момлаганди) гарнизон шилқимлари хотини атрофида гирдикапалак бўла бошлашларини ҳам кўп кўрганди. Ушалар орасида дурустгина одамлар ҳам топилиб қоларди... Бироқ у хотинини рашк қилишига асос йўқ эди. Анчагина ҳаёт тажрибасига эга Чумаков рафи-қаси кимлигини кўриб турар, қалбдан сезарди. Оль-ганинг туриш-турмуши вафодорлик тимсоли эди. Фё-дор Ксенофонович хотинининг эркалатувчи ўтли бо-қишлари, бежирим лабларидаги ёниқ табассумни доим ҳис этарди...

Ҳа, унинг шу чоққача хотинидан ранжишга асоси йўқ эди. Бироқ, гоҳо-гоҳо хотини гарчи тўғри кўнгил-да, беихтиёр истиғно қилиб қолган пайтларда жаҳли чиқарди. Ольга ҳуснидан фахрланиб кўзгуга боқишларини у сезмаганликка олар, бироқ хотини одамлар орасида офатижон мовий кўзлари билан ҳадеганда атрофга нигоҳ ташлайверса ёки назокатли сузилса ту-тоқиб кетарди. Ольга бирор одам унга ҳавас билан қа-раётгани ёки атрофида ўзидан бўлак чиройли ва ба-шанг кийинган аёл йўқлигини сезиб қолса, чеҳраси дарҳол ёришиб, ҳаракатлари тетиклашар, эрига янаям эътибори ортиб, бесабабдан-бесабаб бир текис оппоқ тишларини кўрсатган кўйи янаям чиройли табассум қила бошларди. Шунда камоли жаҳли чиққан Чума-ковга Ольганинг бутун хулқ-атвори, ҳатто меҳрибон-чилиги ҳам ясама, хўжа кўрсингадай туюлаверарди. Гоҳо Фёдор Ксенофонович ўзини тутолмай хотини-ни койиб берса, бунга жавобан Ольга бир лаҳза тааж-жублангач, хушчақчақ хахоларди-да, пилик қошлар-ни учира-учира, ҳар турли қочирмалар қиларди. Ча-маси эрининг қизганишлиги ҳақидаги фикр ҳам Оль-ганинг завқини келтириб, ҳатто хурсанд қилиб юбо-рарди. Уйга қайтишгандан кейин, хотини кулги аралаш тантилик туйғусидан маҳрумсан, аёл назокатига ҳа-зил-мутойиба кўзи билан қаролмайсан, гўзал аёл ўз ҳусни билан бошқалар диққатини тортиши орқалиги-на чиройлилиги, у худди шу ҳусн-жамоли кўмагида яхшиларга шодлик, ҳасадгўйларга алам бахш этиши-ни тушунгинг келмайди, дегучийди.

Ўтган куни кечқурун ўрталарида Фёдор Ксенофон-тович сира кутмаган ва уни ҳайратга солган бир

гап бўлди. Кечкурунги тамаддидан кейин Ольга ликобини нари сурди-да, маъюсгина кўзларини эрига тикиб қандайдир бошқачароқ овозда баногоҳ бундай деди:

— Мана, сен гоҳо арзимас нималардир баҳонасида мени рашк қиласан...— Аёл узун тирноқларини кўздан кечира бошлади.— Сен билан танишгунимизга қадар йигитим бўлганини билмайсан-а, Фёдор?..

— Яъни, нима демоқчисан?— сўради оғир сукунатдан сўнг ҳозирги гап даромадига тушунмаган Фёдор Ксенофонтович. Уни хотинининг иқрори эмас, балки ранги сал оқаринқираб ўзини гуноҳкор сезаётгани кўпроқ ажаблантирарди.

— Таниш йигитим бўлганди... Жазманим...

— Сен уни... севармидинг?

Ольга катта-катта очилиб кетган кўзлари билан Фёдор Ксенофонтовичга шавқсиз қараб қўйгач, ҳозир бемаврид гап қилиб қўйганидан афсуслангандай истар-истамас жавоб қайтарди:

— Умуман менга ёқарди... Кейин уни Колчакни дўппослаш учун фронтга олишди... Ушанда бирдан сен бошимни айлантириб қўйдинг.— Ольга кутилмаганда доимо Фёдор Ксенофонтовични ром этувчи одатдаги овозда кулиб юборди.

Фёдор Ксенофонтович хотинининг кулгисидан сеҳрланмасликка ҳаракат қилиб бутунлай осойишта:

— Нега шу вақтгача яшириб келаётгандинг буни?— дея сўраганди, Ольганинг мовий кўзлари устидаги узун киприклари таажжубда пирпирарди.

— Яширмаганман... Яширадиган нарсанинг ўзи йўқ эди.

— Кейин йигитнинг қаршисида тавба-тазарру қилишга мажбур бўлдингми?— Фёдор Ксенофонтович хотинининг юзида қандайдир ётсираш ифодаси учқунланганини кўриб, саволидан ўзи ҳам қўрқиб кетди. Назаридан у ҳозир хотинидан даҳшатли иқрор сўзлари эшитадиганга ўхшарди.

Аммо Ольга бирданига яна хахолаб кулди-да, чапак чалиб қўйди. Сўнгра чеҳрасига ярашиб турган табассум аста ариб, эрига ўпкалаш аралаш жиддий бўқди.

— Наҳотки шундай хаёлга борган бўлсанг?.. Ирнани ўртага қўйиб қасам ичаманки, сендан бўлак ҳеч кимни севмаганман.

Фёдор Ксенофонович нима дейишини билмай, кўзларини гуноҳкорона олиб қочди. Унинг айбсиз айбдорлиги таъсирида Ольга йиғлаб юборди.

Шу пайт даҳлиздан қўнғироқ овози эшитилди. Ольга стулдан ирғиб туриб, ўзини ошхонага урди. Фёдор Ксенофонович эшик очгани йўналди.

Ирина ичкарига бамисоли ўйноқи шабададай отилиб кирди. У отасини ўпганидан кейин жума куни битирувчилар кечаси бўлиши, шу сабабдан ҳамма қизлар янги кўйлак тиктиришаётгани, ўғил болалар эса кечага яширинча ичкилик олиб келмоқчиликларини бидирлай кетди.

Фёдор Ксенофонович одатда қизи уйга келиб, мактабдаги янгиликлардан қақажонлик қила бошлаган дақиқаларда доимо унинг ўт-оловлиги ва пурвиқорлигига зимдан ҳаваси келарди. Қизининг бутун қиёфаси ва хулқ-атворида ҳалитданоқ кўп ўтмай вояга етажак аёллик куртаклари сезилардиким, мазкур куртаклар моҳиятини тушунтиришга ҳеч ким, ҳеч қачон аниқ ифода топиб беролмайди. Ҳолбуки ўша куртакларсиз ҳақиқий муҳаббат ҳам, инсон зотига боқийлик ва куч-қудрат бахш этувчи оналик ҳам йўқ. Ота Ирнанинг бир вақтнинг ўзида ширгуруч еб, янги қўшиқ хиргойи этиш, кўзгудаги ўз аксига қиё боқиб қўйишу онасига нимадир айтган кўйи тагин стол остидаги хонаки туфлиси билан пол депсинишига ҳам қуввати етганига доимо қойил қоларди. Аммо ҳозир Фёдор Ксенофоновичнинг бутун фикри-зикри ошхонада бўлиб, қулоқлари остидан ҳамон Ольганинг пиқ-пиқ йиғлаётган овози кетмасди.

— Ойим қалайлар? Кўринмаяптиларми? Нега ойимтилла қизларини кутиб олмадилар?— Савол устига савол ёғдириб ташлаган Ирина жавоб кутиб ўтирмаёқ, кўзгу қаршисида типирчилаганча беретини ечди-да, қисқартилган сочига оро бера бошлади.

— Кўзларим ҳар маҳалгидай йўлингда, қизалогим,— Ольга Васильевнанинг осойишта ва ҳатто шодон овози эшитилди.

Ҳанг-манг Фёдор Ксенофонович хотини емакхонага чашкаларда чой олиб кираётганини кўрди. Чеҳрасидан йиғлагани ҳам, асабийлашгани ҳам сезилмасди Ольганинг. Фёдор Ксенофонович хотинининг бу қадар ўзни қўлга ола билиши қаршисида лол қолди.

Ольга Васильевна столга чашкаларни тераркан, эрига бошдан-оёқ синовчан тикилди. Кейин кўзлари-

ни ифбатли олиб қочиб, енгил тортгандай хўссингач, қирра бурнининг юпқа катаклари кенгайган кўйи Иринага даданг билан гаплашаётгандик, деган маънода ишора қилиб қўйди-да, сўзини давом эттирди:

— Бу ёгини эшит энди,— аёл эрига огоҳлантирувчи нигоҳ ташлади.— Бугун Невский кўчасида кетаётсам, кимдир чақириб қолди. Қарасам, ўша! Сергей!.. Қани, кўзларимга ишонсам!!!

— Кимни айтяпсан?— Фёдор Ксенофонович гарчи гап ким ҳақида кетаётганини зумда пайқаган бўлса ҳам талмовсиради.

Ольганинг сузук кўзларида истехзо жилваланди.

— Ўша собиқ йигитим-да!..— Маънодор кулди аёл.— Сочи сеникидан ҳам баттар оқариб кетибди... Фан доктори, инженер экан! Ёнида хотини... Бечора Серёжка! Қаердан топганикин унақа абишқа аёлни?

Фёдор Ксенофонович аъзойи бадани бўшашгандай секингина стол ёнига чўкди.

— Шундай қилиб, Федя, якшанба куни тушда меҳмон кутавер.

— Якшанба куни балиқ овига бормоқчийдим!— деди оринган оҳангда Фёдор Ксенофонович.

— Балиқ овингни қўя турасан энди, Федик...— Ольга эрига илтижоли боқди.— Уларни таклиф этиб қўйдим. Танишиб ҳам оласизлар...

Поезд кўприкдан ўтиб борар, вагон деразасидан темир панжаралар лип-лип кўринарди. Фёдор Ксенофонович эндигина Ленинград орқада, рангпар оқ тунлар бағрида қолиб кетганини сезди.

У балиқ овига ҳам боролмади, тасодифий меҳмонларни кутиб ҳам ололмади. Якшанбагача ҳали икки кун бор, аммо у, мана, ошиқиш чақирув билан йўлда кетяпти.

«Албатта телефон қил, Феденька,— поезд ёқалаб юмшоқ вагон томон бораётганларида хотини айтган шу сўзларни эслади Чумаков.— Эртага кечқурун Москвадан, кейин Минскдан телефон қоқ... Якшанба куни қаерда бўлсанг ҳам албатта қўнғироқ қил! Эшитяпсанми?»

Хотинининг ана шу «эшитяпсанми» деган сўзи қандайдир огоҳлантиришдай юрагини зирқиратарди. Шунда у Ольга меҳмонларни кутиб олаётган пайтда эри қўнғироқ қилишини истаётганини тушунди.

Олдинда Ирина сумкасини ўйнаганча юкчи би-

лан ёнма-ён борар, икки кўзи теварак-атрофда эди. Бу ҳам Фёдор Ксенофоновичга оғир ботди. Онасининг: «Ҳусни жамолимни кўряпсизларми?» — дегандай одамларга чиройини кўз-кўз қиладиган одати қизига ҳам ўтганди.

Кимдир купе эшигини тақиллатганди, Фёдор Ксенофоновичнинг хаёли тарқаб кетди. Эшик гижирлаганча ёнга сурилиб, проводник аёл мўралади:

— Чой ичмайсизми?

— Ташаккур, кеч бўлиб қолди, — жавоб қилди Фёдор Ксенофонович.

Эшик қайта ёпилганидан кейин Чумаков хизмати, азбаройи шовилганидан одатдагидай хайрлашув зиёфати ҳам қилолмагани, бу ишни оиласини олиб кетгани келганида ўтказиш ҳақида хаёл сура бошлади. Ҳозир гўё вақтинчалик командировкага кетаётгандай эди.

Ҳамма нарса кутилмаганда рўй берди. Бугун эрталаб генерал-майор Чумаков қўмондон бўлмасидаги кенгашда қатнашди: улар яқиндагина киришилган округ қўшинларидаги командирлар звеносини мустаҳкамлашни қай тарзда давом эттириш хусусида анча бош қотиришди.

Вагон тебраниши, гилдиракларнинг бир меъёр «тақтуқи» ва ташқаридаги зим-зиё ўрмонда жадал оқаётган дарё шовуллаши бир-бирига қўшилиб, хотиржам ва узук-юлуқ фикр сурдирарди... Қўмондоннинг хайрлашаётиб жилмайиб қўйгани ҳам бир қур лип этиб ўтди. Кейин койишлар бўлмасмикин ишқилиб? Ишни ҳам шошилиничдан наридан бери топширди, актларни имзолади. Иккита дивизия командирига тавсиянома тайёрлаб, уларни қўмондонга беришга улгуролмади. Тавсияномалар халқ комиссарлигига топширилиши керак эди. Буни ўринбосаридан илтимос қилди... Очигини айтганда, ёш полк командирларидан Афанасьев билан Вихрев гарчи уддабурон бўлсалар-да, дивизияга қўмондонлик қила олишларига Чумаковнинг кўзи етмасди.

Генерал Чумаковнинг ўзи-чи? Механизациялаштирилган корпусни эплай олармикин? Ҳар қалай янги иш. Айтмоқчи, унча янги ҳам эмас: Қизил Армияда бунақа қўшилмалар ўттиз иккинчи йилдаёқ тузилганди. Бироқ ўттиз тўққизинчи йилда Испаниядаги урушнинг ўзига хослиги ва қийинчиликлари унчалар эътибор беришмадими, ё яна қандайдир сабаблар

бўлдими, ҳайтовур, жангда анча майдароқ зирҳли қисмлар маневр қилиши қулайроқ деган фикрга келинди... Ҳаёт бешафқат, энг яхши мактаб бўлгани учун тезда сергак тортишга мажбур этди. Фёдор Ксенофонтовичнинг ўзи чет эл ва ўзимиздаги материалларни ўрганиб, Ғарбий ва Жанубий-Шарқий Европадаги герман танк группаларининг ҳаракатлари тажрибасини умумлаштирарди. Шундан кейин журналда мақоласи чиқди. Назарга ҳам тушди... Бундан бир ҳафта бурун Москвадан маршал Шапошников қўнғироқ қилди. Шапошников эндиликда ғарбий чегараларимиздаги мудофаа иншоотлари ва мустаҳкамланган районлар қурилишига бошчилик қиларди. Ушанда Борис Михайлович мақолани мақтаб, герман қўшинларининг ҳужум операцияларида маневрли ҳаракатлари, мудофаадаги томоннинг қарши ҳаракатлари принципларини қоғозда баён қилишни сўраганиди. Булар мустаҳкамланган районлар қурилишида кўзда тутилиши керак эди. Бу топшириқдан Фёдор Ксенофонтович жуда яйраб кетди. У бир неча кеча ёзув столидан қимирламай астойдил ишлаганидан ҳозирда маршалга топширмақ учун кичикроқ рисола олиб бораётганиди...

Ҳа, генерал Чумаковнинг ҳозирги замон оператив санъатига илғор қарашлари назарга тушди шекилли, раҳбарлар йирик механизациялаштирилган қўшилмаларнинг зўр тарафдори экансан, булардан биттасини ўзинг тузиб, қўмондонлик қилавер, деган қарорга келишганга ўхшайди.

Бироқ нега бунчалар шошишмаса? Фёдор Ксенофонтович бугун эрталаб кабинетига қайтиб келганида ўзигагина уланган телефон жиринглаб қолди. Трубкани олганида Қизил Армия кадрлар бошқармаси ходими подполковник Рукатовнинг овозини эшитди.

«Янги лавозимга тайинланганингиз билан табриклайман, Фёдор Ксенофонтович! — Рукатовнинг трубкадан чучмал овози эшитилди. — Халқ комиссарининг шифрли буйруғини олдингизми?»

«Йўқ, олмадим. Қандай лавозим экан?»

«Телеграмма юборилган. Эртага эрталаб Москвада бўлишингиз керак, Фёдор Ксенофонтович. Механизациялаштирилган корпус командири қилиб тайинлангансиз, шунинг учун табриклайман!»

Нега тўсатдан бўлди бу иш? Нега бунчалар шошилишч?.. Фёдор Ксенофонтович фикрларини бир ерга

ҳеч тўплай олмасди. Тўғри, бундан олдинроқ халқ комиссарлиги сизга Ғарбий Белоруссия ёки Украинадаги корпусни таклиф этсак нима дейсиз, деб сўрашганди. Бироқ аниқ гап айтишмаганди.

«Бу ердаги ишларни топширишим учун фурсат керак»,— деди Фёдор Ксенофонович ўзини қўлга олиб, телефон трубкасига.

«Улгурмасангиз бўлмайди, ўртоқ генерал. Буйруқ!— подполковник Рукатов гўё ўша буйруқни ўзи чиқаргандай гапирарди. Бироқ шу заҳотининг ўзида кулимсираб деди:— Бизнинг ишимиз — етказиш, биз бу ерда, Москвада кичкина одамлармиз, яъни ижрочилармиз!»

Фёдор Ксенофоновичнинг таъби хира бўлди. Буйруқни келиб-келиб Рукатов етказгани ёқмаётганини тушуниб турарди.

Алексей Рукатов... 1925 йил... Олисдаги Заполье шаҳарчаси, игна баргли дарахтлар дарё бўйига сиқиб келган баракали казармалар, офтоб роса қиздираётган қумли майдон... Запольега ўқчи полки тузиб, бошчилик қилгани юборилган Фёдор Ксенофонович Рукатов билан илк марта ўша ерда учрашганди.

Фёдор Ксенофонович Рукатовнинг ротасига келганида ҳамма нарса батартиб эди. Фақат казармадагилар чехралари очилмай юришгандай кўринди. Фёдор Ксенофонович аввалига бунга эътибор бермади, тўсатдан келиб жангчиларни хижолат қилган бўлсам керак, деб ўйлади. Шундан кейин взвод командирларидан Рукатов ротасидан бошқа бўлинмаларга ўтказиш сўралган рапортлар ёғила бошлади. Чумаков шундан кейин рота командирини ҳузурига чақиртирди.

Рукатовнинг ифодасиз ва қимир этмайдиган кўзлари Фёдор Ксенофоновичнинг ҳозир ҳам эсида эди. «Нега взвод командирлари билан муросангиз яхши эмас?»— «Улар контрлар, ўртоқ полк командири!» «Далилларингиз борми?»— «Топишга ҳаракат қилман, ўртоқ полк командири!»— «Нимага рота жанговар тайёргарликда орқада қоляпти»— «Ҳаммалари муғомбир, ўртоқ полк командири!»

Фёдор Ксенофонович рота командирининг бунақа жавоблари саволларим бир хилдалигидан бўлса керак, деган хаёлга бориб, хижолат ҳам бўлди. Шундан кейин Рукатов билан шунчаки, табиатлари, ақлий қобилиятлари ва маълумотлари турлича бўлган одамларга бошлиқ бўлиш ҳақида суҳбатлашмоқчи бўлди. Би-

роқ гап қовушмади. Рукатовнинг худди инидан мўра-лаётгандай қимир этмовчи кўзлари ҳадикли боқар, гоҳида хаёлига нимадир келганида кўз қорачиқлари кенгаярди-да, лаблари ҳаракатланарди. Шунда гўё дилида борини тўкиб соладигандай туюлар, бироқ... кўзларидаги ифода зумда сўнар, хўрсиниб қўяркан: «Тузатилади, ўртоқ полк командири!» — деган қисқа ваъда билан қутиларди.

Чумаков Рукатовни барибир тузатолмади.

Тактикадан намунали машғулотлар пайтида батальон командири Рукатовга жудаям оддий вазифа — батальон йўлга чиққанда олдинги сафар заставасига командирлик қилишни топширди. Чумаков шунда Рукатов энг оддий масалаларда ҳам мутлақо бир қарорга келолмаслигига яна бир марта амин бўлди. У кўкрагини кериб, кўзларини ола-кула қиларди-да, қўрқаётгандай: «Менинг кетимдан олға!» деб бўкирарди. «Менинг кетимдан» қаёққа, қанақа жанговар тартибда, қайси маррага, қанақа вазифа, буларни ваҳима босган Рукатов хаёлига ҳам келтирмасди.

Фёдор Ксенофонович дивизия штабидагиларга ноқобил рота командирини бошқасига алмаштириб беринглар, деб ялиниб-ёлворди. У ердагилар эса ранжиган оҳангда: «Қобилиятлилар тайёр ҳолда туғилмайди, шуни унутманг», — дея насиҳат қилган бўлишди.

Бир куни ниҳоят полкка учта яхши рота командирини қайта тайёрловга юбориш хусусида буйруқ келди. Фёдор Ксенофонович иккиланаётган бўлса ҳам виждонига хилоф иш қилди: майли, зора Рукатов жиддийроқ малака ошириб келса. У чирт кўзини юмиб, Рукатов ҳақидаги анча чалкаш, аммо умуман ижодий характеристикасига имзо чекди.

Орадан ярим йил ўтганидан кейин батальон командири вазифасига тайинланган Рукатов полкка тантанавор кириб келди. Фёдор Ксенофонович Рукатов шу вазифага тайинланганлиги ҳақидаги буйруқдан кўчирмани ўқиркан, эси оғиб қолаёзди. Назарида биров унга қалтис ҳазил қилгандай туюқиб, дивизия штабига қўнғироқ қилганди, у ердан, «Уни энг яхши командир сифатида ўқишга ўзингиз тавсия қилгандингиз-ку», маънодаги эътирозга ўрин йўқ жавоб олди.

Чумаков буни ўшанда принципсизлиги учун берилган оғир қазо сифатида қабул қилди. Рукатов батальон командири сифатида қабул қила бошлади.

Фёдор Ксенофонович ҳозир Рукатов батальон

командири бўлган ўша пайтларни эслади. Кўз ўстида полк ҳаёти манзаралари гавдаланаркан, ҳарбий шаҳарчани қалин девордай қуршаб олган қарағайзор ўрмоннинг қовжироқ иси купени тўлдиргандай бўлди. Офтоб қиздирган қумли плацдан батальон командири Рукатовнинг овози эшитилгандай ҳам туюлди. Мартабаси, ўзи хон ўзи беклиги, мавқеидан масрур Рукатов қўли остидагилар қаршисида ўзини ҳаддан ташқари билагон кўрсатарди. Унинг йўл-йўриқ ва кўрсатмалари нодонларча бўлиб, нуқул манмансирар, буни эшитган Фёдор Ксенофоновичнинг хуноби ошарди. Ваҳоланки одатда халқнинг энг илғор вакилларигина командирлик қилишлари керак эди. Бу одам бўлса... Ўз имкониятига ортиқ баҳо берган Рукатов қаттиқ хижолат қилар, шошилиш чора кўриш керак эди... Рота командирлари арзимаган бир ҳафта ичида янги бошлиқ билан «мулоқот»да оғзилари куйди.

Рукатовни полкдан силжитиш осон бўлмади. Чумаков хайрлаша туриб, унинг имкониятлари, ҳаракатлари тўғрисида гапириб, ҳеч қачон бошлиқ лавозимда ишламаслигини маслаҳат берди. Аммо Рукатов қандай бўлса ўшандайлигича қолаверди. Тагин аллақандай курслар, қайсидир ерда хизмат, кейин Фёдор Ксенофоновичга таниш полк командирининг хунук, қари қизига уйланиш... Чамаси яна бир эмас, бир неча бошлиқ Рукатовдан уни дам ўқишга, дам бошқа нарсага «кўтариб» қутулган бўлса керак. Йўқса, сираям академияга келиб қолмаган бўларди...

1937 йили Рукатов ўша пайтларда Чумаков Испанияда эканлигини хаёлига ҳам келтирмай ундан ўч олмоқчи бўлди. Фёдор Ксенофонович қайтиб келганидан кейин бир чекист таниши учрашиб қолганида у Чумаков устидан юмалоқ хат тушганини гапириб берди. Уша юмалоқ хатда Запольедаги полкнинг собиқ командири, кейинчалик ҳарбий академиянинг тингловчиси Чумаковга мудҳиш айблар тўнқалганди. Фёдор Ксенофонович ўзига тақалган бемаъни айбларни тингларкан, кўз олдига Рукатовнинг таниш ва мудҳиш башараси келди. У ўз гумонини айтганди, чекист ҳайрон бўлиб, полк командири Чумаковнинг «контрреволюцион фаолияти» ҳақидаги баъзи чақувлардаги гувоҳлар орасида бу фамилия ҳам тилга олинганлигини тасдиқлади.

Фёдор Ксенофонович ўтган йили Мудофаа халқ комиссарлигига келганида Рукатов билан лифтда

тўқнашиб қолди. У энди подполковник бўлиб, семирган, юзлари мағиздай, чаккаларига оқ оралаганди. У генералнинг қўлини хурсанд қисиб, нималардир деди, кўзлари эса ўша-ўша қаттиқ, ҳадикли, омонатдай туюларди. Ушанда Фёдор Ксенофонтович Рукатов ўзи айтганидай кадрлар бошқармасида «стол бошлиғи» эканлигини билиб олди. Унинг бунга ишонгиси келмас, сабаби, армияда «кадрлар билан шуғулланадиган жойга» энг ишчан, оқил ва ҳар жиҳатдан покиза одамлар тайинланади, деган қонун бор эди. Эҳтимол, Рукатов ўзгаргандир, эс-ҳушли бўлиб қолгандир?

Нима бўлганда ҳам яхшики, Рукатов уни, яъни генерални бир нарса қила олишга қодир эмас. Фёдор Ксенофонтович ҳар бир командир қаерда хизмат қилишидан қатъий назар, у «кадрлар билан шуғулланадиган» бирор жойда қандайдир заиф томони ва қусуридан воқиф одам ўтирганлигини билса доимо хавотирда юришини биларди. Чунки қусури ошкор бўлган командирнинг унвони ошиши, ловозимда кўтарилиши ғийинлашиб, Кушками ёки бошқа янаям четроқ жойга йўл олиши турган гап эди. Бундан ёмони йўқ.

«Ҳақоратдан қутулишнинг энг яхши давоси — уни унутишдир», — кўнглидан ўтказди Фёдор Ксенофонтович. Сўнгра купе чироғини ёқиб, ётгани ечина бошлади.

Бугунги оғир кун ташвишларидан чарчаб кўзи уйқуга илина бошлаган Чумаков аччиқ бир ҳақиқатни эслади: сендан ҳайиққан одамдан эҳтиёт бўл, нияти бузуқ доимо энг яхши нарсани ҳам ёмонга йўйишини унутма.

2

Фёдор Ксенофонтович эрталаб иш бошланадиган пайтда Мудофаа халқ комиссарлигида эди. У истама-са ҳам ишни Рукатов билан учрашувдан бошлашга мажбур, чунки «шахсий дело»си «кадрчи»нинг қўлида эди. Саҳифалари тикилган ва рақамланган ана шу папкада Фёдор Ксенофонтовичнинг бутун ҳаёти — туғилишидан тортиб, 1914 йилда пиёда аскарлар полкининг оддий аскари сифатида хизмат қила бошлаган биринчи куни, ҳозиргача босиб ўтган йўли қайд этилганди.

Фёдор Ксенофонович эшикдаги қатор ёзилган фамилияларга кўра подполковник Рукатов ўтириши лозим бўлган кабинетга кираркан, папкалар қалашиб ётган бир неча столни кўрди. Ҳар бир стол ёнида кимдир қоғозлардан бош кўтармай ўтирарди.

Эшик очилганини эшитиб, жавон тавақалари оралиғидан қараган Рукатов ёлтоқланиб жилмайди.

— Қадамларига ҳасанот, қадрли Фёдор Ксенофонович! — Рукатов хиёл титраётган кўлларини чўзганича пешвоз сакраб турди. — Саломатлик тилайман, ўртоқ генерал! Танишиб қўйинглар, ўртоқлар, бу киши собиқ полк командирим бўладилар... Сизларга айтгандим.

Ҳайҳот, Рукатовнинг кўзлари! Фёдор Ксенофонович бир вақтлари ҳам шундай кўзни кўрганди... Харьков бўсағасидаги Чумаковларнинг Чернохлебовка қишлоғига бир пайтлар сайёр цирк келувди. Циркчилар ўтлоқда саҳна ясаб, тумонат одам тўплангач, ҳайратангиз томоша кўрсата бошлашди. Оғзидан бир дунё лента чувалаштириб чиқарган кўзбойлағич ҳаммани ҳанг-манг қилиб қўйди. Кейин саҳна яқинидаги болаларга кўз ташлаган кўзбойлағич ўн икки яшар Федя Чумакни қўли билан имлаб чақирди. У пайтлари Чернохлебовкада Чумаковни шундай аташарди. Эти жунжикиб кетган Федька саҳнага чиққанида кўзбойлағич шляпасини унинг юзига яқинлаштирди-да, ялингандай: «Бўш, дегин, беш тийин оласан», — дея шивирлади. Шляпада иккита товуқ тухуми бор эди. Федя нохуш лаб бурди. Бироқ унинг рўпарасида ҳадик аралаш юрак ҳовучлаган кўзбойлағич зор-зор мўлтираб турарди. Пешанасини совуқ реза тер қоплаган... «шляпа бўш дегин», — илтижо қиларди гўё циркчи лаблари титраган кўйи зўраки жилмайиб. Федьканинг кўзбойлағичга жудаям раҳми келиб кетди. Шундан сўнг томошабинлар томонга ўгирилди-да, ерга қараган кўйи: «Шляпада ҳеч вақо йўқ», — деди.

Кўзбойлағич кейин нима қилганини Фёдор Ксенофонович ҳозир эслолмайди... Рукатовнинг манави кўзлари ўшандаги кўзбойлағичнинг боқишларига ўхшарди. Бундан ташқари Чумаков бўлмадаги ҳамма уларнинг учрашувларини катта қизиқиш билан кузатаётганларини ҳам сезарди.

Генерал ўзини ноқулай сезиб, ҳамма билан бир-бир қўл бериб сўраша бошлади. Подполковник Рукатов эса хизматдошларига қараб кўпиришда давом этди.

— Очиғини айтсам, мени Фёдор Ксенофонтович одам қилган! Тоабад унутмайман буни!

— Жудаям ошириб юборманг, ўртоқ подполковник,— деди Чумаков босиқ кулиб, Рукатов таклиф этган стулга ўтираркан.— Ҳаммамизни армия одам қилган.

— Тўғри айтасиз, ўртоқ генерал, бироқ сизга очиғини айтаман: гарчи сочингиз қордай оқарган бўлса ҳам ёш кўринасиз,— Рукатов томдан тараша тушгандай гапни бошқа ёққа буриб юборди.— Мен бўлсам, қариб қолдим, сафдаги хизматдан чиқарилдим. Мана энди менга кадрларни ишониб қўйишган. Ниҳоятда қийин иш, одамларнинг тақдирини ҳал қиламиз, армиямизнинг қудрати ана шу тақдирларга боғлиқ.

— Хўш, ҳаракатларимиз режаси қандай?— шартта гапни бўлди Фёдор Ксенофонтович қовоғини солинтириб. У Рукатовнинг хизматдошлари ҳингир-ҳингир кулаётганларини сезаркан, ичида ижирғаниб: «Қандай нусха билан ишлаётганларини билишса ҳам чидаб туришибди-я...» — деб қўйди.

— Демак, бундай.— Рукатовнинг жилмайиши зумда йўқолиб, рўпарасига тунд тикилган кўйи давом этди.— Ҳозир сизни бўлимизга бошлиғи ҳузурига бошлаб бораман, у... Корпус командирини халқ комиссари қабул қилишни хоҳлаб қолиши ҳам мумкин.

— Корпус штаби қаерда жойлашган ўзи?— қизиқди Фёдор Ксенофонтович.

— Барановичи областининг қаеридадир.— Рукатов хизматдошларига саросимали жавдиради.

— Крашанида,— луқма ташлади беихтиёр кимдир.

Иккалалари қоронги йўлакдан кетишаётганда Рукатов бирдан сирли шивирлади:

— Фёдор Ксенофонтович, агар истасангиз, сизни Москва округида қолдириш ҳам мумкин. Уша вазифада! Хабарим бор: Ольга Васильевнанинг буйраги чатоқ, қизчангиз ўнинчини битираётган бўлса керак.

«Ҳаммасини биледи, аблаҳ»,— алам билан кўнглидан ўтказди Чумаков.

— Мен бошлиқларга айтувдим,— Рукатов генералнинг пинжига киргудек бўлиб қўшимча қилди.— Ўзингиз шама қилсангиз бас...

— Йўқ, ўртоқ Рукатов. Армияда вазифалар танлаб олинмайди.

Улар Полковник Микофин С. Ф. жумлалари битиқли тахтакач ёпиштирилган эшик ёнида тўхташди.

— Семён Филоновичми? — Чумаков тахтакачга ишора қилиб ҳайрон бўлди.

— У менинг бошлиғим эканлигини билмасмидингиз? — деди Рукатов бирдан овози ўзгариб совуқ оҳангда. Ҳатто йўлак ним қоронғилигида ҳам унинг нохуш ялтиллаган кўзларини кўриш мумкин эди. — Худди ўша киши ҳузурига келяпмиз. Бизни кутяпти.

Фёдор Ксенофонович гап нимадалигини тушундида, шартта эшикни очди.

Стол ёнида кексайган ва боши ярғоқ Сеня Микофин... полковник Микофин ўтирарди... Кўришмаганларига қанча йиллар бўлди-я!

Микофин бошини кўтарди-да, суюнганидан чехраси ёришиб, илдам ўрнидан турди:

— Киравер, оғайнижон! Кутавериб кўзим тўрт бўлди-ку!

Икки дўст қучоқлашиб ўпишишди.

— Сиз бўшсиз, — деди Микофин Рукатовга қарамай.

— Халқ комиссарлигида кўпдан бери ишляяпсанми? — сўради Чумаков бу ногаҳоний учрашувдан ҳамон ўзига келолмай.

— Икки йил бўлди. Нега кирмайсан, деб бошим қотарди. Москвага келиб турасан-ку, а?

— Сенинг бу ердалигингдан хабарим йўқ эди.

— Нега энди?! Рукатов-чи?.. У менга сен ҳақингда бор гапни айтиб туради... Менга қара, Фёдор, мени шу Рукатов билан хўп топиштириб қўйдинг-да!

— Мен-а? Қандай қилиб?

— Бурноғи йили уни бўлимимдаги бўш жойга юборишди. «Шахсий дело»си билан танишдим, сен йигирма бешинчи йилдаёқ қўл қўйган характеристикани ўқидим. Шунда, Федя Чумаков қўл қўйгандан кейин дуруст одам бўлса керак, деб ўйладим. Сенинг тарбиянгни кўрган, батальон командири бўлган экан. Шундан кейин ола қолувдим. Қарасам, расво одам экан, уни армиядан бўшатамиз.

— Оббо худо урди! — Фёдор Ксенофонович қўллари кертаркан, бўғиқ кула бошлади. — Бунақа тарбиямни олганлардан худонинг ўзи асрасин! Нақ қонимга ташна қилган у мени!

Генерал Чумаков ўшанда ҳали ҳайрат бармоғини тишлаган кўйи Рукатовлар қандай пайдо бўлиши, улар мураккаб инсон ҳаёти қонуниятларининг маҳсулини

ёки ҳаёт оқими янги ўзанда олға интила туриб йўлдан учраган барча бўш-баёвларни четга улоқтираётган алоҳида шароитларда юзага чиқиб қолармикинлар. Эҳтимол жамият соясида сурбетлашган маънавий қашшоқлар ўшандай одамларга айланишса ажаб эмас, деган хаёлга борганди.

3

Дов-дарахтлар қуршовидаги Гоголь хиёбони июнь қуёшининг жазирамасида ҳансирарди. Генерал Чумаков Мудофаа халқ комиссарлигининг баҳайбат биносидан чиқаркан, панжара тўсиқ ортидаги ёқимли салқинга кўз ташлаб, гардан терини артди. У хиёбонда пича ўтириб, фикрини тўплаб олмоқчи бўлди. Йўлда дуч келган ҳарбийларнинг саломларига дам-бадам жавоб қилиб, юқорига, Арбат майдонига қараб юрди, трамвайни ўтказиб юбориб, Гоголь ҳайкали томон бурилди; буюк ёзувчи ташвишлар билан кечган ўз ҳаётида нималарга эришгани-ю, нималарга эришолмагани борасида чуқур қайғуга ботган ҳолда ўй сурарди.

Чумаков чеккадаги ярми соя скамейкага ўтирди-да, фуражкасини олиб, папирос тутатди, демак бугун кечқурун Сеня Микофин уни Минскка кузатиб қўяди. Халқ комиссарлигидаги гаплар бир нарсага тақалди: округ штабидан келган маълумотга қараганда, корпусни шахсий состав билан тўлдириш бир ойдан кейин ниҳоясига етади, қурол ва техника масаласи чатоқ. бироқ округ кузда зарур нарсаларнинг барини олади.

Чумаков Қизил Армия Бош автобронетанк бошқармаси бошлиғи генерал лейтенант Федоренко ҳузурида бўлганида ундан гап орасида шунчаки сўраб қолди:

— Яков Николаевич, менинг ҳозирги вазифага бунчалар шошилиш тайинланишим сабаби нимада? Бир неча соат ичида ишимни топширишга улгуришим керак эди.

— Ростданми?— Федоренко таажжубда қошларини чимирди.— Сени огоҳлантириб қўйишлари керак эди. Яхши қилишмабди.— У календарга нималарнидир ёзиб қўйди.— Бироқ хизмат жойингга кечикмай бормасанг бўлмайди... Чегара нотинчроқ.

— Унда ТАССнинг яқиндаги ахборотини қандай тушунса бўлади?— сўради беихтиёр Чумаков.

Яков Николаевич жим ўйлаб турди-да, гўё истамагандай жавоб қайтарди:

— ТАСС ахбороти — бу давлат ташқи сиёсатининг ифодаси. Уруш сиёсатининг бошқача воситалар билан давом этирилиши эканлигини ўзинг биласан-ку. Ҳозирча уруш йўқ экан, биз ҳарбийлардан бир нарса: жанговар қудратни мустаҳкамлаш ва шай туриш талаб этилади. Бироқ... хавотиримизни ҳам, тайёргарлигимизни ҳам намоиш қилмаслигимиз лозим. Мумкин қадар тўқнашувдан қочишимиз зарур. Ҳатто чегарада биз томондан тасодифан отилган ўқ ҳам иғво сифатида қаралиши мумкин.

Чумаков шундан кейин мақола тайёрлигини айтгани маршал Шапошников кабинетига қараб юрди. Бироқ қабулхона остонасини ҳатлар-ҳатламас маршал кабинетидан чиқиб келаётганини кўрди. Борис Михайловичнинг кўриниши ташвишли ва қовоғи солиқ бўлиб, қаёққадир шошиларди. У Чумаков билан наридан-бери сўрашди-да, машинкада ёзилган ўн қоғозли текст солинган папкани олиб, миннатдорчилик билдирди. Чумаков бугун Минскка жўнаб кетишини билганидан кейин албатта у ердан қўнғироқ қилишни сўради...

Ҳатто сояда ҳам дим эди. Чумаковнинг ёнига похол шляпаси билан кўзга кўринмас чангни артиб, қўлида газета ушлаган, юзлари қип-қизил бир чол ўтирди. Фёдор Ксенофонович мўйсафиднинг оппоқ мўйловини силай-силай унга синчиклаб қараб қўяётганлигини сизди. Чол у билан гурунглашмоқчилигини ҳам пайқади. Генералнинг эса гурунглашишга тоби йўқ эди. У жўнаб кетгунича ҳарбий китоблар мағазинида, «Военная мысль» журнали редакциясида бўлиши ва ўзининг кекса устози, профессор ва генерал Нил Игнатович Романовни бориб кўриши зарур эди. Устозининг уйида Ольга билан танишганлиги учун ҳам унга бурчли эди. Чумаков профессор билан учрашувни хуш кўрар, у билан ҳаётнинг турли муаммолари ва мураккабликлари хусусида дилдан суҳбатлашишни ёқтирарди. Хуллас, Фёдор Ксенофонович ҳар гал Москвага келганида бир соат бўлса ҳам чолни кўриб кетишга вақт топар, ё уйига, ё бўлмаса академиядаги кафедрасига борарди.

Фёдор Ксенофонович чала чекилган папиросни ахлат идишига ташлаб скамейкадан қўзғалди-да, яқинроқдаги телефон-автоматга қараб юрди. Трубкани

олиб, таниш квартира телефонининг рақамини терди. Унга профессорнинг кекса рафиқаси Софья Вениаминовна жавоб қилди. Фёдор Ксенофонтович ўзини айтиб, саломлашганидан кейин трубкадан босиқ йиғи эшитилди.

— Нил Игнатовичимиз оғир бетоб,— Софья Вениаминовна йиғи аралаш ҳасрат қилди.— Лефортовдаги госпиталда ётибди, ёнимга ҳеч кимни киритманглар, деган. Сен эса, Феденька, бора қол... Куни битяпти...

— Аҳволи қалай?— деб сўради Чумаков Нил Игнатовичнинг палатасига киришдан олдин кекса врачдан.

— Дуруст... Ақли ҳайратангиз тиниқлашган,— жавоб қайтарди врач ўйчан қиёфада.— Хавотирга соляпти бу мени.

Палатанинг катта деразаси очиқ бўлиб, ундан госпиталь паркиннинг парваришланган кўм-кўк дарахтлари кўришиб турганига қарамай ичкарини дори ҳиди босиб кетганди. Гўё палатанинг тақир деворлари, профессор Романов устига чойшаб ёпиниб ётган каравотнинг оппоқ панжаралари ва бош тарафидаги оппоқ тумбочка дори ҳиди таратаётгандай туюларди.

Хонадаги деярли барча нарсалар оппоқ рангда бўлгани учун Нил Игнатович Романовнинг қуруқшоқ юзи ҳаддан ташқари рангпар, ҳатто кулранг туюлган бўлса ҳам ажаб эмас. Профессорнинг оппоқ мўйлови сийраклашиб, хунуклашган, кичрайган бурунчасидаги эскича чиройли пенсени қандай қўниб турганига ҳам ақл бовар қилмасди. Чолнинг пенсне тагидаги нам, кўзларидан андак мунг ва бепарволик ифодасини илгаса бўларди.

Ҳа, ҳарбий фанлар доктори, урушлар тарихи ва ҳарбий санъатнинг энг йирик билимдони бўлган генерал Романов ҳаёт билан видолашаётганди. Фёдор Ксенофонтович буни аниқ билгани учун у Нил Игнатович билан охирги бор дийдор кўришаётганини чуқур изтиробда кўнглидан кечирарди.

Бу азиз инсонга нима десин, нима билан юпатсин ёки вақтинча бўлса ҳам унинг нохуш хаёлларини қандай тарқатсин?

— Яшашдан чарчадим,— профессор кутилмаган меҳмоннинг гангиб турганини тушунганидан қандайдир тетик гапирди-да, чойшаб устидаги буришиқ қўлини силкитиб ҳам қўйди.— Хафа бўлишни ҳам, бировни... ҳатто яқинларимни ҳам кўришни истамай-

ман... Сенинг келганингдан эса хурсандман.— Профессор баногоҳ Фёдор Ксенофоновичга тикилиб қаровди, у бу сўзлар тўғрилигига ишонди.— Сен билан бу дунёда ҳалигача мени ушлаб турган ҳамма нарсалар ҳақида гаплашса бўлади. Тушуняпсанми?.. Менинг бутун ҳаётим мулоҳаза юритиш билан ўтди. Ҳозир эса жуда кўп нарсаларни ҳали айтолмаганга ўхшайман... Келганинг учун раҳмат, Фёдор. Ольганг эса мени кечирсин.— Чол Ольга Васильевна Москвада эмас, Ленинградда эканлигини унутганди.— Нариги дунёга кетар олдимда жияним билан нимани ҳам гаплашардим?.. Сенинг йўригинг бўлак... Сен менинг бир бўлагимсан, менинг билимларим сенга ўтган... Мен барча истейдодли шогирдларимни эслайман ва унутмайман... Фақат истейдодлиларини...—Нил Игнатович ҳарбий кишилар тўлдирган ўқув аудиториясини кўздан кечираётгандай жимиб қолди.— Мабодо группада иккита-учта шунақа тингловчи бўлганида ҳам лекцияни қизиқиш билан ўқирдим. Мен тарихни қайтадан варақлаб, тарихий-фалсафий масалаларга анча аниқроқ талқин ахтара бошладим, илгари бўлиб ўтган урушларга чуқурроқ қараб, улардан шунақа нарсалар топдимки, булардан эгим жимирашиб кетарди... Урушлар тарихи — кўп жиҳатдан инсоний телбалик тарихидир, деган гапни ким айтгани ёдимда йўқ... Бироқ бу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмайдди, чунки тарих айни пайтда башар тажрибаси ва асрлар идрокини ҳам ўзига жо қилади. Агар тарих, умуман тарих фани (буни ёдингдан чиқарма, Фёдор!) замонасидаги ғаразгўйликларга ва адоватларга сунъий равишда хизмат қилиш даражасида ўзини хор этмаса, теранлик бобида ҳам, тафаккурда ҳам чегара билмайди. Башарнинг машаққатли йўлида давлат, сиёсат ёки фаннинг қўли узун вакиллари тарихга фоҳишадай муомала қилишган ҳоллар бўлган. Тарих ҳам сўнгра кўзи очилсин, деб мақбаралар узра кўзга кўринмас шармандали ёдгорликлар қаққайтириб, башариятдан бошлаб ўчини олган... Йигирманчи асрнинг ашаддий найрангбози Адольф Гитлер ҳозирда тарихга ана шундай муомала қилмоқда!.. Гитлер Германия тарихидан дадил қўлқоп ясаб олиб, қўли куйишидан ҳам қўрқмай герман халқини телбалик йўлига ундамоқда... Россия тарихига эса кичрайтирадиган ва ис босган ойна орқали қараяпти. Ўтмишимизнинг ёрқин саҳифалари, маданиятимизнинг барча буюк томонларини

миллий-социал валдирашлар дуди билан тўсолмай, уларга германлар дахлдорлигини тушунтиришга уринмоқда.

— Ўзингизни уринтириб қўяяпсиз, Нил Игнатович,— деди Чумаков жимликдан фойдаланиб. У тез орада устозидан жудо бўлиб қолишини ўйлаётгани учун вужуди эзилар, шунинг учун ҳам профессор гап-ларининг маъзини чақишга қийналарди.

— Тўғри, толиқяпман,— Нил Игнатович унинг гапига қўшилди.— Бироқ дилимни ёндираётган нарсалар хусусида сен билан гаплашишимга бошқа фурсат бўлмайди... Ахир келишингни кутиб турувдим-да, азизим. Келиб кўришингни билардим... Эски ҳамкасбим ва дўстим маршал Шапошников ҳам келиб кўришини биламан... Балки адашаётгандирман. Ҳозир Шапошников учун оғир пайт... Хўш, Москвага қайси шамол учирди сени?

— Янги вазифага тайинландим. Ғарбий Белоруссияга механизациялашган корпусга қўмондонлик қилгани кетяпман.— Чумаков нимагадир бугун маршал ҳузурида бўлгани ва у билан гаплашолмагани ҳақида индамади.

— Ғарбий Белоруссияга дейсанми?.. Демак фронтга кетаётган экансан.— Профессорнинг кўзлари мунгли ялтираб, овози жиддийлашди.— Уруш бугун эмас, эртага. Шунинг учун Ольга билан қизингни олиб кетма.

— Урушга ҳали бордир!— Фёдор Ксенофоновичнинг кўнглига ғулғула тушди.— Урушга чап бериб бўлмайди, албатта, бироқ Гитлер билан шартнома бўлгандан кейин... Ўтган ҳафтадаги ТАСС ахбороти ҳам... Германия аҳд шартларига амал қилаётганга ўхшайди-ку.

— Уруш остонада турибди, қадрли Фёдор.— Профессор Чумаковга синчиклаб тикилди.— Академиядаги кафедра бошлиғи бўлишимдан ташқари, ажойиб инсон Борис Михайлович Шапошниковнинг дўстиман. Бош штабда ҳам шогирдларим кўк... Улар кекса профессорни йўқлаб, маслаҳатга чақириб ҳам туришади.

— Маълумотлар борми?— ташвишланиб сўради Фёдор Ксенофонович.

— Маълумотни бўлаётган воқеалардан илғай ола билиш керак...— Нил Игнатович аянчлироқ жилмайиб қўйди.— Биз Германия билан нима учун ҳужум қил-

маслик ҳақида аҳднома тузишга рози бўлганимизни тушунисанми?

— Вақтдан ютиш учун...

— Бу — икки карра икки... Чемберлен билан Деладье Гитлерни СССРга қайраганлари, Германияни бизга гижгижлаш учун қўлларидан келган барча ишларни қилганларидан хабаринг йўқми? Улар бизнинг кўплашиб туриб, Гитлерни тинчлантириб қўйиш ҳақидаги барча таклифларимизни дипломатик найранглар билан йўққа чиқаришди-ку.

— Балки биз таклиф қилишни эплотмагандирмиз? — Фёдор Ксенофонович шундай деди-ю, генерал бўла туриб шунчалар оддий нарсалар ҳақида кам ўйлабман, деб ўзини ноқулай сеза бошлади.

— Йўқ, биз таклифларимизни уқув ва изчиллик билан айтдик... Гитлер Австрияни чилпарчин қилганида Чехословакияни ҳам бир ёқлик қилиши аниқ бўлиб қолди. Шунда биз Америка, Англия, Франция ва Совет Иттифоқи иштирокида конференция чақиришни таклиф этдик... Инглиз-герман ҳамдўстлигининг эски тарафдори бўлган Невилл Чемберлен таклифимизга жавобан Германиянинг Шарқий ва Жанубий-Шарқий Европадаги ҳукмронлиги ҳуқуқини ёқламаймиз, деб оғиз кўпиртirse ҳам Гитлерга таъзим бажо келтириб маслаҳатга бориб турди.

— Франция ҳам тутуруқсиз қилиқлар қилганди, — деб қўйди Фёдор Ксенофонович. — Мен унинг Чехословакия билан ўзаро ёрдам ҳақидаги шартномасини бажармаганини айтяпман.

— Бунда ҳаммаси анча мураккаб. — Профессор сукут сақлагач, гапида давом этди. — Гарчи Украинада кучларимиз тўпланиб, уларни Чехословакияга ёрдамга ташлашимиз мумкин бўлса-да, биз ҳам шартномани бажара олмадик. Прагадагилар бизнинг ёрдамимиздан бош тортишди: уларнинг буржуазияси немислар билан оғиз-бурун ўпишишга умид қиларди. Франция эса ҳал қилувчи дақиқада бўлмаганга бўлишма қабилда иш тутиб, шартнома мажбуриятларини бажаришни истамади.

— Шуниси аниқки, — гап қўшди Фёдор Ксенофонович. — Ҳабашлар ўзларини ҳимоя қилдилар, испанлар курашдилар, гуситларнинг мағрур миллати эса немислар қаршисида бош эгди.

— Миллатнинг бунда айби йўқ... У барча воситалар билан ўзини ҳимоя қилишга тайёр. Чехослова-

ктя армияси буйруқни кутарди. Бироқ йирик буржуазия тепасидагилар ўз манфаатларини кўзлаб, республика ва миллат манфаатларига хиёнат қилишга рози бўлдилар. Франция бундан фойдаланиб қолди... Кейин ўттиз тўққизинчи йилнинг мартидан Франция, Англия ва биз ўртамизда музокара олиб борилди. Ўзинг билганингдай, бундан бирорта наф чиқмади.— Нил Игнатович ёнидаги тумбочкада турган стакандаги боржомдан бир ҳўплади-да, шифтга қараганича гапида давом этди: — Польша таҳлика остида қолганида биз Англия-Франция-СССР ҳарбий иттифоқи тузишни таклиф этдик... Чемберлен рад жавоби берди; албатта, баъзи француз, инглиз ва Америка газеталари яна Скоропадский бошчилигидаги Германия таъсиридаги «Буюк Украина» тузиш фурсати келди, деб дод солдилар.

— Тушунаман.— Чумаков истехзоли кулимсиради.— Мана, жаноб немислар, сизларга шарққа тўғри йўл. Фақат бизга таҳдид қилмасанглар бўлгани, деганида... Бизни Германия билан ҳужум қилмаслик ҳақидаги аҳдга имзо чекишга мажбур этган вазият шу тариқа етилди.

Орага узоқ жимлик чўкди. Нил Игнатович калавасининг учини йўқотиб қўйганга ўхшарди. Бироқ у бирдан хўрсиниб қўйди-да, гапини хулосалагандай деди:

— Бу аҳднинг баҳоси эса... Ун саккизинчи съезда Сталин мамлакатимизни ҳарбий конфликтларга аралаштиришга имкон бермаслик учун эҳтиёткор бўлишимиз керак, деб тўғридан-тўғри огоҳлантирганди. Украина билан Белоруссиянинг ғарбий областлари бизга қайта қўшилганларидан кейин Молотов сўзлаган нутқда ҳам давлат хавфсизлиги масалалари жуда долзарб бўлиб турибди, деб бекорга айтилмаган. Кейин Финляндия компанияси бошланди ва Болтиқ бўйи республикаларида Совет ҳокимияти тикланди... Буларнинг бари ўз вақтида бажарилгани шубҳасиз... Бизнинг чегараларимиз ғарбга томон анча узайган ҳозирги пайтда уларнинг жанговар тайёргарлик ҳолига келтирилган қўшинларининг оператив группировкалари қаршисида қудратли тўсиқ бунёдга келтириш лозим. Бу тўсиқ мамлакатнинг чегарага яқинроғида эмас... нарироғида бўлиши лозим...

Фёдор Ксенофонович кекса профессор ўлим тўшагида ётганига қарамай, аниқ фикрлаётгани ва ҳо-

зирги аҳволга сира ҳам тўғри келмайдиган қизиқиш билан мулоҳаза юритаётганидан лол эди.

Нил Игнатович эса кўзларини юмганича нималарнидир ўйлаб қолди. Бироқ шу заҳоти хўрсиниб қўйдида, сарғиш қовоқларини очмай гапира бошлади:

— Германия билан ҳужум қилмаслик аҳди ва савдо-сотик шартномаси бизга фурсатдан ютишга имкон берди. Биз ҳам мабодо Гитлер Совет Иттифоқи билан урушишга қарор қилса қирқ иккинчи йилнинг баҳоригача ботинолмайди, деб ишонардик. У эса ҳозир урушишга қарор қилди.— Бош штабда муҳим маълумотлар бор.

— Унда нега бизникилар бирор чора кўришмаяпти?— Фёдор Ксенофоновичга профессорнинг гаплари ақл бовар қилмайдиган туюлганидан уларга ишонгиси келмасди.

— Кўришяпти... Анчадан бери кўришяпти,— Нил Игнатовичнинг кўзлари ҳамон юмуқ бўлса ҳам ўзига-ўзи жавоб қилаётгандай давом этди. — Шарқдаги армия бу ёққа ташланяпти... Биз бўлсак дистанциядаги чопқирга ўхшаймиз: вақтимиз тугаб қолган бўлса ҳам финишга ҳали узоқ... Бу оғир дистанция. Автомобиль, авиация, артиллерия саноатини ривожлантиряпмиз. Анча-мунча ишлар қилинди... Энг муҳими капиталистик дунё иккига бўлинди, бу ажойиб ютуқдир!.. Бошқа нарса: биз капитализмнинг ҳарбий қудрати қаршида ёлғиз қолишимиз хавфли ҳам бор эди... Сен бўлсанг чорасини кўришмаяпти, дейсан.

— Биз урушга тайёр эмасмиз-ку!— Фёдор Ксенофонович ҳозир тезлашган ҳарбий ҳаракатларга дахлдор конкрет нарсаларни тарозуга солиб кўраётганди.— Мен қайта қуролланиш кетаётгани, қўшинлар чегарага олиб келинаётгани, машқ сборлари кўпроқ ўтказилаётгани, турлича жузъий сафарбарликлар қилинаётганини биламан... Бироқ буларнинг барини яқинда тупроғимизга бўладиган ҳарбий ҳужумни кўзда тутган ҳолда кўрилаётган етарли чора деб бўлмайди.

— Тез орадаги ҳужумга.— Нил Игнатович кўзларини очганди, Фёдор Ксенофонович уларда изтироб кўрди.— Менимча Сталин билан Бош штаб ҳануз Гитлерни тўхтатиб қолишга умид боғлашмоқда. Улар тутган позиция бир-бирига душман мамлакатларнинг ўзаро алоқалари тарихида янги эмас: бу урушга баҳона топиб бермаслик. Савдо шартномаси бўйича маж-

буриятларни яхши бажараётган бўлсак керак, Германия қўлга олган мамлакатларнинг биздаги миссиялари ва элчихоналари ёпилган... Бу эса нималигини ўзинг тушунасан. Биз чегаранинг нариги томонида қўшинлар тўпланяпти, деган игволарга қарамасдан, чегара тинч бўлиши учун ҳамма чораларни кўряпмиз. ТАСС ахбороти... бу, менимча, Гитлер эсини йиғиб олиши йўлидаги сўнгги уриниш бўлса керак. Охирги синов шarti... Лоақал ғарбий округларимиздаги қўшинлар яширинча жанговар ҳолатга келтириб қўйилган бўлса яхши эди-я.

— Қанақа тайёргарлик дейсиз! — Фёдор Ксенофонович аламли уҳ тортди. — Ҳаммаси аввалдан тасдиқланган план бўйича қилиняпти: Белоруссиянинг эски чегарасидаги мустаҳкам районларда қурол қолмаган, янги чегара яқинида эса қурилиш ишлари энди авж олдириляпти. Чегарага силжиётган қўшинлар бу машқ мақсадларида қилиняпти, деган хаёлда, уларнинг ҳатто жанговар комплектлари ҳам йўқ.

— Шундай, шундай. — Нил Игнатович аянчли илжайди. — Сталин очиқ сафарбарлик эълон қилиш — эртага уруш дейиш билан бараварлигини яхши тушунади; темир йўлни фақат қўшин ташишга бериш ҳам уруш дегани бўлади: чегара қўшинларига турган жойини ташлаб, жанговар маррани эгаллашга буйруқ бериш Германия тезда уруш бошлайди, демакдир. Бизга яна бир йил вақт берилсайди... Ана шунинг учун ҳам Гитлерни вақтдан ютқазिशга мажбур этмоқ йўлида иложи бор ишларнинг бари қилинмоқда. Бу маъқул албатта... Бироқ умидимиз амалга ошармикин?.. Мен урушга тайёргарлик билан боғлиқ жараёнлар ва психологик аспектлар қонуниятларини яхши биламан. Ашаддий урушқоқ Гитлер эса чўзаётган камонини бекорга бўшаштирмайди. Камонининг ипини биров қирқишга улгурмаса ёки нишонини тахта билан тўсиб қолмаса, ўқни албатта мўлжалга йўллайди. Кескин ният билан эмас, балки фақат сиёсий-иқтисодий можарони кўзлаб урушга тайёргарлик кўрилган мустасно ҳоллар ҳам бўлиб туради. Мўғуллар ўн учинчи асрдаёқ жангга ҳозирлик кўраётганларини бир неча марта намойиш қилиб, душман бақувватлигини билганларидан кейин қочиб қолганларини биламиз... Ҳарбий санъат метафизик талқин қилинган даврда ҳам, уруш ҳақида гапирадиган бўлсак, баъзи бир назарийчилар стратегия принципларини шу асосда қур-

ганлар. Лоақал прус офицери Генрих Бюловнинг «Энг янги ҳарбий система руҳи» китобини эслайлик. Унда муаллиф стратегиянинг вазифаси — урушда жангсиз мақсадга эришмоқликни исбот қилади.

— Ллойд ҳам асосий жангни хатолар оқибати ҳисоблаб истисно қилганди,— деб қўйди Фёдор Ксенофонович. Бироқ профессор Романовга ҳарбий тарихдан билимдонлик қилиш гўдакнинг паҳлавонга ўшқариши билан барабар эканлигини билганидан хижолат бўлди.

— Тўғри,— Нил Игнатович унинг гапига қўшилди.— Ҳозир эса бшққа замон...— У гапиришдан тўхтади.

— Наҳотки Гитлер ҳарқалай Ғарб ва Шарқ билан бир пайтда жанг қилишга жазм этса?— Фёдор Ксенофонович жимликни бузди.— Наҳотки Буюк Фридрих урушлари, кейин машъум Шлиффен плани асосида бошланган биринчи жаҳон урушида Германия икки фронтда ҳаракат қилишга мажбур бўлгани чўчитмаса Гитлери?

— Бизнинг доираларда кўпчилик худди шундай ўйлайди.— Профессор аччиқ кулимсиради.— Хилмахил каналлардан Германия ҳужумга тайёрланыпти, деган маълумотлар олиб туришса ҳам Гитлер билан генераллари бу ишнинг қалтислигини тушунмасликлари мумкин эмас, деб қўлларини ёзадилар. Баъзи бир «стратег»лар эса Германия қўшинларини чегарамизга олиб келаётганини у Совет Иттифоқи агрессия бошлашидан қўрққанидан қиляпти деб тушунтирмоқдалар.

— Э, бу ғирт бемаънилиқ-ку.— Чумаков қўл силтаб қўйди.

— Сен «Майн кампф»ни ўқимаган бўлсанг керак албатта?— профессор бирдан сўраб қолиб, бунга ўзи жавоб қайтарди:— Ўқий олмасдинг ҳам. Гитлер унда Россия масаласидаги қарашларини жуда аниқ баён қилган. Мен унинг сўзларини ёд биламан: «Биз Европадаги янги ерлар ҳақида гапирганда биринчи навбатда Россия ва унга тобе бўлган чегарадош давлатларни ўйлашимиз керак. Бу борада бизга қисматнинг ўзи йўл кўрсатиб бераётганга ўхшайди...» Мана шунақа... Гитлер Бавариядаги ҳокимиятни қўлга олишга уринганида уни Ландбергдаги турмага ташлашга йигирманчи йиллардаёқ ана шу китобни ёзиб, герман ҳарбининг «тиғи»ни «ёввойи Шарқ»қа қаратганди...

Икки фронтдаги ҳарбий ҳаракатлар ҳақида эса... Бу борада Гитлер қандай ҳаёлдалигини айтиш мушқул. Гесс Англияга бекорга учиб бормаган кўринади. Англия-Германия битими тузилмаган тақдирда ҳам Гитлер Франция, Норвегия, Польша ва Болқондаги яшин тезлигидаги ғалабаларидан кейин Совет Иттифоқини ҳам босиб олишга кучим етади, деб ишонапти.

— Сиз, Нил Игнатович, ўша қалтис фурсат келди, деб ўйлаяпсизми?

— Мендан бошқа ўйлаётганлар ҳам бордир.— Профессор хўрсинди.— Бироқ... армиядаги қамоққа олишлардан кейин кўплар юқоридан келган кўрсатмаларни бажарувчилари бўлишни афзал билмоқдалар: мен учун ишни бошқалар ҳал қилсин, дейишяпти. Ўз фикрингни айтсанг, ваҳимачи, ифвогарга ва яна алланима балоларга чиқаришади... Сен, Фёдор, бу гапларни бошқа бировга сира ҳам айта кўрма... Булар менинг фикрим ва тахминларим самараси сифатида ўзим билан бирга кета қолсин...

— Нега бундай деяпсиз, Нил Игнатович?

Профессор ўзини Чумаковнинг саволини эшитмаганга солди.

— Мен адашган ёки мен билан фикрлашиб турувчи одамлар адашган бўлиб чиқишлари ҳам мумкин,— гапида давом этди у.— Нимани гапираётувдим? Ҳа, разведка маълумотларини. Сенга айтсам, Фёдор, ҳар бир немис дивизияси чегарамиз томон силжиётгани Бсш штабга маълум.— Бироқ сохта ахборотдан қаттиқ юрак олдириб қўйишган. Бош штабдаги баъзи одамлар Гитлер армиясини шарққа силжитиш билан Англияни гангитмоқчи ва Германия яқин орада Британия оролларига бостириб киради, деб ишонадилар. Ҳамма ахборотлар разведка бошқармамизда йиғилади, унга жуда муҳим маълумотлар келади, бироқ улар кўпинча шубҳа остида қолади... Ҳукуматга муҳим фактлар билдирилган пайтлар бўлади, бироқ ўша ахборотнинг тагида эҳтиёткорлик билан ёзилган эслатмаси ҳам тиркалади. Разведка маълумотлари турлича каналлардан келгани учун гоҳо бир-бирига зид бўлади. Агар ҳар бир қўмондон разведка маълумотларининг қуруқ ўзини эмас, балки улардан чиқарилган хулосаларни, ҳарбий вазиятга берилган ҳушёр баҳони, умумлаштирилган фактларни ҳам ололса бу жанговар тайёргарликни оширган бўлур эди... Мен бундан бир ой муқаддам биттасининг кабинетига кириб,

фикрларимни айтдим.. Ушанда менга Иосиф Виссарионович урушни истамайди, бинобарин Германиянинг ниятлари ҳақидаги маълумотлар ва тахминлар билан унинг асабига тегмай, урушга қандай қилиб чап бериш кераклигини тушунтириб қўйишди. Хуллас, мени эски мактабга мансуб догматиклигимни шаъма қилиб, фикрим ичимда қолаверишини маслаҳат беришди... Мен бўлсам фикримни ичимда сақлолмай уни қоғозга туширдим-да, Сталинга жўнатдим.

— О, зап доносиз-да, Нил Игнатович!— хитоб қилди Чумаков хурсанд бўлиб.— Хўш, қалай? Жавоб келдими?

— Келди... Поскребишев уйимга қўнғироқ қилиб, Иосиф Виссарионович мен билан гаплашмоқчилигини айтибди. Хотиним Софья мени госпиталда ётибди, деганидан кейин салом айтиб, хат учун ўртоқ Сталиннинг ташаккурини етказишни илтимос қилибди.

Очиқ дераза пардаси қимирлагани ва шамол кириб, дори ҳиди кучлироқ анқий бошлагани учун Фёдор Ксенофонович кимдир палата эшигини қия очганини сезди. Угирилиб қараб оқ халатли барваста ва ёши ўтганроқ ҳамширани кўрди. У бас энди, дегандай огоҳлантирувчи имо-ишора қиларди. Нил Игнатович бўлса кўзларини ярим очиб, гапида давом этди:

— Мулоҳазаларим юзасидан Сталиннинг фикрини эшитишни жуда ҳам истардим... Ҳозир шундай вазият вужудга келдики, фақат мўъжизагина воқеалар ривожини ўзгартира олиши мумкин. Ё бўлмаса мен нималарнидир ҳисобга олмаяпман, нимададир адашяпман... Балки чиндан ҳам адашаётгандирман-а, Федя?— кекса профессор нам кўзларини Чумаковга бамисоли боладай умидвор тикди.

— Ҳақиқий аҳвол қандайлигини билмай туриб, бир нима дейишим қийин,— Фёдор Ксенофонович гуноҳ-корона жилмайди.— Бу дунёдаги ҳамма нарса сабаблар ва оқибатларнинг табиий алоқаси тақозосидир. Сталин ҳам машҳур марксист сифатида буни биздан яхши тушунади ва олдиндан кўзлангандан ортиқ ҳеч нима бўлиши мумкинмаслигига ҳам ақли етарди. Ҳар қандай воқеаларга таъсир қилса бўлади ва шундай қилиш ҳам керак. Мен Сталиннинг ҳушёр фикр юриштишига, Сиёсий Бюро билан ҳукуматнинг узоқни кўра олишига қаттиқ ишонаман.

— Хато қилишни жуда ҳам истардим-да!— Нил Игнатович уҳ тортди.— Эҳтимол Гитлер чиндан ҳам

чегараларимизга қўшин келтириб, бирорта ультиматум қўяр? Балки у Ғарбий Украина билан Ғарбий Белоруссия, Болтиқ бўйи ерларига кўз олайтиришдан на- рига ўтмас? Унга «бор-е» дейишдан олдин дипломат- лар жангини бошлаб, вақтдан ютиш мумкин эмасми- кин? Кейин, куз келганда Гитлер уруш бошлашга богинолмайди. Ким билади дейсан, Сталин балки шун- га ишонаётгандир?

Профессор мадорсиз қўли билан пенснесини олиб, чойшаб устига қўйди-да, қонсиз юзини деворга ўгирди.

— Бахтли бўл, Фёдор, — деди у бирдан овози за- ифлашиб. — Мабодо урушга тушиб қолсанг, академия- да менинг фанимни бекорга ўрганмаганингни унутма. Ҳарбий санъат тарихини билишлик уруш қонунияти- ни тушунган ҳолда кўп масалаларни ҳал қилиш, кўп нарсаларни чинакамига идрок этиш ва асил аҳамият- га қараб баҳолай олишингга имкон беради...

4

Полковник Микофиннинг хотини Кислие Водининг қаеридадир даволанаётган бўлгани учун Семён Фило- нович уйда генерал Чумаковни ўзи кутиб олди. Ик- ковлари ароқ ва пиво очишди, шўр балиқ, тузланган бодринг билан помидор, чўчқа ёғи ва колбасали дўл- ма тамадди қилишди.

Микофинлар коммунал квартирада истиқомат қилишар, шунинг учун ҳам Чумаков стол ёнида ўтирар- кан, қулоғига йўлакдан болалар чопиб ўтаётгани, ким- дир хонаки туфлисини шипиллатиб кетаётгани, ошхо- надан примуснинг вишиллаётгани эшитилиб турарди.

Кечки пайт бўлишига қарамай, балконнинг очиқ эшигидан қўшни уйлар узра тек қотган қуёш мўл-кўл нур сочаётгани кўриниб турарди. Офтоб нурлари хона- нинг деворларига ёпиштирилган бинафшаранг қоғоз- ларда жилва қилар, столдаги япасқи абажурни ёри- тар, бурчакдаги сирти силлиқ буфетни ҳам ялтира- тарди. Хонадаги нимаики бор ярқирар, ҳатто столдаги помидорлар ҳам ичидан нурланаётгандай эди. Кварти- рада буфетдаги вазада қуруқшаб қолган атиргул иси анқир, шундай бўлса ҳам Фёдор Ксенофонович бу тун госпиталь палатасида бўлганида димоғига кирган дорилар ҳидини илғаётгандай бўларди. Эҳтимол бунга ҳозир Романовни кўп гапираётгани сабабчи бўлиши ҳам мумкин.

— Ҳа, чол ўз ҳадигида асосий нарсани унутяпти.. — ташқарида кимдир вазмин одимлаб ўтганди, Микофин овозини пасайтирди.— Энг муҳими, биз катта фитнани бостиришга улгурганимизда... Бизга нима таҳдид қилганини биласанми? Қизил Армия юқоридан қуйигача халқ душманларининг қўлига ўтиб қолган экан!

Фёдор Ксенофонович хўрсиниб, папиросга қўл чўзди, Микофин эса ишонч билан сафсата сотишда давом этди:

— Калаванинг учи Лондондаги ҳарбий атташемиз Путьга бориб тақалди. Фитна жиловини Тухачевский, Егоров ва Гамарниклар ушлаб туришган экан. Ҳамма ҳарбий округларда — билиб қўй, ҳаммасида!— фитначилар қўмондон, ҳарбий кенгаш аъзолари ва сиёсий бошқармаларнинг бошлиқлари қилиб ўз одамларини қўйишган экан. Улар эса ўз навбатида қуйироқда турганларидан кўпларини фитнага жалб қилишган...

— Нега унда ҳозир қамалганларнинг кўпи оқланяпти?.. Бундан чиқди, бегуноҳ жабрланганлар ҳам бор экан-да?

— Усиз бўлмайди... Тўқайга ўт кетса, ҳўли қуруқ баравар ёнади. Бу ўринда қўлингдан ҳеч нарса келмайди. Яхшиси, тўрга майда балиқлар ҳам илинаверсин, кейин улар қайта сувга ташлаб юборилади, бироқ бирорта ҳам йиртқич балиқ ўз билдигича қолмасин. Кураш қонунияти бу... Ҳозир қамоқдан кўплар бўшаб келяпти, лекин ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди, фитна тайёрлангани аниқ...

— Қайдам,— Фёдор Ксенофонович ўйчан шундай деркан, папирос тутунини жирканиброқ тортиди.— Ҳар қолда сен айтганчалик кўламда эмасдир-ов.

— Сенга бирор нарса маълумми?— Сергакланди Микофин.

— Йўқ... Мен айбланганлардан баъзи бирлари билан анча яқин таниш эдим. Лозим бўлса баъзиларига кафиллик қилишим мумкин... Улар сира душман эмас. Ўзим устимдан ҳам чақув уюштиришганди.

— Жудаям ишонувчансан-да, Фёдор, душман бамисоли қўйиндаги илон.

— Нега қамалганлардан кўпчиликнинг хотинларини қаёққадир жўнатишганикин? Болаларни ҳам, болаларда нима айб?

— Шунинг учунки, улар раҳбарларнинг жон-қолига қўйишмасди. Мен битта кампирни биламан. Хат ёзавериб она сутимни оғзимдан келтирганди.

Микофин истеҳзоли кулди-да, ошхонага қаҳва қайнатгани ошиқди, Фёдор Ксенофонович эса ҳар қалай тақдир унга мурувват қилгани ва Рукатовнинг югуриб-елишлари иш бермагани ҳақида ўйлай бошлади. Аслида генерал Чумаковнинг хизмат варақасига синчиклаб қаралса, уни халқ душманлари билан алоқада бўлгансан, деб шубҳага олиш мумкин эди. Қамалганларнинг аксари билан у ўз вақтида бирга хизмат қилган ёки академияда ўқиган кезлари дўстлашиб қолганди.

Фёдор Чумаков ҳатто Якир билан ҳам таниш эди.

У ўттизинчи йилда академияни битириб, Харьковга, Украина ҳарбий округи штабига юборилиб, штаб бошқармасининг оператив бўлимида энди иш бошлагани ҳамано тўсатдан қўмондон Иона Эммануилович Якир чақиртириб қолди. У қўмондон кабинетига кираркан, стол ёнида қиёфаси ёш, дўнг пешана, кўриниши самимий, қоп-қора сочлари қалин, қизил ёқасида тўртта ромбаси бор одам ўтирганини кўрди. Уша одам Якир эди. У бошини кўтариб, Чумаковга синчиклаб кўз ташлади-да, ўрнидан енгил қўзғолди. Чумаковнинг рапортини охиригача ҳам эшитмай қўл узатди. Улар устига кўк мовут ташланган стол ёнига қарама-қарши ўтиришди.

— Ўртоқ Чумаков,— гап бошлади Якир,— мен академияни яхши битирганингизни ва командирлик тажрибангиз борлигини биламан. Қани, айтинг-чи, бўлгуси уруш ҳақида қандай фикрдасиз?

Чумаков таажжубини яширолмай, кифтларини учириб қўйди.

— Тушунаман,— давом этди Якир.— Ҳозирги саволга қисқа жавоб қайтариш қийин, устига-устак савол ҳам умумий.

— Тўғри,— кулимсиради каловланиб Чумаков.— Савол қайтарилэжақ жавоб каби анча мураккаб.

— Мени шу нарса қизиқтиради: сиз уруш бошланган тақдирда жанговар ҳаракатлар фақат душман территориясида эмас, балки ўзимизнинг территорияда ҳам бўлишини тасаввур қила оласизми?

— Шубҳасиз,— дадил жавоб қайтарди Чумаков.— Қўшинларнинг ҳозирги манёври сира кутилмаган йўналишларда қўлни баланд қилиши мумкин.

— Тўғри. Бинобарин партизанлар кураши ҳам мустасно эмас... Ҳарбий ва денгиз ишлари халқ комиссариати шуни кўзда тутиб бизларга бошқа кўп тадбирлар билан бир қаторда партизанларнинг раҳбар кадрларини тайёрлашга ҳам кўрсатма берган. Бу жуда қаттиқ ҳарбий сир албатта.

— Тушунаман,— бош ирғаб қўйди Чумаков.

— Биз мактаб ташкил қилиб, ишончли одамлар танлаб, уларни ўқитишга киришганмиз,— Якир Чумаковнинг афтига синовчан қараб секин гапира бошлади.— Сиз партизанлик ҳаракати тарихидан қисқача курс ўқиб беролмайсизми? Партизанларнинг душман орқа томонидаги ҳаракатлари тактикасини тарихий аспектда ёритишни кўзда тутяпман.

— Уқиганларим ҳозирча эсимда турибди, ўртоқ қўмондон,— бажонидил рози бўлди Чумаков.— Яқиндагина урушлар тарихи ва ҳарбий санъатдан давлат имтиҳони топширувдим.

— Романов Нил Игнатовичгами?

— Худди шундай.

— Унда уддалайсиз.— Якирнинг кўзлари шўх чақнаб кетди.— Мен ҳам бир вақтлари Нил Игнатовичда ўқигандим... Сиз программага нималарни кириштишни истардингиз?

— Энг кам деганда,— салмоқланиб мулоҳаза қила бошлади Чумаков,— Иван Болотниковнинг деҳқонлар урушини эсга олиш мумкин. Кутузов Тарутинда қўшинлар манёври ўтказиши, Денис Давидов эса партизанлар ҳаракати олиб бориши, Москвага келган Наполеонни қопқонга туширгани ҳақида батафсилроқ тўхталса бўлади. Гражданлар уруши йилларидаги партизанлар кураши ҳақида ҳам... Душманнинг орқа томонидаги уруш тактикаси ҳақида эса ҳозирги замон ҳарбий техникасини кўзда тутган ҳолда фикр юритиш лозим.

— Бу ҳам тўғри,— маъқуллади Якир.— Сиз албатта Илья Григорьев билан танишасиз, бизда портлатиш иши бўйича катта тажрибали шунақа мутахассис бор. У партизанлар уруш тактикаси билан жиддий шуғулланыпти.

Чумаков инженер Григорьевни у машғулот ўтказётган хонага партизанлар мактаби бошлиғи билан кирганида биринчи бор Григорьев бошлиққа рапорт берганидан кейин Чумаковни мактабга келган янги тингловчи деб ўйлагани учун унга бўш жой кўрсатди.

Чумаков стулга ўтирди-ю, бир дақиқадан кейин дарҳақиқат ўзини ўқувчидай сеза бошлади. Григорьев ўттиздан ошмаган эди. Унинг бўртиқ юз тузилиши иродали эканидан дарак берар, кўпни кўрган кўзлари мулойим боқарди. Хилма-хил портлатгичлар, капсюлдетонаторлар, замикателль, фитиль ва портлатувчилар ҳақида гўё улар маълум феъл-атворли, инжиқ жониворлар тўғрисида гапирётгандай шошилмай ҳикоя қиларди. Бўр билан доскага схемалар чизар, столда митти мина ясаб кўрсатарди. Буларнинг бари мароқли ва оддий туюлар, Илья Григорьев ҳозир табуретка оёғи, қалам ёки бўр бўлагидан мина ясашни ният этса, бу ишни кўпчилик кўзи олдидаёқ бажа-ришига ҳеч ким шубҳа қилмасди.

Кейин улар танишиб олишди.

Григорьев анча дилкаш, киши гаплашса яна гаплашгиси келаверадиган одам экан. Қарашларининг тўғрилигига ишонч ва буни осойишта изчиллик билан ҳимоя қила олиши одамни ром этарди. У Чумаков билан биринчи марта суҳбат қургандаёқ партизанлар уруши тактикасида кўприкларни, темир йўлларни, ҳарбий-саноат иншоотларини, портлатиш, транспорт воситалари, алоқа линиялари, штаблар, ўқ-дори ва ёнилғи омборларини йўқ қилиш асосий нарса ҳисобланишини батафсил исботлади. Бунга қўшилмасликнинг чораси йўқ эди. Чумаков шунинг учун ҳам лекцияларга тайёргарлик кўраркан, партизанлар у ёки бу операцияни амалга оширганларида қандай ҳаракат қилишлари борасида чуқур фикр юритарди.

Уларнинг йўллари кутилмаганда айри тушиб қолди. Илья Григорьев бир гуруҳ партизанларнинг бўлғуси командирлари билан амалий машғулотлар ўтказгани жўнаб кетди, Чумаковни эса бу пайтда Москва округига дивизия штаби бошлиғи қилиб ўтказишди.

Испания ҳарб-зарби бошланди. Ҳарбий маслаҳатчи Иоганн, яъни Фёдор Чумаков республикачи портлатувчиларни Рудольф исмли бошлиқлари раҳбарлигида фашистларнинг орқа томондаги коммуникацияларга қилган дадил ҳужумлари ҳақида кўп марта эшитганди. Портлатувчилар кўприкларни яксон этишар, ҳарбий эшелонларни ағдаришар, автомобиль колонналарига ҳужум қилишарди. Бу ҳақда гап очилгудай бўлса, албатта Рудольфни тилга олишгучийди.

1937 йилнинг июль кунларидан бирида Сарагоса яқинидаги чанг ва жазирадан оқариб кетган зайтунзордаги ўқчи полкнинг команда пунктига ўша машҳур Рудольф бир гуруҳ портлатувчилар билан батальон линиясидан душманнинг орқа томонига ўтишни Чумаков билан келишиб олгани келди. Шунда икковлари бир-бирларига қараб анграйиб қолишди. Чумаковнинг қаршисида юзини офтоб қорайтган доғ-дуғли шофёр комбинезони ва бошига пилотка кийган Илья Григорьев турарди.

Олдинига икковлари ҳам юраклари қоқ ёрилгудек «ўзингмисан», «оббо сен-е», «бормисан»дан нарса ўтишмади. Худди ёш балалардай учрашганларидан беҳад севинишди. Сал ўзларини босиб олганларидан кейин ташвишлана бошлашди. Чумаков билан Григорьев мамлакатимиздаги қамоққа олишлар ва кўпгина ҳарбий бошлиқлар қораланиб халқ душманлари сифатида отиб ташланганларини эшитишганди... Бунга ишониб қийин эди.

Ўша пайтда оддий сдамлардан бирортаси ҳам ҳақиқат қаерда-ю, ноҳақлик қаердалигини билмасди. Бу ёғи нима бўлиши ҳам номаълум эди...

Микофин хонага буғи чиқиб турган қаҳвали идишни олиб кирганидан кейин Чумаков уғрилиб қолган гапни давом эттирди:

— Бу балодан Испанияда бўлганим учун қутулиб қолган бўлсам керак дейман.

— Бўлмагур гап! — эътироз билдирди Микофин қизишиб. — Айбинг бўлганида сени ҳам аяб ўтиришмасди, ҳа, ишонавер. Икки йилдан бери кадрлар билан шуғулланавериб, унча-мунча нарса кўрдим...

Йўлакдан узоқ ва асабий ҳолдаги бўғиқ телефон овози келди.

— Ленинградни улашяпти, — деди Микофин ишонч билан. — Бор.

Фёдор Ксенофонович буни ўзи ҳам фаҳмлаб турар, негаки фақат халқаро телефон станциясидан шунақа қўнғироқ қилишарди. У шошилиб ўрнидан турди-да, стулини нари суриб, катта-катта одимлаб йўлакка чиқди. Трубкани кўтариши билан Ольганинг бетоқат ва масофа олис бўлгани учун бўғиқроқ чиқаётган овозини эшитди.

— Ҳа, ҳа!.. Квартира эшитяпти!

— Салом, бу менман. — Фёдор Ксенофонович йўлак бўйлаб қатор саф тортган каби кўринаётган

эшикларга малол келгандай қараб қўйди. Эшиклардан гўё одамлар тинглашиб мўралаётганга ўхшарди.

— Феденька, яхшимисан, азизим? Мен кечқуридан бери телефон ёнидан қимирламай ўтирибман!— Ольганинг лаби лабига тегмасди.— Ишларинг жойидами? Мен негадир асабийлашяпман.

— Ишларим жойида. Бироқ Нил Игнатович... унинг касали оғир...— Фёдор Ксенофонович уни госпиталга бориб кўрганини айтмоқчи бўлди-ю, бироқ Ольганинг у ёқда кўз ёши қилаётганини эшитиб, негадир гаши келди-да, қўполроқ гапирди:— Сенинг йиғи-сиғингдан наф йўқ унга! Энди буёғи кўргулик. Софья Вениаминовнага қўнғироқ қилиб, далда бериб тур кампирга!

— Албатта, Феденька, албатта... Вой худойим-е!..

— Бу ёғига қулоқ сол!.. Ҳозир мен Минскка жўнаб кетаман, йигирма иккинчида, якшанба кунни жойимда, Крашанда бўламан... Ғарбий Белоруссиядаги кичкина шаҳарча у.

— Етиб боришинг билан қўнғироқ қилишни эсингдан чиқарма!.. Эшитяпсанми?

— Эшитяпман!— Мабодо қўнғироқ қилолмасам, меҳмонларингга салом айтиб қўй.

— Нега жаҳлинг чиқяпти, Фёдор?— Ольга йиғламсирагандай бўлди. У эрининг жавобини ҳам кутмай гўё гапини охиригача эшитмаслигидан чўчигандай шошилиб гапира кетди.— Бизларнинг кўчиб боришимизни пайсалга солма! Қайси нарсаларни багаж билан жўнатиш, қайсиларини бирга олиб кетишни ўйлаб қўйганман. Ирина институтга киришга ўша ерда тайёрланаверади...

— Ирина уйдаими?

— Эсинг жойидами ўзи!.. Бугун унинг битирув кечаси-ку!

— А-а, тўғри... Хўп, соғ бўл...

— Сен ҳам, Феденька!.. Қўнғироқ қил, бизларни ҳам тезроқ олиб кет! Сени ўпаман, азизим...

Фёдор Ксенофонович Ольганинг кейинги сўзларини эшитмай трубкани илди-да, қайнаган кофе ҳиди анқийётган хонага қайтиб кирди.

— Гаплашдингми?— сўради Микофин.

— Раҳмат, ҳаммаси жойида,— ҳорғин жавоб қилди Фёдор Ксенофонович. У дастрўмоли билан тер босган гарданини артиб, стулга ўтираркан, қаҳвали чаш-

кани яқинроғига тортди.— Қани, охиргисини олайлик. Казаклар айтгандай сафар олдидан.

— Сафар олдидан бўлса олдидан-да.— Микофин қадаҳларни тўлдириб меҳмонга дўстона боқаркан, кўнгли юмшаб кетди:— Сенинг келгуси тақдиринг учун, Фёдор!

— Тақдирнинг майдакаш муруввати хатарли.— Фёдор Ксенофонович жилмайган кўйи қадаҳини Микофиннинг қадаҳи билан тўқнаштирди.

— Нега бундай деяпсан?— ҳайрон бўлди Микофин,— тақдир у қадар сийламаган-ку сени. Баъзи курсдошларимиз армияга қўмондонлик қилишяпти.

— Шунчаки умуман айтяпман-да,— Фёдор Ксенофонович хушламайроқ жавоб қайтараркан, соатига қараб қўйгач, гимнастёркасининг ёқа тугмаларини қадай бошлади.— Вокзалга жўнайдиган вақт ҳам бўлди.

— Сабр қил, Федя. Пастда машина кутиб турибди. Фақат машинада камроқ гапир.

— Ҳаммасини гаплашиб бўлдик-ку.— Фёдор Ксенофонович кофе ҳўплади.— Нил Игнатовичимизнинг гапларига унча аҳамият бермаслик керак демоқчисан-да, а?

— Нил Игнатович фақат воқеаларни таҳлил қилади, бироқ у ана шу воқеалар кечаётган вазиятни ҳис этмайди.— Микофин ҳамсуҳбатига маъноли қараб қўйди.— Биз, кадрчилар чегара қисмларига жўнаётган кишиларимизга қандай оқ йўл тилаш кераклигини айтган бўлишардику... Урушга тайёрланилаётгани сир эмас. Уни яшириб бўлмайди энди.

— Ҳамма гап шундаки, Гитлер бутун дунёни кўзи олдида тайёргарлик кўряпти.

— Бош штаб безовталанмаётган экан, демак Гитлернинг тайёрланаётгани ҳам, нияти ҳам хавотирланадиган даражада эмасдир-да.

Чумаков соатига қараб қўйиб, ўрнидан қўзғолди.

— Қани, кетдик. Вақтдан олдинроқ боришни яхши кўраман...

5

Орадан бир кеча-кундуз ўтса ҳам Ленинград олисда қолиб кетгандай туюларди. Генерал Чумаковга эндиликда Ленинграддан кейин бошқа йўл кўндаланг бўлганди. Мәсква-Минск псезди тобора тезлигини оширарди.

Фёдор Ксенофонович Мудофаа халқ комиссариати, Бош штаб, Нил Игнатович ҳамда Микофиндан эшитган барча гаплардан кейин анча-мунча гангиб қолгани учун бошқа ташвишларини майда ва кулгили санаб унутаёзганди. У дим вагондан тезроқ қутулиб, ўзини чегара яқинида, корпус штабида, Крашани деган нотаниш шаҳарда қўришни истарди.

Уша ерда ҳаммаси равшанланиб, катта урушлар доимо баҳорда бошланади, қабилидаги азобли фикр ортиқча қийнамайдигандай эди.

Минскда, перронда Фёдор Ксенофонович сира кутмаган воқеа рўй берди. У вагондан чиққанида танкчилар формасидаги баланд бўйли, қотма, қорамтир, чувак юзи ажиндорроқ полковник билан яп-янги кўк комбинезон кийган қизил аскар яқин келишди.

— Ўртоқ генерал Чумаковмисиз? — сўради полковник қўлини фуражкасига текизган ҳолда сал жилмайиб.

— Ҳа, — жавоб қайтарди Фёдор Ксенофонович таажжубланиб.

— Ўзимизни таништиришга рухсат этинг, ўртоқ генерал-майор. Полковник Карпухин!.. — Степан Степанович. — У Чумаковга хиёл эгилиб қўшимча қилди: — Сизнинг штаб бошлиғингизман. Бу эса, — у аскар томонга бош ирғади, — машинангизнинг ҳайдовчиси қизил аскар Манжура.

Манжура хижолатда қизариб кетса ҳам қаддини ғоз тутиб чаптастлик билан честь бераркан, пошнalarини бир-бирига келишимли уриб қўйди.

Фёдор Ксенофонович полковник билан қизил аскарнинг қўлини мамнун қисди.

— Келишимни қандай билдингиз, Степан Степанович?

— Кеча округ штаби ишлари билан келувдим. Кадрчилар ҳузурига кирганимда айтиб қолишди. — жавоб қайтарди Карпухин. — Шунда кутиб олишга аҳд қилдим. Бошқача бўлиши мумкинми?

Шофёр генералнинг чамадонини кўтарган кўйи вокзал биноси оралаб машинага олиб кетди. Чумаков билан Карпухин шошилмай унга эргашишди.

Фёдор Ксенофонович перрон билан вокзалда командирлар, сержантлар, оддий аскарлар сероблигига эътибор берди.

— Қандай кўч-кўч бу? — деб сўради у теварак-атрофига қизиқиш билан қараб.

— Отпускага кетишяпти,— жавоб қайтарди полковник Карпухин,— ТАСС раддиясига қадар отпускар бекор қилинганди, энди бўлса рухсат беришди. Фёдор Ксенофонович профессор Романов билан қилган суҳбатини эслаб, юраги увишди.

Вокзал майдонида трамвайлар жингиллаб ўтиб турар, якшанба тайёргарлигидагилар мўл, мовий осмондан қуёш аямай олов пуркарди.

Уша куни шанба, 21 июнь, тинчликнинг сўнгги куни эди. Бироқ бу фақат чегаранинг нариги томонидагиларгагина равшан эди. Ҳатто территориямизга Қизил Армия командирлари, чегарачилар ва милиция ходимлари формасида ташланган ва ўрмонларда кутавериб тоқатлари тоқ бўлган немис қўпоровчилари ҳам совет кишилари учун бу оғир фурсат қачон бошланишини аниқ билишмасди. Улар рациядан пароль сигнали кутишарди.

Генерал Чумаков эрта билан округ қўмондонининг қабулига киролмади, шу важдан андишани бир чеккага йиғиштириб қўйди-да, полковник Карпухин билан штабнинг турли бўлим ва бошқармаларига кириб, тузилаётган корпуснинг эҳтиёжлари ташвишини торта бошлади. Туш пайтида яна қўмондон, армия генерали Павловнинг кабинетига йўналди.

Қабулхонада Фёдор Ксенофоновични жигарранг камари ялт-юлт қилаётган ёрдамчи қаршилади. У генерал Чумаковга эҳтиром билан ва узрли оҳангда қўмондон кабинетига округ штаби бошлиғи генерал-майор Климовских билан оператив бўлим бошлиғи генерал-майор Семёнов ахборот беришяётганини айтди.

— Кутасизми ё айтишни буюрасизми?— сўради ёрдамчи.

— Қўмондон бўшагунча кутаман.—Фёдор Ксенофонович тик турган вешалкага фуражкасини илдида, кенг қабулхонага бепарво кўз югуртириб, бўшашганроқ қиёфада стулга чўкди. У армия генерали Павлов билан холи учрашишни, уставда айтилганидек механизациялашган корпус командирлигига тайинланганлиги хусусида ахборот беришни ва шунда академияда бирга ўқиган тенгдош ва Испаниядаги жанглардаги сафдоши ўзини қандай кутиб олишини кўрмоқчи эди.

Испания... Оғир, нафасни қайтарувчи жазира, «ўт очиш» орқали ҳужум — ўқ-дори тугамагунча хандақ-

лардан тинимсиз ўқ узиш, баъзан бундан ҳам жиддий-роқ жанглар, муваффақият ва мағлубиятлар.

Чумаков, яъни ҳарбий маслаҳатчи Иоганн у ерда фронтнинг турли участкаларида танк бригадасининг командири Павловни кўп марта кўрганди... Ушандан бери тўрт йил ўтди холос! Бригада командири армия генерали бўлишга, оддий округ эмас, балки алоҳида, энг йирик округлардан бирининг қўмондони бўлишга улгурса, бу ўтган муддат кўпми ё озми?.. Мана шу ўтган йиллар ичида Фёдор Чумаков гарчи оғир бўлса ҳам битта пиллапойни босиб ўтди, полковникликдан генерал-майор бўлди.

Йўқ, ҳозир Фёдор Ксенофоновичнинг юрагини ҳасад кемирмаётганди. У хавотирда эди... Нега деганда, кечаги бригада командири ёки ҳатто яқиндаги фин урушида корпус командири бўлган одамнинг гимнастёркаси ёқасида армия генерали эканлигини билдирувчи бешта юлдузчани кўриш ҳазил эмас-да!.. Нақ бешта юлдузча! Бундан ақалли иккитасининг ўзи¹ командирни кўп йиллик армия хизматининг машаққатли йўлларида қўлга киритилган ҳарбий етуклиги ва улкан тажрибасидан гувоҳлик берувчи бошқача, юксак поғонага кўтаради. Генералликнинг дастлабки, ҳа, дастлабки (ҳарбий одамнинг табиати шунақа ўзи) юлдузчалари насиб этган киши бутун вужуди билан ўзини бошқача сезади, яшаргандай бўлади, олий мартаба эгаси ва армия билан халқ ўртасида чуқур ҳурматга сазовор алоҳида кишилар билан мулоқот қила бошлайди. Бунақа одам беҳад хурсанд, генераллик унвонидан ғурурланган ҳолда иши ва сўзи, босган ҳар бир қадами билан бу юксак ҳамда фахрли унвонга муносиб бўлишга интилади, зиммасига кўп нарсалар юкланишини унутмайди.

Тақдир оддий одамни бениҳоя тезкорлик билан генералликнинг тўла ва баланд юлдузлари анжуманига муяссар этса у ўзини қандай сезаркин, негаки у ёғига, яъни кўзни қамаштирувчи, теварагини тилладан ишланган давр барглари оғир ўраб турган маршал юлдузига салгина қолади-да? Мана шу белгилар оғир армия хизматида, штаб ва далада ўтган кескин машқларда ва ҳарбий тажрибанинг сир-асрорларига турлича йўсинда шошилмай етиладиган ва саркарда-

¹ Совет Армиясидаги погонлар жорий этилгунга қадар генерал-майорлар ёқаларига иккитадан олтин юлдузча тақийшарди (Муаллиф эслатмаси).

лик истеъдоди аста-секин камол топадиган академиянинг сокин аудиторияларида қўлга киритилмаган нарсаларнинг ўрнини боса олармикин? Ё бўлмаса Дмитрий Григорьевич Павлов қисқа вақт ичида ҳарбий санъат чўққиларини эгаллашга имкон берган алоҳида истеъдод соҳибимикин, характерини ҳозирда ўзи эгаллаган ва ёқаларидаги юлдузлари тақозо этадиган юксак мавқе бошини гангитмайдиган қилиб созлаб олганмикин? Ҳарбий округ деб аталган, талай қўшин организмларидан иборат, ягона жанговар кучни бошқаришга қобилмикин? Бу округ чегара бўйлаб тўрт юз эллик километрга чўзилиб, Белоруссиянинг уч юз километр ичкарилигидаги территорияга сочилган учта умумий қўшин армияларига бирлашган ўнларча дивизиялар, корпуслар ва махсус вазифаларни бажарувчи жуда хилма-хил қисмлардан иборат-ку?.. Жасур командир Павлов саркарда Павловга айланганмикин? Янги армия генерали Қизил Армиянинг Совет давлатининг асосий дарвозасини кўкраги билан беркитиб турган энг қудратли авангардларидан бирининг жанговар тайёргарлиги учун шахсан жавобгарлигини тушунармикин?

Фёдор Ксенофонович бу каби мартаба қозонганлардан кўпини биларди. Улар тайёргарлиги энг зўр ва иродали командирлар албатта. Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Сонсиз ҳарбий ходимлар орасидан энг истеъдоддиларини топиб, уларни олий мансабга ўтказиш, зиммаларига улкан масъулият юклаш учун озмунча заҳмат чекилмаган. Генерал Чумаков баногоҳ анчагина юксак лавозимга парвоз қилган баъзилар ўзларини «сувдан ясалган ҳолвадай» сезишларини истеҳзоли жилмайиш билан эслатади. Улар аввалига янги мавқеларига ташқи кўринишда мос келиш хусусида кўпроқ бош қотирадилар, формалари зўр бўлиши, қўл остидагилар билан муомала қилганларида ўзларини бошқача тутишни ўйлайдилар... Гоҳ орадан анча вақт ўтиб кетса ҳам ҳалиги одам яхши ўрганилмаган бегона ролни ижро этаётгандай жойни банд қилиб ўтираверади, бошқа унвондаги кишилар эса барча зарур вазифаларини илгаридан белгиланган, тасдиқланган кўрсатмалардаги тартибга биноан зўр бериб адо қилаверадилар. Янги командир ёки бошлиқнинг бирданига катта вазифа эгаси бўлиб, унга астойдил киришиб, теварагидагиларнинг раҳнамосига айлашиб, ўз масъулиятини тушунган ҳолда вазифасини

тезда ҳурматга арзигулик табиийлик билан бажариб кетиши учун ишонч ва ақл етишавермайди.

Фёдор Ксенофоновичнинг диққатини дераза рафида ётган газета тортиб қолди. Газета буклаб қўйилганидан ундаги: «ТАСС ахбороти» деган сарлавҳа кўзга ташланиб турарди. Генерал Чумаков газетани қўлига олганди, офтобда саргайиб кетган газета шитирлади. Бу «Известия»нинг 14 июнь сони эди.

Фёдор Ксенофонович эсноғини босиб, таниш сатрларни қайта ўқий бошлади. Нил Игнатович Романов билан суҳбатлашиб олгани учун энди расмий ахборотнинг ҳар бир жумласи юрагини зирқиратарди.

ТАСС чет эл матбуоти тарқатаётган «СССР билан Германия ўртасидаги урушнинг яқинлиги», Германия гўё Совет Иттифоқига территориал ва иқтисодий характердаги даъволар қилганлиги, Совет Иттифоқи эса бунга жавобан ҳарбий қўшинларини Германия чегарасига тўплаётганлиги борасидаги мишмишларни рад этарди. ТАСС ахборотда бу мишмишлар СССР билан Германияга душман бўлган, урушни кенгайтириш ва бошланиш кўзлаган пропаганда тўқиган беўхшов уйдирмалар эканлиги тахмин қилинарди. Шунингдек, «...кейинги пайтларда Болқон операциясидан бўшаган герман кучларини Германиянинг шарқий ва шимолий-шарқий районларига келтирилишини совет-герман муносабатларига алоқадор бўлмаган сабабларга боғлиқ, деб ўйлаш керак...» деган гап ҳам айтиларди.

Давлатлар ўртасида сиёсий мақсадларни кўзда тутган ҳолда олиб борилаётган дипломатик тортишувлар аҳамиятидан беҳабар одам бўлаётган воқеаларнинг асосий моҳиятини ва эртанги кун не ваъда қила олишини қаердан билсин? Кўнглига тиңчлик бермаётган фикрларни хаёлидан қандай қувсин?.. Болқон операциясидан бўшаган герман кучларини Германиянинг шарқий ва шимолий-шарқий районларига келтирилишини совет-герман муносабатларига алоқадор бўлмаган сабабларга боғлиқ, деб ўйлаш керак...» деган сўзлар хотирадан сира нари кетмайди. Хаёл эса одамнинг кўз олдига чегаранинг нариги томонидаги ўр ва жарлар, ўрмон ҳамда дарахтлар сийрак ўсган жойларда фашист қўшинлари жамланаётганлигини келтираверади, «...алоқадор бўлмаган сабабларга боғлиқ, деб ўйлаш керак...» Фёдор Ксенофонович газета сатрларига яна бир марта кўз югуртирди.

Фёдор Ксенофонович ўқиган нарсалари ҳақида мулоҳаза юритиб, газетадан кўзини узмай, ундаги асосий фикрни илғаб олишга ҳаракат қилиб ўтирганида қўмондон кабинетининг эшиги аста очилиб, ундан папка кўтарган генераллар — Климовских билан Семёнов чиқишганини пайқамади.

Қаддини тик тутган мулойим юзи силлиқ кўринган Климовских тўхтаб, эски танишига яқин бормоқчи бўлди, бироқ ташвишда бўлган Семёнов бундан ҳам зарурроқ ишимиз бор, дегандай бетоқат турарди. Климовских шунинг учун ҳам Фёдор Ксенофоновичга йирик ва қора кўзларини яна бир тикиб қўйди-да, юмшоқ гилам поёндоздан эшик томон юрди. У Чумаков билан бошқа сафар гаплашарман, деб ўйлаган, бироқ унақа фурсат энди сира ҳам келмаслигини хаёлига келтирмаган бўлса ҳам ажаб эмас...

Павловнинг кабинетига кириб кетган ёрдамчи ундан чиқаркан, Чумаковга:

— Қўмондон сизни таклиф қияпти, — деди.

Фёдор Ксенофонович ёрдамчининг сўзларини эшитганида шошилиброқ қолганини сизди. Шу вадан ичида гаши келиб ўзига қўмондонни қўмондон дейдилар, ўзингни қўлга ол, суюлиб ҳам кетма, дея буюриб қўйди.

У кабинетга кираркан, стол ёнидан пешвоз тураётган Павловни кўрди. Унинг бор вужудидан нур ёғиларди ҳисоби: сочи тақир қирилган катта боши ярқирар, кўкрагидаги қаҳрамонлик Олтин Юлдузи, учта Ленин ва иккита Қизил Юлдуз орденлари ярқ-ярқ қиларди. Павлов кабинет ўртасига чиқди-да, мулойим жилмайганича қучоқлашгани қўлларини ёзди.

— Ўртоқ армия генерали... — Чумаков гап бошлаганида, Павлов қўлини мўйловига теккизиб қаттиқ кулиб юборди.

— Бўлди-е, Фёдор Ксенофонович!.. Мехкорпус командири қилиб тайинланганингни биламан. Кутаётувдим... Кўрганимдан хурсандман.

Улар бир-бирларини бағриларига босдилар-да, сўнгра бир-бирларига синчиклаб ва дўстона тикидилар. Фёдор Ксенофонович қўмондон таклиф этган креслога чўқаркан, Павловнинг деҳқонсифат гавдаси пича чиройлилашгандайлигини сизди. Устидаги формаси ўзига ёпишиб турар, унвонини билдирувчи белгилари ҳам бамисоли қуйиб қўйгандай эди.

— Демак, тинмагур тақдир эски солдатларни яна

учраштирибди-да?— Павлов босиқ кулганича стол ёнига вазмин чўкди.— Мен журналда сенинг механизациялашган корпус ҳақидаги мақолангни кўриб хурсанд бўлдим. Ўзимиздагилардан қаерда хизмат қилаётганингни суриштирдим. Ҳеч ким бирор нарса деёлмади.... Кейин эса бизнинг корпусга тайинланганингни келиб айтишди.

— Сенга ёлғиз ўзим тўппа-тўғри келаверганим учун узр, Дмитрий Григорьевич... Автобронетанк бошқармаси бошлиғи йўқ...

— Бунақа гапни қўйсанг-чи! Лоақал бир марта холи гаплашайлик... Ўзимизнинг «академия» ёки «испан»лардан кимларни кўрдинг?

— Кеча Нил Игнатович Романовни госпиталга бориб кўрдим. Оғир ётибди.

— Касаллигини мен ҳам эшитдим.— Павлов хўрсинганди, лаблари аламли буришди.— Бир куни уни Бош штабда учратиб қолдим... Тиниб-тинчимас чолда. Ҳамма нарса ҳақида ўз концепцияси, тарихий ўшшатмалари бор, барчани огоҳлантиради...

— Нил Игнатовичнинг уруш остонамизга келиб қолганига ишончи комил. У менга фронтга кетяпсан, деди.

— Фронтга дегин!— Павлов нохуш кулимсиради. Фёдор Ксенофонович шунда ўзи ҳам профессорга чамаси шунақа жавоб қилганини эслади.

Икковлари ҳам бир нарсани ўйлаганлари учун бўлса керак жимиб қолишди. Павловнинг қиёфаси ташвишли кўринар, сарғиш ва қатъиятли кўзлари атрофидаги ажинлари сезилиброқ қолганди.

— Вазият кескин албатта.— У хўрсиниб қўйди.— Немислар қўшинлари чегарамизга суриб келишяпти... Бир неча ойдирки, иғволар тугамаяпти. Бизни қўрқитишгани қўрқитишган... Аммо биз дипломатларимиз мадад беришларига ишонамиз.

— Борди-ю, дипломатлар хатога йўл қўйишса-чи?

— Нега энди?.. Мана ТАССнинг ўн тўртинчи чиқарилишида ахбороти ҳам бор. Шундан кейин немисларнинг бизга ҳужум қилишлари сиёсий наф келтирмайди.

— Ҳар қалай ҳужум қилишса-чи?

— Журъат этишолмайди! Кейин шунини назарда тут: СССРга қарши урушга ҳозирлик, унинг бошланиши муддатини ҳеч ким яшира олмайди. Қизил Ар-

миянинг бош штаби, разведка ҳам бор бу ёқда... Биздан асосий нарса: кишиларга план асосида ҳарбий таълим бериш, қуrollаниш, янги техникага ўтиш талаб этилади. Мудофаа ишлари халқ комиссарлиги талаб этганидай иғволарга учмаслик, Германия бутун дунё олдида бизни агрессор, деб эълон қилмаслиги учун баҳона топиб бермаслигимиз зарур.

Фёдор Ксенофонович Павловнинг сўзларини диққат билан тинглар, унинг юзига тикилиб, айтаётган гапларига қанчалар чуқур ишониши, ҳарбий-сиёсий вазият ҳақидаги ўз фикри, ихтиёридаги маълумотларни тарозига солиб чиқарган хулосалари бор-йўқлигини билишга интиларди. Юксак ҳарбий унвон ва катта мавқе Павловни эзиб қўймаганидан Чумаков хушнуд бўлар, Павлов ўзини жуда бемалол тутар, ишларнинг кетиши ҳақида ўз масъулиятини тушунган ҳолда фикр юритарди. Ҳозир армия генерали бўлиб, округга бошчилик қилаётганидан, Чумаков эса ундан анча орқада қолиб кетганидан ўзини пича ўнгайсиз сезаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Бироқ Павловнинг юксак мукофотлари анча-мунча! Уларнинг ҳар бирини жанговар ишлари учун олган...

— Айт-чи, Дмитрий Григорьевич... — Генерал Чумаков гўё Павловнинг қараши ва юз ифодасида ниманидир кўздан қочиришдан қўрққандай сал олдинга эгилди. — Камчиликни тўлдириш, қуrollаниш, янги техникага ўтиш, мавжуд кучларни жанговар, айна пайтда ёйилган ҳолда сақлаш мумкинми?

— Ёйилган ҳолда эмас, жанговар ҳолда. — Павлов қуруққина жавоб қилди-да, бир лаҳза жим қоларкан, авзойи ўзгариб кетгандай бўлди. Кейин гапида давом этди: — Германия бутун март ва апрель давомида чегарамизга қўшинларини келтиргани айтилган май ахборотидан иборат маълумот келганида мен халқ комиссари ижозати билан армия қўмондонларига фавқулодда ҳодисалар рўй берса, чегара майдонини мудофаа қилишдаги ҳаракат тартиби борасида фармойиш бердим. Ҳар бир қўшилма, ҳар бир тисмга маълум марраларни мудофаа қилиш топширилган. Улар тревога бўйича дарҳол ўша мудофааларни эгаллаб, қаттиқ ушлаб туришлари лозим... Бироқ жанговар тревога сигнали асосидагина, — таъкидлади Павлов. — Ҳозир қўшинларни чегарага олиб келиб, окоп қазиш ишлари бошлаб юборилса борми, немислар бизни ҳужум қилишмоқчи деб, аюҳаннос солишад...

Бу фақат менинг фикрим эмас, шуни ҳам ҳисобга олиб қўй.

— Унда мен ниманидир тушунолмаяман. — Чумаков хўрсиниб, бармоқларини қисирлатиб қўйди. — Мен уруш бўлган тақдирда қўшинларни сафарбар этиш ва ўрни-ўрнига ёйиш плани билан танишман.

— Ахборотинг учун мен ҳам танишман, — деб қўйди Павлов ўпкаланиб. — План амалга оширилиши ҳақида буйруқ келгани йўқ.

— Унда, — Чумаков гўё унинг охирги сўзларини эшитмагандай гапида давом этди, — уруш бошланса, ғарбий районларда турган қўшин душманнинг биринчи ҳужумини тўхтатиши, қарши зарба бериб, тор-мор қилиши ва чегаранинг нариги томонига улоқтириб ташлаши керак... Шундайми?

— Бошқа нима бўлиши мумкин? Бизнинг мудофаамиз актив характер касб этиши лозим. — Павлов Чумаковнинг башарасига жаҳл аралаш боқди. — Бу душманга қарши ҳужумга ўтиш ва мустақкамланган районлар ҳамда чегара бўйлаб кетган дала мудофааси чизиғига суяниш демакдир.

— Ана шу пайтда асосий кучларимиз стратегик жиҳатдан ёйилиб олишлари керакми? — сўради Чумаков.

— Тўппа-тўғри... Бу стратегиянинг юраги!

— Агар жанговар марраларни олдинроқ эгалламасак, ана шу ёйилган кучларни муҳофаза қилишга улгура оламизми? — Фёдор Ксенофонович шуларни айтганда Павлов столни бетоқат уриб қўйганини пайқаб, гапида давом этди. — Ҳолбуки немислар чиндан ҳам қўшинларини чегара ёқасига тўплашяпти.

— Улар қўшинларини нима мақсадда тўплаётганлари ҳали маълум эмас. — Павлов Белоруссиянинг улкан харитаси ёйиқлик турган деворга қараб, ўйлаб қолди-да, Чумаковнинг кўзларига тикилиб деди: — Гап ҳатто бунда ҳам эмас. Корпусингга борганинда буни ўз кўзинг билан кўрасан... Муҳофаза планига кўра корпус вазифаси сенга аёнми?

— Умумий тарзда.

— Ҳозир бизда ҳаммаси шунақа. — Павлов янада жиддийлашди. — Ҳарбий ҳаракатлар бошланган тақдирда сенинг механизациялашган корпусинг округнинг биринчи эшелонида бўлиб, асосий кучлари билан ўз чегара участкасини ҳимоя қиладиган армиянинг иккинчи эшелонида жой эгаллаши лозим. Шундайми?

— Шундай.

— Сен қайси кучларни тизма ҳолда жойлаштирасан? Корпусинг бўлса энди тузиляпти. Унинг танк дивизиялари энг ками йил давомида танклар билан таъминланади. Корпусдаги қизил аскарларнинг ярмидан кўпроғи биринчи йили хизмат қилаётганлар. Артиллерия қисмлари тўплар билан гаубицалар олишган, снарядлар билан эса ҳали таъмин этилмаган. Тягачлар эса мутлақо йўқ... Автомобиль паркидаги машиналар азбаройи озлигидан шахсий составнинг чорагидан ортиғини олиб кетолмайди... Ҳали қанақа қуроллару техника етишмаслигини айтаётганим ҳам йўқ... Округ умуман олганда жанговар тайёргарликнинг ярим йўлида: мустақамланадиган районлар қурилиш босқичида, авиация керакли даражада на янги самолётлар билан таъминланган, на ёйилгудай бўлса дала аэродромларига эга. Буларнинг барини у ердагилар... билишади. Бироқ бирор ҳодиса юз берган тақдирда жанг қиламиз!.. Жанг қилишга қобил дивизияларимиз бор!

Телефонлардан бири жиринглаб қолганди, Павлов шартта трубкани олди.

— Ҳа, мен эшитяпман!..

Телефон 10-армиянинг штабидан немис самолёти ҳавс чегарамизни бузиб ўтгани, қўшинлар чегаранинг нариги томонидан силжиётгани, немис қўпоровчиси қўлга туширилгани ҳақида ахборот беришди.

— Равшан... Равшан... Эшитдим!.. Сизлардан олдин ҳам бўлган!— Павлов жаҳли чиқиб, қошларини чимирди.— Оғир бўлинглар!.. Оғир бўлинглар!..

У трубкани қўйганидан кейин Фёдор Ксенофонтович сўради:

— Москва, маршал Шапошников билан боғлашни илтимос қилсам, қийнаб қўймайманми?

— Борис Михайлович бирор ишингни битириб бермоқчимиз? — сергакланди Павлов.

— Йўқ,— кулимсираб қўйди Чумаков.— Маршал мендан бир масалада... қўнғироқ қилишни сўровди.

Орадан бир дақиқа ҳам ўтмасдан Мудофаа ишлари халқ комиссарлиги телефонда уланди. Маршал Шапошников кабинетида йўқ экан. Унинг қабулхонасидаги навбатчи: «Госпиталга касал кўргани кетди», — деган гапни айтди.

Фёдор Ксенофонтович аламли уҳ тортди. Павлов билан суҳбатга ҳам путур етди. Округ қўмондони Чума-

ковга бепарво тикилиб, сукут сақларди. Кейин хаёлига келган қандайдир фикрдан истеҳзоли кулимсираб сўради:

— Сен, Фёдор Ксенофонович, қизиган товага яланғоч ҳолда... ҳеч ўтирганмисан?

— Худога шукурки, тўғри келмаган, — кулди Чумаков.

— Менинг креслом ҳозир худди ўша товани эслатади. — Павлов ўрнидан қўзғолиб, хайрлашгани қўлини чўзди.

6

Нил Игнатович шифтга тикилганича ётарди. У пенснесининг ойнасидан шифтни эмас, каравотининг тепасидаги деворга қўшилиб кетган қандайдир оқиш нарса ни кўрарди. Шифт ўртасидаги яшил плафон ним кўкимтир оқликда доғдай туюларди. Нил Игнатовичнинг ўзини ҳам мудроқ куйга солаётган қандайдир оқиш нарса чулғаб олгандай эди. Кекса ва олисни кўрадиган кўзларига шифтдаги чизиқлар ва плафоннинг майин яшиллиги аниқ ташланиши учун пенснесини олиб қўйишни истаса ҳам гўё мажоли етмагандай ёки кўкрагидаги газетани шитирлатиб, ўзини аллалаётган сукунатни бузишни хоҳламагандай қўл чўзмасди. Нил Игнатовичга гоҳо ўзи ҳам теварагидаги ана шу оқликка қўшилиб кетгандай, бутун гавдасини чарчоқ босиб, бошининг қаеридир сал ғувуллаб турганга ўхшарди. Ана шу мажолсиз ғувуллашнинг қаеридадир фикрлари шошилмай ва айқаш-уйқаш ҳолда кезар, гўё пенснесининг ойнаклари оша ўтиб, оқиш туман ҳолидаги шифтга аста тизилаётганга ўхшарди.

Одам ёлғизлиги ва кексалигини, аён сезган ҳолда якка ўзи қолса ғалати ва оғир аҳволга тушаркан...

Нил Игнатович шунда бирдан вужудимни аста секин босаётган ана шу мудроқда мени бу ёруғ оламда тутиб турган асосий фикрим сезиларсиз тўзиб ва унсиз сўниб кетса-я, қайта ўзимга келолмасам-а, деган хаёлдан маъюс тортиб кетди. Бундан кўкраги музлаброқ кетувди, ўзини ҳали тириклигини сезди. У қўрққанидан қўлини шартта юзига яқинлаштириб, пенснесини олди.

Шундан кейин палата унинг кўзига яна аввалгидай кўрина бошлади. Шифтининг дераза тепасидаги жойлари қоронғироқ бўлиб, ланг очиқ ва пардалари тортиб

қўйилган деразалардан дарахтларнинг офтоб тушиб турган учлари тагин кўзга ташлана бошлади.

Нил Игнатович ёнбошига ағдарилиб, каравотидаги газетани стулга олиб қўйди. Яқиндагина ана шу стулда кекса хотини Софья Вениаминовна беозоргина ўтирганди. Нил Игнатович ўшанда «Коти» деган французча атирнинг хушбуй исини сезиб, уйларида кўп замонлардан бери сақланаётган ажабтовур шишасини ҳам кўргандай бўлганди. Хотинининг кексайганда деярли болаларникига ўхшаб қолган овозини ҳам эшитганди... Аҳа! Мана, ўша асосий фикр! Софья Борис Михайлович Шапошников яна телефон қилиб, бугун госпиталга бориб кўраман, деганини айтувди... Маршал ўзининг кекса устозини эсидан чиқармаяпти. Бўлмаса, унинг иши-ю, ташвишлари бошидан ошиб-тошиб ётибди. Борис Михайлович ажойиб инсон-да! Ҳаммага яхшилик қилишга интилади... Ақли зўр... Ҳарбий стратегия билан оператив санъатни давр характери ва ижтимоий фикр даражаси воситасида тушунишни ҳамма ҳам эплайвермаса керак... Тарихга келганда эса, Борис Михайлович нақ башарнинг абадий кўзига боққандай уни синчиклаб назардан ўткази олади...

Софья Вениаминовна шундан кейин ушоққина кифтига ташланган халатнинг тугмасини қуруқшоқ бармоқлари билан ўйнаганича у ёқ-бу ёқдан ва арзимаган нарсалардан гапириб ўтираркан, хира кўзларидан эзиллаётгани ва тақдирга тан бергани сезилмасди. Нил Игнатович ҳозирги дамда хотини тузалиб кетасан, деб умидвор қилишга интилмаётгани ва айни пайтда ўзини босиб турганидан хурсанд эди. Софья Вениаминовна ундан кеча Фёдор Ксенофонтвич Чумаков нималар дегани, қизи Ирина қаерда ўқишини айтган-айтмаганини суриштирди. Нил Игнатович шунда хотини Ирина хусусида илгарилари ҳам оғиз очганини эслади. Бироқ Софья Вениаминовна ҳозир Ирина мабодо Москвадаги бирорта институтга кириб қолиб, уйимизда турса бунга қандай қарайсан, демоқчилигини энди тушуниб етди... Ўшанда Софьянинг ёнида ҳамроҳи бўлади-да... Ўзи эса уйга қайтмайди, кун битган кўринадиди чоғи. Софьянинг якка ўзи қолади... Икковларининг Толя деган ўғиллари бор эди, бироқ у фин урушидан қайтиб келмади...

Финляндия билан бўлган уруш Нил Игнатовичнинг қалбидаги битмаган оғир жароҳат эди. Толя... Капитан Анатолий Нилович Романов Маннергейм линияси

штурм қилинаётгандаёқ ҳалок бўлганди. Толянинг Зина деган чиройли хотини бор эди, бироқ у эри ҳалок бўлгандан сўнг бир йил ўтгач, бошқа турмуш қилди. Нил Игнатович келинининг дарровдаёқ бошқа эрга тегиб кетиши ўғлимни юз-хотира қилмагани ва қалби пучлигини кўрсатади, деб ўйлагани учун уни эшлашни хуш кўрмасди.

Толяни эшлаш оғир... Уни бир парча этлигидан катта қилиб, нақ бебаҳо хазинадай авайлаган, шунча умр кўриб, изланиб топган яхшиликлари шубҳаларга бориб, адашиб эришган нарсаларининг барини ўғлига сингдирганди. Толя Нил Игнатович виждонининг кўзгуси, янги авлод интилишларини тушунишдаги мезонга айланганди.

Нил Игнатович ҳар сафар ўғлини ўйлади дегунча юрагида қаттиқ дард қўзиб, қўрқитарди. Бу дардни ҳеч қандай дори-дәрмон босолмасди. Қайғу идрокка бўйсунмайди. Ҳар қандай юрак дарди қайғудан бошланади... Нил Игнатович шундай пайслари қайғусини ақл кучи билан, яъни инсоннинг шахсий тақдири миллионлар тақдирини бирлаштирган ва башариятнинг истиқболини белгилаб берувчи улкан мамлакат тақдири олдида ҳеч нарса эмаслигини қаттиқ мулоҳаза қилиш орқали енгарди.

Мабодо Финляндия билан мана шу уруш рўй бермаса Нил Игнатовичнинг ғурури ва умиди бўлган ўғли Анатолий омон қоларди албатта. Бироқ бу урушга чап бериш мумкин эмасди, негаки у империалистик дунё томонидан коммунизм дунё лига қарши уруш сифатида режалаштирилганди. Буни Нил Игнатович бу уруш Совет Иттифоқига қанчалар хавфли эканини билганидай яхши биларди.

Нил Игнатович нима фалокат ва у қандай содир бўлганлиги хусусида чуқур мулоҳазага бериларкан кўз ўнгида оппоқ шифт эмас, балки денгизчилар ва океанлар, давлатлараро чегараларни кўрсатувчи ғаройиб чизиқлар, қитъаларнинг контурлари намоён бўларди.

Мана, ўша ўрмон ва кўлчаларга бой, сирли Финляндия мамлакати. Ленин имноси билан мустақиллик олган шимолдаги иқлими қағтиқ қўшнимиз, сени душманларимиз тарафига ўтиб, можаролар гирдобига тушишинга нима мажбур эди? Нил Игнатович алоқалар риштаси Хельсинкидан Лондону Париж, Берлину Вашингтон сари чўзилгавини пайқаетганди... Мана,

машҳур ҳарбий тажрибаси зўр назариётчи инглиз генерали Кэрк Финляндия бош штабида хўжайинлик қилиб, фин генераллари билан офицерларига Финляндия армиясини инглиз армияси тартибида қайтадан тузишни, Россия чегараси бўйлаб, унга ҳужум қилмоқ учун илацдарм тайёрлашни ўргатапти... Финляндия хазинасига ҳам Англия, Франция, Германия, Швеция, АҚШ банкларидан олтин оқиб келяпти. Бу олтин Карелия бўйинини кесиб ўтувчи темир-бетон ва гранит иншоотлардан иборат мустаҳкам қалъа, аэродромлар, совет чегараси сари элтувчи йўлларга айланиши лозим эди... Нил Игнатович шифтдаги харитада Финляндия тупроғи аэродром белгилари билан қопланиб бораётганини кўриб турарди. Бор-йўғи икки юз етмишта самолётга кирқта ҳарбий аэродром!.. Уч қаторли ва ичкараси тўқсон километрли Маннергейм линияси Ленинградга даҳшат солиб турибди...

Европадаги уруш сурони, кўп давлатларга ва Германия билан ўзаро ҳужум қилмаслик аҳдига имзо чеккан Совет Иттифоқига ҳам ҳозирча бир оз таҳдид соляпти. Жаҳондаги асосий йирик давлатларнинг пойтахтидагилар эса урушни СССР томонга буриб юбориш гайидалар. Шу вайдан Финляндияга ажнабий ҳарбий министрлар ва бош штабларнинг бошлиқлари серқатнов бўлиб қолишган. Совет-Финляндия можароси арафасида Англия армиясининг бош қўмондони бўлиб олган генерал Кэрк, Швециянинг ҳарбий министри Шельд, Германиянинг қуруқликдаги қўшинлари бош штаби бошлиғи генерал Гальдер у ерда бўлишганди... Қанчадан-қанча турли ҳарбий «миссия»лар ва махсус вакиллар ҳам келиб турганини айтмайсизми! Уларнинг барида махфий, бироқ кечиктириб бўлмайдиган ягона вазифа — Финляндиани Совет Иттифоқи билан тўқнаштириб қўйиш, шимолда уруш оловини ёқиш. Сўнгра ҳаммалари кўплашиб туриб, бу оловни аланга олдиришлари, кейин эса Совет давлати нобуд бўлиши лозим. Лондон, Париж ва Вашингтондагиларнинг ниятларига кўра бу уруш Гитлернинг Ғарбдаги режаларини чалғитиб қизил Россияга қарши урушда уларнинг иттифоқчисига айлантириши керак эди.

Совет раҳбарлиги Финляндиани оқилона иш тутишга даъват этди. Иккала томон хавфсизлиги йўлида чоралар кўриш учун музокаралар олиб борилди. Ушанда шулар амалга ошса Толя... капитан Романов омон қоларди. Ҳозир отасининг тепасида ўтирган бўлар, Нил

Игнатович ҳам бу оламда жигарпораси, номини ўчир-
маяжак фарзандини қолдирар, қийналмай кўз юмарди
дунёдан... Бироқ ҳаммаси бошқача бўлди. Тарихнинг
ўзига хос макрлари бор. Финляндиянинг мутаассиб
ҳукмдорлари Каяндер, Эркко, Таннер, Маннергейм
ақл овозига қулоқ солишни хоҳлашмади. Музокаралар-
дан бўйин товлаб, ялпи сафарбарликни амалга ошир-
дилар ва ўз қўшинларини СССР чегараси бўйлаб ёйди-
лар. Уларнинг ниятлари равшан эди: Совет Иттифоқи-
нинг барча таклифларини рад этиб, тезроқ уруш чиқа-
риш, то иттифоқчиларнинг қўшинлари етиб келгунича
Маннергейм линиясида Қизил Армиянинг асосий куч-
ларини эзиб қўйиш, сўнгра ҳарбий ҳаракатларни кат-
та куч билан совет территориясига кўчириш эди.

Ўшанда бошимизда қандай бало турганини камчилик
биларди. Воқеалар сирли равишда ривожланиб, фожиа-
ли нуқтага яқин қолган вақтда Совет ҳукумати қатъият
кўрсатганини озгина одамларгина ҳанузгача баҳолаш
имконига эгадирлар. Орадан ўнлаб йиллар ўтади, Ғарб-
нинг баъзи тарихчилари ва мемуарчилари Қизил Ар-
мия «кичкинагина Финляндияни» мисли кўрилмаган
зарбага дучор этгани борасида кўз ёши қилиб, Фин-
ляндия, Англия, Франция, АҚШ, Швеция, Норвегия,
Италия, Германиядан ҳарбий техника ва анжом бораси-
да сахийларча ёрдам олганини кўрсатувчи фактлардан
талмовсирайдилар... Қизил Армия маршал Маннер-
геймнинг қудратли линиясига берган зарбаси Финля-
ндиянинг буюк ҳомийлари ўшанда жам қилган кучга
берилган қақшатғич зарба эканлиги хусусида беҳаё-
ларча сукут сақлайдилар. Финляндиянинг ҳомийлари
бу мўъжиза — линиянинг мусти-маҳкамлигига ишон-
ганларидан 1940 йилнинг советларга қарши «қизғин»
баҳорига зўр бериб ҳозирлик кўрардилар.

Буларнинг бари Нил Игнатовичнинг жунбишли хо-
тирасидан сира кетмасди. Бош штабда бўлганида у
ёқдан келган ахборот билан танишгандаги юрагини
босган ваҳима ҳали ҳам кетганича йўқ... Финляндия
билан уруш — оғир уруш борар, анча-мунча қурбонлар
ҳам бериб турардик... Бунинг устига иттифоқчилар
(Англия билан Франция)нинг олий ҳарбий кенгаши
Совет Иттифоқида ҳужум бошлашга қарор қилганли-
ги маълум бўлди. 1940 йил 16 январда ҳужум режаси-
ни ишлаб чиқиш тугалланди.

Шифтда худди дорига солинган фотоқоғоздагидай
яна харита намоён бўлди. Нил Игнатович унда ўткир

учли кўк чизиқлар жонланаётганини кўриб турарди. Бу чизиқлар Англия билан Франциянинг ичкарасидан бошланиб, Шимолий денгиз, Норвегия, Швецияни кесиб ўтар ва Финляндия орқали совет чегараларига ютоқиб интиларди... Инглиз ва француз қўшинларини СССРга қарши урушга ташлаш худди шундай режалаштирилганди.

Совет Иттифоқига шимолдан бостириб кириш билан бир вақтда унга жанубдан — Болқон ва Яқин Шарқ томондан ҳужум қилиш ҳам мўлжалланганди. Франция ҳукумати жанубдаги бу операцияни тайёрлашни генерал Гамален билан адмирал Дарланга юклаганди. Англия-Франция эскадрильяси Қора денгизга кириши ва совет соҳилига зарба бериши лозим эди. Югославия, Руминия, Греция ва Туркия Францияга мадад тариқасида нақ юзта дивизия беришлари ҳам мўлжалланарди. Яқин Шарқдаги инглиз ҳаво кучларининг қўмондони бўлган авиация маршали Митчел ўз ҳукуматидан Боку билан Ботумига зарба бериш борасида кўрсатма олганди...

Бўлажак уруш Совет ҳукумати олдида бениҳоя мураккаб вазифа қўйганди. Сиёсий Бюрога саркардалар, дипломатлар, тарихчилар чақирилди. Нимаики қилиб бўлса ҳам капиталистик дунёнинг бирлашган кучлари билан тўқнашувдан асраниш зарур эди.

Вазият чуқур таҳлил қилиниши натижасида ягона тўғри йўл топилди: Финляндияни Совет Иттифоқи билан сулҳ шартномаси тузишга иложи борица тезроқ кўндириш лозим эди. Ҳарбий можаро баҳоргача тинчима са бўлмасди...

Карелия-Финляндиянинг қорли ўрмонларидаги уруш эса оғир ва аёвсиз сабоқ бўлди. Қўшинлар ва штаблар таълимидаги нуқсонлар, уруш арафасидаги вазифаларига тайинланган талай қўшилмалар командирларининг тажрибаларидаги камчиликлар, фронт таъминотидаги ва автомобиль-йўл хизматидаги узилишлар жуда ҳам қимматга тушганди.

Шунга қарамай, Қизил Армия ноилож ишларни амалга оширди ҳисоби. Қаҳратон қиш ва йўллар йўқлигига қарамай, Маннергейм линияси ёриб ўтилди. Душман Выборг, Кексгольм ва Сортавал районларида темир исканжага олинди. Финляндиянинг марказий қисми билан пойтахтига йўл очилди. Финляндия ҳукумати СССРнинг музокаралар бошлаш ҳақидаги таклифига рози бўлди.

1940 йилнинг 1 мартда бошланган музокаралар Финляндиянинг ҳомийларини тутоқтириб юборди. Англия билан Франция деярли ультиматум шаклида Таннердан ўзларига қурулли ёрдам сўраб тезда мурожаат этишини талаб қилдилар. Финляндия-Совет музокараларида ташвишли танаффуслар бўла бошлади. Фронтда эса ҳеч қанақа танаффус йўқ эди: Қизил Армия ҳужум қилишда давом этиб, Финляндия армиясини ҳалокат ёқасига келтириб қўйганди. Шундан кейин Финляндия ҳукуматининг шартномасига измо чекиш ва қўшинларига ўт очишни тўхтатишга буйруқ беришдан бўлак иложи қолмади: капитализм дунёсининг зўравонлари хатарли ўйин бошлаганларида кўзлаган асосий мақсадлари пучга чиқди.

Гарбнинг буюк давлатлари шимолдаги уруш олови ўчирилгандан кейин ҳам ниятларидан қайтмадилар. Англия ва Франция армиясининг қўмондонлиги бутун март ойи давомида Совет Иттифоқига қарши қаратиладиган бўлғуси ҳарбий ҳаракатларнинг икир-чикиригача аниқлаш билан банд бўлди. Апрель ойида Франция ҳукумати генерал Вейганнинг СССРга ҳужум қилишга тайёргарлик борасидаги ахборотини уч марта тинглади. Ҳужум муддати ҳам белгиланди. У июннинг охири ва июлнинг бошида бўлиши лозим эди. Душманларимиз Германиянинг Францияга мўлжалланган зарба ҳам Шарққа кўчади, деган орзуга ҳам берилгандилар...

Совет ҳукумати эса Германия билан аҳд тузганидан кейин давлатлараро муносабатларнинг сирли зулматидан ўз мамлакати, ўз халқига йўл излашда давом этди. Ҳукуматимиз мабодо келгусида урушга тортилгудай бўлса, бўлғуси жангларга ҳозирлик кўриш учун вақтдан ютишга ҳаракат қиларди.

Яқин ўтмиш манзаралари ва у ҳақдаги мулоҳазалар Нил Игнатовични толиқтириб қўйганди. У гўё қандайдир кечиктириб бўлмайдиган, машаққатли ишни бажаргандай кўзларини юмди. Шунда ўзини яна танасиз, зулмат ва заиф бонг қўйнида қайгадир сузиб бораётгандай сизди. Назарида яна нимадир охиригача пишиқ ўйланмагандай, ниманидир бажармагандай бўлар, бироқ ҳозирда тутқич бермай қўйган хаёлларини сира тўплаб ололмасди. Хаёллари сирғалиб, қаёққадир сингиб кетар ёки олисда тутқич бермай ғашига тегарди. У қандайдир жуда ҳам керакли фикрни тутиб олишга уринувди, баттар толиқиб қолди-да, ўзининг ожизлигига тан бериб қўя қолди...

Нил Игнатович галати ўнгайсизлик ва қандайдир безовталиқдан уйғониб кетди. Кимнингдир бақувват гавдасига ташланган оппоқ халатни ғира-шира кўрди. Кўзини очаркан, маршал Шапошниковни таниди. Борис Михайлович ёнидаги стулда букчайиб ўтирар ва Нил Игнатовичга маъюсона ўйчан тикиларди:

— Ё худойим! — Нил Игнатович дармонсиз қўли билан чойшабдаги пенсенесини пайпаслаб, салгина кўтарилди. — Генерал-майор эси кирмаган чақалоқдай ухлаб ётса-ю, уни ёнида қўриқлаб ўтирса!..

Борис Михайлович лабларини салгина қимирлатиб, маъюс жилмайди-да, профессорнинг қоқ суяк қўлини силади.

— Хўш, яхшимисиз, отагинам... Мен сизга қаёқдан маршал бўлай? Сиз мен учун илмнинг генераллиссимусисиз.

Яқингинада, революция арафаси йиллари Шапошников рус армиясининг Бош штаби академиясида ўқир, Нил Игнатович Романов эса академияда ҳарбий тарих курсини олиб борарди. Сўнгра Романов Борис Михайлович бошчилик қилган Фрунзе номидаги академияда дарс берди. Бу ерда икковлари ҳарбий иш назарияси ва практикасини ҳар қанақасига вульгарлаштириш, стратегия ва оператив санъатни талқин этишдаги сийқаликларга қарши биргалашиб курашганларида янада яқин бўлиб кетишди.

— Ўзингизни ерга ураверманг, Борис Михайлович. — Нил Игнатович маршалга самимий эҳтиром билан қаради. — Мен ҳарбий тарих ўрмонидан чиқолмай қолдим, сиз бўлсангиз билимлар океанини эгаллаб, стратегиянинг чинакам муҳибига айландингиз. Сиз армиямизнинг Чехословакияга ёрдам беришга боришини сўнгра Гитлер Францияга ҳужум қилгудай бўлса Францияга мадад бериш режасини ишлаб чиққанингиз ёдимда. Қойил!

— Бу режалардан нима фойда?.. — Шапошников хўрсиниб, қовоғини солди. — Улар керак бўлмади... Гитлерни мажақлаб ташлаш имкони бўлган пайт ҳам етганди... Англия билан Франция бунни хоҳламади. Уларнинг мақсадлари бўлак... Мана энди жаззасини тортяпмиз. Олдин улар тортишди, энди эса бизнинг навбатимиз...

Нил Игнатович шунда қўлини Борис Михайловичнинг тиззасига қўйди-да, унинг юзига тикилди.

— Қачон? — сўради Нил Игнатович ҳаяжонли жимликдан кейин. — Сир бўлмаса албатта.

— Йўғ-е, келиб-келиб сиздан сир тутамизми?! — Шунда ҳам маршал беихтиёр равишда эшикка кўз ташлаб қўйди. — Кўп муддатлар ҳақида маълумотлар етказишди... Энди эртани кутяпмиз.

— Мен ҳам билувдим-а, йигирма иккинчи июлгини... — Нил Игнатович шифтга ўйчан тикилиб қолди. — Гитлер Наполеондан ҳам ўзмоқчи бўляпти... Саккиз юз ўн иккинчи йилнинг худди ўша кунида Наполеон Немандан ўтганди... Бироқ уч йилдан сўнг худди ўша куни Наполеон тахтдан воз кечгани Гитлернинг эсидамикин?..

— Қизиқ... — Борис Михайлович бошини чайқаб қўйди.

— Шунини ҳам эътиборга олингки, — Нил Игнатович яна маршалга қаради, — ўтган йили нақ йигирма иккинчи июнда Франция таслим бўлиб, Комьпенье шартномаси имзоланганди. Гитлер қисматга бир ёқлама ишонаркан. Хўш, азизим маршал, енгилмаймизми?

— Енгилмаймиз... — Борис Михайловичнинг оёқлари овозидан фожиали нимадир сезилди. — Мавжуд имкониятларни кўзда тутсак енгилмаймиз.

— Мабодо кўзда тутмасак-чи?

— Нималар деяпсиз, отагинам? — Шапошников бўшагини қираб кулди. — Сиздан бунақа саволни кутмовдим.

— Нега энди?.. Франциянинг ҳам имкониятлари кам эмасди.

— Э-э, сиз стратегик устунликни айтяпсизми?.. Биз Франция эмасмиз. Ундан кейин, иккинчи жаҳон уруши қанчадан бери чўзилиб келяпти? — Борис Михайлович четга қараб ҳисоблашга тушди. — Салкам йигирма икки ой. Биз ана шу пайтда шунчаки эмас, балки ўзимизга қарши бўладиган агрессияни кўзда тутган ҳолда ҳозирлик кўрдик. Жуда кўп иш қилдик! Мен ҳарбий-иқтисодий куч йиғиш, армияни кўпайтириш, янги командир кадрлар етиштириш, ҳозирги замон қуроли ва техникаси намуналарини ишлаб чиқишни кўзда тутяпман. Бироқ ҳар қандай имкониятларнинг ҳам чеки бўлади, — Борис Михайлович қўлларини изтиробли ёзиб, гапида давом этди. — Биз қабул қилган ва уруш бўлиб қолган тақдирда саноатни қайта қуриш сафарбарлик режаси бу йилнинг иккинчи ярми ва келгуси йилнинг бошидан охирига-

ча мўлжалланган. Воқеалар эса биздан ўзиб кетяпти... Энг янги қуролни ишлаб чиқарадиган базани яратдигу ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга улгуролганимизча йўқ... Янги танклар, янги самолётлар, артиллериянинг янги намуналарини энди-энди чиқара бошладик. Чегара яқинидаги инженерлик-мудофаа ишларини ҳам чўзиб юбордик, уларга ҳозирда мен жавобгарман. Чегаралар анча сурилди-ку... Чегара округларидаги қўшилмаларни тўлдириш ҳам ниҳоясига етказилмаган... Анча-мунча каллаварамлик ҳам бўлиб турибди. Ҳукумат билан Марказий Комитет ҳарбий қудратимизни мустаҳкамлашга қаратилган бирмунча муҳим қарорлар қабул қилган. Биз бу қарорларни турлича минбарлардан роса олқаяпмизу ишни ҳар маҳал ҳам яхши ва тез қиляпмиз.

— Армия эса янги қурол, дея зор йиғлаётган бўлса керак,— деб қўйди Нил Игнатович ёзғириб.

— Ҳамма гап шунда-да!.. Ё бўлмаса катта ва кичик командирлар муаммосини олайлик... Уни тез ҳал қилиб бўлмайди.

— Оҳ, қадрли Борис Михайлович, бу ҳали масала, муаммонинг ҳам муаммоси бор...— Профессор Романов салгина жонланиб, кўзларидан ўпкалагани ҳам сезилгандай бўлди.— Айниқса муқаррар уруш арафасида гарчи ҳаммасида бўлмаса-да, асосий ҳарбий саркардаларнинг вазифаларида ё ошкора душманларимиз — тузумимиз сотқинлари бошқача ҳаёт кечиришни орзу қилган ва бундан ҳам катта мансабга учган ё ақли камроқ, бурч туйғусидан маҳрум ва ўзбилармонликка берилган одамлар бўлиши мумкинлиги жуда даҳшатлидир...

— Буларнинг бари тўғри, отагинам,— Маршал хўрсиниб, деразадан дарахтларнинг учларига назар ташлади.— Юксак мартабаси жўн одамларни баттарлаштириши, буюк одамларни янада буюклаштириши азалдан маълум. Бироқ жўн одамларни буюклардан ажратганда айниқса хатолардан қўрқиш керак... Сиз билан биз кичкинамизми ё каттамизми, ҳар ҳолда собиқ чоризм одамларимиз. Биз ҳам жўн одамлар чиқиб қолишимиз мумкин эди. Омон қолдик... Қанчадан-қанча муносиб одамлар увол кетдилар!.. Минг қатла шукр, эсимизни йиғиб олдик ва ўттиз саккизинчи йилдан бошлаб фожиали хатоларимизни тўғрилашга тушдик.

— Ҳа, ўша вазиятда одамда адашиш — унинг тақ-

дирини йўққа чиқаришдир.— Нил Игнатович уҳ тортиб қўйди.— Айбдорлар жазосини тортсин. «Шахта иши», Троицкий билан Бухариннинг сотқинлиги, Кировнинг ўлдирилиши дегандай айбдорлар ҳам бўлганда, ахир... Айбсизларнинг фожиаси ҳам айбдорларнинг айбидан бошланади... Бироқ айбдорларнинг айби ҳеч қачон айбсизларнинг фожиасини оқлаёлмайди... Тарих эса кечмишга дахлдор ва баҳолар беқарорлиги га кўп марта шоҳид бўлган...

Тарих шундай мисолларни ҳам биладик, одамлар ялписига кучли бир эътиқодга ишонганларида ҳам баъзи бир одамлар ўз қарашларини ўзгартирганлар. Бироқ шаккоклик авж олган йилларда ҳар ким ўз имконидан қайтмаган... Динларидан қайтадиган ёки шунга мойил одамлар доимо динга ишонганлардан бирдан устун бўлиб қолсалар даҳшатлидир. Илойим ўша кунга қолгулик қилмасин.— Нил Игнатович охирги сўзларини гўё инграётгандай чўзиброқ айтди.— Илгари имон ақлнинг кўникиши дейиларди. Амалда эса имон — бу одамзоднинг кучи ва мангуликнинг гаровидир... Биз бўлсак чалғиб кетдик... Бу гап, одамлар ёмонлик чашмалари ва уларнинг сувини ҳар ёққа сочганларни унутган пайтларида кетади шекилли. Инсоннинг ҳақиқат сари интилишига ҳеч қанақа пўлат сандиқлар ҳам дош беролмайди. Ҳақиқатнинг ҳатто кулдан бош кўтарадиган одати ҳам бор. У эртами ё кечми, ким айбдору ким айбсизлигини айтиб беради, шунингдек айбсизлар фожиасида кимлар шум нияти, тентаклиги ёки қаттиқ адашиши билан айбли эканини кўрсатади ҳам.

Нил Игнатович жим қолиб, кўзларини юмди. У гўё ўзининг сукунатга сингиб кетган сўзлари садосига қулоқ тутаётгандай туюларди. Борис Михайлович эса устозининг жиддий, сокин ва рангпар юзига гамгин тикиларди.

— Икковимиз негадир мураккаб таҳлилларга берилиб кетдик, Нил Игнатович,— деди Борис Михайлович ўртага чўккан узоқ жимликдан кейин. Унинг сўзларидан гапни бошқа ёққа бурмоқчилиги сезилиб турарди.— Мени саволларга кўмиб ташлаганингиздан тузукмисиз, деб сўрашга ҳам улгуролмадим.

— Раҳмат, бўталоғим. Тузукликка тузукман.— Нил Игнатович хўрсиниғини ичига ютди.— Инсон шундай яратилганки, унинг ҳақиқатни тушуниб етмо-

ғига ҳеч нима халал беролмайди. Ҳатто кулфатлар ҳам... Мен Гитлер кучларни шайлашда биздан ўзиб кетганини тушундим. Биз-чи?

— Бизми? — такрорлади Борис Михайлович. — Бизда ҳозирча агрессияга баҳона топиб бермасликка буйруқ бор, унинг бошланишини чўзиб туриш умиди-дамиз. Мамлакат ичкарасидан яширинча бешта армия — Ремезов, Ершаков, Конев... армияларини суриб келяпмиз.

— Герасименко ва Лукин армияларини ҳам, — Нил Игнатович саноқни давом эттирди. — Бундан воқифман. Иккита фронт бошқармаси ҳаракатга келиб, флотлар жанговар ҳолатдалигидан ҳам хабарим бор... Чегара округларида нима бўляпти? Жуков икковларинг асосий кучларни эски чегара районларида сақлаш масаласида қаттиқ туриб, янги чегараларга ҳужум бўлиб қолган тақдирда асосий кучлар шайланиб олишини таъминлайдиган муҳофаза қисмларини келтиришни таклиф қилганларингни унутганим йўқ, бўталоғим...

— Бизнинг фикримизга қўшилишмади. — Борис Михайлович қисқа-қисқа хўрсиниб қўйди.

Қўшилишмади... — такрорларди Нил Игнатович изтиробда.

— Менинг ҳамма нарсага ҳаққим бор, бўталоғим. — Профессор Романов деярли гўдакдай аянчли илжайган, кўзларидан қайсарлиги сезиларди. — Уруш икковимизнинг ҳақлигимизни тасдиқлайди...

— Тасдиқламагани яхшироқ бўларди. — Маршал гамгин қўл силтади. — Шунинг учун пинҳона бўлса ҳам чегара округларидаги қўшинларимизни яхшилашга уриняпмиз. Округ қўмондонлари билан армия қўмондонларининг идрокига ҳам ишоняпмиз. Улар армия доимо жанговар ҳолатда бўлиш учун ҳам кераклигини тушунсалар керак албатта. Қолаверса, чегара томондан хатар шарпаси ҳам сезилиб турибди-ку.

Йўлакдан яқинлашаётган бўғиқ қадам товушлари эшитилди. Қадам товушлари эшик олдида тиниб, шу заҳоти эшик оҳиста тақиллади. Сўнгра ичкаридан госпиталь навбатчиси — дала формасида противогаз осиб, устидан оқ халат ташлаб олган ёшгина ҳарбий врач кириб келди.

— Ўртоқ Совет Иттифоқи Маршали! — У титроқ овозда маршалга мурожаат қилди. — Сизни зудлик билан телефонга чақаришяпти!

Борис Михайлович студдан қўзғаларкан, бўшашиброқ деди:

— Қайтишга ҳаракат қиламан, Нил Игнатович.

— Қўявер, бўталоғим... Ишинг бор,— маъюс жавоб қилди профессор.— Мен ҳам толиқдим... Хайр...

Маршал хонадан чиқиб, эшик ёпилганидан кейин Нил Игнатович жон қулоғи билан унинг қадам ташлашидан телефонга осойишта боряптими-йўқлигини аниқламоқчи бўлди. Бироқ маршалнинг одимлари қулоғига кирмади, госпиталь палатасининг остонасидан нарида сукунат чўкканди. Нил Игнатович эндиликда фақат эшикнинг нарёғида эмас, балки теварак-атрофида ҳам оҳиста садоларга тўла ана шу жимликни ҳам, қандайдир бўшлиқни ҳам сезар, ўзи ўша бўшлиқда хаёлий танаси ётган хаёлий койка билан қайларгадир сузарди. У ўзининг бениҳоя енгиллигини туяр, бу ғалати холдан ажабланганидан бўшлиқ томон учмасин, деб устидаги чойшабини ушлаб туришга уринарди. Бироқ қўлини ҳам, танасини ҳам сезмасди.

«Мана, у, келди»,— аниқ-таниқ ва бамайлихотир кўнглидан ўтказди профессор.

Кексайиб, организми адои тамом бўлган профессор Романов оламдан ўтаётганди. Буни у тушунар, шу вайдан ҳам ўлимнинг кўзига дадил ва бемалол боқаётганди. Ҳозир жисман маҳв бўлгани, бироқ мияси ишлаб турганини, у ҳам эс-қушга охирги қувватини сарфлаётганини аниқ-равшан билди... Ноғижон кўксигадаги юраги қимирлаб, гўё эриб кетгандай бўлди. «Наҳотки ҳалиям тирик бўлсам?» Кўп ўтмай юраги яна қимирлади — аранг ва бўшроқ урди... Сўнгра сал ургандай бўлди-ю, тўхтади қолди... Нил Игнатович юрагининг овозини эшитаман, деб дамани ичига ютди, бир-икки лаҳзадан сўнг нафасини ростлайман деганида, гўё палатада ҳаво қолмагандай ўпкасига ҳеч нима кирмади...

Ҳали 1941 йилнинг 21 юни, шанба кунини эди...

7

«Ҳаммаси нимадан бошланади ўзи?» — ўзига ўзи савол берди генерал Чумаков.

Фёдор Ксенофонтовичда фикр-зикрини банд этган муаммога ташқаридан яқинлаштирадиган бир

неча йўл излаш академиядаги ўқиш йиллари програмаларини сув қилиб ичган пайтидан одат бўлиб қолганди. Ҳозир эса Чумаков округ штаби ҳовлисидаги заранг дарахти тагига қўйилган скамейкада ўй суриб ўтирарди. Панжарали дарвозанинг нарёгидаги офтобда ўзининг «эмка»си кўринар, қизил аскар Манжура Крашанга элтувчи олис йўл олдидан машинанинг у ёқ-бу ёғига қарарди. Полковник Карпухин бўлса штабнинг у бўлимидан бу бўлимига югуриб корпусни шахсий состав билан тўлдириш, қисмларни жойлаштириш, таъминот билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш, келишиш билан овора эди... Шу важдан Чумаковнинг вақтини ўй ўйлаш билан ўтказишдан бўлак чораси қолмаганди. Чунки инсоф билан айтиладиган бўлса, бу муҳим масалалар билан унинг ўзи ҳам шуғулланиши лозим эди. Бироқ булар билан танишишга ҳали улгурмаганди.

У ҳалигина армия генерали Павлов билан гурунглашганида корпус штаби ходимлари, эҳтимол қисмларнинг командирлари билан танишишни доклад қилишдан бошларман, деб кўнглига тугиб қўйган эди. Бу шунчаки бир доклад бўлиб, унда фашистлар Германияси нима-ю, нега у ҳозирда ҳарбий хавф солиб турганини тушунтириб беради. Корпус жанговар ҳолатда бўлишлигини буйруқ ва талабчанлик билан ҳам эсга солса бўлади албатта. Бироқ одамлар уруш чиндан ҳам муқаррарлигини чуқур тушуниб, ана шу муқаррарлик манбаларини кўриб-билиб олишлари бутунлай бошқа нарса. Ҳа, қўли остидагиларни йиғиб, йўл-йўриқли бир доклад қилиб беради. Командирлар ҳам кейин қўли остидагиларни йиғиб, буни такрорлашади.

Фёдор Ксенофонович планшеткадан дафтар олиб, чарм қинидан қаламни тортиб чиқарди-да, тезислар ташларкан, гўё узоқ кечмиш воқеаларига шўнғиб кетгандай бўлди. Академияни битирганидан бери бу воқеалар хотирасида оҳори тўкилмаган ҳолда турган бўлса ҳам дафтарга озгина нарсаларнигина ёзарди.

Фёдор Ксенофонович биринчи жаҳон урушида эзилган халқларнинг фарёди тўпларнинг овозини босиб кетган революция пўртанаси ҳукуматлар тахтини ларзага келтира бошлаган босқичини хаёлидан ўтказди. Ушанда 1918 йилнинг ноябрида оқибат натижада Париж яқинидаги Компьен ўрмонидаги итти-

фоқчи ҳарбий кучларнинг бош қўмондони маршал Фошнинг вағонида Германия билан иттифоқчи давлатлар ўртасидаги яраш аҳди имзоланганди.

1919 йилнинг июнида эса, жаҳон афкор оммасига Версаль шартномаси маълум бўлди. Унга кўра, Германия ўзининг барча мустамлакаларидан ажраганди.

Версаль шартномасидан кейин ўзларини бунда қуруқ қолган ҳисоблаган мамлакатларнинг парламентларида даҳанаки жанглар бошланиб кетди. Совет Россиясининг чегараларида шошилинич равишда реакцияон ҳукуматли майда давлатлардан иборат «санитар дебор» вужудга келтирилди.

Шундай қилиб, Версаль системаси янги ғалвага сабабчи бўлди.

«Кейин нима бўлди? — ўйга ботди Чумаков. — Кейин капиталистик олам умумий инқирозга учради — биринчи жаҳон уруши ва Улуғ Октябрнинг оқибати шундай бўлди».

Тор-мор бўлган Германия, шунингдек ҳарбий ўлжаларни оўлашишда қуруқ қолган Италия билан Япония дунёни қайтадан бўлишни талаб эта бошладилар. Эски мустамлакачи давлатлардан бўлган Англия билан Франция, анча ёшроқ, бироқ қудратли капиталистик мамлакат ҳисобланган АҚШ мустамлакаларини қўлдан чиқариш у ёқда турсин, янги территорияларни босиб олишга ҳам жон дердилар. Шу тариқа дунёда ҳукмронлик қилиш учун қаттиқ кураш бошланди.

Енгинада эса Совет Иттифоқи кундан кунга бақувватлашиб борарди. Буржуа олами кўп замонлардан бери мазаси қочганлиги ва ҳеч қачон ақл ва озодлик олами бўлмаганлигини жуда аён сезиб қолди. Большевизм эса сайёрамизда обрў қозониб, озодликнинг сўнмас ва чорловчи алангасини авж олди-рар ва янги тузум асосларини мардоналик билан қарор топтирарди.

Кўҳна дунё билан бундай олишувни тарих шу чоққача кўрмаганди. Эски дунё эса худога ҳам, Момо Ҳавога ҳам хизмат қилишга тайёр эдиким, унинг саробий осойишталигини революция гирдоби бузмаса бўлгани эди. Большевиклар башарият минг йиллаб изланиши туфайли эришган эътиқодларни, азалий мунгли ва ҳақиқат ваъда қилмиш, ўтмишни жонлантирадиган динларни суриштирмай-нетмай дадала қилишаётгандай туюларди.

Барча замонларнинг қангадан-қанча мутафаккирлари ўз умрларини бу оламнинг тагига етишга, ҳаёт ва мулкнинг муқаддас қонунларини билишга сарфладилар, энди эса Россия авом халқ ҳеч нимани вужудга келтирмай, барини барбод этмоқ учун нодонлик зулматида бош кўтарди.

Кўҳна дунё бу билан сира ҳам келиша олмасди. У граждандар уруши оловидаги Россияни бўғиб ташлаши керак эди.

Фёдор Ксенофонович бирдан нарига ўтолмаётганини сезиб қолди. У панжарали дарвоза томонга қараркан, безовта қилишга ботинмай ўзидан кўзини узмай турган қизил аскар Манжурани кўрди.

— Сиз бир нима демоқчимисиз?

Манжура қаддини ғоз тутди-да, шахдам-шахдам одимлаганча яқинроқ келди. Унг қўлини пилоткасига қўйиб, пошнасини пошнасига текизаркан, уялинқи-раб сўради:

— Уртоқ генерал, овқатланиб келишга рухсат этинг!.. Узоқ йўл юрамиз.

— Албатта, овқатланинг.— Фёдор Ксенофонович шофёрнинг ғамини ейиши керак бўлган полковник Карпухиндан ичида ўпкаланди.— Қаерга борасиз?

— Ошхона шу ерда, ёнгинада.

— Пулингиз борми?

Манжура кетди. Фёдор Ксенофонович хаёлга берилди.

Кунлар ўтар, ҳақиқат қарор топиб, ёлгон фош бўлиб борарди. Тарихнинг қудратли тахтакачи беаёв қонуниятга амал қилган ҳолда эски дунёнинг ижтимоий зиддиятлари пружинасини охиригача сиқиб қўйганди. Европа узра янги урушнинг қора сайёраси кўтарила бошлади. Йирик давлат арбоблари сәнналган савдогарлар ва сиёсатдонлар қора сайёрани тавоф қилишаркан, очкўзларча Шарққа ишора қилишарди.

Талай ҳукмдорлар даъвогарлик дардига мубтало бўлганларидан кечалари мижжа қоқмай чиқишарди. Улар жудолик ташвишини тортмай, эришажак нарсалари хусусида бош қотириб, мулоҳаза юритишаркан, чарчаш нималигини билишмасди. Баъзи бир ҳукмдорлар сохта самимият билан бир-бирларига қўл чўзишаркан, қўйниларида заҳарли ханжарлари бўларди. Мустабидларнинг зolimликлари туфайли машъум

қонунлар чиқарди. Сотқинлик билан очкўзлик бутун бутун давлатларни айнитарди.

Тарих шошилинич равишда буржуа давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг чириган диорама суратига бераётган ранглар умуман шундай эди.

О Германия! Биринчи жаҳон урушида мағлуб бўлган бу мамлакат танасида ўша пайтдаёқ реваншизм балосининг бацилласи бор эди...

— Йўқ-йўқ, фақат кўлга бориш керак!— Фёдор Ксенофоновичнинг қулоғига сал нарироқда гурунглашаётганларнинг гапи кирди.— Свислочида ҳам, Птичида ҳам балиқ илинмайди!

Чумаков ўгирилиб қараркан, нариги заранг дарахти тагида папирос тутатишаётган командирларга кўзи тушди. Шунда улар эртанги балиқ овидан гапришаётганини фаҳмлади.

— Эҳ, биродарлар, Нарочда нималар бўлаётганини кўрсанглар эди-я!— офтобдан қорайган майор завқ билан гап бошлади.— Кўлда олабуға жуда ҳаддидан ошяпти! Утган якшанба мени кондрашка бир ёқлик қилишига сал қолди. Жуда даҳшат! Унга ҳеч қанақа қармоқ ипи дош беролмаяпти!

— Нарочка узоқ,— деб қўйди новча ва қўллари узун, устига суворийлар формаси кийган старший политурк.— Урмондаги кўлларни мўлжаллайвериш керак, йигитлар.

Балиқчилардан бири нотаниш генерални кўриб қолди. Шундан кейин улар имлашиб нарироққа кетишувди, Чумаков маънос тортди. Фёдор Ксенофонович ҳам балиқ овига ишқибоз бўлгани учун бу ерда балиқ қанақа усуллар билан овланишини билгиси келарди. У жон қулоғи билан тинглаб, ҳатто скамейка чеккасига сурилган бўлса ҳам боягиларнинг гапларини эшитолмасди. Қулоғига уларнинг дам босиқ, дам балаandroқ гўнғир-гўнғири эшитиларди. Шунда у бояги кишиларнинг биргаликдаги гўнғир-гўнғирларида қандайдир ритм сезди, яна бир лаҳзадан кейин ана шу ритм оша оҳанг эшитила бошлади. Гўё ҳалиги балиқчилар оғзиларини очмай ҳаммага таниш қўшиқнинг бир сатрини хиргойи қилишаётганга ўхшарди: «Бодрезак, бодрезак, бодрезак...» Кейин яна: «Бодрезак, бодрезак, бодрезак...»

«Бодрезак» бирдан тинди қолди: командирлар папирос қолдиқларини ахлатдонга ташлаб, ҳовлида бирин-кетин чиқиб кетишди.

«Чарчабман»,— кўнглидан ўтказли Фёдор Ксенофонтович. Шунда бир вақтлари Ольга икковлари яшашган академия ётоқхонасидаги хона ёдига тушди.

Ўша, имтиҳонларга тайёрланиб, соатлаб китобдан бошини кўтармай ўтирадиган пайтларида мана шу ғалати ҳолни сезган, яъни биров гапирса овозидан оҳанг илғарди. Бир куни Фёдор Ксенофонтович Гросс Эгерсдорфдаги жанг схемасини чизиб ўтирарди. Ўша жангда, яъни етти йиллик урушдаги 1757 йил компаниясида рус армияси Фридрих Иккинчи илк марта эсини жойига келтириб қўйганди. У рус ва прусс қўшинларининг жойларини чизиб, линия тактикаси қандай шакллангани ва ривожланганини ўйлаб ўтирарди. Ольга бўлса ёнида, диванда нимадир тикиб-чатарди. Ольга эри фақат қалам ва чизғич билан ишлаётганини кўриб, ниманидир гапира бошлади. Фёдор Ксенофонтович эса ўзи билан ўзи овора бўлганидан гарчи Олянинг овози тинимсиз жаранглаётганига қарамай, сўзларининг маъносига тушунмасди. Шунда қулоғига бирдан ашула эшитила бошлади! У хотинининг сўзларига аёл кишининг тиниқ овоздаги хониши жўр бўлаётганини, кумуш болғачалар садоси ҳам яқингидан эшитилаётганини ҳам аниқ-таниқ сезиб турарди:

Эҳ, менинг даҳлизларим,
Даҳлизларим менинг...

Фёдор Ксенофонтович азбаройи ҳайратда қолганидан ўзига келиб, қаламини қўйди. У кўзим тиниб кетгунича ишлабман, деган хаёлга борганди. Хотини тинимсиз гапираркан, яна таниш оҳанг қулоғига кира бошлади:

Эҳ, менинг даҳлизларим,
Яп-янги даҳлизларим...

Фёдор Ксенофонтович шу заҳотнинг ўзида иккала қўлини кенг ёйган қўйи ашулага қўшилди:

Янги, заранг даҳлизларим...

Ольга эрига ажабланиб қараб қўйди-да, сўнгра кулиб, мулойимгина деди:

— Бечора академиким толиқиб қолибди.

Хотини гапирганида Фёдор Ксенофонтовичнинг қулоғига яна ашула эшитила бошлади:

Эҳ, менинг даҳлизларим...

У шундан кейин бир одамнинг путқида маълум интонациялар яширинлигини, уларнинг маъносига аҳамият бермай тингланса оҳанг вужудга келишлигини пайқай бошлади. Уша оҳанг гоҳида таниш ёки унга нимаси биландир ўхшаш, кўпинча эса мутлақо янги бўлар, музикани қоғозга тушириш Фёдор Ксенофоновичнинг қўлидан келса борми, булар ўзига хос равишдаги оҳанглар ҳосил бўлиши турган гап эди. Қизи Ирина ҳам катта бўлганида онасига ўхшаб гапиришни одат қилган, овозидан: «Эҳ, менинг даҳлиларим...» оҳангини илғаб олса бўларди. Нил Игнатовичнинг гапига қулоқ солсангиз гоҳо: «Лочин, бургут бўлиб қилинлар парвоз...» қўшиғининг куйи келаверарди.

Фёдор Ксенофонович профессор Романовни эсларкан, хаёли яна кўнглига тугиб қўйган докладга қайтди. Шундан кейин у қўйин дафтаридаги балиқчилар келиши билан узилиб қолган ёзувларга кўз югуртириб, яна ўйга ботди... Ҳа, тарих ҳам оператив санъатга ўхшаш стихиядирки, Чумаковнинг фикрлари унда бемалол ва энгил парвоз қиларди.

Германиядаги ҳукмрон доираларнинг реваншизми биринчи жаҳон урушидан кейиноқ фашист ташкилотларини вужудга келтирди. 1919 йилда ўзини «миллий социалистик» деб номлаган гитлерчи партия пайдо бўлди. Иқтисодий инқироз исканжасига тушиб қолган Америка билан Англиядаги пулдор казозкалар, Германия монополия буржуазияси реваншчи орзу қиларкан, заифлашган ҳарбий саноати учун қарзларнинг олтин ёмғирига зорлигини тезда илғаб олди. Шундан кейин Германияга доллар ва фунт-стерлингларнинг олтин ёмғири ёғила бошлади... Ана шу ёмғир ва ишлаб чиқарилаётган қуроллар шарақашуруқи оралиғидан эси бор одамлар уруш Европа эшигини тақиллатаётганини илғашарди.

1930 йилда Совет ҳукуматига германиялик банкир Шахтнинг Америкага сафар қилгани маълум бўлди. Шахт у ердаги молиячилар Германияда фашистлар диктатураси ўрнатилса айни муддао бўлишлигини ишонтириш билан овора бўлди.

Совет дипломатлари орадан бир йил ўтгандан кейин Гарцбургда Германия иқтисоди, сиёсати ва армияси зўравонларининг йиғини бўлиб, унда давлатларидаги ҳокимиятни фашистларга беришга қарор қилганларидан воқиф бўлдилар.

Хуллас, Германия шу тариқа жар ёқасига келиб қолганди.

Дарвозанинг нарёғидан Карпухиннинг баногоҳ:

— Манжура!— деган овози эшитилди.

Фёдор Ксенофонтович ўша томонга қараганди, полковникни «эмка» ёнида кўрди. Карпухин у ёқ-бу ёққа аланглаб турди-да, сўнг Чумаковга яқинлашиб, хафа қиёфада:

— Шофёр қаёққадир йўқолибди,— деди.

— Овқатлангани кетди!

— Кутса бўларди!

— Мен рухсат бердим. Жангчи доимо тўқ бўлиши керак... Нима, йўлга чиқсак бўлаверадими?

— Йўқ,— нохуш жавоб қайтарди Карпухин. — Қизил Армия уйига ғизиллаб бориб, мажлисдан артиллерия таъминотчисини олиб чиқиш керак.

Шу пайтда машина ёнида Манжуранинг қораси кўриниб қолди.

— Бирпас сабр қилиб туришингизни сўрайман, Фёдор Ксенофонтович,— деди Карпухин узрли ҳолда энгил машинага аланглаб.— Иш кўп. Кейин келиб юрмайлик.

— Маъқул, маъқул,— рози бўлди Чумаков. У ҳаёлларининг асосий ипини қочириб юбормасликка ҳаракат қиларди.

Ҳа, дарвоқе, Германияда йирик ҳарбий кучлар вужудга келтириш ҳуқуқини чеклаб қўйган Версаль шартномаси қаёқда қолди?

Версаль шартномаси 1932 йилдаёқ поймол қилина бошлаганди. Ушанда АҚШ, Франция ва Германия шартнома тузишган ва бу шартномага кўра Германияга шериклар билан баб-баравар қуроли кучлар сақлашга рухсат қилинганди. Шундан кейин Германияни мустаҳкамлашга қаратилган янги сиёсий тадбирлар амалга оширилди.

1933 йилнинг баҳорида Италиянинг фашист диктатори Бенито Муссолини ташаббуси билан кун тартибига «Тўртлар аҳди» қўйилди. «Тўртлар аҳди» Совет Иттифоқига қарши Германия, Англия, Франция ва Италия бирлашган фронтини вужудга келтириши лозим эди.

1933 йилнинг ўн бешинчи июнида «Тўрт давлат келишуви ва ҳамкорлиги аҳди» имзоланди. Хайриятки, ички можаролардан боши чиқмай қолган Анг-

лия ва Франция парламентлари буни ратификация қилмади.

Германия шерикларидан «хафа бўлиб», Миллатлар уюшмасидан чиқди-да, дарҳол Украинани босиб олишни орзу қилиб юрган панлар Польшаси билан битим тузди.

АҚШ, Англия ва Франциянинг сиёсати натижа-сида Версаль шартномаси аста-секин барбод бўлди. 1937 йилнинг кузида Англия кабинетининг аъзоси лорд Глифакс Германияга «овга борди» ва янги бош министр Чемберлен номидан Гитлер билан махфий музокаралар қилди ва унга СССРга қарши қаратилган «Тўртлар аҳди»ни вужудга келтиришни таклиф этди. Музокаралар Лондонда, Парижда, Вашингтонда, Берлинда давом этди. Шундан сўнг Европага Мюнхендаги келишувнинг бадбўй иси таралди...

Полковник Карпухин заявка-қоғозлар билан келиб қолди. Фёдор Ксенофонович уларга қўл қўйиб бериши лозим эди. Шу ваздан Чумаков қўйин дафтари-ни планшеткасига солиб қўйди. Ушанда у кўнглига тугиб қўйган доклад учун минбарга кўтарилиш сўзига насиб қилмаслигини қайдан ҳам билибди дейсиз?..

8

Эрта тонгда нима бўлишини ҳеч ким билмасди...

1941 йилнинг 21 июнь куни жазирама иссиқ бўлганди. Фожиали якшанба арафасидаги бу кунга келгусидаги ўн йилликларда ҳам одамлар тез-тез сўроқли нигоҳ ташлаб турадилар.

Москваликлар ўша куни одатдаги ташвишлари билан банд бўлиб, якшанбага ҳозирлик кўришарди. Қуёш тобора баланд кўтарилиб, кўчалар, уйлар ва пойтахтдаги хиёбонлар, зарҳал гумбазли ва ям-яшил Кремль узра нурини аямай сепарди.

Инсоннинг фикрий жонсараклиги, давлат тақдири-ни чуқур ўйлаши ва бунга ўзини бениҳоя масъул сезиши тошларга ҳам кўча олганида Кремль девори ортидаги ўймакор архитектураси билан кўзга ташланиб турган СССР ҳукумати биноси қотиб, жунжикаётган бўларди.

Ана шу бинодаги асосий кабинетлардан биридаги каттакон стол ёнида Халқ Комиссарлари Совети

Раисининг ўринбосари ва СССР Ташқи ишлар халқ комиссари қоғозлардан бошини кўтармай ўтирарди.

Молотов кўп йил ҳукумат бошлиғи бўлганди. Бундан бир ярим ой муқаддам Ғарбда урушнинг қора булутлари кўпайиб, кейин тўпларнинг гумбур-гумбурини ҳосил қилиши ёки совет-герман муносабатларига мудҳиш кўлка ташлаши ва сиёсий-дипломатик гирдоб ҳосил қилиши номаълум бўлиб турганда, Халқ Комиссарлари Советининг Раиси қилиб обрўси беқиёс Сталин тайинланди. Бу Совет ҳукуматининг фикрича, давлат ва партия раҳбарлигини тўла ҳолда бир қўлда жамлаб, ҳозирча ноаниқроқ бўлиб турган ҳарбий-сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда мамлакат ҳаётини мудофаага тайёрланишга бўйсундиришга, шунингдек мабодо вазият талаб этса Германия билан муносабатда олий даражали учрашувларнинг дипломатик каналларидаги чўзиқликни иложи борича қисқартириш имконини берарди.

Шунга қарамай, ҳозир Молотовнинг ишлари ҳам, ташвишлари ҳам камаймаганди. Ўша кабинет, ўша стол, ўша-ўша ҳужжатлар, халқ комиссарлари, дипломатлар, Марказий Комитет ва Халқ Комиссарлари Советининг масъул ходимларини қабул қилиш...

Бугун столдаги ҳужжатлар жуда бошқача. Мана, Буюк Британия бош министри Уинстон Черчиллнинг Сталинга йўллаган мактуби... Бу иккинчи мактуб, биринчиси ўтган йили олинганди...

Молотов соатига қаради: яна ўн минутдан кейин Сталиннинг ҳузурига бориш керак. Берлиндан эса тинчлантирадиган бирорта хабар йўқ. Бугун каллаи саҳарлаб Берлиндаги совет элчихонасига телеграф орқали имзосиз нота тексти берилган бўлиб, совет элчиси уни зудлик билан Германия империяси ташқи ишлар министри фон Риббентропнинг эътиборига ҳавола қилиши керак эди. Бу сўнгги уриниш эди... Совет ҳукумати ўз баёнотида Герман ҳукуматидан Герман қўшинлари Совет Иттифоқи чегараси бўйлаб тўплангани муносабати билан оқилона изоҳ берилишини кескин талаб қилар ва совет-герман муносабатларининг аҳволи юзасидан тезликда фикр олишишни таклиф этарди. Бироқ Берлиндаги совет элчихонасидан телефонда икки марта хабар қилишларича, Риббентропни ҳам, унинг ўринбосари Вейсеккерни ҳам топиб бўлмасди. Германия ташқи ишлар министр-

лигининг раҳбарлари совет дипломатлари билан учрашувдан атайлаб бўйин товлашаётгани аниқ эди чамаси.

Мабодо шундай бўлса, оқибати бахайр эмас.

Молотов яна соатига қаради: тез орада Сталиннинг ҳузурига бориши керак...

Гоҳо одамнинг ақлу ҳушини бир лаҳзада банд этмоққа қодир фикрнинг чеки бўлмайди шекилли. Бу фикрда бутун бир давр, халқ тақдири, кечмишдаги ўн йилликларнинг нафаси жо бўлиши мумкин. Бундай фикр мияга ярқ этиб келаркан, бир лаҳза ўзини вужудга келтирган манбаларни атрофлича ёритади, тасаввурда воқеаларни бошдан-оёқ жонлантиради, оқибат-натижада инсон ўтган ана шу йиллар ичида кўрган-кечирганлари ва дилдан ўтказган нарсаларини ўйлаб ҳаяжонланади, талвасага тушади... Халқ комиссари Англия бош министрининг мактубига яна бир кўз ташланганида хаёлига келган ана шундай фикр тарихнинг бутун бир қатламини ўзига жо этганди...

Бир йил олдин Сталин кабинетида Сиёсий Бюронинг навбатдаги мажлиси бўлаётганида Англиянинг СССРдаги янги элчиси қилиб Стаффорд Криппс тайинлангани борасида гап айланиб қолди.

— Жуда қизиқ,— деганди ўшанда Сталин кабинетда қўлини орқасига қилганича айланиб юраркан, боши қотиб.— Консерватор Уинстон Черчилль ўзининг энг кўзга кўринган лейбористини Москвага элчи қилиб юборяпти... Бу қанақаси бўлди, Вильям Буллитнинг инглизча вариантими?

Буллит 1933 йилдан 1936 йилгача АҚШнинг Совет Иттифоқидаги, сўнгра Франциядаги элчиси бўлганди. Мавқеи жиҳатидан дипломат ва аслида Совет Иттифоқининг ашаддий душмани бўлган Буллит тўхматдан бўшамай, ишончсизлик уруғини сочар, СССРни ҳарбий-сиёсий жиҳатдан яккалаб қўйиш ва ғарб давлатлари билан тўқнаштириш учун қўлидан нимаики келса барини қиларди. Ана шу Вильям Буллит Парижда элчи бўлганида француз ҳукмдорлари Даладьё билан Бонэ Чехословакияни Гитлерга сотиб, Мюнхендан қайтиб келишаётганида уларни гул билан кутиб олганди.

Молотов Сталиннинг сўзларига жавобан Стаффорд Криппснинг Совет Иттифоқи ҳақида матбуотда ва парламентда баён қилинган мулоҳазалари келтирил-

ган маълумотни овозини чиқариб ўқиб берди-да, сўнгра:

— Менимча, Криппс Буллитга ўхшамайди. У идроки жойида сиёсатчи ва ғаламисликдан йироқ дипломат бўлса керак. Ҳар ҳолда унинг бевосита гаразгўйлигини сезганимизча йўқ, — деди.

— На чора, вақт кўрсатади, — Сталин шубҳаланган қиёфада кифт қисиб қўйди. — Мен эсам Черчилль қандайдир ўйин бошламоқчилигига аминман. Шундай қилиб, нималар бўлишини кутамиз ва Черчилль билан дипломатик олишувга тайёрланамиз.

Бу 1940 йил июнининг биринчи ярмида бўлганди.

Уша йил июнининг охирида Стаффорд Криппс Сталинга Черчиллдан махфий хат топширди. Бу Черчиллнинг биринчи хати эди. Унда Англия кабинетининг бошлиғи сезиларли самимият билан Англия ва СССРнинг ўзаро фойдали муносабатларини мустаҳкамлашга жон куйдирар, Германия Европа ҳукмдори бўлишга интиларкан, Совет Иттифоқи манфаатларига таҳдид қилмай қололмаслигини уқтирар ва Совет ҳукумати билан Германиянинг агрессив ҳаракатларига дахлдор масалаларни муҳокама қилишга тайёрлигини изҳор этарди.

Бу хатни кечқурун алламаҳалда Сталин кабинетида муҳокама қилишди.

— Хўш, мен нима девдим? — сўради Сталин Сиёсий Бюро аъзоларига назар ташларкан, сал қисилган кўзларидаги истеҳзо учқунларини яшириб.

— Ўйин бошланган деяпсанми? — Ворошилов саволга савол билан жавоб қилди. — Англия экспедицион корпуси Дюнкеркда шунчалар талафот бериб, бор қурол яроғи-ю, техникасидан айрилиб турганида Черчиллнинг кўнглига ўйин сиғармикин?.. Бунинг устига немислар Англияга беаёв бомба ташлашаётган бўлса... Ундан ташқари, бизда Гитлер Англия билан сулҳ тузишга қарши эмаслигини тасдиқловчи кўпгина маълумотлар ҳам бор. Бизга нима сабабдан Гитлер эмас, Черчилль мурожаат қиляпти?.. Бунда ҳаммасини тарозига солиб кўриш керак бўлади.

— Жиддий дипломатия, — деди Сталин барчага яхши таниш бурролик билан, — фақат факторларга суянишни ҳар маҳал эсда тутиш керак, чунки биргина факт ҳам юзта файласуфнинг обрўсини тўкиб қўйиши мумкин... Мен ушбу ҳолда ҳам фактларга плюс сезгимга ва яна тарихий параллелларга ишона-

ман.— Сталин стол ёнида ўтираркан, каттакон бил-
лур кулдонни ўзига тортди-да, трубкасини унинг
чеккасига қоқди. Сўнгра гугурт билан қурумани
олиб ташлаб, очилган «Герцеговина Флор» пачкаси-
дан иккита папирос олиб, эзгилаб, трубкасини тўл-
дирди. У буларнинг барини шошилмай гўё завқ би-
лан бажарарди. У айна пайтда трубкаси узра қай-
ларгадир тунд боқар, сезилар-сезилмас илжайарди.
Гўё у ким биландир унсиз тортишаётганга ўхшарди.
Шундан кейин Сталин яна тилга кирди:

— Эски замоналарни эслаб ўтирмаймиз. Биз Чер-
чилнинг кимлигини яхши биламиз. Уни умуман инг-
лиз сиёсатидан ҳам ажратиб ўтирмаймиз...

Сталин трубкасини тутатиб, бир неча марта торт-
ганди, кўкиш тутун юлдузли осмон кўриниб турган
очиқ дераза томон толим-толим суза бошлади.

— Нима бўляпти ўзи?— Сталин қўлининг қир-
раси билан столга урди.— Қани, Англия билан ўзаро
алоқаларимизнинг асосий босқичларини бир кўздан
ўтказайлик-чи. Хўш, лоақал Германия Австрияни
босиб олишидан бошлайлик. Биз ўшанда Чехословакия
таҳликада қолганини, сўнгра немислар Шарққа сил-
жиб боришларини тушуниб, ёдларингда бўлса, Анг-
лия, Франция, СССР ва Америка давлатлари конфе-
ренциясини ўтказишни қатъий таклиф қилгандик.
Ана шу таклифни йўққа чиқарган Англия бўлади-
ми?.. Сўнгра, Гитлер Чехословакияга ҳужум қилган
тақдирда Чехословакияга ҳарбий ёрдам бермайсан,
деб Францияга тазйиқ қилган ким?.. Англия! Мюн-
хендаги келишувнинг дояси ким?.. Ушанинг ўзи!
Немислар таҳдид солиб турганида Чехословакия ҳуку-
матини биздан ҳарбий ёрдам сўрамасликка кўндир-
ган ким бўлади? Яна Англия... Гитлернинг Украина-
ни Совет Иттифоқидан ажратиб олиш режаси Лондон-
нинг нақ ўзида тузилган, Германиянинг шарқда ва
Европанинг жанубий-шарқида ҳукмронлик қилиши
ғоясининг ўзи ҳам у ерда ҳар тарафлама рағбатлан-
тириляпти.— Сталин стол ёнидан турди-да, ер суз-
ганича кабинетда шошилмай юрди, сўнгра тўхтаб,
шифт бурчига кўзларини қисганича тикилиб, яна га-
пира бошлади:— Кейин нима бўлди? Кейин Англия
ҳукумати Германияни тинчитиш ғояси бир чақага
ҳам арзимаслигини тушуниб, Гитлернинг немисларга
собиқ мустамлакаларини қайтариб бериш борасидаги
устма-уст талабларини эшитаверганидан сўнг бизга

ўзаро хавфсизликни таъминламоқ учун Англия-Франция-Совет декларациясини имзолашни таклиф этди. Биз рози бўлдик албатта... Гитлер ўзига қарши бирлик fronti вужудга келаётганини кўриб, ўтакаси ёрилди. Инглизлар эса ўша заҳотининг ўзида декларациядан бош тортдилар!.. Нимага? Чунки улар декларацияни имзоламоқчи эмасдилар. Улар биз билан битим тизишга қодирликларини Гитлерга намойиш қилмоқчи эдилар... Намойиш қилишга қилдилару бироқ бундан нарига ўтмадилар. Бунинг устига Совет Иттифоқи уларнинг ҳаракати билан яккаланиб қолганлигини ва Германия бизга бемалол ҳужум қила олиши мумкинлигини ҳам кўрсатиб қўйдилар. Тўғри гапиряпманми?

— Мутлақо тўғри!— деб қўйди маршал Ворошилов.— Яна Германия Польшага ҳужум қилиши арафасидаги самарасиз музокараларни ҳам эслагин! Мабодо биз ўшанда инглизлар ва французлар билан ҳарбий иттифоқ тузиб, шартнома лойиҳасида айтилганидай Болтиқ ва Қора денгизлар оралиғидаги барча шарқий Европа мамлакатларига гарантия берганимизда борми, Гитлер Польшага ҳужум қилишга журъат этолмас ва Франциянинг ҳозирги фожиаси ҳам юз бермаган бўларди.

— Мана шундай ҳарбий иттифоқ шартномасининг гўркови ким бўлганди?— сўради Сталин газаби қайнаб.— Инглизлар! Шунақа экан, биз ҳозирда қўш тирноқ ичидаги дўстимиз Черчиллнинг самимиятига қандай қилиб ишонамиз? Нима учун? Бу мактуби билан у нима демоқчи?.. Унинг қандайдир сиёсий тузоқ қураётгани шак-шубҳасиздир!

Ҳа, Сталин советларга қарши ашаддий тарғиботнинг совуқ шамоллари эсиб турган сохта ва маккор буржуа дипломатиясининг туманли денгизини назардан ўтказаркан, шубҳалари кучайиб, эҳтиёткорлиги орта бошлаганди. Оғир пайтлар... Илгари башарият бутун бир асрлар тажрибасидан ақл ўрганар, эндиликда эса ҳар йили бир-бирига зид воқеалар бениҳоя кўп бўлар, ҳукуматлар олдига сира кутилмаган муаммоларни қалаштириб ташлардики, ҳаттоки энг теран таҳлил билан ҳам дипломатия стратегияси доимо амал қила оладиган қоидаларни вужудга келтирмоқ деярли амримаҳол бўларди.

Мабодо, бурноғи йил, ўттиз тўққизинчи йилга, Германия ҳали Польша, Францияга ҳужум қилмаган,

Англияга бомба ёғдирмаган, Совет Иттифоқи билан Германия ўртасида бир-бирига ҳужум қилмаслик аҳдини тузиш мўлжалланмаган яқин ўтмишдаги кунларга назар ташланса-чи... Бундай қарасангиз, фикрий бир нигоҳ, ундан берида эса дипломатик жангларнинг бепоён майдони, зўр бериб чора ахтаришлар, таҳлилга кетган беқиёс меҳнат, Совет ҳукумати раҳбарлари фашист милитаризмига аталган темир кишанларни биргаликда ясашга уринган давлатларнинг ҳукмдорлари асил ниятларини аниқламоқ учун фактлар ва ситуацияларни текшириб кўриш сингари нарсалар намоён бўлади.

1939 йилнинг мартада Англия, СССР ва Франция ўртасида музокаралар бошланганида совет дипломатлари ҳар маҳалгидай халқаро ҳуқуқ нормалари ва ахлоқий тартибларга амал қилган ҳолда иш тутдилар. Бошқа тараф кишилари, айниқса Англия дипломатлари ўзбошимчалик, риёкорлик ва инкорга суяна бошладилар. Улар Совет Иттифоқига шунақанги мажбуриятлар юклашга ҳаракат қилдиларки, булар мамлакатимизни муқаррар равишда Германия билан урушга олиб келар, айти пайтда, Англиянинг ўзи Совет Иттифоқига ёрдам кўрсатишга гарантия бермас, Ғарбда герман агрессияси кучайгудай бўлса, ўзига ана шундай гарантияни талаб қилар эди.

Совет ҳукумати Англия билан Франциянинг нимаики қилиб бўлса ҳам СССРни Германия билан уруштириб қўйишдек ифвогарликдан иборат ниятини пайқаб олиб, музокара қатнашчилари муҳокамасига ўзаро мажбуриятлар конкрет акс эттирилган битим лойиҳасини қўйди. Бироқ Англия билан Франция бир талай дипломатик найранглар қилиб, битимни имзолашдан бош тортдилар.

Бу пайтда Европа осмонини герман агрессиясининг қора булутини боса бошлади. Фашизм сиёсатининг шамоллари бу булутларни қай томонга сураркин? Булутлар Польша тарафга, сўнгра эса нарига, Шарққа силжиши мумкин эди. Бундан ташвишда бўлган Совет ҳукумати Англия билан Францияга дипломатик найрангларни йиғиштирган ҳолда коллектив хавфсизликнинг ишончли тадбирларини ишлаб чиқмоқ учун Москвада ҳарбий миссиялар музокараларини тезда бошлаб юборишни таклиф этди. Англия билан Франция рози бўлишди, бироқ қаттиқ калака қилаётгандай ўз миссиялари составига истеъфога чиққан-

ларига анча бўлган ёки ҳарбий кучларда пастроқ вазифаларни эгаллаган генераллар билан адмиралларни қўшишганди. Улар ҳам Москвага ўн олти кундан кейин келишди! Бунинг устига делегацияларнинг бошлиқлари ўз ҳукуматларидан битим имзолашга ваколат олмаганлари ҳам маълум бўлиб қолди.

Кремлдагилар, давлатларнинг ўзаро муносабатларидаги бунақа ошкора риёкорлик нимани англатаркин, деб ҳайрон бўлишарди.

Музокаралар эса ҳарбий миссиялар Москвага келишлари биланоқ, 1939 йилнинг 11 августида бошланди. Делегациялар агрессорга қарши курашда давлатлар бир-бирларига ёрдам кўрсатишлари талаб этилгудай бўлса, ҳар бир давлат қандай ҳарбий кучлар бера олишини муҳокама қилишга киришганларида Англия билан Франциянинг аянчли риёкорликлари ўзини кўрсатиб қўйди. Совет делегациясининг аъзоси Шапошниковнинг Совет Иттифоқи агрессорга қарши бир юз йигирма пиеда ва ўн олти кавалерия дивизияси, беш мингта тўп, тўққиз-ўн минг танк, беш-беш ярим мингта жанговар самолёт бера олиши мумкинлиги борасидаги баёнотига жавобан Англия делегациясининг аъзоси генерал Хейвуд фақат бештагина пиеда ва биттагина механизациялашган дивизия бера олишларини тилга олди...

Совет ҳарбий миссиясининг бошлиғи бўлган Ворошилов ана шу музокаралар қувонарли бормаётганлиги хусусида Сиёсий Бюрога мунтазам равишда ахборот бериб турар, «меҳмонларимиз» битимга келишдан ҳам кўра ҳарбий қудратимизни пайпаслаб кўришга кўпроқ интилаётганларини тахмин қиларкан, қаттиқ хуноби ошарди.

Чиндан ҳам сиёсатдаги беҳаёлик — ҳукумат юзубан кетганлигини кўрсатувчи сўнгги маррадир. Москвада ҳарбий миссиялар жаҳонда ҳукмронлик қилишга интилаётган Гитлерни жиловлаб қўйиш чораларини муҳокама этишга киришганларида Лондондаги ташқи ишлар министри Хадсоннинг кабинетида ҳам хуфий музокара кетарди. Бош министр Чемберленнинг ишончли кишилари бўлган Хадсон билан Гораций Вильсон Германия вакили бўлган Вольтат деган кимса билан Англия ҳамда Германия ўртасида «тирикчилик майдонлари»ни кенгайтириш, Россия ва Хитой «бозор»ларини қўшган ҳолда янги бозорларни қўлга

киритиш, бир бирларига ҳужум қилмаслик ҳақида Англия-Германия шартномасини имзолаш имконияти борасида пичир-пичир қилишарди. Бу музокараларнинг охири Берлинга бориб тақалди, у ерда Риббентроп билан Англия ҳарбий-ҳаво кучлари қўмондонлиги вакили барон де Рипп ҳарбий масалаларни муҳокама қилишди.

Совет раҳбарларига ўша кунларда Лондондаги герман элчихонасига Англиянинг давлат арбоблари серқатнов бўлиб қолишгани ҳам маълум бўлди...

Шундан кейин муқаррарлиги аён бўлган иш ҳам рўй берди. Ҳарбий миссияларнинг Москвадаги музокаралари Англия ва Франция ҳукуматларининг сиёсий ҳаракатлари билан натижасиз тугади. Бунинг устига Лондондагиларнинг гиж-гижлашлари билан Польша ва Болтиқ бўйи мамлакатларининг ҳукуматлари коллектив хавфсизликнинг ҳарбий конвенциясига душманларча қарадилар. Оқибат-натижада ғарб давлатлари Германия Совет Иттифоқига ҳамла қилишда «Болтиқ йўлаги»дан бемалол ва тўлалигича фойдалана олиши мумкинлигини қайта-қайта шама қилдилар. Германияга айна пайтда Англия билан бирга-ликда Совет Иттифоқига қарши ҳарбий блок тузиш ҳам таклиф этилди.

Бу Совет ҳукумати учун изтиробли кунлар эди, қолаверса, у Гитлер Европада коллектив хавфсизлик системаси вужудга келишидан ўлгудай қўрқиб юрганидан жуда яхши хабардор эди. Англия-Франция-Совет Иттифоқи музокаралари пайтида Германия Англиядан сир тутган ҳолда СССРнинг Берлиндаги муваққат ишлар вакили Астахов ва ўзининг Москвадаги элчиси граф Шуленберг орқали бир, икки марта эмас, нақ беш марта Совет Иттифоқи билан битим тузишга уриниб кўрди! Учинчи августда Риббентроп Германия Англия билан яширинча музокаралар олиб бораётганини яширмай Астаховга немисларга инглизлар билан французларга қараганда мафкурадаги тафовутдан қатъий назар, руслар билан тиллашиш енгилроқ бўлур эди» деган гапни айтиб, совет-герман махфий протоколини имзолашни таклиф қилди. Бу протокол иккала давлатнинг «Қора денгиздан то Болтиқ денгизигача» чўзилган жойлардаги барча манфаатларига кенг йўл очарди. 14 августда Москвадаги немис элчиси граф Шуленберг ўз ҳукуматининг топшириғига кўра яна бир марта Германия билан Совет Иттифоқи

ўртасида шартнома тузиш масаласини яна бир марта ўртага қўяркан, Англия билан Франция «Совет Иттифоқини Германия билан уруштириб қўйишга... ангидан уринмоқда. 1914 йилда бу сиёсат Россия бошига ёмон оқибатлар солганди. Ғарб демократиялари манфаатлари йўлида Германия билан СССР бир-бирларини умрбод ғажимасликларини иккала томоннинг манфаатлари талаб қилади», деганди.

Совет ҳукумати бу таклифларнинг барини рад этди.

Германия раҳбарлари Англия билан музокаралар олиб борсалар ҳам ғарб мамлакатлари билан янада яқинлашишга барибир журъат этолмадилар. Катта мустамлакалари ва капиталистик мамлакатлар орасида таъсири кучли бўлган Англия билан Франция герман капитализми жаҳонга ҳукмрон бўлишига тўсиқ бўлиб туришарди. Улар билан иттифоқдош бўлиш Гитлерни қаноатлантирмас, ваъда қилган гарантияларига ишонмасди. Шу сабабдан у ғарбдаги қўшинлари фурсат келди дегунча Германиянинг индустриал юраги бўлган Рурга ташланишларидан қўрққани учун Шарққа агрессияни кучайтиришга шошилмасди. Бундан ташқари, фашист раҳбарлар Англия билан Франция тўхтовсиз равишда ён беришар, бу эса уларнинг заифликларини кўрсатар, заифларга қарши жанг қилиш энгилроқ кўчиши эса ўз-ўзидан маълумдир. Совет Иттифоқи билан бўлғуси уруш Гитлерни чўчитар, қолаверса, СССРга ҳужум қилмоқ учун кенг плацдарм ҳали тайёр эмасди.

1939 йилнинг йигирманчи августида Англия вакиллари Москвадаги ҳарбий миссиялар вакилларининг музокараларини барбод қилганларидан кейин, Гитлер Совет Иттифоқи билан битим тузишга яна уриниб кўрди. У ўзининг Москвадаги элчихонаси орқали Сталинга телеграмма йўллаб, унда Германия билан Польша ўртасида «ҳар куни танглик рўй бериши мумкин»лигини биларди. Бу эса Германиянинг Совет Иттифоқи билан тўқнашуви муқаррарлигини кўрсатарди. «Шунинг учун ҳам мен Сизга менинг ташқи ишлар министрими 22 август, сешанба куни, энг кечи билан 23 август, чоршанба куни қабул қилишингизни яна бир марта таклиф этаман,— деб ёзганди Гитлер.— Империя ташқи ишлар министри ҳужум қилмаслик ҳақидаги аҳдни қоғозга тушириш

ва имзолашда барча фавқулодда ваколатларга эга бўлади».

Демак, 1939 йилнинг ёзида Германия билан урушнинг ё муқаррар бошланиши кутилар, бу уруш эса капиталистик олам бирлашган кучларининг СССРга қарши «салб юриши»га айланиб кетиш хафтини тугдирар, ё Германия билан аҳд тузиш лозим эди.

Совет ҳукумати аҳд тузишни оқилона ҳисоблади.

Йигирма учинчи августда Иоахим фон Риббентроп Москвага учиб келди. Уша куннинг ўзида Кремлда ўн йил муддат ичида бир-бирига ҳужум қилмаслик ҳақидаги совет-герман аҳди текстини ишлаб чиқиш бўйича музокаралар бошланди. Риббентроп музокаралардаги босиқлик вазиятидан бирмунча довдираб қолганидан совет-герман муносабатларида янги босқич — дўстлик ва тўла ҳамжиҳатлик босқичи бошланди, деб исбот қилишга ҳар қанақасига уринарди. У ҳаттоки буни шартнома қайдига ёзиб қўйишни таклиф ҳам қилди. Бироқ империя министрининг бу таклифига Сталин қуруққина қилиб, шундай жавоб берди:

— Нацистлар ҳукумати олти йил мобайнида Совет ҳукуматига тинимсиз мағзава ағдарган экан, Совет ҳукумати ҳам совет халқини Германия билан дўстона алоқадамиз, деб сидқидилдан ишонтиролмайдди.

Орадан қарийб икки йил ўтди... Дипломатик жангларда ютилган икки йил жуда кўп нарсаларни амалга оширишга имкон берди. Бироқ уруш ҳар қалай муқаррар эди шекилли. Бугун, 1941 йилнинг 21 юни даҳшатли бўсаға бўлиб, у ёғида нелар рўй бериши номаълум эди.

Ташқи ишлар халқ комиссарлигида нақ эртага, 1941 йилнинг 22 июнида фашистлар Германияси Совет Иттифоқига ҳужум қилишлиги айтилган маълумотлар ётарди. Шифровкаларда немис қўмондонлиги совет-герман чегарасида қандай ҳарбий кучларни тўплаганлиги хабар қилинарди.

1940 йилдан бошлаб маълумотлари пича чалкаш бунақа қоғозлар бир-иккита эмас, балки кўпроқ келганди. Агентура ва қўшинлардаги разведкаларимиздан, дипломатик ходимларимиз ва чегара қўшинлари қўмондонлигидан келган шифровкалар, чет эл матбуоти ва радиоси материалларининг обзорлари, жуда турлича, гоҳо сира кутилмаган каналлардан олинган

маълумотлар ҳам бор эди. Бундай қоғозларнинг аксариятида бўлажак герман агрессияси ва у бошландиган аниқ муддатлар айтиларди. Бироқ бу муддатлар ўтиб кетди. Хатар рўй бермади.

Шу йил март ойининг дастлабки кунларида АҚШ давлат секретарининг ёрдамчиси Сэмнер Уэллс билан Вашингтондаги совет элчиси Уманский суҳбатининг баёни мавжуд бўлган шифровка келганди. Америка ҳам Совет ҳукумати Гитлернинг СССРга нисбатан агрессив ниятларидан огоҳлантирар, булардан унинг разведкаси хабар топганди... Дарвоқе Ташқи ишлар халқ комиссарига эса ана шу Уэллснинг ўзи яқиндагина, бултур февраль ойида океан ортидан келиб, Лондон ва Париж, Берлин ва Рим ўртасида серқатнов бўлиб, ҳукуматларнинг бошлиқлари ва омилкор доираларнинг катталари билан суҳбатлашгани, советларга қарши бирлашган блок тузмоқ учун Европада «ўз одамлари» ўртасидаги ҳарбий нифоқларни тўхтатишга кўндириш билан овора бўлгани ҳам маълум эди.

Ун тўққизинчи апрелда Черчиллнинг Сталинга инглиз элчиси Стаффорд Криппс орқали йўллаган мактуби олинди... Мана ўша мактуб... Черчилль унда «ишончли агентдан немислар Югославияни ўз тўрларига илинтирган ҳисоблаганларидан, яъни 20 мартдан кейин Руминиядаги бешта бронетанк дивизияларидан учтасини Польшанинг жанубий қисмига кўчира бошлаганлари ҳақида аниқ ахборот олдим... Жаноби олийлари бу фактларнинг аҳамиятини осонгина баҳолай оладилар», — деганди.

Стаффорд Криппс Сталин ёки Молотовнинг қабулига киришга икки ҳафта уринди. Сталин инглиз элчисига Черчиллнинг шахсий мактубини ўзига топшириш юклатилганини билмаганидан у билан учрашишни истамади ва Молотовга ҳам учрашувдан бўйин товлашни маслаҳат берди...

— Гитлернинг асил ниятлари ҳозирча бизга номаълум экан, у билан муносабатларимизни мураккаблаштирмаймиз, — деганди ўшанда Сталин. — Инглиз элчиси билан учрашувни сир тутиб бўлмайди. Бундан ташқари, менинг шубҳам бор: инглизлар Совет ҳукумати билан махфий музокаралар олиб бораётганларини Гитлерга атайлаб кўз-кўз қилишмоқчи... Улар иғвонинг устаси фаранглари. Агар биз Германия комига ютган мамлакатларнинг дипломатик миссия-

лари билан яширин музокарага киришсак, Германия билан уруш ҳолатида бўлган давлатларнинг элчилари билан юксак даражада алоқа қилмаймиз.

Дарҳақиқат Черчиллнинг мактуби Совет ҳукуматига аён бўлган нарсалар ёнига бирор нима қўшолмади. «Учта танк дивизияси...» Келаётган маълумотларда ўнларча дивизиялар айтиларди... Ғарбий чегарада қилич яланғочланганди. Сталин эса бу қилич зарбини қайтариш вақти ўтмаган, деган хаёлда эди...

9

Гумбазсимон шипли ва деворларига ялтироқ эман ишлатилган каттагина кабинетда бўйи пастроқ, ярим ҳарбий кийимдаги ва оёғига этик кийган, чорпақилдан келган киши трубкасини тутатганича гиламда у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Унинг афти, трубкаси сайёрамиздаги барча одамларга таниш эди чоғи. Чуқур ўйга ботганидан сал қисилган кўзлари жонсарақ, оқараётган сарғиш мўйлаби яширган лаблари ҳам таранг ва жиддий эди. Гўё унинг мўйлабида тамаки тутуни-ю, кўзларига ташвиш ўрнашиб қолгандай туюларди.

У ёзув столи олдидан эшик томондаги узунчоқ, устига кўк моьут ёзуқли ва мажлислар ўтадиган бошқа стол бўйлаб бир неча қадам юрар ва қайтишда ҳам шунча одимларди.

Сталин ўзини қаттиқ чарчатган ишдан узилиб, ҳозир кимнидир кутаётгандай кўринарди. Чиндан ҳам кабинетга Молотов кириб келди.

Сталин Молотовни саволчан нигоҳ билан қаршилади.

— Янги ҳеч гап йўқ, — деди Молотов Сталиннинг нигоҳини сезиб. — Берлин билан ҳозиргина қўнғироқлашдик. Гитлернинг қароргоҳида қандайдир муҳим кенгаш бўлаётган экан, ҳаммалари ўша ерда.

— ТАСС ахборотига ҳам аҳамият беришмапти, — деб қўйди Сталин сўраб-суриштириб ҳам ўтирмай.

— Ҳа, ўртоқ Сталин... Бугун жаҳон матбуоти жазавага тушяпти, немислар бўлса ахборотимизни қатто босишмадиям, — жавоб қилди Молотов. — Бу яхшиликдан дарак бермайди.

— Мабодо Гитлер ҳам, Риббентроп ҳам лоақал чап беришни лозим топмай, бунинг устига элчимиз

билан учрашувдан бўйин товлашаётган экан,— Сталиннинг овозидан асабий безовталиги сезиларди,— бу жуда ёмон аломатдир.

— Америка ва Англия газеталари бизнинг Германияга ҳужум қилиш учун тайёргарлик кўраётганимизни ҳалиям зўр бериб таъриф-тавсиф қилишмоқда. Тафсилотлару қандайдир фактлар ҳам келтиришмоқда.

— Ана кўрдингми!— Сталин трубка чангаллаган қўлини силкитди.— Уларнинг огоҳлантиришларига қандай қилиб ишонса бўлади?.. Бизни агрессия таҳдидидан огоҳлантиришади, ўзлари бўлса бу агрессия тезроқ бошлана қолсин, деб иғволар билан шуғулланишади.

— Мен ҳозир ҳужжатларни кўриб ўтириб, ўтмишни ўйлаб кетдим,— деди Молотов ўйчан қиёфада.— Инглизларнинг биз билан доимо иккиёқлама ўйин қилиб келганлари ҳадеб кўз олдимдан ўтаверди.

— Фақат биз билан эмас, Германия билан ҳам!— аниқлик киритди Сталин. Шундан сўнг Кремль минорасидаги соатларнинг бонгига қулоқ солди.— Биз улар сиёсатининг асосий мағзини аллақачон билиб олганмиз. Инглизлар Гитлер олдига доимо ё Совет Иттифоқига ҳужум қил, ё бўлмаса биз у билан тил бириктириб, Германияни янчиб ташлаймиз, деган масалани қўйиб келишди. Бу нарса ишончли бўлсин, деб биз билан музокаралар олиб боришди. Бу иккиёқлама ўйин бўлмай нима?.. Мана энди Франция енгилиб, Германия Британия ороллариغا бостириб кириш хавфи туғилганидан кейин Англия бизни хавфдан огоҳ этяпти. Бу самимий огоҳлантиришлар эмаслиги аниқ-равшан кўриниб турибди... Германия Совет Иттифоқига юриш бошласа, бу Англия қутулиб қолди деган гап.

— Ҳа,— маъқуллади Молотов,— яқиндагина Англия Франция билан биргаликда бизни Миллатлар уюшмасидан чиқариб юборишганини, Финляндия билан можаромиздан Совет Иттифоқига шимолдан ва жанубдан ҳужум қилишда фойдаланишларига сал қолганини эслайдиган бўлсак бунда мантиқ бор.

— Худди шундай!— Сталинга жон кириб, трубкасини тортди-да, оғзидан тутун пуркади.— Қани бу ёғини ҳам таҳлил қилайлик. Уттиз тўққизинчи йилнинг ёзини эсла. Англия Польша билан ўзаро ёрдам

шартномасини имзолади, орадан бир неча кун ўтиб, Гитлер Польшага ҳужум қилганида Англия пинағини ҳам бузмади! Нимага?.. У герман қўшинлари Польша орқали Шарққа силжишларига ишонганди. Бунинг устига Англия ва Франция Германия билан уруш ҳолатида бўлганларидан ўшанда бир зарбдаёқ душманларини маҳв этишлари мумкин эди!.. Негаки, немис қўшинларининг асосий кучлари Польшада банд, Зигфрид линиясида эса немисларнинг йигирматача резервистлардан иборат дивизиялари турар, французларда эса ўшанда юздан ортиқ дивизия бор эди!.. Инглиз экспедицион корпусидаги қатор дивизиялар-чи!.. Бироқ журъат қилилмади. Исташмади. СССРга ҳужум қилмоғи учун Германиянинг кучларини асраш уларга аҳамиятли эди... Биз уларнинг иттифоқини бузиб, икки фронтда урушга чап бердик: Шарқда қурол кучи ва сиёсий усталик билан Японияни тинчитдик, Ғарбда эса Германиядан гарантия олдик.

Сталин яна нимадир демоқчи бўлиб, қўлини кўтарди-да, сўз қидириб, чайнади қолди...

Ҳозир уни банд қилган барча фактлар ва воқеалар аллақачон алоқадорликлари жиҳатидан таҳлилдан ўтказилиб, Сиёсий Бюродаги мунозараларда кўриб чиқилганди. Сталин ҳозирда ягона тўғри қарорга келмоғи учун буларни яна бир марта яхшилаб ўйлаб кўриши лозим эди. Шунинг учун ҳам у бўлаётган воқеаларнинг дахлдор томонларини қайта-қайта тагига етмоқда эди.

— Инглизлар ўзларининг эски тактикалари — бизни Германия қўли билан мажақлаб ташлаш тактикасидан қайтмаганларини озгина мантиқ ҳам кўрсатиб турибди. Бироқ улар нима сабабдан бизни огоҳлантиришяпти?.. Сўнгра... Гесс Англияга учиб борган кун Германия Буюк Британияга ҳаво ҳужумларини тўхтатганига эътиборимизни қаратиб тўғри қилдик. Шунда яна жумбоқ пайдо бўлди... Бир тарафдан, Черчилль менга шахсий мактуб йўллаб, Гитлернинг агрессив ниятларидан огоҳлантиряпти. Майский Кадоган ва Иден билан қилган суҳбатлари, ўшанда улар ҳам хавф-хатардан огоҳлантиришаётгани ҳақида Лондондан шифровка йўллапти. Анатолий Иден қарбий ва иқтисодий ёрдам ваъда қиляпти... Иккинчи тарафдан, инглизлар шак-шубҳасиз Гитлернинг ишончли вакили бўлган Гессни ўз мамлакатларида қабул

қилиб, у орқали Германия билан музокаралар олиб боришяпти... Булардан қанақа хулоса чиқарса бўлади? Жаноб Черчилль бизни огоҳлантирганларида Совет Иттифоқининг асаби дош беролмай, бутун җарбий механизмини ишга солади, деб ўйлаган бўлсалар керак-да. Унда СССРга қарши бемалол юриш бошлаши учун Адольф Гитлерга бевосита сабаб топиларди-да... Бироқ Гитлер бунақа юришга тайёрмикин? Боринги, Англия хавфсизликни таъминлашга кафолат берган тақдирда ҳам... Ё инглизлар Гитлерга Европа ва Американинг буржуа мамлакатлари қўшилишади, деб умид қиляптими?.. Эҳтимол, мен нимаидир ҳисобга олмаётгандирман, бироқ менимча Гитлер армиясининг бутун зарбдор кучини бизнинг чегарамизга тўплаб, баъзи бир, ҳатто территориал даъволар қилмоқчи бўлса керак...— Сталин гўё ана шу фикрдан ўтолмай қолгандай деразага тикилганича жим қолди. Сўнгра яна гапира бошлади:— Шундай бўлади, деб ўйлашга жиддий асос ҳам бор... Демак, Германияни музокараларга тортиш, нимаики қилиб бўлса ҳам лоақал икки-уч ой вақтдан ютмоқ лозим... Нима кетса кетсин!.. Қани энди бир йил вақтдан ютолсак!.. Унда ҳозир мўлжаллаган ва амалга ошира бошлаган нарсаларимизнинг кўпини уддалаган бўлардик...

У очиқ деразага яқин келиб, оқ шоҳи пардани салгина сурди-да, кўкка узоқ тикилиб қолди. Балки шунда унинг кўзига заводларининг трубаларидан тутун бурқсиб турган Урал кўрингандир. Эҳтимол, янги танклар, самолётлар, тўплар, миномётлар, снарядлар, автоматлар ортган оғир темир йўл составлари кўз ўнгидан бир-бир ўтаётгандир? Негаки, дастлабки эшелонлар, эндигина йўлга чиққан, қуролларни кенг ишлаб чиқариш йўлга қўйила бошлаганди... Марказий Комитет Сиёсий Бюроси ўз мажлисларида мамлакат мудофаси ва армияни қайтадан қуроллантириш масалаларини неча марталаб муҳокама қилди! Мана шу узун столга ўқ отар қуролнинг жуда кўп турлари неча марта келтириб қўйилди! Бу ерда халқ комиссарлари, конструкторлар, қуролсозлар, корхоналарнинг директорлари неча бор бўлдилар! Қанчадан-қанча тортишувлар, шубҳалар, изтироблар, қувончлар, бўлганини айтмайсизми... Яқиндагина мана шу кабинетда қора металлургия халқ комиссари Тевосянинг овози янгради. У тиниб-тинчимас, одамларни жалб эта оладиган, улар-

нинг ишонч ва ғайратларини ошира оладиган инсон... Давлатга бош бўлса бўлгудек. У мудофаа саноатимизни энг баланд сифатли металл билан таъминлашни уддалади. Қобилиятли, ишбиларманд одамлар ўз ишларини ўрнига қўядилар. Тинимсиз изланишдан бўшамайдиган конструкторлардан Кошкин, Морозов ва Кучеренколарнинг истеъдодлари туфайли ажойиб жанговар машина Т-34 танки яратилди... Зирқли муҳофазанинг пири бўлган профессор Емельянов танк гумбази қўйишни жорий этди... Шу чоқча мисли кўрилмаган қурол — реактив миномёт қурилмалари яратилди... Одамларнинг ғайрати, уларнинг ажойиб ташкилотчилик қобилиятларини айтмайсизми!.. Октябрдан кейинги йилларда халқ орасидан етишиб чиққан ва ҳозир ўз қобилиятларини намойиш этаётган бундай кишилар ўз куч-қувватларини жаҳонда илк ишчи ва деҳқонлар давлати мустақамлиги учун сарфлашга тайёрдирлар. Артиллериячи олимлардан Грабин, Иванов, Шавирин, Петров, авиаконструкторлардан Поликарпов, Петляков, Яковлев, Лавочкин... Мудофаа қудратимизни ошириш борасидаги муваффақиятларимиз эндигина ўзини кўрсатиб, уфқлар кенгайиб, давлатларнинг тинч-тотув ва хавфхатарсиз яшашлари истиқболлари белгиланиб келаётганда урушнинг қора булут қуёш юзини тўсадими? Ё бу қора булут тарқалиб кетармикин?..

— Хўп, яхши,— жимликни бузди Молотов.— Қани, ўртоқ Сталин, бошқа ҳамма нарсаларни улоқтириб ташлаб, ўзимизнинг маълумотларга суяниб кўрайлик-чи... Уларга ишонмасликка ҳеч қанақа асосимиз йўқ. Немислар ТАСС ахборотига жавобан сукут сақлаётганларидан ташқари, бизнинг имзосиз нотаимизни олишни ҳам ишташмаяпти...

Сталин ер сузди-да, ёзув столи ёнига ўтириб, қаттиқ креслога чўкди. Индамай телефон трубкасини олиб, рақам терди. Трубкадан ўша заҳоти разведка бошқармасининг бошлиқларидан бири генерал-майор Дроновнинг таниш овози келди.

— Эшитаман, ўртоқ Сталин.

Сталин телефонда гаплашаркан, оҳангидан сўраш ўрнига кўпроқ тасдиқ сезиларди:

— Хотирам панд бермаётган бўлса Гитлер Францияга ҳужум қилишнинг ўндан ортиқ муддатини белгилаганди... Разведкамиз хабар берганидай у ҳужумни сўнгги дақиқада бекор қиларди.

— Ҳа, Браухич Гитлери ҳаво ёмон, деб қўрқитарди, — генерал Дронов буни тасдиқлади. — Биринчи муддат ўттиз тўққизинчи йилнинг ўн иккинчи ноябрига белгиланди, бироқ немислар кўп янги муддатларни ўтказиб, ўтган йилнинг май ойида бостириб киришди.

— Англияга денгиз орқали қўшин туширомоқчи бўлганлари-чи? Неча марта мўлжалланганди?

— Кўп марта... Август охирида, кейин сентябрь охирида, сўнгги маълумотларга қараганда бу йил баҳорда қилиниши керак эди.

— Гитленинг бу қилиғини нима деса бўлади? — Сталин телефон трубкасини қўйди-да, Молотовга саволчан қаради. — Журъатсизликми ё эҳтиёткорликми?

— Гитлер Англия билан ярашиш йўли ахтараётганини кўпдан бери фаҳмляпмиз, баъзи фактларимиз ҳам бор... СССРга ҳужум қилиш муддатларига келганда эса, — Молотов столга яқин ўтириб, варақланадиган календарга қўл чўзди, — Берлиндаги элчихонамиз ҳарбийлари, эсингда бўлса, иккита санани айтишганди: ўн тўртинчи май, кейин эса ўн бешинчи июнь... Франциядаги ҳарбий атташемиз уруш майнинг сўнгги ўн кунлигида бошланишини хабар қилганди. Мен бошқа шифровкаларни айтмаяпман... Эртанги кун ҳақидаги маълумотлар эса жуда ишонарлидир.

— Гитлер менга совуқ сувга шўнғишни ҳам истаётган, ҳам ҳайиқаётган чўмилувчи одамни эслатяпти. У сувга дам оёғини, дам қўлини теккизиб кўряпти. Бироқ пайти етганда барибир шўнғийди. — Сталин сукут қилди-да, сўнгра ҳар бир сўзини чертиб-чертиб давом этди. — Гитлер шўнғийди албатта, бироқ қайноқ сувга шўнғийди... Биз урушга чап беролмаймиз. Урушга эса бизда ҳаммаси ҳам тайёр эмас. Биз ҳали кўп ишлар қилишимиз лозим. Гитлер, эҳтимол, шунинг учун ҳам шошиляётгандир?

Ҳа, бу тахминлар ҳақиқатга яқин эди. Бир йил муқаддам Гитлер СССРга қарши 1940 йилнинг кузида уруш бошлаймиз, деб тиқилинч қилаётганди. Бироқ Кейтель билан Йодль унга герман қуроли кучлари бу муддатга тайёргарлик кўриб улгуролмаслигини исбот этишганди. 1940 йилнинг 31 июлида ўтган навбатдаги кенгашда урушни бошлаш 1941 йилнинг баҳорига мўлжалланганди.

— Бошқа чўзиб бўлмайди, — деганди Гитлер кейинчалик «Барбаросс» планини муҳокама қилаётган

нида. — Душман вақтдан ютяпти. Вермахт қирқ биринчи йилда Европадаги барча қуруқлик муаммоларини ҳал этиши керак, чунки қирқ иккинчи йилдан кейин вақт ўтган бўлади.

Бироқ тахминларнинг ўзи ҳақиқат бўлмайди. Сталин ҳам мулоҳаза қилгани қилганди.

— Биз урушга тайёр эмас эканмиз, — деди у, — демак, Гитлерни қўли боғлиқ ҳолда иложи борича узоқроқ тутиб туришимиз лозим... Хўш, у биз билан имзолаган аҳдини хиёнаткорларча бузди ҳам дейлик. Шундай... Бироқ Германия унда жаҳон афкор оммаси олдида нима деган одам бўлади? — Сталиннинг гапиришидаги таниш грузинча акцент кучайди. — Германия шартномалар тузган Япония, Италия, Руминия, Булғория бундай хиёнаткорликка қандай қарайдилар? Улар билан тузилган шартномаларнинг қанчалик қадри қолади?... Илгари кўп марта айтганимдай Гитлер, менимча, бутун жаҳонга, Германияни эмас, балки Совет Иттифоқини агрессор сифатида кўрсатиш учун қўлидан келган барча ифвогарликларни қилади. Ана ўшандан кейин у ўз армиясини Шарқ томонга қараб сурса ажаб эмас... Бироқ биз ифволарга учмасликка ҳаракат қиламиз. Бу борада, ўзинг билгандай, маршал Тимошенко билан Бош штабимиз кўрсатма олишган.

Молотов ўрнидан қўзғолиб, Сталин устида юк бордай букчайиброқ ўтирган столга яқин келди-да, оҳиста сўради:

— Герман армияси чегарамизни бузишга журъат этолмайди, деб ўйлаяпсанми?

— Йўқ, ўйлаётганим йўқ, — жавоб қилди Сталин оғир жимликдан кейин салгина асабийлашиб. — Мен Гитлернинг очиқ агрессияга журъат этишига тўла ишоналмайроқ турибман. — У трубкасини тагин оғзига солиб, яна жим қолди. Трубкасини зўр бериб тортиб, тутун таратаркан, мўйлови асабий қимирларди. — Манавиниям яна бир марта ўйлаб кўрайлик-чи... Биз икки ойгина муқаддам Япония билан бетарафлик аҳдини имзолагандик. Япония Германиянинг дўсти ва талончиликдаги шеригидир. Мабодо Гитлер яқин орада СССРга ҳужум қилмоқчи экан, Япониянинг биз билан аҳд тузмоғига нима ҳожат бор эди? Гитлер биз билан урушга урушга тараддуд кўраётган экан, Шарқда ҳам бошимиз узра қилич туришлиги унга фойдали бўлмасмиди?

— Ҳа, бироқ Гитлер ҳужум қилмаслик ҳақидаги аҳдни имзолашни бизга таклиф этганида у ҳам Япония билан маслаҳатлашмаганди. Бунинг кети нима билан тугагани — уларнинг ораси носозлашиб, Япон ҳукумати истеъфо бергани эсингда-ку.

— Бироқ бу ҳам Японияни биз билан битим тузишига халал бермади.— Сталин сал кулди-да, кенг кафти билан қаттиқ ва сарғиш мўйлавини силади.— Мен бўлсам, илгариги гапимни айтаман: ижтимоий система-ларнинг зидлиги давлатлар ўртасидаги муносабатларда минимал ахлоқий нормалар бўлишлигини истисно қилмайди. Ана шу нормаларга биноан давлатлар ўзларининг шартномалардаги мажбуриятларини бажармоқлари лозим, акс ҳолда, қурама халқаро жамият яшаёлмайди. Германиянинг бизга боғлиқ бўлмаган ҳеч бир сабабсиз ҳужум қилиши халқаро ижтимоий фикрга сурбетларча қарши чиқишидир... Наҳотки Гитлер бошқа халқлар олдида ўзини оқлайдиган сабаблар ғамини қилмасдан агрессия бошлайдиган даражада сурбет ва тентак бўлса?

— Гитлер учига чиққан авантюрист! — деди Молотов.— Ундан ҳамма нарса кутса бўлади.

— Шунга қарамай, биз ҳозир герман ҳукумати сўнгги баёнотимизга қандай қарашини билишимиз жуда ҳам муҳимдир.

— Шуленбергга таклифнома аллақачон юборилган.

— Унга имсосиз нотада айтилганлардан қатъий назар масалаларни кўндаланг қилиб қўявериш керак. Ўз каналлари бўйича Риббентроп билан тезда боғланишини талаб этиш лозим.

— Ҳа, мен ҳам учрашувимиз шундай бўлишини ўйлагандим, — жавоб қилди Молотов.

Адашувнинг йўллари кўп, ҳақиқатнинг эса йўли битта. Ягона тўғри йўлни топиш керак.

Ташқи ишлар халқ комиссари ўз кабинетида герман ҳукуматига аталган имсосиз нотани қайтадан ўқиб ўтирарди. Бу нотани Берлиндаги совет элчихонаси шу чоққача Риббентропга топширолмаётган бўлиб, Москвадаги герман элчиси граф Шуленбергни бундаги гаплардан иложи борица тезроқ огоҳ этмоқ лозим эди.

Молотов алоҳида қоғозга туширилган масалаларни Фридрих Шуленбергга кўндаланг қўймоқчи эди.

СССР ташқи ишлар халқ комиссари ўз амалий фаолиятида чамаси биринчи марта бегона давлат элчиси келишини бениҳоя сабрсизлик билан кутаётганди. Уруш бугун-эрта бошланмаслиги борасида бошқа маълумотлар ҳам келганди... Герман ҳукумати билан музокара бошлаб, бунинг давомида яна бир марта огоҳлантиришга уриниб кўриш ёки лоақал герман қўшинлари ҳамласини кейинроққа суришнинг иложи бўлармикин?.. Бор имкониятлардан фойдаланмаса бўлмайди.

Граф Фридрих Шуленберг элчихонада ҳам, квартирасида ҳам йўқ, қаердадир, табиат оғушида истироҳатда экан. Ҳамон нияти бузилган Гитлер чиндан ҳам уруш бошлашга ботиниб, чегарамизга катта кучларини тўплаган экан, герман элчисининг қўлидан бирор иш келармикин?

Молотов Адольф Гитлерни эслаганида гўё қўлида унинг ланж, терлаган қўли турганини сезди ва сўхтаси совуқ ҳамда йўсин тагидаги ботқоқдай маккор Гитлернинг ўзини ҳам кўз олдига келтирди. Гитлернинг дардчил заҳил юзи, пинҳоний ҳаяжондан ёниб тургувчи кўзлари, шишган қовоқлари, хуллас унинг жами қиёфаси: қув ёки маъносиз қайсарона боқиши, кескин ҳаракатлари, лов этиб кетиши ёхуд бирдан беҳафсала кўриниши хавотирли эди албатта. Бемаъни ва қув гаплар, ғоялар, фикрлар калласига лоп этиб келиб қоларди.

Адольф Гитлер билан Молотов ўтган йили ноябрь ойида Берлинда, империя канцеляриясида учрашишганди. Гитлер ваҳимали кабинетининг ўртасига илдам чиқиб, Совет ҳукуматининг бошлиғи Молотовнинг қўлини қисаркан, юзига синчиклаб тикиларди.

Давлат сиёсатида ҳодисалар билан фактларни назарий қоидаларга солиштириш ва ҳодисаларнинг сабабий боғлиқларини очиш ҳар маҳал ҳам енгил бўлавермайди. Бироқ яқинлашиб келаётгани аён воқеалар чуқур таҳлил туфайли эришилган тажрибага бирданига зид чиқиб қолса ва яхшилаб синовдан ўтган назария кўзгусида буткул тескари ва номақбул ҳолда акс этса, қилинган ишлар, мўлжалланаётган нарсаларни мақсадга мувофиқлигини чамалаб кўриш ҳам бениҳоя мушкул бўлади. Ногаҳон кўндаланг келган талай фактлар ва белгилар орасидан ҳақиқийсини топишга

қандай улгуриб бўлади? Мана, буткул мавҳумот бўса-ғасида турилган ҳозирги пайтда борингки бир йил осойиштароқ ўтган давлатлараро муносабатлардаги тагига етилмаган нарсаларнинг барини қандай мағзини чақиб бўлади?

Дарвоқе, қандай осойишталак ҳақида гап кетиши мумкин? Ўтган йилги Берлин музокараларидан олдин ҳам Совет ҳукуматининг ташвиши ўзига етиб ортганди. Уша вақтдаёқ Германия ҳужум қилмаслик ҳақидаги аҳд шартларига қарама-қарши ўлароқ Совет ҳукуматидан бемаслаҳат ҳарбий кучларини чегараларимиз яқинида, жумладан Руминия билан Финляндия территориясида ҳам тўплай бошлагани, Болгарияга тазйиқ ўтказа бошлагани, СССРга ускуналар етказиб беришдаги шартнома шартларини бузаётгани маълум эди.

Сталин фақат Германияда эмас, балки у билан урушаётган Англияда ҳам бўлаётган ҳамма нарсаларни зўр синчковлик билан кузатиб борарди. У Германиянинг бундан буёнги қулфи дилини очадиган калит Лондонда сақланаётганига амин эди. Сиёсий Бюронинг барча аъзолари ҳам худди шундай фикрда эдилар. Черчиллнинг мубҳам умидларини билиб олиш мушкул эмасдай туюларди. Бироқ Германиянинг ғарбий чегарамиздаги тайёргарлигининг хавотирли аломатлари чиндан ҳам Лондондагилар қилган орзу-армонларнинг натижасимикин?.. Бундан чиқди, Гитлернинг янги ҳарбий-сиёсий йўли экан-да?..

Ўтган йили Сиёсий Бюро мажлисларидан бирида ана шу ва бошқа талай саволларга зўр бериб жавоб излашганди. Қолаверса, улар оқилона ҳушёрлик хавфсизлик гарови эканлигини ҳам сира унутишмасди... Хуллас, СССР билан Германия раҳбарларининг учрашиши бениҳоя зарур эди.

— Лекин Москва ўз тупроғига Гитлер қадам босиши, бу ерда унга бирор иззат-икром кўрсатилиши даражасига тушмайди, — деганди ўшанда Сталин. — Совет ҳукумати ўзини пастга уриб, Гитлердан делегациямизни Берлинда қабул қилинг, деб илтимос ҳам этмайди.

— Уларнинг ўзларини учрашувга илтимос қилишларига мажбур этиш керак, — деди кимдир.

— Тўғри, — Сталин бу гапни маъқуллади. — Гитлер бизга ҳужум қилмаслик аҳдини таклиф этган экан, сиёсатда заруратга ён бера билиш кераклигини озгина бўлса ҳам тушунса бу ишни бажаради.

Ҷиндан ҳам Германиянинг Москвадаги элчихонаси ўртага беписанд совуқчилик тушганини сезар, Германияни қизиқтирадиган масалалар ҳақида ахборот тўплаш анча-мунча қийинлаша бошлаганди. Айти пайтда нарб матбуоти Москвадаги мухбирларининг совет-герман муносабатлари ҳақидаги Гитлернинг қулогини диккайтирадиган мақолаларини тез-тез босишга киришди. Қолаверса, Германиянинг СССР норози бўлаётганидан хавфсирашга бошқа асослари ҳам борлиги кейинчалик маълум бўлиб қолди, чунки у Япония ва Италия билан иттифоқ тузишга хуфия ҳозирлик кўрарди.

Дунё Германия, Италия ва Япония ўртасида ҳарбий аҳд тузилганлигини билиши керак бўлган кундан бир оз муқаддам Германиянинг муваққат ишлар вакили Вернер фон Типпельскирх Совет ҳукуматининг бошлиғи ҳузурига киришни илтимос қилди. У ўтган, бир минг тўққиз юз қирқинчи йилнинг иккинчи ярмида Москвага келиб, даволанишга кетган герман элчиси граф фон Шуленбергнинг ўрнини босиб турарди. Совет ҳукумати кечикиброқ қилинаётган бу ташрифни кутарди.

Молотов ана шу учрашувда оғиздан чиққан ҳар бир гап оҳангию жаранги билан Гитлерга батафсил етказилишини жуда яхши тушунарди. У фон Типпельскирхнинг Германия Япония ва Италия билан ҳарбий учлик иттифоқига кираётганлиги хусусидаги ахборотини жуда нописанд ҳолда тинглади. Германия муваққат ишлар вакилининг сўзлари руҳидан яқин кунларда битимлар имзоланиши билан вужудга келадиган янги ҳарбий блок СССРга эмас, гўё АҚШга қарши қаратилган ва бунинг устига Совет ҳукумати истаса Берлин-Рим-Токио ўқи... Москва орқали ўтади, деб СССРни тинчитмоқчи бўлаётгани ошкора сезилиб турарди.

Молотов бундан таажжубга ҳам тушмади, дарғазаб ҳам бўлмади. Ўзини хотиржам тутиб, насиҳатомуз ҳолда Германия бу иши билан совет-герман аҳдини қўпол равишда бузаётганини, бу аҳддаги моддалардан бирига кўра Берлин Германия тузадиган ҳар қандай халқаро битимлардан Совет ҳукуматини олдинроқ воқиф қилиши кераклигини айтди.

— Сиз ҳақсиз, жаноб бош министр, — жавоб қилди довдираб қолган фон Типпельскирх. — Бироқ менинг фюрерим Германия уруш ҳолатида эканлигини назарда

тутиб, буни лойиқ топмади... Бунақа шароитда протокол нормаларига ҳар маҳал ҳам амал қилиб бўлмайди, ишонинг...

— Совет Иттифоқи манфаатларига зид келишда бундан қолишмайдиган бошқа ҳодисалар ҳам бор, — яна гап бошлади Молотов. — Мен ҳукуматингиз биздан бениҳоя сир тутган ҳолда Финляндия ҳукумати билан герман қўшинларини фин территориясида жойлаштириш борасида битим тузганлигини кўзда тутяпман. — Молотов столида ётган қоғозларга кўз ташлаб, Финляндиянинг қайси портларига герман қўшинларидан қанчаси келтирилганлигини аниқ айтиб берди. — Бизга шунингдек, Руминиядаги ҳарбий миссиянгиизнинг вазифаси ҳам маълум эмас.

Типпельскрих ожиз елка қисиб, дастрўмоли билан бирдан тер қалққан пешанасини артаркан, жаноб бош министр тилга олган проблема юзасидан суҳбатга тайёр эмаслигини айтди.

— Ғалвани тўхтатишдан унга чап бермоқ осон, — деди Молотов суҳбат охирлаб қолганида фон Типпельскрихга сира пинагини бузмай. — Узаро ишончсизликка барҳам бермай туриб давлатлар ўртасида яхши муносабатлар ўрнатиш эҳромни тескари қуришдай гапдир.

Худди кутилгандай, Гитлер орадан кўп ўтмаёқ Сталинга мурожаат этиб, шахсан унинг ўзи ёки ҳукумат бошлиғи Берлинга келишини илтимос қилди.

Берлинга борадиган делегацияга бошчилик қилиш СССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси Молотовга топширилганди. Биргина шунинг ўзиданоқ герман ҳукумати Москва бўлгуси музокараларга қанчалар жиддий қараётганини билиб олса бўларди. Кремлдагилар эса герман пойтахти Москва вакилларига қанақа «совға»лар ҳозирлаётганларидан ҳали беҳабар эдилар. Шундай бўлса ҳам делегация олдида аниқ вазифа турар, у музокараларда Гитлер ва яқинларининг сирли фиктларини аниқлаш, риёкорлик ниқобларини йиртиш ва бугунги Германия сиёсатининг ҳақиқий башарасини кўришдан иборат эди. Қисқача қилиб айтганда, Совет Иттифоқи лоақал бир неча йил тинчликда яшашини таъминлаш учун иложи борича зўр бериш лозим эди... Гитлернинг сиёсатда зўравонликни маккорлик билан айёрликка омухта қилиши ва ҳақиқатни мавҳумиятга яширишга усталиги назарга олинадиган бўлса, бу машаққатли вазифа эди.

1940 йил 12 ноябрнинг туманли, ёмғир шивалаб турган субҳидами. Дипломатлар тушган поезд Берлиндаги Ангальт вокзалига кириб келди. Империя ташқи ишлар министри найнов Иоахим фон Риббентроп совет делегациясини дабдабали сўзлар билан қутлади. Жиддий ва масъулиятли миссияга бош бўлган Молотов ҳозир кулги ўрни бўлмаса ҳам ҳар қалай Риббентропни кўрганида эсига бир нарса тушиб қолиб, ўзини тутолмади. Сарғиш мўйлавли совет вакили Молотов Ангальт вокзалида мийиғида нечун салгина жилмайиб қўйганига ҳеч ким тушунолмади. Молотов Риббентропнинг чертиб-чертиб айтаётган сўзларига қулоқ солиб, салқиганроқ башарасига тикиларкан, ўзининг Кремлдаги кабинети бир лаҳза кўзига кўриниб кетди. Ушанда Сталин, Риббентроп ва Молотов уювлари ҳужум қилмаслик аҳдига қўл қўйилгандан кейинги суҳбатлардан бири билан банд эдилар. Суҳбат умуман бемавзу кечар, нега деганда, Риббентроп Совет Иттифоқининг хавфсизлиги гарови Коминтерннинг бақувватлигида эмас, балки нацистлар Германияси билан дўстлигида, совет-герман аҳдининг имзоланиши буюк ўзгаришларнинг бошланишидирки, бунинг олдида бутун дунёдаги давлатлар бош эгажаклар, деб ошкора сафсата сотарди.

Сталин билан Молотов Риббентропнинг валақлашларига қулоқ солиб ўтиришаркан, бир-бирларига маънудор қарашар ва ҳозир ҳеч қанақа музокарага ўрин йўқлигини тушунганларидан шунчаки кулиб қўйишарди.

Риббентроп шундан кейин бу ердан рейхканцелярига қўнғироқ қилишимнинг иложи бўлармикин, деб сўради. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, телефонда Берлин уланди. Риббентроп шу оннинг ўзида Сталин билан Молотовнинг ичагини узаёзди. У Гитлерга ҳозир Кремлда, Совет ҳукумати бошлиғининг ш а х с и й кабинетиди, унинг ш а х с и й телефонида гаплашаётгани, ш а х с и й столи ёнида Иосиф Сталин билан бирга ўтиргани, суҳбат жуда самимий кечаётгани ва келгусида катта истиқболлар очишини тўлиб-тошиб тушунтирарди.

Риббентроп Гитлар билан гапини тамомлаганидан кейин креслодан турмай хурсандликдан ёнаётган кўзларини Сталинга қаратганида, Сталин унга очиқ киноя билан деди:

— Жаноб министр, биз сизнинг Берлиндагилар эшитган Совет ҳукумати бошлиғининг креслосида ва

унинг стоги ёнида ўтирибман деган сўзларингиздан хавотирдамиз... Ғарбий Европа эртага бирданига Сизни Кремлдаги ҳокимиятни қўлга олди, деб шов-шув солса-я?.. Коминтерн бунақа зарбани қўтаролмайди.

Риббентроп кинояни фаҳмламай, креслодан ирғиб туриб, столни айланиб ўтди-да, жаноб Сталин билан жаноб Молотов Берлинга ташриф буюришса рейхканцлер Адольф Гитлернинг империя канцеляриясидаги кабинетини креслода ўтириб, Москва билан телефонда гаплашишларини тўғрилашни бўйнига олишини зўр бериб тушунтира кетди.

— Унда бошқа гап. — Сталин босиқ кулди-да, Молотовга энди маъусроқ эмас, таажжубнамо нигоҳ ташлади. Бу билан гўё: «Наҳотки Гитлернинг бош дипломати шунчалар калтабин, майдакаш бўлса?» — деб сўраётгандай эди.

Буни қарангки, ана шу воқеадан кейин Молотов Риббентропни кўrsa кулгиси қистайдиган бўлиб қолганди. Риббентроп эса совет делегациясини кутиб олган нацистлар рейхининг мартабали кишилари орасида энг каттаси эди.

Дарвоқе, олдинда ҳали Гитлер билан учрашув ҳам бор эди. Бу учрашувдан нима наф чиқаркин?.. Ишонмасдан, менсимасдан ва бениҳоя нафратланиб юрса ҳам Ғарбий ва Шарқий-Жанубий Европа халқлари тақдирини қўлига олишга ботинган ошкора авантюрист Гитлернинг асл режаларини билиб олишнинг иложи бўлармикин?..

Вокзал майдонидаги тантанали маросимдан кейинги воқеалар кишини таажжубга солиб, ҳушёр торттирарди. Совет делегацияси тушган Бельвю саройидаги кулгили мулозаматлар батартиб театр томошасига ўхшаб кетарди... Нонушта пайтида қора фракидаги тилла занжири осилиб турган мўйсафид тантанабоши — метрдотель, заррин уқали либосдаги малайлар ва оппоқ қўлқопли официантлар меҳмонларга хизмат қилишмас, балки машқи тобига келтирилган пантомани ижро этишарди... Империя канцеляриясига бориш учун саройдан чиқишларида ҳам шунақа бўлди. Совет делегациясини беҳисоб ноғоралар чалиб қаршилашди. Ноғоралар овози делегация аъзолари ва мезбонлар тушган қора лимузинлар икки томони арғувонли хиёбондан елиб бораётганида ҳам тинмасди...

Гитлер билан учрашув дабдабали ташкил қилингани ҳам беўхшовликда бундан қолишмасди. Гитлер

кабинети олдидаги катта доира зални рейхнинг олий мартабали кишилари тўлдиришганди. Улар четланиб, совет делегациясини таъзим-тавозе билан мулойим иршайганларича кутиб олишди. Кабинетнинг баланд эшиги олдида қора формадаги бўйдор иккита эсэчи турарди. Улар кимнингдир сирли сигнали билан бир-бирларига шахдам ўгирилишди-да, бир қадам чекиниб, кабинет эшигини ҳамқорликдаги бир ҳаракат билан очишди. Сўнгра эшик кесақисига қапишиб, ўнг қўлларини олдинга ташлаганларича фашистча салом бериб туришди.

Совет делегацияси аъзолари шу лаҳзаларда бу нарсалар ғайритабиийлигини дил-дилларидан сезиб туришарди. Коммунизмнинг энг ашаддий душманлари бўлган фашистларнинг иззат-икромларини кўраётганлари, уларнинг фюрери қўлини қисишга мажбурликлари даҳшатли туш эмасмикин? Фашистлар мана шу иззат-икромлари билан коммунистик дунёнинг юксак вакилларини бошлаб калака қилишмаётганмикин? На чора! Улар душман қароргоҳидаги парламентарлар-да, Молотов ана шу сафар масаласи Сиёсий Бюро мажлисида муҳокама қилинганида Сталин айтган сўзларни эслади: «Ўртоқ Молотов, сенга ҳавас қилмайман... Вазифанг оғир... Бироқ мабодо дипломатик усталик билан совет халқига бир неча йиллик тинч ҳаёт бахш этолсак, тарих бизни қораламайди...»

Адольф Гитлернинг кабинети танца залидай улкан эди. Унинг бош томонидаги салгина бурчакроқ жойда катта ялтироқ стол кўринарди. Стол ёнида ўтирган яшил-кулранг ғарбий формадаги темир крест таққан киши кичкина туюларди. У ичкарига одамлар кириб келишганини бир-икки сония пайқамагандай олдида ётган қандайдир қоғозлардан сира кўзини узмади. Сўнгра бошини бирдан кўтарди-да, гўё делегация кириб келишини кутмагандай шоша-пиша ўрнидан ирғиб турди...

Бу ердаги нарсаларнинг бари театрдагидай ясама ва ташқи таъсирчанликка мўлжалланганидан кишининг кулгисини қистатмай қўймасди. Бироқ нима учун? Одамни ҳайратда қолдириш учунми? Барқарор давлатчилик белгиларини кўрсатиб қўйишгами?

Гитлер стол ёнидан зал ўртасига пилдираб чиқиб, ичкарига кирганларни қаршилади-да, чурқ этмай ҳамманинг қўлини бир-бир сиқа бошлади... Залда Риббентроп, Гитлернинг шахсий таржимони Шмидт ва Москва-

даги герман элчихонасининг маслаҳатчиси Хильгер пайдо бўлишди...

Делегация Гитлер билан уч марта учрашди. У билан олиб борилган музокаралар Молотовга ҳозир узундан-узоқ ва машаққатли мунозарадай туюларди. Унда харифлар бир-бирларига мутлақо зид масалаларга куч беришарди. Гитлер иккита оролга жойлашиб олган Англия дунёнинг ярмини эгаллаб тургани ва ана шу адолатсизликка барҳам бериш фурсати етганлиги ҳақида узоқ ва жўшиб гап сотди... Молотов бўлса, бу масалага муносабатини билдирмади. Гитлер бу пайтда Германия яқинда Англияни тор-мор қилади, унинг бутун сайёрамизга сочилган мустамлакаларининг ғамини ейиш керак, деб вақиллашини қўймасди... Молотов чурқ этиб оғиз очмасди.

— Совет Иттифоқи ана шундан келиб чиққан ҳолда,— деди Гитлер фикрини авж олдириб,— ўзининг давлат чегарасидан жануб томонга, Ҳинд океани йўналишига кўз тика олиши мумкин. Бу Совет Иттифоқига суви музламайдиган портлар йўлини очган бўлур эди...

Молотовни кучли истеҳзо забтига олгани учун унга эрк бермай, ўзини заҳархандали кулгидан аранг тийиб турарди. У Гитлернинг акиллашдай эшитилаётган овозига ва буралиб чиқаётган сўзлари оқимига диққат билан қулоқ солиб, ҳамсуҳбатининг аниқ кўзларига тикиларкан, мустабиднинг кўзлари илоннинг нигоҳи қушларни афсун этиб, қурбонига айлантирган каби фақат қулларнигина ром эта олиши хусусида ўйларди. Молотов Гитлернинг кўзларида бошқа сирли умидларни уқарди... Энди буларнинг моҳиятини билиб олиш, кўриниши алдамчи бу одамнинг акс ниятларини чиғирриқдан ўтказиш зарур эди. Ундан ташқари, совет делегациясини дунёни тақсимлаб олиш борасидаги музокараларга тортишига сира ҳам йўл бермаслик лозим. Бу ҳақда ҳатто гап ҳам бўлиши мумкин эмас!..

Гитлер ана шунга интилаётган бўлса ҳам ажаб эмас. Балки унга бор-йўғи Совет Иттифоқини мустамлакаларни бўлиб олиш борасидаги музокараларга тортишнинг ўзи керагу сўнгра бу фактни бошқа ҳукуматларга яширинча ёки ошкора маълум қилиб, Совет Иттифоқини бутунлай яккалаб қўймоқчи бўлгандир.

Молотов шунда хотиржам ва пинагини бузмай жавоб қилди:

— Биз бунга ўхшаган комбинацияларни муҳокама

қилмаймиз. Совет ҳукумати бевосита Совет Иттифоқи чегараларига туташ районларнинг осойишталиги ва хавфсизлигини таъминлашдан манфаатдордир.

Иккинчи куни музокаралар янада таранглашди. Совет вакили СССР хавфсизлиги билан боғлиқ масалаларни Гитлерга очиқдан-очиқ айтиб, герман ҳукуматидан Финляндия, Руминия, Булгория, Грецияга тааллуқли режалари юзасидан изоҳ талаб қилди. Гитлер ўзини ҳар ёққа урар, кўзлари ёниб, юзини кўкиш доғлар қоплар, ҳуснбузарли бурун катаклари кушхонада сўйилиш учун ётқизилган отнинг бурун катакларидай кериларди. У СССРнинг ташқи сиёсати калитини айёрлик билан қўлга киритишни умид қилса ҳам бор ҳаракатлари беҳуда кетаётганди.

— Келинг, яхшиси, ҳозирги замоннинг ўзак масалаларига мурожаат қилайлик,— деди Гитлер суҳбатни бирмунча осойишта давом эттиришга уриниб. — Англия мағлубиятга учрагандан кейин бутун Британия империяси қирқ миллион квадрат километрли ким ошди савдоси майдонига айланади.— У сўзлари Совет ҳукумати раҳбарига қандай таъсир қилганини кузатаркан, имиллади. — Бу ерда Россия учун чиндан ҳам иссиқ океан йўли очилади. Озчиликни ташкил қиладиган қирқ миллион инглизлар империянинг олти юз миллионли аҳолисига шу чоққача хўжайин бўлиб келишди. Бу тарихий адолатсизликка барҳам бермаса бўлмайди. Бу камбағал қарздорнинг мулкидан манфаатли бўла оладиган давлатлар майда, арзимас масалаларда бир-бирлари билан можаро қилмасликлари керак! Британия империясини тақсимлаб олиш масаласи билан дарҳол шуғулланиш даркор. Бу ерда гап аввало Германия, Италия, Россия ва Япония ҳақидагина кетиши мумкин. Совет Иттифоқи бизнинг учлик аҳдизмига қўшилса, ҳеч ким ҳеч нарса дея олмаган бўларди...

— Буларнинг барини кеча эшитганман, — Молотов босиқлик билан жавоб қилди-да, гапни яна Европа хавфсизлиги масалаларига бурди.

Гитлер ўзини қўярга жой тополмай қолди.

11

Молотов герман элчиси келишига кўз тикиб ўтираркан, агар немис қўшинлари Совет Иттифоқига ҳужум қилишга тайёр экан, унда ўша пайтда, ўтган йилнинг

ноябрида Гитлер шундай қарорга келган экан-да, деб кўнглидан ўтказди. Бундан чиқди, совет делегацияси хатоларга йўл қўймади, герман дипломатлари бутун жаҳон олдида Совет Иттифоқини ўзгаларнинг территориясига кўз тикадиган давлат сифатида кўрсатишларига йўл бермади. Демак, мабодо Германия билан уруш бугун-эрта бошлангундай бўлса ҳам Совет Иттифоқи яқкаланиб қолмаслигига ишонса бўлади.

Ёнгинасидаги ички телефон оҳиста жиринглаганида Молотов хотиралар оғушидан аранг қутулиб трубкани олди.

— Нима янгилик бор?— сўради Сталин.

— Берлинда ўша-ўша гап, Шуленберг эса шаҳарда йўқ, унга одам юбордик.

— Ҳаракатларимиз беҳуда кетмасайди,— деди Сталин маънос овозда.

Молотов қўлидаги телефон трубкаси гўё музлаб кетганини сезиб чурқ этмади.

— Жуков ҳозир қўнғироқ қилди...— Сталин шошилмай гапида давом этди.— Киев округи чегараларига немис фельдфебели қочиб ўтибди...— Орага чўккан жимликда Молотов Сталиннинг жон-жаҳди билан трубкадан тутун тортаётганини эшитиб турарди. Сталин шундан кейин қаттиқ тутун бурқситиб деди:— Мабодо ана шу фельдфебель юборилган ифвогар чиқмаса, эртага эрта билан немислар бизга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлайди.

Молотов телефонда гаплашаётганини ҳатто унута-ёзганди. Негаки Сталиннинг салгина босиқ овозини жуда яқиндан эшитар, нотекис нафас олаётгани ҳам қулоғига кириб турарди.

Сталин жим қолди. Энди Молотовдан ҳам садо чиқмасди. Молотов шундан кейин сал тутилиброқ сўради:

— Нима қиламиз энди, ўртоқ Сталин?

— Сиёсий Бюрога кел. Тимошенко ҳам Жуков билан ҳозир етиб келишади.

Сталин Молотов билан телефонда гаплашиб бўлганидан кейин ўзини кресло суянчиғига ташлаб, кабинетнинг нариги бошига тикилди. Кабинетнинг шипдан ерга тегувчи пардаси тортиб қўйилган, очиқ деразадан ичкарига кечқурунги дим ҳаво кирар, унда Кремлдаги офтоб қиздирган гулпушталар ва майсаларнинг иси ҳам элас-элас димоққа уриларди.

Хатто тарихий мезонларга солинганда ҳам тақдир ажайиб бўлган бу инсоннинг ҳозир кўнглидан нималар кечарди? Унинг нигоҳи қайси замонларнинг уфқларини, башар ҳаётининг қайси теран қатламларини кезяпти? Эҳтимол, унинг ўткир фикри халқаро сиёсатнинг ҳадсиз уммонидаги ўзи пайқамаган ва маккорликда ўтакетган ўша сув ости қоясини зўр бериб излаётгандир? Орзу-умидлари рўёбга чиқмаганидан ҳам юрак-бағри изтироб оғуларида ўртанарди унинг. Эҳтимол ўтган йили бутун Германияга таралган қўнғироқ садолари эшитилаётгандир?

Ушанда қўнғироқларнинг немис қўшинлари мағлуб Парижга кирганидан дарак берувчи тантанавор садолари бутун фатерландга таралганди... Бундан роппа-роса бир йил муқаддам, 22 июнда француз ҳукумати Гитлерга тиз чўкиб, ярашув битимига қўл қўйди. Гитлер голиб қаҳрамон сифатида фронтдан пойтахтига қайтиб келаркан, берлинликлар териларига сиғмай олқишлашди... Шундан кейин, 19 июлда, рейхстаг мажлисида у нутқ ирод этди. Бу нутқда у халқининг кўзига тик боққан ҳолда эфир тўлқинлари орқали Германия Россияга дўст эканлигини роса оғиз кўпиртириб баён этди, бунга бутун дунёни гувоҳ бўлишга даъват қилди.

«Герман-рус муносабатлари тугал равишда ўрнатилган!— эълон қилди Адольф Гитлер тантанавор суратда.— Бунга тегишли кичик давлатлар томонидан қўллаб-қувватлаб турилган Англия билан Франция Германияга қутқу солиб, уни герман манфаатларига тегишли бўлмаган районларни босиб олишга ундашга урингани асос бўлди... Германия ҳам ўз манфаатлари доирасидан чиқадиган бирорта ишга қўл урмади, Россия ҳам шундай қилди. Бу ерда гап Германия билан Россиянинг ўзаро алоқалари ҳақида кетаётган экан, Англиянинг ўз мавқеини яхшилаш йўлида Европада янги бир танглик яратишга бўлган умиди пучдир».

Ҳа, Сталин бунақа ёлғонга ишона олмасди. У фашистлар фюрерининг бошқа иқрорини, нацизмнинг мудҳиш гимни бўлган «Майн кампф» китобини жуда яхши билар, Гитлер унда Россиянинг бой кенгликларига очиқдан-очиқ кўз тикканидан хабардор эди. Бироқ Гитлернинг бултурги нутқида бутун дунё олдида Англия билан Франция Германияни СССРга гижгиж-лаяпти, дегани Сталин учун жуда керакли гап эди,

Сталиннинг кейинги йиллардаги партия арбоби ва давлат бошлиғи сифатидаги фаолияти жуда оғир кўчганди. Бунга даҳшатли ташвишлар бот-бот, устига-устак қўшилиб турарди... Гоҳида бу ташвишлар унчалик эмасдай туюларди. Бироқ бу ташвишлар ҳозирги июнь кунларида юрагини бениҳоя зирқиратиб, ақлини ҳам аёвсиз кемирарди. Ҳа, уруш бўладими ё йўқми, армия жанговар ҳолга келтирилиб, шай турадими ё турмайдими, деб ҳатто Сталин кабинетининг деворлари ҳам саволчан ҳайқираётганга ўхшар, бу оғир ва ташвишли савол кабинетига остона ҳатлаб кирган ҳар бир одамнинг кўзидан ҳам сезилиб турарди... Ҳамма буюк марксист-файласуф, тарихчи, душманлар билан дўстларнинг томирларини ушлаб туришга қобил бўлган дипломат Сталин нима қарорга келса шу бўлади, деб ўйларди. Сталин кўпроқ билади, узоқни кўра олади, чуқурроқ ўйлайди, дерди.

Бироқ Сталиннинг сезирлиги ва олисни кўра олишига бўлган самимий ишонч баъзи бир, ҳатто жуда йирик арбоблар ва мутафаккирларни кўпинча мустақил равишда ҳақиқат тагига етишга ундамай қўйганини, улар фикрларини, ҳар бир сўзи айни ҳақиқатнинг ўзи бўлган доҳий фикрларига монанд келтиришга уринаётганларини Сталиннинг ўзи тушунармиди?

Сталин ҳозирда Бош штаб разведка бошқармасининг бошлиғи бўлган, сочини устарада олдириб юридиган паст бўйли, юмалоқ ва қип-қизил юзли, кўзлари салгина ҳушёр боқадиган генерални эсладимикин? Генерал йигирманчи мартда биринчи даражали муҳим маълумотлар жамланган ахборот топширганди. Унда немис қўшинларининг совет тупроғига бўлғуси ҳужумларининг деярли аниқ манзараси берилганди. Ахборотда ўн бешинчи май билан ўн бешинчи июнь оралиғида герман қўшинларининг генерал-фельдмаршал Бок, Рундштедт ва Лееб қўмондонлигидаги механизациялаштирилган колонналари қўққисдан зарба беришлари, сўнгра ҳужумни Ленинград, Москва ва Киев йўналишида ривожлантиришлари зарур эди. Бу ҳужжат эса қуйидаги хулоса билан тугар, ундан қуйидаги ишонч сезилиб турарди:

«Шу йилнинг баҳорида СССРга қарши уруш бошланиши муқаррарлигидан дарак берувчи мишмишлар ва ҳужжатларга инглиз ва ҳаттоки герман разведкаси

тарқатаётган ёлгон ахборотлар сифатида баҳо бермоқ зарур».

Май ойининг бошларида Ҳарбий-денгиз флоти комиссари ҳам шунга ўхшаш ахборот берганди. У йўллаган ҳужжатда герман қўшинлари СССР территориясига ўн тўртинчи майда бостириб кира бошлашлари хабар қилинганди... Москва ва Ленинградга авиация ҳужумлари мўлжалланганди...

Хулоса эса қуйидагича эди:

«Маълумотлар уйдирма ва СССР бунга қанақа қарашлигини текшириш маъносида бу томонга махсус ёўналтирилган, деган фикрдаман».

Иккала ҳужжатда кўрсатилган уруш муддатлари ўтиб кетган бўлса ҳам иғволар давом этиб турарди. Янги маълумотларга қандай қараш керак? Мабодо чиндан ҳам битта-яримта Совет ҳукуматининг асабини синаб кўраётган бўлса-чи? Англиями ё немис разведкасими?.. Мабодо немис разведкаси бўлса, герман армиясида Буюк Британия оролларига қўшин туширишга ҳозирлик кетаётганини қандай тушуниш керак? Совет агентураси бу тайёргарликни тасдиқловчи ишончли далиллар топганди: инглиз шаҳарларини, жумладан, Лондонни немислар ишғол қилиши ҳақида босиб чиқарилган статуслар, немис қўшинларида, ҳаттоки чегарамиз яқинида тўпланган ҳарбий қисмларда ҳам инглиз тили бўйича таржимонлар пайдо бўлгани, Ла-Манш билан Па-де-Калени «ўраб олиш»га ҳозирлик Англияга ташлаш учун авиадесант корпусини тузишга оид маълумотлар бунга мисол бўла оларди... Немис қўмондонлиги Совет Ҳарбий Кучлари жанговар тайёргарлик ҳолатига келтирилиб, ғарбий чегараларга ташланишига интилиб нима қиларкин?.. Бизнинг барча хавотирликларимизга инглиз разведкасининг саъи-ҳаракатлари сабабчи экан, бунинг ҳам ҳар қалай ўзига яраша сабаби бор: Англия немис қўшинларининг оролларга бостириб киришини барбод қилмоқчи. Бироқ унда Черчиллнинг огоҳлантиришларини қандай тушуниш керак? Немисларнинг ўзларини ғалати тутиб, тинчликсевар таклифларимизни хушламаётганлари-чи?.. Ё асосий хавф-хатар Шарқда пинҳонмикин?..

Ҳар бир саволдан бир-бирига тескари саволлар чиқиб келаверарди.

Бундан бир ҳафта олдин чегарага яқин округларимизни жанговар ҳолатга келтириб, биринчи эшелон-

ни муҳофаза планига кўра шай этилса, бугунги кун тартибида уруш бўладими ё бўлмайдими, деган савол турмасди албатта. Уруш бошланиб кетган бўлар, ундан ташқари Совет Иттифоқининг кўп сонли душманлари уруш оловини СССР ёқди, деб жон-жаҳдлари билан айюҳаннос солган бўлардилар.

Дарвоқе. улкан уруш хавфи башарият кўзига қаттиқ тикилиб турганида нима яхши-ю, нима ёмон, деган гапни айтишга ким ҳам ботина олади? Бу ҳам мудҳиш мавҳумиятни туғдирувчи сабаблардан биридир... Обрўси чексиз Сталин олдида ҳар ким ҳам ўз фикрида қаттиқ туриб олишга журъат этолмасди...

Чамаси, Иосиф Сталиннинг чин обрўси бу қанчалар ғалати туюлмасин, чиндан ҳам манаман деган саркардаларнинг адашишлари ва журъатсизлик қилишларига сабабчи бўлганди... Бир кишининг обрўси бошқаларнинг ирода ва ақллари босиб кетди... Сталиннинг ўзи ҳам буни изтиробга тушган ҳолда ўйлаган бўлса керак. Орзулари ушалмагани, қанчалар уринмасин, даҳшатли фожианинг олдини ололмаганидан эзилганди ҳам...

Сезгирлиги бу сафар унга панд берди. Гитлер, ахир ундан, Сталиндан ҳайиқарди-да!.. Унинг иродаси ва сирли характери қудратидан, мутафаккир сифатидаги билими ва истеъдодидан, халқлар ва ҳукуматлар аро қозонган обрўсидан ҳайиқарди-да... 1939 йилнинг йнгирма биринчи декабрида Гитлер билан Риббентроп Сталинга олтимиш ёшга кириши муносабати билан телеграмма йўллашганди. Сталин ўшанда ана шу табрикнома сатрлари орасидан кўп нарсаларни уқиб олганди!..

Кунлар ўтар, Ғарбдаги таҳдид кучайиб борар, Сталин эса ҳар қалай 1939 йилдан бери сон жиҳатдан икки ярим баравар кўпайган Қизил Армиянинг кучқувватини оширишга улгуриш учун лоақал бир йил, ярим йил вақтдан ютишга умид боғларди. Партия Марказий Комитети билан ҳукуматнинг бутун диққат-эътибори қурол ва жанговар техникани ишлаб чиқаришга қаратилганди! Қўшинларимизни янги самолётлар ва танклар, транспорт воситалари ва артиллериянинг янги намуналари билан таъминлашга киришилганди. Тинчликни чўзиш лозим эди! Бунинг учун Сиёсий Бюро ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг қарорига биноан Сталин давлатга раҳбарликни, халқ ва партия олдидаги оғир масъулият юкини ҳам бутунлай

ўз зиммасига олди. Раҳбарлар мабодо Германия Ғарб-да урушга ўралишиб қолмай Шарққа юз бурғудай бўлса, бу йил унинг СССРга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлашга вақти етмайди, деб ўйлашар, Совет ҳукумати Германияни музокараларга тортишга муваффақ бўлишига ҳам ишониларди.

Эҳтимол, бунга ҳали ҳам улгурса бўлар? Қанотини ростлаган кулфат ҳар қалай ердан кўтарилмай, чегараларимизга уруш кўлкасини ташлаб қўя қолар, тўплар гумбурламай, Германиянинг қандайдир даъволари борасидаги ультиматумларга навбат келар?.. Ультиматум ҳали уруш дегани эмас-ку... Ультиматум учрашувлар ва музокараларга баҳона, бунақа пайтларда у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб, яширинча чоралар кўришга улгурса бўлади..

Сталиннинг кабинетидида унинг доимий секретари Поскребишев пайдо бўлди. Унинг юзидаги дардчил заҳиллик, хира тортган ва чуқур тушиб кетган кўзлари ишда ҳар куни кечасилари билан қолиб кетиши ва ташвишлари кўплигидан дарак берарди.

— Тимошенко, Жуков ва Ватутин келишди, — оҳиста хабар берди Поскребишев.

Сталин бир лаҳза гўё ўзини банд этган манзаралардан четланишга ожиздай бепарво боқиб турди. Кейин кўзи бирдан очилиб кетгандай бўлди-да, «киришсин» дегандай бош ирғади.

Поскребишев Сталин кутаётган кишиларни ичкарига таклиф қилгани чиқди. Сталин уларни чамаси ҳаяжонланган ҳолда кутар, чунки бир тўхтама келмаса бўлмас, унга эса жуда кўп нарсалар боғлиқ эди.

Очиқ деразадан кабинетга офтоб қия тушиб турганидан гиламда худди тутаётгандай қизғиш доғ пайдо бўлганди. Сталин трубкасидан бурқситаётган тутун офтобнинг ёйиқ нурида дам кўкиш, дам мовий тусда сузарди. Кабинетга Тимошенко, Жуков ва Ватутин кириб келганларида офтоб нури парчаланиб, уларнинг енгларидаги қўш қаторли заррин уқалари ва ёқаларидаги юлдузларида товлана бошлади. Уларнинг шимларидаги маршаллик ва генералликларини билдирувчи алвон жияклар, узун қўнжли хром этикларини ҳам ялтираб ва жимирлаб турганидан кабинет янада ёришиб кетгандай туюларди. Офтоб нури гарчи Тимошенко билан Жуковнинг тоза қирилган ва силлиқлангандай туюлган бошларини яққол кўрсатиб турса ҳам уларнинг чехраси ёришмаганди. Маршал билан гене-

ралнинг ўйчан ва тунд кўринишлари таранг, бироқ қатъиятга тўлиқликларни ифодалаб турарди.

Сталин стол ёнидан чиқди-да, маршал Тимошенко, армия генерали Жуков ва генерал-лейтенант Ватутиннинг қўлини сиқди. Сўнгра бошини кўтариб, новча Тимошенконинг афтига синовчан тикилиб турди-да, оҳиста сўради:

— Уша қочоқни немис генераллари можаро чиқаргани ўтказиб юборишмаганмикин?

— Йўқ,— маршал қатъий, қандайдир ютоқиб жавоб қилди. У ҳозир Сталинга юқоридан қараётгани учун ҳам ўзини ўнғайсиз сезмасди.— Қочоқ тўғри гапиряпти, деган фикрдамиз. Унинг кўрсатмаларини бошқа талай маълумотлар тасдиқлаб турибди.

Сталин қўлини орқасига қилиб, гўё гиламдан ниманидир қидираётгандай ер сузди. Сўнгра столи ёнига қайтиб, креслосига ўтирди-да, кулдонда турган трубкасини олди. Бироқ трубкасини тутатмай, олдинга маршал Тимошенкога, сўнгра Жуков билан Ватутинга ўйчан тикилди.

Мудофаа халқ комиссари, Бош штаб бошлиғи ва унинг ўринбосари, Қурулди кучларнинг мияси ва иродаси. Кўп миллионли армияни тезда ҳаракатга келтириш уларнинг қўлида.

Тимошенко билан Жуков ташқи кўринишдан бир-бирларига сира ўхшамасалар ҳам бирмунча қаттиқ-қўлликлари, ақллари ўткирлиги, дағалроқ туюладиган тўғрисўзликлари билан фарқланадиган кучли табиатлари жиҳатидан бир-бирларини эслатиб туришарди. Бундай қалби бутун инсонлар ижтимоий алғов-далғовларнинг машаққатли йилларида халққа хос энг яхши жиҳатларни ўзларига жо қилган инсонлар орасидан етишиб чиқадилар.

Тимошенконинг ҳам, Жуковнинг ҳам Совет ҳокимияти учун бўлган жангларда кўрсатган жасурликлари буюк шахслар билан етишувларида белгиловчи омил бўлди. Ғоявийлик уларга ўзига хослик, қатъият бағишлади ва матонатли қилди. Тимошенко билан Жуков революция муқаддас ишининг курашчиларига айланганларидан кейин ҳар қандай қийинчиликларни мардонавор енгиб, йирик шахслар бўлиб шаклланишда давом этдилар, жанг оловларида тобландилар, кўп йиллик хизматда ва таълимда армия ҳаёти нормалари ва қонунларини ҳамда буларни бўлинмадан тортиб, ўзига беҳисоб қисмларни бирлаштирган катта қўшин

жангида қўллаш санъатини чуқур ва изчиллик билан ўргандилар.

Маршал Тимошенко яқиндагина бўлган Финляндия урушидан кейин Мудофаа халқ комиссари қилиб тайинланган бўлса ҳам қўшинларнинг жанговар таълим системасини қайтадан қуриш, интизомни мустаҳкамлаш ва армияни янги қурол-аслаҳалар билан таъминлашда кўп нарсалар қилишга улгурди. У халқ комиссари бўлганидан кейин қаттиққўллиги армиянинг барча звеноларида сезила бошлади. Маршалнинг армияда жорий қилаётган кескин янгиликлари эътироз туғдирмас, негаки, бўлажак урушнинг сезилаётган нафаси бу нарсалар мақсадга мувофиқлигини кўрсатиб турарди.

Армия генерали Жуков шу йилнинг февралда Бош штаб бошлиғи вазифасини эгаллаганди. Кўринишдан хотиржам, шошилмасдан пухта фикр юритадиган, ҳарбий назарияни чуқур эгаллаган ва амалий командирлик тажрибасини орттирган генерал-лейтенант Ватутин эса Бош штабга бир оз илгари келганди.

Ўртага чўккан жимлик тобора зил тортиб борарди. Шу пайтда кабинетда Сиёсий Бюро аъзолари — Калинин, Молотов, Ворошилов, Микоян... кириб келиша бошлади. Улар бугун Сталин билан учрашганлари учунми ё телефонда гаплашганлари учунми, ҳайтовур қўл бериб сўрашмай бош ирғаб қўйишарди-да, кабинетнинг ўнг томонидаги девор яқинига қўйилган узун стол ёнидаги стулларга индамай ўтиришарди. Кабинетга жонсарақ, таранг жимлик чўккан, ҳамма ҳозир гап нима ҳақда кетишини биларди.

Сталин одатга кўра иккита папиросни эзгилаб, тамакисини трубкасига жойлади. Тутатиб, бир неча марта тортганидан кейин, трубкага кўнгли тортмагандай қараб, уни кулдонга қўйди. Ўтирган жойида қаддини ростлаб, йиғилганларга узоқ кўз югуртирди. У Сиёсий Бюро аъзоларига чегарадан олинган сўнги хабарларни жуда бемалол ва хотиржам ҳолда гапириб берди.

— Нима қиламиз? — сўради у бир оз жимликдан кейин бўғиқроқ овозда.

Ҳамма жим ўтирарди. Давлат ҳаётида қалтис пайт етганлиги барчага аён эди. Шунинг учун ҳам Сталиннинг бениҳоя оғир ва мутлақо равшан саволи фақатгина жавоб эмас, балки бир қарорга келинган жавоб талаб қилар эди.

Сталин Сиёсий Бюро аъзоларининг ўйчан ва ташвишли башараларига яна кўз югуртириб чиқди-да, маршал Тимошенкога ўгирилиб, саволини бир оз жиддий қиёфада такрорлади:

— Нима қиламиз?

— Чегарага яқин округларимизнинг ҳаммасига барча қўшинларни жанговар ҳолатга келтириш ҳақида дарҳол кўрсатма бериш керак!— жавоб қилди халқ комиссари ҳаяжонини босиб.

— Уқинг!— деди Сталин Тимошенко билан Ватутин ўртасида ўтирган Жуков шай ҳолда ушлаб турган қизил папкага маънодор боқиб.

Жуков папкани очиб, ўрнидан турди-да, гўё округ ва армияларнинг қўмондонларига буйруқ бераётгандай кўрсатма лойиҳасининг ҳар бир жумласини чертиб-чертиб, баланд овозда ва аниқ қилиб ўқий бошлади. Чорпахилдан келган ва кўкракдор Жуков ўзининг бутун кўриниши — сал олдинроққа чиққан бақувват даҳани, қайрилма қошлари, қатъий ва талабчан боқувчи кўзлари, буйруқ беришга одатланганидан қатъиятли чиқадиган овози билан армиядаги олий ва мустаҳкам раҳбарнинг бамисоли тимсоли эди. У ҳужжатни ўқиётганида фронтлар ва армиялар эшелон-эшелон бўлиб жанговар тартиб бўйича жойларини эгаллаётганларини, артиллерия ўт очиш марраларига жойлашаётгани ва авиация полклари жанговар ҳаракатларга ҳозирланаётганини аён кўраётганлиги сезилиб турарди.

Жуков ўқиб бўлгандан кейин Сталин бошини эгиб, бармоқлари билан столни чалди-да, бир оз ўйлаб туриб деди:

— Ҳозир бунақа кўрсатма беришга эртаклик қилади, эҳтимол масалани тинч йўл билан ҳал қилармиз.— У гўё мадад кутгандай стол ёнида ўтиришган Сиёсий Бюро аъзолари томонга қаради.— Қисқача кўрсатма бериб,— Сталин Ворошилов маъқуллагандай бошини қимирлатиб қўйганини кўриб, фикрини аъж олдира бошлади,— унда ҳужум немис қисмларининг игвогарлик ҳаракатлари билан бошланиши мумкинлигини айтиш лозим. Чегара округларининг қўшинлари ишни чигаллаштирмаслик учун ҳеч қанақа игволарга учмасликлари керак.

Жуков маршал Тимошенкога бесабр ва хавотирли саволчан қаради. У Жуковнинг нима демоқчилигини пайқаб, Сталинга мурожаат қилди:

— Уртоқ Сталин, вақтимиз зиқ... Шу ернинг ўзи-да кўрсатманнинг янги лойиҳасини тайёрлашга рухсат берсангиз.

— Албатта,— рози бўлди Сталин. Кейин Жуков билан Ватутин қўшни хонада бу зарур ишга киришишлари учун жадал чиқиб кетишларини кутиб турди-да, Молотовдан сўради:— Герман элчиси қачон келади?

— Йигирма биру ўттизда, ўртоқ Сталин,— жавоб қайтарди Молотов.

Жуков билан Ватутин кабинетга тез орада қайтиб киришди. Вақт чиндан ҳам зиқ эди.

— Ахборот беришга рухсат берасизми?— сўради армия генерали Сталиннинг столига яқин келиб.

— Уқинг,— бош ирғаб қўйди Сталин.

Жуков қўлидаги папкани сал кўтариб очди-да, баландроқ овозда ўқий бошлади:

«Ленинград Ҳарбий Округи, Болтиқ бўйи Алоҳида Ҳарбий Округи, Ғарбий Алоҳида Ҳарбий Округ, Киев Алоҳида Ҳарбий Округи, Одесса Ҳарбий Округи Ҳарбий советларига... Нухаси: Ҳарбий-денгиз Флоти Комиссарига...»

Шундан кейин директивада йигирма иккинчи-йигирма учинчи июнь кунлари мобайнида немислар юқорида зикр этилган округларда барча фронтларда бирдан ҳужумга ўтишлари ва ҳужум иғвогарлик ҳаракатларидан бошланиши мумкинлигини айтиларди. Ҳар қанақа иғвогарлик ҳаракатларига сира ҳам учмасдан, немислар ёки иттифоқчиларининг қўққисдан ҳужумларини тўла жанговар тайёргарлик билан қаршилаш қўшинлар олдига вазифа қилиб қўйиларди.

Жуков тўхтаб Сталинга ва маршал Тимошенкога қаради-да, нафасини ростлаб олиб, қатъий ва хотир-жам ҳолда деди:

— Буюраман...

Ана шу «буюраман» деган сўз ҳаётнинг тинчгина оқимини бўлиб қўйган зарбадай янгради. Айтгандай, тинчлик ҳам башар сингари Ғарбда, Совет Иттифоқи чегараларидаги жуда қудратли фашист қўшинлари томонидан жоду томон судраб борилмоқда эди. Бу ерда, Кремль тепалигида эса ақл кучи билан ва уни ҳатто армияларни жанговар тартибда ёйиш ҳақидаги буйруққа ҳам жо этган ҳолда бу ишга қаршилиқ кўрсатилар, урушнинг олдини олишга ҳаракат қилиларди.

Кабинетнинг унсиз сукунатида буйруқдаги сўзлар бамисоли оғир металлдан қуйилгандай салмоқдор ва бениҳоя кескин эшитиларди:

«а) қирқ биринчи йилнинг йигирма иккинчи июнга ўтар кечасида давлат чегарасининг мустақамланган районидаги ўт очиш нуқталари яширинча эгаллансин;

б) қирқ биринчи йилнинг йигирма иккинчи июнь тонготари олдидан барча авиация, жумладан, қўшин авиацияси ҳам дала аэродромларига кўчирилсин ва яхшилаб ниқоблансин;

в) барча қисмлар жанговар ҳолатга келтирилсин. Қўшинлар шай ва ниқобланган ҳолда бўлсин;

г) Ҳаво мудофааси асосий состави қўшимча равишда қўзғотилмаган ҳолда жанговар ҳолатга келтирилсин. Шаҳарлар ва объектларни қоронғилаштириш бўйича барча тадбирлар белгилансин;

д) Алоҳида фармойишсиз ҳеч қандай тадбирлар амалга оширилмасин.

Қирқ биринчи йилнинг йигирма биринчи юни».

Жуков жимиб, стулга чўкди-да, Сталинга қаради. У бўлса, ўйчан ҳолда сал имиллаб Жуковга қўл чўзиб, очиқ папкани олди-да, столга қўйиб қўлда ёзилган бу ҳужжатни эътибор билан яна ўқий бошлади. Қўлидаги қизил қалами тайёр ҳолда эди. Сталин ҳужжатдаги: «Қўшинларимизнинг вазифаси ҳар қандай ивгогарлик ҳаракатларига учмасликдан иборатдир», деган жумла келганида «вазифаси» сўзидан кейин: «катта можаро чиқара оладиган» деган сўзларни қўшиб қўйди.

Сталин ҳужжатни ўқиб бўлгандан кейин Сиёсий Бюро аъзоларидан, қўшинларга берилаётган кўрсатма ҳаммаларингизга маъқулми, деб сўради. Эътирозлар бўлмагандан кейин, папкани маршал Тимошенкога берди:

— Қўл қўйинг-да, юбораверинг.

Кўрсатмага Тимошенко билан Жуков имзо чекишди. Генерал-лейтенант Ватутин ўша заҳотининг ўзида уни ҳарбий округларнинг штабларига жўнатиш учун Бош штабга олиб кетди.

Соат роппа-роса йигирма биру ўттиз минутда Халқ Комиссарлари Совети Раиси ва Ташқи ишлар халқ

Комиссарининг кабинетига герман элчиси граф фон Шуленбург, унинг таржимони — немис элчихонасининг маслаҳатчиси Хильгер ва Совет таржимони кириб келишди. Молотов дипломатларни кўриши билан столи ёнидан чиқиб, уларнинг қўлларини қисди.

Эгнига қора фрак кийган граф Шуленбургдан сигара, коньяк ҳиди анқир ва табиат оғушида бўлганлиги сезилиб турарди. У бутун туриш-турмуши билан ўзини парвойифалак ва бемаҳалда Кремлга чақирилганидан бир оз таажжубланаётгандай кўрсатишга ҳаракат қиларди. Бунга ҳарчанд интилмасин, Молотов унинг кўзлари, овози ва ҳаракатларидан руҳсизлигини сезиб олди. Қотмагина Хильгер ҳам негадир беўхшов букчаяр, кўзларидан довдираётган ва ҳаттоки ҳайиқаётгани сезилар, гўё Германия Совет Иттифоқига эмас, балки Совет Иттифоқи Германияга уруш таҳдидини солаётгандай эди.

Молотов немис дипломатларини ўтиришга таклиф қилди-да, уларга Совет ҳукуматининг баёнотини ўқиб берди. Бу баёнот бугун эрталаб Берлиндаги совет элчисига етказилганидан Молотов на империя министри жаноб Риббентроп, на унинг биринчи ўринбосари статс-секретарь барон фон Вейцзекер шу чоққача совет элчихонаси вакилларини қабул қилишга вақт тополмаётганларига таажжуб билдирди. Молотов герман элчисидан ўз ҳукумати билан тезликда боғланиб, Совет ҳукуматининг баёнотини уларга етказишни илтимос қилди. Сўнгра у жаноб Шуленбургдан Германиянинг Совет Иттифоқига қанақа даъволари борлигини, Германия билан СССР ўртасида яқинда уруш бўлиши хусусидаги миш-мишлар нима сабабдан тарқатилаётганлиги, шунингдек герман ҳукумати ТАССнинг 14 июндаги тинчликсевар ахборотига нимага эътибор қилмаганини айтиб беролмайсизми, деб сўради.

Фридрих Шуленбург буларнинг барига қулоқ соларкан, аламли хўрсинар, бунақа музокараларга тайёр эмасман, чунки Берлиндан кўрсатмалар олмаганман, дегандай ожиз ҳолда қўлларини ёзарди.

Молотов немис графига таассуфланиб қараб қўйди. Шуленбург — кекса немис разведкачиси эди. У чор Россияси даврида ҳам Кавказнинг қаеридадир герман консули бўлган, русчани ҳам оз-моз биларди. У илгариги мартабаси баланд мансабдорлигича қолган, доно сиёсатчи ва ҳар нарсадан воқиф дипломат даражасига кўтарила олмаганди.

Молотов ўзини аранг босиб, яна саволлар беришга уринди. Бироқ Шуленбургнинг кўзларида совуқлик сезиб, учрашувни тугаллашга шошилди.

Шуленбург билан Хилгер кетишди. Бир неча соатдан кейин ўзлари яна шу кабинетда бўлишлари уларнинг хаёлларига ҳам келмаган бўлса керак.

Кечаси соат учлардан ошганда Молотовнинг чорбоғида телефон жиринглади. Трубкани навбатчи олди, Қўнғироқ ташқи ишлар халқ комиссарлигидан эди...

Навбатчи халқ комиссарини уйғотиб, унга Кремлга бориши зарурлиги, герман элчиси Шуленбург герман ҳукуматининг бениҳоя муҳим ва кечиктириб бўлмайдиган меморандумини топширмоғи учун дарҳол қабул қилишини талаб этаётганини биларди.

Бунинг қанақа меморандум эканлиги Молотовга равшан эди. У Сталинга қўнғироқ қилди.

Орадан кўп ўтмай Кремлга, ўзининг кабинетига етиб келган Молотов индамай немис элчисининг қонсиз юзига тикиларди. Граф Шуленбург қоғоз тутган қўли қалт-қалт қилганича тик оёқда Гитлер меморандумининг текстини овозини чиқариб ўқирди. У ҳар бир жумлани тугилиброқ ўқиганидан кейин маслаҳатчи Хилгер уни русча баён этишини кутиб турарди... Герман дипломатларининг шўри қурсин, нега деганда Гитлер меморандумида Совет Иттифоқи шаънига бўлмағур айблар ёғдирилганди. Совет Иттифоқи гўё ўз қўшинларини зўр бериб герман чегарасига тўплаётганмиш, совет солдатлари ва самолётлари герман территориясига бузиб киришаётганмиш.

Чўнтагидан дастрўмолини олган Шуленбург энди уни яширмас, совуқ тер чиқаётган юзини тез-тез артиб турарди. Қилтириқ Хильгернинг эса асаби бутунлай дош беролмай қолди. У тишлари стаканга такиллаб тегиб, сув ичиб бўлгунича элчи ўқишни тўхтатиб туришга мажбур бўлди.

Меморандумдаги Берлинда тўқилган қўпол, бесўнақай уйдирма самараси бўлган ҳар бир жумла Шуленбург билан Хильгерга жуда ҳам қимматга тушарди. Унда «русларнинг бош қўмондонлиги герман чегарасининг турли участкаларида истаган пайтда агрессив ҳаракатлар бошлашга тайёрлиги», «большевиклар Москваси миллий социалистик Германиянинг орқа томонидан зарба беришга ҳозирлиги» уқдирилар ва Гитлернинг эзгу мақсади — «бутун жаҳон маданиятини большевизмнинг хатарли таҳдидидан қутқариш

ҳамда Европада ҳақиқий ижтимоий тараққиётга йўл очиш» эканлиги айтиларди.

Бу пайтда Сталиннинг кабинетига Сиёсий Бюро аъзолари, муҳофизат халқ комиссари Тимошенко ва Бош штаб бошлиғи Жуков тўпланишганди. Сталин чурқ этмай гиламда у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Ҳамма Молотов келишини кутарди.

Бу оғир пайт эди... Унга барча қитъаларнинг солномачилари, файласуфлари ва билимдонлари тез-тез муурожаат қилиб туражаклар. Улар орасида ўша кунларнинг мураккаб фожиавий воқеалар хусусида саёзроқ фикр юритиб, қандайдир фалсафий-тарихий калтабинлик билан баҳолайдиганлари ҳам топилади. Баъзи бирлари эса ўзларининг илгариги эътиқодлари ва кўпчилилик ўртасида айтган гапларидан шармандаларча тониб, «янги» давр тебрангичини қидириб қоладилар ва кўпинча бегона томдаги пирпирак гижирини ҳақиқат садоси деб биладилар. Бу одамларга хавф-хатарсиз бўлишларига кафолат берилса, тўқлик ваҳимаси виждонларини қийнамаса бўлди, улар ҳаммадан олдин сайрашу шум ишларга ҳам жон деб киришаверадилар. Улар ўзларининг қаламлари билан тарих ғилдирагидан зўр бериб учқун чиқарадилар ва уни ҳақиқат зиёси, деб атайдилар. Утмишга ўзларининг айниган тасаввурлари орқали боқиб, ҳақиқатни ёлғонга аралаш-қуралаш қиладилар ва нодонликларидан меҳнатлари самарасини чинакам ҳамда ялпи тарихни қайтадан яратаётган даҳолар илҳоми сифатида кўрсатадилар.

Бироқ тарихнинг буюк бахтига ҳақиқатни ҳимоя қилувчи кучлар енгилмасдир.

13

Ирина Чумакова Зуҳро юлдузи оқшом кўкида мовий тусда шўх чақнаб, ёрқин шуъла таратиб туришини илгарилари сира пайқамоганди. Оқшом юлдузи... Олисдаги бу сирли осмон ёритгичидан кўзни сира олиб бўлмасди! Охирлаб қолган шанба куни ҳам негадир бошқача туюлар, вужуд қандайдир тортинчоқ, сокин қувонч ва тотли тараддудга тўлиқ эди.

Невадан тугаб бораёзган июнь тафти ва шимол кўлларининг салқини эсарди. Дарёнинг беором сатҳида алвон шафақ ўчганига ҳам анча бўлганди. Ирина билан Виктор эса соҳилдан жилмай, дарё ойдин кечада

бепарво оқаётгани, теран бағрида аксланаётган ёлғиз сайёрани қалқитиб қўяётганини томоша қилишарди. Виктор, айтмоқчи, кўпроқ Иринага қарарди. Унинг қора кўзларидан вужудида жўш ураётган бахт, ҳаяжон ва илтижони илғаб олса бўларди... Овози ҳам сокин, ҳаяжонли чиқарди. Гапиришидан болаларча тортичочлик билан катталарга хос қатъият ҳам сезиларди. Виктор ҳар гапида, шунақа бўлиб қолди, кечирасиз-да, дейётганга, айрилиқ онлари яқинлашаётганидан афсусланаётганга ўхшарди. Унинг қизга сира ҳам кутилмаганда бунчалар ишонаётганлигини айтмайсизми! Ирина қизарар, нигоҳини унинг илтижولي кўзларидан олиб қочар, бироқ йигитнинг севги бобидаги ўзига уятчан туюлган гапларини кечирарди. Мабодо Олег Вербицкий тўғридан-тўғри айтса, бунга тоқат қилолмаган бўларди.

Шўрли Олежка! Ирина бугун нимага учрашишни истамагани унинг хаёлига ҳам келмаганди. Куни кеча мактабда битирувчилар кечаси бўлиб, жуда гумбургумбур билан ўтганди. Ирина ўқиган собиқ ўнинчи «Б» синфи бугун кун чиқар пайтда Невский кўчасида тарқалди. Иринани уйига Олег Вербицкий кузатиб қўйди. У аранг юрак ютиб, умрбод дўстлик, садоқат ҳақида гапирди, умр бўйи ана шундай, қўлни қўлга берган ҳолда яшасак, улкан бахт бўларди, деди.

Ирина Олегнинг сўзларига гуноҳкордай қулоқ соларкан, хаёли битирув кечасидаги балга қандай келиб қолганлиги номаълум бўлган учувчи лейтенант Викторда эди. Учувчи ёқимтойлиги, энгидаги тилларанг белгиси, таги мовий заржиякли ёқасига қадалган қизил кубиклари ва кумушранг пропеллер тасвири билан ҳаммани лол қолдирганди.

Ирина лейтенантни кўрганида унча ҳайратга тушмади. У болалигиданоқ ҳарбий формага кўникиб қолганди. Бутун умри ҳарбийда ўтиб келаётган отаси ҳозир генерал. Лейтенант эса залда пайдо бўлиши биланоқ кўзлари жавдираб, қизлар орасидан кимнидир қидира бошлади. Иринага кўзи тушганидан кейин, чехраси ёришган ва сал довдираган қиёфада аранг, сезилар-сезилмас бош ирғади. Ирина шунда ҳайрон бўлиб, гарчи отаси янги хизмат жойига ўтган кун жўнаб кетганига қарамай лейтенантни дадам юборган шекилли, деган хаёлга борди-да, унга томон беихтиёр бир қадам ташлади. Лейтенант ҳам яқин келганди, шунда бирдан музика чалиниб қолди. Лейтенант қўлини

чўзиб, танцага таклиф қилди. Шунда буларнинг икковларидан кўзларини узмай турганларнинг ҳаммалари Ирина билан лейтенант эски танишлар экан, деб ўйлашди.

Лейтенант чиндан ҳам шундай деди:

— Мен сизни биламан. Сиз Ирина Чумаковасиз. Менинг исмим Виктор. Мен кўпдан бери... Мен кўпдан бери сиз билан гаплашишга баҳона қидиравдим.

Ирина Викторнинг овози титраброқ чиқиши, офтобда қаттиқ қорайганига қарамай, ёноқлари қизарганидан у ҳозир хижолат ва ҳаяжондалигини сизди, ҳатто дўнг пешанаси салгина терлаганини ҳам пайқади.

— Ғирт аҳмоқ кўриняпман-а, тўғрими? — деди Виктор нақ узр сўрагандай. — Майли, кўринсам кўрина қолай!.. Сизга ҳаммасини тўкиб соламан. Бошқа чорам қолмагани учун ҳам келдим.

Ирина энди Викторга бесабр синчковлик билан тикиларди. Икковларининг ўрталарига омонат кўприк бўлиб қолган сир нима экан ўзи?

Залдагилар вальсга тушишарди. Ирина даврага киришлари биланоқ, Виктор уни дадил рақс мақомига солаётганини сизди. Шунда аста-секин хавотирлари ҳам тарқади, Виктор бош ирғаганида юрагига сал қўрқув тушганини эсларкан, ҳатто кулгиси ҳам қистади. Ўшанда Виктор томонга бир қадам ташлагани қандай яхши бўлди-я!.. Бир партада икки йил бирга ўтиришган ҳамишаги жазмани Олег аччиқланса-аччиқланаверсин. Қизлар пичир-пичир қилишаверсин. Ирина Викторнинг ботинмайроқ чорлаётган, ҳаяжонли кўзларига, ўзи сингари покиза ва навқирон, мардона ва қорайган юзига хурсанд боқаверади.

Виктор шундан кейин Иринани танцага кетма-кет таклиф қилди. Ирина шунда дугоналари ўзига ҳасадлари келиб ва ёқтирмай қарашаётганларини, найнов Олег Вербицкий эса қўлларини чўнтагидан олмай, ўлганининг кунидан ўзини қувноқ кўрсатиб теварагидаги болаларга нималарнидир ҳикоя қилаётганини ва атайлаб перво қилмаётганини пайқади.

Навбатдаги танцадан кейин Викторга Олегнинг оналаридан биттаси яқинлашиб, қулоғига нимадир деб шивирлаганди, икковлари залдан чиқиб кетишди. Олег ҳам ғойиб бўлди. Ирина буларни кўриб турган бўлса ҳам талмовсиради, унга ҳатто ҳозир Олег билан Виктор йўлакнинг қаеридадир ёки зинапояда даканг хўроз-

лардай бир-бирларига ҳурпайишиб туришгани ёқарди ҳам... У фақат жанжал чиқмасин деб хавотирланар, Виктор Олег билан ғижиллашиб олганидан кейин бошқа яқин келмай кетиб қолгудай бўлса, бу ёқимтой лейтенант айтиши лозим бўлган жуда муҳим нарсадан беҳабар қоламан, деб чўчирди.

Виктор эса залда пайдо бўлиши биланоқ дарҳол Иринага яқинлашди. Унинг ранги сал ўчинқираган ва ўзи ҳаяжонли кўринарди. Шу пайт музика янграб қолувди, улар одатдагидай даврага киришди. Виктор ҳам ўша заҳоти гапга тушди:

— Мени бу ерга келиб, битта мухлисингизни ғижинтираётганимдан огоҳлантиришди.

— Парво қилманг, менинг мухлисларим кўп, — Ирина хавотирини билдирмаслик учун ишвали жавоб қилди.

Виктор эса гўё унинг сўзларини эшитмагандай тунд ҳолда:

— У Отеллодан ҳам ўтадиган рашкчи экан: яккама-якка олишамиз, деяпти. Мен сиз нима десангиз шуни қилмоқчиман, — деб қўйди.

— Мен нима дейишим керак экан? Билмайман.

— Унда мен ёнингиздан кеча тугагунча жилмайман ва уйингизга кузатиб қўяман. Сўнгра гарчи бу лейтенантларга ярашмаса ҳам у билан олишаман. Бунининг ўзи хоҳлаяпти.

— Қўйинг, ўтинаман сиздан! — шивирлади Ирина қўрқиб. — Бунақа байрамни бузмаслик керак! У менинг яхши ўртоғим, сиз билан эса биринчи марта кўришишимиз...

— Бўлмаса, мен эртага... йўқ, бугуннинг ўзида, кечқурун соат еттида сизни Петр ҳайкали олдида кутаман. — Виктор қизнинг хавотирли боқаётган кўм-кўк кўзларига илтижоли тикилди. — Йўқса, икковимиз бошқа сира ҳам учраша олмаймиз. Мен якшанба куни тонг отарда учиб кетаман. Илтимос, йўқ деманг.

— Яхши, — шивирлади Ирина бўшашиб. — Фақат уришмай кетинглар.

Олегни қуршаган ўртоқлари истеҳзо билан кўзларини узмай туришарди. Ранги ўчинқираган Виктор зални тарк этди.

Мана энди эса икковлари Неванинг гранитли соҳилида учрашишди. Ушбу сокин шанба оқшоми қизнинг ҳаётидаги бирорта ҳам оқшомга ўхшамасди. Ирина

лейтенант Виктор Рублев индинга эрта билан Ленинграддан олисдаги қаёққадир учиб кетишлигини билиб олди. Виктор уни биринчи марта ўнинчи синф ўқувчилари бундан икки ой олдин учувчилар қисмига экскурсияга борганларида кўрган экан. Виктор ўшандан кейин Иринани мактаби олдида бир неча марта пойлаб турибди, бироқ у доимо ё дугоналари, ё Олег Вербицкий билан бирга чиқар экан.

Бор гап шу, ҳеч қанақа сир йўқ эди. Лейтенант Рублев Ленинград билан хайрлашиши зарурлигини билганида ўзича ё ҳозир, ёки ҳеч қачон деган қарорга келганди.

— Мабодо индинга учиб кетмаганимда ҳозир дап-дурустдан севаман, дейишга ботинолмаган бўлардим. Аччиғингиз келмасин.

Ирина гарчи бир оз бўшашинқираб кетган бўлса ҳам аччиғи келмади. У мана шу кўришувга ошиқаркан, хаёлидан нималар ўтмаганини ёлғиз худонинг ўзигина билади. Ирина юракни орзиқтирувчи ғаройиб бир нарсани эшитишни орзу қилганидан елкалари ҳам учиб-учиб кетарди. Виктор унга қандайдир бир эртактаги рицардай туюлар, буни қиз бола ҳаётининг эртаги деса ҳам бўларди. Виктор уни севишига ҳам жуда-жуда ишонгиси келарди. Бироқ қандай ишона олади? Виктор уни фақат олисдан кўрган-ку...

Ирина шунда ҳам Викторнинг узуқ-юлуқ гапларини юрак ютиб тинглар, гўё қандайдир даҳшатли юксакликка кўтарилиб, умри бино бўлганидан бери орзиқиб кутаётган ширин хаёллари-ю, қисқа тушларида кўрган қандайдир кишиси яқинлашаётгандай туюларди. У ҳатто Викторнинг сўзлари маъносига ҳам тушунмас, уларнинг покиза ҳарорати ва самимиятини қалбан уқиб оларди. Буни қарангки, куни кеча ҳеч нима — Виктор ҳам, ҳозирги қувончли ҳаяжон ҳам, ёноқларини салгина қизартираётган шарм-ҳаё ҳам йўқ эди...

Викторга нима жавоб қилади? Гарчи ҳеч нима дейишни истамаса ҳам бирор нима деб жавоб қилмасликнинг иложи йўқ-ку. Мактабдаги донжуанлар севги-муҳаббатдан гап очганларида башараларига қараб кўп марта хандон урганидай ҳозир ҳам шарақлаб кул-лолмайди-ку, Виктор кап-катта, йигирма учга кирган йигит, лейтенант, учувчи... Ўзини катта олишга уринадиган ва ҳали гўдак бўлган Олежка эса мороженое билан конфетларни Иринадан ҳам кўпроқ яхши кўради... Ирина ҳам энди ўқувчи қиз эмас. Бугун Ирина

эҳтимол умрида биринчи марта ўзини каттароқ одам сезар ва бу туйғуни уйғотгани учун ихтиёрсиз Виктордан миннатдор бўлган ҳолда оламга, ўзига, Викторга гўё бошқача кўз билан қатъийроқ, балоғатга етганидан мамнун ва ҳаёт олдидаги жиддий бурчини сезаётгандай боқарди.

— Нега индамайсиз, Ирина?... Нималарни ўйлаяпсиз? — Виктор Иринанинг бежирим чеҳрасига тикиларкан, ол ёноғи, кўм-кўк кўзлари, олтинранг тусдаги яккам-дуккам тукли лаблари салгина жилмайишида нималар пинҳонлигини билиб олишга уринарди.

— Ҳаммаси даб-дурустан ва ғалати...— Ирина хўрсиниб қўйди.

— Тушунаман, — Виктор шоша-пиша ва хавотирга тушган ҳолда унинг сўзини бўлди. — Мен ҳеч қанақа сўз талаб қилмайман... Битта илтимосим бор: сизга хат ёзиб туришга ва хатларим бежавоб қолмаслигига ишонишимга рухсат берсангиз бас. Қоғозда ҳам кўп нарсаларни айтса бўлади...

— Яхши, Менга ёзган хатингизни ҳозирча почтамтга, йўқлаб олинадиган қилиб туринг. Кейин анча аниқ адресимни ёзиб юбораман. Мен ўқишимни Москва ё Ленинградда давом эттиришимни ҳали бир ёқлик қилганимча йўқ.

— Нимага?

— Отам бир жойда уч-тўрт йилдан ортиқ ишламайдди, унинг касби шунақа. — Ирина отаси генераллигини атайлаб айтмади, чунки Виктор лейтенантлик унвонидан ҳайратда экан, деяверсин, деган фикрда эди. — Москва эса доимо ҳамма жойга яқинроқ.

Улар бир-бирларининг қўлларини тутганча Марс майдонидан боришарди. Виктор ўзи, Окадаги қадимий шаҳарчаси Спасск, учувчилар билим юртида ўқиган йиллари ҳақида сўзларкан, қиздан нимага инженер бўлишни истадингиз, деб сўради. Шундан кейин учувчиларнинг ажойиб саргузаштларга ва хавф-хатарларга тўла ҳаётидан мақтаниброқ гапиришга тушди. Ирина унинг сўзларига қулоқ соларкан, хаёли бошқа нарсада эди. Виктор ўзининг кўнглидаги йигит бўлиб чиқармикин?.. Ирина... ахир... уни севмайди-ку. Ҳали севганича йўқ. Виктор билан бирга бўлиш нашъали, ўзи келишган йигит, ёқади ҳам... Бироқ уни севиш, китоблар, фильмлар, спектаклларда таниш азобли эҳтирослар қалбига меҳмон бўлармикин? Йўқ, бунақа нарса ҳозирча Иринанинг қалбида йўқ, у чамаси бир-

данига келмаса керак. Севиш — қандай ғалати зарурат экан ўзи? Одам одамни севади... Ирина эса, чамаси ўзи ўйлаган даражада улғаймаганди. Инсон яхшилик, яратувчи, ижодкор ва бунёдкордир. Ирина қандай яхшиликлар қилди? Қўлидан нима келади, ақли нимага қодир, одамларга қанақа нафи тегади?... Йўқ, ҳозир у шунчаки чиройли қиз, ҳатто жуда ҳам гўзал (буни ўзи биларди) эди. Бор-йўғи шу...

Ирина Викторнинг афтига қараркан, кўзлари порлаётганини кўрди. У бўлса қизнинг қарашига кутилмаганда сирли тус берилган сўзлар билан жавоб қилди:

— Бизга кўп одамлар қарашяпти... Мўралашяпти. Мен нимағалигини биламан.

— Нимага?

— Биз... кўзга яқинроқмиз... Билсангиз, мен... якка ҳолда ҳеч кимга, ҳатто сиздай ҳусндор қизга ҳам насиб этмайдиган файзу кўркамликни айтяпман. Эркакларни-ку қўяверинг. Бирга бўлганимизда эса... Уйғунлик деган ажиб бир сўз бор. Битта гул гулдаста бўлмаганидек, якка товуш ҳам музыка бўлмайди... Айтмоқчи, сизнинг ўзингиз ҳам ажойиб қўшиқсиз!.. Мен эсам... сизга музикавий жўр бўла қолай... Яхшими? — Виктор шундан кейин хаёлига бирдан келиб қолган эҳтимол қаердандир баҳраманд бўлган қиёфада олган бу фикрлари бачканалигини ҳам сезмай, худди болалардай шўх ва астойдил кулди.

У бир оз жим турганидан кейин, сал маъюсланиб, жиддий гап бошлади:

— Ҳа, тўғри... Ўзимизга қарашаётган одамларга тикиларканман, улар ичларида нималарни ўйлаётганларини биламан... Улар сизнинг ёнингизда бахтиёрлигимни ва бу бахтдан эсимни йўқотиб қўйганимни ҳам сезишяпти, бемаъни нарсаларни валдираётганимга ҳам сабаб шунда бўлса керак. Бироқ кафтимда гўё жонли кумушни тутиб турганим эса ҳеч кимнинг хаёлига келмаяпти. Ўша кумуш бармоқларим орасидан сирғилиб тушиб кетса, унинг изини ҳам тэпиб бўлмайди... Бахтимга ишонишдан, йўқ, уни йўқотиб қўйишдан қўрқаман...

Ирина Марс майдонида сайр қилиб юрганларга қизиқиш билан тикиларди. Рўбарўдаги чоғроқ кумли йўлда ёшлар, навқиронлар, кексалар жуфт-жуфт, якка, гуруҳ-гуруҳ бўлиб гурунглашиб юришарди. Уларнинг кўпчилиги чиндан ҳам Виктор билан Ири-

нага қарашарди. Хўш, нима бўпти? Ирина хатто гўзаллиги билан йигитлар ва қизларнинг жигига тегишни ҳам истарди. Уларнинг завқ ёки ҳасаддан ёнаётган кўзларидан қандайдир мадад олиб, янада гўзал ва мустақилроқ бўлаётганга ўхшарди. Бироқ ҳозир улар уни мана шу лейтенант билан бирга кўраётганлари кўнглига бениҳоя хуш келарди. Айни пайтда Викторнинг дабдабали сўзлари қизни қандайдир хавотирга солар, шунинг учун ҳам юраги сиқилаётгандай бўларди. Йўқ-йўқ, Викторнинг сўзларида керилмачоқлик эмас, балки соф самимият мавжуд эди.

— Уйга борай энди, — деди Ирина ўзи ҳам кутмаган ҳолда. — Мен... ўйлаб кўришим, тагига етишим керак... Виктор, бу оқшом учун сиздан жуда миннатдорман... Хатларингизни кутаман.

Улар Иринанинг уйидан бир кўча нарида айрилишди. Ирина ташқари эшик олдида Олег пойлаб турган бўлмасайди, деб хавотир оларди. Шунинг учун ҳам орқа эшикдан уйга кириб олиш мақсадида ҳовли ёқдан юрди. Ҳозир бутун вужуди сирли ва мавҳум ҳисларга лиммо-лим бўлгани учун Олег билан бир сония ҳам учрашишни истамасди.

Шунга қарамай, Ирина Олегни барибир кўрди. Олег ҳовли бурчида ўсган терак тагида Иринанинг хонаси деразасидан кўзини узмаган кўйи йиғлаб турарди. Ҳа, у дарахтнинг ғадир-будир танасига юзини қўйганича йиғларди.

Ирина буни кўриб, ачинганидан мактабдош дўсти томонга ташланмоқчи ҳам бўлди. Бироқ эс-ҳушини ўз вақтида йиғиштириб олди. Нега деганда, Олег кўз ёшларини Иринага кўрсатса, ўзини сира ҳам кечирмаган бўларди... Ирина шунинг учун ҳам эзилган ва гуноҳкор ҳолда ҳовлидан кўчага тисарилиб чиқди-да, ташқаридан иккинчи қаватга кўтарилди. Эшикни очиб, квартирага кирди-да, ун чиқармай ўзининг хонасига шўнғиб кетди. Сўнгра чироқни ёқиб, Олег кўрсин деган мақсадда ҳовлига қараган деразанинг ёнига бориб турди.

«Азиз, яхши Олечка, — ачиниб кўнглидан ўтказди Ирина. — Ўсмирлик йилларимнинг содиқ жазмани... Сенинг кўз ёшларинг менга нақадар азиз!.. Раҳмат сенга... Сенинг севувчи юрагингга тасалли беролмаётганим учун кечир... Кечир ва хайр...»

Эшик тиқиллаб, ўша заҳотининг ўзида ойиси ичкарига кириб келди. Ёши ўтинқираганига қарамай, қиз-

лардай сарвқомат ва ҳар маҳалгидай ҳусндор онаси эшик олдида тўхтаб, қизига ўпкаланиб қаради. Унинг йиғидан қизарган кўзлари барибир чиройли боқарди. Ирина ойисининг лаблари аламли буришгани ва маъюс чехрасидаги изтироб ифодасини кўриб қўрқиб кетди.

— Нима бўлди, ойижон?

— Қаёқларда юрувдинг?!— Ольга Васильевна хўнграб юборди.— Нил Игнатович оламдан ўтди...

— Оламдан ўтди?!

— Софья Вениаминовна қўнғироқ қилди... — Ойиси ҳиқ-ҳиқ аралаш гапираркан, дастрўмолини кўзига босарди.— Биз ҳозир Москвага жўнаймиз... Сендан эса дарак йўқ.

— Жўнаймиз?—Ирина шундагина шифонъери очиқлиги, ёнидаги стулда чамадони тайёр турганини сизди.

— Ўзинг кўздан кечир, нарсаларингдан яна нималарни олайлик... Анча-мунчага кетяпмиз ахир...

— Нимага анча-мунчага?

Отасининг кабинетидаги телефон жириглаб қолувди, онаси шошилиб чиқаркан, йўл-йўлакай деди:

— Софья Вениаминовнани ёлғиз қолдириб бўлмайди... Унинг биздан бошқа ҳеч кими йўқ.

Ирина азбаройи гангиб, довдираётгани учун кушеткага ўтириб қолди. У нариги хонадаги телефонда сўзлашаётган онасининг гапига анграйиб қулоқ соларкан, вокзалдаги навбатчи ҳарбий комендант қўнғироқ қилгани, жўнашларига билетлар тахт эканлигини фаҳмлади.

Яқининг вафот этганлиги ҳақида хабар келганда доимо бўларинг бўлиб, бошқа барча фикр ва туйғуларинг нари кетади, қалбинг алам ва қайғуда ўртана бошлайди. Шунчаки таниш одамингиз ўлганида ҳам бу ҳақдаги хабар юракни эзиб, барчани, жумладан, ўзингни ҳам ўша марра кутаётганлигини эслатиб қўяди.

Нил Игнатович Иринага унча яқин бўлмаса-да, шунчаки таниш ҳам эмасди. У Иринага «амаки бобо» эди. Отаси янги хизмат жойларига йўлга чиқиб, Москвада йўл-йўлакай бўлганларида Ирина уни бир неча марта кўрганди. Ҳозир эса Ирина бировнинг ўлими ўзига унчалар малол келмайдиган ёшда эди. Шундай бўлса ҳам бу хабарнинг нақ бугун, эркин қизлигининг биринчи оқшомида, юрагини интизор севги-

нинг ҳаяжонли туйғулари тўлқинлантирган оқшомда келганлиги унга бошқача, ғайритабиий туюларди.

«Викторнинг хатларини энди қандай қилиб олиб тураман?» — кўнглидан бу худбин фикр лип этиб ўтса ҳам ўша заҳоти йўқолди кетди.

Ойиси ичкарига қайтиб кириб, унга хижолат бўлгандай қаради, кейин очиқ турган шифоньерга ўгирилди. У шифоньердан Иринанинг қолган кўйлаklarини олиб деди:

— Биз билан Москвага Сергей Матвеевич ҳам бирга кетади, қизалоғим, кейин ҳайрон бўлиб юрмагин.

— Ким у?

— У эртага бизникига келиши керак эди.

14

Олдинда ҳали олис йўл турганига қарамай генерал Чумаков Минскдан фақат кечқурун чиқиб кетишга муваффақ бўлди холос. Кечикиб қолганларига полковник Карпухиннинг округ штабида бир олам ишлари сабабчи бўлганди.

«Эмка» чегарага қараб кетган текис йўлдан олисдаги ўрмон узра нур сочаётган улкан ва қип-қизил қуёш томон еларди. Кечки шафақ манзараси Фёдор Ксенофоновични доимо мафтун этарди. Фёдор Ксенофонович ўзи ҳам сезмай орқа ўриндиқда ўтирган Карпухин билан суҳбатни тўхтатиб, уфққа бош қўяётган қуёшга сеҳрлангандай тикиларкан, нақ байрам нашъасини сураётган каби ўзича завқланарди. Уфқ позика ва тиниқ туюлар, бироқ қуёш гардиши ер чеккасига тегмасиданоқ тагдан эритаётгандай емирила бошлаганди... Мана ҳозир қуёшдан нақ бир бурда узиб олингандай туюларди. Мусаффо осмон оқшом чўккан олисдаги кенгликларда кўзга кўринмас булутлар деворларини яширган, қуёш ҳам улар ортига ботаётган эди. Орадан кўп ўтмай, қорайиб турган ўрмонлар узра қуёшнинг нақ ярми қолгани учун олисдаги кенгликлардан ерга қизғиш рангдаги каттакон парашют тушиб келаётганга ўхшарди... Парашют тобора кичрайиб бориб, кўзга кўринмас жойда ғойиб бўлганидан кейин, аён кўриниб турган барча нарсаларни хиралашиб бораётган осмон ўз бағрига олди. Ердаги хилма-хил кўринаётган нарсалар аста-секин бир хил тусга кира бошлади...

Моторнинг бир меъёрдаги овози, машина тез кетаётгани, бошоқли экинлар банд этган далалар йўлнинг иккала томонидаги қорайиб турган дарахтзорлар ва дарахтлари сийрак ўрмонлар ва нақ шафақли осмонга туташиб кетгандай туюлувчи йўлга қўнган оқшом осудалиги одамни жуда тинчитар ва яйратарди. Кундузги ташвишлардан асар ҳам қолмаганди...

Борлиқ узра тобора қалин чўкаётган қоронғилик бамисоли аллалаётганидан машинада анчагача жим боришди. Қоронғи тушганидан кейин эса олдинда оқиш кўринаётган йўлдан кўзларини узмай боришар, машина чироғи қоронғиликни йўлдан бамисоли олтин супурги билан супуриб ташлаётганга ўхшарди.

Олдинда электр чироқларининг хира ёғдуси кўрина бошлади. Кўп ўтмай шаҳарча ҳам кўринди. Шаҳарчани кесиб ўтган йўл унинг асосий кўчаси эди, нега деганда, унга кирганларидан кейин машина тезлигини пасайтирди. Электр чироқлардан чароғон кўчада ёш-яланглар сайр қилишар, жуфт-жуфт бўлиб айланиб юришарди.

Шаҳарчадан кейин тун зулмати янада қуюқлашгандай бўлди. Эски чегарадан ўтиб кетишганини сезишмади ҳам. Машина шундан кейин тупроқли йўлга бурилди. Энди машинадан ачимсиқ чанг ҳиди келарди...

Дам-бадам катта-кичик кўприклар учраб турарди. Жуда кўп ариқлар, анҳорлар, жилғалар Белоруссия ерларига оби ҳаёт элтишар, бунда ўзларининг ҳам сувларига сув қўшиларди...

Карпухиннинг ёнида ҳозир харита йўқлиги генерал Чумаковга алам қиларди. У ҳозир ўзини гўё кўзи боғлиқ одамдай сезарди. Бу ғалати ҳолат фақат ҳарбий одамларга танишдир. Нега деганда қўлингда харита бўлмаса, кечаси кетаётганда қаердалигу бораётган манзилингга қанча қолганини билолмайсан. Гоҳо эса гўё жойингда турибсану чироқ тушиб турган қоронғиликдан нотаниш қишлоқ йўли сенга томон келаётгандай бўлади.

Полковник Карпухин корпус штаби турган Крашанга икки соатлик йўл қолганини айтди.

«Эмка» қандайдир бир қишлоққа кирди. Қишлоқнинг хирагина ёритилган марказида ҳайдовчи Манжура бир қудуқни кўриб қолди-да, тўхтаб, радиаторга сув қуйиш ва моторга жиндай дам беришга генералдан ижозат сўради.

Машина қудуққа яқинроқ жойда тўхтагандан кейин ҳаммалари пастга тушишди. Манджура яқинроқдаги уйга челақ сўрагани чопди, Чумаков билан Карпухин эса папирос тутатганларича цемент плиталар тўшалган энсиз йўлкада оёқларининг чигилини ёзмоқчи бўлишди. Улар орадан беш минут ўтар-ўтмас Манджуранинг:

— Тўхта, ярамас!.. Отаман!— деб бақирганини эшитиб қолишди.

Чумаков билан Карпухин буни эшитиб, ҳаяжонланганча югургилаб келганларида ҳайдовчи майдонни катта боғдан айириб турган тўсиққа миниб ўтирар ва қоронғиликдаги кимгадир бақирарди:

— Тўхта, газанда! Отаман!

Қизил аскарнинг қўлида эса отадиган ҳеч нимаси йўқ эди.

Полковник Карпухин нима ҳодиса рўй берганини тушунмай, тўппончасини қинидан олдида, ўзини отди. Тўсиқнинг нарёғи эса қоп-қора зулмат эди.

— Лаънати безорилар!— деди Манджура йиғлағудай бўлиб,— Радиаторга сув қуйдим-да, челақни эгасига элтиб бериб, қайтиб келаётсам у қочиб кетяпти.

— Ким?

— Қаёқдан билай? Ҳарбий формада. Тўрттала ғилдиракни тешиб, қочиб кетибди.

Чумаков билан Карпухин «эмка»нинг ғилдиракларидан вишиллаб ҳаво чиқаётганини эндигина эшитишди. Машина тобора чўкиб борарди.

Ҳаммалари гангиганларидан нима қилишларини билмай пича туриб қолишди. Бақирӣқ-чақирӣқни эшитиб, яқинроқдаги уйлардан одамлар чиқиб келиша бошлашди.

Нима гаплигини ҳеч ким тушунтириб беролмасди.

«Эмка»нинг комплектида биттагина эҳтиёт ғилдирак бор эди. Қолган учта ғилдиракни ямашга елим йўқ, бунга анча-мунча вақт ҳам кетарди.

Полковник Карпухин генералга саволчан қаради. Чумаков бўлса унга жавобан елкасини қисиб қўяркан, деди:

— Крашанга қўнғироқ қилса бўладими? Бирорта транспорт юборишларини айтамыз.

— Бўлади,— жавоб қилди ҳовлининг кўча эшигида турган ярим яланғоч ёшгина жувон.— Почта анови муюлишда. Тунаб қоламан десанглар жой

ҳам бор. Бизда ҳарбийларга ҳаммавақт жой топилади.

— Сизларни ётиб қолишсин, деб гилдиракни шунинг ўзи тешган!— хириллаб қўйди оёқ тагида ўралишгаётган пакана чол.

Фёдор Ксенофоновичнинг кўнглига ҳозирда ҳазил сизмасди. Юрагини қандайдир ваҳм ҳам босаётганди.

Чумаков билан Карпухин машина ёнида Манджурани қолдиришиб почтага боришди. Унинг чироғли деразаси тагида ҳарбий мотоцикл турарди.

— Бизнинг номер эмас,— деб қўйди Карпухин мотоциклни кўздан кечираркан, афсусланиб.

Икковлари зинапоядан кўтарилиб, учта дарчали фанер девор билан тўсиғли чоғроққина хонага киришди. Дарчалардан бирининг нарёғидаги коммутатор аппарати олдида ёшгина қиз ўтирар, телеграфистликни ҳам унинг ўзи бажарарди. Хонадаги пастроққина почта столи ёнидаги табуреткадан инженерлик қўшинларига мансублигини билдирувчи қора ёқали майор мудраб ўтирарди. Майор ичкарига кириб келишаётган генерал билан полковникни кўриши биланоқ ирғиб туриб, «смирно» ҳолатига кирди-да, сочи оқара бошлаган бошини силкиб честь берди. Унинг қора соябонли фуражкеси столдаги елим билан сиёҳдон ёнида кўзга ташланарди.

Майорнинг юзи офтобдан қорайиб кетган, дағалроқ кўринар, бурни юпқа лаблари узра осилиб тушган, қошлари сарғишлигидан деярли сезилмас, чуқур ботган кўзлари эса эҳтиёткор боқарди. Унинг чарчоқдан қизариб кетганига, қарамай, зумда эҳтиёткор тусга кирган қаттиқ кўзлари бўлса керак, Фёдор Ксенофоновични майорга дурустроқ қарашга мажбур қилди. Полковник Карпухин телефонист қиздан жиддий ҳолда Крашани билан боғлаб беришни илтимос қилиб, ҳарбий коммутаторнинг позивнойини айтганидан кейин генерал Чумаков майор билан гаплаша бошлади:

— Ўтиринг, ўртоқ майор, марҳамат... Бу ерда нима қилиб юрибсиз, хизмат юзасиданми ё шахсий иш биланми?

— Хизматчилик,— дарҳол жавоб қайтарган майор генерал билан полковник бўялган суянчиқли скамейкага ўтирганларидан кейингина табуреткага чўкди.

— Мотоцикл сизникими? — гапга аралашди Карпухин.

— Меники.

— Негадир бунақа номер эсимда йўқ экан.

— Биз фронт тасарруфидаги йўлчилармиз, — изоҳ берди майор. — Биз...

— Кечирасиз, «фронт тасарруфидаги» деганингиз нимаси? — ҳайрон бўлди Фёдор Ксенофонович.

Майор гўё хижил бўлгандай четга қаради-да, сўнг-ра телефонисткага кўз ташлаб, паст овозда жавоб қайтарди.

— Округ тасарруфи маъносида... Узингиздан қолар гап йўқ... Округ штаби ҳар соатда фронт штабига айланиши мумкин. Вақт қалтис...

Фёдор Ксенофонович йўл батальони майори округ қўмондонига қараганда уруш яқин қолганлигини аниқроқ айтаётганини ўйларкан, эзилиб кетди.

— Сизга бирор нарса маълумми? — сўради Фёдор Ксенофонович майорга қаттиқроқ тикилиб.

— Бизни шай туринглар, деб огоҳлантиришган, — майор мужмалроқ жавоб берди-да, қўл соатига кўз ташлади. — Мен одамларимиз Белостокдан қўнғироқ қилишларини кутяпман. Балки у ердагиларга энди бирор нима маълумдир.

Ҳозир генерал Чумаков ҳам, полковник Карпухин ҳам рўбарўларида чегара районларимизга ташланган талайгина немис қўпоровчиларидан бири ўтирганини хаёлларига ҳам келтира олишмасди албатта. Ҳаммасидан ҳам ўтиб тушадигани шуки, «майор» деярли ёлғон гапирмаётганди. У чиндан ҳам Қизил Армия қисмларининг чекиниши кутилган йўлларда қўпоровчиликларга ҳозирлик кўраётган отрядда бўлиб, Чумаков қўмондонлик қилгани кетаётган корпус ҳам шу отряднинг назарида эди. «Майор»нинг Белостокдаги ўз одамлари қўнғироқ қилишларини кутаётгани ҳам рост, чунки уруш бошлангунча қўпоровчилар рация орқали боғланиш ман этилган, душманлар бизнинг беғамлигимиздан кулгандай ҳозирча телефон алоқасидан фойдаланишар ва бу билан совет территориясининг турли участкаларига ташланган қўпоровчи гуруҳлари бир-бирларини текшириб туришарди.

— Крашани!.. Крашани!.. — дерди тўсиқ ортидаги телефонист қиз овозини сира ўзгартирмай.

«Майор» яна соатига кўз ташлади-да, енгил тин олибми ё изтиробли ҳолдами, ҳайтовур деди:

— Менга айтилган вақт ўтди. Энди қўнғироқ бўлмайди. — Шундан кейин телефонист қиз ўтирган даричага ўгирилди. — Яхши қиз, мабодо Крашани жавоб қилса, илтимос, бирийўла уларнинг Белосток билан алоқаси бор-йўқлигини сўраб берсангиз.

Телефонист қиз бу пайтда алоқа боғлаётган эди.

— Крашаними?.. Тамарочка, сенмисан? Ухлама, азизим, менга ҳарбий бошлиқлар линиясини улаб бергин. — Қиз чиройли кўзларини дарча томонга қаратиб, генерал Чумаковга синчиклаб тикилди: — «Тошбақа» билан ула, жонгинам... Нима? Сим узук?.. Белостокчи?.. Тушунарли.

Телефонист қиз коммутатор аппаратининг уяларидан шнурларни тортиб олди-да ҳарбийларга раҳми келиб қаради, сўнгра нозиккина даҳанини кичкина муштира қўйиб, ҳамдард ҳолда:

— Нима қиламиз? «Тошбақа»нинг линияси чатоқ, Белосток билан ҳам нима учундир алоқа йўқ, — деди.

— Тартиб-мартиб деган нарса қолмабди! — ёзғирди Фёдор Ксенофонович. — Бу ерда гилдирак тешилса, у ёқда линия ишломаса...

— Жуда бемаънилик бўляпти! — Карпухин надоматли жавоб қилди-да, телефонист қизга ўгирилди. — Илтимос, «Тошбақа»ни қақиришда давом этинг.

— Гилдиракка нима бўлган? — қизиқди «майор» ўрнидан қўзғолиб, фуражкасини кияркан.

Карпухин даргазаблигини яширмай, унга тушунтирганди, «майор» ўйга ботиб, генерал Чумаковга чамалагандай қараб турди-да, юраги ботинқирамай деди:

— Мен Крашани томонга кетяпман... Сизни элтиб қўйишим мумкин, ўртоқ генерал.

— Икковимизни-а? — полковник Карпухин бу таклифга ёпишиб олди. — Икковимизни ола кетинг... Фамилиянгиз нимаиди?

— Птицин... Икковларингизни олиб кета олмайман. Мотоциклини жангчи ҳайдайди. Аравача эса, марҳамат, сизларнинг ихтиёрингизда. — У шундан кейин генерал нима дейишини кутгандай ҳушёрроқ қаради.

— Йўқ, бу гап эмас. — Фёдор Ксенофонович афти бужмайиб, Карпухинга қаради. — Нима дейсиз, Степан Степанович? Ярим кечада нотаниш штабга бориб тушунтириб ўтирармидим...

— Мен бориб, машина олиб келсаммикин, — таклиф этди Карпухин шай ҳолда.

Чумаков ўйлаб турди-да, сўнгра соатли қўлини кўзига яқинлаштириб, жавоб қилди:

— Бу анча вақтни олади... Алоқа тез орада тикла-
ниб қолар дейман.

Ҳарбийларнинг сўзларига диққат билан қулоқ
солаётган телефонист қиз яна «Тошбақа»ни чақира
бошлади, «майор» Птицин эса фуражкасини кийиб,
қўлини чеккасига теккизди-да:

— Кетишимга ижозат берасизми, ўртоқ генерал? —
деб сўради.

— Марҳамат.

«Майор» пошналарини тақиллатганича чиқиб
кетди.

Ушанда почтанинг чироқли хонасидан зулмат
қўйнидаги зинага кўз ташланса борми! «Майор»
Птицин ана шу зинапояда на қиларини билмай, бир
зум туриб қолди. У граждандар уруши йиллари чет
элга қочган рус графининг ўғли Владимир Глинский
эди. Ҳозир Глинский бир-бирига зид хаёллар оғушида
қолганди. Ўрмонга, абвергруппанинг базасига мабодо
генералдан иш чиқмаса манави найнов полковникни
олиб борса ҳам ёмон бўлмасди албатта. Дарвоқе, олиб
боришнинг ҳожати ҳам йўқ. Бу асирлар отрядининг
қўл-оёғини боғлаб қўйишади... Ичкарига қайтиб кириб
икковини ҳам отиб ташлаб, мотоциклда шай бўлиб
ўтирган ҳайдовчиси билан қочиб қолса ҳам бўлади...

Глинский зинадан шошилмай туша бошлади. Одам-
лар ишга солинган рациялар олдида навбатчилик
қилишаётган ўрмонга тезроқ бормаса бўлмайди. Радио
орқали шартли сигнал берилмагунча, чегаранинг нари-
ги томонидаги харитада белгиланган қишлоқларда
аввергруппанинг иш бошлашига ишора бўлган ёнғин-
лар бошланмагунча қўпоровчилик ёки қотилликлар
қилиш ман этилганди. Акс ҳолда, воқеалар ўтган йили
Франциядаги каби тескари тус олиши мумкин эди.
Ушанда баъзи бир группалар французларнинг ичкари
томонида вайронагарчилик ишларини бошлаб юбориш-
ган, герман қўшинларининг Францияга бостириб ки-
риш муддати эса бошқа вақтга кўчирилганди. Бунинг
оқибатида немис қўпоровчиларидан кўп одам қириб
ташланганди.

Телефон алоқаси ишдан чиққан экан, радистлар
сигнали қабул қилишганмикин? Глинский почтанинг
ёруғ деразасига кўз ташлади. Бироқ шунда Крашани
йўли барибир қўпоровчилар назарида бўлиши хаёлига
келди. Генерал ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайди.

Глинский мотоцикл аравачасига ўтирди-да, қизил

аскар формасидаги найнов малла йигитга қаттиқ ўш-
қиб берди:

— Уларнинг машинаси гилдирагини сен теш-
дингми?

— Ҳа.

— Жин урсин сени! Нега буйруқни кутмадинг?

Генерал Чумаков билан полковник Карпухин де-
раза тагида мотоцикл тариллаб, сўнгра унинг «пат-
пат» овози олислаётганини эшитиб туришади.

Фёдор Ксенофоновични уйқу элитганидан у ска-
мейканинг суянчигига ястаниб кўзларини юмди.

— Крашани.... «Тошбақа» қалай?.. Тошбақа қа-
лай?— тўсиқ ортидан телефонист қизнинг аллаловчи
мулойим овози келарди.

Генерал Чумаков мудроқ босганида ҳам сезгирли-
гини йўқотмаганига қарамай, гоҳо ширин уйқу оғуши-
дан чиқолмай қоларди. У бир неча марта мудроқ
чангалидан қутулиб, минг азоблар билан кўзини очга-
нида табуреткада ўчган папиросини ташламай данг
қотган полковник Карпухинни кўрарди. У ҳам муд-
рарди. Икковлари ана шундай ҳолатда бўлганларидан
орадан қанча вақт ўтгандан кейин келиб тўхтаган
машина овози эшитилганини айтиш қийин эди...
Машинанинг эшиги тарсиллаб ёпилиб, зинадан қадам
товушлари келди. Фёдор Ксенофонович уйқусини
ўчириб турганида бўсағада қизил аскар Манджурани
кўрди.

— Ўртоқ генерал, машина тайёр!— Манджура
ахборот бераркан, овозидан толиққанлиги, хурсанд
енгил тортгани ва айбдорлиги сезиларди.

— Қандай қилиб?— ҳайрон бўлди ерга тушиб кет-
ган фуражкасини шоша-пиша олаётган полковник Кар-
пухин.

— Бу ердан сал нарида МТС шофёри турган
экан,— тушунтирди Манджура.— Уни безовта қилиш-
га тўғри келди.

Генерал Чумаков ўрнидан қўзғолиб, ташвишли
оҳангда сўради:

— «Тошбақа» билан алоқа ҳалиям йўқми?

— Ҳатто Крашани ҳам жавоб бермай қўйди,
жавоб қайтарди ҳайрон бўлиб, саросимада қолган теле-
фонист қиз.— Худди линия узиб қўйилгандай бўляп-
ти-я!

Ҳаммалари бу кўркам қиз билан хайрлашиб тани-
қарига чиққанларида кўча чироқлари ўчириб қолди.

ганини кўришди. Тонг отиб келаётгани учун тун ҳам бўзариб борарди. Рўбарўдаги осуда уйларнинг қораси кўзга ташлана бошлаган, тўсиқнинг нарёғидаги ғилдиракни тешган киши ғойиб бўлган боғ эса гарчи ичкари томони қоронғироқ бўлса-да, ваҳимали даражада сирли туюлмасди. Шаҳарчанинг ўртасидан ўтган кимсасиз кўча кечасидагига қараганда кенгроқ кўринар, унинг шарқ томонга туташ учи гўё унсиз ярқираб отаётган тонгга тутшиб кетганга ўхшарди. Осмоннинг олисдаги уфқидан улкан сўқалар палахса қонли из қолдириб ўтгандай туюларди.

Генерал Чумаков билан полковник Карпухин тундаги заифликларини бир-бирларига эслатишдан уялгандай машинага чурқ этмай ва бемалол ўтиришди. «Эмка» эса уларнинг ана шу бемалолликларининг ҳиссасини чиқараётгандай кўринарди. У елпиғичсимон қилиб ясси тош ётқизилган йўлдан елиб бораётгани учун кўп ўтмай шаҳар чеккасидаги уйлар олдига, вазмин шудрингдан оқиш туюлган ўтлоқ оралаб ўтган текис тупроқ олиб чиқди. Олдинда дарё борлиги сезилар, нега деганда, ўтлоқ у ерда янада кенгроқ туюлиб, ёришиб бораётганидан кун ботар ёқдаги сўнги юлдузларни сўндираётган осмон уфқидаги кенгликларни янада аёнроқ кўрсатарди.

Одатда Фёдор Ксенофонович нотаниш жойдан биринчи марта юрганида кўнгли яйраб, қандайдир кашфиётлар қилар, табиатнинг такрорланмас ва рангбаранглигидан ҳайратга тушарди. Ҳозир эса кўнгли безовталиги учун бундай ҳолга ўрин қолмаганди. Бу хавотир кўнглига эҳтимол Москвада ёки Минскда ўрмалаган бўлса ҳам кимдир машиналари ғилдирагини тешган ва телефон алоқаси узилганлиги маълум бўлган бу кечада юрагига баттар ғулғула солганди. Фёдор Ксенофонович ҳамон хавотирда бўлгани учун гарчи ўз вазифаси, корпуснинг структураси ва вазифаларини ишлаб чиқиш, амалий ва назарий жиҳатдан асослашда ўзи қатнашганлиги сабабли бошқалардан кўра яхшироқ билса ҳам механизациялаштирилган корпус командири сифатидаги фаолиятини нимадан бошлашни ўйлаш учун хаёлини бир жойга сира ҳам йиғиб ололмасди.

Механизациялаштирилган корпусни Фёдор Ксенофонович энг ҳаракатчан оператив-тактик қўшилма сифатида тасаввур қиларди. Бу қўшилма мабодо ҳужум хавфли олинган тақдирда ҳам армиянинг асосий

кучлари етиб келгунича чегарани оператив масофада сақлаб тургани ҳолда душманнинг ёриб ўтган серҳаракат группаларига илдам ва қақшатғич зарбалар бера олар, армия таркибида фаронтни ёриб ўтиб, душманни мудофааси доирасида тор-мор этиш вазифасини бажара оларди. Шунингдек, душманнинг очиқ томонлари ва ичкари территориясида ҳам мустақил равишда ҳаракат қилиб, уни таъқиб этишни ҳам уддаларди албатта... Бироқ булар келажакда бўлади... Бу ишлар иккита танк ротаси ва битта механизациялаштирилган дивизия битта корпусни ташкил этиб, тўла-тўқис ҳолда... лоақал тўртдан уч қисми жангчилар ва жанговар техника билан тўлдирилган тақдирдагина амалга ошарди. Бироқ шунда ҳам бу ишларнинг ўзи кифоя қилмас, штаблардагилар билан бўлинмалардагиларга таълим бермоқ зарур, бунинг учун эса вақт талаб этиларди.

Шофёр Манджура машинанинг бор қувватини ишга солган ҳолда ҳайдар, йўл чеккасидаги алоқа линиялари тортилган симёғочлар нақ машина тезлигини санаётгандай лип-лип ўтарди. Мўъжазгина дарахтзордан ўтганларидан кейин Фёдор Ксенофонович ўз кўзларига ишонмади. Йўлни кесиб ўтган олдиндаги кўприкнинг нарёғида симёғочлар йўлда ағанаб ётар, улар тагидан арраланган, оппоқ изолятор-қуббалари синган, қирқилган симлари чувалганди.

— Мана сизга алоқа йўқлигининг сабаби? — полковник Карпунин ҳаяжонланганидан ҳайқириб юборди. — Буни ким қилганикин? Тўхтаб, бир кўрсак бўларди.

Бироқ тўхтаб ўтиришмади. Бу ерда тажрибали душман иш кўрганлиги шундоққина ҳам сезилиб турарди... Бундан сал наридаги ўрмонда хатар борлиги ҳаммаларининг кўнгилларидан ўтганидан кимсасиз йўл ҳам энди хавотирли кўринарди. Шунга қарамай, бу мудҳиш из — уруш шарпаси, душман шу атрофда эканлигига ишонгилари келмасди.

Машина сал тепаликка кўтарилганида Фёдор Ксенофонович уфқда қандайдир қора маржонни кўриб қолди. Бу маржон субҳидам осмонида қимир этмасдан турганга ўхшарди. Генерал Чумаков энди ундан кўзини узмас, қора маржон самолётлар эканлигини фаҳмлаганди. Улар кўп эди.

— Ана, чап томонроқда ҳам учишяпти, — деб қўйди у оҳиста.

Орқа ўриндиқда келаётган Карпухин безовта қи-мирлади. У олдиндаги ўриндиқ узра эгилганича осмонга қараркан, инграб юбораёзди:

— Немислар... Наҳотки чиндан ҳам уруш бўлса?... Ё навбатдаги игвогарликмикин?..

— Уруш,— деб қўйди Чумаков хафақон қиёфада. У энди қизғиш осмоннинг сўл томонида ҳам самолётлар карвонини кўриб турарди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас, олдиндаги тўда ярақлаб кетди. Ҳали ердагилар кўзига кўринмаётган қуёш нури самолётларнинг кабиналари ойналарига тушганидан шундай бўлганди.

— Балки ўзимизнинг самолётлардир?— тахмин қилди Карпухин ботинмайроқ.

Фёдор Ксенофонтвичнинг кўнглида ҳам мабодо бу авиациямизнинг машқи бўлса-я, деган умид пайдо бўлганди. Шунинг учун ҳам у Манджуранинг тирсагидан ушлади.

— Тўхтанг.

Машина юришини секинлатиб, йўл чеккасида тўхтади. Ҳаммалари йўлга тушишди. Самолётлар энди буларнинг тепаларидан ўтарди.

— Минскка кетишяпти,— шивирлади генерал Чумаков.—Кузатув постларимиздагилар мудрашмаётган бўлса керак, деб умид қиламиз.

15

Крашанига кун чиққанда етиб келишди. Бу кичкина шаҳарча икки қирғоғини буталар босган Мороша дарёсининг нарёғидаги водийда эди. Ҳозир дарё узра енгил, деярли тиниқ мовий туман сузарди. Дарёнинг нариги ёғидаги тепаликка тушган уйларнинг томлари, уларнинг оппоқ деворлари ва дарахтларнинг яшил шохлари орасидан мўралаётган деразалари эрталабки офтобда жимгина ялтирар ва пушти кўринар, ям-яшил дарахтлар ва ўт-ўланлар ҳам бамисоли олтин сепилгандай жилва қиларди.

Крашанининг ўнг томонида усти қиррадор костёл кўзга ташланар, ундан нарида эса ҳарбий шаҳарчанинг иморатлари бор эди. Корпус штаби биноси ҳам ўша ерда эди.

Машина кимсасиз кўчалардан ўқдай елиб борарди. Крашанидагиларнинг ҳам, ҳарбий шаҳарчадагиларнинг ҳам ҳали ҳеч гапдан хабарлари йўқ эди.

«Эмка» шлагбаумга яқин келгач, контрол. кузатув пункти навбатчиси бўлган қийиқ кўзли сержант югуриб чиқди. У штаб машинаси ва ундаги бошлиқларни таниб, шлагбаумни очди. Машинадан ирғиб тушган Карпухин сержантнинг саломига жавоб ҳам қилмай, телефон турган будкага ўзини урди.

Фёдор Ксенофонович машинада ўтираркан, Карпухин ҳаяжонланган ҳолда оператив навбатчидан бирорта буйруқ, шифровка, фармойиш келдими деб сўраётганини эшитарди. Полковник ўша заҳотининг ўзида будкадан чиқди-да, генерал Чумаковга ахборот берди:

— Армия штаби ва дивизияларнинг штаблари билан телефон алоқаси йўқ. Рациялар кучли тўсиқларга учраяпти. Ҳеч қанақа буйруқ келмаяпти.

— Гарнизонда жанговар тревога эълон қилинг, — фармойиш берди Чумаков.

Карпухин яна будкада ғойиб бўлди. Ўша ердан унинг қаттиқ ва қатъий овози кела бошлади. Штаб бошлиғи фақат тревога эълон қилишдан ташқари, гарнизон қоровулларига «қуролланинг» командаси берилишини, постларни кучайтиришни, линияга қуролли алоқачиларни юборишни, уларни жанговар ўқ-дорилар билан таъминлашни буюрарди.

«Баракалла», Фёдор Ксенофонович штаб бошлиғи Карпухиндан хурсанд ҳолда кўнглидан ўтказиб қўйди.

Горннинг кескин овози осойишталикни бузган ҳолда ҳарбий шаҳарча узра янграй бошлади, «эмка» штаб биноси олдига келганда эса штаб бўлинмалари казармалар олдида колонналарга тизилишар, юк машиналари гаражлардан чиқишарди. Шунда эрталаб соат тўрт эди.

Крашанидан чегарагача бўлган масофа тўқсон километр. Совет чегара постларига, қурилаётган мудофаа иншоотлари йўналишидаги сапёрлар ва ишчи батальонларининг дала қароргоҳлари, оғир артиллерия снарядлари етадиган жойдаги олдинги қисмларимизга қўққисдан қилинган ҳужум туфайли энди ана шу масофадаги еру осмон ларзага келарди. Фашистлар хиёнат-корона ҳужумнинг барча қоидаларига амал қилишарди. Крашандагилар эса бу гаплардан беҳабар эдилар. Ҳарбий шаҳар гарнизони эса ҳозиргина келган командирнинг буйруғига кўра колонна-колонна бўлиб, белгилаб қўйилган йиғин жойлари — Мороща дарёси со-

ҳилидаги буталар қопланган жарликларга жадал силжирди.

Генерал Чумаков полковник Карпухин ва «ҳеч қанақа ҳодиса рўй бермади!» рапорти билан қарши олган, устига яп-янги ҳарбий форма, оёғига ялт-юлт хром этик кийган капитан унвонидаги оператив навбатчи ҳамроҳлигида эшигига: «Қисм командири» деган сўзлар битиқли тахтача бор кабинетга кирди. Унда икки ёғида тортмалари бўлган стол, алоҳида столда турган телефон аппарати, бурчакда темир шкаф ва деворда Европанинг катта харитаси бор эди.

«Нимадан бошлаш керак?» — кўнглидан ўтказди Фёдор Ксенофонович.

Кабинет ҳавоси айниб кетгани учун полковник Карпухин деразани очгани яқин борди. Шу пайт дераза оҳиста зириллаб кетди. Бунга олисдан келган бўғиқ гумбурлаш сабабчи бўлганди. Карпухин деразага қўлини кўтарган кўйи бир зум қотиб қолди, сўнгра дераза зулфинини суриб, қаттиқ очиб юборганди, чўзиқ гумбурлашни эмас, алоҳида портлашлардан ҳосил бўлган гумбур-гумбурларни ҳаммалари аён эшитишди.

— Армия штабига бомба ташланаётганга ўхшайди, — деди Карпухин оҳиста. — Ё бўлмаса аэродромга... Тўпчиларимиз эса Минск яқинидаги округ полигонидан сборда эдилар.

Кабинетга олисдаги гумбур-гумбурлар билан бирга шабада ҳам кирди.

— Алоқа ўрнатиш керак, Степан Степанович!.. Қўмондон ва дивизия командирлари билан алоқа ўрнатиш керак! — Генерал Чумаков полковник Карпухинга ва гангиб қолган оператив навбатчига талабчан, айна вақтда илтижоли боқаётгандай кўринарди.

Карпухин столдаги телефонга ташланди, капитан эса кабинетдан ўзининг телефонлари ёнига югурганича чиқиб кетди.

— Қўшинлар қаерда жойлашгани кўрсатилган харитани беринг! — Фёдор Ксенофонович оператив навбатчи кетидан кескин ҳайқириб қолди. У деразадан бу ерга тревога билан қўзғотилган штаб командирлари турли тарафлардан югуриб келаётганларини кўриб турарди.

Нима қилиш керак? У дивизия командирлари ва хизматларнинг бошлиқларига корпус командири вазифасини бажаришга киришганлиги ҳақидаги буйруқни етказишга ҳам улгурмаган бўлса-ю, ҳозир нима ҳам

қилсин? Армия штабидан ҳеч қанақа буйруқ келмаган, дивизиялар билан алоқа ўзилиб қолган бўлса нима қилиш керак? Ҳозиргина столига ёзилган ва шартли белгиларга тўла харитадан маълум бўлишича дивизияларнинг штаблари корпус штабидан турлича масофалардаги жойларда экан. Механизациялаштирилган дивизия қирқ километр наридаги шимолий-ғарбий ёқда, танк қисмлари сал яқинроқда эди. Дивизияларнинг полклари ҳам бир-бирларидан олисда. Уларни баравар бир жойга жамлаб бўлмайди. Буларнинг бари шаклланиш босқичида, корпусдаги танклар юзтага ҳам етмай турган пайтда жамланишармикин. Шунга қарамай, гарчи вазият борасида аниқ ҳеч нарса маълум бўлмаса-да, нимадир қилиш керак эди. Немислар чиндан ҳам ҳужум қилишганмикин? Ёки бу улар авиациясининг улкан ифвогарлик ҳамласимикин? Бундан уларнинг мақсади нима, ифвогарликми ёки... урушми? Урушлигига одамнинг ишонгиси келмасди.

Генерал Чумаков топографик харитадан таркибида ўзининг корпуси ҳам бор армия қисмлари ва қўшилмалари турган ерларни кўздан кечираркан, Крашанининг шимолий-ғарбий томонидаги ўрмон ичкарасида қизил қалам билан ўраб қўйилган байроқчага эътибор берди.

— Бу нима, корпуснинг команда пунктими? — умид билан сўради Фёдор Ксенофонович полковник Карпухиндан харитага ишора қилиб.

— Худди шундай, — жавоб қилди Карпухин. — Ўрмонда, Крашанининг шимолий ғарбида. У ерда ҳали ҳаммаси битмаган, бироқ алоқа линиялари тортилган, кўмма рация ҳам бор.

Бу пайтда кучли, деворларни зириллатган портлаш овозлари яқиндан эшитилди. Моторлар овози ҳам келди.

— Самолётлар!.. Немисларники!.. — дераза ортидан кимнингдир хириллоқ овози эшитилди.

— Ҳамма бинони тарк этсин! — буйруқ берди генерал харитани зудлик билан тахларкан.

Штаб биносидан командирлар шоша-пиша югуриб чиқишарди. Кўпларининг қўлларида папка кўринар, баъзилар ҳужжатлар солинган пўлат сандиқларни инқиллаб-синқиллаганларича судраб боришарди. Ҳарбий шаҳарча тепасида эса бу пайтда немисларнинг бир гуруҳ бомбардимончи самолётлари бурилаётганди.

Генерал Чумаков, полковник Карпухин ва яна бир неча командирлар штабдан дов-дарахтлар босиб кетган ва костёлга туташ мўъжазгина қабристонга югуриб етишлари биланоқ чийиллаган овоз эшитилди. Бу овоз Фёдор Ксенофоновичга Испаниядаги урушдан бери таниш эди.

— Ёт! Бомбалар,— команда берди генерал Чумаков қабристон четидан ўтган ариққа ўзини ташлаб.

«Беш юзтали» бомбалар зарбидан ер ларзага келар, кучли портлашлардан қулоқ пардалари зириллаб кетарди...

Ерга қапишиб ётган одамлар тутун ва аланга қўйнида қолган штаб биноси қулаб тушаётгани, казармалар, командирларнинг оилалари яшовчи уйлар вайрон бўлаётганини кўришмасди.

Самолётлар яна доира ясашга тушганларида турар-жой бинолари томондан аёл кишининг қаттиқ, даҳшатли фарёди эшитилди...

1940 йилнинг 18 декабридаёқ фюрер қароргоҳида «Барбаросс» плани тасдиқланган, бу ундаги фикрлар қатъий равишда ифодаланган кескин ҳужжат эди. Унда, жумладан, шундай дейилганди:

«Герман қуроли кучлари Совет Россиясини Англияга қарши уруш тамом бўлгунга қадар қисқа муддатли компания мобайнида тор-мор этишга тайёр бўлишлари керак... Ғарбий Россиядаги русларнинг қуруқликдаги қўшинларининг асосий кучлари танк қисмларининг илдам, жадал силжислари воситасидаги дадил операцияларда мағлуб этилиши зарур. Душманнинг жангга қодир қўшинларининг рус территорияси кенгликларига чекиниши тўхтатилиши лозим.

Душманни илдам таъқиб этиш туфайли шундай линияни эгаллаш лозимки, русларнинг ҳарбий-ҳаво кучлари Германия империяси территориясига ҳужум қилишга қодир бўлолмасин.

Операциянинг пировард мақсади Осиё Россиясига қарши Волга-Архангельск умумий линиясида кучли тўсиқ вужудга келтиришдан иборатдир. Шундай қилиб, зарурат туғилган тақдирда русларнинг Уралда қолган сўнгги индустриал районини авиация мададида яккалаб қўйса бўлади».

Мана энди бошланди... Қора денгиздан Баренц денгизигача чўзилган совет чегараси артиллерия гурбурлашларидан ларзага келарди... Бу зарбга биринчи

бўлиб совет чегарачилари дучор бўлишди, 152 герман дивизияси ҳужумга ўтганди. Бомбардимончи самолётлар карвони совет территориясининг ичкарасига интилларди... Душман оператив ва тактик тўсатданликка эришганди...

Душманнинг асосий кучлари «Марказ» армиялари группасида жамланган бўлиб, унинг олдига танклар, пиёдалар ва авиациянинг ялпи кучлари кескин зарби билан стратегик мудофаадаги совет фронтини ёриб ўтиш ва жадаллик билан Совет Иттифоқининг энг муҳим марказларига чиқиб олиш вазифаси қўйилганди. «Барбаросс» планини амалга ошириш борасидаги кўрсатмасида шундай дейилганди:

«Марказ» армиялари группаси ўзининг асосий кучларини иккала томонга жамлаган ҳолда Белоруссиядаги душман кучларини пароканда қилади. Минскнинг жануби ва шимолроғига ҳужум қиладиган илдам қўшилмалар ўз вақтида Смоленск районида қўшиладилар ва шу тариқа илдам қўшинлар йирик кучларининг «Шимол» армиялари группалари қўшинлари билан ҳамжиҳатликда душманнинг Болтиқбўйи ва Ленинград районидаги кучларини тор-мор этишларига шароит яратилади.

Ана шу вазифа доирасида «Марказ» армиялари группаси қўмондонлиги кўрсатмасига биноан танк группалари ва армиялар қуйидаги вазифаларни бажарадилар.

2-танк группаси 4-армия билан биргаликда ҳаракат қилади, Кобрин районида ва ундан шимолроқда душманнинг чегара истеҳкомларини ёриб ўтади ва Слуцк билан Минскка жадал юриб, Минск районида ҳужумда бўлган 3-танк группаси билан биргаликда душманнинг Белосток ва Минск оралиғидаги қўшинларини қириб ташлашга шароит яратади. Унинг кейинги вазифаси 3-танк группаси билан ҳамкорликда Смоленск райони ва ундан жануброқдаги жойларни иложи борича тезроқ ишғол этиш, Днепрнинг юқори оқимида душман кучларини жамлаб олишига тўсқинлик қилиш, «Марказ» армиялари группасига кейинги вазифаларни бажаришда имкон яратиб беришдан иборатдир.

3-танк группаси 9-армия билан ҳамжиҳатликда Гроднонинг шимолроғида душманнинг чегара истеҳкомларини ёриб ўтиб, Минскнинг шимолроқ районида илдам силжийди ва Минскка ҳужум қиладиган 2-танк

группаси билан биргаликда Белосток билан Минск оралигидаги душман кучларини тор-мор этишга имкон яратади. 3-танк группасининг бундан кейинги вазифаси 2-танк группаси билан жуда яқин алоқада бўлгани ҳолда Витебск райони ва унинг шимолроғини жадал суръатлар билан ишғол этиш, Двинанинг юқори оқи-мида душман кучлари жамланишига тўсқинлик қи-лиш ва бу билан армиялар группасига кейинги вазифаларни бажариши учун шароит вужудга келтириш-дан иборат.

4-армия Брест-Литовскнинг иккала тарафидан асо-сий зарба бергани ҳолда Буг дарёсидан ўтади ва бу билан 2-танк группасига Минск йўлини очиб беради. Асосий кучлари билан Слоним ва унинг жануброғида Шара дарёсидан ўтиб, ҳужумни давом эттиради, бун-да танк группалари муваффақиятларидан фойдалан-ган ҳолда 9-армия билан биргаликда Белосток билан Минск оралигидаги душманни янчиб ташлайди. Сўнг-ра бу армия 2-танк группаси кетидан ўзининг сўл қанотини Припять ботқоқликлари томондан муҳофаза қилиб боради. Берёзина дарёсининг Бобруйск билан Борисов оралигидаги кечувини эгаллайди ва Могилёв билан унинг шимолроғидан Днепрни кечиб ўтади.

9-армия 3-танк группаси билан биргаликда Гродно-нинг ғарби ва шимолроғидаги душман группировкаси-га шимолдаги қаноти билан асосий зарбани беради, бунда танк группаларининг муваффақиятларидан фойдаланади. Лида, Вильнюс томонга жадал илгарил-лаб, 4-армия биргаликда Белосток билан Минск орали-гидаги душман кучларини тор-мор қилади.

Сўнгра 3-танк группаси кетидан бориб, Полоцк ва унинг шарқий-жанубий ёғидан Ғарбий Двина дарёси бўйига чиқади...»

Немисларнинг бош штаби стратеглари «Жануб» ва «Шимол» армиялари группаларига, шунингдек, айрим армияларига ҳам бундан қолишмайдиган даҳшатли вазифаларни юклашганди.

«Барбаросс» планига кўра, немисларнинг «Жануб» армиялари группасига олдинда жадал қисмларга эга бўлган ҳолда Киев йўналишида кучайтирилган сўл томон билан ҳужум қилиш вазифаси топширилганди. Унинг асосий вазифаси совет қўшинларини Днепрнинг ғарбий томонида қириб ташлаб, Киев районидаги ва ундан жануброқдаги Днепрдан кечиб ўтадиган жойни эгаллаш ва бу билан Днепрнинг шарқроғида операция-

ларни амалга оширишга имкон яратишдан иборат эди!

«Шимол» армиялари группаси Болтиқ бўйида ҳаракат қилаётган совет қўшинларини қириб ташлаб, Болтиқ денгиздаги Ленинград ва Кронштадтни ҳам қўшган кўйи портларни эгаллаш билан қизил флотни унинг базаларидан маҳрум этиши лозим эди...

Немислар бундан ташқари, ваҳшийлик, маккорлик, ёлгон-яшиқларни тарқатишни ва бераҳмлиқни ҳам ўзларига қурол қилиб олгандилар. Қизил Армия командирлари ва сиёсий ходимлари, совет милицияси ва НКВД қўшинлари формаси кийиб олган, усталик билан ясалган ҳужжатлар ва пул билан таъминланиб, герман заводларида советча усулда ясалган автоматик қуроллар билан қуроллантирилган ва каллакесарлардан тайёрланган махсус бир яширин армия уруш арафасида совет қўшинларининг ичкари томонига ташланганди. Унинг вазифаси Қизил Армия командирлари ва сиёсий ходимларини иложи борича кўпроқ қириш, ҳарбий ҳаракатлар бошланишига алоқа воситаларини ишдан чиқариш, юқори ва қуйи штаблар ўртасидаги алоқа делегатларини қўлга тушириш ва қирқиб ташлаш, электр таъминотига путур етказиш, кўприкларни, мудофаа корхоналарини, ўқ-дори ва ёнилғи омборларини эгаллаш ва портлатиб юбориш, немис қўшинлари ҳужум қилаётган бутун фронт бўйлаб ваҳимани кучайтириш, ифвогарликдан иборат мишмишлар тарқатиш, немис авиациясига нишонларни кўрсатиб бериш, герман қўмондонлигига совет қўшинлари силжиган янги жойлар ҳақида хабар бериб туришдан иборат эди.

Учинчи рейх раҳбарлари ҳамма нарсани ҳисобга олишган ва Совет Иттифоқига қарши «яшин тезлигидаги уруш»га қаттиқ умид боғлашарди чоғи.

1941 йилнинг 9 январида Гитлер ўз қароргоҳида вермахтнинг юксак мартабали кишилари билан кенгаш ўтказганида СССРга қарши агрессияга ёрдам берувчи стратегик жиҳатлар ва шароитларни ипидан игнасигача назардан ўтказганди. Ўзининг кўп нарсадан воқифлиги ва зийраклигига ишонган ҳолда Германияга қўл келадиган омилларни завқу шавқ билан қалаштириб ташлаганди. Гитлер Қизил Армия «лойдан ясалган бошсиз ҳайкал» эканлигини, бинобарин Европада Германияга қарши турадиган куч йўқлигини, Англия эса ҳозирча Европа қитъасига бостириб

киришга имкони йўқлигини исботлашдан бўшамасди. Франция ўтган йиллик мағлуб бўлган, Болқон мамлакатларида «Германия учун бенаф ўзгаришлар мустасно эди». Норвегия ҳам немисларнинг қўлига роса тушганди. Америка Қўшма Штатларининг кўнглига Европа ишларига аралашиб сизмас, чунки Германиянинг Совет Иттифоқига қарши уруши ва Совет Иттифоқининг зудлик билан тор-мор этилиши Японияга Осиё ва Тинч океанда ҳаракат қилишга имкон берарди.

Хуллас, немислар барини тарозига ташлаб кўришган, барча ҳарбий-сиёсий, ижтимоий ва дипломатик пардалар очиб қўйилганидан Гитлерга бағоят ажиб туюлган яқин келажак ўзини кўрсатиб турарди. Бунинг устига герман раҳбарлари уруш бошланганидан ҳақиқий муддатлар бобида совет раҳбарларини чалғитишга ҳам муваффақ бўлгандилар.

Шундан кейин башар тарихида мисли кўрилмаган ёнғин тарала бошлади. Фашистлар Германиясига ҳамма нарса яқин орадаги мисли кўрилмаган ғалабадан дарак берар, жаҳонга ҳукмронликни қўлга киритиш ва нацизмни сайёрамизда қарор топтириш учун кенг йўллар очаетгандай эди. Бутун бир халқлар ва элатлар устидан чиқарилган ўлим ҳукмига ҳам имзо чекилганди.

16

Осмондан ажал ёгилиб, теварак-атрофдаги уйлар ўт ичида қолган, ярадорлар додлашиб, даҳшатда қолганларидан эс-ҳушларидан айрилаётган ярим яланғоч болалар ва аёллар ўзларини у ёқдан-бу ёққа уришаётган пайтда ишнинг жловини қўлга олиш жуда ҳам оғир бўлади!.. Бунинг устига ўзинг ҳам қўрқув, ўқлар ва осколкалар исқанжасида бўлсангу сендан бошқалар бу балолардан халос этгулик йўл топиб, тегишли ҳаракатлар қилишингни кутиб турган бўлишса, яна ҳам оғир. Ана шундай шароитда ишнинг жловини қўлга олишнинг ўзи бўладими?!

Фёдор Ксенофоновичнинг ёнида полковник Карпунин, унинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари, полк комиссари Жиллов, техника қисми бўйича ўринбосар, биринчи ранг ҳарбий инженер Лавров бўлишмаса, у жуда ҳам қийналган бўлур эди... Дастлабки тиббий пункт, ярадорлар ва бошлиқларнинг оила аъзоларига берилган дастлабки юк машиналари, Мороша дарёси

бўйидаги штаб бўлинмалари йиғилган жарликка юбэрилган дастлабки ўқ-дорилар ва полкларни жанговар тревога билан кўтариш, уларни ҳарбий шаҳарчалардан пана жойларга олиб чиқиш ва кейинги фармойишни кутиш борасидаги буйруқни олиб, дивизияларга жўнаган дастлабки алоқа делегатлари... Бундан ташқари ҳам жуда кўп ишлар қилинган, генерал Чумаков ва шериклари учун уруш ана шу ишларни бажаришдан бошланганди...

Одам дош бериши мушкул ана шу оғир фурсатларни нимага қиёсласа бўлади? Хотини билан иккита боласи бомба вайрон қилган уй тагида қолган биргина Карпухиннинг ўзи Фёдор Ксенофонтович учун ушбу якшанба субҳидамида рўй берган даҳшатнинг ўзига яраша мезонига айланганди... О, Карпухин, Карпухин!.. Унинг юраги қайси қотишмадан асаб торлари қанақа робиталардан ясалганикин? Унинг ҳеч кимдан уялмай ҳўнграб йиғлагани минг марта маъқулроқ бўларди... Ҳозир қиёфаси тундлашган, кўзлари эса даҳшатли ёниб турарди... У ўзгарган овозда генерал Чумаковнинг кўрсатмаларига амал қилган кўйи фармойишлар берар, бунда вазиятнинг тинимсиз пайдо бўлаётган талабларини ҳам ҳисобга оларди.

Корпус бошқармасини Крашанининг шимолий-ғарбидаги ўрмонга, команда пунктига силжитиш керакми ё ҳар қалай армия қўмондонининг буйруғини кутиш лозимми, бу хусусда бир қарорга келиш лозим эди. Фёдор Ксенофонтович буйруқни кутишга қарор қилди. У алоқа тез орада тикланиб қолишига ҳам умид боғларди. Негаки алоқачилар группаси жўнаб кетганига анча-мунча бўлиб қолганди.

Штабни душман зарбасига учраган аланга ичидаги ҳарбий шаҳарчада сақлаб ҳам бўлмасди. Шунинг учун ҳам қолган-қутган юк машиналарини йиғиштиришди, уларнинг бир қисмини жанговар тревога билан йиғиладиган жойлари бўлган жарликлардан қайтариб юборишди. Орадан кўп ўтмай, штаб автоколоннаси Крашанидан чиқиб, тинчоқар Мороша бўйидаги бошқа жарликлар томон йўл олди. Итшумрут, қорағат, шумурт зич ўсиб ётган бу жарликларда алоқачилар, разведкачилар, сапёрлар ва химикларнинг бўлинмалари ҳаво ҳужуми бошланмасдан олдин ўзларини панага олишга муваффақ бўлгандилар.

Генерал Чумаков ҳали корпусдаги бошқа хизматларнинг бошлиқлари, бўлимларнинг ходимлари, штаб

бўлинмаларининг ксмандирлари билан танишиб олиши ҳам керак эди. Шу ваядан у командирлар составини йиғишга фармойиш берди.

Полковник Карпухин шунда ҳам ишни бировга буюриб ўтирмади. У одамлари унча кўп бўлмаган саф олдида хирилдоқ товуш билан корпус командири ўз вазифасини адо этишга киришгани ҳақидаги буйруқни эълон қилди, сўнгра ўнг қўлини чаккасига теккизганича сафнинг ўнг томонига оҳишта юриб, бош томонда турди. Энди генерал-майор Чумаков гапириши керак эди. Ҳозирги дамда одамлар унга мунгли кўзларини тикиб туришар, улар ҳақиқий уруш бошланган-бошланмаганлигини яхши билмасалар ҳам бомбалар тагида қолишган, ўлим ва қонни ўз кўзлари билан кўришган, баъзи бировларнинг эса полковник Карпухинга ўхшаб юрак-бағрилари аламдан ўртанар, буни ақл кучи билан ҳам босиб бўлмасди.

Фёдор Ксенофонович бунақа пайтларда талаб этилганидай ўзининг ўтмиши ҳақида гапириб ўтирмади. Унинг кенг кўкрагидаги икки Қизил Юлдуз ордени билан «РККА XX йиллиги» медали баъзи бир нарсалардан дарак бериб турарди. Фёдор Ксенофонович бу ҳозир ўзи қатнашаётган тўртинчи уруш эканлигини кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Урушнинг чиндан ҳам бошланганлигига сира шубҳаланмаса бўлади, — генерал Чумаков оҳишта овозда аниқ-равшан гапирди-да, оғир портлаш овозлари қаёқдан келаётганини аниқлаш учун қулоқ сола бошлади. Шунда дарёнинг нарёғидаги баландроқ йўлдан бир дам кўзини узолмай қолди. Бундан бир оз олдин, бугун кун чиқар пайтида у ана шу йўлдан Крашанига кириб келган, ҳозир эса унда шарққа қараб силжиётган машиналар, аравалар, тугун-терсак, чамадонлар кўтариб аравачаларини судраган, велосипед миниб олган одамлар кўринарди...

Шу пайт моторларнинг яқинлашаётган овози эшитилди. Одамларнинг хилма-хил овозлари акс садо бериб турган жарликда узуқ-юлуқ мотор овозлари қай тарафдан келаётганини уқиб олиш мушкул эди. Сафдагилар жарлик муюлишида дарёга қараб турганларидан ҳаммалари дарёнинг ўнг томонидаги олисликда букчайиброқ кўринган йўлдаги одамлар бирдан тўзиб кетишганини, фақат машиналар қолиб, улардан тушганлар ҳам чеккага қочишаётганини кўриб туришарди. Шу заҳотининг ўзида тепалик ортидан пастлаган

куйи бомбардимончи самолётлар чиқиб келди. Ҳар бир самолётнинг тумшугидаги пулемётлардан ўқ ёгилар, қорнидан эса бомбалар қора томчилар янглиг тушарди. Йўл ва унинг чеккаларида бомбалар портлаб, юк машиналари қора тутун бурқситиб ёна бошлади.

Буларнинг бари қўққисдан бўлиб, бениҳоя даҳшати билан ҳаммани гангитиб қўйгани учун Фёдор Ксенофонович сафдагиларга: «Панага!» командасини бериш лозимлигини ҳам тезда хаёлига келтира олмади. Дарвоқе, уруш ҳам эндигина бошланганидан одамларни зудлик билан хандақлар қазишга ҳали унчалар ўргатмаганди. Сафдагиларни шошилиш тарқатиб, ҳамма ниқобланишига буйруқ берган генерал Чумаков ҳозир ана шуларни ўйлаб эзиларди. Ўзики эса ёнгоқ панасига олиб, ожизлигидан дарғазаб ва уялганча немис самолётлари йўл узра чарх уриб, ҳимоясиз одамлар устига бомба ёғдириб, пулемётлардан ўққа тутаётганини кузатиб турарди. Бомбардимончи самолётлар мабодо ҳозир жарликка ташланишса, штаб муҳофазасиз қолишлигини ҳам кўнглидан ўтказди. Нега деганда, тўпчилар округ полигонидаги машқда банд бўлиб, икки жуфт-икки жуфт ўрнатилган иккита установкага унча ишониб бўлмасди.

Фёдор Ксенофоновичнинг юрагига ўрмалаган бу гўлгула ҳали кетмасдан туриб, дарёнинг буталар қалин ва баланд ўсган нариги бетидан ўқ овози эшитилиб, осмонга қизил мушак вишиллаб кўтарилди. Сўнгра яна мушак тўппончасининг овози эшитилиб, осмонда иккинчи лаққа чўғ суза бошлади. Мушаклар тутунли из қолдирганча Мороша узра бамисоли ёйдай эгилди-да, жарликлар устида ёниб тушди. Фёдор Ксенофонович бунинг нималигини аввалига тез тушуниб етмади.

Унинг ёнидаги полк комиссари Жилов даёнинг нариги бетидан душман сигналчиси борлигини ҳаммадан олдин фаҳмлаб, кимгалигини ўзи ҳам билмаган қиёфада овозининг борича:

— Нариги бетдаги буталарга ўт оч!— Сигналчига қараб ўт оч!— дея бақирди.

Қаёқдандир полковник Карпухин лоп этиб пайдо бўлди. Яна Карпухин-а!.. У устига шох-шаббалар ташлоқли броневик олдига келди-да, имиллаётган сержантни суриб, очилганда бортга даранглаб теккан эшикдан ичкарига ўзини урди. Орадан бир неча сония ўтгач, пулемётнинг стволи титраб, сигнал мушаклари

отилган томонга ўгирилгач, ундан сурункасига ўқ узилди...

Бомбардимончи самолётларнинг учувчилари ё ракеталарни кўришмади, ё бор бомбаларини ташлаб бўлган эди. Улар йўлда бир неча тутаётган гулхан қолдириб ва йўл чеккаларини мурдаларга тўлдириб, самолётларини енгил гувиллатганларича ғарб томонга кетишди. Фёдор Ксенофонович азбаройи ҳаяжонда бўлганидан бу жарлардаги корпус бошқармаси бомбардимон қилиниб, юқоридан ўққа тутилишини кўз олдига келтирарди.

Полковник Карпухин броневикдан чиқиб, терлаган башарасини артди-да, олдинга дарёнинг нариги бетидаги буталарга, сўнгра устидан йўл ўтган олисдаги тепаликка хўмрайиб нигоҳ ташлади.

— Степан Степанович, — деди унга Чумаков, — ҳозироқ нариги бетга разведкачилар взводини юборинг! Буталарни яхшилаб титкилашсин. Кейин ҳаммага буйруқ беринг: команда пунктига жўнашга тайёрланишсин.

Карпухин буйруқни бажаргани кетди, Фёдор Ксенофонович эса ўзини қийнаётган масалаларни ҳал қилишга гўё умид боғлагандай беш километр масштабни харитани ёйди. Бироқ харитада қисмлар ва штабларнинг турар-жойлари кўрсатилганди холос. Улар душманни қаерда ва қандай қарши олишади? Чегарада нималар бўляпти? Агар немислар чиндан ҳам чегарамизни ёриб ўтган бўлишса, генерал харитадаги ўзининг армияси турган жой ва чегара чизиқларига қараб у-буларни билиб олиши мумкин эди. Немислар стратегиянинг синалган усулларини қўллаган ҳолда аввало совет қўшинлари жам бўлган Белосток дўнглигини исканжага олишга ҳаракат қиладилар. Бу эса шимолдан Гроднога ва жанубдан Брестга қаттиқ ҳужум қилинишини кутиш керак, деган гап эди. Мабо-до немисларнинг қўли баланд келгудай бўлса, шимолдан бериладиган зарба унинг корпуси турган жойга бамисоли найзадай санчилиши аниқ. Балки бу ишларнинг бари бошқача бўлиб кетар? Эҳтимол, бу усулнинг ҳарбий адабиётда, айниқса, душман кучлари турган жойларга бундай ҳужум қилинган урушлар тарихида талай ажойиб мисоллар келтирилган Клаузевицнинг «Уруш ҳақида» китобида «сийқаси чиқиб» кетганлиги учун ҳам немислар оператив манёврдан ўзгача ниятни кўзлашайтганмикин?

Қўшинларимизнинг Белосток дўнглигида жойлашгани немисларни сергаклантирганди! Немислар чалғитувчи ялпи ҳужум билан икки тарафдан зарба беришса ҳам бундай ёйсимон жойда мудофаада туриш бениҳоя оғир тушарди. Оғир, бироқ мумкин эди!.. Буларнинг бари Бош штаб кўрсатмасида кўзда тутилган, армия қўшилмалари мудофаанинг оператив планига кўра бундаги тахминий ҳаракатларни кўп марта ишлаб чиққан бўлишлари ҳам ажаб эмасди...

Устларидаги шох-шабба олиб ташланган машиналар жардан қия йўлга чиқиб, колоннага тизилишарди. Шу пайт Морошанинг нариги бетига юборилган разведкачилар қайтиб келишди.

Ёшлардай адл қоматли, юзидан ҳаяжондалиги сезилаётган лейтенант корпус командирига ҳовлиқиб ахборот берди:

— Ўртоқ генерал! Мана, топиб олдик!— Шундан кейин у мушак тўппончасининг буталар орасида ётган гильзасини узатди.— Аравачали мотоцикль изини ҳам топдик! Из ўрмонга қараб кетган! Таъқиб этишга ижозат беринг!

— Рухсат бермайман,— Фёдор Ксенофонович гильза қалпоғига ўйилган русча ҳарфларни кўздан кечираркан, тунд ва ўйчан ҳолда жавоб қилди.

— Биз уни тупканинг тагида бўлса ҳам қидириб топамиз!— кўриниши болакайдай лейтенантнинг йирик кўзлари ашаддий овчиларнинг кўзи каби ёниб турарди.

— Тополмайсиз, ўртоқ лейтенант.— Фёдор Ксенофонович гильзани алам билан ерга ташлади.— Ҳозир бундан бошқа ишларимиз ҳам бор...

Мороша бўйидаги жарликлар тез орада бўшаб қолди. Автоколонна бамисоли бузилган чумоли уясига ўхшаш Крашанидан ўтиб, қишлоқнинг кун ботар чеккасига чиқди-да, қочқинларнинг анча сийрак қурама оқимини четроққа суриб, катта йўлдан ўнг-даги кимсасиз қумликка бурилди. Буйруқда айтилгандай машиналар ўртасидаги тегишли масофа сақланган кўйи колонна шимолий-ғарбга, Варичи қишлоғи томонга йўл олди, ундан наридаги ўрмон чеккасида корпус команда пунктига жой тайёрланганди. Колоннанинг олдида аравачаларига пулемётлар ўрнатилган мотоциклчилар чанг-тўзон кўтариб боришар, ундан кейинда разведкачиларнинг иккита

броневтомобили, сўнгра корпус қўмондошлигининг, штаб бўлимларининг машиналари силжир, чўзилган карвоннинг асосий қисмини эса штаб бўлимларининг юк машиналари ташкил этарди.

Генерал Чумаков енгил машинада ёлғиз ўзи борарди. Карпухин эса мотоциклда колоннанинг бошида силжирди. Хайдовчи Манджура чанг-тўзонда кўринмаётган қум йўлдаги чуқурларни усталик билан четлаб ўтар, «эмка»нинг кабинасидан бошини тез-тез чиқариб, осмонга хавотирли қараб қўярди. Фёдор Ксенофонович ҳам йўлдалигимизда дам-бадам кун чиқар ва кун ботар томонларга четлаб ўтаётган самолётлар ҳужум қилиб қолмасин-да, деб хавотир оларди. Бироқ чегара яқинидаги йўлларнинг барини ҳозир чанг-тўзон қоплагандай кўринарди... Бунинг устига, қандайдир муҳим, жуда ҳам зарур бирор қарорга келолмагандай ўзини гуноҳкор сезаётгани ҳам сира хаёлидан кетмасди. Ўзи армия штабига бориб, қўмондонга кўндаланг бўлиб, ўша жойда вазиятни аниқлаши керакмиди? Бу фикр корпус штаби ҳарбий шаҳарчадан Мороша устидаги жарликларга йўл олган заҳоти хаёлига келганди. Бироқ кейин хаёлига бошқа — штабни қидириб йўлда юрган пайтимда бирдан буйруқ келиб қолса-я, деган фикр келганди.

Буйруқ... У қанақа буйруқ бўларкин?.. Қўмондон ҳали корпус олдига қанақа вазифа қўяркин? Бу кеманинг синчи борлиги аниқ кўриниб турар, қисман тайёрланган материаллар ва қуроллари ҳам йўқ эмас, баъзилари эса ташиб келтириллар, бироқ командаси тегишли таълим олган ҳарбий кеманинг ўзи ҳали йўқ эди...

Фёдор Ксенофонович шунда ўзини нега айбдор сезаётганини бирдан фаҳмлаб қолди. Негаки, у ҳозир корпус ҳали шаклланмагани, жиддий вазифаларни бажаришга қодир эмаслиги, бунга гарчи вазият мажбур этса ҳам механизациялаштирилган корпуснинг қудратини, ўз мақолаларида далиллар билан асослаган нарсаларни амалга оширолмаслигини кўпроқ ўйларди. Хўш, душманга қарши бориш тўғрисида буйруқ келсачи?.. Хилма-хил, бироқ қўшин қўшилмаларининг ҳозирча шаклланмаган организида сингиб кетган мавжуд кучларни ташкил этишнинг қандайдир шаклини изламоқ лозим эди.

Ана шу ўйлар уни қаттиқ ҳайратга солиб юборди.

У энди кўз ўнгида механизациялаштирилган корпуси қарши ҳужумга ўтиш учун шай ҳолда ёйилиб турганини, одамларини ҳам тўла-тўкис, тўрт юзта яп-янги танки билан кўраётгандай бўларди... Бироқ шу оннинг ўзида тасаввуридаги иккита танк ва битта механизациялаштирилган дивизиянинг жанговар тартиблари кўзига кам туюлди. Фёдор Ксенофонович ўзига полковник Карпухин мавжуд ҳарбий техника ва шахсий состав ҳақида берган маълумотни хаёлига келтирди-да, тасаввур кучи билан тўлдирилмаган дивизияларни, жанговар тартибларда бор-йўғи тўқсонга танкни кўришга мажбур этди. Бу танкларнинг ҳам аксарияти эскирган, мазаси қочган, қурол-яроғлари ҳам заиф бўлиб, улар ўқув танклари сифатида фойдаланилар ва тез орада биринчи классли жанговар машиналар бўлган КВ ва Т-34 танклар билан алмаштирилиши зарур эди. Дарвоқе, бу танклардан ҳам корпусда бор, улар йнгирматача келарди. Шундай бўлса ҳам кучларни бир жойга йнгиш, эҳтимол корпусни дивизияга санжоб қилиш, танк полкларида биттадан бўлса ҳам тўла-тўкис батальонга, биттадан мотоўқчи дивизионига эга бўлишга тўғри келарди... Хуллас, ҳақиқат шу яқин орада эди. Карпухин хизмат бошлиқлари, дивизия ва полкларнинг командирлари билан маслаҳатлашиши зарур эди. Танк дивизияларини танклар билан пиёда аскарларнинг ўзаро ҳаракатларини таъминлайдиган кучли жанговар группаларга айланадиган даражада қайтадан ташкил этиш керак бўларди...

Олдинда бораётган броневикнинг бирдан қизил тусдаги сигнал чироғи липиллаб, секинлади-да, яна тезлашиб кетганидан орқада қуюқ чанг-тўзон ҳосил қилди. Фёдор Ксенофонович эса чап томондаги кўча билан кам юрилган қишлоқ йўли оралиғида аравачали учта мотоцикль олдида туришган одамлар тўдасини кўриб қолганди. Кимдир «эмка»га тўхта, дегандай қўл силкирди. Манджура машинани секинлатганди, генерал Чумаков ўша одам полковник Карпухин эканини таниди.

— Буринг,— буюрди Фёдор Ксенофонович Манжурага. «Эмка» тўхтаганидан кейин эшикни шошилинч очиб, чанг босган ўт-ўланга оёқ қўйди. Шунда кўзига кўринган манзарадан кўнгли ағдарилиб кетаёзди. Яқинроқдаги мотоцикль аравачасида ўлик жангчи букчайганича ястанганди. Унинг юзи ва

комбинезонининг кўкраги қопқора қон бўлиб, мотоцикль билан аравагани олд томонига ҳам қон теккан, у ўтирган чангни ҳам қизартириб, қотиб қолганди. Мотоцикль ёнида боши докаланган старший лейтенант қаддини фоз тутиб турар, кўкраги очиқ комбинезонида танкистлигини билдирувчи ва унвони белгилари бўлган бахмал ёқаси кўринаётганди. Старший лейтенант генерал Чумаковга зўр бериб тикилар ва муҳим ҳамда кечиктириб бўлмайдиган нарсани айтишига ижозат беришларини сабрсизлик билан кутаётганга ўхшарди.

Аравачасига қўл пулемёти ўрнатиқли иккинчи мотоцикль олдида юзи чангдан бўзранг тус олган пастроқ бўйли капитан қўлида сарғиш тусдаги сўрғичли муҳрлар босилган пакетни ушлаб турарди.

— Алоқа делегатлари,— полковник Карпухин мотоциклчиларга бош ирғаб хирилдоқ овозда тушунтирди.— Армия штаби ва ўзимизнинг полковник Вознюк қўли остидаги танк дивизиясидан. Бизни команда пунктдан ахтаришибди.

— Команда пунктдан?— қайтариб сўради кўкрагидаги юраги ўйнаб кетганини сезган Фёдор Ксенофонович. Бундан чиқди, жарга эмас, дарҳол ўрмонга бориш керак эканда. Бироқ шу заҳоти капитан узатган муҳрлари сўрғичли пакетни қалтироқ қўллари билан очаркан, мотоциклчи жасадига ишора қилиб сўради:— Бомба остида қолдингларми?

— Йўқ, қўпоровчиларга дуч келиб қолдик, ўртоқ генерал,— жавоб қайтарди старший лейтенант.— Корпус команда пункти олдида... Улар ўша ерда сизнинг келишингизни кутиб туришган экан.

Генерал Чумаков старший лейтенантга ҳайратланиб боқди:

— Тахминингизми бу?

— Фашистларнинг тактикаси бир,— гапга аралашди Карпухин.— Вознюк дивизиясининг штабини дабдала қилишибди. Вознюк ҳалок бўпти... Бизнинг алоқа делегатимиз дивизияга етиб боролмапти.

Фёдор Ксенофонович пакетни очган, ичидаги нарса уни жуда ҳам қизиқтирарди. Негаки, унда армия қўмондонининг буйруғи бор эди... Бироқ ҳозир старший лейтенантдан эшитаётган нарсалари ақл бовар қилмайдиган даражада бўлгани учун пешонасига тер чиқаётганини сезиб, пакетли қўлини пастга туширди.

— Генералга айтиб беринг.— Полковник Карпунин танкчиларнинг алоқа делегатига бош ирғади.

Старший лейтенант оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиб, томоғига тиқилиб келган нарсани енгич учун қалтираганича ютиниб қўйди.

— Ўзингизни қўлга олинг,— буюрди генерал Чумаков хотиржам қиёфада. Унинг ўзи ҳам томоғига бир нарса тиқилиб келаётганини сезиб турарди.— Бу қандай бўлди?

Старший лейтенант чангли юзига томган кўз ёшларини хижолатли артгач, ҳикоя қила бошлади:

— Бизда дивизия штаби билан командирларнинг квартиралари ўртасидан анҳор ўтган.— Унинг овозида алам ва гўё кимдандир хафалик сезиларди.— Анҳорга одамлар ўтадиган кўприкча қурилган... Қўпоровчилар кечаси кўприкни бузиб олиб, буталар орасига пистирма қўйишибди... Кимдир субҳидамда полковник Вознюк квартирасига қўнғироқ қилиб, корпус штабидан гапиряпмиз, полковник тревога беришни буюрди, депти... Командирлар шундан кейин кўприкчага югуриб келишса, у бузиб қўйилган экан... Полковник Вознюк ҳам югургилаб келганида буталар орасидан ўққа тутишибди...

Генерал Чумаковнинг пешонасини ёпишқоқ тер босди. У оҳиста сўради:

— Кўп одам ҳалок бўлдими?

— Тўққиз киши ўлди ва ўн бир киши яраланди.

— Қўпоровчилар қутулиб кетишдими?

— Йўқ... Ёнгинада қоровуллар туришадиган бино бор... Қоровулларнинг навбатчи сменаси қўпоровчиларни ер тишлатган. Улар тўрт киши бўлиб, иккита мотоциклда келишган экан. Ҳаммалари бизнинг формамизда...

Фёдор Ксенофонович гўё аразлагандай старший лейтенантдан шартта юзини ўгиргач, четга уч-тўрт қадам юриб, пакет ичидаги қоғозни олди. Қўмондон бланки турган қоғозда машинкада аниқ-равшан қилиб ёзилган қуйидаги сўзларни ўқиди: «Немислар томонидан ялли ҳарбий ҳаракатлар бошланганлиги туфайли Алоҳида Ғарбий Ҳарбий Округ қўмондони қўшинларни қўзғотиш ва жанговар тартибда ҳаракат қилишга буйруқ берди. Механизациялаштирилган округ қўмондонлиги зудлик билан оператив пакетни очиши ва Бош штабнинг муҳофаза планига асосан ҳаракат қилиши керак...»

Полковник Карпухин ҳам буйруқ билан танишганидан кейин генерал Чумаковга ўтақаси ёрилаёзгандай қаради. Нега деганда, бу пакетни очиш учун СССР Халқ Комиссарлари Совети Раиси ёки мудофаа халқ комиссарининг фармойиши лозимлигини штаб бошлиғи ҳам яхши биларди.

— Маҳфийчиларимиз қаёқда?— сўради Чумаков гарчи саволи беҳуда кетишини билиб турган бўлса ҳам. Енгинасидаги йўлдан корпус бошқармаси колоннасининг машиналари бир-бир ўтиб турарди.

— Ҳамма қатори йўлда,— жавоб қилди Карпухин.— Пакетни нима қиламиз? Очишга ҳаққимиз йўқ!

— Команда пунктига кетдик, очамиз,— қатъий жавоб қилди Чумаков.— Қўпоровчиларга қарши чоралар ҳам кўринглар.

Полковник Карпухин шу дамдаёқ мотоциклига миниб, йўл чеккасидан колоннани қувиб ўта бошлади, Фёдор Ксенофонович эса харитасини қўмондон буйруғини олиб келган капитаннинг харитасига солиштиргач, армия штаби қаердалигини аниқлаб, вазият ҳақида нималар аниқлигини суриштира бошлади...

Ўрмон қоровулининг ёғочдан қурилган ва вақт таъсирида қорайиб кетган уйидаги команда пунктига Чумаков билан Карпухиндан ташқари кенгашга корпус командирининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари комиссар Жилов билан алоҳида бўлим бошлиғи Евсеев ҳам келганди. Евсеевнинг ҳам қизил ёқасида тўртта темир белгиси ярқирарди. Ҳаммалари армия қўмондонининг буйруғини ўқишгач, уруш сира кутилмаган шароитларда бошланганини тушуниб туришарди. Бироқ қизил пакетда ёзиб қўйилган жиддий ва кескин сўзларга амал қилмасликка ким ҳам ботина олади?.. Буйруқ шунақалигини лоақал телефонда тасдиқлашса ҳам бир нави эди. Бироқ армия штаби билан алоқа узилганидан бери тикланмаганди.

— Жавобгарликни ўз бўйнимга оламан,— деди Фёдор Ксенофонович.

— Бунақаси кетмайди, ўртоқ генерал,— хотиржам эътироз билдирди полк комиссари Жилов.— Бу жиддий иш, шунинг учун мен ҳам масъулиятни ўз бўйнимга оламан. Алоҳида бўлим эса бу қароримизни ҳужжатлаштириб қўйсин.

Ҳеч ким эътироз билдирмади.

Пакетни очиб, корпуснинг Бош штаб кўрсатмаси асосидаги вазифаси билан танишганларида кўрсатмада шахсий состав ва жанговар техника билан тўлдирилган механизациялаштирилган корпуснинг имкониятлари кўзда тутилганини кўриб изтиробда қолдилар. Корпуснинг давлат чегараси томон силжиш маршрути ва ҳужум қилаётган душманга қайси марралардан қарши ҳужумга ўтиши кўрсатилганди.

Ҳаммалари генерал Чумаков ҳозир энг оғир вазифани ҳал этиши кераклигини тушунганлари учун унга ачинган ва саросимага тушган ҳолда қарашди. Фёдор Ксенофонович эса кучайиб келаётган жаҳлинни босиб, гарчи кўрсатмадаги вазифалар корпусга оғирлик қилса ҳам кўрсатмани бажаришга қарор қилганидан кейингина армия штабида албатта бўлиши зарурлигини ўйларди. Штаб ҳозирча умумий буйруқ ҳозирлаб, қўшинлар олдинги маррани эгаллагунларича дивизия командирларига маршрутлар ва силжиш вақти, транспорт ва ўқ-дориларни тайёрлаш, маршрутлар ва корпус ёйиладиган марраларни разведка қилиш ҳақида дастлабки фармойишни бермаса бўлмасди.

17

Кеча, сокин шанба оқшомида Миша Иванюта йўловчи юк машинасида бу мўъжазгина қишлоққа келганди. Қишлоқдан ғарбга томон бир километр нарида, собиқ пан мулки теварагида ҳарбий шаҳарча вужудга келган, унда мотоўқчи полк турарди. Миша ҳарбий шаҳарчага пиёда бориб, назорат-текширув пунктида ҳужжатларини кўрсатди-да, тевараги қумли йўлкалар ва ям-яшил пушталардан иборат майдончани кесиб, штаб биносига кирди. Бу ерда енгига қизил бойлаган старший лейтенант — полк навбатчисига ўзини бошлаб таништирди:

— Младший политрук Иванюта!.. «За боевой опыт» газетасининг масъул секретари!

Навбатчи офтобда қорайган ва шамолда қотган юзи тундроқ кўринса ҳам улфати йигит чиқиб қолди. У Миша қаршисида қаддини тик тутган ҳолда истеҳзо-

ли ва синчиклаб кўз югуртириб чиқди-да, тишининг оқини яширмай қайта сўради:

— Масъул секретарь?.. Номасъул ёки кам масъул секретарлар ҳам бўладими? Ё унча масъулиятли бўлмаган секретарь ҳам борми?

Миша гангиб қолди, чунки «масъул» деган сўз унинг гувоҳномасига чиндан ҳам ёзилмаганди. Шундай бўлса ҳам у битта-яримтага ўзини таништирганида ҳарбийдан ташқарида жуда ҳам жаранглайдиган бу сўзни доимо амалига тиркаб ишлатарди.

Миша сал гангиган бўлса ҳам ўзини бутунлай йўқотиб қўймади. У хаёлини тўплаб, юзи қизаргани кетишини кутиб турди-да, елкаларини қимирлатгач, кўкрагини кериб, узрли расмият оҳангида жавоб қилди:

— Ўртоқ старший лейтенант, қисм навбатчиси сифатида менинг ҳужжатларимни текширишга ҳаққингиз бор... Саволларни эса... Саволларни сизга мен бераман.— Миша «мен» сўзига сал сезиларли ургу берганди.— Юқоридаги штабнинг вакили сифатида.

Гангиш навбати энди навбатчига келди. У младший полигрукнинг ҳужжатларини текшириб ўтирмади, наинки қисм территориясига, сўнгра штаб биносига кираётганида текширувдан ўтганини биларди. Шундай бўлса ҳам ўртадаги ноқулайликни текислаш мақсадида жўрттага кулди:

— Журналистлар, минг қилмаса журналистларда! Ҳозиржавоб улар.— Старший лейтенант шундан кейин жиддий тортиб, шай ҳолда ўзини таништирди:— Старший лейтенант Колодяжний!.. Қулогим сизда, ўртоқ полтурк.

Миша тўқнашувнинг кети яхши бўлганидан кўнгли тўлиб, жиддийлашди-да, старший лейтенантга қизил аскарларнинг якшанбадаги дам олишлари ҳақида газетага материал тўлагани келгани, душанбада тактика машғулотида бўлишни, кейин яхши сержантлардан бирига ўқчи бўлимнинг ҳужум жангидаги ҳаракати ҳақида мақола ёзишига қарашмоқчилигини айтиб берди.

— Айтганларингизнинг бирортаси ҳам бўлмайди,— Колодяжний мулойим тиржайиб, қўлларини ёзди.— Полкда деярли ҳечким йўқ. Иккита батальон алоқачилар сапёрлар билан армиянинг тажриба машқларида қатнашгани артиллерия полигонига ке-

тишган, бошқалар эса истеҳкомлар райони қурилишида.

Вазиятнинг бундай ноқулай келиши младший политрук Иванютага сира ҳам ўтиришмасди. Нега деганда, редактор берган биринчи топшириқ барбод бўлишдан ташқари, Мишанинг умри бино бўлганидан бери олаётган дастлабки отпускеси ҳам чиппакка чиқарди!..

— Эртага якшанба-ку— Миша қисм навбатчисига умидвор боқди.— Қанақа машқлар бўлиши мумкин?

— Белгилангандан кейин бўларкан-да,— старший лейтенант жавоб қиларкан, жиринглаган телефонга чаққон қўл узатди.

Навбатчи стол ёнига ўтирди-да, кимларнингдир буйруқларини жиддий ёзиб ола бошлади. У қандайдир саволларга аниқ жавоб қайтарарди. Миша бўлса иши юришмаётганидан сиқилиб, ўзи туғилиб ўсган Буркуни қишлоғи ҳақида ғамгин ўй сура бошлади... Узиям қишлоғида нақ уч йил бўлмаганди. Қишлоғининг ҳар бир қаричи таниш бўлган йўлларида уч йилдан бери юрмас, қизлар билан йигитларнинг оқшом пайтидаги қўшиқларини эшитмас, Марийкани ҳам уч йилдан бери кўрмасди... Балки уни сира ҳам кўрмагани маъқулдир... Марийка Мишани кутмай, Федос Овчарга тегиб кетганди. Мишанинг эса бунга ишонгиси келмасди... Унинг бунга ақли етиб турса ҳам юраги ишонишни истамас, бунга ҳеч бўйсунитишни хоҳламасди...

Миша Иванюта шу билан бирга ўзига тенгқур кўпчилик ёшларга хос ўйинқароқлик кайфини сураётганди. Бунақа ёшлар ўзларича ҳаётда анча-мунча нарсага эришдим, ишим зўр, қаёққа қўл узатсам етаверади, деб хаёл қиладилар. Ўтаётган ҳар бир кун орзуларига орзу қўшаётгани ва ўзларини гоҳо осмони фалакда кўражакларини эса хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Миша ҳам бундан уч ҳафтагина аввал ҳарбий-сиёсий билим юртини тугатиб, ўзига жуда мустақил киши бўлиб олганди. У яхши кийимнинг қадрига етадиган чинакам қишлоқлик сифатида умрида биринчи марта яп-янги командирлар формасини кийганида юраги орзиқиб кетганди. Энди у ўзига яраша амали ва ҳурмати бор одам. Яшил габардиндан тикилган гимнастёркасининг алвон ёқасида иккита қизил кубик ярқирар, енгиди заррин ҳошияли

юлдузчалар товланарди. Гимнастёркаси устидан таққан жигарранг ва сербар камари белини сиқиб турар, мис тўқаси ҳам олтиндай ялтирар, белидан елкасига, ундан пастга, камарига бориб туташган портупеяси ҳам зўр эди. Камарининг ўнг томонидаги ҳалқачага тўппончали қин маҳкамланган, чап ёғида эса дала сумкаси бор эди. Галифесини айтмайсизми!.. Тим кўк рангдаги тоза ёки деярли тоза шерстдан тикилганди. Этигини гапирмаёқ қўя қолайлик... Хром этик!.. Миша доимо ёнида олиб юрадиган бахмал парчаси билан салгина артилса ярақлаб кетарди этиги.

Хуллас, Михаил Иванюта билим юртини тамомлаганидан кейин младший политрук унвонига эга бўлди ва йигирма иккига ҳали тўлмаганига қарамай, ўзи ҳам кутмаган ҳолда мотоўқчи дивизиянинг газетасига секретарь қилиб тайинланди. Дивизия эса Белостокнинг шимолроғидаги чегара районида турарди. Айтмоқчи, Миша газета ишига тасодифан тушиб қолмаганди. У билим юртида ҳафталик радио газетга муҳаррирлик қилган ва курсантларнинг кўп тиражли газетаси редколлегиясининг аъзоси эди. Ана шу нарса унинг келгусидаги тақдирини белгилади, битирувчиларнинг деярли ҳаммалари эса рота ва батареяларга политрук қилиб юборилганди.

Мишага дивизион газетанинг секретарлик вазифаси жуда катта ва фахрли туюларди. Нега деганда бу вазифа дивизияда биттагина (политрук вазифаси эса ҳар бир рота, ҳар бир батареяда бор) эди. Ўзига яраша аҳамияти бор ана шу нарса бошловчи журналист бўлган Мишани пича ҳовлиқтирар, буни теварагидигилардан ҳам яшириб бўлмасди. Назарида ҳозир қўлини қайта узатса етарди. Масалан, у муҳаррирдан отпуска сўровди, марҳамат, бориб келавер деди...

Бир ҳафта, яна бир ҳафтадан кейин Миша Марийкани кўролса бўларди... Шунини ўйлаганида юраги тўхтаб қолгандай бўлар, кўз ўнги ҳам гўё қоронгилашарди.

Миша полк навбатчиси гапини тугатиб, бошини бир томонга қийшайтирганича нималарнидир ёзаётганини ҳам сезмаганди. Старший лейтенант Колодяжний журналдан кўзини узмай, шунчаки гап қотди:

— Эртага эрталаб соат саккизда машқлар бошланади... Газетачи эса энг зўр воқеалар рўй бераётган жойда бўлиши керак,— Колодяжний ёзиб бўлган.

дан кейин ручкани бир чеккага қўйиб, Мишага саволчан қаради.— Шундай тушунишим тўғрими ё йўқми?

— Албатта тўғри,— деб қўйди ҳамон ўз хаёллари оғушида бўлган Миша ишонқирамай.

— Эрта билан соат бешда полигонга машинамиз кетади...

Миша бирдан фаҳмлаб қолди.

— Мен ҳам ўшанда кетаманми?!— сўради у қувонч билан.

... Младший политрук Иванюта алоқачилар казармасидаги ўзига аталган каравотда тонг оттирмоқда эди. Каравот очиқ дераза ёнига қўйилганига қарамай, хона дим, бунинг устига тун яримдан ўтгандан кейин алоқачиларни нимагадир тревога билан кўтаришди. Мишанинг казармадаги ғала-ғовур ва чоп-чоплардан кейин уйқуси қочди. У мудроқ босган кўйи йўлак ва ҳовлидан келган овозларни эшитиб ётарди. Шунда бу нарсалар ўнгида бўляптими ё тушидами ҳеч англаб етолмасди. Алоқачилар қаердадир алоқа линиялари узилгани, электростанция ишдан чиқарилгани сабабли соқчилар тревога билан кўтарилганини гапиришарди...

Миша ёнбошига ағдарилиб, кўзларини очди. Деразадан сийрак юлдузлари бир-бир сўниб бораётган субҳидам арафасидаги кўм-кўк осмон кўринарди. Шунда бир ҳафтадан кейин нимаики бўлса ҳам Буркунида бўлишини ўйларкан, гўё осмондан юрагига ўт тушгандай бўлди...

Боргандан кейин нима қилсин?.. Федосни отиб ташласинми?.. О, бу ишни жон-жон деб қилган бўларди-я!.. Ё ўзини отсинми... Ўшанда Марийка тобути устида бир дод солсин, қабрининг қуруқ тупроғига кўкси-ю, юзини суртиб бир йиғласин...

Миша хўрсиниб қўйди-да, гўё вужудини бурда-бурда қилаётган каби азоблардан ўзини қутқармоқчи бўлгандай бошига чойшабни тортиб олди... Марийка бу ишга қандай журъат қилдйкин-а? Федос Овчар уни қандай қилиб қўлга олганикин? У Мишадан нақ беш ёш катта бўлса! Миша одамлар ачинмай ва масхара қилмай юришлари учун ўзини қандай тутаркин?.. Ҳечқиси йўқ, буни у эплайди! Буркунидагилар Миша Иванюта кимлигини бир кўриб қўйишади ҳали! Марийкага эса оғиз ҳам очмайди, унга қарамайди ҳам. Миша Марийкага ҳам унинг Федосига ҳам

тупуради! Билган номаъқулчиликларини қилаверишсин, улар билан иши ҳам бўлмайди. Миша қишлоқда танкчиларнинг бўзранг-пўлат ранггидаги формасида боради, бу формани ҳозир горнизоннинг энг яхши машиначиси тикяпти!.. Буркунидагилар умрлари бино бўлганидан бери кўчаларида бунақа кийимдаги одамни кўришмаган! Командирларнинг парад формаси боринги, энг яхши материалдан, ҳатто оқ, тоза шерстдан тикилган бўлса ҳам аллақандай фуқароча костюм эмас-да!

О, Миша ҳам яхши костюм нималигини биллади! Бироқ бундан тўрт йил олдинги билган ва бошидан кечирган нарсасини қайта кўргулик қилмасин! Буни у энг ашаддий душманига ҳам раво кўрмайди.

Миша олти яшарлигида онаси қазо қилди. Отаси кексайиб қолгани учун бошқа уйланиб ўтирмади, шундан кейин рўзгорнинг бутун оғирлиги Миша билан ўн икки яшар опаси Гафийканинг зиммасига тушди. Гафийка айниқса қиш кунлари қўшни қишлоқдаги етти йиллик мактабга қатнаганида жуда ҳам қийналарди... Кейин Гафийка Киевга ишчилар факультетига ўқишга қочиб қолди, бўйни чўзилиб қолган Миша эса колхоз бузоқларини боқарди.

Она қишлоқ Буркунида фақат тўрт синфдан иборат мактаб борлигидан Миша ўнинчини уйдан олисдаги мактабда тугаллади. Бу пайтда Гафийка муаллима бўлиб олган, турмушга чиқиб, Чернигов яқинидаги қишлоқда ишларди. Миша ҳам опаси билан бирга тура бошлади. У Буркунида қолган отасини ёзги таътилга чиққан пайтларида бориб кўрарди.

Тўққизинчи синфдан кейин Миша ўзига мустақил одамдай қарай бошлади. Ўзини тенгқурларидан бошқача кўрар, нега деганда Буркунидаги тенгдошларини ортда қолдирган, яъни район газетасида иккита шеъри чиққан, Киев билан Черниговда бўлган, ўзи хаёл қилганидай унча-мунча юрт кўрганди. Буркунидагилар эшитиш у ёқда турсин, хаёлларига ҳам келмаган анча-мунча китобларни ўқиганди. Миша Буркунидаги Марийкага йўллаган ишқий мактубларида шунақанги ширин сўзлар, ажойиб истиора ва ўхшатишлар пайдо бўлдики, Марийка хатларни дугоналари билан ўқиркан, хурсандлигидан эриб кетиб йиғлаб олар, бунда севгилисиз украин адибаси Ольга

Кобилянскаянинг асарларидаги қаҳрамонларнинг лирик изҳори дилларини виждонсизларча салгина ўзгартириб, бемалол ўзиники сифатида йўллаганини хаёлига ҳам келтирмасди.

Хуллас, Миша ўзини Буркунидаги йигитлардан бутунлай бошқача одам деб биларди. Буркунидаги одамлар эса буни сира ҳам фаҳмлай дейишмасди. Улар ўзларининг кундалик ғам-ташвишлари билан овора бўлганларидан Чернигов яқинида ҳамқишлоқлари Михаил Иванютанинг ёрқин юлдузи порламоқчилигидан беҳабар эдилар... Миша тезроқ танилай, деб ичини бир нима таталаб турганидан Буркунига борганимда одамларни қандай анграйтириб қўйсамикин, деб бош қотира бошлади.

Миша ана шу арзимас муаммога анча вақтини сарфлади роса мияси қотди. У ҳатто ёнғоқ пўчоғини қайнатиб, ўшанинг суви билан бошини юйиб, сочини бутунлай тўкмоқчи ҳам бўлди. Чунки Буркунидагилар бошида битта ҳам сочи қолмаган одамни доноларнинг доноси дейишарди-да. Бироқ Марийка каллигимни кўрса айниб қолади, деб қўрқди... Қишлоққа кўкрагига орден тақиб бора қолса ҳам бўларди. Бироқ орденни қаердан ҳам олади?.. Қани энди, устига оппоқ костюм кийиб, орден тақиб борса. У пайтларда оқ костюм кийиш расм бўлганди.

Хуллас, Миша ёзги таътилда Буркунига гарчи орденсиз бўлса ҳам зиғирпоя газламадан тикилган оппоқ костюмда боришга қарор қилди.

Бу гарчи қарийб етишиб бўлмайдиган орзу бўлса ҳам бир бахтли тасодиф Мишага мадад қилди. Миша шеърларини тинимсиз келтириб турадиган район газетасида адабий ходимнинг ўрни бўшаб қолди. Шунда Мишани таътил кунларида ана шу серташвиш вазифада ишлашни таклиф этишди. Бунда редакциядагилар эпчил йигитча редакцияни лоақал ахборот материалларини фактлар билан таъминлаб турар, деб умид қилишганди. Миша эса улар ўйлаганидан ҳам ошиб тушди. Велосипедига миниб, район қишлоқларини кезар, сўнгра очерк, репортаж, фельетонларни шунақанги қалаштириб ташлардики, редакция секретари улардаги керак-нокерак кун чиқиши билан ботишига дахлдор зўр табиат тасвирларини ўчириб ташлаганда бошини чангаллаб қоларди. Нега деганда, бу тасвирлар ажойиб сўз устаси, ўзимиз билган Ольга Кобилянскаянинг китобларидаги энг яхши саҳифа-

ларни жилолантириб турган жойлардан деярли қолишмасди... Масъул секретарь Мишага ўнинчини битирганидан кейин журналистикани танлашни дилдан маслаҳат берар, келгусида район миқёсидаги газетачиларнинг зўри бўласиз, дерди.

Мишанинг эса оқ костюм-шимлик бўлишдан бошқа ташвиши йўқ эди... Таътил яримлаб қолганда, у орзусига етди — сўнги модада тикилган оқ шим билан оқ пиджак, учи ўткир оқ парусин туфли ва соявони оппоқ фуражкали бўлди.

Миша энди ўзи туғилиб ўсган қишлоғига юраги орзиқиб борар, бу ҳақда фақат Марийкага хабар берганди. У йўлда эски чамадончасини нақ қимматбаҳо нарсадай авайлар, яхшилаб тахланган оппоқ костюми ўшанда эди. Йўлда, қани энди тезроқ етсам, дея юраги ҳовлиқарди. Мана бир поезддан тушиб Киевга борадиган бошқа поездга ҳам ўтириб олди. Энди беш соатлик йўл қолди, шунда Винницага етиб олади!.. У ерда яна битта поездга тушади, тор изли поездда бир соат юрса Буркунидаги ям-яшил майсазорлар кўрина бошлайди. Поезд Буркунида тўхтамайди, тепаликка кўтарилганида секинлайди, Миша ҳам шунда кўпчиликка ўхшаб, вагондан тушиб қолади. Уни Марийка кутиб олади...

Бу пайтда у оппоқ костюмида бўлиши керак албатта.

Миша кўп ўйлаб ўтирмай, чамадончасини олди-да, тирбанд вагондан ҳожатхонага қараб юрди. Орадан кўп ўтмай, у ердан оппоқ костюм-шимда чиқиб келаркан, кўп йўловчилар ҳайратланиб қараётганларидан хижолат чекарди. Буларнинг кўпчилиги вагон ўриндиқлари, савлатлар ва қутиларда ўтиришган амакилар билан холалар эди.

Мишанинг жойига бир кекса ўтириб олгани учун у тагин битта-яримтанинг тугунига тегиб кетмай деган истиҳолада, ўрта йўлда тураверди.

Поезд Фастовга яқинлашганида ёнгинадаги тепа жой бўшаб қолди. Миша чамадонини ўша ёққа илдам отди-да, ўзидан олдинги йўловчи ётавериб силлиқлаб кетганини кўргач, олдин костюмини ечиб, кейин ўзи ҳам шартта чиқиб олди. У шимини тўғрилаб, осмонга қараб ётди-да, вагон қаттиқ димлигига қарамай, костюмини устига ёпди. У кийимим гижим бўлмасин, деб ҳатто қимирлашга ҳам чўчир, яқин орада жонажон қишлоғига боришини ўйлаб ҳаяжонга тушар, филди-

ракларнинг тақа-туқиға қулоқ соларди. Шундан кейин уни мудроқ босди-да, кўп ўтмай ширин уйқуга кетди...

У поезд тўхтагандаги силкинишдан уйғониб кетаркан, ўзи қаерда-ю, нима бўлганига ҳам тезда ақли ета қолмади. Шунда негадир қаттиқ хавотирлана бошлади.

— Қайси станция? — деб сўради у йўловчилардан қўрқа-писа.

— Гнивань, — жавоб қилди пастдан бир чол.

Мишага биров нақ қайноқ сув сепгандай жойидан ирғиб тушди: Винницадан ўтиб кетибди! У жон ҳолатда пастга сакраб тушиб, чамадонини олди-да, юраги гуп-гуп тепганича вагондан чиқди.

Кун пешиндан оққанди. Униққан жазира осмондан қуёш қаттиқ ва беаёв нур сочарди, Мишанинг кўнгли эса чироқ ёқса ёримасди: ҳозир алаמידан дод солгиси келарди. Нега деганда, бир соатдан кейин Буркунига тор изли поезд жўнарди. Энди минг уринганида ҳам унга етолмас, чунки пассажир поезда орқага фақат кечқурун қайтарди.

Темирйўлчилардан бири водокачкадан Винницага паравоз кетади, деган гапни айтиб қолди...

Миша йўллар орасидан олисдаги паровоз сари шпаллар ва чиқиндилар уюмига қоқила-суқила чопди. У оппоқ туфлиси тобора исқирти чиқиб бораётганини сезмасди.

Миша кекса темирйўлчига илтимосини шоша-пиша айтганида чол унга ажаблангансимон қаради-да, кейин бажонидил таклиф қилди:

— Чиқ, студент! Паровозимга ҳали сендақа озода фасонлар тушмаганди.

Паровознинг торгина будкасида энди уч киши кетишарди. Улардан бири ўтхонага кўмир ташлаётган юзи қоп-қора жиккак кочегар, иккинчиси эса, олов ловуллаётган ўтхона эшигини кочегарга очиб, йўлга ҳам дарчадан кўз ташлаб турган машинист эди. Миша бўлса ана шу тор ва қора қурум ҳукмрон будкадаги бир чеккада ғалати кўринган оппоқ кийим-бошда турарди. Оғирлигини у оёғидан-бу оёғига солиб тураркан, лиммо-лим тендердан кочегарнинг белқураги ҳар текканида майда кўмир тўкилганида туфлисига тақдирга тан берган ва бепарво қиёфада қараб-қараб қўяди. У костюмини авайлаш учун бирор нарсага

тегиб кетмасликка уринса ҳам костюмига сарғиш губорлар қўна бошлаганди.

Машинист Мишанинг афтидан бўлари бўлаётганини сезиб, раҳми келди. У қаёқдандир топ-тоза газета топиб, Мишага узатди-да, қозон ёнидан паровознинг олдинги қисмига элтадиган йўлнинг энсизгина эшигини очиб деди:

— Чамадонингни шу ерда қолдириб, ўзинг олдинга ўтгин-да, тагинга газетани солиб ўтир. У ер тозароқ, шамол устингдаги қурумни учуриб кетади.

Миша паровознинг тумшуғидаги мўъжазгина жойда ўрнашиб олиб, муздай шабадага ўзини тутиб бораркан, темир йўл линияси қаршисидан ғизиллаб келаётганини кузатарди. Бу юриш қўнгилли ва димоғни чоғ этарди. Фақат Винницага етиб, станция стрелкалари ғилдиракларга тегиб шарақлаганида водокачкадан шамол учирган сув томчилари Мишага ёғилди. Шунда костюмининг кўмир қуруми қўнган жойларида сарғиш доғлар пайдо бўлди-қўйди...

Миша тор изли поездга илинди. У мўъжазгина вагончанинг очиқ деразаси ёнида анча шодон ҳолда ён томонини офтобли шамолга бериб ўтираркан, пиджагидаги доғлар офтобда қуриб, билинмай кетишига умид боғларди.

Вақт жуда секин ўтарди. Поезд Вороновицада пича тўхтаб негадир Бобков дейиладиган таниш ўрмонни кесиб ўтган қиялик йўлдан ҳансираб кўтарилганида Буркунига кираверишдаги баланд ва асрий арғувонлар қораси Мишанинг кўзига чалина бошлади. Поезд ана шу арғувонлар ёнига етиб, қияликда секинлаганида вагон майдончасига чиқаверса бўлади. Буни проводник сезмаса бас, нега деганда, вагондан сакраб тушиб қолиш ман этилганди.

Хайриятки, Миша эшикка яқинроқ жойда ўтирганди. У чамадонини олиб, ҳожатхона ёнидан ўтди-да, эшик тутқичини босди. Эшик эса очилмади... Яна тортиб кўрди.

— Овора бўлма, йигит, проводник хотин қулфлаб қўйган, — деди эшик олдида турган қора қош жувон. — Буркунида сакраб тушишмасин деганда.

Шунда Мишанинг бўғзига қуюқ ҳаво тиқилгандай бўлиб, бошидан товонигача терлаб кетди. Деразада эса чеккадаги ўтлоқларни қуршаган дарахтлар кўрина бошлади. Нима қилсин? Кейинги станциягача ўн

беш километр юрсинми? Шунда болалик пайтида қандайдир бир амаки поезд юриб кетаётганида вагоннинг охирги деразасидан майдончага тушиб олганини кўрганини эслади.

Миша ҳожатхонанинг эшигини ўзига тортиб, ичига кирди-да, ичидан бекитиб олди. Дераза очиқ эди. Уни майдончадан юпқагина девор ажратиб турарди... Миша унитазга кўтарилиб, чамадонини ойнадан чиқарди, кетидан ўзи ҳам белигача суқулгач, чамадонини майдончага ташлади. Сўнгра мазут ҳиди анқиётган шамол йўлининг қопқоғини ёпиб, ўзи ҳам ташқарига чиқа бошлади. У яна бир ҳаракат билан вагон зиналари тепасидаги металл тўсиққа миниб олди.

У майдончага ирғиб тушиб, чамадонини олганида қўлига шилимшиқ нимадир текканини сезди. Қўлига қаради... Мазут! Шундан кейин пиджагининг кўкрак томони ва шимининг чотидан тиззаси кўзигача бўлган жойи қоп-қора мойлигини кўраркан, эси оғиб қолаёзди. Шамол йўли қопқоғининг ошиқ-мошиғига мазут теккан экан... Ё худо, намуноча бераҳм бўлмасанг!.. Наҳотки одамнинг бошига бир кунда шунча кўргиликлар тушса!..

Миша майдончанинг чап томонида поездни кутиб олгани чиққан йигитлар ва қизларнинг юзлари лип-лип ўтганини кўрди, уларнинг овозларини ҳам эшитди.

Миша қўлини ювиб, қўлтиқча урди. У чамадонини олиб, тўсиқ тагидан ўтди-да, вагоннинг пастки зинасида туриб, ўзини шартта орқага отди. Ерга тушиб, поезд кетидан озгина чошиб борди-да, ариқдан сакраб ўтди. Поезднинг кейинги вагонлари уни нариги томонда айланиб юришган йигит ва қизлардан яшириб турганида югурганича ўзини кимнингдир томорқасига, нарироқдаги ям-яшил канопзорга урди...

У бировнинг канопзоридида қоронғи тушгунча бебахтлигини ўйлаб эзилиб ётди.

Бу кўп замонлар илгари бўлганди. Младший политрук Иванюта ҳозир бир вақтлари бошидан кечган бу нарсаларни эсласа, кулгиси қистарди. Арзон-гаров оқ костюм қаёқда-ю, танкчиларнинг парад формаси қаёқда!..

Миша ўзига гўё Марийканинг кўзлари билан завқланиб қараркан, ичида: «Алам қилса бурнини тишласин, пахмоқ қиз!» — деб қўйди.

Деразадан симлар кўринувчи осмондаги сўнгги юлдузлар ҳам сўнди. Осмон энди мовий тусга кирган ва жуда ҳам баланд кўринарди. Мишанинг соати йўқ эди. Шунинг учун ҳам Марийка борасидаги эсдаликлари ва хаёлларини қувиб, қаттиқ каравотда безовталаниб ётарди. У навбатчидан соат неча бўлди, деб сўрамоқчи бўларди-ю, бироқ ёнида қандайдир зарур топшириқдан келган алоқачи солдатлар ухлаб ётишарди. Миша полигонга кетаётган машинадан қолиб кетмаслик учун туриш керак, деган хаёлга борди-да, апил-тапил кийина бошлади.

Орадан бир неча дақиқа ўтганидан кейин Миша штаб биноси олдидаги майдончада юк машинаси пайдо бўлиши ёки зинага полк навбатчиси чиқиб қолишини кутган кўйи айланиб юрарди.

Шунда эрталабки сўлим сукунатни осмондан эшитилаётган ғалати шитир-шитир бузди. Кўз очиб юмгунча, майдоннинг автопаркдан панжара билан тўсилган этак томонида тутунли олов осмонга сапчиди. Азбаройи кучли портлаш бўлганидан Миша оёқ босиб турган ер ларзага келиб, бошқа портлашлар оғушида қолди. Даҳшатли аланга ва тутун автопарк, казарма бинолари оралиғидаги спорт майдончалари ва биноларни ҳам қоплаганди. Ҳарбий шаҳарчага бамисоли оловли тўфон ёпирилган кўринарди...

Миша ўзини чангли майдонга қайси куч улоқтирганига ҳамон тушунолмаб, ирғиб ўрнидан турганида қулоғига осколкалар чийиллаб учаётгани эшитилди. Шунда у ўзини ерга ташлади-да, старший лейтенант Колодяжний штабдан югуриб чиққанини кўриб, унга гангиган ҳолда:

— Улар қаёққа отишяпти? Бу ерда одамлар бор-ку!— деб бақирди.

Миша негадир машинадан қолиб кетибману артиллерия полигошида машқлар бошланибди, деган хаёлга борганди. Шунда тўсатдан полигон бу ердан анча наридалиги, снарядлар эса яқин орадаги чегара ёқдан келаётганини фаҳмлаб қолди... Наҳотки уруш бошланган бўлса?.. Бироқ бу саволга ўзи ҳам жавоб беролмас, битта-яримтадан ҳам сўраёлмасди. Нега деганда, теварак-атрофни портлашлардан ҳосил бўлаётган оловтутунли девор тўсиб қўйгани учун Миша гўё даҳшатли туш кўраётгандай бўларди. Йўқса, у ўзини

снарядлар нималиги-ю, чийиллаб учадиган осколкаларни яхши биладиган одам санаб юрарди. Уруш ҳақида кўп китоблар ўқиган, фильмлар кўрган, жанрларда қатнашганларнинг ҳикояларини эшитганди... Бироқ бутун замин вулқондай гумбурлаб, осмонга сапчиши, осмон эса тутун ва чанг-тўзондан бўғилиб ерга тўкилиши, ҳаммаёқ кўзингга бирдан тор кўриниши, учаётган тошлар, қулаётган деворлар, дарахтлар ағдарилганидан уфурилган тупроқ, ловуллаётган олов, гулдуросли қуюндан ўзни сақлашга уйларнинг девори ортидан, ариқдан ва дарахтлар тагида ҳам жой топилмаслиги, одам ўзини қайга уришни билолмай қолишини сира-сира хаёлига келтирмаганди.

Миша ҳам эхонаси чиқиб кетган одамдай ҳозир қай маҳаллигини ҳам билолмай, портлашлар гирдобиде казарма вайроналари, ёнаётган машиналар орасида каловлар, чуқурларга қулаб, бир озгача ўзига келолмай ётарди. Яқинроқда кучли портлаш овози эшитилди дегунча, яна беихтиёр осколкалар илма-тешик қилган қайгадир қоқила-суқила югурар, ваҳимали қон ҳалқобларини айланиб ўтар, одамларнинг ҳар ёқдан келаётган бақирӣқ-чақирӣқларидан қўрқувга тушарди.

Миша деворларидан ажал ёғилаётган қафасда қолгандай бўлар, ҳар тарафдан учаётган осколкалар фақат уни излаётганга ўхшарди. У ана шунақа мудҳиш ўйлари исканжасида қолгани учун калласи ишламас, эс-ҳушини йўқотаёзганидан бирор нима қилишга ҳам қжиз эди... У турлича кўринишдаги бераҳм ажалга баногоҳ кўндаланг бўлганди. Шу важдан ўзига келолмас, нималар бўлаётганига ҳам ақли етмай, чинакам ҳаёт йўлига энди қадам қўйдим, деганида тўсатдан манави жаҳаннам қаърига зўрлик ва ваҳшийлик ила улоқтирилганига ҳам кўниколмасди. Унда энди биттагина истак ҳукмрон, у ҳам бўлса, ана шу бўғиқ, осколкаларнинг гулдуросли ва чийилловчи овозлари босиб кетган қафасдан чиқиб олиш, тўсатдан кўндаланг бўлган қаърдан ўзни сақлаб қолиш, лоақал бир зум бўлса-да, вужудидан ўлим ваҳимасини қувиш, у ёқ-бу ёққа кўз ташлаб, вазминлик билан нималар бўлаётганини, яъни жуда муҳим ва ўта керакли нарсани тушуниб олиш эди.

Миша артиллерия ҳужумининг қаттиқ гумбур-гумбурида автопаркдаги ёнаётган юк машиналарининг бензин банклари ёрилаётганини эшитмасди. Би-

роқ автопарк томондан ёнаётган резина ва бўёқларнинг аланга тафти ва қўланса ҳидидан у сал ўзига келиб, ўтда қайнаётган автопаркдан нарига йиқилатура қоча бошлади. У спорт майдончасини кесиб ўтганида, орқа томондаги қаттиқ портлашнинг иссиқ тўфони елкасига улкан ёстиқдай урилиб, бир неча метр нарига учириб юборди. Миша шунда бу ғалати учишдан ажабланиб, охирги нафасим бўлса керак, деб кўнглидан ўтказиб қўйди... У пуштага учиб тушганидан кейин ён-верига қараб, бир ўлимдан қолганини билди. Снаряд ёнгинасида, узоққа сакрашда фойдаланувчи қипиқли чуқурга тушиб ёрилган, шу важдан унинг осколкалари Мишани шикастлантирмай, чуқурнинг ён-вери ва тепага қараб сачраганди. Осмондан эса Мишага тупроқ билан қипиқ ёғилганди. Миша шундагина қаердадир яп-янги фуражкасини йўқотиб қўйганини пайқайди, бироқ шу оннинг ўзида буни эсидан чиқарди. Бунга эҳтимол унинг карабин кўтарган ва елкаларида противогазлари бўлган бир гуруҳ жангчилар нақ тушдагидай тутунлар орасидан чиқиб келиб, ёнидан қаёққадир гувиллаб ўтишганини кўриб қолгани сабабчи бўлса бордир. Миша шунда ирғиб турди-да, гўё бу гулдуросли жаҳаннамга қоришиб кетишдан қўрққандай қизил аскарлар кетидан чопди.

У бирдан ўртага чўккан жимликда ўзига келганида далада, атрофи юмшатишган картошка поясида ётар, ёнида юзлари қорайиб, қурум босган қизил аскарлар ҳарс-ҳурс қилишарди. Баъзи бировларнинг ўқ теккан жойларига ўралган докалар чанга беланганидан исқирт кўринар ёки янги бойланганидан қон сизиб турарди. Ҳаммалари қўрқув, изтироб ва аламли таажжубда наридаги алангада қолиб, тутуни бўрқсиётган ҳарбий шаҳарчага қарашар, тўғрироғи, ҳозир у ерда шаҳарчадан асар ҳам қолмаганди. Энди у ерда снарядлар ёрилмас, бироқ чегара томондан орада бир оз масофа борлигидан бўғиқ гумбур-гумбур эшитилар девор ортида ўғирда дон янчганда уйнинг поли лопиллагандай ернинг ларзага келаётгани ҳам аён сезиларди.

Миша Иванюта жангчилар шаҳарчадан картошказор орқали етмиш олти миллиметрли стволи узун полк тўпини ва снарядли яшиқлар юкланган иккита тўп аравачасини елкалари билан суриб ўтишаётганини кўриб ҳайрон қолди. Чапроқ томондан, нақ тутун-

лар орасидан пиёда аскарлар зич тизилган ҳолда югуриб чиқишарди. Демак, снарядлар ҳамма одамлару бор нарсаларни яксон қилмаган экан-да. Мишанинг кўзига эса ҳеч нима омон қолмагандай туюлганди.

— Взвод, встат!— Миша ёнгинасидан кимнингдир ҳозирги жимликда бениҳоя баланд чиққан хирқироқ овозини эшитди. Ўгирилиб қараркан, йўгон гавдали, бесўнақай, юзи исқирт ва боши докаланган сержантга кўзи тушди. Сержант ирғиб турди-да, карабинига суяниб, шимини ҳафсала билан қоқа бошлади. Унинг командасини эшитиб, картошкапояда ётган қизил аскарлар ҳам ўринларидан тура бошлашди. Миша ҳам унвони ўзидан паст бўлган одамнинг командасига бўйсунётганидан ўнғайсизланиб, ўрнидан қўзғолди. Бошида фуражкеси йўқлиги эсига тушганидан сўнг манави сержант ёки жангчилар ўзи, яъни младший политурк Иванюта снарядлар портлаб турганида қўриқиб қочганини ва аранг жон сақлаб қолганини кўришган бўлишса керак, деб ўйларкан, аъзойи бадани бўшашиб кетди. Шунинг учун ҳам бу ўнғайсизликини билдирмаслик мақсадида ясама жиддият билан:

— Взвод қанақа вазифани бажаряпти?— деб сўради.

Сержант бўлса у томонга ҳатто қиё ҳам боқмади-да, қўлини бигиз қилганича шоша-пиша жангчиларни қайта санашга тушди.

Миша сержантга беўхшов саволим малол келди, деган хаёлга бориб, хижил бўлди.

— Артюхов билан Борин қаерда?— сержант яна овозини баландлатган ҳолда қизил аскарлардан сўради.

— Артюхов ярадорларни қутқаргани командада қолди,— жавоб қилди елкалари кенг ва миқти қизил аскар. Миша унинг қўлида қўл пулемёти борлигини кўрди.

— Борин эса осколка тегиб...— деди тирсагидан пастроғи гимнастёркасининг устидан докаланган қизил аскар. Шунда унинг овози пасайиб, оқиш кўзлари янада оқ кўриниб кетгандай бўлди.— Тил тортмай ўлди...

— Нимага пичирлашяпсизлар?!— ўшқирди яна сержант.— Артюхов билан Борин қаерда!

Младший политрук Иванюта шундагина сержант контузия бўлганини пайқади. Пулемётчи жангчи сержантнинг қулоғига бақириб, Артюхов билан Борин

тақдирларини тушунтираркан, Миша қизил аскарлар ўзи ҳозиргина бир амаллаб қутулиб чиққан даҳшатли олов қафасда бўлганларига ишонмаётгандай уларни бир-бир назаридан ўтказди.

Ҳа, ана шу ёшгина йигитларнинг кўринишларидан кўп нарсаларни уқиб олиш учун улкан психолог бўлишнинг ҳожати йўқ эди. Миша эса ҳозирча бунақа психолог бўлиб етишмаганди. Бу ёш йигитлар ҳам Мишага ўхшаб сира кутилмаганда ўт-олов ичида қолиб, бошларидан анча-мунча нарсани кечиришган, кўриб-билиб олгандилар. Уларга Мишага қараганда анча оғирроқ бўлган, чунки ўқлардан ўзларини пана қилибгина қолмай, командага бўйсунган кўйи қурол-яроғ, жанговар техникани қутқаришган, ярадорларни олиб чиқишган, бир-бирларининг яраларини боғлашган, хуллас, гарчи одатдаги бўлса ҳам солдат чекига тушган машаққатли ишларни бажаришганди.

Қизил аскарлар нотаниш младший политрук ўзларига бўшашиброқ қараётганини сезиб, унга таажжубли тикила бошлашди. Мишанинг кўзлари сержантнинг ҳайрон ва умидвор кўзларига тушганда бу одамлар ўзи бир нима дейишини кутаётганини тушунди.

— Ўртоқ младший политрук!— сержант боягидай баланд ва қаттиқ овозда мурожаат қилди.— Бу нимаси?! Немислар ҳужум қилдимиз?! Уруш бошландими?!

Миша унчалар дадил бўлмаса ҳам ҳар ҳолда тасдиқ маъносида бош ирғади-да, осмонга кўз тикди. Осмонда эса субҳидам қуёши нурида ялт-юлт қилаётган самолётларнинг катта тўдаси роса гувуллаганча шарқ томонга кетарди. Бомба тушиши қанақа бўлишидан беҳабар қизил аскарлар ҳам самолётлар ҳарбий шаҳарча узра кўтарилаётган тутун қўйнида кўринмай кетгунларича улардан кўзларини узмай туришди.

Тўпчилар суриб келишаётган полк тўплари яқингинага келиб қолган, шаҳарчадан югургилаб чиққан жангчилар сафи ҳам икки қатор бўлиб, узоқроққа қочишда давом этарди. Контузия бўлган сержант бошчилигидаги қизил аскарлар уларнинг олдидан кесиб чиқишга шошилишарди. Миша Иванюта ҳали ҳам нима қилишу қаёққа юриш, фуражкасини йўқотиб, танҳоликда бир тўхтамакга келолмаганди. Ҳарбий шаҳарчага қайтиб, артиллерия ҳужумидан ўзини пана қилган жойларни айланишни хаёл ҳам қилди-ю, би-

роқ яна снарядларнинг даҳшатли овозини, портлашлар ернинг тилка-порасини чиқараётгани ва биноларнинг деворлари қулаб тушаётганини кўргандай бўлди... Ҳа, ҳамма ғарбга, чамаси, тревога бўйича тўпланиладиган жойга кетяпти... Тескари томонга фақат ўзи одимлайдими? Бунақа младший полтуркни кўрганлар нима дейишаркин?..

Миша Иванюта шундан кейин ҳарбий шаҳарчадаги гарнизоннинг соғ қолган озгина жангчилари ғарб томонга бирорта одамнинг буйруғи билан кетаётган бўлишса керак, деган тўғри фикрга келди-да, ўзи ҳам ўша томонга юраркан, шудрингли картошкапоялар узра найнов сояси ҳам силжиётганини кузатиб бора бошлади. Демак, қуёш эндигина чиқиб келаётган экан-да.

Ғарб томонда эса гумбур-гумбур ва қасир-қусур овозлар тинмасди...

19

Ўтли ҳужум қуюндай ёпирилиши, илгаридан белгилаб қўйилган нишонлар ва майдонларга бараварига зарба бериши билан даҳшатли ва беаёвдир. Фашистларнинг бомбардимончи самолёт галалари ичкариликдаги объектлар — аэродромлар, ҳарбий гарнизонлар, автобронетанк ва артиллерия парклари, ёнилғи ва ўқ-дори омборларига роса бомба ёғдирди. Герман вермахтининг асосий йўналишларда жамланган моторли қисмлари шиддатли ҳужумга ташланганди.

«.. Мен зўр муваффақият қозонишимга бир сония ҳам шубҳаланмайман», — деб ёзганди Гитлер уруш бошланишидан олдин Муссолинига йўллаган мактубида.

Ҳа, муваффақиятга эришилди албатта, бироқ бу Гитлер кўзда тутган муваффақият эмасди. Немис қўшинлари чегарани муҳофаза қилаётган совет қисмларини турган жойларида ва душман агрессияси бошлангунча бўлган ерларида жанг бошлашга мажбур қилдилар. Совет қўмондонлиги ҳужумни кучайтириб бораётган герман армияларига қарши оператив ҳаракатларни ташкил қилишда жуда қийналди. Бутун-бутун қўшин бўлинмалари, қисмлар ва ҳаттоки қўшилмалар фашистлар билан яккама-якка олишувда қалтириш аҳволда қолдилар, бу эса улардаги солдат ва ко-

мандирларнинг ҳаётларидаги сўнгги жанг бўлди... Ҳеч ким ўлишни истамасди... Бироқ Совет давлатининг абадиятига бўлган ишончнинг устига тупроқ тортишни ҳам бирорта одам истамасди. Совет жангчилари юннинг ўшал қора кунида совет давлатининг мангулигини ўз жонларини қурбон этиш билан тасдиқладилар...

Алағ-жалағ тушдаги қанақалигини ақл бовар қилмайдиган баҳайбат қилич ўтмишга беаёв тушиб, уни узлат сари итқитиб ташлагандай кўринарди. Биргина шу куннинг субҳидамию жазирама куннинг бошланиши... Энди эса кечмиш кун билан негадир даҳшат солаётган бугунги кун оралиғида қаър пайдо бўлиб, у келажакнинг сирли зулматида омонат турарди. Миша Иванюта бу воқеаларнинг даҳшатини ларзага тушган бутун вужуди билан сезаётганди. Ҳа, ҳаётнинг катта йўлида қаър пайдо бўлганди... Қаердадир, ундан наридаги қўл етмас жойда умид ва армонлари афтода кечаги ажиб кун кўзга ташланарди.

Миша қаттиқ хавотирда қолган, бу ёғи нима бўлишини билмай эзиларди... Шунинг учун ҳам хаёлидан: «Нега рўй берди бу ногаҳоний ҳол? Балки қўрқинчли ҳеч нарса йўқдир? Бу чегара-ку, ахир... Бу ёқда эса улкан армияли улкан мамлакат турибди! Унинг шунақанги куч-қудрати борки, мабодо ишга тушса...» — деган фикр сира нари кетмасди.

Миша ўзини қийнаётган саволларга жавоб қидириб изтироб чекар, воқеаларнинг ҳозирги кучли гирдобида ўз ўрнини ўйлаши, дивизия газетасининг ходими сифатида иш бошлаши лозимлигини ҳам унутганди.

Урушнинг ана шу биринчи ярим куни Мишадаги туғма ёки билим юртида орттирган курашчанлик фазилатини кучайтирган бўлса ажаб эмас. Унинг қўрқинчи аста-секин ариб, кўнгил ғашлиги ҳам тарқади. Энди субҳидамда ҳарбий шаҳарча ўт-олов ичида қолгани, юзига ажал нафаси теккани тушида эмас, ўнгида бўлганига ҳам ишонгиси келмасди. Снарядлар ёрилаётганида каловланиб юрганини эсларкан, ўзидан номус қилиб кулар ва бунчалар ўтакаси ёрилганидан ҳайрон бўларди... Ҳозир эса бўлаётган нарсаларнинг бари унчалар даҳшатли туюлмасди. Ҳатто уруш чиндан ҳам бошланганмикин-а, деб қизиқсина бошлади!.. Фашистларга нима керак экан?.. Майли, уриниб кў-

ришин... Қизил Армиянинг кучини ҳам, ўз пролетариатларининг кучини ҳам кўриб қўйишади... Немис ишчилар синфи баррикадаларга чиқаётган бўлса ҳам керак... Фронтида бериладиган қақшатғич зарбалар ва ичкари томондаги революцион ёнғин... Миша Иванюта Берлинга бормоқчи эмасди, энди эса боришга тўғри келяпти... Қизиқ, тез орада борармикин?.. Бир ҳафта, эҳтимол, уч ҳафтадан кейин борар? Газетада ишлашга розилик билдириб чатоқ қилган экан-да, ўзи? Одамлар чинакамига жанг қилишади, фашистларнинг абжағини чиқаришади, атакаларга боришади, жасорат кўрсатишади... Ҳатто орденлар ҳам олишади...

Младший политрук Иванюта ана шундай хаёллар оғушида жавдарзор ёқалаб борар, унинг мавжланиб турган этаги офтобда жилоланаётган дарёнинг кўм-кўк майсалар қоплаган соҳилига туташиб кетарди. Ўт-ўлани бўлиқ соҳил билан кўркам дарё унга қиялаб тушган даланинг анча-мунча қисмини эгаллаган, сўнг-ра эса бурилиб кетиб, кўздан йўқоларди. Бу ерда, қияликда, баланд ўсган жавдарзорда яқинроқдаги ҳарбий шаҳарчадан ва яна қаерлардандир келган қизил аскарлар чурқ этмай хандақ қазишарди. Миша дивизияда янги одам бўлгани учун одамлари камроқ бу бўлинмалар кимнингдир буйруғи билан бу ерга келганини ва мана шу сўлим ғаллазорни мудофаа марраси қилиб ким таълаганини билмагани каби яқинроқда яна ҳарбий қўшинлар турганидан ҳам беҳабар эди. Младший политрук Иванюта ҳали кўп нарсадан беҳабар, у ҳатто пастликда олтиндай товланаётган дарё топографик хариталарда Иглица деб аталишидан ҳам воқиф эмасди.

Миша жангчилар хандақ қазишаётганини кўраркан, гарчи бу ерда, кўримсиз дарё бўйида, осойишта ва осуда, ҳавосида ўт-ўланларнинг хушбўй ҳиди анқиётган жавдарлар душманни мўлжалга олиб, ўт очишга халал беришини ўйларди. Ғарб ёқдаги яқинроқ жойдан гулдирак гумбирлаётгандай бўларди. Миша буларнинг чўзиқ гумбурини оёғи билан сезиб турарди. У бола пайтида отаси кузда оғзи очиқ ва ўттиз пиллапояли тупроқ зина билан тушиладиган ўрага аравадан картошка тўкканида ана шунақа овоз, чиқарди. Ўрадан гумбурлаш келар, ёнгинада яланг-оёқ ер босиб турган Михайлик шунда ер салгина зириллаб қўйганини сезарди.

Мишанинг хаёли ярим етимлик билан ўтган олис бо-
далик йилларига учганидан қиялик бўйлаб, хандақдан
хандаққа кузатув ва ўт очиш секторини тозалашга ко-
манда берилаётганини эшитмади. У ўзининг ғайрита-
бийлиги билан одамни хайратга соладиган бу «ўрим»
бошланганини кўриб қолди. Жангчилар хандақларидан
чиқиб, чўнқайган кўйи ё бемалол сапёрлик куракча-
лари ёки милтиқларининг қўндоқлари билан пишган
бўлиқ жавдарларни қийратишар, этиклариди беаёв топ-
ташарди. Шунда Мишанинг нафаси тўхтаб қолаёзди...
Биргина уними?.. Сал эгилганларича ёнбағирликдан
пастга томон жавдарларни жадаллик билан «ўриб»
кетаётган бу «ўроқчи»лар орасида анча-мунча деҳқон
болалари ҳам бор бўлиб, улар бировларнинг меҳнат-
ларини барбод қилишдан ташқари, инсон ақлининг
иродаси ва саъи-ҳаракат туфайли ерда етишадиган
энг муқаддас нарсага қўл кўтараётганларини тушуниб
туришарди. Улар чамаси, бошқа нарсани ҳам, яъни
ўзимиз айтиб юрган гапларни чиппакка чиқарган фа-
локат рўй берганини ҳам пайқашарди... Қизил аскар-
лар жавдарзорни пайхон қилиб боришар, бошоқсиз
ва поялари мажақланган жавдарлар аянчли кўринар-
ди... Пайхон қилинган ғаллазорнинг чеккасида қа-
зилган хандақлар ва брустверларнинг уюлган тупроқ-
лари қорайиб турарди.

Миша олдинроқдаги командирлар группасида стар-
ший лейтенант Колодяжнийни кўриб қолди. Кеча полк
навбатчиси бўлган Колодяжний билан кеча кечқурун
танишиб қолган, старший лейтенант уни бугун саҳар-
да машинада полигонга жўнатиб юборишга ваъда
берганди. Командирлар ҳозир нималарнидир гапла-
шаётганларидан Миша улар томонга ошиқди. У Ко-
лодяжнийдан вазият қанақалигини суриштироқчи
ва бу ердаги ишлар устав бўйича, тактика машғулот-
лари ва машқларидагидай қилинмаётганини айтиб
қўймоқчи эди. Нега деганда, бу ерда жанговар тар-
тиблар чуқур эшелонларга бўлинмаган, олд томонда
жанговар муҳофаза ҳам йўқ эди. Ячейкаларни ёқалаб
борганида командирлардан бирортаси жангчиларга
вазифа бераётганини сезмаганди. У, яъни младший
политрук Иванюта ишни худди шундан бошлаган бў-
ларди. У буйруқнинг ҳар бир пунктини уставдагидай
изчил билар, ана шу пунктлар бўйича ҳар қандай
жойда, кундузи ё кечаси ҳар қандай жанговар ҳара-
катлар учун дастлабки кўрсатмалар туза олар, ба-

тальян, балки полк командири сифатида ҳам ҳаракат қила билар, жанг динамикасини барча босқичларда фикран ривожлантира оларди. Чунки Иванютада ўқув-дала практикаси каттагина бўлиб, битирув имтиҳонида тактикадан энг юқори баҳо олганди.

Младший политрук Иванюта командирларга яқинлашди. Старший лейтенант Колодяжний уни олисдан оқ кўриб, яхши танишидай дўстона кўз қисиб қўйди. Шу пайтда кузатувчилардан бири томоғи йиртилгудай бўлиб:

— Воздух!.. Душман самолётлари!— деб бақирди.

— Воздух!— хандақлар ва пастдаги «ўроқчи»лар сафи бўйлаб хилма-хил овозлар таралди.

Олтита самолётдан иборат гала шўнғиш учун жанговар ҳолат олаётган бўлса ҳам одамлар тепаликда уларга қизиқиш билан қараб туришар, қарши бирор чора кўришмасди. Шунда командирлардан бирининг эси ўзига келиб қолиб, кескин овозда команда берди:

— Ётинг-лар!.. Қимирланмасин!

Команда гарчи кечикиброқ берилган бўлса ҳам ортиқча эмасди. Жавдарни қийратаётган қизил аскарларнинг баъзилари ўзларининг хандақларига яширинишди, баъзилари команда эшитган жойларида таппа ташлашди. Миша Иванюта старший лейтенант Колодяжний билан бошқа командирлар бўш ячейкаларга юғуриб қолишганини кўриб, ўзи ҳам яқинроқдаги саёз хандаққа тушди-да унда осмонга қараганича чалқанча ётиб, самолётларни кузата бошлади.

Олдиндаги бомбардимончи самолёт биринчи бўлиб шўнғиди-да, тўғри Миша ётган хандаққа тушиб келаётгандай туюлди. Шунда Миша хандаққа баттар тикила бошлади. Самолёт унинг кўз ўнгида тобора катталашар, гувиллаши янада кучаяр, бунга одам дош беролмасди. Миша самолётнинг панжарасимон юмалоқ тумшуғидаги қора шлёмли иккита учувчини аниқтаниқ кўриб турарди. Учувчилар ҳам Мишани кўришарди чоғи... Самолётнинг қорнидан бир неча қора томчи узилди. Булар бомбалар-ку!.. Самолёт сарғимтир қанотларидаги чеккаси оппоқ қора хочларини кўрсатиб, ўзини ўнглаганича юқориға кўтарила бошлади. Ундан кейин чийиллаб тушаётган бомбаларни қувиб келаётган иккинчи самолёт кўринди. Миша кўзларини юмиб, гужанак бўлиб олди. Теварак-атрофида қаттиқ гумбур-гумбур бўлиб кетганидан гўё уч-тўрт лаҳза ҳушини йўқотгандай бўлди. Шунда у ёнган

тротилнинг иссиқ ва бадбўй ҳидидан иборат гирдоб хандаққа урилганини сезганди.

Миша осмонга кўтарилган чанг-тўзонлар орасидан ҳам ўзига қараб шўнғиётган бомбардировкачи самолётнинг юмалоқ тумшугидаги немис учувчиларини яна кўрди. Ана улар, ана! Миша шундагина ёнида тўппончаси борлигини эслади. У асабий ҳолда тўппончасини қинидан чиқарди-да, лабини тишлаганича самолётнинг панжарасимон қабариқ тумшугини нишонга олди... У азбаройи жазавада бўлгани учун тўппончасининг бор ўқини сарфлаганини сезмади, самолёт эса бомбаларини ташлаб бўлиб, ўзини ўнглаган ва юқоридан шўнғиётган бошқа самолётдан қочиб бораётганга ўхшарди.

«Эҳ, карабин бўлганида борми!» Хаёлига шу фикр келган ҳамоно Миша ёнидаги окопларда милтиқ, қўл пулемёти ва станокли пулемётлар билан қуролланган жангчилар борлиги эсига тушди! Шунда тактика ўқитувчиси бўлган полковник Чернядьев ундан кескин: «Сизнинг қарорингиз, курсант Иванюта?» деб сўраётгандай туюлиб кетди.

Миша чеккадаги портлашлар тинганидан кейин хандақдан сал бош кўтарди-да, овозининг борича команда берди:

— Диққат!.. Менинг командамни эшит!.. Ҳаводаги шўнғиётган нишонга!.. Прицел уч!.. Битта корпус олдинди! Ялписига... Ут оч!..

— Ут оч!

Қизил аскарлар ялписига ўқ узолмадилар, бироқ қиялик бўйлаб олдинига сийрак, кейин эса бараварига ўқ узила бошлади. Қаердадир битта, кейин бошқа пулемёт тариллай кетди... Шўнғиётган самолёт нардан бери бомбасини ташлади-да, бурилиб ўзини ўнглагач, юқори кўтарила бошлади.

— Ҳа, ёқмаяптими?— Ён хандақдан Колодяжнийнинг тантанавор овози эшитилди.— Яша, младший политрук!

Миша старший лейтенантнинг охирги сўзлари ўзига қаратилганини дарҳол тушунмади. Тушунганидан кейин хурсанд бўлишга ҳам улгурмади. Чунки йўл томондан:

— Ут очини тўхтатилсин! Уқлар тежалсин!— деган команда эшитилди.

Яна қандайдир буйруқ ҳам қизил аскарлар орқали берилди, бироқ у команда тепаликдан бу ёққа ўт

мади, чунки ҳаводан «юнкерслар», ҳа, «юнкерс»лар бомба ёғдира бошлаганди.

— Уқ узилмасин! Уқлар тежалсин! — қизил аскарлар орқали яна буйруқ етиб келди.

Қўлларидаги қуроллари билан самолётларни уриб тушуришга қасд қилган жангчиларни энди тўхтатиб бўлмасди. Отишмалар гарчи пасайган бўлса ҳам тўхтамас, ўша дақиқаларда кўп жангчиларнинг вужудларида нафрат қўзғаб кетган бўлса ҳам ажаб эмасди. Бомбалар мудҳиш вазифасини бажарган, қизил аскарлар орасида ҳалок бўлганлар ҳам, ярадорлар ҳам бор эди. Миша олисдан кимнингдир вужудни титратувчи фарёдини эшитди:

— Отиб ташланглар!.. Биродарлар, ўлдириб қўя қолинглар!.. Жигарларим, бир ёқлик қилинглар!..

Жавдарзор узра охирги, олтинчи самолёт шўнғиди, бошқалари эса бу пайтда бурилиб келиб, наридаги пана йўл сари шўнғишга киришганди.

Хандақлардан ўт очиб туриларди. Миша ҳатто вагилаб келаётган самолётга кимнингдир пулемётдан ялтировчи ўқ узилганини кўриб қолди. Бунини немис учувчилари ҳам пайқаган бўлишса керак, бомбаларини ташлагандан кейин ўқ отилаётган томонга шўнғишни тўхтатишмади. Миша бундан улар бомбалар билан пулемётнинг овозини ўчирмоқчи бўлишяпти, деган хаёлга борди... Мана, самолёт тобора пастлаб келяпти... Ҳора шлёмдаги учувчиларнинг башаралари ҳам аниқ-таниқ кўриняпти. Миша самолётнинг очиқ люкидан бир талай бомбалар тушганини, бунда самолёт титраб кетиб, бир лаҳза осмонда қотганини, сўнгра чайқалиб, қанотини пастга қаратганича қулай бошлаганини сезишга улгурди.

Миша «юнкерс» бошқарувчисиз қолганини, у ҳозир ерга қулашини тушуниб қолиб, хандақдан чиқдида, бир оз бўлса ҳам нарироққа қочмоқчи бўлди... Бироқ вақт ўтганди... У бошини қўллари билан беркитган кўйи ячейканинг тубига қаттиқ қапишди. Шунда ўзини тош йўлда елувчи аравада кетаётгандай сездди: хандақ кучли ларзага келганди. Ер билан осмон ҳаммаёқни босган кучли ва қаттиқ гумбурашдан гўё тарс иккига бўлиниб кетгандай туюларди.

Миша энг зўр нарсани кўрмаганди. Хандақлар ёнида ёрилган бомбалардан ҳосил бўлган хаво тўлқини қулаётган самолётни ўмбалоқ ошдириб юборгани учун бомбардимончи самолёт пастга осилган думини

ликиллата-ликиллата «ўроқчи»лар ётган ёнбағирлиги устидан ўтгач, Иглицанинг яшил соҳилига ағдарилди. Шунда самолётнинг темир гавдаси бўғиқ гупиллагани эшитилиб, қанотли машина эканлигидан номнишон ҳам қолмади.

20

Младший политрук Иванюта ўзига келиб, устидаги тупроқни қоқиб-суқиб ташлаб, хандақдан қараркан, бомбалар ҳосил қилган чуқурлар ёқалаб ўнларча қизил аскарлар қўл силкитганча дарё томонга кетишаётганини кўрди. Улар бомба тушмаган наридаги хандақларда турган қизил аскарлар эди. Миша ҳам югуриб бориб, бундан бир дақиқа олдин бениҳоя даҳшатли туюлган самолётни, унинг сирли ва ҳаддан ташқари жирканч учувчиларини ўлик ё тирик ҳолда бўлса ҳам бир кўрмоқчи бўлди-ю, бироқ шу пайт унинг кўзига бошқа нарса ташланиб қолди. Дарёнинг нариги томонидаги олис далада, жазирама ҳовур жи-вирловчи, зангори арпа поялари енгил чайқалиб турган жойда одамларнинг қоралари пайдо бўлди. Улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қорайиб турган ўрмон ёқдан чиқиб, сулизорни тиззаларигача ботган ҳолда топтаб келишар, гуруҳлар катта, улар орасида кичикроқ тўдалар ҳам кўринарди.

Шунда Мишанинг хаёлидан: «немислар», — деган фикр лоп этиб ўтди.

Дарёнинг нариги бетидаги одамларни фақат младший политрук Иванютагина эмас, бошқалар ҳам кўришганди. Шу сабабли ўнгу сўлдан, олисдан ва яқиндан асабий, ташвишли ва қаттиқ ёки орада узилиш борлиги учун пастроқ туюлган командалар эшитила бошлади:

- Олд томонда душман!
- Жангга тайёрланилсин!..
- Хандақлар эгаллансин!.. Жангга!..
- Мнмомётчилар ўт очишга тайёрлансин!..

Осмонда «юнкерс»ларнинг овози пасайганди. Улар иккинчи бурилиб келганда панадаги йўлга бомба ташлаганлари учун ҳозир у ерда икки жойдан тутун кўтарилар, самолёт осмони фалакда ғарб томонга йўл олганди. Портлашлардан кейин ўртага жимлик чўк-

кан, шу сабабли ҳатто олисдан берилган узук-юлуқ командалар ҳам аниқ-равшан эшитиларди.

Абжақ самолёт сари югуриб бораётган қизил аскарлар командирларининг кески овозларини эшитганларидан кейин чопишдан тўхтаб, туриб қолишди, кейин «олд томонда душман» деган сўзларнинг таъсиридан бўлса керак шартта ўз жойларига қайтиб келишди. Жавдарни то дарё бўйигача топтаб боришга улгурмаган «ўроқчи»лар ҳам ўз хандақларини қайта эгаллашди.

Мудофаа чизигида энди ҳамма ҳаракатга тушганди. Ячейкалар ошиқич чуқурроқ қилинар, брустверлар ниқобланиб, устига карабин ва пулемётлар ўрнатилар, қўл гранаталарига запаллар жойланар, ярадорлар қтиқроқ инграшар, санитарлар ҳам улар тепасида кўпроқ парвона бўлишарди.

Миша Иванюта ишончлироқ қуроли бўлмаганидан фиғони ошиб тураркан, тўппончасининг барабанида бўш гильзалар қолганини эслади. Бу гильзаларни олиб ташлаб, қиндаги охирги еттита ўқни солиш лозим эди. У шомполни олиб, бўш гильзаларни чиқара бошлаганида тепадан бир қизил аскарнинг хижолатомуз:

— Уртоқ младший политрук, хандақни эгаллашга рухсат этинг, — деган овози эшитилди.

Миша бошини кўтариб, юзи қорайган ва қийғир бурунли старшинага кўзи тушди. Унинг гимнастёркаси униқиб кетган, ёқасидаги қизил рангли тўртта учбурчак белги ҳам шикастланганди. Старшина саҳроийлигини билдирувчи қийиқ кўзларини ялтиратганича бир қўлида карабин ушлаб, бошқа қўли билан тасмаси елка оша ўтган ва ичига нимадир солиқли кирза дала сумкасини чап биқинига босиб турарди.

— Андак сабр, — Иванюта тўппончасининг барабанини айлантириб, янги ўқ жойларкан, гангиб қолди. У бўш гильзаларини гимнастёркасининг этагидан олиб, чўнтагига солганидан кейингина хандақдан чиқди.

— Гильзаларни сақлашнинг ҳожати йўқ, — деди старшина кулимсираб. — Машққа чиқмаганмиз-ку.

Иванюта дарёнинг нариги бетидagi одамларнинг қоралари кўпроқ кўрина бошлаган сулизордан кўзини узмай тургани учун индамади.

— Уртоқ младший политрук, — деди старшина хандаққа тиқила туриб. — сизга медальон бердимми?

— Қанақа медальон?

— Анави ўлимлик-чи... Мабодо ҳалок бўлсангиз...

— Мен сизнинг қисмингиздан бўлмасам-чи? — сўради қандайдир қизиқсиниш билан Иванюта.

— Бунинг аҳамияти йўқ.— Старшина шундан кейин сумкасига қўл чўзди.— Ҳаммага тарқатиш буюрилган... Ичидаги қоғозни тўлдиришни унутмасангиз бўлгани, йўқса...

Миша қўлидаги қора пластмассадан ясалган ясси медальонга бепарво қарарди. Қулоғидан эса старшинанинг: «Бир нарса бўлгудай бўлса...» деган сўзлари нари кетмасди. У медальон ичида бурама қоғоз борлигини, унга ўзининг исм-шарифи, адресини ёзиб қўйиши кераклигини, «бир нима бўлгудай бўлса» ўша адресга хабар берилишини биларди. Шундай бўлса ҳам Миша медальонни очиб ўтирмади. Теварак-атрофига кўз югуртираркан, Колодяжнийни кўриб қолди. Старший лейтенант хандақ брустверидан сулизор ёққа боқар, кўриниши аллақандай кескин эди. У гўё Иванюта ўзига қараб турганини сезгандай асабий қиёфада ўгирилди.

— Сен, нима, қайнонангнинг уйига чўзмахўрликка келганмисан? — Колодяжний Мишага ўшқириб берди-да, хандағининг ёнида ётган белкуракчага имо қилиб, жаҳл аралаш қўшимча қилди:— Тезроқ хандақ қазиб ол!

Миша бунақа зарур иш чиқиб қолганидан ҳатто суюниб кетаёзди. У Колодяжнийнинг ячейкаси ёнидан ўзига хандақ қазиркан, хаёлига келаётган ташвишли ва бир-бирига зид фикрларни қувишга ҳаракат қиларди. Чиндан ҳам бу ердаги қизил аскарлар ўз қисмларида бўлганлари учун нима қилишларини билишар, фақат Мишагина бепарво кузатувчига ўхшарди. Ҳозир ҳужум бошлангудай бўлса, ёнида тўппончасидан бошқа қуроли йўқ эди... Ўқи еттита... Ўзи на жангчига ўхшайди, на командирга... Ҳалок бўлса, редакциядагилар ҳеч нима билишмайди ҳам. Ўзи ҳам ҳозир бўладиган жанг қанақалигини билмай ўлиб кетаверади. Бечора пиёда аскарларнинг ўзлари танҳо қолишган, буларга мадад берадиган танклар ҳам, артиллерия ҳам йўқ эди...

Сулизордаги одамлар эса тобора яқинлаб келишарди. Бамисоли мўрмалахдай-а!.. Зора жангда ўзига қурол топиб олса. Хўш, тополмаса-чи? Майнавозликни бошлаб ўрнига қўяди-ку!..

Ер юмшоқлиги учун Миша тез ишлар, хандақ ҳам тобора чуқурлашиб борарди. Устидаги брутсвер ҳам анча кўтарилди. Айни вақтда Мишанинг кўнглидаги хавотири ҳам кучайиб борар, ўзини бу ерда нокерак сезар, энди ҳеч нимани ўзгартириб бўлмайди, деган хаёлга ҳам борарди. Миша энди бу ердан ҳеч қаёққа кетмайди, борадиган жойи ҳам йўқ, сабаби унга ҳозир ўзи бажараётган ишдан ҳам муҳимроқ иш йўқ. Шунда Мишанинг хаёлига: «Қўрқоқлик қилмаяпсизми, ўртоқ младший политрук Иванюта?» — деган фикр келиб, вужудига бамисоли заҳарли игнадай санчилди.

Ана шу фикр бир зарб билан кўнглидаги барча хавотирларини сидириб ташлади. Шундан кейин Миша Колодяжнийга ўгирилиб қаради-да, кескин қилиб деди:

— Старший лейтенант, менда фақат тўппонча бор... Одамларингга айт, гранаталарини мен билан баҳам кўришсин.

— Менинг ҳам пистолетимдан бўлак ҳеч нима йўқ,— Колодяжний тунд жавоб қайтараркан, чеккага қараб кимгадир бақирди:— Миноётчилар нима қилишяпти ўзи?! Нимага ўт очишмаяпти?!

Шунда чап қанотдан, йўл томондан хандақма хандақ ўтиб, команда келиб қолди:

— «Жангга!» командаси бекор қилинсин! Уқ узилмасин!..

— Э-э, ўзимизнинг одамларимиз чекинишаётган экан,— тахмин қилди Колодяжний дарёнинг нариги томонига синчиклаб тикиларкан.

Шундай бўлиб чиқди ҳам. Тўдалардагиларнинг кўпчилиги тинч аҳоли, истеҳком қураётган отрядларнинг ишчилари бўлиб, улар орасида ҳарбийлар ҳам бор эди. Ҳарбийлар енгил яраланган аскарлар ва душманнинг зарбасига ҳаммадан олдин учраб, тор-мор қилинган бўлинмаларнинг қолган-қутган жангчилари эдилар. Ўрмон ортидаги йўл олис бўлгани учун одамларимиз чегарани ёриб ўтган немис танклари етиб олишидан чўчиб тўғри далани кесиб келишганди. Улар Иглицага етгач, чапга, кўприкка бурилишган-да, мудофаа чизигидан аралаш-қуралаш ўта бошлаганди.

Хандағидан чиқиб, кўприкка яқинлашган Иванюта жангда қатнашганлардан битта-яримтаси билан гаплашмоқчи бўлди. Бироқ шу пайт нақ боши узра тунука томдан юпқа муз сирғилгандай нимадир шувиллаб ўтди. Ўша заҳотининг ўзида орқа томондаги жав-

дарзорда снаряд портлади, сўнгра яна бир нечтаси гумбур-гумбур қилди... Миша хандаққа яна қандай қилиб тушиб қолганини билмай қолди. Ўнгу сўлидан эса хилма-хил овозлардан берилган командалар эшитиларди:

— Жангга!

— Олдинда танклар!

— Ут очишга тайёрланилсин!..

Дарёдан анча наридаги сулизорга ўрмон туртиброқ кирганди. Миша ўша ерда буриқсиётган чанг-тўзонлар орасидан снарядлар отилаётганини кўрди. Хандақлар тепаси қасир-қусур бўлса ҳам снарядлар йўлнинг қаеридадир ёриларди. Кўп ўтмай чиндан ҳам танклар келаётгани кўринди. Улар ўнгу сўлга таралган ҳолда атака учун жанговар тартибда териларди.

Сулизорда қолган қочқинлар жон ҳолатда қоча бошлашди. Улар нақ ёпирилиб келаётган алангадан қочгандай тўзиб кетишди. Шу пайт танклар чанг-тўзони орасидан мотоцикчилар отилиб чиқиб танклардан олдинга ўтгач, одамларни қиришга тушишди. Оралиқ анча бўлгани учун мотоцикчиларнинг пулемётлари овози заифроқ келарди. Мотоцикчилардан сўнг танклар ортидан устида пиёда аскарлари бор бронетранспортёрлар пайдо бўлди. Улардаги солдатлар ҳам ўлим даҳшатида қочиб бораётган одамларга олов ёғдиришарди. Миша нафасини ичига ютганича дала узра гўё учиб бораётган иккита оқ нарсадан сира кўзини узмасди. Шунда бу оқ нарсалар оқ дурралар эканлигини фаҳмлади... Дурралар жадал илгарилашига қараганда қочиб бораётган қизлар эди. Уларни иккита одамли мотоцикль қувиб борарди... Шунча жойдан уларга қандай ҳам ёрдам бериб бўлсин!

Орадан кўп ўтмай дала қочқинларни ютгандай бўлди. Энди ҳилпираб бораётган оқ дурралар кўринмай қўйганди...

Немислар жадал яқинлаб келишарди. Иванюта турган қиялиқдан немисларнинг мотоцикчилари билан пиёда аскарли бронетранспортёрлари найза каби ёриб кирар, орқадаги бир неча қаторли танклар ва ўзи юрар тўплар эса қўшинларнинг асосини ташкил қиларди.

Миша Иванютанинг жанг муқаррарлигига ишонгани келмасди. Балки кучлар тенг бўлмагани учун ҳам ишонини хоҳламаётган бўлса бордир. Нега деганда хандақлардаги қизил аскарлар чанг-тўзон кўтариб ва

ола-тасир ўқ ёғдириб келаётган пўлат оқимга дош беролмаслиги очиқ-равшан эди. Ҳозир рўй бераётган нарсаларнинг бари кўзига мудҳиш адолатсизликдай туюларди... Ҳарбий шаҳарчанинг олисдаги тўплардан ўққа тутилиши... Осмондан ёғдирилган бомбалар... Ма-на энди эса танклар ҳужуми... Биз томондан эса осмонда самолётлар ҳам кўринмас, душманга зарба бериш деганда кўз олдимизга келадиган бошқа нарсалардан ҳам дарак йўқ эди... Наҳотки одамзот нималар бўлаётганига дурустроқ тушунолмай ва ҳеч бир иш қилмай ўлиб кетаверса?..

Тўсатдан йўл томондан тўпларнинг яққол гумбур-гумбури эшитила бошлади. Бунга ичкарилиқдаги, жавдарзордаги миномётларнинг узук-юлуқ овозлари жўр бўлди. Миномётлардан отилган дастлабки миналар портлаб, мотоциклчиларни тўзитиб юборди. Тўплардан стилган дастлабки снарядлар ҳам нишонга бориб тегди: олдинда келаётган танклардан иккитаси жойида таққа тўхтагани яққол кўриниб турарди... Бироқ бу жангнинг бошланиши эди холос. Танклар билан ўзи юрар тўплар яна биргаликда ўқ ёғдира бошлади. Шунда қизил аскарлар турган тепалик бамисоли ўт-дуд ичида қолгандай бўлди. Бундаги гумбур-гумбур, чанг-тўзон, ўқ-дори ҳиди, даҳшат ва қўрқувга одам чидаб бўлмайдигандай эди. Миша Иванюта ҳам борлиги, сезилмаётган оёқларини аранг буклаб, хандақ тубига ўтириб олди. Ниманидир кутиш керак эди. Миша эса ҳозирги тангликда жуда эсанкираб қолгани учун ўша нарса нималигини билмасди.

Миша хандақлардаги қизил аскарлар милтиқ ва пулемётлардан командасиз-несиз ўқ уза бошлаганларини эшитганидан кейингина бруствердан қаради. Ўқлар тартибсиз узилаётгани учун анча ваҳимали туюларди. У пиёда аскарлари бор бронетранспортёрлар гуруҳ-гуруҳ дарёдан ўтиб, ёнбағирликдаги тепага ўрмалаётганини кўрди. Танклар эса тўпларидан ўқ ёғдирилганларича негадир чапга, тўпларимиз онда-сонда гумбурлаётган йўл турган томонга бурилди.

Миша учта бронетраспортёр осмондан қулаган самолёт қолдиқларини четлаб ўтиб, жавдарзорни пайҳон қилганича нақ рўпарасидан келаётганини кўрганда ҳаёлидан: «Гранаталар билан мажақлаш керак, гранаталар билан!» — деган фикр ўтди. У ҳатто ана шу фикр оғзидан чиқиб кетай деб турганини ҳам сездарди.

— Газандаларни гранаталар билан мажақлайлик!— қичқирди Миша старший лейтенант Колодяжнийнинг хандағига бетоқат кўз ташлаб.

Миша старший лейтенант қаердандир топган милтиғидан ҳавсала билан нишонга олганича ўқ узаётганини кўрди.

— Старший лейтенант, эшитяпсанми!— Миша негадир Колодяжнийдан жаҳли чиқиб овози борича бўқирди.— Ҳар бирига биттадан граната!..

Колодяжний унга жавобан ниманидир бақиргач, милтиғини бир четга қўйиб, бронетранспортёрни мушак тўппончаси билан нишонга ола бошлади.

«Қўрқувдан ўзини йўқотиб қўйган шекилли»,— Миша шуни хаёлидан ўтказаркан, ич-ичидан кулгиси қистаётганини сизди. Мушак дала тепасида доира ясаб, бронетранспортёрдан нарига тушди. Миша шунда бронетранспортёрлар ҳам тўхтаганини кўрди. Уларнинг устидаги солдатлар ўзларини ерга ташлаб, тўзиб кетишди. Немисларнинг баъзилари гўё қоқилиб кетгандай йиқилишардию ўрниларидан қайтиб туришмасди.

Немислар бир-бирлари билан ёнма-ён келишарди. Улар автоматларини қорниларига тираганча тепаликни қаттиқ ўққа тутишар хандақлардан янграётган милтиқ ва пулемётларнинг овози ҳам ўчганди. Шу пайтда Колодяжнийнинг баланд овози эшитилди:

— Гранаталар жангга!

— Гранаталар жангга!— такрорлади Миша ҳам дарҳол. У одатига кўрами ё билим юртидаги тактика машғулотларида ўрганиб қолгани учунми бунақа пайтларда талаб этилганидай чўзиброқ: «—Қарши ҳужумга тайёрланилсин!»— дея команда берди.

У шу оннинг ўзида командасини бошқалар ҳам эшитганларини пайқади.

— Қарши ҳужумга-а!.. Қарши ҳужумга-а!.. такрорланди хандақлар бўйлаб.

Устларидан даҳшат билан учиб ўтиб, ялтироқ из қолдирувчи ўқлар таъсирида гангиброқ қолган солдатлар бу командани эшитганлари ҳамано ўзларига келгандай бўлишди. Хандақлардан ўқ узиш янада кучайди. Бевақтроқ улоқтирилгани учун ҳужумга ўтган немисларга етиб борммаган дастлабки гранаталар портлади.

Аъзойи баданига титроқ турган Миша энди қўрқувни бутунлай унутганди. У тўппончали қўлини бруст-

верга қўяркан, чорпахилдан келган елкадор, бошига каска кийган, енглари шимариқли, аввалига одимлаб энди югуришга тушган, автоматидан ўқ ёғдирганича нималарнидир бақириб келаётган немисни нишонга олди. Ўқ узилганда тўппонча сал орқага тепгандай бўлдию... бироқ немис югурганича келаверди... Мана, немислар анча яқинлаб қолишди... Хандақлардан улоқтирилган гранаталар осмонда доира ясаб, тўғри мўлжалга бориб тушарди. Гранаталар портлашдан қуюқ тутунли парда ҳосил бўлгани учун ҳужумга ташланган немислар ҳам ерга ўзларини ташлаб, тасмаларидаги узун сопли гранаталарини олишарди. Бизнинг хандақларимиздан улоқтирилган кўм-кўк «шишача»лар яна осмонда чирпирак бўлиб уча бошлади.

— Бўлди!— деб ҳайқирди Миша Колодяжнийнинг хандағи томонга қараб. Шундан кейин брустверга қандай қилиб чиқиб қолганини ўзи ҳам пайқамай қолди. У қаддини ростлаганича рўйирост овозда команда берди:

— Қарши ҳужумга-а!.. Ватан учун! Сталин учун! Олға-а-а! Менинг ортимдан!..

Миша кўз қирини ташлаганда хандақлардан кўкрагигача кўринадиган нишонлар чиқиб турганга ўхшарди. Ўқ узиш бўйича машқ ўтказиладиган жойларда шунақа бўлади ўзи. Бироқ ҳалиги «нишонлар» кўз очиб юмгунча ҳаракатга келиб, қаддиларини ўнглаган қизил аскарларга айланди. Миша энди ён-верига қарамай, бруствернинг юмшоқ тупроғига оёғини қатиқ тираганича олдинга ташланди. У хандақларидан ирғиб чиққан қизил аскарлар қарши ҳужумга ташланишдан олдин ётиб қолишган немисларга биттадан гранат улоқтиришганини кўрмаганди. Немислар ер бағирлаб ётишган жойда ўнларча граната портлаганида Миша гўё кўкраги тўсиққа теккандай тўхтаб қолди. Немислар эса унинг шундоққина ёнгинасида эдилар... Немисларнинг баъзи бирлари тиззалаган ҳолда гранаталарининг сопларидаги симни тортиб чиқаришарди. Миша ҳатто тилларанг гардишли кўзойнак таққан рангпар солдат автоматдан унга қаратиб сурункали ўқ узганини ҳам кўриб турарди. Мишанинг назарда автомат ўқлари тўппа-тўғри башарасига қараб келаётгандай туюлди. Ўқлар виз-виз қилганича кўз олдида қайгадир ғойиб бўлар, улардан димоқда порох иси-ю, тишда металл таъми қоларди холос...

— Ур-ра-а!— деб ҳайқирарди младший политрук Иванютани қувиб ўтган Колодяжний ёнгинада.

Бутун дала қизил аскарларнинг жанговар ва жўшқин ҳайқириқларидан ларзага келаётганга ўхшарди.

— А-а-а!..— даргазаб қизил аскарлар милтиқларининг найзаларини ўқталганларича ёнбағирликдан пастга елишарди.

Миша Иванюта ана шу лаҳзадан бошлаб нималар бўлаётганини сезмаётганга ўхшарди. Унинг кўз олдида қўрқув босган бегона одамларнинг даҳшатли башаралари намоён бўлар, автоматлар тариллар, гранаталар портлар, ўлим талвасасидагиларнинг фарёдлари ва ҳирқирашлари эшитиларди. Миша тўппончаси отилмаётганини фаҳмлаганидан кейин кулранг мундирли оғир ярадор немиснинг автоматини тортиб олди-ю, бироқ ундан қанақа қилиб ўқ узишни дарҳол билмади. У тепкини ўзига тортиб, дарё томон қочиб кетаётган гитлерчиларни мўлжалга олувди, автомат чала-ярим тариллаб овози ўчди. Автоматнинг ўқи тугаганди.

Шундан кейин танклар пайдо бўлди. Қуббаларида автоматнинг эҳтиёт ўқдонини этиги қўнжиги қистириб олди. У ўзини ўт кетган бронетранспортёрлардан нарига итариб юборган Колодяжнийга таажжубли қараб қўйди. Миша бронетранспортёрлар нечун ёнаётганлигини тушунолмасди. Бироқ ҳозир бунга бош қотириб ўтиришга ҳам вақт йўқ, нега деганда немисларнинг омон қолганлари ўзларини дарёга ташлаб, ҳаммаёққа сув сачратишар, уларга ўқ узиш зарур эди.

Шундан кейин танклар пайдо бўлди. Куббаларида қора хоч тасвири бор танклар бор-йўғи учтагина эди. Чамаси улар артиллеристлар ва миномётчиларнинг марраларини пайҳон этиб йўлга ёриб ўтган танклар жумласидан эди. Бу танклар моторли пиёда аскарларга мададга келиб, қарши ҳужумга ўтган қизил аскарларга орқа томондан зарба бераётганди.

Очиқ далада инсон танкни бир ёқлик қилолмайди. «Уроқчи»ларнинг қадами етмаган жавдарзорларга ўзларини урган қизил аскарларгина жон сақлаб қолишди. Танклар орқа томондан хандақлар ўтган жойга келиб, аввалига пулемётлардан ўқ узди, сўнгра ёнбағирликдаги қизил аскарларни босиб-янча бошлади. Шунда Иванюта, Колодяжний ва ўндан ортиқ аскар дарё ёқасига югуриб боришди. Кейин шартта ўннга бурилиб, соҳил бўйлаб кетган жавдарзорга яшири-

нишди. Улар шу тариқа дарё бурилишидаги қора толлар ўсган жойгача жон ҳолатда чопиб боришди. Ўзларини зич ва буралиб ўсган қоратоллар панасига олиб, балчиқда ётишаркан, ҳар-ҳурс қилганларича немислар орқадан қўриб келишмаётганмикин, дея қулоқ солишарди.

21

Молотов Сталин кабинетини тарк этадиган вақт яқинлашарди. Сиёсий Бюро Молотовга Совет ҳукумати номидан радио орқали совет халқига немис-фашист қўшинлари мамлакатимизга ҳужум қилганини билдиришни топширғанди.

Сталин Сиёсий Бюро аъзолари ўтиришган стол ёнида у ёқдан бу ёққа юриб турар, гоҳо тўхтаб, трубкасини ҳар маҳалгидан кўпроқ тутатарди. Гоҳо қўлини силкитиб, гўё ўзи билан ўзи мушкул тушунчаларига мос келмайдиган нарса борасида сўзлашаётгандай ҳеч кимга қаратилмаган саволлар берарди.

Сталин ҳозир қийин аҳволда қолганлиги шундоққина кўриниб турарди. Афтидан у ҳамон уруш бошланганига ишонмаётгандай эди. Ёки мўъжизага ишонар ва Бош штабдан ҳали замон қўнғироқ қилиб, ҳеч қанақа уруш бошланмаганлиги, шунчаки немислар катта иғво бошлагану ҳозир оқибати чуқур мураккаб қонли тўқнашувни тинчитиш зарурлиги масаласида ахборот беришларини кутарди.

Сталин ўзининг иш столи ёнига ўтиб, гугурт чўпи билан трубкасининг кулдонини тозалади.

— Ҳа, вақт етмади, муддатда адашдик,— деди Сталин гўё фожиа рўй бергани ростлигига эндигина ишонгандай оҳангда.— Ҳолбуки ҳаммасини мезонга солиб кўриб, тинчликка интилишимизни намоён этгандик. Бизнинг бировга ҳужум қилиш ниятимиз йўқ эди, сиёсат билан дипломатиядаги самимият ҳақиқат асоси ва ҳалол кишилар шиоридир, деган машҳур қоидага риоя қилгандик... Бироқ биз билан уларда мезонлар ҳар хиллиги, ҳақиқат турличалиги ва ҳалоллик тушунчаси ҳар хиллигини бир оз вақт унутиб қўйдик. Хуллас, адашдик... Аммо Гитлер шартномамизни хиёнаткорона бузиб, ҳамма нарсада қаттиқ адашди! У янчиб ташланади!.. Боринги, ҳатто Гесс Черчилдан қандайдир кафолатлар олишга эришган

бўлса ҳам фашистлар фюрерининг энди ҳеч қанақа суянадиган нарсаси қолмади! Мутлақо! Узимизга ҳам анча қийин бўлади албатта...

Кремль минорасининг соатлари роса чоракам ўн иккига занг чалиб, Қизил Майдон узра майин, оҳангдор бонг таралганида Спасск дарвозасидан олдинмакетин иккита ёпиқ лимузин чиқиб келди. Иккинчи лимузиннинг оқ парусин ғилофли орқа ўриндиғида Молотов ёстаниб ўтирарди. Унинг кўриниши тунд, пенсене остидаги яширин ташвиш ва аянч тўла кўзлари кескин боқарди. У марказий телеграфга борар, бинонинг тор кўчага қараган томонида радиостанция жойлашганди.

Лимузинлар Қизил Майдон, сўнгра Манежнаяни босиб ўтди. Горький кўчасига кирганларида Молотов оғир хаёллардан қутулиб ногихон ўнг томондаги йўлкада йўловчилар гитара чалиб қўшиқ айтиб келаётган келин-куёвларга хушнуд йўл бўшатишганини кўрди. Олдинда ҳарир либосдаги, шодон чеҳрали келин ер сузиб борар, ёнидаги басавлат темирчига ўхшаш елкадор куёв эса чиройли йигит эди.

Молотов москваликларнинг ҳали ҳеч гапдан хабарлари йўқ, дея хаёлидан ўтказаркан, қалтираб кетди!.. Одамлар ҳар кунги одатлари бўйича ва манави келин-куёвларга ўхшаб хушнуд ҳаёт кечиришяпти... Яна бир неча дақиқадан кейин у уруш бошланганидан бутун мамлакатни воқиф этади. Шундан кейин тева-рак-атрофдаги барча нарсанинг фэйзи кетиб, ҳаёт гўё бошқа номаълум томонга бурилмоқ учун гўё шартта тўхтайди қўяди!.. Аёллар билан гўдакларнинг қанчадан-қанча кўз ёшлари оқади!.. Одамлар бошига машъум ташвиш ёғилади! Бугунги кун эса манави келин-куёвга ўхшаганлар учун эҳтимол мусибат ва абадий видолашув кунига айланиши ҳам мумкин...

Молотов студиядаги микрофон олдида ўтираркан, операторлар хонасидаги сўзини Совет Иттифоқининг барча радиостанцияларига етказиш билан банд бўлганлар тўртбурчакли ойнадан унга қўрқа-писа ва қизиқсиниб қараётганларини сезарди. У қонхўр фашист ҳукмдорлар тўдасини фош этувчи, совет кишиларининг душман устидан ғалабани таъминлаш йўлида ҳамжихат бўлишликка чорловчи жумлаларни ҳаяжон билан айтаётиб Горький кўчасидаги ишчи йигит ва

қизларнинг шодон-беташвиш чехраларини эслади...
Ҳа, бу йигит-қизларнинг мустабидлардан ҳимоя қиладиган нарсалари бор... Молотов яқунловчи жумлаларни фақат тантанага ҳуқуқли эътиқод тасдиғидай айтди: «БИЗНИНГ ИШИМИЗ ҲАҚ, ДУШМАН ЯНЧИБ ТАШЛАНАДИ, БИЗ ҒАЛАБА ҚОЗОНАМИЗ».

Марказий телеграфдан Кремлгача йўл қисқа бўлса ҳам Молотов яна унутилмас нарсаларни кўришга улгурди. У гўё бу кўчадан бир соат бурун юрмаганга ўхшарди. Одамларнинг баъзилари ҳаяжонланган кўйи қаёққадир ошиқишар, бошқалар тўда-тўда бўлиб, ҳадикли гаплашиб туришар, ҳали ҳеч гапдан хабарлари йўқлар эса ён-верларига қараб ҳайрон бўлишар, нима бўлгани ва не сабабдан кўп аёллар рўмолларининг учини кўзларига босаётганлари сабабига тушунишолмасди...

Молотов кабинетга кириб келганида Сталин ҳарбий раҳбарлардан бири билан телефонда гаплашарди.

— Аниқланг ва ахборот беринг!

Сталин кескин шундай дея трубкани аппаратга қўйди. Сўнгра Молотовнинг юзига тикилганча жим қоларкан, нималарнидир зўр бериб ўйлаб турди-да, ғазабини босиб деди,— мана, кўрдингми, сен бўлсанг, радиодан ўзинг гапир, дегандинг... Уларнинг шу пайтгача ҳечнарсадан хабарлари йўқ!— Сталин ҳозир телефонда гаплашган одамани кўзда тутаётгани. Чегарада нималар бўлаётгани ҳақида аниқ ҳеч нарса билишмайди!.. Ҳатто Павловнинг армиялар штаблари билан ҳам алоқаси йўқ!.. Кўрсатма кечикканмиш қўшинларга. Нега кечикади?! Нима учун?!

Биз умуман кўрсатма беришга улгурмаганимизда нима бўларди? Наҳотки армия кўрсатмасиз ҳам жанговар ҳолда туриши керак бўлмаса?!— Сталин стол ёнидан чиқди-да, кабинетда ҳар маҳалгидан тезроқ одимларкан, гўё ўзини оқлаётгандай ғазабли гапирарди.— Мен соатимга юргин, деб буюришим керакми?! Юракка тўхтама, деб эслатишнинг ҳожати борми?!

Сталин столи ёнига қайтиб, қалам олди-да, календарга ниманидир ёзиб қўйди. Кейин овозини яна баландлатди: — Павловга маршаллардан Шапошников билан Куликни энагаликка юборишга тўғри келди. Сен бўлсанг, менга ўзинг гапир девдинг!.. Менинг ҳали ҳўпам гапиришимга тўғри келади шекилли!..

Кремлда иш куни, биринчи ҳарбий иш куни да-
вом этар, барчанинг безовта хаёли чегара областлар-
да эди.

Сталин ҳам, Кремлдаги бошқа биронта одам ҳам душман бостириб кириши биланоқ қўшинларимиз-
ни даҳшатли аҳволда қолганини ҳали тушунишмас-
ди. Буларнинг бари, айниқса ғарбий алоҳида ҳарбий округнинг олдинги марраларида нима рўй берганини билмаганларидан кейин қандай қилиб ҳам тушуниш-
син. Фашистлар агрессияда оператив қўққисликдан ташқари тўла-тўқис тактик ноғиҳонликка ҳам муваф-
фақ бўлганлари учун биз оғир талофотлар кўргандик.

Ҳеч ким ўз мулоҳазалари узил-кесиллигини даъво қилмайди албатта. Фақат тахминлар қилиш мумкин. Бироқ бир нарса аниқ: тактик ноғиҳонлик душман-
нинг энг муҳим оператив йўналишларда устунликка эришиш ва оқибат-натигада стратегик ташаббусни қўлга олишига имкон яратди. Урушдан олдинги назариямиз гарчи стратегик мудофаани қуролли кураш-
нинг қонуний тури эканлигини инкор қилмаса-да, уни ташкил этиш ва амалга ошириш усуллари ишлаб чи-
қилмагани ҳам вужудга келган танг вазият олдиниға баттар оғирсинишиға олиб келганди.

СССР ҳукумати ва партия Марказий Комитети аг-
рессорға зарба беришни ташкил этиш борасида бар-
ча чораларни кўриш билан бир вақтда сайёрамиз ҳаётидаги воқеаларни ҳам сезгир кузатди. Башарият икки ижтимоий системанинг ҳаёт-мамот олишувига қандай қараркин? Жаҳон пролетариатининг дунёдаги биринчи пролетариат давлати бошиға жиддий хатар тушгани борасида лоақал ўз муносабатини билдири-
шиға имкони бўлармикин? Ниҳоят буржуа ҳукумат-
лари, биринчи навбатда Германия билан уруш ҳола-
тида бўлган Англия ҳукумати ўзини қандай тутар-
кин?.. Ҳолбуки, Европадаги ҳақиқий аҳволни аниқ-
лашға халақит берувчи вазият вужудға келишида Англиянинг риёкорлиги, Мальбаро зотининг авлоди—
туғма маккор Уинстон Леонардо Спансер Черчилл-
нинг Германиянинг Совет Иттифоқиға гиж-гижлаши сабабчи бўлганди.

Дипломатик каналлар орқали Москваға келган даст-
лабки хабарлар инглиз пойтахтидаги сиёсий доира-
лар Гитлер СССРға ҳужум қилганини эшитиб енгил нафас олганларини кўрсатарди. «Якшанба, 1941 йил,

22 июни Англия қутқарилган кун деб ҳисобламоқ керак...»

Уинстон Черчилль гарчи аввалги шанба ва якшанбаларни немис бомбардимончи самолётлари Чекерсга ҳужум қилишлари ёки десантчи-террорчилар ташланишидан қўрқиб бадавлат ошнаси Рональд Трининг Дитчлисдаги мулкида ўтказган бўлса ҳам ўша «қутқарув кун» ўзининг шаҳардан ташқари расмий Чекерс қароргоҳида эди. У фашистлар СССР территориясига бостириб киришгани хусусидаги хабарни худонинг сахий ва бебаҳо инъоми ўрнида кўрди ва 22 июнь кун кечқурун радио орқали нутқ сўзлади. Бу нутқни бош министр гўё олдинроқ тайёрлаб қўйишга улгурганга ўхшарди. Уинстон Черчилль бу нутқида ўз халқининг туб манфаатларини ифода этди ва Англия Германияга қарши урушда Совет Иттифоқи томонида бўлишини маълум қилди. У бутун башарият олдида Англия Россия томонида туриб жанг қилиш билан ўзини қутқаражагига иқрор бўлди. «Гитлернинг Россияга бостириб кириши — бу Британия оролларига бостириб киришга уринишнинг дебочаси холос, — деганди у. — Шунинг учун ҳам бизга ва Қўшма Штатларга таҳдид қилаётган хавф-хатар ўз ўчоғи ва уйи учун жанг қилаётган ҳар бир рус бошига тушган хавф-хатар билан баравардир. Германияга қарши курашлар ер куррасининг барча бурчакларидаги озод кишилар ва озод халқларнинг ишидир».

Черчилль коммунизм душманларида ўзининг СССРдаги ижтимоий тузумга чинакам муносабати қанақалиги борасида шак-шуҳба қолмаслиги учун ана шу нутқида шундай деди: «Кейинги йигирма беш йил ичида коммунизмнинг менчалик изчил душмани бўлгани йўқ. Мен айтган гапларимнинг бирортасини ҳам қайтиб олмайман». Бошқача қилиб айтганда, Черчилль ўзининг Совет Иттифоқида бўлган нафратини яширмади, бироқ Совет Иттифоқи мабодо енгилгудек бўлса, Гитлер ўз кучларини Англияга қаратиши мумкинлиги учун Англия ўзини қутқариш мақсадида Совет Иттифоқи Германияга қарши курашида унга қўмаклашувга тайёр эди.

Черчилль худди ўша нутқида риёкорона кўз ёши тўкишдан ҳам тап тортмади. «Мен ўз она тупроқлари бўсағасида турган рус солдатларини кўряпман... Жигарбандлари омон бўлишлари истагида ибодат қилаётган, ҳа, барча ибодат қиладиган вақтлар ҳам

бўлади — оналари билан хотинлари яшовчи бошпаларини ҳимоя этаётганларни кўряпман... Чинакам инсоний шод-хуррамлик мавжуд, қизлар кулиб, болакайлар ўйновчи ўн минглаб рус қишлоқларини кўряпман. Мен ана шулар сари мудҳиш нацист ҳарбий машинаси бостириб келаётганини кўряпман...»

23 июнда эрта билан Сталин Черчиллнинг нутқини ўқиди... Бу бедор ўтган иккинчи кечадан кейинги уруш кунининг субҳидами эди...

Муваққат чегаралар ва камоли зўриқиш даражасини белгилаш ҳали машаққат бўлган уруш кезлари давлатнинг якка-ёлғиз эмаслигини билиб турганинда келажакка фикран нигоҳ ташлаш осон албатта. Майли, ҳатто шу вақтгача нацистлар ҳарбий машинасини Совет Иттифоқи томон йўналтириб юборишга кўп куч сарф этган инглиз бош вазири қандай ният кўзлаганлиги номаълумлигича қола турсин...

Сталин инглизчадан таржима қилинган лўнда жумлаларнинг маъзини чақиб, узоқ ўтириб қолди. Сиёсий ва дипломатияда ўзини қонунлар ўтказувчи ва қонуншунос томон ҳисоблайдиган бу кимса нималар ҳақида ўйлаётган бўлсайкин? Назарияда ҳаёт тасдиқлаган ҳақиқат ва буюк мутафаккирларнинг даҳоси яратган аксиомалар қудратига суянишга одатланган бу инсоннинг фикрлари қаёқларда парвоз қилардийкин?

Узун стол ёнида Сиёсий Бюро аъзолари ўтиришарди. Уларнинг ҳар бири олдида инглиз бош вазири нутқининг тексти ётарди.

Сталин ниҳоят бошини кўтарди. Унинг кўзлари дардчил заҳилона ялтирар, мўйлаби остидаги лаблари заҳархандали қимтилганди. Айни пайтда унинг ҳорғин юзида қандайдир эсанкираш ифодаси сезилиб қоларди. У бармоқлари учи билан столни уриб гап бошлади:

— Жаҳонда ёлғон гапирган биринчи одам ким?.. Яна шуниси ҳам қизиқки, у нима сабабдан бўлиб биринчи марта ёлғон сўзлаганикин?..

Ҳамма Сталинга таажжубда ва хавотирли қараб қолди.

— Нима, унинг баёнотига ишонмаяпсанми? — дудукланиброқ сўради Молотов Сталинга тик боқиб.

— Гап ишониш, ишонмасликда эмас... Черчиллнинг немислар Польшанинг жанубий қисмига учта бронетанк қисмлари юборишгани айтилган охириги хати ҳаққонийлигига ҳам ишонганман... Бироқ мен Черчилл-

нинг ҳаракати билан Гитлер ҳам Қизил Армиянинг ҳаракати борасидаги шунга ўхшаган мактуб олганига ишонгандим ва бунга ҳозир ҳам имоним компл. Уни ҳам биз томондан бўладиган... хатардан огоҳлантиришган... Биз Гитлерни тўхтатиб қололмай, бугунги кунда у билан жанг қилаётганимиз Черчиллнинг маълум даражадаги ғалабасидир... Инглиз ҳукумати шу чоққача Гесс уларга нима мақсадда учиб боргани ва у билан нималар хусусида музокара олиб боришаётганини қаттиқ сир сақлаб келяпти-ку. Ҳалол сиёсат олиб борилса, буни бутун олам билиши зарур эди. Черчилль астойдил бизнинг хавфсизлигимиз ғамини еяётган бўлса, у Гитлер Гессга қандай вазифа юклаганини билдириши мумкин эмасмиди?.. Ушанда биз Германия билан тузган шартномамизнинг ҳақиқий қимматини англаган бўлардик ахир!.. Бу, эҳтимол, Германиянинг бизга ҳужум қилиш нияти борлиги хусусидаги барча огоҳлантиришлар, жумладан, Черчилль огоҳлантиришини ҳам баҳолашимизга таъсирини кўрсатиш мумкин эди.

Сталин инглиз бош мчнистрининг нутқ тексти бор саҳифаларни нарироқ суриб жим қолди-да, столидаги бошқа бир қоғозга нохуш нигоҳ ташлади.

— Ўзинг қандай фикрдасан, ўртоқ Сталин? — Маршал Ворошилов ўртага чўккан жимликни бузди. — Черчиллнинг баёнотига қандай қарашимиз керак?

— Қанақа қарашимиз керак? — Сталин чамаси бу саволни кутганди. — Биз бу баёнотни олқишлаймиз албатта. Бироқ биз капиталистик давлат қандай вазиятларда, қанақа шароитларда социалистик давлатга ёрдам қўлини чўзмоғи мумкинлиги ҳақида ҳам бош қотирмай туролмаймиз... Ҳозирги ҳолда капиталистик давлатлардан Англия билан Қўшма Штатлар кўзда тутиляпти... Ҳа, улар бизга мададга келадилар, бироқ эрта ҳам, кеч ҳам эмас, қуйидаги уч вазиятдан бирортаси вужудга келгандан сўнг мададга келадилар. Биринчиси: биз давлат сифатида ҳалокат ёқасида қолганимизда... Улар Германия Совет Итифоқини енгиб, кун тартибига Буюк Британияни босиб олиш масаласини қўйишидан қўрққанларидан бизга мададга келадилар... Иккинчидан: уларнинг назарида биз ҳолдан тойиб, Германия мабодо қўққисдан таклиф этган ярашувга рози бўлишимиз сезилса... Хўш, учинчи вазият эса... У ҳақда гапириш эрта. Бу вазият Қизил Армия Гитлер армиясини тор-мор келтирганда

бўлади. Ушанда Англия билан АҚШ армиялари Европа қитъасига бир томондан, фашистларни охиригача янчиб ташлаш, иккинчи томондан, асосан Ғарбий ва Жанубий-Шарқий Европанинг бирорта ҳам жойида социализм қарор топмаслиги мақсадида ёпириладилар.

22

Генерал Чумаков қўлидан неки келса қилди, ҳатто имконияти даражасидан ортиғини ҳам бажарди. Энди нимага ишонса бўлади? Нима чора кўриш керак? Бу ёғига нима бўларкин?..

Уруш бошлаганига уч кун бўлса ҳам кечаю кундузлигини билиб бўлмайдиган даражада ҳаммаёқ остин-устин бўлиб кетган, ҳаммаёқда ўқ овози-ю, қиргин-барот, одамлар бошига тушган кўргиликлар, кўнгилларидан кечаётган ўйлар, кўз ўнгларида рўй берган воқеалар ва қилинган ишларнинг кети кўринмайдигандай эди. Ана шу уч кун ичида бор кучимиз сарфланиб бўлгандай туюлгани учун одамнинг чорасизликдан вужуди зирқирарди. Шунга қарамай, инсон ақли босқинчилар устун келишларига ишонини истамасди.

Ҳарбий донишмандликнинг асрий хазиналарида эзгуликка ҳамроҳ бўлароқ ҳозирги оғир тенгсиз жанг пайти бунчалар йиртиқич ёвуз билан олишувда эзгулик мададкори бўла олувчи ягона ёрқин куч бормикин?.. Ҳозир ақл заковат иложсиз ҳолда қолган, генерал Чумаковнинг корпуси душмanning орқа томонида жанг қиларди.

Фёдор Ксенофонович ўзининг кузатув пунктига майда тоғ тераклар ўсган қияликнинг баланд жойини танлаганди. Бу ер бир пайтлар ўрмон бўлиб, ҳозирда ўрмон тепалик чўққиси ва унинг орқа томонига кўчган, ўнг ва чап томонларда девор янглиғ қалин ўсган мисранг танали қарағайлар кўзга ташланарди. Генерал Чумаков стереотрубкадан қараркан, анча олдинда, кўм-кўк ўтлоқ ортидаги ғадир-будир сайҳонликда корпусининг танклари немисларнинг танк ва ўзиюрар тўплари билан аралаш-қуралаш ёнаётганини кўрди. Уша ерда душман атакаси тўхтатиб қолинганди. Ўнг томондаги йўлнинг то кўз илғайдиган жойигача немисларнинг абжақ бронемашиналари, мото-

цикллари қорайиб турар, у ердаги танклардан ҳам тутун бурқисирди. Бу фашистларнинг бош отряди ҳали атакадан олдиноқ танк дивизияси артиллерия полкининг қақшатқич ўтига дуч келиб қолиши натижаси эди. Воқеа бундай бўлганди. Фёдор Ксенофонович мотоциклчиларидан йўлда душманнинг бронлаштирилган колоннаси яқинлашиб келаётгани ҳақидаги маълумотни олиши ҳамано ўзининг елдирим зарбдор группасининг ярмини — ўттиз тўртинчи танкдан ўнта-сини қарши ҳужумга ташлашга улгурганди. Бу танклар олис масофадан немисларни ўққа тутгач, жангга кириб ўтирмай орқага қайтганди. Немислар аввалига танклар тўқнашуви рўй беришига хос тизишди, бироқ қаршиликка дуч келмагач яна колонна бўлиб жамланишди. Мана энди оқибат-натижада немисларнинг талай танклари билан аскарлари абжағи чиқиб ётибди. Бу эрталаб бўлганди. Артиллерия полки ҳамма снарядларини сарфлаб бўлганидан кейин Чумаковнинг буйруғига кўра шарққа силжиди. Колоннани йўлда бомбардимончи самолётлар пайқамади. Айтинг-айтинг тўпларни тортиб бораётган юк машиналари бирор жойда бакларига ёнилғи тўлдириб олган бўлсин ишқилиб...

Ҳозир душман яна ёпирилиб келарди. Бизнинг эскириброқ қолган Т-20 ва БТ-7 танкларимиз нари борганда пистирмадан ҳужум қилишга ва пиёдалар билан олишишга ярарди. Бироқ уларнинг ҳам снаряд билан ёнилғилари тугаёзган, ёрдам келишдан умид йўқ эди... Фёдор Ксенофонович ҳозир стереотруба-нинг ойналари яқин қилиб кўрсатаётган чап томондаги тепаликлар орасида танкларининг дам бири, дам иккинчиси ёниб, ундан танкчиларнинг қочиб бораётганларини кўриб турарди. У, яъни генерал Чумаков шундай буйруқ берганди. У сўнгги снаряд, сўнгги ўқ қолгунча жанг қилишни, душманни танк занжири билан мажақлаш, зирх билан уриш, ёнилғи тугаганидан кейин пулемётларни олиб, машинани ёндириб юбориб, ўрмонга қочишни буюрганди. Ҳозир бўлаётган нарсаларга ишонишга мажол бўлмагандай бундан бўлак чора ҳам йўқ эди. Кўкракда гўё қуюн ўйнаётганга ўхшарди.

Генерал Чумаковнинг механизациялаштирилган корпуси икки кечаю икки кундуздан бери немис танклари ва моторлаштирилган пиёдаларининг сон жиҳатидан кўп бўлган кучларига қарши жанг қиларди.

Душман авиацияси уч кундан бери эрта тонгдан то қоронғи тушгунча манёврлар қилиб кетаётиб колонналар ёки жанг қилаётган корпуснинг жанговар тартиблари сари вангиллаганича шўнғиб бомба ташларди. Жанг майдони узра мана ҳозир ҳам бомбардимончи самолётлар кўриниб қоладигандай эди.

Ортиқча дош беришнинг заррача иложи қолмаганди. Армия штаби билан эса ўтган куннинг оқшомидан бери алоқа йўқ эди.

Уруш уч кундан бери давом этапти...

Ана шу даҳшатли уч кун ичида нималар бўлди ўзи?

Мабодо генерал Чумаковга тинч иш кунлари шароитида ўз штаби билан уруш бошлангандан кейинги дастлабки ўн-ўн икки соат давомида қилган ишларнинг юздан бирини бажариш топширилганида ҳам у бунақа буйруқ берган одамни йирик механизациялаштирилган қўшилманинг имкониятлари ва вазифасини ҳам, штаблар ишини ҳам мутлақо тушунмайдиган одамга чиқариб қўйган бўларди... Эндиликда эса қўшинларга раҳбарлик бобидаги умумий тушунчалар аралаш-қуралаш бўлиб кетган, лоақал юзаки ҳисобларга, қисмларни олдинги марраларга олиб чиқишга ва йўл босишга ажратилган ҳамда кўп тажрибалар синовидан ўтган ҳеч нарсага риоя қилинмас, ҳеч қанақа уставларда кўзда тутилмаган штатли бўлинмаларни ўзича ҳаракат қиладиган зарбдор группаларга айлантириш ва уларни жанговар тартибда ёйишга вақт кетиши билан ҳам ҳисоблашиб ўтирилмасди.

Пакет очилгандаги армия қўмондонининг биринчи буйруғидан кейин иккинчи буйруқ келди. Унда корпус дивизияларини иложи борица Нарев дарёсининг шарқий соҳилидаги маррага етказиш, Уздола-Качибора йўналишида мудофаада туриш ва муҳофазадаги олдинги қисмлар мудофаасини ёриб ўтган душман ҳужумини қайтариш талаб этиларди.

Бу буйруқда ечимни излашда ва мақсадни тушунган ҳолда ҳаракат қилишда одамни хотиржам ўйлатадиган ҳар қалай қандайдир аниқлик бор эди. Чумаков шунда аввало дивизияларнинг Нарев томон маршрутларини белгилади ва уларга штаб командирлари бошчилигидаги фавқулодда кучайтирилиб механизациялаштирилган отрядларни йўллади. Уларнинг вазифаси — Нарев соҳилидаги тепаликларга ўрнашиб

олиш, шунингдек, дарёдан ўтувчи йўлни ҳам эгаллаш ва душман турган жойни разведка қилган ҳолда ишғол этилган марраларни асосий кучларимиз келгунча қўлдан бермаслик эди.

Айни пайтда барча транспорт воситалари — қўшинлардаги ва «халқ хўжалиги»га қарашли, уруш бошланган тақдирда корпус ихтиёрида бўлиши олдиндан белгилаб қўйилган транспорт воситалари жуда қаттиққўллик билан сафарбар этиларди. Машиналар ва танкларнинг зирҳли жойларига пиёда аскарлар ҳаддан ташқари кўп чиқарилар, душман авиацияси осмонда изғиб, анча-мунча талафот етказётганига қарамай, полклар йўллар ва қишлоқ кўчаларидан олдинги отрядлар кетидан жўнатилар, улар қочқинлар оқими ва қўпоровчиларнинг тўсиқларидан ўтиб боришарди.

Генерал Чумаков ўзининг команда пунктини қўпоровчилар ўқдан ҳалок бўлган полковник Вознюк танк дивизияси йўналишига вақтида кўчиргани яхши бўлди. Дивизия колонналари Наревга яқинлашганида унинг бош отряди дарёнинг шарқий соҳилига ёриб ўтган немис танклари билан жанг қиларди... Шунда тўқнашув жангги бошланди... Фёдор Ксенофонович душман атакаларининг кўлами, авиациясининг активлигига қараб худди шу ерда, Качибора қишлоғида душман қўмондонлигининг фикрича мудофаадагиларнинг оператив ичкари томонига ёриб кириш билан тугалландиган зарбалардан бири берилаётганини аниқлади. Шу ваздан қўшни дивизиядаги артиллерияни бу ёққа буришга, бу участкада анча-мунча қудратли танк резерви вужудга келтириш ва уни тинимсиз ишга солиб туришга тўғри келди...

Эҳ, қани энди Фёдор Ксенофонович буларнинг барини олдиндан билса, мудофаа чизиқлари ёппасига ўтиб, снарядлар билан ёнилғи мўлроқ бўлганидами!.. Ҳаво ҳужумидан озроқ бўлса—да, муҳофаза қилинса ёки зенит артиллерияларининг яна бир нечта дивизиялари бўлса ҳам натижаси яхши чиқарди!.. Душман авиацияси ердаги нишонларга зарба беришдан ташқари, тинимсиз разведка билан ҳам шуғулланар, ўз қўмондонлигига совет қўшинларининг ҳаракати, эгаллаган марралар ва ишғол қилинмаган участкалар ҳақида хабар етказиб турарди...

Генерал Чумаковнинг корпуси қисмлари шунда ҳам ҳаёт-мамот жангги қиларди. Бизнинг танкларимиз

қаторида душман танкларига ҳам ўт кетар, аскарларимиз сийраклашгани билан душман солдатларининг ўликлари Ғарбий Белоруссияни тўлдириб борарди.

Урушнинг биринчи кунида армия штаби билан ора-чира алоқа бўлиб турди. Штаб вазият қанақалигини суриштирар, корпусдагилар эса штабдан лоақал снаряд билан ёнилғи беринглар, деб талаб қилишарди. Айтмоқчи, қуёш ботиб, жанг тиниб генерал Чумаков корпусининг дивизиялари ўз марраларини қўлда тутган ҳолда тонг отарда душмanning янги зарбини қайтариш учун қайтадан гуруҳлана бошлаган пайтда буйруқ келиб қолди. Унда Наревда душмanning ўтқазамайдиган кучлар қолдириш, корпуснинг асосий кучларини шимолга, немисларнинг Гродно томондан ёриб ўтган танклари томон буриш буюрилганди. Бунга ақл бовар қилмасди.

Фёдор Ксенофонович броневикка тушиб, армия штабига жўнади. Олдинда алоқачилар мотоцикли борар, унинг экипажи энг яқин йўлни биларди. Броневикнинг ичи бениҳоя дим ва чанг бўлганидан генерал ўзининг ўрнига, ҳайдовчининг ёнига гумбаз ўқчисини ўтқазди-да, ўзи гумбаз қопқоғидан бошини чиқариб, юзи билан тугмалари ечиқ гимнастёркасининг кўкрагини урилаётган майин шабадага тутди. Бу, чамаси, генерал Чумаковнинг шу куни, тўғрироғи, шу кечаю кундузда асабларини сал бўшаштирган дастлабки дақиқалари эди. Бироқ хаёлдан уруш нари кетармиди, ҳатто броневикнинг мотори овози орасидан ҳали портлашлар эшитилиб турар, осмонда из қолдирувчи ўқлар чизиғи кўринар, ўрмоннинг дам у ер, дам бу еридан мушак отилар, йўлларда шарқққа қараб ярадорлар ва қочқинлар боришар, аравалар, машиналар ҳам шу аҳволда эди. Тун осмонида ачимсиқ чанг ва ёнғинларнинг қўланаса ҳиди кезарди.

Армиянинг команда пункти Белостокнинг жанубий-ғарбий томонида, чоғроқ ўрмон чеккасида бўлиб, ораси ўн-ўн беш километр келарди. Армия қўмондони генерал-майор Голубевнинг чодирда сими автомобиль аккумуляторига уланган лампочка ёнарди. Голубев харита ёйиқли стол ёнида ўтирарди, кўриниши тунд, дўнг пешанали генерал-лейтенант Болдин ҳам шу ерда. У фронт қўмондонининг ўринбосари эди. Икковларининг олдида ҳорғин, уст-бошлари чанг-чунг иккита штаб командири туришар ва қўлларигаги чўзиқ гармонга ўшаш хариталарига қараб, армия фронтда

урушнинг биринчи кунда вужудга келган вазият ҳақида ахборот беришаркан, бир-бирларини тўлдириб туришарди.

Голубев билан Болдин Генерал Чумаков чодирига киришдан олдин соқчи ва армия қўмондонининг ёрдамчиси билан гаплашганини эшитганлари учун у пайдо бўлганида ажабланишмади. Елкадор келбати баҳайбат Голубев Фёдор Ксенофоновичнинг юзига ҳорғинроқ қаради-да қўлини қаттиқ қисиб, бўш табуреткани кўрсатди. Чумаковга академиядаги ўқиш йилларидан таниш бўлган Болдин эса қовоқлари шишинқираган кўзларини тикиб, ўрнидан ҳорғин қўзғалди. Икковлари биродарлардек қучоқлашиб, бир-бирларига тушунган ва изтиробли қиёфада боқишди.

— Баракалла, Фёдор! — деди Болдин ҳар галгидай салгина хириллаб. — Корпусинг панд бермади... Бизнинг ишларимиз эса чатоқ... Утириб қулоқ сол.

Командирлар ахборот беришда давом этишар, Голубев эса харитадан кўзини узмаган кўйи кўк ва қизил қалампир билан унга белгилар қўярди. У катта ва йўғон белгилар қўйганидан гап катта кўламдаги воқеалар ҳақида кетаётгани сезилиб турарди. Фёдор Ксенофонович армия қўмондонининг белгилар тўла харитасига кўз қирини ташлаб, штабчи-оперативчиларнинг ахборотларини тингларкан, кўз ўнгида мудофаада турган жойлардаги энг оғир вазият аста-секин намоён бўла бошлади.

...Немисларнинг нақ учта армия корпуси авиациянинг ялпи мададида ўзининг зарбдор кучи билан армиянинг сўл қанотини муҳофаза қилиб турган бешинчи ўқчи корпусга ташланганди! Бешинчи корпуснинг дивизиялари жангнинг дастлабки соатларидаёқ душманга қаттиқ қаршилик кўрсатиб, катта талафотлар берди. Немислар жануб томондан Белосток дўнглигига келиб қолдилар, шунда генерал-майор Голубев уларнинг йўлини тўсиш учун Нурец дарёси бўйига генерал Ахлютиннинг ўн учинчи механизациялаштирилган корпусини ташлади. Бу корпус ҳам генерал Чумаков корпусига ўхшаб эскича ишланган кучсиз озгина танкларга эга эди... Немислар биринчи ўқчи корпусга қарши ердаги кучлардан ташқари, қисмларимизнинг бирортасини ҳам шарққа чекинтирмасликка ҳаракат қилишарди. Душман мудофаамизни жануб томондан танклари билан анча ичкарига ёриб киришга ва ғарб томонда парчалашга муваффақ бўлганидан кейин

Нарев дарёси бўйида олдинига генерал-майор Хашкилевичнинг олтинчи механизациялашган корпуси, кейин дўнроқ томонда генерал Чумаковнинг корпуси жанговар тартибда ёйилди. Ҳозир шимол томондан ҳам қаттиқ хавф бор эди. Немисларнинг танк группалари Гроднодаги Сувалк дўнглигидан ёриб ўтиб, жанубга, Белосток плацдармини мудофаа қилишаётган совет қўшинларининг орқа томонига жадал интиларди.

Фёдор Ксенофонович вазиятни тушуниб олганидан кейин чодирда уювлари қолганларида илгари кўнглига тугиб қўйганидай дивизиялари талафот кўргани, ёнилги билан ўқ-дори кам қолгани, корпус мудофаа чизигидан олинадиган бўлса, душман Белостокдаги группировкани ёриб, бу ердан шарқ томонга бемалол ўтиб кетишини исботлаб ўтирмади. У фронт қўмондонни Павлов Болдинга иккита-учта механизациялаштирилган корпусдан ва битта кавалерия дивизиясидан отлич-механизациялаштирилган зарбдор группа тузиш, уни шимол томонга фронт бўйлаб ёйиш ва Гродно тарафдан ёриб ўтган душман қисмларига қарши ҳужумга ташлаб, душманнинг Волковиск томон йўлини тўсиб қўйишни буюрганидан хабардор эди.

Буйруқ минг қилмаса буйруқ. Гарчи у қўшинларнинг ҳозирги аҳволини чуқур билмасдан, немислар зиёда кучлар билан қўққисдан ҳужум қилиб, анча устунликларга эришганларидан беҳабар ҳолда берилганлиги очиқ кўриниб турган бўлса-да, уни бажариш лозим эди. Бироқ шу буйруқ бўлмаса ҳам ҳеч қанақа ўзгариш рўй бермасди. Фёдор Ксенофонович ҳар қандай маневр ҳам эгаллаб турилган мустаҳкам мудофаа сингари умумий вазиятни бизнинг фойдамизга сезиларли даражада яхшилаб олмаганлигини жуда яхши тушунарди. Душман осмонда тўла ҳукмронлик қилаётгани, яхшилаб қуролланган танк группаларининг манёврдаги беқиёс устунлигини ҳисобга олган ҳолда қисмларимизни шарққа кўчиришга ҳам вақт ўтганди. Куч ва устунлик душман томонида эди. Бундан чиқди, совет қўшинларининг бутун ҳаракатлари фақат битта вазифага — душман кучларини иложи борича сиқиб қўйиб, уларни жойларида узоқ вақт тўхтатиб қўйиш, ичкарилиқда, шарқда, мамлакат ичкарисидан суриб келинаётган иккинчи эшелондаги қўшинлар ва армиялар бирорта маррада изчил фронт чизиги вужудга келтиришларига имкон яратишга қаратилиши

лозим эди. Уша марра каярда бўлади? Эски чопаралами? Берозинадами? Унчан олмеда бўлмайди... батта...

Генерал Чумаковнинг қўшинлари шу кечада Наревда душман йўлини тўсадиган жангчилар қолдирди-да, колонна ҳолида шимол сари силжий бошлади... Фёдор Ксенофонович майор Никитинга мотоўқчи полки билан жойда қолиб, шарққа элтадиган катта йўлни муҳофаза қилишни буюрганини эслади. Полк йўлнинг корпус тарк этаётган йўналишига кўз-қулоқ бўлиб туриши лозим эди.

— Вазифа равшан, — жавоб қилди майор Никитин генералнинг кўзларига тик боққанича гўё гап ҳар кунги оддий нарсалари ҳақида кетаётгандай. — Чидаш берамиз...

Фёдор Ксенофонович Никитин билан унинг полкини нақ ажал ёқасида қолдираётганини тушунарди. Буни Никитиннинг ўзи ҳам тушуниб турарди. Бироқ бунда майорнинг юзидаги бирорта мушаги ҳам титрамади. Унинг кўзлари хира чақнар, юзи қатъий кўринар ва овозидан фожиали заруратни сезаётганлиги билиниб турарди.

Бу гап ўрмонда, аккумуляторга уланган лампочка чароғон қилган штаб чодирда бўлганди. Чодирнинг орқа томонига вазият қанақалиги белгиланган харита илингани учун генерал-майор Чумаков қўлидаги кўрсаткични харита узра юргизиб, қисмларнинг командирлари ва штаб хизмати бошлиқларини армия турган йўналишдаги вазият ва корпус олдига қўйилган вазифалар билан таништирарди.

Майор Никитин чодирдан чиққанидан кейин полк комиссари Жиров харита олдига тиқилиброқ келди-да, ҳожати бўлмаса ҳам қўлини чеккасига қўйиб, Фёдор Ксенофоновичга мурожаат қилди.

— Уртоқ генерал! — Жиров ҳарбийча тартиб билан лекин бўшашганроқ қиёфада Чумаковнинг кўзларига талабчан тикиларди. — Узр сўрайман... Корпус эртага нимага тўқнаш келишини билмайман, Никитин эса полки билан асосий зарбага дучор бўлади. Мени булар билан қолишимга рухсат берсангиз!

Фёдор Ксенофонович гўё чолиб бораётиб қоқилиб кетгандай, ривожлантира бошлаган фикри ипини харита қаршисида бир зум йўқотаёзди. У Жировнинг кенг ва очиқ юзига қаради. Шунда қаттиқроқ тикилаётганидан Жировнинг юзи оқара бошлади. Чумаков шунда кейинги оғир кунларда сиёсий ходимларни ўз

ёнида сезгани, шунда улар сира жонига тегмаганларини ўйларди. Одам ўзининг юраги тепаётганини сезса, ўйлари ҳам эркинроқ бўлади... Вазият доимо кескин бўлиб турганда сиёсий ходимлар одамларнинг руҳларини кўтариб туришарди ҳисоби. Бунда суҳбат ушорлардан фойдаланишмасди. Уларнинг шахсий ибрати, концерт ишлари, қалтис жойларда доимо бўлишлари жуда иш берарди... Бугун Жиловнинг ўзи гап бошлаб қолди: «Сиёсий ходимларга ҳақиқий формани ҳалиям топишолмаган-да... Айниқса ҳозирги вазиятбопини». — «Сиз нимани кўзда тутяпсиз?» — «Кўкрагимиз билан яғринимизда улкан юлдуз тасвири бўлса, политрукнинг формаси қизил алвондай товланса!» «Буниси ортиқча. Қўпоровчилар бунингсиз ҳам ҳаддиларидан ошишяпти», — «Мабодо битта-яримта душманни кўрганда доздираса ё қўрқса, тирик юлдуз олисдан ҳам унинг қўрқувини тарқатиб юборадид-да» — «Юривчи жанговар байроқ бўлишни истаяпсизми?» — «Нима бўпти? Байроқ ранги билан юлдуз ранги битта, пролетардан чиққан, улар жанговар рамзлар сифатида битта мақсадга чорлайди». «Сизларга фуражка ўрнига гапирувчи репродукторлар ҳам бериш керакдир ҳали!» — деганди Чумаков ўшанда кулиб, Ҳозир эса у полк комиссари Жиловнинг ҳовурини пасайтириб қўйди.

— Маслаҳат бермайман, — деди генерал жаҳлини босиб. — Полкда сиёсий ходимлар бор. Сиз менинг сиёсий қисм бўйича ўринбосарим сифатида, қайтараман, корпуснинг асосий кучлари турган жойда бўлишингиз керак. Аҳволимиз майор Никитин ва унинг полки аҳволдан кам бўлмаслигига кафолат бера оламан.

Жилов ер сузиб, харитадан нари кетди-да, командирлар тўдасига бориб қўшилди.

Фёдор Ксенофонович ўша кунлари одамлар муқаррар равишдаги ўлим таҳликасида қолганларига қарамай, гўё ўзларини ўйламай қўйганларини, гарчи ўлим даҳшати ҳар бир инсон учун хос бўлса-да, улар ўлимни назар-писанд қилмай ўз ҳарбий бурчларини бажараётганларини кўп марта кўрганди!..

Кеча оқшом арафасида жанг сал тинчланганда немисларнинг жанговар тартибда жойлашган қўшинлари оорасида нотаниш маркадаги юк машинаси ёриб ўтди. Машинанинг баланд бортли улкан кузови қизил аскарларга лиқ тўла эди. Машина гангиб қолган немислар ёнидан елиб бораркан, қизил аскарлар улар-

га пулемёт ва автоматлардан роса ўқ ёғдиришарди Қизил аскарларнинг кўпларида ўлжа қурол бўлиб, овозлари борича «ура» деб бақирарди. Машина ўрмонга кирганида кузатув пунктига бориш учун ўрмон чеккасига чиқаётган Фёдор Ксенофонович турган жойида қотиб қолаёзди. Негаки, юк машинасини... кўр сержант-шофёр ҳайдаб келар, кўзи боғланган докадан қон сизиб турарди! Унинг ёнида старший лейтенант ўтирарди. Старший лейтенант кўр шофёр билан бирга рулни ушлаб, қаерда буриш, қаерда секинлатиш, қаерда тўла газ беришни буюриб келаётган экан.

— Старший лейтенант Колодяжний!— ўрмон йўлидаги юк машинасидан ирғиб тушган старший лейтенант генералга ўзини танитди.— Мотоўқчи полк разведка бўйича штаби бошлигининг ёрдамчиси!

— Младший политрук Иванюта!— рапорт берди ҳаяжондан ёноқлари қизариб кетган йигит кузовдан туриб.— Ҳарбий журналист!

Бу пайтда машинага яқинлашган полк комиссари Жиллов қизил аскарлар орасида журналист борлигидан бениҳоя хурсанд бўлди. Негаки, унга сиёсий бўлимнинг сиёсий маълумотлар журналига ёзиб борадиган ва ҳалок бўлган инструкторнинг ўрнини босадиган одам зарур эди.

Икки ўртада шундай суҳбат бошланди:

— Юк машинасини қайдан олдинглар?

— Немислардан тортиб олдик.

— Автоматларни қайдан топдинглар?

— Немислардан тортиб олдик.

— Нимага «ура» деб бақирдинглар? Атакага бормайтгандинглар-ку?

— Ўзимизнинг одамлар отишмасин, дедик-да.

Алоҳида бўлим вакили ҳар эҳтимолга қарши Колодяжний билан Иванютанинг ҳужжатларини текшира бошлади. Бироқ шу пайтда яқинроқдаги ўрмон чеккасида отишма бошланиб, одамларнинг овозлари эшитилди:

— Немислар! Қуршаб олишяпти!

— Автоматчилар команда пунктига ёриб ўтишди!

Вазият қанақалигини зумда аниқлаш ва тўғри қарорга келиш машаққат бўлган ўрмонда одамларнинг бунақа бақирлиқлари даҳшатли туюлади. Илдам ҳаракат қилиш керак, акс ҳолда, ваҳима кўтарилади...

— Ҳамма жангга!— команда берди генерал Чумаков.

— Ҳой, қуршовдан чиққанлар, менинг ортимдан!— қичқирди старший лейтенант Колодяжний.

Қизил аскарлар юк машинаси бортидан ўзларини ерга ташлаб, Колодяжний ва Иванюта кетидан отишма тобора кучайиб бораётган ўрмон чеккаси сари югуришди.

Қизил аскарларнинг ўлжа автоматлари шу ерда жуда ҳам иш берди. Немислар ўлжа қуролларнинг таниш овозини эшитиб, ўз одамларимиз билан тўқнашиб қолдик, деган хаёлга боришди-да, огоҳлантирувчи сўзлар айтиб, бемалол яқинлашиб кела бошлашди. Шунда «қуршовдан чиққанлар» группаси яхши ишлади. Ўлжа автоматлар ва таҳчил ўқ-дори кўпайди...

Старший лейтенант Колодяжний билан жангчиларга команда пунктини қўриқлаш топширилганди. Полк комиссари Жиллов траншеядаги уч оёқли стереотрубадан улар ўзларига хандақлар қазиётганларини кузатаркан, ёнида турган генерал Чумаковга мурожаат этди.

— Ажаб... Шу чоққача руҳий кайфият билан ахлоқий ҳолат ўртасидаги тафовутни ўйлаб кўрмаган эканман.

— Хўш, қандай хулосага келдингиз?— сўради генерал Чумаков полк комиссаридан.

— Хулоса шундоққина чиқиб турибди. Ҳозирда душмanning кайфияти кўтаринки. Куч унинг томонида, бизни сиқиб келяпти... Бироқ жанговар руҳ энгил ўлжа пайидаги бўрида ҳам бўлади. Маънавий устунлик эса, ҳаммасидан қатъий назар, ўзимиз томондир. Биз ўзимизни бандитлардан ҳимоя қиляпмиз, ўз тупроғимиз, озодлигимиз, ленинча ғояларимиз учун жон олиб-жон беряпмиз. Ана шу муқаддас туйғу дилимизга жо экан, бизни ҳеч ким энголмайди.

— Тўғри,— маънавий ғалабанинг моҳияти ҳақидаги бу таниш мулоҳазаларни қаерда ўқиганини эслашга уринаркан, кулиб қўйди генерал.— Бироқ энгилмаган ҳолда ҳозирги қопқондан тирик чиқиб кетсак ёмон бўлмасди...

Талай тармоқларга бўлиниб кетган қуршовдаги ана шу жанг фожиали интиҳосига етиб қолганди. Майсатордан наридаги ўйдим-чуқур сайхонликда Т-26 ва

БТ-7 танклари тобора кўпрэқ ёна бэшлаганди. Орқа томондаги жонга оро кирадиган ўрмонга чекиниш учун мушаклардан осмонга ўқ узиладиган пайтдаги сўнги имкон лаҳзасини қандай илғаб олса бўлади?.. Кейин нима бўлади?.. Фақат асирлик эмасми?!. Улишми? Гарчи ўлим ягона муқаррар нарса бўлса ҳам унчалар даҳшатли эмасди. Уша қалтис дақиқада ёнида ким бўларкин?

Фёдор Ксенофонович хўрсинигини ичига ютиб, стереотрубадан кўзини олди-да, боши сал айланаётганини сезиб, теварак-атрофига қаради. Шунда траншеянинг бруствери оша дурбиндан қараётган полковник Карпухинни кўрди. Карпухин кейинги кунларда гўё гаплашишу кулишни унутганга ўхшарди. Унинг кескин, қатъий овози энди фақат команда ва буйруқлар беришга яроқли кўринарди. Степан Степановичнинг имо-ишоралари ҳам гўё аламзадалик билан бажарилаётгандай қандайдир кескин, жаҳлли туюларди. Гўё эти устихонига ёпишиб, бўйда ҳам, гавдада ҳам ихчам тортган, ҳорғин кўзлари ақлли боқар, қийшайиброқ турган оғзидан эса исталган дақиқада буйруқ ёки сўкиш чиқиб кетадигандай эди. Бироқ ёши ўтинқираган полковник шунчалар ўзгариб кетганига қарамай, тиниб-тинчимаслиги, хандақлардан брустверга енгил ўтиши ва яна нимаси биландир йигит кишини эслатарди.

Траншеянинг муюлишидан полк комиссари Жилов чиқиб келди. У кўкрагидаги тасмаси елкасидан ўтган қора автоматини тўғрилаб қўйди-да, хавотирини яширмай деди:

— Йўлнинг нарёгидаги сойликда яна танклар тўдаланяпти. Кечасигача чидаш беролмаймиз... Тезроқ ўрмонга кетиш керак.

Фёдор Ксенофонович корпус жанговар бирлик сифатида тугади, деган фикрга тўла-тўқис кўникадиган дақиқа яқинлашаётганини анчадан бери сезарди. Бу эса у, яъни корпус командири энди командир эмас, деган гап эди... Қўшинсиз генерал. Бунақа фикрга кўникаш оғир. Гўё ўзингни кўрмаяпсану бу ишни охирига етказишга ўзинг ишонмаётгандай бўласан... Ҳа, умидсизлик генералларни ҳам аямайди. Шу ваддан Жиловнинг сўзлари аслида йўқ, дилини эзаётган айбни ҳар қалай сал юваётгандай бўлди.

Фёдор Ксенофонович Жиловга узоқ ва аянчли тикилиб қоларкан, барча сиёсий ходимларнинг харак-

терларида ва ҳатто ташқи кўринишларида ҳам аллақандай ўхшашлик, оламдаги барча нарсалар учун сезиларли масъулият ҳисси бўлади, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Бу жуда тўғри гап, нега деганда, ана шу кунлар ичида, энг қалтис жойларда кўрганди-да! Комиссарлар ва политрукларни улар чекинаётган жангчиларнинг пароканда группаларидан роталар тугаётган ва душман самолётлари бомбалар ёғдираётган йўлларда ҳам, душман сари бораётган бош отрядларда ҳам, душманни ўтказмаслик, ҳалок бўлсалар ҳам уни маълум вақт тутиб туриш мақсадида хандақлар қазиб қолган жангчилар орасида ҳам, қарши ҳужумга ўтган жангчилар орасида ҳам бор эдилар... Уруш бошланиши билан сиёсий ходимлар сони нақ ўн барабар кўпайганга ўхшарди. Корпуснинг сиёсий ходимларидан ташқари, жанговор чорраҳаларда ҳам уларнинг қанча-қанчаси учраганди!.. Улар Бош сиёсий бошқарманинг инспекторлари ва лекторлари, Ленин номидаги ҳарбий сиёсий академиянинг стажёрлари, ҳарбий мухбирлар эди... Улардан бирортаси ҳам хавфли зонани тарк этишдек ҳуқуқларидан фойдаланишмас, ҳаммалари бирорта иш билан банд эдилар...

— Ҳа, кетиш керак,— деди генерал оғир жимликдан кейин, сўнгра Корпухинга мурожаат қилди,— Степан Степанович, чекиниш маршини чалинг.

Карпухин шу заҳоти траншеядаги панада турган телефон қулоғини бураб, кимгадир буюрди.

— Мушаклар юқорига отилсин! Колодяжний, ниқобланиш масаласини ҳал қилинг!

Олдиндаги майсазорнинг нарёғида ҳар тарафдан осмонга қизил мушаклар отилди, ўтлоқ бўйлаб эса тутунли шашкалар бурқсий бошлади. Шамол даладаги тутунни кўтариб, қуюқ девор ҳосил қилгандан кейин, Чумаков траншеядан биринчи бўлиб чиқди-да, гўё бу кетиш энг даҳшатли нарса — маррани душманга топшириш эмасдай, ўрмон томонга юра бошлади. Карпухин, Жилов бир неча оперативчи командирлар, младший политрук Иванюта генералдан кейинда боришарди. Тутун девор силжиётган ёнбағирлик этагида Колодяжний қўмондонлигидаги муҳофаза жангчилари тизмаси кўринди, ўнг ва чап томондан ўрмонга алоқачилар, разведкачилар, сапёрлар чўзилиб боришарди.

Ўрмон чеккасига сал қолганда сира кутилмаган

иш бўлди. Ўрмоннинг дарахтлари қирқиб ташланган тор йўл томондан тўп ва милтиқлар авжига чиқиб, танк моторларининг овози кела бошлади. Орқа томонни қўриқлаётган қизил аскарлар жон ҳолатда нималардир деб қичқирганларича ўнг томонга ўрмон ёқасидан чоғиб боришарди. Шу заҳоти ўрмон чеккасида танклар кўринди. Улар бир, икки... ўнта эди... Немисларнинг танклари. Танкларнинг зирҳларидаги оқ ҳошияли қора хочлари шундан далолат бериб турарди...

— Тезроқ тутун томонга!— бўкирди Карпухин.— Менинг оргимдан!

Ҳаммалари шартта орқага бурилиб, ёнбағирликдан тобора яқинлаб келаётган тутун булутига жонлари борича югуришарди.

Фёдор Ксенофонович йўл-йўлакай қинини ечиб, тўппончасини олди. «Фақат асир тушмайман!»— Хаёлидан шу фикр сира нари кетмасди. У орқасига ўғирилганида иккита танк дўнгликларда чайқала-чайқала кетидан қувиб келаётганини кўрди.

Ёнбағирликда икки юз киши югуриб борарди. Ҳаммалари тезроқ тутун деворга, ундан ўтлоқдан нарида қора тақадай кўринаётган ўрмонга тезроқ етиб олишга ҳаракат қилишарди. Қани энди ўтлоқ билан ботқоқдан ўтиб олишса!

Орқа томонда эса моторлар гувиллаб, пулемётлар тариллар, тўплар қаттиқ гумбурлаб, тепадан ўқлар виз-виз ўтарди... Мана ўрилмаган ўтлоқ ҳам келди, ундаги қалин ўт-ўланлар тиззага урарди... Югуриш оғир эди... Бунинг устига шамол тутун ҳайдарди... Танклар қаерда ўзи?

Ўрмоннинг анави қанотига етиб олишса бас, етиб олишса бўлгани! Олишса қимир этмай турган, ваҳимали ва тунд кўринган сирли ўрмон ҳозир сира чидаб бўлмайдиган, даҳшатли ва ўз еримизда ўзимиз шу аҳволда чекинаётганимиздан одам номус қиладиган вазиятда қутқариб қоладигандай ёки орқада қолган ўрмонга ўхшаб бир балога гирифтор қиладигандай эди. Бу ерда, дала ва дарахтлар сийрак ўсган жойларда, таги бўш ўтлоқда ва қалин ботқоқликларда хуллас, теварак-атрофдан одамни ажал ёки асирлик кутарди. Рўбарўдаги ўрмондан ҳам автоматлар, пулемётлар ва тўплар ўқ сочар, танклар хатарли ҳужум қилиб келарди. Айни пайтда ўрмон осойишта бўлиб, у чорасиз одамларни бепоён бағрига олиб, яшириши ҳам мумкин

эди. Ушанда ҳар бир қизил аскар яна ўзига келар, ҳушёр фикр юрита олар ва ўзини яна қўлга олиб, нимадир қила оларди..

Оёқ тагида ботқоқлик чилп-чилп қилиб, кейин этик ўт устидан ҳам ботиб кета бошлади. Энди Фёдор Ксенофоновичнинг нафас олишга ҳам мажоли қолмагандай эди...

Ўрмон осойишта эди. Таги бўш ўтлоқдаги оломон ўрмон чеккасига сочилганидай сийраклашиб қолганди. Қизил аскарлар ўрмонга етиб олишга зўр берганлари учун энди нафасларини ростлаш, ўзларини бошишга ҳаракат қилишарди.

Генерал Чумаков ўрмонга силласи қуриган ҳолда етиб олди. Ариқдан ўтиб, майда дарахтлари қалин ўсган ўрмонга ўзи ҳам сезмаган ҳолда ўттиз қадам юрди, кейин чирик тўнка иси келаётган майсага юз-тубан ағдарилди. Ичидан нафаси қуруқ, ҳирқираб чиқди. Унинг ёнига Жилов, Карпужин, Иванюта, Колодяжний, ўзларини ташлашган, улар ҳар тугул, ола-тасир тўполонда йўқолиб қолишмаганди.

— Бирортанглар овоз беринглар...— деди генерал Чумаков хирқираб.— Ҳамма... тўғри Ғарбга юриб, икки... йўқ, уч километр нарида тўплансин.

— Эҳтимол шарққадир?— ҳайрон бўлди Жилов.

— Ғарбга!— такрорлади генерал аччиғи келиб.— Шарқда қўлга туширишади!..— Улар энди бизни тинч қўйишмайди.

Старший лейтенант Колодяжний бошқалардан кўра генералга яқинроқда эди. У Чумаковга ҳурмати-ни сақлаган ҳолда ажабланиб қараб қўйди, сўнгра ўрнидан аранг турди-да, ҳарс-ҳурс қилганича бирданига қаттиқ ҳайқирди:

— Буйруқни эшит!..

Теварак-атрофдаги дарахтлари сийрак ўрмонда одамлар ётишарди. Улар оғир-оғир нафас олаётганлари учун тердан қорайиб кетган гимнастёрка тагида кўкраклари тез-тез кўтарилиб тушарди.

— Буйруқни эшит!— такрорлади Колодяжний қаттиқ ва кескин овозда.— Ҳамма тўғри ғарб томонга юриб, уч километр нарида тўплансин!.. Команда сафма-саф етказилсин!..

Ўрмонда югуришдан чарчаган қизил аскарларнинг заиф ва хирқироқ овозлари эшитила бошлади. Улар буйруқни ҳар мақомда такрорлашарди

Уруш олти кундан бери давом этарди. Олти кеча-кундуздан бери Владимир Глинскийнинг Қизил Армия ҳарбий хизматчилари формасидаги абвергруппаси уйқуни ҳам, дами ҳам билмасди. Бўрилар инсон қиёфасида овчилар орасига тушиб қолганда қанақа талвасада юрса, абвергруппадагилар ҳам худди шунақа аҳволда эдилар. Уларнинг теварак-атрофларидаги ҳамма нарса ёнар, вайрона бўлар, йўллар узра қалин чанг-тўзон тарқалмас, улардаги қочқинлар оқими тинмас, булар орасида қизил аскарларнинг пароканда группалари ҳам кўринар, ярадорлар тушган машиналар ҳам ўтиб турарди. Осмон мотамсаро ва хира, булутлари сийрак ва ўзи пастак кўринар, гўё у ердан кўтарилган барча нарсаларни шимириб олганга ўхшар. Осмоннинг олисдаги уфқидан дам-бадам тўда-тўда самолётлар чиқиб қолар, буларнинг гувиллаши, бомбаларнинг портлаши ва одамларнинг фарёдларидан қулоқ батангга келганга ўхшарди шу кунларда.

Махсус вазифа бажарувчи отрядга бошчилик қилаётган «майор Питицин»га гўё фронт штабидан берилган ҳужжатлар ишончли бўлишига қарамай, қўпорувчилар фронт яқинидаги алғов-далғовда жуда гангиб қолишганди. Немислар бостириб кирган биринчи кундан бошлабоқ уларнинг «марралар бўйлаб ҳаракатлари» графиги бузилганди. Франция билан бўлган уруш тажрибасидан келиб чиққан ҳолда совет қўшинлари колонна-колонна бўлиб шарққа томон тартибсиз ҳолда чекинади, улар етиб келгунча кўприклар портлатилади, натижада ўша жойларда кўп минг киши уймалашиб қолади, шунда немис армиялари группаларидаги абверкомандаларга одамлар ана шунақа тўдалашиб қолган жойлар ҳақида радио орқали хабар берилади, деб хаёл қилинганди. Бироқ колонналар кўринмасди. Абверкомандадагилар радио срҳали буйруқ олишди. Унда кўприклар портлатилмасин, руслар охириги солдатлари қолгунча олишишяпти. Кўприклар кейин немис қўшинлари ўтишлари-га керак бўлади, дейилганди.

Бу ёқдаги ишлар ҳамма нарса очиқ-ойдин кўрсатилган харита олдида ўтказилган машқларга тамомила тескари бўлаётганди. Мўлжалга кўра, бугун, уруш-

нинг олтинчи кунида немис армиялари Минскни жуда ичкарилиқда қолдириб, Берёзинадан ўтиб кетишлари лозим эди. Улар эса куни кечагина қизил аскарларнинг Слоним районидаги қаршилигини енгишган бўлса ҳам танк колонналари душманнинг бузилган жанговар тартибини ёриб ўтолмай туради. Қўпоровчилар эса бир жойда туришолмас, доимо ҳаракатда бўлишлари, битта-яримтада шубҳа уйғотмаслик учун ўзларини актив ва бирорта керакли иш қилаётгандай кўрсатишлари зарур эди. Улар дам-бадам кўприклар олдида мудофаа қуриб, бунга қизиқсинганларига ва НКВД патрулларига фронт буйруғига кўра кўприкларни немис парашютчиларидан қўриқлаяпмиз, деб тушунтиришга мажбур бўлишарди.

Қизил аскарлар формасидаги парашютчилар ҳақидаги миш-миш бутун Белоруссияга тарқалганди. Шаҳарлар ва кичикроқ шаҳарчаларга кираверишда ҳужжатлар текшириларди. Чамаси, қандайдир абвергруппалар ёки ёлғиз агентлар қўлга тушганди. Глинский группасининг эса ҳозирча иши ўнгидан келарди. Группа уруш бошланишидан бир неча соат олдин жонини жабборга бериб, алоқа чизиқларини ишдан чиқарди, кейин Белостокдаги ёнилғи омборини портлатиб, олтита алоқа делегатини қўлга тушириб, қириб ташлади. Группа аста-секин шарққа силжиб, ҳаммаёққа ваҳима тарқатди, олдинги томонга авиадесантлар ташлангани ва немисларнинг танклари ёриб ўтгани ҳақидаги мишмишларни ёйди. Групадаги мотоцикллар ёнига мўлжал қилинганидай учта юк машинаси қўшилганди. Бу машиналар эҳтиёт бензини билан шу кеча Городец яқинида қўлга киритилганди. Тўғри, юк машиналари кўп ташвиш орттирар, нега деганда, ҳар тўхтаганларида уларга қочқинлар ёпишишарди.

Абвергруппа бугун тонг отганидан бери Мир билан Столбци ўртасидаги йўлда патрулик қиларди. Немис танкларининг ниҳояти Мир томонга ёриб ўтишлари кутилар, кўпоровчиларга эса совет қўшинлари мабодо Неман дарёси кечувида тўдалашиб қолгудай бўлишса, аравачасига тол жойланган мотоциклни кўприкда портлатиб юбориш буюрилганди. Бироқ танклар қаердадир ушланиб қолган, йўл эса бамисоли ариинига ўхшарди. Ундан аёллар ва эркалар, соллар ва ва болалар қатор-қатор бўлиб ўтишарди. Ярадорлар пиёда ва машиналарда келишар, бўлинмаларидан

яккаланиб қолган аскар тўдалари ҳам кўринар, улар ҳозир «йиғилиш пункти»ни қидиришарди. Қўпоровчилар учун ҳозир жиддий ишнинг ўзи йўқ эди.

Танклар қаерда қолди? Чекинаётган қўшинлар нега кўринмайди? Бу саволлар Владимир Глинскийни бошқалар билмайдиган нарсалардан хабардор бўлгани учун ҳам хавотирга соларди. Немис армиясининг ҳар бир группасига қарашли эҳтиёт йўлда кимёвий ўқ дорилар ортилган бир неча эшелон турарди.

Немислар мабодо ўзларининг қуруқликдаги қўшинлари ва авиациялари билан Қизил Армияни улоқтириб ташлай олмасалар, кимёвий қурол қўлланишини кутиш мумкин эди. Унда қўпоровчиларнинг ўзлари ҳам омон қолишмасди...

Радист кечқурун тўсатдан қуйидаги буйруқни қабул қилди: «Новогрудок орқали Мирга русларнинг катта автоколоннаси ҳаракат қиляпти, унда штабга қарашли ва махсус машиналар борлиги аниқланган. Бу колоннани Сервичь-Уша дарёлари ораллиғида тўхта-тинглар ва «пона» усули билан шимолдаги, Суланинг нарёғидаги ботқоқликларга сиқиб боринглар. Колоннани нимаики қилиб бўлса ҳам эрталабгача ушлаб туринглар».

Вазифа бениҳоя равшан эди. Қолаверса, «пона» усулини қўпоровчилар амалий машғулотларда бир неча марта ишлаб чиқишганди...

Тўққизта мотоциклдан олтитасини юк машиналарининг кузовига ортишга тўғри келди. Ҳар бир юк машинасига еттитадан қўпоровчи ўтирди, қолган олтитаси учта мотоциклга минишди. Юк машиналари шу заҳоти русларнинг колоннаси томонга ошиқди. Орқада мотоциклчилар шошилмай келишар, энг олдиндаги мотоциклда Совет инженерлик қўшинлари майори формасидаги ва кўкрагида ППД автомати бўлган Глинский ўтирарди. Қаршига, Столбци томонга ҳамма йўллардаги сингари одамлар, аравалар, машиналар тинимсиз оқарди. Мирдан ўтганларидан кейин мотоцикллардаги қўпоровчилар атайлаб юк машиналаридан орқада қолиб, чап томондаги чанг-чунг буталар оралаб кетган бўм-бўш йўлга бурилишди. Йўлдан ярим километр узоқлашганларидан кейин тўхташди. Радист рацияни келишилган тўлқинга тўғрилади. Қирқ минутлардан кейин юк машиналарида кетишган асосий группадан сигнал келди. Унда ҳаммаси план бўйича кетаётгани, автокалоннани учратишгани, унга тўқнаш-

май ўтишгани, колонна орқасига бурилиши билан ўрта-ўртага кириб олишга тайёр турганликлари айтиларди.

Энди ҳаракат қилиш навбати Глинскийга келганди. Аввало русларнинг колоннасини орқага қайтишга мажбур этиш лозим эди

— Гранаталарни улоқтиринглар, — деди Глинский мотоциклга ўтираркан, индамас шерикларига секингина. Унинг қорайган юзи ҳар сафар хавф туғилганда оқаргучийди.

Қўпоровчилар мотоциклларини йўлга буриб, буталарга граната улоқтира бошлашди.

...Яқинроқдаги буталар ортидан эшитилган портлаш овозлари қочқинларни ваҳимага солди. Номаълум хатар ҳар маҳал кўзга кўриниб турганидан даҳшатлироқ бўлади. Одамлар ўзларини йўлдан нарига уришди. Онда-сонда ўтиб турган машиналар ҳам тўхтаб қолди, уларнинг ҳайдовчилари олдинда бир бало борлигини сезишганди. Кузовда келаётганлар теварак-атрофга аланглашар, осмонда самолётлар кўрингудай бўлса, ўзларини пастга отишга шай туришарди.

Шу пайт торгина йўлдан кетма-кет учта мотоцикль елиб чиқди.

— Немислар!.. Танклар!.. — деб қичқирарди олдинги мотоциклдаги юзи офтобда қорайган ва бошига қорабандли фуражка кийган ҳарбий жон ҳолатда. У Глинский эди.

— Танклар! — дейишарди йўлдаги одамлар бир-бирларига. — Немислар!

Ваҳима юқумли касалга ўхшайди. Гоҳи пайтлар у бир зумда кўп одамларни гўё ақлдан оздиргандай иродаларини букиб қўяди. Мана ҳозир ҳам немис танклари яқинлашаётгани ҳақидаги хабар одамларни жавдарлар баланд ўсган далага, яқинроқдаги ўрмонга бориб тақаладиган сойликка улоқтирганди. Машиналар шоша-пиша орқага бурила бошлади.

Иккала қўли билан лик-лик қилиб бораётган мотоцикль аравачасининг бандига ёпишиб олган Владимир Глинский ваҳима тўлқини кучайиб бораётганини бадхоҳлик билан кузатарди. Мотоцикль елиб бораётганига қарамай, ўзларини ҳар ёққа ураётган ва рангларидан ранг қолмаган аёллар билан эркакларнинг қўрқув босган башараларини кўрарди.

«Баттар бўлинглар, ҳайвонлар, ярамас пасткашлар! — дерди у ичида ўч олаётганидан завқланиб. —

Фақат ашулалардагина куйлайдиган бор қахрамонликларинг мана шунинг ўзи!»

Йўлнинг кўз етадиган жойигача орқага қайтган машиналар кўтарган чанг қоплаганди. Машиналар шарққа кетадиган кичкина йўлга бурилишлари керак эди. Бу қўпоровчиларга қўл келар, чунки немисларнинг танклари гўё Мирга ёриб ўтганини руслар автоколоннасига бошқалар етказарди. Бироқ рўбарўдаги чанг-тўзон орасидан аравачаларига қўл пулемёти ўрнатилган иккита мотоцикль елиб чиқди. Олдиндаги мотоциклчи тўхтаглар, дегандай қўлини кўтарди.

— Нима гап?! — деди Глинский ҳамма мотоцикллар йўл чеккасида тўдалашиб қолганларида кескин қилиб.

— Ўртоқ майор, — кўк комбинезонли ва муҳофаза кўзойнаги таққан ёшгина лейтенант унга мурожаат қилди.— Биз ҳарбий қисмининг разведкасимиз. Қаёқдан келаётганларининг билишга рухсат этсангиз.

— Келаётган жойимизда ҳозир йўқмиз,— кескин жавоб қилди Глинский.— Лейтенант, аравангнинг орқага қайтар, йўқса, немисларнинг чангалига тушасан. Орқада танклар!

— Шахсан ўзингиз кўрдингизми?

— Кўрдик... Ҳатто санадик ҳам. Бу бизнинг вазифамизга киради. Мирга немисларнинг икки юздан ортиқ танки ёриб ўтди.

Лейтенантнинг ранги оқаринқираб, чамаси, қанақа қарорга келишини билолмай, иккинчи мотоцикль экипажига кўз югуртирди.

— Бурулинглар! — буйруқ берди Глинский.

— Ўртоқ майор, мен разведка қилишга топшириқ олганман.

— Бурилиб, кетимиздан юринглар! Бошлигингизга танклар ҳақида ўзим ахборат бераман.

Шу гаплар бўлаётганда йўл бўшади қолди. Шунда Глинскийнинг хаёлидан разведкачиларни олдинга ўтказиб, кетларидан отиб ташласакмикин, деган фикр ҳам лип этиб ўтди. Бироқ шу заҳоти буниси ақлдан бўлмади, чунки колоннадагилар улар йўқлигидан хавотирга тушиб, бир кор-қол бўлганидан шубҳаланишади, деб ўйлади.

Лейтенант қаттиққўл майорнинг буйруғига бўйсунди, бироқ орадан йигирма минут ҳам ўтмай, ҳаммалари биргаликда аҳоли яшайдиган каттароқ пунктга етиб келишди. Узун кўчанинги чеккадаги уйлари сояси-

да турган автомобилларнинг кети кўринмасди. Олдинда иккита броневик, енгил автомобиль ва фургонли махсус машинлар, улардан нарида эса солдатлар, командирлар тушишган, аллақандай хазина ортилган юк машиналари турарди. Колонна атрофида ҳарбий одамлар уймалашишар, олдинда бронемик ёнида бир неча командирлар қуршовида чорпахл, белида қатор тасмалари бор полковник кўриняпти. Глинский ўзларини булар кутиб туришганини фаҳмлади, чунки чеккадаги уйнинг баланд ўсган толидан дурбинини елкасига осган кузатувчи тушиб келарди.

Глинский аравачадан илдам тушди-да, полковникка ўзини жиддий тутган ҳолда кўндаланг бўлди:

— Майор Птицин, фронт инженерлик бошқармаси бошлиғининг оператив группасидан. — Кейин ҳаяжонланган ҳолда қўли остидагилар билан бирга шахсан ўзи кўрган немисларнинг икки юзта танки ва Столбци йўлини душманнинг мотопиёдаси ишғол қилганидан ахборот берди.

Полковник ҳужжатлар кўрсатишни талаб қилди. Глинский ўзини жуда бепарво тутган ҳолда кўкрак чўнтагидан ҳужжатларини чиқараркан, полковникдан мабодо рацияси ишлаётган бўлса душман ҳақидаги бу маълумотларни фронт штабига тезликда етказишни илтимос қилди.

Полковникда танклар ҳақидаги маълумотдан шубҳаланишга асос бўлмаганидек, Глинскийнинг ҳужжатлари ҳам гумонсиратмади. Чунки у йўлга чиқиш олдидан немислар Барановичи томондан ёриб ўтишлари мумкинлиги борасида огоҳлантирилган, бунинг устига яқиндагина Мир орқали Столбцига ўтолмай, бу ерда машинларда етиб келган бошқа «гувоҳ»ларнинг гапларини ҳам роса эшитганди.

Шундан кейинги воқеалар қўпоровчиларнинг кўнглидагидай бўлди. Колонна бурилди-да, қайтадан сафланиб, яна шимолга қараб юрди. Қўпоровчилар тушган юк машиналари бу пайтда колонна билан кетар, деярли унинг бошида эди. Колонна Неманинг шахобчаси бўлган Сервичга етмай ўнгга, шарқ томонга кетган дала йўлига бурилди. Неманинг бошроғидан нариги томонга ўтишганида кеч тушди. Глинский бу пайтда ўзининг олдиндаги юк машинаси кабинасига ўтиб олган, бу колонна ҳали шаклланиб улгурмаган мотопўқчи дивизиянинг штаб эканлигини ва у ичкари томонга силжитилаётганлигини билиб олганди. Штаб

билан бирга унинг махсус бўлимлари ҳам кетарди. Глинский харитани тиззасига қўйиб, унга теварак-атрофни солиштириб борар, қоронғи тушиши билан ўзига қарашли учта юк машинасини қаерда тўхтатишга энг қулай жой топишга уринарди. Ҳарбий колонналар ҳаракати қондасига кўра, улардан кейинда келаётган ва бир неча километрга чўзилган машиналар тўхташга мажбур эди. Колоннанинг бошидаги машиналар қўмондонлик белгилаган маршрут бўйича анча илгарилаб кетганидан сўнг Глинский машиналарнинг қолган қисмини бошқа йўлдан бошлайди. Яхшиям ҳайдовчилар қоидага қаттиқ амал қилишяпти. Олдиндаги машинанинг изидан кетишяпти. Бироқ энг олдиндаги, катта бошлиқларнинг автомашиналари қопқонга тушмаётгани чакки бўляпти-да.

Мана, тун ҳам бошланди. Фақатгина йўл бошлаб бораётган машиналаргина ниқобланган чироқларидан тор йўлга ингичка кўкиш ёруғлик тушарди. Глинский электр фонари билан ёритиб бораётган харита йўл яқин орада икки томонга кетишини кўрсатарди. Шунда у шофёрига машинани тўхтатишни буюрди... Колоннанинг бошидаги машиналар тобора илгарилаб борарди... Срадан бир дақиқа ўтар-ўтмас, уларнинг йўлда бор-йўқлиги ҳам сезилмай қўйди. Йўлда буралиб турган чанг қолганди холос. Яна беш минут орқада нималар бўлаётганига ҳушёрлик билан қулоқ солиб туришди... Ҳаммаёқ осойишта... Фақат олдинга...

Глинский орадан кўп ўтмай йўлдаги айрилишни кўрди.

— Чапга, — буюрди у шофёрга.

Йўл шимолга тобора бурилар ва Присуль ботқоқлигини четлаб ўтарди. Глинский терисига сиғмасди. Орадан яна пича ўтганидан кейин унинг юк машинаси йўл чеккасида тўхтади. Қўпоровчилар иккита машина ёнидан ўтиб кетди. Улар нима қилишларини билишарди. Бутун колонна улардан кейинда келар, бирорта ҳам одам заррача шубҳа қилмасди.

Глинский дум томонга ўтиб олиш учун ҳамма машиналар ўтиб бўлишини кутиб турди. Тез орада унинг юк машинаси олдида қўпоровчилар тушган учта таниш мотоцикль тўхтади.

— Колоннани қувиб ўтиб, йўлни разведка қилинлар, — буюрди уларга Глинский. — Ўзимизнинг одамларимизга тўқнаш келиб қолишимиз мумкин. Шунинг учун мушаклар тайёр турсин.

Қўпоровчилар бошқараётган мотоцикллар олдинга кетганига беш минут бўлди деганда, ҳаракатдаги машиналарнинг охиридан машиналар сигнали эшитила бошлади. Сигнал товушлари шундан кейин машинага ўтиб, колоннадан ўзиб борарди. Мана, Глинский ёнидан ўтиб бораётган машинлар ҳам сигнал чалди, сўнгра олдинги машиналар чинқира бошлади. Бу гўё товуш эстафетасига ўхшарди. Колонна шундан кейин зулматда тўхтади қолди. Йўлга ўнгу сўлдан далалар осойишталиги оқар, уни одамларнинг овозлари, кабиналарнинг эшиклари овози бузиб турарди.

— Ҳамма колонна бўйлаб тарқалсин, — буюрди Глинский кузовда қотиб қолишган қўпоровчиларга. Ўзи нималар бўлаётганини ҳали ҳам тушунмасди. Ҳар эҳтимолга қарши у ҳам юк машинасидан нарироқ кетиб, хавотирда одамларнинг гаплари ва теварак-атрофда бўлаётган нарсаларни жон қулоғи билан тинглай бошлади.

Колоннанинг бошига йўл четидан аравачаларида пулемётлари бор иккита мотоциклъ елиб борарди. Глинскийнинг ёнидан разведкачи лейтенантнинг таниш башараси лип этиб ўтди. Бу эса Глинскийни ҳушёр торттирди. Негаки, моторазведка броневтомобилларнинг олдида кетаётганди... Улар колонна ғойиб бўлганини сезиб қолишганмикин?

— Нега машиналар сигнал беряпти? — деб сўради Глинский ёнида тўхтаб, папиросини гугурт чақиб тутаётган командирдан.

— Колоннани тўхтатишга буйруқ, — деди у қоронғида кўзларининг оқини ялтиратиб. — Маршрутдан адашган бўлишса керак.

Шунда баногоҳ олдинда бақирқиқ-чақирқиқлар эшитилди, ўқлар узилиб, автоматлар тариллаб, дала узра из қолдирувчи ўқлар ялтираб учди. Глинскийнинг аъзойи бадани музлаб кетди: колоннадаги қизил аскарлар формасидаги қўпоровчилардан бўлак ҳеч кимда автомат йўқ эди.

Қўққисдан бошланган отишма ҳаммани уйғотгандай бўлди. Машиналарнинг кузовларидан қизил аскарлар таппа-таппа туша бошлашди, қуролларнинг шарақ-шуруғи эшитилди.

— Ҳамма ўз машинаси олдида тўплансин!

Колонна бўйлаб шундай команда тарқалди.

Глинский гўё ўзининг машинасини қидираётгандай юк машинаси олдидан тобора узоқлашиб, колоннанинг

охирига қараб борарди. У гарчи сабабини билмаса ҳам фош бўлганларига ақли етиб турарди. Глинский колоннадан ўзини далага, тун қўйнига ургиси келар, бироқ шу ернинг ўзида ўқ еб ўламан, деб қўрқарди.

Шунда ҳозиргина ўзининг одамлари кетишган олдинги томондан бирдан отишма бошланди.

— Колоннада қўпоровчилар бор! — Кимнингдир қаттиқ ҳаяжонли овози эшитилди.

Глинскийнинг ёнгинасида, юк машинасининг нариги томонида кимдир биттасига :

— Автоматлиларнинг ҳаммаси ушлансин! Сал қаршилиқ кўрсатишса отинглар. Уларнинг бошлиғи майор, — деб буйруқ берди.

Глинскийнинг назарида унга юзларча жуфт кўзлар қараётгандай эди. Автоматини шайлашга кечикканди, шунинг учун ҳам уни қўлига олди-да, нима қилаётганини ўзи ҳам сезмаган ҳолда ўқ узган кўйи гир айлашиб, йўл чеккасидан ўзини қоронғиликка отди. Эсхонаси чиқиб кетганидан жони борича югурар, гўё уйқудагидай оёғини негадир фалаж сезаётганига ҳам қарамасди. Яғрини музлагани учун ўнларча милтиқлар ўзига қаратилаётганини пайқаб, ўқ келиб тегишини кутарди. Чиндан ҳам орқа томондан ўқ овозлари эшитилди, тепасидан ўқлар визиллаб ўтгани ҳам қулоғига чалинди. Шундай бўлса ҳам чопишдан тўхтамас, бошоқларнинг қаттиқ тўлқинини кўкраги билан ёриб борарди. У чамаси анча нарига қочиб бориб, колонна қоронғилик қўйнида қолиб кетганида ўнг оёғининг тиззадан юқориси бирдан зирқирагандай бўлди, Глинский оқсоқланса ҳам бор кучини сарфлаб, қочишда давом этаверди. Унинг ўпкаси бўғзига тиқилиб, этиги қондан оғирлашгачгина ўзини ерга ташлади. Юраги гуп-гуп уриб, хирллаб нафас олаётганига қарамай, атрофдаги масофа туфайли секинлашиб бораётган ўқ овозларини эшитиб ётарди.

Глинский сал нафасини ростлаб олди-да, азбаройи қўрққанидан нарига, дала ичкарисига эмаклади. У машинлар вағиллаганча орқаларига бурилиб кетишаётганида жойида қотиб, теварагига чўкаётган жимликка қулоқ соларди. Шундан кейин дала сумкасидан шахсий пакет олиб, ўқ теккан оёғини галифесининг устидан бойлаб қўйди.

Глинский қўрқувдан кифтлари ҳамон муздайлигини сезган кўйи нималар рўй берганини хаёлидан ўтказишга уринди, қизил аскарлар одам чумолидай қай-

наётган колоннада қандай пайқаб қолишдийкин уларни? Абвергруппасидан яна ким омон қолганикин? Наҳотки бирортаси омон қолмаган бўлса?.. Унда Владимир Глинскийни соғ қўйишмайди. Абвер қаттиқ жазолашга қодир, қолаверса, ундан хиёнат қилдинг, деб шубҳаланишлари мумкин.

Хиёнат? Кимга? Немисларгами?

Глинский қон кетишини тўхтатиш учун оёғини қаттиқроқ докалашга уринаркан, гўё қалбига кўз ташлашдан қўрқаётгандай хаёлига келаётган фикрлар шу заҳоти ғойиб бўлаётганини сезарди. Ваҳимасини босиб, ўзидан ўзи жирканиб кетди. У энди гўё четда пайдо бўлиб, диққат қилаётган, вужудини зирқиратаётган саволларга чап бермоқчи бўларди-ю, аммо ҳатто кўзини очиб қарашга ҳам журъат этолмасди Ҳозир бу саволларга жавоб беришдан кўра осмонни қайтиб кўрмаслик учун чуволчанг бўлиб ерга кириб кета қолгани осон эди. Бу саволлар ҳали етилмаган, бир шаклга тушмаган саволлар бўлса ҳам ўзини ўзига аёвсизларча эслатиб турар ва гўё ўзингдан ўзинг қочиб қутулолмагандай бизларга ҳам чап беролмайсан, деяётгандай бўларди.

Шу пайт ногихон уруш арафаси почтада учратган генерал билан полковникнинг башаралари кўз ўнгига келди, разведкачи лейтенантнинг афти ҳам лип этдию йўқолди. Хужжатларини текширган полковникнинг кўзларидаги жиддият эсига тушди. Шунда у чамаси, биринчи марта буларнинг барини бақувват рус кишилари сифатида хаёлига келтирди. Ўзи ана шу кишиларга қабиҳ, махфий бегона қурол билан қўл кўтарганда. Қандай қилиб бу тупроққа унинг ашадий душмани сифатида оёқ босди? Теварак-атрофида бунақа маш-маша бўлиб турганида ҳоли нима кечади энди?.. Қанақа машмаша бўларкин? Немислар Россияни босиб олишганидан сўнг у отасининг мулкига қайтиб, қўмиб қўйган қимматбаҳо нарсаларини олади... Кейин нима бўлади?

Глинскийнинг ҳозир ўйлагиси ҳам, яшагиси ҳам, юлдузлари хира ялтираб турган, олислардан кучукларнинг вовуллаши эшитилаётган ва тепасидаги бошоқлар қуруқ шитирлаётган кечани сезгиси ҳам келмасди. У чалқанчасига ётди-да, кўзларини юмиб, гўё кўкрагидан тирик жон чиқиб кетгандай чуқур хўрсинди.

Олис кечмиш, отаси ёдига тушди...

Кекса граф Глинскийга одам ё меҳнати ва турмуш тажрибаси доирасида туғма жоҳиллигича яшаса ёки билим чўққиларини эгаллаган, ақлий даражаси билан бу мураккаб турмуш ташвишларидан баланд турган, гўзаллик қонунларини вужуд-вужудига сингдириб, ҳаётда тарқоқ поэзия, нафислик ва уйғунликдан қувона билишга қодир бўлгандагина гўзал бўла олади, деган фикр аслзода ота-боболаридан ўтганди. Графнинг фикрича башариятнинг фақатгина ўрта қисми, яъни билим ва маданиятдан жиндай баҳраманд бўлиб, ақлий заифликлари ёки шунинг оқибатидаги шармандаларча қашшоқликлари туфайли ундан нарига ўтолмаган кишилар балога гирифтор бўлгандилар.

Помещчик Святослав Глинский ана шу фикрга амал қилган ҳолда ўз ерида тер тўкаётган деҳқонлардан бирортаси ҳам маърифатли бўлмаслиги, ўзини балога гирифтор қилмаслиги учун ҳамма чораларни кўрганди.. Бироқ граф ўғиллари Николай билан ундан бир ёш кичик Владимирга билим бериш борасида пулнинг бетига қарамасди. Граф ўғиллари гўдаклигидаёқ хориждан тарбиячи ва муаллимлар ёллаган, улар ўғилларига француз ва немис тиллари, яхши одатлар ва музикадан таълим беришганди. Қўш ўғил вояга етишаркан, уларнинг қобилиятлари, диёнатлари ва одобларини кўрган мўътабар ота-онанинг боши осмонга етарди. Улар вояга етганларида дворянлик унвони ота мерос бўлганларга ўхшаб университетни битиргандилар. Николай иқтисодий, Владимир эса юридик билим олганди. Отанинг алоқалари ва таниш-билишлари, шунингдек, аслзодалардан эканликлари иккала ўғил подшоҳ саройи ёки министрликларда баланд мартаба эгаси бўлишларига кафолат берарди. Ун еттинчи йилнинг октябрида Николайнинг подшоҳ авлоди ва ватаннинг гуллаб-яшнаши йўлида ҳиммат билан хизмат қила бошлаганига бир йил бўлган, Владимир эса губерния суди палатасига энди ишга жойлашаётганди. У ҳокимият худонинг иродаси эканлиги, яхшилик ва адолат қонунларини тасдиқлаши, уларга кўра мулк муқаддас ҳолатдаги дахлсиз нарсалиги, унинг эгалари эса давлатнинг асосий таянчи эканликлари, давлат қонуни эса мулк эгаларини қўллаб-қувватлаяжасига одамларнинг ишончини мустаҳкамламоқчи ва бу ишни жуда ўрнига қўймоқчи эди.

Октябрь инқилоби фақат бутун Россиянигина ларзага солмасди. Халқ газабининг революцион тўлқинида асрлар давомида вужудга келган эътиқодлар, яхшилиқ билан ёмонлик ҳақидаги тасаввурлар, гўзал ва хунук нарсалар ҳақидаги хукмрон бўлган тушунчалар ҳам маҳв бўла бошлади. Ягона ватанга гўё яшин тушиб, у тенг иккига ажраб кетгандай эди. Эски давлатнинг вайрон бўлган пойдеворидан бошланган дарз халқ орасидан ўтиб, янги нарсалар вужудга келтирган, бу эса янги давлатнинг халқ қурган пойдевори ва унинг тепасида чаппар ураётган граждандар урушининг гирдоби эди.

Граф Глинский ўзларининг жоҳил ва эзилганликларига қарамай гўзал қалбли ва айнамаган бўлиб кўринувчи ўша одамлар қўлларига қурол олиб, қизил байроқ тагига тўпланганларига ишонч ҳосил қиларкан, газабни ошиб кетди. Мана шу нодонлар борча тартибларга қонунларни чиппакка чиқариб, бор газабларини нон топиб ейишларига имкон бериб, маърифатнинг айнитувчи таъсиридан муҳофаза қилиб келган валинеъматларига тўкиб сола бошлагандилар.

Воронеж губерниясида бойлар қўрғонига қўйилган ўтларнинг алангаси тез-тез кўзга ташлана бошлаганда Святослав Глинский иккала ўғлини дарҳол мулкига чақиртирди. Қоронғи тунда оилавий кенгаш бўлиб, унда Николай билан Владимирнинг ватан оғир аҳволда қолган йилда бекор ўтириши ярашмаслиги таъкидланиб, улар қўлга қурол олишадиган бўлди. Ота шундан кейин иккала ўғлига тилла червонли ҳамён тутқизди, уларнинг кўзлари олдида бор тилласи, қимматбаҳо тошлари, гербли қоғозларни тенг иккига бўлди-да, бир улушини мўмланган эман бочкачага солиб, қўрғон чеккасидаги кекса арғувон тагига кўмдирди. Бойликнинг ўзига тегишли қисмини эскигина саквояжга жойлагач, отлар қўшилиб шай турган фойтуннинг ўриндиғи тагига қўйди. Граф отхонасидаги энг яхши бияларга эгар урилиб бор шоб-шалоқларини таққан Николай билан Владимир отага кўндаланг бўлишдию, граф большевикларга қарши муқаддас жангда зафарлар тилаб, катта йўлгача кузатиб қўйди. Доннинг қуйи оқимига тезроқ етиб олиш йўлини ҳам ўргатди. Граф шу кечанинг ўзида рафиқаси билан Лискига жўнади, у ердан Ростовга етиб олиш учун поездга ўтириши керак эди.

Святослав Глинский одамлардаги қусурлар сабаби

борасида умр бўйи янглишиб келганига бирдан ишонч ҳосил этмаса, эҳтимол кўп вақт калавасининг учини йўқотиб юрмаган бўларди. Узининг юксак маълумотли ва рус дворянлигининг энг олижаноб аънавлари руҳида тарбияланган ўғиллари катта йўлдан яқинроқдаги дарахтзорга бурилиб, ота-онаси фойтунда ўзларини қўриқлаб бораётган бричкадагилар билан Лискига ўтиб кетишларини кутиб туришгани сўнгра қўрғон чеккасидаги кекса аргувон тагига келишганини билганида, бунга унинг юраги дош беролмаган бўларди. Ака-укалар қимматбаҳо бойлик жойланган бочкани ковлаб олиб, баравар бўлиб олишди-да, сўнгра бир-бирларига билдирмай улушларини фақат ўзларига маълум жойга кўмиб қўйишди.

Шундан кейин Николай Глинский қиличбозлик жангларидан бирида будённийчи жангчининг зарбидан ҳалок бўлибди, деган миш-миш тарқалди. Кекса граф Святослав Глинский ҳам дом-дараксиз бўлиб кетди. Владимир эса кўргилигини роса кўрди. Гражданлар урушидан кейин кенжа Глинский тақдир тақозоси билан Парижга бориб қолди. У қашшоқ, мазлум, бир бурда қора нонини топиб ейишга мажбур эди. Воронеж тупроғига кўмиб келган бойлиги эса то ўлгунича бемалол еб ётишига етарди. Владимирга большевикларга бўлган кучли нафрати куч-қувват берар ўзига-ўзи бахтсизлик фақат ақли заиф одамларнигина умидсизликка солади, ақли бутунларни мустаҳкамлайди, деб тасалли берарди.

У сира бўшашмас, ишонар ва кутарди... Асов тўлқин сингари ташланиб, ҳокимиятни ўз қўлига олган ўша оддий, қора халқ бу ҳокимиятни эплолмайди, деган умид Владимирнинг қаноатига қаноат қўшарди. Чунки ҳокимият улкан машина бўлиб, унинг мурватларини мингларча маълумоти юксак оқиллар биргалликда ҳаракатга келтиради. Россияда давлатни бошқарув сирларидан воқиф бир қисм одамлар қолган ҳам бўлсин. Бироқ улар Ленин ва унинг ёрдамчилари бошчилигидаги қора халққа, ишчилар оммасига хизмат қилмайдилар. Россиянинг муқаддас ерларида пролетар диктатураси деб аталмиш адолатсизликни қарор топтирмайдилар. Глинский шу сабабдан газеталардаги большевиклар, қизил Москва ҳақида чиққан ҳар бир сатрни топиб ўқирди. Хайриятки, француз ва немис тилларини яхши биларди. У ҳатто Ленин ва унинг фани ҳақидаги мақолаларга ҳам қизиқиб қолди, бунда

Россиянинг собиқ ҳукмдорлари қанақа хатога йўл қўйганларини, Россиядаги халқ исёнини нимага қонга ботиролмаганларини ва ҳоқимиятни қўлда тутиб қололмаганларини тушунишга уринарди.

Ленинизмнинг француз, немис ва бошқа миллат душманлари зўр ақл соҳиблари томонидан кашф этилган маданий дунё қонунларига суянган ҳолда ленинча гайритабiiй қарашлар асосида барпо қилинаётган давлат тез орада маҳв бўлишини каромат қилишарди. Улар ленинизмни тоғ этагига ғилдираб бораётган пўстлоқдан чиройли қилиб ясалган ва жингиллаши ҳам сохта чамбаракка ўхшатишар, оломон эса ана шу чамбаракка эргашиб кетяпти, дейишарди... Пастга ғилдираётган чамбарак ва унинг кетидан бораётган оломонни бошқариб бўлмайди. Уларни тўхтатиш мушкул. Бироқ ўша чамбарак ёнига қуён қўйиб юборилса оломон чувиллаб, чамбаракни эсидан чиқаради-да, қуённинг изидан тушади. Бу оломон ҳаракати қонунидир... Демак, ҳамма гап қуёнда, қандайдир янги ғояда. Маърифатли Ғарб ана шу ғояни вужудга келтириши ва Россияни ҳалокатли йўлдан сақлаб қолиши керак.

Ғоялар бирин-кетин туғилар, бироқ уларнинг қаноти ҳам, оёғи ҳам йўқ эди. Совет Иттифоқига қўпоровчилар билан қотилларни юборишга тўғри келди. Бироқ бу ҳам кутилган натижаларга олиб келмади. Энди сўнги нарса — Ленин мамлакатига қилинадиган ҳарбий интервенцияга умид қолганди.

Кунлар бирин-кетин ўтарди. Бир умид чиппакка чиқиб, иккинчиси туғиларди. Совет Иттифоқида янги иқтисодий сиёсат бошланганида буржуа назариётчилари эски зиёлилардан умидвор бўла бошладилар. Эски зиёлилар Совет давлатидаги истиқболлари бугунги кунларда ойлик маошлари билан чекланганини, ишлаб топган сўмлари котлет билан калишларига кетишини, ҳеч қанақа фойда келтирмаслигини кўриб бунга ишонч ҳосил қилганларидан кейин Совет ҳоқимияти билан ҳамкорликни йиғиштирадилар, деб ўйлашарди. Эски зиёлилар билан эса ўйнашиб бўлмайди. Улар ҳар қандай жамият тузуми иккита табақадан иборат бўлишини билишади: бирининг емиши иштаҳасидан кўпроқ, иккинчисининг эса иштаҳаси емишдан кўпроқ бўлади. Ҳоқимият шунда зиёлиларнинг иштаҳасини ҳисобга олмаса, зиёлилар жонимизни кимга дурустроққа сотиб, кўнглимизга ўтиришмаган бу ҳоқимиятга

қарши курашда кимга суянсак бўларкин, деб тева­рак атрофларига олазарак бўлаверадилар...

Ҳаёт эса вақт ипини ўз қонунларига кўра чуволти­ради. Францияда ишсизлик авжига чиқди. Аввало оқ танли муҳожирлар кўчага улоқтирилди. Улар орасида резина буюмлари устахонасида гўлоқ бўлиб ишлайди­ган юрист, граф Владимир Святославович Глинский ҳам бор эди.

Глинский каталакдай хонасининг ҳақини тўлаш учун пул топишда жуда ҳам қийналарди. Бунинг учун ўзида қолган у-бу нарсаларни — тилла узуги, соат, костюмини сотишга мажбур бўлди. Бироқ навқирон граф бошпанасиз қолган кун ҳам етиб келди. Шундан кейин ўртоқлари, танишлариникида ётиб юрди, бироқ бунинг ҳам чегараси бор эди. Дайдилик кунлари бош­ланди. Полицияга тўқнаш келиш хавфи ҳам туғилди. Мол-мулки ва ватани бўлмаган одамлар полициянинг қўлига тушиб қолишса қўлларидаги картдидантите­лари — паспортлари тортиб олинар ва маълум муддат қамоқда ётиб чиқишарди. Шундан кейин дайдига бўри билет-де сорти тутқизилар ва икки ҳафтада мамлакат­дан чиқиб кетиш таклиф этиларди.

Глинский юрист бўлгани учун Франция қонунлари­ни кавлаштириб, эски бир қонунни топиб олди. Унда ёнида беш франки бўлган ҳар қандай одам бошпанаси ва қиладиган иш иўқлигидан қатъий назар дайди ҳисобланиши мумкин эмас, дейилганди. Беш франк ишсиз одам учун анчагина пул бўлса ҳам одамларнинг майда хизматларини қилиб юриб, буни ишлаб олса бўларди.

Дарвоқе, Глинскийнинг ана шу кашфиёти ўзига жуда қўл келди. Ушандан бери беш франклик пулни паспортига елимлаб ёпиштирган ҳолда олиб юрарди. Энди у парклар, кўприк таглари, бегона уйларнинг йўлакларида ҳам тунашдан чўчимасди.

Владимир Глинский кейинчалик Милюковнинг «По­следние новости» газетасида ишлай бошлади. У ёзган нарсаларнинг асосий мавзуси — рус қочқинларининг мусофирчиликда қийналганлари ва большевикларни лаънатлашлари эди. Бир куни Глинский француз легионери шерга ўқ узаётгани тасвирланган ялтироқ плакат кўриб қолди. Плакат кўнгиллиларни ажнабий легионга ёзилишга даъват этар ва беташвиш ҳаёт билан ғаройиб саргузаштлар ваъда қиларди. Глинский ҳам шунга учгани учун кўп ўтмаёқ учинчи полк легионе-

ри сифатда Марокашга бориб қолди. Бу полк 1855 йилдаёқ генерал Боскенинг зуавлар дивизияси билан биргаликда Малахов қўрғонига биринчи бўлиб бостириб кирганди. Ҳозир рус графи кўксига тақиб юрган заррин ипаклардан бири ҳам худди улар устидан кулгандай: «Севастополь учун» деган маънони билдирарди.

Легиондаги хизмат — айтган билан тугамайдиган саёҳатнинг ўзи бўлди. Глинский Марокашнинг мутаассиф рифлар қўшинига қарши урушида қатнашди. Рифлар ўз сардори Абдул Карим бошчилигида Испания Марокашига ҳужум қилишганди. Глинский шундан кейин туареглар тўдасини Саҳрои Кабирда қувиб ҳолдан тойди. Туареглар сардори бўлган Бел Қасен почта ва савдо карвонларига ҳужум қиларди. Глинский кейинчалик Суриядаги дзурлар қабиласи исёнини бостиришда қатнашди...

Тақдир Владимир Глинскийни бало-қазолардан омон сақлади. Собиқ рус графи ўлим чангали ва беқиёс машаққатлар орасида бир умр яшагандай эди, у 1935 йилда Парижга соғ-саломат қайтиб келди. Ўрта ёш, ёнида бир оз маблағи ҳам бор эди. Оқ муҳожирларнинг журнаliga ишга кирди. Икки йилдан кейин тасодифий равишда немис журналисти Мюллер билан танишиб қолди. У немис миллати яқин вақтлар ичида ва унча олис бўлмаган ерларда ажойиб истиқбол яратишга ҳозирлик кўраётганини биринчи марта Мюллердан эшитди. Мюллер Глинский қалбида умид уйғотди. Глинскийнинг ҳам тамадди, ҳам ижод қиладиган столида янги китоблар пайдо бўлди. Улар анча-мунча эди! Улар Шопенгауэр ва Ницше, Гитлер ва Гинденбург, Гофман ва Бетман-Гольвег қаламига мансуб китоблар эди...

О, бу китобларда оқ муҳожирлар бир вақтлари умид боғлашган «қуён»лар энди кўринмасди! Большевикмни Германия, фақат Германия маҳв қилади, дейиларди уларда! Поль фон Гинденбург ўзининг китобларида Глинскийга диндорларча эътиқод билан эски немис руҳи қанча кулфатлару азобларга дучор бўлса ҳам қайтадан уйғонади, деб тушунтирарди. Башар цивилизацияси ва маданиятининг шунчалар туганмас бойликларини ўзига олган ва яратган Германия вужудида жаҳоншумул тарихий миссияга ишончи сўнмагунча ҳалок бўлмайди, деган фикрлар ҳам таъкидланарди.

Гитлер эса ашаддий мутаассиблик билан бу ишонч Германия вужудида яшаяпти, деб исботларди. Глинский эса Гинденбургга, Гитлерга ишонар, Фридрих Ницшени тавоф қиларди. Ницше уни жамиятга қул зарур бўлганидек, уруш ҳам давлатга шунчалар зарур, деб астойдил ишонтириб қўйганди. Буни шунчалар аниқ-равшанлигини қаранг: уруш қулликни вужудга келтирди; одамлар кулфат ва фожиаларда гўзалликни яратдилар; одамлардаги гўзаллик туйғусини йўқотмаслик учун уларни катта кулфат ва фожиага дучор қилмоқ зарур... Шундай қилиб, уруш истаги — ҳарбий давлатнинг соғлом сезгисидир. Инсоннинг уруш ҳаракатга солган ақли мўъжизалар яратади!

Мюллернинг гарчи кейинчалик умуман журналист эмаслиги маълум бўлса ҳам Глинский у билан танишганидан мамнун эди. Граф Глинский ана шу Мюллер сабабчи бўлиб, орадан бир неча ой кейин Германияга кўчиб ўтди ва большевизмнинг изчил душмани сифатида ўз нафратини катта мақсадларни кўзда тутадиган конкрет ишларга сарфлаш имкониятига эга бўлди.

Глинский Германияда Совет Иттифоқи территориясида ҳаракат қиладиган жосуслар ва қўпоровчилар тайёрлайдиган абвер мактабига кирди.

Олдинига уни юрист бўлгани учун совет қонунларини чуқур ўрганишга мажбур қилишди, кейин эса ўзи қизиллар ҳуқуқшунослигидан дарс бера бошлади. У айна пайтда умумий таълим курсини ўтар ва фашистлар Германияси разведка-қўпоровчилик ва жазо органлари системасини зимдан ўрганарди.

1941 йил июнининг бошларида Варшава яқинидаги Сулевюк деган каттароқ қишлоқдаги «шарқ йўналиши» деган собиқ разведка-қўпоровчилик мактаби базасига Канарис идораси «Валли» оператив штаби келиб ўрнашди. Бу штабнинг Совет Иттифоқи чегарасига силжиётган немис армияларига алоқаси бор эди. Бу армиялар ҳузурида абвернинг дала оператив органлари — абверкомандалар ва уларга бўйсунадиган абвергруппалар ҳаракат қила бошлади. Булар уруш арафасида Совет Иттифоқининг чегарадош районларига ташланганди. Ўзига топширилган ҳужжатларда Қизил Армиянинг майори Птицин аталган Владимир Глинский ана шундай абвергруппалардан бирининг командири эди.

Владимир Глинский чалқанчасига ётаркан, бошига қаттиқ, бесўнақай нимадир ботиб оғриётганини ва ана шу оғриқ билан бирга тобора кучайиб бораётган бир гувуллашни ҳам сезарди. У кўзини очиб, тубсиз ва чарақлаган осмонни кўрди. Уни қалин ўсган жавдарларнинг боши узра эгилган бўлиқ бошоқлари тўсиброқ турарди. Глинский нега бу ерда ётганини англаб олгунича бўлмай, осмондан моторлар овозини аён эшитиб, кўкда қанотларида қизил юлдузлари бор олтита бомбардимончи самолёт учиб бораётганини кўрди. Самолётлар паст учишарди. Уларнинг устидаги субҳидамнинг мовий тиниқлигида ниначига ўхшаган узун танали иккита «мессершмитт» ҳужум қилиш учун бурилишаётганди. Кўзларидан ҳали уйқуси тарқалмаган Глинский совет бомбардимончи самолётларини биринчи марта кўраётганлиги ва ҳозирги қандайдир ибтидоий уйғунлик учун осмонда совет қирувчи самолётлари етишмаётганини лоқайд кўнгилдан ўтказиб қўйди. Шу дамнинг ўзида гўё унинг тасаввури самараси каби нақ жавдарзор орасидан чиққандай осмонда иккита тўмтоқ тумшуқли самолёт пайдо бўлди. Улар ясси тумшуқларини баланд кўтарганларича «мессершмитт»ларни қўлга туширгани осмон бағрига кириб кетди. Глинский бундан ҳайрон бўлди-да, яна боши тагидаги бесўнақай нарсани сезди. Шунда у уйғонганини, осмондаги самолётлар хаёлидаги нарсалар эмаслигини фаҳмларкан, нимадандир қўрққандай шартта ёнбошмади. Баданини қаттиқ чидаб бўлмайдиган оғриқ зирқиратар, кўз олдида қора, кўкиш учқунли доғлар кезар, кўнгли ҳам айниброқ келаётганди. Шунда у оёғидан ўқ еганини эслаб, оғриқдан эмас, кўпроқ ожиз ҳолда қолганидан инграб юборди. У самолётлару осмондаги ҳаво жангини ҳам унутган кўйи галифесининг устидан ўралган докада қорайиб қотиб қолган қонга қараб, юраги орқага тортиб кетди. Оёғи ўзиникимасдай ва ерга ёпишиб қолгандай туюлар, ўқтин-ўқтин оғриқ эса гўё доканинг юқорироғидан чиқиб кетаман дерди.

Шу пайт осмондан пулемётнинг овози ва буриляётган самолёт моторининг кучлироқ гувуллаши эшитилди. Глинский кўзларини базўр баландга қаратганида офтоб нурларида ялтираётган «ниначи» ерга қийшайиб, орқасида тутунли из қолдирганча тушиб келаётганини кўрди. Осмондан фақат «мессершмитт»гина қуламаёт-

гадди. Глинскийнинг кўзи илғамаган мовий осмон қаъридан ёнаётган тўмтоқ тумшуқли самолёт ҳам тушиб келарди. У осмонда сарғиш из қолдирарди. Глинский ҳатто самолётдан учувчи юмалаганини ҳам пайқади. У нақ ўзининг тепасида пайдо бўлган оқ гумбаз билан парашют тизимчалари учудаги кишининг гавдасини ҳам тасодифан кўриб қолди.

Утакаси ёрилаётган Глинский нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, ёнгинасида ётган автоматини чангаллади-да, пастлаётган парашютчини мўлжалга ола бошлади. Учувчи жавдарзорда ётган Глинскийни ва нарироқда яна ниманидир кўраётгани учун ўша ёққа хавотирли қараб-қараб қўярди. У ўзига тўғриланган автоматни кўрганидан кейин ўнг қўли билан титроқ ҳолда юзини беркитди-да, битта тизимчани қўйиб юбориб, гавдасини ғалати букчайтириб олди. Глинский тепкини босди. Автомат шақиллади-ю, бироқ ўқ отилмади: ўқдон бўшаб қолганди. У автоматни ирғитиб ташлаб, тўппончасининг қинига ёпишди. Ерга жадал яқинлаб келаётган учувчи ҳам қўлини биқинига чўзди.

Шунда жуда яқингинадан, Глинскийнинг орқа тарафидан кимнингдир ёш, жарангдор овози эшитилди:

— Отма! Бу ердагилар ўзимизнинг одамлар!.. Қуршовдан чиққанлар!

Глинскийдан ўн метрча нарига этиги билан гупиллаб тушган учувчи тикка туриб қолди. Парашютнинг пучайган оппоқ гумбази ёнгинадаги жавдарга қат-қат бўлиб тушганди.

— Тезроқ бу ёққа чоп! — яна овоз эшитилди яқиндан.

Учувчи парашютнинг илгакларини чиқариб, тўппончасини олди-да, Глинскийдан сал нарига чопди.

— Бизга келе! — чақирди уни кимдир бесабрлик билан.

— Анави сизларнинг одамингизмасми? — ҳушёр тортиб сўради учувчи.

Бир дақиқадан кейин Глинскийни Иванюта, Колод-яжний ва бир неча қизил аскарлар ўраб олишди. Ҳозиргина парашютдан тушган ёшгина, қора кўз, устига учувчилар тужуркаси кийган учувчи ҳам шулар орасида эди. Бу уруш бошланишидан бир кун аввал Ленинградда, Нева бўйида Ирина Чумаковани авайлабгина қўлтиқлаган, севгисидан қўрқиброқ сўз очган

Виктор Рублев эди. У ҳозир теварагига қўрқа-писа қарар, ўзини ерда қарши олган одамларга сазолчан тикиларди.

— Кимсан?— сўради старший лейтенант Колодяжний жавдарзорда ётган оёғи бойлиқ майордан ҳайрон бўлиб.

— Кўрмаяпсанми? — жавоб қилди аччиғи келиб Глинский. У шундай қилсам, бу одамлар менга тезроқ ишонишга мажбур бўлишади, деб ўйларди. — Иккови-мизнинг устимиздаги формаларимиз бир эмасми?

— Форма-миз бирку-я.— Лейтенант Рублев ердан автоматни олди-да, дискаси бўшлиғига ишонч ҳосил қилганидан кейин деди: — Мабодо бунда ўқ бўлганда-чи? Яқиндан мўлжалга олувдинг-га!

— Сени немис деб ўйлабман! — Глинский бу хато-сидан қаттиқ изтироб чекаётгандай узрли қиёфада юзини бужмайтирди. — Кечир, укажон... Йигитлар, қарашворинглар!.. Кечадан бери шу ерда ўладиган бўлиб ётибман. Йўлдан қўпоровчини қувиб келувдим, кифтимдан ўқ едим, колонна бўлса кетиб қолди.

— Мабодо ўзинг қўпоровчимасман?— ишонқи-рамай сўради младший политрук Иванюта.

— Немисларнинг ичкари томонида шунақа ағанаб ётармидим?! — Глинский унга даргазаб бақириб, сў-кинди.— Бўлмаса, отиб ташлай қолинглар! Бир қадам ҳам босолмай турибман-ку!

Қизил аскарлар Глинскийни кўтаришганида у ёнгинасидаги ўрмонни кўрди. Кеча қоронғида уни пайқаманди.

Уруш етти кундан бери авжида эди...

Генерал Чумаков ўз группасини шарқ томонга жадал олиб бораркан, кечасилари далалар, ўтлоқлар ва ботқоқлардан, кундузи эса ўрмондан юришар, ўрни келганда сабр ҳам қилишарди. Отряд харита ва комп-лекс, тинимсиз разведка ва жангчиларнинг жасорати, маҳаллий кишиларнинг жасорати, маҳаллий кишилар-нинг ёрдами ва немисларнинг катта йўлдан четга чиқишга ва аҳоли яшайдиган пунктлардан қўрқишларидан, хуллас, ҳамма-ҳаммасидан фойдаланарди. Чумаковнинг корпуси маҳв бўлганидан бери тўрт кечаю уч кундуз ўтганди. Группадагилар қош қорайгандан то тонг отгунча юришар, кейин қўриқчи постлар ва махфий соқчилар муҳофазасида олти соат дам олишар, сўнгра эса чеккароқ жойларни разведка қи-

лиш, йўлларда қўпоровлар уюштириш ва озиқ-овқат топиш билан банд бўлишарди. Йўлда ботқоқлик, дарахтлар сийрак ўсган жойлар, кўкати қалин ўтлоқлар учраб, душманга тўқнаш келиш хавфи сезилмайдиган бўлса, кундузлари ҳам йўл босишаварди. Полковник Карпухин жанговар уставнинг ҳамма қоидаларига амал қилиб, сафардги муҳофаза хизмати-ни ташкил этган, группанинг бош ва ён тарафида қўриқчилар бўлиб, осмонни кузатадиган одам ҳам тайинланганди.

Фёдор Ксенофонович ҳам отряддаги кўпчилик одамлар сингари теварак-атрофдаги хавф-хатарга қарамасдан ўзини енгилроқ сезаётганди. Эҳтимол одамнинг ўзини доим ҳескин сезиши одат ёки ҳолат нормаси бўлиб қолар. Ҳолат нормаси эса жисмоний ва руҳий жиҳатдан ажралиб турмайди. Фёдор Ксенофонович эса буни ўзича — одам бемалолроқ иш тута бошлайдиган ҳолат деб биларди. Бунда одам ўз иродаси, ақли билан вужудга келган вазиятни баҳолаб иш кўради. Ҳамма учун жавобгар бўлсанг ҳам командир сифатида қилган ишинг учун ўзингга ҳисоб берасан. Жанговар вазифа билан вақт ўлчовли эканлиги маршрут танлашда чеклаб қўймайди. Қўшининг ўзинг ҳам тайёр бўлган ишларни бажаришга шай туради... Йўқ, бунақада, яъни бўлиб ўтган нарсалардан бошингни ҳам қилиб, бутун армияга одамлар олдида жавобгар бўлганингдан кейин рўй берган воқеаларда шахсий айбинг ҳам борлигидан эзилиб турганингдан сўнг генералга ҳам осон бўлмас экан. Чегарага яқин жойлардаги жангларда ҳамма ишлар ҳам кўнгилдагидай бажарилмаган, мавжуд кучлардан оқилона фойдаланилмаган, деган ўйлар хаёлингдан сира нари кетмайди. Бу ёғи нима бўлиши номаълумлиги ҳам юракни оғир тошдай эзади. Олдинда ҳали нима ишлар бўларкин? Ўзимизнинг қўшинлар томонга ёриб ўтишнинг иложи бўлармикин? У ёқда нималар бўлаётганикин?

Разведкачилар бир қишлоқда немислар Минскни олишибди, деган гапни эшитиб қолишди. Сира ишониб бўлмайди! Фёдор Ксенофонович эса эски чегара ортидаги истеҳкомларга ишонарди. У Карпухиннинг жанубга, Припятга чиқиб олайлик, деган фикрини рад этиб, отрядни деярли тўғридан бошлаб борарди. Чунки у ерда, Пинск ботқоқликларида бемалол ҳаракат қилиб бўлмасди. Немислар эса совет қўшинларининг пароканда бўлинмалари танклар юролмовчи Пинск ботқоқ-

ликларига ўзларини уришади, деган хаёлга бориб, ботқоқликлардан ҳеч кимни чиқармаслик пайида бўлишади.

Фёдор Ксенофонович Белоруссиянинг бепоён ўрмонларида қуршовда қолган жуда қўп жангчиларимиз кезиб юришгани борасида ҳам ўйларди. Мабодо мана шуларни бир жойга тўплаб, оғрядларга бўлиб, қурол, портлатувчи моддалар, радио алоқаси билан таъминлашса, немисларнинг омборларига ўт кетаверади! Уқ-дори ва ёнилғи таъминотига путур етказилса, немисларнинг армиялари ҳужумга ярамай қолади!

Эҳтимол, немисларнинг самолётлари Налибокск ўрмони ва бошқа массивлар устида шунинг учун ҳам тинимсиз изғиб юргандир? Кеча кечқурун иккита «мессершмитт» отряд ўрмон чеккасига чиққанида пайқаб қолиб, таваккалига бир неча майда бомба ташлади. Ушанда учта қизил аскар жароҳатланиб, Фёдор Ксенофонович ҳам ўзини асраб қололмади. Битта бомба юқорида, қарағайлар устида портлагани учун Фёдор Ксенофоновичнинг чап қулоғи тагидаги яноғи ачишиб, боши ғувиллаб кетди. У кафти билан ярани босиб тураркан, жағ мушаклари пайдан ўтолмай қолган осколканинг иссиқ думини сезарди. Шунда негадир қулоғидан қон келди.

Осколка суякка ёпишиб, қолгани учун уни олиб ташлаш ноилождай туюлади. Отрядда санитар ҳам, фельдшер ҳам йўқ, бунинг устига кеч кириб қолганди. Генерал жароҳатни осколка аралаш докалади-да, бошидаги қаттиқ оғриққа дош берганича отрядни нари бошлаб кетди.

...Одамлар урушда кунларнинг ўз номи борлигини унутиб қўядилар. Ушал субҳидамда ҳеч ким бугун якшанба — уруш бошлангандан бери иккинчи якшанба эканлигини хаёлига ҳам келтирмади. Фёдор Ксенофонович эса буни тасодифан эслади. Қуршовдан чиқиб, кечаси отрядга қўшилган жангчилар орасидаги кекса врач мураккаб бўлмаган операцияга тайёргарлик кўраркан:

— Уртоқ генерал, менда оғриқни қолдирадиган ҳеч нима йўқ. Сиз ҳушдан кетишингиз мумкин, — деб қўйди.

— Бир амаллаб тириламан, — маънос ҳазил қилди Фёдор Ксенофонович. Шунда бирдан ёдига тушди. — Бугун якшанба-ку, ахир!

Фёдор Ксенофонович тўнқада ўтириб, бошининг докасини шошилмай ечаркан, теварагида ётишган жангчи ва командирларга қарарди. Кечаси жуда қийналишган, қирқ километр йўл босишганди. Ҳатто чала жон полковник Карпухин ҳам ўралган плаш-палаткасини бошига қўйганича донг қотиб ухларди.

Худди шу пайтда Глинскийни Чумаков ҳузурига келтиришди. Глинский ярадор оёғини осилтирган кўйи младший политрук Иванюта билан нотаниш учувчи лейтенантнинг бўйинларидан қўлини ўтказиб олганди.

— Мана, кўпайишиб қолдик, ўртоқ генерал, — Колодяжный Глинскийга имо қилиб, хушчақчақ ахборот берди.

— Сизмисиз? — Фёдор Ксенофонович Крашанига келаётганида йўлдаги почтада учратган майорни таниб ажабланди.

— Худди шундай, ўртоқ генерал! — жилмайди Глинский. — Майор Птицин тақдир тақозоси билан сизнинг ихтиёрингизга келди.

— Буниси ким бўлди? — Фёдор Ксенофонович учувчилар тужуркасидаги лейтенантга қаради.

— Лейтенант Рублев! — ўзини таништирди Глинскийни суяб турган лейтенант.

— Уни ҳозир немислар уриб туширишди, — изоҳ берди Иванюта.

— Мен ҳам уриб туширдим! — Рублев младший политрукка аччиғланиб қараб қўйди.

— Ўртоқ генерал, — деди Колодяжный чўнтагидаги Глинскийдан тортиб олган тўппончани чиқараркан, ўсал бўлиб. — Сиз бу майорни танийсизми?.. Биз сал бўлмаса уни қўпоровчига чиқариб қўювдик.

— Қўпоровчи дейсизми? — Чумаков оғриқдан зўрға кулди. — Майор албатта, бизга совға эмас. Уни кўтариб юришга тўғри келади... Бироқ, битта шарти бор. У чиндан ҳам қўпоровчилик ишини билса олиб юрамиз.

Ҳамма генералга ҳайрон бўлиб қаради, Глинскийнинг қорайган юзи эса оқаринқиради.

— Қўлингиздан келадими, ўртоқ майор? — мурожат қилди унга Фёдор Ксенофонович, — фугаслар, мина қопқонлари қуриш, портлатгичлар ўрнатишни биласизми?

— Ҳаммаси қўлимдан келади, ўртоқ генерал! — гап нимадалигини билган Глинскийга жон кирди. — Фугасларни жуда хилма-хил ва оддий портлатгичлар

тортиладиган, босимдан ҳаракатга келадиган, ўзи ишлаб кетадиганлари билан қўйишни биламан. Бунга граната, ҳар қанақа снаряд, мина кетаверади! Ҳатто ёрилмаган бомба ҳам бўлаверади.

— Жуда соз! — деди Чумаков қониқиш билан. Колодяжний майорнинг тўппончасини қинига солаётганини кўриб, яна маъюс кулиб қўйди. — Сизни, майор Птицин, портлатиш иши бўйича инструктор қилиб тайинлайман.

Чумаков шундан кейин тишини тишига қўйиб, жароҳатидаги қотиб қолган докани кўчириб олди-да. врачнинг имоси билан ёйиб қўйилган плаш-палаткага чўзилди. Кўнглини хавотирми, қўрқувми босди. Бироқ ўзини хотиржам ва бемалол тутаётганидан бу сезилмасди. У оқ мўйловли, эскича пенснели кўзлари ялтираётган доктор ҳозир осколкани тортиб олиши ва осколкага қўшилиб, бошининг ғувуллаётгани ҳам аришини, урушнинг кети нима бўлишини, немисларни ўтган йиллар ичида роса тобланган Қизил Армиямиз қаерда ва қачон яксон қилишларини билолмай ўлиб кетишини ўйлаб бўлари бўлаётганди.

Фёдор Ксенофонович бутун вужудини музлатиб юборган хаёллардан эзилар, боши ҳам ўралган шинелда эмас, балки қизиган тошда ётгандай бўларди!

— На чора, бошлаймиз, ўртоқ генерал, — Фёдор Ксенофоновичга докторнинг овози олисдан келаятгандай туюлди. Шунда тепасида у ёнғоқнинг кўм-кўк баргларини акслантираётган пенснесини, ёнидаги плаш-палаткада атирли шиша, жигарранг бандли устара ва шофёрларнинг қора омбири турганини кўрди. — Оғир бўлинг...

Бу докторнинг юзи жуда танишга ўхшайди-я... Доктор кимни эслатапти? Бу мўйлов, пенсне, бурнидаги кўкимтир ингичка томирлари... Тепасига негадир тўртта солдат келиб туришди. Бунча барваста улар! Этикларидан ботқоқнинг қўланса ҳиди келаятганини айтмайсизми...

Атир суриқли пахта қулогининг пастини ёндириб юборди. Чумаков докторнинг бармоқлари ҳаракатидан осколка ёноғига анча ўрнашиб олганини сезди... Буниси нимага керак экан? Битта солдат уялганидан четга қараб, оёғини босиб ўтириб олди. Иккита бошқаси эса қўлларини икки томонга чўзган кўйи тик туришарди. Тўртинчиси эса, бош томонига ўтиб тиз чўкди-да, баҳайбат кафтлари билан чаккасини сиқди.

— Ҳой, қаттиқ сиқмасангиз-чи! — ҳазил қилди Фёдор Ксенофонтович афтини буруштириб. — Менинг генераллигимни эсингиздан чиқарманг!

— Афсуски, оғриқ генералларни ҳам аямайди, — деб қўйди доктор қуруққина.

Фёдор Ксенофонтович шунда докторнинг юзи Нил Игнатович Романовга жуда ўхшаб кетишини эслади. Қадрдон профессори тирикмикин?.. Ё...

Қулоғининг ёни азбаройи қаттиқ оғриётгани учун Фёдор Ксенофонтовичнинг тишларигача беихтиёр гижирлаб кетди. Иссиққина нимадир баданини жимирлатиб, пастга оқиб тушганини ҳам сизди.

— Чиданг— Фёдор Ксенофонтович докторнинг кескин овозини эшитаркан, у устара билан яноғини қирққанини ва омбири билан осколка учини илаштириб олмоқчилигини сизди. Темир темирга текканида боши шунақангги ғувулладики, гўё унда каттакон тошлар бир-бири билан уришаётгандай бўларди.

Фёдор Ксенофонтович баданидаги оғриққа бардош бериб бўлмаслигини ўйлаб турганида ана шу оғриқ бадтар кучайди. Бошини биров парча-парча қилаётгандай бўлар, ёмон ғувулларди. Фёдор Ксенофонтович бир силкиниб қўйиб, қаттиқ ингради-ю, бироқ ўзининг овозини эшитмади. У ҳушдан кетаёзган, ёруғ дунё кўзига қоронғи бўлиб, ўзи ҳам мана шу қуюқ зулматга сингиб кетгандай эди.

...Ҳарбий академиянинг узоқ, машаққатли ва қувончли беш йил умри ўтган ва кўча томонга ўйма нақшлар ишланган биносига қандай қилиб келиб қолди ўзи? Фёдор Ксенофонтович академиянинг биноси улугвор қад кўтариб тургани, унинг устки қаватлари зангори осмон қўйнидаги офтоб ёритган оролларни эслатувчи сийрак булутлар орасида кўринмай кетганига деярли ажабланмасди. Бинонинг кўкимтир ёғду таратаётган деразалари Чумаковга бениҳоя сирли туюларди. Бинонинг кўча томондаги гранит узра тепага ва пастга бўш тобутни эслатувчи ва кўпдан таниш, эшиксиз лентали лифтнинг кабиналари тушиб чиқиб турарди. Ана шу лифт кўп минглаб командирларни ҳарбий фан чўққиларига олиб чиққанди. Бу лифтлар ҳозир қаердайкин?.. Лифт ўзи корпуснинг ичида бўлиши керак, буниси эса ташқарида. Фёдор Ксенофонтович бунга ҳам сира ҳайрон бўлмасди.

Уни деразаларнинг бунчалар жонли ва тунд кўриниши хавотирга соляпти? Нимага қандайдир бир кор-

ҳол бўлиши сезиляпти?.. Олдинда бошига тушиши аниқ бўлган нима кутаётганикин?.. Шунда академиянинг катта, қорамтироқ эшиги очилиб, остонада эскича пенсне тақиб қўлида омбир ушлаган оқ мўйловли таниш доктор кўринди. Доктор бу ерга қандай қилиб келиб қолди? Ахир у Белоруссиянинг ғарбида, ер ҳозирда қонга ботиб, бомба ва снарядлар, душман солдатларининг пошналари ва танкларнинг занжирлари тагида инграётган жойда-ку... Йўқ, бу доктор эмас, Нил Игнатович Романов!.. У нимага энг яхши кўрган шогирдини учратганидан хурсанд бўлмаяпти? Пенсенинг тагидаги кўзлари ифодасиз, совуқ кўринар, оппоқ мўйлови эса гўё профессор ҳозир койиб берадигандай силкинardi.

«Юр, — деди унга Романов жиддий қилиб. — Сени кутиб турибмиз». У Фёдор Ксенофоновичнинг қўлидан ушлади, шундан сўнг икковлари ердан энгил кўтарилишиб, тобутга ўхшаш бўш лифтлар ёнидан ўтиб кетишди. Фёдор Ксенофонович тушларида кўп марта-лаб ана шунақа учганини, ўшанда ўзини энгил сезгани, вужуди шавқ-завққа тўлганини эслади. Ҳозир эса завқи келмас, эзилгани эзилган эди. У гўё бир одамга оғирлик қиладиган ёмон ва шармандали айбидан изтироб чекаётгандай эди.

Бино қаватлари пастда қолар, улар эса тобора кўтарилиб боришар, деразалар ҳамон ҳўмрайиб кўринарди... Мана, ниҳоят академиянинг сўлимгина чўққисига — кўринмас деворларига парқу гиламлар илинган катта залга ҳам етиб келишди... Деворлардаги гиламлар эмас, қўшинларнинг ўзаро марралари кўрсатилган топография хариталар эди... Креслолар ҳам қаватма қават қилиб қўйилганди. Уларда ўтиришган қандайдир, анча таниш одамлар юксак мукофотлари ва ҳарбий унвонларини билдирувчи белгиларини ялтиратган ҳолда унга синовчан тикилишарди.

Кўринмас деворлардаги хариталарни гўё туман босгандай бўлганди, Фёдор Ксенофонович булар рус қўшинларининг жанг майдонлари эканлигини фаҳмлай бошлади!.. Ана Святослав Киев Русининг кучини намойиш қилганча чалов босган чўлдан ўз лашкарини бошлаб бормасқда!.. Анави ўрмонлар орасида, Чуд кўлининг оппоқ муз текислигида Александр Невскийнинг полклари итвачча рицарларни ўлим исканжасига оляпти... Ёнгинада яна қандайдир жанг бўляпти.. Э, бу Куликов майдони-ку!.. Красний Холмдан то Красивая

Мечгача бўлган жойларда Мамай қўшинларининг жасадлари ётарди. Полтаванинг заррин гумбазлари мовий кенгликларда кўзга ташланади. Тепаликдаги Петр Биринчи швед қироли Карл XII ўлим даҳшатида Киевдан Туркияга қочиб кетаётганини истеҳзо билан кузатарди... Ана, Кунесдорфдаги жанглар тутуни ҳам кўзга ташланыпти, рус армияси унда Фридрих II қўшинларидан устунлигини кўрсатиб қўйганди... Янаям нарида Румянцев, Суворов, Кутузов рус қуролининг кучини намойиш қилган жойлар кўринарди. Ана шу жойлардан Александр Суворов зафарли юришлар билан ўтган минглаб чақиримлар келадиган йўллар бошланарди...

Манави эса, Наполеоннинг Россияга олиб келган ва уни Россиядан олиб кетган йўллар! Шаҳарлар ва қишлоқлар, ўрмонлар ва сийрак дарахтзорлар, дарёлар ва далаларга жанг нуқси урганди. Бородино тупроғи ҳам ўйчан ёстаниб ётибди... Бородино, Москва орқали Тарутинога элтувчи йўллар Банопартнинг жонини суғуриб олганди ҳисоби. Кутузов бу йўллардан ўз армиясини олиб ўтганди.

Фёдор Ксенофонтович профессор Романов тарихнинг бу сабоқлари билан уни роса бошлаётганини тушуниб турарди.

«Нега бундай қилдингиз, Нил Игнатович? — дерди Фёдор Ксенофонтович унга юраги зирқираб. — Нима, мен буларнинг зафарларини билмасмидим?..»

Кекса профессор чурқ этмай, дарғазаб қиёфада қовоғини уярди. Кўзлари қаёққадир, ён томонга боқарди. Фёдор Ксенофонтович ҳам ўша ёққа қараркан, граждандар уруши бўлиб ўтган бепоён майдонларни кўрди. Йўқ, улар майдонлар эмас, нақ хариталарнинг ўзи бўлиб, уларда учли найзалар — Қизил Армиянинг Антанта, Колчак, Деникин, Врангель қўшинларига берган зарбалари йўналишлари гўё қон томирдай липлип этиб турарди.

«Буларнинг нима ҳожати бор?» — яна илтижо билан сўради Чумаков профессордан.

Нил Игнатович унинг қўлидан ушлаб, қаватма-қават қўйилган креслоларда унсиз ўтиришган одамлар орасидаги узун йўлдан бошлади. Фёдор Ксенофонтович буларни танирди! Мана, Карл XII кўзларини чақчайтирганича Чумаковга кибрли ва синовчан нигоҳ ташлади... Наполеон Банопарт эса дағал даҳанини олдинроққа чиқарганича бутун кўриниши билан қотиб қолган

саволга ўхшаб турибди. Унинг орқасидан Гогенцоллернларнинг энг кейинги авлоди бўлган герман императори Вильгелм II хавотирли мўралаб турарди.

Фёдор Ксенофонтович бирдан қизиқсиниб қолди. У рус тупроғига яроқ кўтариб келган ғанимларга тикиларкан, кўзларида қандайдир ваҳима кўрарди... Улар Гитлер Россияни мағлуб этишини астойдил хоҳлашапти албатта!.. Ё йўқми? Эҳтимол улар Гитлерга менсимай қарашаётгандир? Бўлмаса-чи! Буюк Германия тахтига чиқиб олган ефрейтор ҳозир Наполеон Банопартнинг ўзи эпллмаган ишни қилишга чоғланаётганди-да!..

Фёдор Ксенофонтовичнинг баногоҳ бошидан ҳуши учди. У рус қуролига шуҳрат келтириб, босқинчиларни рус тупроғидан қувиб солганларни ҳам шу ерда кўрсам бўлади, деган хаёлга борганди.

«Ҳа, улар шу ерда»,— деб қўйди профессор Романов худди унинг дилидан ўтиб турган нарсани сезгандай жиддият билан.

«Ҳожати йўқ, Нил Игнатович, — ялинди Фёдор Ксенофонтович.— Мен жавобга тайёр эмасман!»

«Унда нимага тайёрсиз, ўртоқ Чумаков?» — кимнингдир жуда ҳам таниш овози эшитилди.

Фёдор Ксенофонтович ўгирилиб қаровди, залда ҳаётдан аллақачонлар кўз юмган одамлар йўқлиги, академиянинг қадимий, ўтмишнинг жонли манзараларини ифодалаб турган деворлари ҳам қолганини кўрди. Энди фақат бўм-бўш Қизил Майдон бор, ўзи ундаги Ленин мавзолейи олдида «смирно» турарди. У намойишлар вақтида худди шунақа турарди. Буларнинг бари тушига кирган албатта! Қизил Майдондан бошқаси. Қулоқларида эса таниш овоз ҳамон жангларди.

«Мен Ватан йўлида жон фидо қилишга тайёрман!» — жавоб қилди Фёдор Ксенофонтович.

«Бу камлик қилади!»

«Мен Ватан учун жонини берадиган қўшинни бошқаришга тайёрман!»

«Буниси ҳам камлик қилади! Қўшинни бошлаб, ғалаба қилиш керак, ўртоқ Чумаков!..»

Фёдор Ксенофонтович кимнингдир атир ҳидли қўли бошини докалаётганини сезиб, кўзини очаркан, врачнинг юзинигина кўрди.

— Мана, ҳаммаси яхши бўлди, ўртоқ генерал,— деди врач тасалли бериб.— Жароҳат хатарли эмас,

биноқ овқат чайнашда ҳозирча қийналасиз. Унга стрептоцид порошоги сепиб қўйдим.

— Бу анчага чўзилдими?— сўради Фёдор Ксенофонович.

— Беш-олти, минут,— жавоб қилди врач доканинг ичини бойларкан. Кейин пенсенини тўғрилаб, ўрнидан турди.— Бирор соат ётинг.

Фёдор Ксенофонович беҳуш ана шу озгина пайтида узундан-узун ва анча тиниқ туш кўрганига ҳайрон бўлди. Кеча Налибокс ўрмонида кундузи дам олганларида уйқуси келмай Россия чиндан ҳам кўп босқинчиларни кўргани, кўп қон тўкилгани ва анча азоб тортгани, улуғворлиги эса асрдан асрга ошганлиги ҳақида ўйлаганини эслади. Мана, ўша фикр-ўйлари йўқолиб кетмай, тушида эртақ янглиғ тусга кираркан, ҳарбий санъат тарихини ўрганганида дилига жойлашган жанглари тасавури мададида кўз олдига жонли ҳолда келтирганди.

Чумаков ётган ердан салгина нарида врач Глинскийни ёнгоқ тагига ёзилган шинелга ётқизиби ишга киришганди.

— Афсус, қойилмақом галифейингизни кесишга тўғри келади, ўртоқ майор,— деди врач таассуфда.— Оёгингиз шишган. Ёки шимингизни ечиб олишга уриниб кўрсакмикин?

Глинский шимини ечиб олишларига рози бўлди. Жангчилардан бири ўша заҳотининг ўзида шим билан қўнжи қирқилган этикни олиб, нарироқдаги сувда қонини ювиб келгани кетди. Унга бу ишни биров буюрмаганидан Глинский ажабланди. У врачнинг ўқ тешиб ўтибди, суякка тегмабди, иккала томондан ҳам кўрса бўлади, деган сўзларини тингларкан, теваарак-атрофида бўлаётган нарсалар ва ўзининг омади келганига ишонини ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, олазарак бўларди. Манави генерал билан анави арча тагида ҳуррак отаётган полковникни ўшанда почтада отиб ташласа бўларди асти. Бундан чиқди. пешонаси ҳали ҳам ярақлаб турган экан. Энди сабрга зўр бериб, одамларга кўз-қулоқ бўлиб юриш керак. Наҳотки, отрядда аҳвол танглигини ва ҳаммалари тирик қолмасликларига тушунадиган ва хатини олиб ўрмондан билдирмай чиқиб кетишга ва йўлда учраган биринчи немис офицерига мурожаат қилишга кўнадиган бирор одам топилмаса? Армиянинг дала абверкомандасига ёки «Валли» командасига радиограмма бе-

риш, ўзининг координати ва отряд маршрутини етказиши лозим. Ўшанда руслар штаби колоннасидаги мағлубиятини кечиришади. Бу ерда анча йирикроқ қўшилма борлиги кўп нарсалардан сезилиб турибди... Бироқ буни эплолмаса-чи? Манави генерал отрядни ўз одамлари турган жойга олиб чиқса-ю, абвернинг кадрларидан бўлган граф Глинский ўша томонга ўтиб қолса нима бўлади? Отряддан бир оёқда қочиб кетолмайди-ку!» Майор бизга совға эмас. Уни кўтариб боришга тўғри келади»,— Глинскийнинг эсига генералнинг шу сўзлари тушди... Бу ҳайвонлар кўтариб кетишади ҳам! Уларнинг кўплигини кўрмайсизми. Ҳаммаёққа қўриқчилар пости қўйишган. Немис армиясига қарши қўпоровчилик ҳам уюштиришмоқчи...

Бу қанақа одамлар ўзи? Улар нимага ишонишади?..

Глинский хаёлига келган саволлардан боши берк кўчага кириб қолди. У ниманидир тушунолмаётганди. Энг муҳим ниманидир тушунмасди. У олдидаги сирли одамлар бўлган русларнинг қалбларига кўз ташлаёлмаганди. Улар ўзининг тасаввуридаги нодон ва ҳеч нимага қизиқмайдиган, интилишларининг ҳам тайини йўқ жоҳил одамларга сира ҳам ўхшамасди...

Генерал Чумаковнинг отряди кечқурун яна шарқ томонга, уруш сурони олов сочиб турган тун қўйнига йўл олди.

26

Ирина Чумакова «Художественный» кинотеатри олдидаги тўхташ жойида троллейбусдан тушди. Бу ердан метронинг «Арбат» станциясига жуда яқин эди. Подполковник Рукатов унга худди ўша ерда учрашув тайин қилинганди. Ҳа, бу ўша, кадрлар бошқармасидаги «стол бошлиғи» Алексей Алексеевич Рукатовнинг ўзгинаси эди. Ирина ҳозир худди шу одам билан учрашиши керак бўлиб, отаси генерал Чумаковнинг ғалати ва тасодифий сабаблар билан катта командир унвони эгаси бўлиб олган бу одамга тоби йўқлигини билмас, бундан хабари ҳам йўқ эди. Башарти, Ирина отасининг Рукатовга тоб-тоқати йўқлигини билган тақдирда ҳам ҳеч нима қилиб бўлмас, гарчи салобатли ва ёши бир ерга борган бу одамнинг хушторлик пайидалиги кулгили ва уятли бўлишига қарамай, барибир учрашувга бориши лозим эди.

Ирина устига ялтироқ батист кўйлак кийиб, тўқ-сариқ дуррачасини елкасига ташлаб олган, оёғида яп-янги туфли бўлгани учун ҳар кунгидан ҳам чиройли кўринар, шу важдан кўчадаги ўткинчиларни ҳам ўзига қаратмай қўймасди. Бошқа пайт бўлганда у одамлар завқланиб ва ҳаваслари келиб қараётганларини кўрганида ичида хурсанд бўлар, чиройли бўлиш зўр нарса эканлигини кўнглидан кечириб ҳам қўярди. Сочи чиройли турмакланган бошини янада баландроқ тутиб, бепарво ва парвойифалак ҳолда кетаверарди. Ҳозир эса кўзига ҳеч нарса кўринмас, гўё қаерга ва нима учун кетаётганлигини ҳам сезмасди ҳисоби. Шу кунлари юраги жуда эзилиб кетганидан кўкрагига бамисоли совуқ бир тош келиб қолгандай туюларди.

Уруш... Нил Игнатовични дафн қилишаётган куни тўсатдан уруш бошлангани ҳақидаги хабар етиб келганди... Дафн маросими ҳам шоша-пиша бўлди, кўп одам қатнашмади, бироқ ҳарбийча иззат икром кўрсатилди. Ҳарбий оркестр мотам куйларини чалиб турди, Нил Игнатович Романов кўп йил ишлаган академиядан келишган вакиллар видолашув нутқлар ирод этишди, Ваганьковский қабристонига эса қизил аскарлар сафи милтиқлардан уч марта ялписига ўқ узди.

Профессорнинг дафн маросимидан кейин унинг кекса рафиқаси Софья Вениаминовна қаттиқ оғриб қолди. Ирина ойиси билан кечасию кундузи уни боқиб ўтиришарди. Бунинг устига, фронтдан шунақанги даҳшатли хабарлар келардики, эшитган одамнинг бўлари бўларди. Немислар Болтиқбўйининг деярли ҳаммасини ишғол қилишган, Украинада аёвсиз жанглар кетарди... Отаси қаердайкин?.. Тирикмикин?.. Ҳамма нарсалар Ирина ўйлаганидан бутунлай бошқача бўлаётганди. Қизил Армия нима учун немисларни ғарбга қувмаяпти, отаси нимага бошқа генераллар қаторида полкларини жанговар байроқлар остида Берлин тарафга бошлаб бормаяпти?

Софья Вениаминовна беш-олти кун касал бўлиб ётди-да, тинчгина ва беозор оламдан ўтди. У кундузги чойдан кейин уйқуга кетди-ю, қайтиб уйғонмади.

Иккинчи дафн маросими ҳаммаларини жуда қийнаб қўйди. Бу ҳақда ўйлаш қанчалар изтиробли бўлмасин, бироқ ўлган генерални дафн этиш бошқа-ю, генералнинг хотинини дафн этиш бошқа-бошқа нарса экан. Бунинг устига, уруш бошланиб, одамлар бошига

оғир ташвишлар тушган кунларда. Хайриятки, Ирина-нинг онаси Ольга Васильевнанинг калласи ишлаб қолиб, эрининг Мудофаа ишлари халқ комиссарлигида ишлайдиган дўсти ва профессор Романовнинг шогирди полковник Микофинга қўнғироқ қилди. Полковник Микофиннинг қўлидан бирор иш келмаса ҳам у ўтган дафн маросимидаги сингари жуда ҳаракатчан ва басавлат подполковникни юборди. Ўша подполковник Рукатов бўлиб, Ирина кейинчалик у билан яқинроқ танишиб олганди.

Иккинчи дафн маросимидан кейин Иринанинг ойиси омонат кассадаги пулни олиш ва Москвага унча-мунча кийим-бош келтириш учун Ленинградга жўнади. У нимагадир Ленинградда ушланиб қолганди. Ирина эса бегона квартирада ёлғиз ўзи бекалик қиларди. Бу квартира энди унга қадрдон уй бўлиб қолиши лозим эди. Ирина отасидан қаттиқ хавотир олар, Ленинграддан қайтмаётган онаси ҳам сира хаёлидан кетмасди. Гоҳида учувчи Рублевни ҳам эслаб қўярди. У ҳам ҳозир ғарбда бўлиб, қаердадир душман билан жанг қиларди. Тўғри, Виктор билан бор-йўғи икки марта учрашганидан кўнглида унга нисбатан жиддийроқ туйғу уйғонмаган, ҳатто афт-ангори ҳам эсида яхши қолмаганди. Шунга қарамай, гоҳида уни соғинар, қувончли ва ёрқин нимасидандир айрилгандай ачиниб қўярди.

Ирина кинотеатр ёнидан метро томонга бамайлихотир ўтди-да, бир неча зина кўтарилиб, қиррали устун олдида тўхтади. Ўша ердан Мудофаа халқ комиссарлигининг биноси томонга қаради. Бинонинг деворлари қўнғир ва тўқ жигарранг бўёқ билан қўполдан қўпол қилиб бўялган, Иринанинг фаҳмича бу ҳаводан кузатишни қийинлаштириш мақсадида қилинганди. Деразаларнинг ойналарига Арбат майдонидаги барча биноларнинг деразаларига ўхшаб, узунасига ва кўндалангига қоғозлар ёпиштирилган, бу бомбардимон пайтидаги сақлайдиган чоралардан бири эди. Ирина метро станцияси билан Гоголь хиёбони оралигида майдонни кесиб ўтишаётган одамларга кўз ташлади. Улар орасида ҳарбий кишилар ҳам анча-мунча кўринарди... Иринанинг ўзи ҳам бугун Можайск кўчасида кўрган қизларга ўхшаб гимнастёрка, кўк юбка ва оёғига кирза этик кияди. Ирина кўрган қизлар кўчанинг ўртасида нақ денгиз рўдапосига ўхшаш газла баллоннинг қорнига бойланган аргамчидан тут-

ганларича шошилмай боришар, газли баллон қўлланиладиган ҳаво тўсиғида аэростатларга мўлжалланганди. Энди ҳеч қанақа институтда ўқимайди, вақти эмас. Москвада асло қолмайди, фронтга, отасига, лейтенант Рублевга яқинроқ жойга жўнайди... Қани энди, ойиси Ленинграддан тезроқ кела қолса-ю, ўзи подполковник Рукатовдан отаси ҳақида яхши хабар эшита қолса...

Ирина Алексей Алексеевич Рукатов билан Софья Вениаминовнанинг дафн маросимидан кейин икки марта учрашганди. Рукатов ана шу аянчли учрашувлардан кейин икки марта Иринани Можайск кўчасидаги уйига кузатиб қўяркан, йўл-йўлакай фронт воқеаларидан гапириб берганди. У ҳаёт ҳақида ғалати ва жимжима фикр юритар, хўрсинар, шахсий ҳаёти пачавалигидан нолирди. У Иринанинг отаси ҳақида бирор нима аниқлашга ҳали муяссар бўлолмаганди. Бугун аниқлашга ваъда берганди... Ирина яна Гоголь хиёбони томонга қаради-да, ҳаётда ғалати нарсалар кўплиги борасида хаёл сура бошлади. Мана Алексей Алексеевич Рукатов... Еши қирқдан кам эмас, ўзи эса ўн саккизда. Атрофида уймалашяпти... Отаси тенги одам-а!.. Кўчадагилардан ҳам номус қилади киши... Ё бўлмаса, анави етти туғиб, бир қолган қариндошлари бўлмиш Сергей Матвеевич. Нил Игнатовичнинг дафн маросимида у ҳам келувди... Ойисига шунақанги термулиб қарардики, бундан Ирина қизариб кетди. Нуқул «Оленька», «Оленька» дейди... Дадасининг ўзи ойисини бунақа демайди. Булар Иринадан ниманидир беркитишяпти... Ҳа, Ирина ойисини бор гапни айтиб беришга мажбур қилади.

Ольга Васильевна Иринага нимани ҳам айта оларди? Ҳар бир одам тақдирининг бошида қандайдир маёқлари бўлади, улар воситасида ўтмишга нигоҳ ташласа, бошидан кечирганлари янада яққолроқ кўринади...

Ҳозирда таниб бўлмайдиган даражада савлатли ва ўзига мустақил одам бўлиб кетган Сергей Матвеевич билан Невский кўчасида тасодифан учрашиб қолганлиги туфайли Ольга Васильевна Чумакова те-варацидагилар ўзини шунчаки Оленька деб аташган ўша олис ва унутилаётган кунларни хотирида жонлантирди...

Сергей Матвеевич Романов билан Ольга Васильевнанинг бир-бирларига қариндошликларини тушунти-

риб бериш жуда ҳам мушкул, тўғрироғи, улар қай-насалар ҳам қонлари бир-бирларига қўшилмайдиган қариндош эдилар. Сергей Матвеевич профессор Нил Игнатович Романовнинг ота томондан набира жияни, Ольга Васильевна бўлса, Нил Игнатовичнинг рафиқасига она томондан туғишган жияни саналарди. Улар ана шу арзимас кўринган нарса туфайли бундан йигирма йилдан кўпроқ олдин танишишган, унда бир-бирларини Оля ва Серёжа деб чақиришарди.

Оля танишгунларига қадар кўп нарсаларни бошидан кечирганди. Отаси вафот этиб, ўзи туғилиб ўсган уйлари сотилган, ўқийтган гимназиясини ташлаб, Воронеждан олисдаги нотаниш Москвада турадиган ойсининг синглиси Софья Вениаминовнанинг уйига келишганди.

Москвага келганларидан кейин Нил Игнатовичнинг Сокольниковкидаги чорбоғида вақтинча истиқомат қилишганди.

Баҳорда қўшни чорбоғда темир йўлчи инженер, Нил Игнатовичнинг туғишган жияни Матвей Степанович Романовнинг оиласи пайдо бўлиб, бу оилада университет студенти ўн тўққиз ёшли Серёжа ҳам бор эди... Булар энди қўшни, қолаверса, олис қариндош ҳам эдилар... Табиийки, Оля билан Серёжа тез орада иноқлашиб қолишди. Улар энди ўзларининг қандайдир айрича оламларига шўнғишган, доимо хушчақчақ юришар, Оляга бегоса ва одамларининг кўплиги билан ваҳимали туюлган Москвани бирга кезишарди.

Оля гарчи Серёжадан уч ёш кичик бўлса ҳам уятчан, камгап ва босиқ йигитни тезда қайириб олди. Юзаки қараганда новча ва қотма, илгари кўзлари уйқучан юрадиган бу йигит қўллари нозик ва латиф, ўрилган сочи доимо учиб юрадиган эпчил қизчанинг чизган чизигидан чиқмаётгани кулгили кўринарди. Оля йигитга гапини ўтқазиб олганини тезда сезгани учун уни энди хоҳлаган кўйга соларди. Бу ҳол икки оила якшанба кунларидан бирида ўтириш қилишганидан бошланган бўлса ҳам ажаб эмас. Оля ўшанда Серёжани дастурхон тузашда қарашишга мажбур қилди. Серёжа ўшанда ювошгина тортиб, столга дастурхон ёзиб текислар, катта ва кичик ликобларни, пичоқ, вилка, салфеткаларни жой-жойига қўяркан, юмалоқ юзли онаси Татьяна Павловнанинг оғзи очилиб қолганди. Оля ўшанда ўзини жуда жиддий тутган

қолда Серёжага кичкина қадаҳни қаёққа-ю, каттасини қай тарафга қўйишни ўргатар, иши бўлса-бўлма-са ошхона билан буфет турган уйга югуртирарди. Серёжа эса бундан хурсанд бўлиб, ҳозир Оля нимаики буюрса бажарадиган кўринарди. Серёжанинг онаси ҳамма нарсага ақли етган қолда ўғлини кузатиб тураркан, эриб кетганидан бошини чайқаб қўйди-да, жарангдор ва ширали овозда Оля эшитадиган қилиб:

— Серёжкага бундан бошқа қайлиқнинг кераги ҳам йўқ,— деб қўйди.

Оля болаларча соддадиллик билан Татьяна Павловнага хурсанд қараб қўйди. У ҳозир сира тортинмас, нега деганда, ҳамманинг ҳавасини келтираётган бўлсам, ўзи шунақа бўлиши керак-да, деб ўйлар, бу сўзлар эса уни янада яхшироқ бўлишга ундарди. Кунлар ўтгани сари Оля ўз-ўзидан Серёжанинг вақти, эрки, кайфияти, истаги, дидига ҳам бемалол хўжайинлик қила бошлади. Серёжа ҳам беҳад бахтиёр бўлганидан унинг ҳамма гапларига чидар, ҳамма қайлиққа чиқариб қўйган Олянинг яхшиликни кўзлаб қилаётган хўжайинчиликларига ўзи ҳам йўл бериб турарди.

Оля пича французча билгани учун Серёжага французчани мендан ўрганасан, деб тиқилинч қила бошлади. Серёжа ҳам йўқ демай, ундан французчани ўргана бошлади. Мактабда французчани ўқитувчидан ўрганолмаган ва кейинчалик ҳам университетда уни чуқур эгаллашига кўзи етмаган Серёжа бир-икки ҳафтадан кейин дастурхон устида Оля билан пича французча гаплашганини кўрганда онаси терисига сиғмай хурсанд бўлиб кетди. Олянинг ўзи ҳам бундан беҳад хурсанд эди. У Сергейни яхши кўрар, ўзини ҳам унутмас, ҳозир эса ғурур ва бахтдан ўзида йўқ шод эди.

Оля қаёқдаги нарсаларни ўйлаб топишдан сира ҳам чарчамасди. Унинг тиниб-тинчимаслиги, хушчақчақлигидан чорбоққа қандайдир файз тўкилар, одамларнинг ҳам кайфиятлари кўтариларди.

Гоҳида Оля жуда хурсанд бўлиб, кулгиси чорбогдан наридагиларга ҳам эшитилаётган ёки Серёжа билан даҳанаки жангда жуда кўтарилиб кетганида ойиси уни ёнига чақириб, овозини пасайтирган қолда яхши, юпатувчи сўзлар айтарди. Бир куни у қизига сал маъюс тортган ва хавотирли қиёфада:

— Оленька, қизгинам, ўзингга раҳминг келсин... Мурувватингни керак-нокерак ҳаммага сочаверма. Сен ҳали узоқ яшашинг керак...— деди.

Оля шу дамнинг ўзида бўшашиб, озғин, рангпар, ўзи сира ҳам кўролмайдиган нарсага тикилаётган кўзлари мунгли онасига қўрқа-писа ва аянчли қаради. Оля онасининг касалини билар, доимо унинг айтганини қилишга ва меҳрибон бўлишга уринар, бироқ ҳозирги хавотирли сўзлари маъносига тушунолмасди. Яқин орада ғирт етим бўлиб қолишга ҳам сира ақли етмасди. У онасини креслода бежирим турмакланган сарғиш сочлари чиқиб турган қалпоқчаси устидан қора рўмол ўраб ўтирганини эслаб қолганди... Онаси ёзининг охирида қазо қилганди.

Онаси вафотидан кейин Оляни Софья Вениаминовна билан Нил Игнатович олиб кетишди. Серёжа энди қайлиғини кўриш учун деярли бутун Москвадан ўтиб келиши зарур эди. Оля ҳам энди ўзгариброқ қолганди. Етимлик уни анча ғамгинлаштириб қўйган, олдинги кулгилари ҳам қолмаганди. У Серёжа университетни битирганидан кейин турмуш қурамыз, деб юрганидан ҳали ҳам уни хоҳлаган кўйига солар, бунда Серёжанинг сабр-тоқати, ҳамма инжиқликларига кўнаётгани ва бўлмағур нарсаларни айтса ҳам бажараётганини кўриб гоҳида ўзи ҳам ажабланар, ўзининг бетамизликларидан ҳам ҳайратланарди. Вақти соати етганида кутилган нарса ҳам рўй берди. Серёжа қизни жону дилидан севиб қолди. Оля эса йигит билан учрашувлар ўзини унчалар қувонтирмаётганини сеза бошлади. У Серёжани гўё ўзи ўстириб, билган нарсаларини ўргатган ўгай боласидай яхши кўрарди... Бироқ йигирманчи йилнинг баҳорида Серёжа фронтга жўнаганида Оля унинг талабига кўра, сени умрбод кутаман, деб қасам ичди. Оля ваъдасининг устидан чиқишига сира ҳам шак-шубҳа қилмас, чунки Серёжа Романов бўлғуси ёри, ўзи эса унинг қайлиғи эканлигини ҳамма биларди...

Мана шунда десангиз, Оля Нил Игнатовичнинг энг яхши шогирдларидан бўлган эпчил суворий командир Федя Чумаков билан танишиб қолди... Шунда гўё гўдаклик уйқусидан уйғониб, бўй етган чиройли қиз эканлигини биринчи марта тушуниб олгандай бўлди. Ушанда баногоҳ Серёжани сира ҳам чинакамига севмаганини фаҳмлади! Шундан кейин Федяга мойиллик билдирди, буни бошқалардан яширмади ҳам. Серёжа унинг бола-

лик хотираларидаги азиз, яхши, мойил Серёжа бўлиб қолаверди...

Орадан кўп ўтмай, Нил Игнатовичнинг розилиги ва Софья Вениаминовнинг фотиҳаси билан Оля Федяга турмушга чиқди. У аҳён-аҳёнда беихтиёр, алданган Серёжа олдида ўзини гуноҳкордай сезарди. Кейин эса бу ҳам унутулиб кетди...

Орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтганидан сўнг Невский кўчасида бирдан учрашиб қолишди. Ольга Васильевна шунда терисига сиғмай кетди! Катта кишилар болаликдаги ўйинчоқларини ёки мактабда биринчи тўтган дафтарларини топиб олганларида ана шундай куйга тушадилар. Ольга Васильевна ҳам Серёжанинг Аида деган ажойиб исми бўлишига қарамай, хотини ҳуснда берироқлигига ичидан ачинди. Бироқ шу заҳотининг ўзида уни жуда ёқтириб қолди. Мабодо Аида ўзидан чиройлироқ бўлганда ҳам шундай қилган бўларди. Ольга Васильевна Аиданинг Ленинградда бирорта ҳам таниши, кийим, шляпа тикиб берадиган одами йўқлигини, Серёжа Петя деган ўғлининг ташвиши билан оворалигини ҳам билиб олди. Петя ҳарбий-денгиз билим юртига кираман, деб тикилинч қилар, медицина комиссиясининг қаттиққўллиги туфайли уни олишмай туришарди. Ольга Васильевна шунинг учун ҳам бу ажойиб одамларга ўзининг жуда ҳам кераклигини сезаётганди. Шунда у улардан албатта меҳмон бўлиб келишга ваъда олди, эри Фёдорнинг Петяга кўмаклашиши, ўзи эса Аида билан аёлларга тааллуқли ишлар билан шуғулланишини айтди. Ольга Васильевна ҳам Серёжа кўш орденли жанговар генерал бўлган эри Федя, соҳибжамол қизи Ирина билан танишишини, ҳозирда бахтиёрлиги ва ундан хафа бўлишга ҳаққи йўқлигини тушунишини истарди...

Ҳаёт эса буларнинг барини бошқача қилиб юборди. Фёдор Ксенофоновичнинг тўсатдан жўнаб кетиши, сўнгра Нил Игнатовичнинг вафоти... Тўғри, Сергей Матвеевич ҳам Ольга Васильевна ва Ирина билан бирга дафн маросимига борганди.

Ирина Сергей Матвеевич марҳум Нил Игнатовичнинг набира жияни ва ойисининг ёшликдаги дўстлигидан бўлак ўтмишга алоқадор ҳеч нимани билмасди... Ойиси нимага Ленинградда ушланиб қолганикин? Ахир у кеча албатта келиши керак эди-ку!

Подполковник Рукатов гарчи ишининг кети кўринмаса ҳам тезроқ кетишга шошиларди. Мудофаа ишлари халқ комиссарлигидаги ходимлар каби кадрчилар ҳам кабинетларида алламаҳалгача ўтиришарди.

Рукатов столининг тортмасидан чарм дала сумкасини авайлаб олди. Унинг ичига чоракта арақ, бир шиша ликёр, бутербродлар, бир бўлак шоколад жойланганидан шишадаги ичкиликларнинг қулқуллаб овози чиқмаслиги учун эҳтиёткорлик билан тасмасининг ҳалқасига ўтқизди-да, стол ёнидан қўзғолди. Бироқ уч-тўрт қадам ташлаши биланоқ, шишалар қулқуллашга тушди. Рукатов қўрққанидан жойида қотиб қолди-да, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай, зўр донишмандчасига қўлини пешонасига қўйди. Шундан кейин иш билан машғул ҳамкасбларига қўрқа-писа қараб, кабинетдан оҳиста одимлаб чиқиб кетди.

Кейинги кунларда Алексей Алексеевичнинг эс-ҳуши жойида эмасди. У Нил Игнатовичнинг дафн маросимида бениҳоя гўзал бир қизни — Ирина Чумаковани кўз тагига олиб қўйганди. Орадан бир неча кун ўтгач, тақдир уни ўша қиз билан яна кампир Романованинг дафн маросимида тўқнаштирди. Рукатов шунда сеҳрланиб қолди ҳисоби. Теварак-атрофдаги одамларнинг бари фронт янгиликлари билан яшаб, хариталар, репродукторлар олдидан кетмай немисларнинг мақсадларини очиб ва уларнинг шарққа жадал силжиб келаётганларидан ичларида даҳшатга тушиб юрсалар, Рукатов ҳам ўзини ҳарбий воқеаларга қизиқаётган кўрсатар, бироқ фикр-зикри Иринада бўлар, бениҳоя гўзал ва оламга мағрур боқаётган бу қиз сира ҳам кўз ўнгидан кетмасди.

Рукатов болалари билан Сталинграддаги онасининг уйида қолиб кетган хотини Зинани ўйлагиси ҳам келмасди. Зинанинг отаси полковник Гулигани ҳам ўйлашни истамасди. Гулига ҳам генерал Чумаков сингари Минскнинг ғарброғида қуршовда қолган ва немислар исканжасидан қутулиб кетиши гумон эди.

Кеча Рукатов Сталинградга қўнғироқ қилиб, телефонга хотинини чақирган ва унга ҳарбий вазиятни ҳисобга олган ҳолда Москвага қайтишга шошилмасликни қаттиқ тайинлаганди. Шунинг учун ҳам энди эрталаблари ойна олдида узоқроқ туриб, ўзининг ишини қираган, қизил юзига тикилар, соқолини тоза қир-

тишлаб олар ва эртaroқ тушган тепакалини яшириш учун қора сочини зўр ҳавсала билан силагани силаганди.

Рукатов оқшом яқинлашиб қолганига қарамай, ҳамон кундузги жазира тафти келиб турган кўчага чиққанидан кейин, иш ташвишида юрган одамдай Арбат майдонига йўналди.

— Бугун ёки ҳеч қачон, — у ўзига-ўзи секингина шундай деркан, юраги қаёққадир қулаб тушаётгандай бўлаётганини сезарди. Шунда ноғиҳон: «У генералнинг қизи бўлгандан кўра қоровулнинг қизи бўлгани яхшийдими» — деб қўйди.

Рукатов неча кундан бери минг хаёлларга бориб, бўлари бўлиб юрарди! Фёдор Ксенофонович бирдан қуршовдан чиқиб келса, бу ёғи нима бўлади? Иринага гирдикапалак бўлаётганига Ольга Васильевна қандай қараркин?.. Яхшиямки, полковник Микофин Ғарбий фронт штабига кетган. Ольга Васильевна ҳозирги алғов-далғов замонда севиб қолган одамни тен-так санаб, кечириш лозимлигини тушуниши керак... Рукатов ёшлигида тақдири унча яхши бўлмаганди. Ушанда у бир чет гарнизонда хизмат қилар, полк командирининг қизи Зинани жону дилимдан севиб қолдим, деб ўйлаганди. Кейинчалик ўзи ҳам, хотини ҳам бир-бирларини яхши кўрмасликлари маълум бўлди, бироқ полк командири билан ҳазил қилиб бўлмас, оқибати ёмон бўлиши аниқ эди. Унинг қизининг жавобини бирдан бериб юборолмасди. Кейин бир-иккита болали бўлди. Энди оилани бузса, мартабаси ҳам расво бўлиши турган гап эди.

Рукатов энди нима иш қилмасин, фронтдан қанақа хабарлар келмасин, Ирина хаёлидан сира ҳам нарига кетмасди. Рукатов энди ишни битиришга қаттиқ жазм қилганди! Ольга Васильевна келмасдан бурун Иринага, ҳозир ўз тақдиринг эмас, онанг тақдири ҳам сенинг қўлингда, дейди. Унга бор ҳақиқатни айтади. Фёдор Ксенофонович қуршовга тушиб қолганлигини, ўлмаган бўлса асирликдан қочиб қутулолмаслигини тушунтиради. Асир тушгандан кейин ўзи асир тушди-ми ё йўқми у ёғини билиб олаверинг, Асир тушганларнинг яқин қариндошлари ҳам жавобгар бўладилар. Рукатов эса буларни жавобгарликдан қутқаради. Ҳозирча ҳаммаси номаълум бўлиб турганида Ирина Рукатовнинг фамилиясига ўтади. Ольга Васильевна ҳам оилалари аъзоси бўлиб олади. Бунақанги олижа-

нобликка полковник Микофиннинг ўзи ҳам қойил бўлиши керак.

Рукатов ўзига таниш тўқсариқ дуррачани олисданок пайқади-да, юраги гуп-гуп урганича олдинга интилди. Ҳозир дунёда кўзига ҳеч нарса кўринмасди. У кўз очиб юмгунча вақт ҳам ўтмай, Иринанинг қўлини дилдан сиқаркан, бу жонли мўъжизага қўлини теккизаётганидан эриб турарди.

— Бирор гап борми, Алексей Алексеевич? — Ирина Рукатовга илтижоли ва ваҳимада қаради. — Лоақал бир сўз денг, дадам тирикми?

— Тирик. — Рукатов қовоғини солиб, ер сузди. — Бироқ баъзи бир тафсилотлар бор.

— Қанақа?!

— Кўчада гаплашадиган гап эмас. — У Иринага маънодор ва сирли қаради.

— Қаерда бўлмаса? — Иринанинг овозидан хавотирланаётгани сезиларди.

— Ё сизнинг уйингизда, ё менинг уйимда, — жавоб қилди Рукатов. У қизни ўзининг уйига таклиф қилмоқчи эмасди, чунки Пироговкадаги у истиқомат қиладиган уйи йўлак усулида қурилгани учун кватирлага сездирмай киришнинг сира ҳам иложи йўқ эди.

— Уйни нима қиламиз? — Иринанинг кўзлари ташвишли кўринди. — Хиёбонда ўтира қолайлик.

— Ирочка... — Рукатов иложи борида дилдан гапиришга уринди. — Гап жуда ҳам муҳим.

— Мени қўрқитяпсиз, Алексей Алексеевич...

— Мен... Сизни қўрқитмоқчи эмасман... Бироқ сиз билан жуда жиддий нарсалар ҳақида гаплашишга мажбурман... Фалокат рўй берди...

Рукатов Иринанинг ранги қув ўчиб кетганини сезиб, уни жиндай юпатишга ошиқди:

— Йўқ-йўқ... Ҳозирги... мингларча одамлар ҳалок бўлаётган алғов-далғов замонда... бу унчалик даҳшатли фалокат эмас...

— Отам тирикми ўзи?!

— Фёдор Ксенофонович тирик. Тирик. Келинг, вақтни кетказмайлик. Сизга ҳаммасини айтиб бераман, бироқ уйда, ё меникида, ё сизникида.

Ирина даҳшатли бир нима бўлганини сезиб, титроқ босиб, аъзойи бадани қалтираётган бўлса ҳам ҳарқалай онаси йўқлигида уйга бегона кишини чақиришни ноқулайлигини ўйлаб, Рукатовнинг уйига бор-

моқчи ҳам бўлиб турганида Рукатов қизнинг аҳвол-руҳиясини аниқ билгандай гапти илиб кетди:

— Э, эсим қурсин!.. Унутибман-ку!.. Уйимда телефоним йўқ, биз Ленинградга, Ольга Васильевнага телефон қилмасак бўлмайди.

— Нимага?

— Уйингизга кетдик, ҳаммасини билиб оласиз.

Иринанинг иродаси ақлига бўйсунмас, қиз эса бундан бўлак чора тополмасди. Шундай қилиб, икковлари троллейбусда Можайск кўчаси томон кетишди. Қабристон олдида троллейбусдан тушиб, сал нарида 2-Извозная кўчасига пиёда кетишди. Марҳум профессор Романовнинг квартираси ўша кўчадаги тўрт қаватли уйда эди.

Ирина қулфларга калит солиб, ниҳоят эшикни очгач, Рукатовни қоронғи даҳлизга киритганида оёғига жонли бир нарса келиб тегди. Бунда Алексей Алексеевичнинг ўтакаси ёрилиб, миясига қон тепди. У ўзини орқага ташловди, Ирина эшикни ёпиб, чироқни ёқиб юборди. Алексей Алексеевич шунда оёғи тагида каттакон кулранг мушук турганини кўрди. У энди хуриллаб, Иринанинг оёғига суркаларди.

— Бу қанақа маҳлуқ?— сўради Рукатов қўрқувдан ўзига келиб.

— Бу Мики, марҳума Софья Вениамишовнанинг арзандаси,— маъюс жавоб қилди Ирина,— ангор зотли.

Алексей Алексеевич чўнқайиб, мушукка қўл чўзганди, у орқасига тисарилиб, пихиллади-да, қийшиқ ва ўткир тирноқли олдинги оёғини даҳшатли ҳолда кўтарди.

— Тегманг, у бегоналарни хуш кўрмайди,— огоҳлантирди Ирина.— Шундан кейин мушукка:— Мики, жойингга чиқ!— деб бақариб берди.

Мушук икки сакрашда кабинетнинг очиқ эшигига етди-да, тепага ўрмалади. Шунда унинг тирноқлари эшикнинг оппоқ бўёғига тегмади ҳисоб. Мушук эшикнинг тепасига чўзилиб кўтариларди. Рукатов мушук эшикнинг тор қиррасида қандай қилиб ётганидан ажабланарди. У мушукнинг кўзлари кўмкўклиги ва кўрганда одам қўрқишини эндигина пайқаганди.

Ирина елкасидаги дуррачасини олиб, Алексей Алексеевични ошхона вазифасини ҳам бажарадиган кабинетга таклиф қилди. Рукатов эса кираверинида ушланиб қолди. У кийим иладиган жойдан бошқа

ҳаммаёқ китоблар тахланган ойнавандли шкафлардан иборатлигидан ҳайратда эди. У кабинетга ҳавсираб қадам қўйганида Мики ўзига ёмон қараб турганини сезар, бу ерда ҳам деворларни китобли ойнаванд жавонлар тўсиб турарди. Бу ерда устига гуллар ўйиб ишланган каттакон буфет ҳам бўлиб, ёнида кенгайтирилган ялтироқ стол кўринарди. Стол деворга баланд суянчиғи тиралиб турган диванга кўндаланг қилиб, тираб қўйилганди. Бурчакда, катта дераза ёнида қўлёмалар ва китоблар тўла ёзув столи турарди. Кўкариб кетган металл сиёҳдон Рукатовнинг эътиборини ўзига тортди. Жанговар арава шаклидаги икки та сиёҳдон оралиғида бошига темир дубулға кийган қалқонли жангчи қўлида найза тутиб турарди. Сиёҳдоннинг ёнида эса телефон аппарати.

Ёзув столининг орқасидаги рамкаларда кўпчилик бўлиб тушилган суратлар бор эди. Алексей Алексеевич уларга яқинроқ борганида кўп одамлар орасида Фрунзе, Будённий, Ворошилов, Куйбишев, Шапошниковни таниди... Ҳар бир суратда оппоқ мўйловли Нил Игнатович жиддий қиёфада кўринарди.

Алексей Алексеевич бу ажойиб квартирага бемаъни ҳаво си туфайли келгани, мана шу суратлар ва улардаги одамларга дахлдор бўлмоқчилигини ўйларкан, юраги ҳаприқиб кетаёзди. Шундан кейин стол томонга ўтирилганди, кўзи ёйма календарнинг варағига тушди. Варақда кекса одам бесўнақайроқ қилиб ёзган шундай сўзлар бор эди: «Сталиндан телефон қилишди. Иосиф Виссарионович хатга миннатдорчилик билдириб, Нил Игнатович билан суҳбат қилишни истайди». Тагида телефон номи ёзиб қўйилганди...

Рукатов, чамаси, Софья Вениаминовнанинг қўли билан ёзилган мана шу икки жумладаги сўзлар ва телефон номерини қайта-қайта ўқиб, уларнинг маъзини чақарди. Шунда ялтираб турган қоп-қора телефон аппаратига қўрқиброқ қараб қўйди... Наҳотки, Сталиндан шу ерга тўппа-тўғри телефон қилишган бўлса?.. Мана шу номер олинса бас... Рукатов шунда оёқлари қаттиқ бўшашиб, юраги хаприқиб келаётганини сизди... Салга калласи кетиши турган гап-а!..

Рукатов нақ жар ёқасида тургандай стол ёнидан оҳиста нари кетди. Назарида кабинетда сарғишроқ туман чайқалар, ўзи ҳам туманга қўшилиб бориб ке-

лаётгандай туюларди. У беихтиёр китоб жавонига ёпишаркан, бармоқлари жавонлар оралиғида турган радиоприёмник қопқоғига тегди.

— Приёмникни нимага топширмадинглар? — деб сўради у эшик олдида гангиброқ турган Иринадан. Шунда бу ерга ўзини олиб келган нарсадан бўлак масалада гаплашиши мумкинлигидан хурсанд бўлиб кетди. — Жиддий кўнгилсизликлар бўлиши мумкин. — Шунда кўнгилдан: «Бу квартирага Сталиннинг ўзи телефон қилиб турганидан кейин қанақа кўнгилсизликлар бўларди?» — деган фикр ҳам ўтди.

— Бировнинг нарсасини биз қандай қилиб топширамиз? — Иринанинг гапи унга худди олисдан эшитилаётгандай туюлди.

Алексей Алексеевич ҳали ҳам ўзига келолмай турар, умидлари чиппакка чиққанини ўйлашдан ташқари, ҳозирги хатарли ҳолатдан қандай қилиб чиройлироқ қутулиш чорасини ҳам ўйларди. Шунинг учун ҳам приёмникни буради.

Орадан кўп ўтмай атмосферадаги разряд ғитирлаши эшитилди. Рукатов созловчи ричагини бурагани, хонага унча тиниқ бўлмаган дусча сўзлар таралди:

«... Доблесный войска фюрера полностью заверши пленение частей Красной Армии, окруженных западнее Минска и в Прибалтике. Немецкие армии ведут успешное наступление в направлении Ленинграда, Москвы, Киева...»

Алексей Алексеевич асабий ҳолда радиони ўчиргани, овоз ҳам тинди.

— Мен буни Москва деб ўйлабман, — деди у остонада қотиб қолган Иринага гуноҳкорона қараб. Унинг юзидан қўрқиб кетганини сезиб, ўзини қўлга олди-да, юлатишга тушди: — Фашистлар ёлғон гапиршяпти... Улар ҳали Смоленскка ҳам етиб келишгани йўқ.

— Минскнинг ғарброғига-чи? — Иринанинг овози аранг чиқарди. — Отам ўша ерда-ку...

Рукатов энди ўзини қандай тутишни биларди. У приёмникдан нари кетиб, ҳозирда кераги бўлмай қолган лаънати шишалар қулқуллаб қолмасин, дегандай сумкасини биқинига босганича Ирина қаршисида тўхтади.

— Ирина... — Шу заҳотнинг ўзида шоша-пиша гапини тўғрилаб олди. — Ирина Фёдоровна. Мен отангизнинг дўсти сифатида доимо унинг тақдири билан

қизиқиб келаман. Мабодо мишмишларга ишонадиган бўлсак, бошимизга даҳшатли фалокат тушган... Фёдор Ксенофонович...

— Отамга нима бўлган?!— Иринанинг лаблари титраб кетди.

— Асир тушган, деб валдирашяпти... Худо ҳақи, бунга ишонишга шошилманг! Расмий равишда тасдиқламагунча ишонманг. Мен сизни огоҳлантиргани келувдим...

Шу пайт ташқаридан эшик қўнғироғини кимдир чалди, Ирина эса гўё қулоғи кардай, хона ўртасида тураверди. Унинг рангида қон қолмаган, йирик кўздари жикқа ёш эди. У қўнғироқ қайтадан қаттиқроқ босилганидан кейингина ўзига келиб, югурганича чиқиб кетди.

Рукатов эшик ёпилгани ва Ольга Васильевнанинг ҳаяжонли овозини эшитди:

— Яхшимисан, Ирочка!.. Петя Романовни денгиз билим юртига жойладик. Шунинг учун ушланиб қолдим... Сенга нима бўлди, қизгинам?

— Ойи,— Иринанинг оҳиста йиғиси эшитилди.— Бу ерда Алексей Алексеевич бор...

Ольга Васильевна хонага отилиб кирди-да, сўрашишни ҳам унутиб, нафаси тиқилгандай Рукатов олдида тўхтади. Унинг теварагидаги ажинлари сезилиброқ турган ва ҳозирда катталашган кўзлари Рукатовга тобора каттароқ тикиларди.

— Ҳалок бўптими?!— Ольга Васильевна бирдан додлаб юборди. Унинг оғзи даҳшатли қийшайар, ранги қув ўчганди.

— Асирликда...— деди секингина Ирина йиғи аралаш,— Алексей Алексеевич дадамни асир тушди, деяпти...

Ольга Васильевнанинг кимдир гўё кўкрагидан итаргандай бўлди. У Рукатовдан ўзини илдам нарига олиб, бўзарганча унинг кўзларига тикилди.

— Бу ёлгон!— Ольга Васильевна азбойи қаттиқ гапиргани учун Мики қўрққанидан эшикдан диванга тушиб, юнгларини ҳурпайтирди.— Бунга мен ишонмайман...

— Мен ҳам ишонмайман!— Рукатов Ольга Васильевнанинг ғазабли ва айни пайтда даҳшатли қарашларидан қўрққандай қўнишди.— Уша ёқдан келганлар шундай дейишди.

— Бунақа бўлиши мумкин эмас!.. Фёдор ҳеч

қачон...— Ольга Васильевна ёнига яқин келган қизига ёпишганича ҳўнграб юборди.

— Мен шахсан бунга ишонишга шошилманглар, деб айтгани келдим,— Рукатовнинг юпатувчи сўзларни айтишга тили аранг айланди.— Ваҳимачилар нималарни вайсашмайди дейсиз!..

Рукатов бу ердан гангиган ҳолда чиқиб кетаркан, ўзидан ҳам, мана шу бегона, ўзига даҳшатли бўлиб қолган уйдан ҳам нафратланарди. Ҳозирча ўзига номаълумлиги билан даҳшатли туюлаётган қандайдир бир балага гирифтор бўлишини сезганидан юраги така-пука эди.

Рукатов орадан бир неча кун ўтганидан кейин, вужудини қамраб олган қўрқувдан сира ҳам қутулмай қолгани учун Ғарбий фронтга алоқадор одамлардан генерал Чумаковни зўр бериб суриштиришга тушди. Шунда Бош штабда ишлайдиган таниш оператордан корпус командири Чумаков штаби ва махсус бўлинмаларининг қолган-қутган одамлари билан Берёзнада қуршовни ёриб чиққанини эшитиб қолди. Рукатов ўша заҳотининг ўзида Ольга Васильевнага телефон қилди-да, ҳаяжонини босишга уриниб хурсанд ҳолда деди:

— Миш-мишлар тасдиқланмади, Ольга Васильевна!

— Тасдиқланмайди ҳам,— совуққина жавоб қилди Ольга Васильевна.

«Билар экан!»— Рукатов алам ва хавотирда кўнглидан ўтказди.

Ольга Васильевна пинагини бузмай, гапида давом этди:

— Менинг эрим сира ҳам асир тушмайди. Буни эсингиздан чиқарманг.

— Менга нимага бунақа қиласиз, Ольга Васильевна?! Мен очик кўнгил...

— Чунки,— Ольга Васильевна ҳорғин ҳолда унинг гапини бўлди,— генерал Чумаков ҳақида ҳозирча ҳеч нима маълум эмас. Шунинг учун ҳам у ҳақда бемаза миш-мишлар тарқатишга ҳеч кимга йўл қўймайман.

— Ольга Васильевна!— Рукатов трубкага зўр бериб қичқирди, бироқ ундан калта-калта гудок эшитиларди.

Рукатов ўзига таниш бу телефонни яна олмоқчи бўлди-ю, бироқ Ольга Васильевнанинг қуруқдан-қу-

руқ ва нафратомуз айтган сўзлари қулоғида ҳамон жаранглаб тургани учун қўли бормади. Рукатов трубки қатъият билан жойига қўйди-да, стол ёнида қандайдир мушкул бир нарсани ўйлаб, ғалати алфозда анчагача қимирламай ўтириб қолди. Тушлик танаффусдан кейин ҳамкасблари кабинетга қайтиша бошлаганида оқ қоғоз олиб, ҳаракатдаги армияга юборишларини сўраб рапорт ёзишга тушди. Унга фронт ҳозирда энг хавфсиз жойдай туюларди.

Чаусовонинг кун чиқар томонидаги Ғарбий фронт штаби жойлашган дўнгроқ ўрмон Белорус тупроғида сероб бўлган бошқа ўрмонлардан сира ҳам фарқ қилмасди. Дарахтларнинг қуюқ шохлари тагида чодир, чайлалар тиқилиб кетган, машиналарнинг устига шох-шаббалар ташлаб қўйилганди. Самолётлар бомба ташлагудай бўлса, жон сақлаш учун теварак-атрофда чуқурлар қазилган, дарахтларнинг таналарига илинган телефон симлари турли томонларга қараб кетганди.

Маршал Шапошников билан генерал Чумаков ўрмон йўлида шошилмай айланиб юришарди. Фуражаси тагида боши оқ дока билан бойлангани кўриниб турган Фёдор Ксенофонтович Борис Михайловичга чегара яқинидаги жанглар, немисларнинг тактикаси, қуршов ҳақида ҳикоя қиларди.

Маршал генерал Чумаковнинг сўзларини диққат билан тинглар, саволлар берар, тез-тез хўрсиниб, суҳбатдошига мулойим ва ғамгин боқарди.

Олдинда қопчиқларини елкаларига осиб, шинелларини бўйинларидан ўтказиб олган командирлар группаси йўлни кесиб ўтишди. Фёдор Ксенофонтович улар орасидан подполковник Рукатовни таниди. У Рукатовни чақирмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ шу заҳоти кўнгли совуди. Командирлар яшил ўрмонда кўздан йўқолишди.

Маршал билан генерал оператив бўлим чодирига бурилганидан жойда тўхташди. Борис Михайлович соатига қаради-да, хайр-маъзур қилмоқчи бўлиб деди:

— Ҳа, отагинам, биз немислар шунчалар куч билан ёпирилишади, деб ўйламовдик... Бироқ жанг қилиш керак. Ҳозир биз уларнинг асосий операциялари линияларини сезиб қолдик ва резервлар келишига қараб, уларга тугун қилиб тураверамиз. Дастлабки зарбдан эс-ҳушимизни йиғиб оляпмиз.

Фёдор Ксенофонтович қизил тугунли ўша линия-

ларни кўриб тургандай эди. У маршалдан ўша линияларнинг давоми фикрича қанақа бўлишини, немислар зарбларини кейинчалик қаёққа қаратажакларини аниқламоқчи ҳам бўлди. Бироқ унга ҳозир аҳамияти кам бўлмаган бошқа бир масала тинчлик бермасди. Чумаковга маълум ўша оператив план мабодо илгарироқ ишга солинса бўлмасиди? Ушанда нима бўларди? Бу планда уруш бўлиб қолган тақдирда сафарбарлик амалга оширилиши ва сафарбар қилинган барча қўшинларни ғарбий чегараларга жамлаш кўзда тутиларди. Мабодо шу ишлар қилинганда бу ёғи қандай бўларди?.. Немислар ҳатто қўққисликка, устунликка эришолмаган тақдирда ҳам?.. Нега деганда, бизнинг ҳозирча жанговар қудратда заифроқ танкларимиз, авиациямиз, артиллериямиз ва зенитли воситаларимиз билан дастлабки пайтларда душман танк колонналари зарб билан ёриб келаётганига барибир узоқ дош беролмасдик-да... Наҳотки, бизнинг резервларсиз қолишимиз мумкин бўлса?..

Генерал Чумаков маршалга савол беришга ботинолмади. Эҳтимол, у маршалдан буни тасдиқловчи жавоб эшитишдан чўчиган ёки ўзи кўп нарса билмаслигини сездириб қўйишдан хавфсирагандир. Оператив планларнинг лойиҳалари ҳам кам бўлмайди-ку...

— Олдинда қанақа ишлар турибди? Бурилиш қачон бўлади?— Фёдор Ксенофонович маршалнинг толиқиш ва уйқусиз тунлардан қорайиб кетган юзига тортиниброқ қаради.

— Бунинг муддатини айтиш қийин,— Борис Михайлович хайрлашгани қўл чўзди.— Бурилиш эса бўлади. Устунлик ҳам ўзимизда бўлади.

— Бунга ҳеч ким шак-шубҳа қилмайди.

— Ҳеч ким шак-шубҳа қилмаётгани учун ҳам бурилиш бўлади.— Маршалнинг чехраси мулойим табассумдан ёришиб кетди.— Янги учрашувларгача хайр, отагинам. Ўзингизни эҳтиёт қилинг. Сиз ҳали кўп ишлар қилишингиз керак.

1

Мабодо Сергей Матвеевичга битта-яримта яқин кунларда бошига анча оғир савдолар тушажагини айтса, Сергей Матвеевичдек оғир-босиқ ва ақлли одам ҳам ўша башоратчини жиннига чиқариб қўйган бўлур эди. Лекин бу нарса рост чиқди, энди ҳеч нимани ўзгартириб бўлмас, чунки кечаги кун қайтиб келмасди.

Ҳаммаси жўн икир-чикирдан бошланди. Сергей Матвеевичнинг биттаю битта ўғли Петя ўтган йили хасталиги туфайли ҳарбий-денгиз билим юртининг биринчи курсидан чиқарилиб, кейин соғлиги анча яхшилангани учун флотга қайтишни хаёл қиларди. Денгиз шоввози бўлиш Петяни болалигидан бери ҳаяжонга солиб келадиган орзуси эди. Бунда онасининг ҳам маълум таъсири бор. Унинг аждодлари рус флотининг тарихига дахлдор бўлиб, афсонавий адмирал Нахимов ҳам Аиданинг айтишига қараганда бобоколонлардан бири эди.

Айда ўғлининг денгизчилик ўқишига қайтариш учун ўзи жарроҳ бўлиб ишлаётган ҳарбий госпиталдан отпускаи олиб, Ленинградга боришга тайёргарлик кўра бошлади. Жўнатишга яқин қолганда Сергей Матвеевични қисти-бастга олди: «Отаси, биз билан кетасан! Петянинг ишларини тўғрилаш бошқалардан кўра сенга осон бўлади».

Булар кейинги йилларда Волгадаги йирик шаҳарда туришар, Сергей Матвеевич шу ердаги моторсозлик авиация корхонасида бош инженер лавозимида ишларди. Уша кунлари бомбардимончи самолётга мўлжалланган янги моторни ялпи ишлаб чиқаришни

йўлга қўйиш учун сўнги ишлар амалга ошириляётганидан бош инженер Романовнинг яна шахсий ишлар билан бир ёққа қимирлай олмаслиги турган гап эди. Аида эса бунинг сабабини эшитишни ҳам истамасди, дунёда чорасиз ҳеч бир нарса бўлмайди, сенинг ҳам муовинларинг, ёрдамчиларинг бор, ўғилнинг тақдири ҳам катта аҳамиятга эга дерди. Сергей Матвеевич хотининг бундай тиқилинч қилишига бошқа нарса сабабчилигини тушуниб турарди. Хотини уни ёлғиз ташлаб кетгиси келмаётганди. Сабабчи, яқинда одамлар кечқурун алламаҳал у драма театр олдида идорасининг машинасига ёшгина битта актрисани ўтқазиб олиб кетганини етказишганди. Бу иш чиндан ҳам бўлгани рост эди. Июньнинг бошларида учтўрт эркак преферанс ўйнагани директорнинг чорбоғига боришганди. Ушанда карта ўйнаб анчагача қолиб кетишди. Картадаги ҳарфлардан бири бўлган ўша актрисанинг эри вақт анча кеч бўлиб қолганини ҳаммадан бурун айтиб қолди. Уни театрда хотини кутаётганди. Сергей Матвеевич ўшанда ўртоғига ёрдам қўлини чўзган, уни театрға олиб борган, сўнгра хотини икковини уйига элтиб қўйганди.

Эртасига Аида эри ишдан қайтганида қовоғини солиб қаршилади. Сергей Матвеевич унинг нега қовоқ солаётганини дарҳол тушунди-да, бўлган воқеани кула-кула гапириб берди. Аида бу гапга ўзини ишонгандай кўрсатган бўлса-да, кулимсираб туриб ҳазил қилди:

«Кўзингни оч, азизим, мен жарроҳман-а. Хиёнат қилганингни сезиб қолсам ўзингдан кўравер..»

Сергей Матвеевич хотинининг бу «ҳазили»ни эшита туриб жунжикаётгандай қўнишиб қўйди.

Сергей Матвеевич энди чора топиши зарур эди: Ленинградга бормаса бўлмас, заводни ҳам ташлаб кетолмасди. Шунда у директорнинг олдига борди. Раҳбар ҳозирги қалтис кунларда бош инженерга жавоб бера олмади албатта, бироқ унга қандай ёрдам беришни ҳам билмасди. Улар гаплашиб ўтирганларида Москвадан авиация саноати халқ комиссари Шахурин қўнғироқ қилиб қолди. Директор унинг саволларига жавоб бериб бўлганидан кейин Сергей Матвеевич юрак ютиб, директордан трубкаши ўзига беришни сўради. Халқ комиссари Сергей Матвеевичнинг илтимосини эшитиб, олдинига ажабланди, сўнгра эса жиддийлик билан деди:

«Ҳозир бизга ҳар бир кун тугул ҳар бир соат ғанимат! Завод янги моторни ялпи ишлаб чиқаришга киришяпти! Бош инженер қатнашмаслиги керакми бунда? Жиноят-ку ахир бу...»

Сергей Матвеевич директор кабинетидан жимгина чиқиб келаркан, қабулхонада ўтирган Аидани кўрди. Аида эрининг авзойидан ҳамма гапни тушунди-да, чурқ этмай директорнинг кабинетига кириб кетди, Сергей Матвеевич эса алам билан гуноҳдан нари турарай деб, цехга шошилди. Борса уни телефонга чақириб, қидириб юришган экан. Директор қўнғироқ қилибди.

«Майли, сенсиз ўзимиз амаллармиз,— деди директор тунд овозда.— Бир ҳафта қорангни кўрсатма, бироқ бирорта одам... Тушундингми?...»

Сергей Матвеевич бахти чопганиданми ё чопмаганиданми, ҳар қалай Ленинградга жўнаб кетди. У ерда ўзининг ёшлиги, Оленька... Ольга Васильевна Чумакова билан учрашажаги ўшанда хаёлига ҳам келмаганди...

Сергей Матвеевичнинг назарида орадан кўп замонлар ўтганга ўхшади. У йигирманчи йили қайлиги билан хайрлашиб, фронтга жўнаган, кейин Оля ичган қасамини бузиб, ёш кавалерия командири, «академик», Нил Игнатович Романовнинг энг қобилиятли шогирди Федя Чумаков деганга турмушга чиққанди. Сергей фронтдан қайтганидан кейин чўнтагидаги тўппончасининг дастасидан сиқиб ушлаганча Москвада роса изғиган, Оляни ҳам, унинг эрчасини ҳам жойида шартта отиб ташламоқчи эди. Фёдор Чумаков эса академиядан олисдаги аллақайси ўлкага стажировкага жўнаган, ўша ёққа ёшгина хотинини ҳам ола кетганди.

Сергей Романов кўп вақт ўзига келолмай юрди. Анча тинчиб қолганидан кейин, университетдан инженерлик-иқтисод институтига ўқишга ҳаракат қила бошлади. У энди физика ва математика муаллими эмас, кўп ақлли одам бўлган Нил Игнатович Романов маслаҳат берганидай кенг соҳадаги инженер бўлмоқчи эди.

Сергейнинг Ольгадан қаттиқ хафалиги, юрагини ўртаётган рашк алами ва хўрланганлиги кучига куч қўшгандай бўлди. У аламзада бўлганидан қаттиқ ўқир, айни пайтда ихтирочиларнинг илмий тўғарагига ҳам қатнашар, ўз олдига бениҳоя ажойиб дивига

тель яратиш вазифасини қўйган, унга бутун жаҳон қойил бўлиши ва бу двигатель бунёдкорининг шуҳрати Ольгага ҳам етиб боришини истарди...

Вақт билан ёшлик — севги аламининг энг яхши шифокоридир. Энди Сергейнинг ташвишлари ёнига студентлик ташвишлари ҳам қўшилган, янги дўстлар орттирган, илмий тўғаракда қатнашиш уни техник изланишларнинг қизиқарли йўлига олиб чиққанди. Шунда унинг юрагини янги ишқ забт этди, у Айдани учратиб қолди. Шунда Сергей ўзини оғир аламлардан қутулгандай сизди.

Ўшандан бери жуда кўп баҳорлар ўтиб кетди. Яхши оила соҳиби бўлганидан бери ҳам кўп йиллар ўтди. Шунда ҳам Сергей ёшликдаги жўшқин ва қайноқ, йиллар ўтиши билан унут бўлиб кетган севгисини гоҳо ғамгин ва дилтанг эслаб-эслаб қўярди. Ольгани эса жиндай истеҳзо билан эслар, негадир Ольга олис гарнизонларда номуқим яшаб, турмушдаги ноқулайликлар ва уй-рўзғор ташвишлари натижасида мешчанлашиб, маданиятдан орқада қолгану илгариги юксак орзуларини унутган, ақли кам, фаросатсиз ва яна аллақандай холага айланганга ўхшарди. Бундан бир неча йил бурун Москвага командировкага келганида шундай деб ўйларди. Ўшанда Нил Игнатович Рёмановни кўргани келиб, Софья Вениаминовнадан жияни ҳақида у-бу нарсаларни суриштириб билиб олганди. Сергей Матвеевич Оляни кўришни истаброқ турса ҳам ақл-идроки унга, учрашмаганинг маъқулноқ, ўша кўҳлик, юзлари қизил, жоду кўзлари кўмкўк, табассуми мулойим, ёқимли, сочи доимо тўзиб юрадиган, овози ўзгачароқ бу қиз ажойиб эртактаги сингари хаёлингда яшайверсин, дерди. Сергей Олянинг ўша пайтлардаги гапиришларини эслаганида юраги ўйнаб кетарди. Ҳа, Олянинг азиз сиймоси хаёлида яшайверсин, майли, илк севгиси ва дастлабки изтироблари ҳам қувончли хотиралар сифатида қолаверади. Сергей Матвеевич Оляни кексайган ва бутунлай бошқача қиёфада кўрсам, хотираларим расво бўлади, дея чўчиб юрарди.

Мана энди улар Невский кўчасида ноғихон учрашиб қолишди... Ё тавба! Сергей Матвеевич энди бо-синқироқ уйқудан уйғонгандай ва ахири гўзал ва сеҳрли орзулар оламига қайтгандай эди. Бу иш қандай бўлганига унинг ақли сира бовар қилмас, азбаройи ҳаяжонда бўлганидан эс-ҳушини ҳам бундай бир

жойга тўплаб ололмасди. У кўз ўнгида ўша, бир вақтлардаги Оляни кўриб турар, унинг сояси, қули бўлишга ҳам ҳозир эди. Бу худди ўша Оля, унинг қайлиғи, фақат янада гўзаллашган, гул-гул очилиб кетган Оля эди. Сергей Матвеевич унинг қувончдан порлаётган кўзларига, қизил югурган оламдаги энг гўзал чеҳрасига энтикиб тикилар, вужудидаги илгариги сўнмаган туйғуси мавжлана бошлаганини сезиб турарди.

Сергей Матвеевичнинг ёнида турган хотини бу нотаниш жувонга хушёрроқ кўз югуртирарди. Сергей Матвеевич Ольгани Аидага қариндошимиз, деб таништирди. Бу ҳам тўғри гап эди. Оля Нил Игнатовичнинг рафиқасига туғишган жиян бўларди.

Улар Оля билан хайрлашарканлар, уйига меҳмон бўлиш ҳақидаги таклифига рози бўлишди. Сергей Матвеевич ўшал дақиқадан бошлаб бошқа нарсани ўйлаёлмасди. У Ольганинг енгилтак аёл эмаслигини ҳам тушунар, ўзи ҳам ёш йигит эмас, қирқдан ошиб қолганди. Шунга қарамай, вужудини банд этаётган ҳисларга қаршилик кўрсатолмасди. У Оляни шу чоққача унутолмагани, икковлари танишиб, бирга ўтказишган ёзу баҳор, Олянинг севгиси, хуллас, ҳамма-ҳаммаси дил тубидан яшаб келганини эндигина тушунганди... Нима учундир у бу ёғи ўзим хоҳлаганимдай бўлади, деб ўйларди. Сергей Матвеевич ўтмиш кунларни эслаш билан бир қаторда Ольганинг гул-гул очилиб кетганини кўрганида ўшал туйғунинг асири бўлиб қолганди... У-чи, Ольга бунга нима деркин? Унинг ҳам кўзлари чақнаётгани, лабларида табассум жилваланиб, овози мулойимлашгани беҳуда бўлмаса керак...

Сергей Матвеевич ҳам ваҳимада, ҳам хурсанд эди. У кетма-кет туғилаётган саволларга жавоб қайтаролмасди. Йўқ, у ўч олишни истамас, нафсониятни ўйламас, булар аллақачонлар эсидан чиқиб кетганди. У ҳозир оғир дардга мубтало, унинг ёшида бундай дардга чалинганлар тузалиши мушкул эди. Сергей Матвеевич бошига оғир иш тушган пайтлари доим бир нарсага ишонган бўлса ҳам ҳозир унинг жонига оро кирадиган ҳеч нима йўқ эди. Айтгандай, Ольганинг уйига бориш билан боғлиқ умид учқуни ҳам йўқ эмасди. У Олянинг эри генерал Чумаков билан танишганидан кейин, эркакларнинг бирдамлик туйғуси ва одоб бурчи бирлашиб, кўнглимдаги бу ҳисни бо-

сийб кетар, деб ўйларди. Бироқ Фёдор Ксенофонович бирдан Ғарбий Белоруссияга жўнаб кетди. Чумаковларникига боришолмади, нега деганда, шанба куни кечга яқин Романовлар оиласи тушган «Европейская» меҳмонхонасига Ольга қўнғироқ қилиб, Нил Игнатович Романов вафот этгани ҳақидаги қайғули хабарни билдирди. Ольга ўша куни қизи Ирина билан Ленинградга жўнаётганди.

Сергей Матвеевич изтиробда қолди-да, телефон трубкасини қўймасдан туриб, Аидага улар билан бирга дафн маросимига борайлик, деб ялина бошлади. У хотини ўғли важидан боролмаслигини жуда яхши тушуниб турарди. Бошқа пайт бўлганда кўзга кўринган қариндоши генерал Романовни қанчалар чуқур ҳурмат қилмасин, барибир, уни дафн этишга бормаган бўларди. Ҳозир эса... У ўзига бегона бўлмаган бу одамнинг ўлимини эшитганидан кейин, бир оз вақтгина бўлса-да, Ольганинг ёнида бўлишини билиб, ёлғондакам куйинаётганидан ўзи ҳам ичида қўрқиб кетди.

Сергей Матвеевич шундан кейин вокзалга жўнади. Аида эса Нил Игнатович тириклигида унча йўқламай юрган эри унга бирдан оқибат қилиб қолганидан ҳайрон бўлганича қолаверди.

Вагонга ўтирганларида Сергей Матвеевич Ольганинг қайғули ва йиғидан бўриққан юзига тикаларкан, бўлари бўлди. У ҳозир ўзидан, Ленинградда қолган ва эрининг куйиб-пишаётганидан жуда хавотирга тушиб, кўкрак чўнтагига тинчлантирувчи дори солаётганида ҳатто кўз ёши қилиб олган хотини Аидадан уяларди. Юмшоқ вагон купесида Ольганинг рўпарасида ўтираркан, Москвага нимага кетаётганимни билиб қолса-я, деб ваҳимага тушарди... Шунинг учун ҳам виждон азобида қийналган кўйи қовоғини солиб олди. Улар кечмиш кунларидан ҳам гаплашишмади, бир-бирларидан гап ҳам суриштиришмади. Купеда эса Иринадан бошқа бегона одам йўқ эди. Ольганинг қизи бўлган ёшгина бениҳоя чиройли Ирина вагоннинг очиқ деразаси ёнида жимгина нималарнидир ўйлаб ўтирарди. У ташқарига ой нур соча бошлаганида онасидан кўзини узмай қолди.

Ольга марҳум Нил Игнатович ва унинг тул хотини Софья Вениаминовнага ачиниб куйинар, улар бир вақтлари ўзига ота-оналик қилишганидан гапирарди. Сергей Матвеевич эса ҳозир ичига чироқ ёқса ёри-

маслигидан баттар эзиларди. Улар эрталаб вагондан чиққанларида Ольга унинг бир кечада сўлиб, қорайиб кетганини сизди-да, қўлтиғидан олиб, худди болага гапираётгандай мулойимлик билан деди:

— Нега бунча эзиласан, азизим Серёженька?.. Иложимиз қанча? Илойим, ҳаммамиз ҳам Нил Игнатовнинг ёшига етайлик!..

Сергей Матвеевичнинг хижолатда кўзларига ёш келди. Айни пайтда, Ольга унга ачинмаётгани ва овози қулоғига жуда бошқача эшитилаётганидан сўнаётган эҳтироси қайтадан ўт олди. У энди ўзини ҳеч қандай куч қайириб ололмаслигини ўйларди. Энди ҳар қанақа бемаъниликка, разилликка, жасоратга ва фидойиликка тайёрдай туюларди. У ҳатто Нил Игнатовичнинг дафн маросимида ҳам Ольганинг юпқагина қора рўмол қуршовидаги қонсиз чеҳрасидан кўзларини узолмади. Ольганинг киприклари пастга қараган, у аҳён-аҳёндагина мунгли қараб қўярди. Кўзлари Сергей Матвеевичнинг кўзларига тушиб қолганида эса хиёл чақнагандай бўлар, Сергейни пича койиётгандай туюларди. Гўё у бу қараши билан Сергейни тинчителишга, қарама, дея ялинаётганга, эзилаверма, деётганга ўхшарди. Чамаси Ольга ҳам унинг кўнглидан нималар кечаётганини фаҳмлаётгандай эди...

Ольга Ваганьковский қабристонида кексайиб, адоий тамом бўлган Софья Вениаминовнани қўлтиқлаб турар, кампир чамаси, ўзи қаерда-ю, нималар бўлаётганини ҳам сезмасди. У нурсиз кўзларини рўбарўсига тикар ва гўё нималарнидир эслашга уринарди.

Қабристондаги гулчамбарлар яширган янги қабр узра қизил аскарлар фахрий қоровули бир йўла уч марта узган ўқлар янграганда Сергей Матвеевич дафн маросимида каттароқ ҳарбий бошлиқлардан ҳеч ким йўқлигини пайқади. Бундан у ҳам хафа бўлди, ҳам ажабланди. У шуни Ольганинг қизи Ирина олдида туриб, тепакалини яшириш учун қўли билан сочини ҳадеб силаётган қизил юзли подполковникдан сўрамоқчи бўлиб турганида орқа томонидаги иккита кишининг гапини эшитиб қолди.

— Миш-миш бўлса керак,— деди бири ишонқирамай.

— Йўқ, миш-миш эмас,— бошқасининг овози ташвишли эди.— Молотов радиодан гапирди. Уруш!

— Уруш?!— Сергей Матвеевич шартта гапираётганлар томонга ўгирилди.

— Ҳа, уруш,— қизил юзли подполковник (у Рукатов эди) кечроқ гулчамбар олиб келаётганларга йўл бериш учун Иринани такаллуф билан четга оларкан, хотиржам жавоб қилди. Кейин Сергей Матвеевичга гўё ҳақиқатни ёлғиз ўзи биладигандай қараш қилиб, фуражқасини кияркан, тушунтирди:— Бугун тонго тарда немислар ҳужум қилишди...

Сергей Матвеевич бу даҳшатли хабардан олдинга қўрқмади. Унинг хаёли ғарбий чегараларимизга учиб, немислар Қизил Армияга ёз бўйи ҳўп ташвиш орттиришибди-да, энди уларни савалаб, Берлингача ва ундан ҳам нарига қувиб боришга тўғри келади деб кулимсираб қўйди. Шунда янги авиамоторлар бақувватликларини амалда кўрсатишади, деб сал кибрланиб ҳам қўйди. Бу моторларни яратишда ўзининг ҳам анча-мунча ҳиссаси бор эди-да!

У моторларни ўйларкан, юрагига совуқ игна санчилгандай бўлди. Ҳатто пешонасига тер чиқди: уруш бошланиб, заводда бомбардимончи самолётнинг янги мотори ялпи ишлаб чиқарилаётган бўлса-ю, бош инженер аллақаяёқларда адашиб-улоқиб юрса... Бу — трибуналга тушиш демак-ку!.. Дарҳол директорга қўнғироқ қилиш керак.

Сергей Матвеевич Ольгани сал вақт кўздан йўқотиб қўйди. Теварак-атрофига аланглаганида, уни Ирина билан подполковник Рукатов ўртасида турганини кўрди. Ольга рўмолчасини кўзига босганича унсиз йиғларди. Сергей Матвеевич унга яқин борди-да, гангиброқ деди:

— Оля, мен боришим керак. Уруш...

— Биламан,— Ольга зўрға гапирди: йиғи томоғини бўғарди.— Менинг Федям ҳам жанг қилаётган бўлса керак...

Генерал Чумаков чегарага жўнаб кетганини Сергей Матвеевич шундагина эслади... У Ольганинг йиғидан бўриқиб кетган юзига анча вақт безовта қараб қолди.

— Мен Софья Вениаминовнага кейин қўнғироқ қиларман,— Сергей шундай дея қабристондан чиқиб кетаётган сийрак оломон орасида кўздан йўқолди.

У «Москва» меҳмонхонасига келиб, бешинчи қаватдаги катта уч хонали номерга кўтарилди. Бу номерни авиация корхонаси ўзининг кўп сонли вакил-

ларга доимо банд қилиб қўярди. Қаватдаги навбатчидан калитни олиб, кимсасиз хоналарга кирди.

Ичкарида телефонга яқинроқ ўтираркан, ёнидаги ағдарма таниш календарни кўрди. Календарнинг очиқ саҳифасига кимдир, шошилишда бўлса керак, қияламасига шу сўзларни ёзиб қўйганди: «Ким бош инженер С. М. Романовни учратса, унга зудлик билан авиация саноати халқ комиссари ўрт. Шахуринга учрашиши кераклигини айтсин». Тагида: «21 июнь» деб куни ҳам кўрсатилганди.

Бу ёзув худди ўзига тегишли эканини Сергей Матвеевич дарҳол тушуниб ета қолмади. Ёзувни яна бир бор ўқиб чиқди. Бунинг маъносига ахири тушунганидан кейин юраги така-пука бўлиб кетди: чунки унинг Ленинграддан Москвага кетганини Аидадан бўлак ҳеч ким билмасди... Нима бўлганикин? Халқ комиссарига нимага керак бўлиб қолганикин? Ё унга Романов буйруғингизни бажармай кетиб қолди, деб етказишганмикин? Буларнинг бари бугун уруш бошлангани билан боғлиқмикин?

Бошқа пайтда шунақа аҳволга тушадиган бўлса, ишни бошидан бошлар, яъни Аидага, ундан кейин директорига телефон қилар, аҳволни билиб олганидан кейин эса халқ комиссарининг даҳшатли кўзларига ўзини кўндаланг қиларди. Ҳозир эса уруш бошланганди!.. Унинг яқиндаги руҳий азоблари, Ольгага қайтадан алангаланган севгиси бирдан унут бўлиб, бир чеккада қолди кетди. Нега деганда, уруш бошланган, мудофаа корхонасининг бош инженери бўлган ўзи эса шунақа пайтда жанговар постда эмасди.

Сергей Матвеевич телефони яқинроқ, халқ комиссари Шахуриннинг қабулхонасига дадил қўнғироқ қилди. У халқ комиссарига изоҳ беришдек машаққатли нарсага ўзини тайёрлар, бунинг оқибати ўзига чатоқроқ бўлиши ҳам ажаб эмасди. Бироқ қабулхона телефони банд, ундан қисқа-қисқа гудок эшитиларди.

«Нима, бирор нарса бўлдими ўзи?» — ўзидан-ўзи сўради Сергей Матвеевич трубкани қўйиб. У чорпахил, бақувват, силлиқ, юмалоқ юзидан кулги аримайдиган халқ комиссарини гўё кўриб тургандай эди. Яқиндаги коллегияда Сергей Матвеевич корхонанинг бомбардимончи самолётларга аталган янги моторини ялписига ишлаб чиқаришга киришиши ҳақида ахборот берганида Алексей Иванович Шахуриннинг му-

лойи ва қувнатадиган даражада илжайган, шунда унинг деярли кўм-кўк, доимо синчков, талабчан ва ишонч билан боқадиган кўзлари ҳам порлаётгандай туюлганди. Шахуриннинг кўзларидан унинг ишга оқилона ёндашиши, толмас ва мустаҳкам характери эканлиги ҳам сезилиб турарди. Халқ комиссари уни ҳозир қандай қарши оларкин? Сергей Матвеевич шунда Шахуриннинг жилмайиши бирдан йўқолиб, юзи жиддий тусга кирганини, шунда ҳам барибир унинг ғайратли ва тиниб-тинчимас одамлиги билиниб турганлигини кўраётгандай бўлди.

Хўп, Романов халқ комиссарининг айтганини қилмай кетиб қолган ҳам бўлсин. Лекин барибир завод ишоңчли қўлларда қолди-ку. Унинг ўринбосари ҳозир ҳам бош инженерликни эплаб кетаверади. Шахуриннинг ўзи уни ана шу лавозимга тайинлаганида: «Ўрнингга ўринбосар тайёрласанг, Москвага чақириб оламиз», — деб топшириқ берганди.

Балки чиндан ҳам у яна Москвага керак бўлиб қолгандир? Чунки Сергей Романовни авиасозлар оламида ҳамма биларди. Ҳали халқ комиссарлиги Алексей Шахуриннинг тушига ҳам кирмай... Жуковский номидаги Академиянинг илмий-тадқиқот бўлими бошлиғи бўлиб ишлаганида инженер Романов унинг қўли остида меҳнат қилган ва таниқли одамлар орасида ўзига яраша ўрни бор эди. Романов инженерликнинг бепоён оламида, айниқса моторсозликда ўзини бемалол ва эркин тутишини, билими чуқурлигини, сафдошларини ўз гоёсига қизиқтириб, номаълумлик томон дадил қадам ташлашини яхши биларди.

Сергей Матвеевич халқ комиссари билан хаёлан тортишаркан, тутоққани учун хавотири ҳам анча тарқалиб кетганди. У яна телефонга дадил интилди-ю, бирдан нақ чўғ ушлагандай қўлини қайта тортиб олди. Чунки ўша лаҳзада телефон қаттиқ жиринглаганди.

Ленинграддан Аида қўнғироқ қилаётганди. Унинг бу гаплардан хабари бор экан. Завод директори «Европейская» меҳмонхонасига телефон қилиб, авиация саноати халқ комиссарлиги Сергей Матвеевични ўз ихтиёрига зудлик билан чақираётганини айтибди. Директор Сергей Матвеевич Ленинграддан Москвага, профессор Романовнинг дафн маросимига кетганини билиб, телефонда уни пойтахтдан излаб топишга

ваъда берибди. Аида шу сабабдан директор Сергей Матвеевични топган-топмаганлигини сўраб, Петяни билим юртига жойлаштиргани Ленинградга тезроқ кел, дея тиқилинч қилди. Бор гап шу, бошқа ҳеч қанақа ишқаллик йўқ эди.

Халқ комиссарлиги раҳбарлари уни қаёққа юборишни мўлжал қилишаётганикин?..

2

Романов ярим соатдан кейин кадрлар бошқармасида ҳозир бўлди. Кадрлар бошқармасидагилар унга халқ комиссарлиги коллегиясининг қарорига кўра, у авиация заводининг директорлигига тавсия қилинганини айтишди, бироқ қайси заводгалиги номаълум эди. Уруш бошланганлиги муносабати билан вазият кескин ўзгаргани учун халқ комиссарининг бугун қабулида бўлишнинг ҳам иложи йўқ эди. Ҳар қалай, Сергей Матвеевичнинг илтимосига кўра, унга Москвадан кетиб, шахсий ишларини бажариб келишга бир ҳафта муҳлат беришди, бироқ у кунора кадрлар бўлимидаги ўзига қарашли ходимга қўнғироқ қилиб туришини шарт қилиб қўйишди.

Сергей Матвеевич Ольгага ҳатто қўнғироқ ҳам қилмай ва хайрлашмай Ленинградга жўнади. У юрагини исканжага олган ҳалқалар сал бўшашганини сезарди. Ленинградда у Петянинг ҳам ишини битиради, кейин Аида билан Москвага келади, Ольга ҳам бу пайтда Москвадан кетган бўлади. Шу билан ҳаммаси тугайди. У ёқда эса янги ташвишлар кундалик оғир меҳнат бошланиб кетади. Инженерлар доирасида авиация корхонасига бошлиқ бўлиш — буюк жабрдийдалар қаторига кирмоқдир, деган гап бор. Чунки буларга қуйидагиларнинг бари мулойимгина термулиб туришади, юқоридаги текшириб турувчилар ва заводнинг маҳсулотини олувчилар эса етти қават териларини шилиб олишади. Ҳаммаси директорнинг планни бажаришга кучи ва ақли етишига боғлиқ. У ишни шундай йўлга қўйиши керакки, завод маҳсулоти конструкторлик фикри доирасида қудратли, бардошли ва итоаткор бўлиши билан бирга авиаторлар қадрини оширсин. Мабодо авиациядан шикоят туша бошласа шўрим қуриди, деявер. Обком бюросида, халқ комиссарлигининг коллегиясида, партия Марказий

Комитетида, Сталин кабинетида жавоб беришингга тўғри келади...

Сергей Матвеевич эртасига Ленинградда эди. У Петяни ўқишга жойлаш учун ҳарбий-денгиз билим юртига дахлдор бошлиқларнинг кабинетларига танда қўя бошлади. Ҳамма урушга боғлиқ кечиктириб бўлмайдиган ишлар билан банд бўлгани учун Сергей Матвеевичдан қўл силташар ёки яқинроқдаги ҳарбий комиссариатга мурожаат қилиб, ўғлини фронтга кўнгилли қилиб юборишни маслаҳат беришарди. Айданинг устомонликларидан ҳам ҳеч нарса чиқмади. Улар қўлларини ювиб, қўлтиқларига уриб турганларида бирдан меҳмонхона номерида телефон жириглаб қолди. Трубкани олган Аида Ольга Чумакованинг овозини эшитди.

— Келдингизми?!— хурсанд бўлиб кетди Аида. У Ольга эри орқали Петяни билим юртига жойлашга ёрдам бермоқчилигини эслаганди.

— Келдим, ишларимни битираману яна Москвага жўнайман. Уятсиз Серёжангиз қаерда?

— Шу ерда.

— Шунақаям одам бўладими?! Бунақангги дагал эркак билан қандай яшаяпсиз, Аида? Нил Игнатовични дафн этганимиздан кейин, дом-дараксиз бўлиб кетди-ку!.. Қўнғироқ ҳам қилмади, хайрлашмади ҳам. Биз бўлсак Нил Игнатовичдан кейин Софья Вениаминовнани дафн этдик... Жуда қийналиб, бўларим бўлди, ўлишимга бир баҳя қолди... Чегарада қаттиқ жанглар кетаётган пайтда битта кампир ўлгани билан кимнинг неча пуллик иши бор дейсиз!

Аида трубкани қўйганидан кейин, Сергей Матвеевичга ташлана кетди:

— Нил Игнатовичнинг маъракасига нега бормадинг?! Нимага бу ажойиб жувонга қўнғироқ қилмай, Москвадан кетиб қолдинг? Софья Вениаминовнанинг ҳолидан нимага хабар олмадинг? Уялмайсанми? Ольганинг кўзига энди қандай қарайсан?!

Сергей Матвеевич хотинининг ўпка-гинасини хотиржам тингларкан, унинг ҳамма гапига қўшиларди.

Орадан кўп ўтмай, Ольга Васильевнанинг ўзи пайдо бўлди. Шунда меҳмонхона номерига у билан бирга нақ эрталабки офтоб билан одамни тетиклантирувчи шабада ҳам кириб келгандай бўлди. У Аидага меҳрли боқиб, лабидан ўпди, Сергей Матвеевичнинг

яноғига шартта яноғини босиб, хўшбўй атир исларини таратди-да, стол ёнида Эрмитаждаги суратлар альбомини варақлаб ўтирган Петянинг дағал сочини сийпалаб қўяркан, ўтирмаёқ гап бошлади:

— Петянинг иши битмаяптими?.. Битади!— Ольга ўша заҳотиёқ телефонга яқин бориб, ўқувчи қиздай стул қиррасига ўтирди.

Ольга лаби лабига тегмай кимгадир уруш ҳеч кимни хизмат бурчидан халос қилмаслигини тушунтирар, кимдандир назокат билан илтимос қиларкан, ҳавас билан тикилиб ўтирган Аидага кўзини қисиб қўярди.

Сергей Матвеевич бўлса ён хонага кириб, деразадан хиёбондаги кўм-кўк дарахтларга мамнун тикилиб турарди. У ана шу хиёбонда Пушкинга ҳайкал ўрнатилади, деб эшитгани учун ажойиб шоирлар ҳам, буюк олимлар ҳам, машҳур саркардалар ҳам, қисқаси, бирорта ҳам одам жаҳондаги муқаддас, ўлмас туйғу севгидан қутулолмаслиги борасида ўйларди. Ҳозир Ольганинг келишини ҳам у нотинч давр туфайли юрак қийноқларига бардош берароқ севгисидан воз кечмоқни бурч саналганини тақдири хуш кўрмаётгани оқибати бўлса керак, деб ўйларди.

Уч-тўрт кундан кейин ўзида йўқ хурсанд Петя ҳарбий-билим юртининг аллақандай бўлинмасига бориб жойлашди, Сергей Матвеевич, Аида ва Ольга эса тирбанд вагонда Москвага жўнашди. Уч киши бўлишса ҳам купелик вагонда фақат биттагина ўтириб кетадиган жой текканди.

Тун анча хатарли эди. Тўхташ жойларида ва поезд юриб кетаётганида ҳам бомбаларнинг даҳшатли портлашлари эшитилиб турар, вагон деразасидан гоҳо осмонни пайпаслаётган прожекторларнинг нури, ўқларнинг узун тизимини ялтиратиб юборгани ва зенит снарядлари ёритилаётгани кўриниб қоларди. Бироқ вагон ойнасидан кўринаётган уруш барибир ҳақиқий урушдай туюлмасди.

Поезд йўл давоми кўп жойда тўхтаган бўлса ҳам яна бир тўхтаганида Ольга Васильевна жойимда ўтириб, пича дам олсин, деб Аидани купега чақирди. Ўзи эса йўлакка аранг чиқиб, дераза олдида турди. Сергей Матвеевич Ольганинг елкаси елкасига теккани ва димоғига таниш атир иси урилганидан нақ инграгандай беихтиёр чуқур нафас олди. Ольга бўлса янаям унинг пинжига тиқилиб, мулойимгина деди:

— Қўй, Серёженька, бунча тушкунликка туша-верма.— Унинг овозида енгил истеҳзо ҳам бор эди.

— Наҳотки менда озгина умид-пумид деган нарсадан бўлса?— Сергей Матвеевич истеҳзо оҳангини пайқамаса ҳам қоронғи бўлганига қарамай, Ольганинг гўзал чеҳраси, йирик ва чақноқ кўзларини томоша қиларди.

Сергей Матвеевич Ольга нима жавоб қилишини кутар, у эса чурқ этмас ва бу билан тирбанд вагондаги барча товушларни ўз ҳолига қўйиб бераётгандай туюларди. Кекса аллақандай одам немислар билан бўлган олдинги уруш ҳақида бир мақомда гапирар, кимдир тортишар, кимдир йўталарди. Қаердадир бир чақалоқ йиғлар, аллақандай кампир вой-войларди. Кимдир буларнинг ёнидан тамаки ва ичкилик ҳиди бурқситганча сирғилиб ўтиб кетди. Вагондаги овозлар ва тирбандлик икковларини бу дунёдан айриб қўйгандек эди. Гоҳо Сергей Матвеевичга теварагида Ольга, унинг тафтли елкаси, гўзал чеҳраси-ю, вужудида жаранглаб турган овозидан бўлак ҳеч нима йўқдай туюларди...

Тўғри, ёнгинадаги вой-войлаётган кампирдан қочиб бўлмасди албатта. Бироқ тез орада у ҳам тинди. Йўлакдаги одамлар кампирни суриб, купе эшигига тўғрилаб қўйишганди, Аида ўлгудай толиқиб, оёқлари зирқираётганини сезиб турса ҳам кампирни жойига ўтқазди-да, ўзи эри билан Ольга турган жойга тикилиб борди.

Аида қайтиб келганини Сергей Матвеевич ҳам, Ольга ҳам сезишмади. Икковларидан ҳам садо чиқмасди. Аидани энди мудроқ боса бошлаганда, қулоғига эрининг маъюс ва аламлироқ овози эшитилди:

— Наҳотки менга нисбатан ҳеч ниманг қолмаган бўлса?

«У нимани гапиряпти?»— ўйлади Аида мудроғи кетиб. Шунда бирдан Ольга аллақандай изтиробли овозда гап ташлади:

— Серёжа, буни қўй... Қаттиқ ўтинаман...

Аида нафас олмаётгандай кўринарди. У ўртадаги гапнинг маъноси чуқурлигини сезгиси биланоқ уқиб олганди.

Сергей дарҳол жавоб қайтарди:

— Сени учратганимдан бери кўнглимдан ўтаётган нарсаларни айтиб берсам, бурч, одоб, вазифадан

гап очишингни биламан. Шундайми ахир? — У Ольга-нинг афтига қаради.

— Адашмадинг,— қуруққина жавоб қайтарди Ольга.— Мен ундан ҳам кўпроқ нарсаларни айтаман...

— Мен ҳам одам бўлсам керак-а? Наҳотки менинг ўзим, ўз тақдирим, инсонлигим олдида бурчим бўлмаса? Нега энди ўз олдимда турган асосий бурчимни бажаришга ҳаққим бўлмай, бошқалар олдидаги бурч ва вазифаларимни ўйлашим керак?

Анда эри чуқур ва тез-тез нафас ола бошлаганини, овозидан таниш хирқираш пайдо бўлганини сездим. У қаттиқ ҳаяжонлана бошлаган пайтларда шунақа кўйга тушарди. Сергей Матвеевич бўлса гапида давом этди:

— Нечук юрагим амри бўйича иш тутмай, умр бўйи севгисиз яшашим керак? — У Ольгага кескин нигоҳ ташлади.

Ольга поездга яқин қора ўрмон тепасидаги юлдузли осмонга термулди. Сергей Матвеевич унинг жавоб беришидан умидини узган кўринар, Аидага эса Ольга гапни давом эттиришни истамаётгандай туюларди. Шу пайт Ольга бирдан гап бошлаб қолди:

— Истакка қараб ҳамма нарсани оқласа бўлади... Айниқса, мантиқий фикрлаш қўлингдан келса, оқлайверасан... Қотил ҳам ўз қилмишини оқлашга важ топади.— Ольга Сергей Матвеевичга ўгирилди-да, ҳаяжонини босиб гапида давом этди: — Серёжа, мабодо Федяни учратиб қолмаганимда сенга турмушга чиққан бўлардим. Улай агар, сенга вафодор хотин бўлардим, бироқ... барибир бурч туфайли бўлардим... Мен икковимиз маънисига етмай ишқ ўйини ўйнаганимизни тушуниб қолдим. Ҳар ҳолда мен етмаганим бунинг маънисига... Федя бўлса, вужудимда ҳақиқий ишқ аланглатди, бунақа чинакам ишқ бўлишлиги хаёлимга ҳам келмагани... — Ольга бу сўзларни айтганда, Сергей Матвеевич сўлжайганини сезгандай гапдан тўхтади-да, овозини пасайтириброқ сўради: — Балки, гапиришнинг ҳожати йўқдир буни?.. Айтгандай, буни сен билиб қўйишинг керак, йўқса, тинчимайсан... Шундай, азизим, ҳар бир одам бир нарсага аталган бўлади. Сен қандайдир машиналар яратишга, мен бўлсам севгига аталганман... Ҳа, ҳа, бу тубанлик ҳам, бачканалик ҳам эмас, чунки мен бунда ўзим танлаган одамимни севишимни, фақат ўшани севишимни кўзда тутаман. Фақат унинг ўзига хос

бўлган яхши ва ёмон томонларини, ақлини, яхшилигини, бегаразлигини, беозорлигини, оғир сардатлик қисматини ҳам севаман. Унинг ўзи ана шу қисматни ёқтиради ва шуни деб яшайди, ўзининг асосий бурчини шунда кўради, ўзидаги энг кучли томонларни ўшанга бағишлаб, заифликларини мен шифокорга намоён қилади... Мен ҳам унга кераклигимдан, ишқим билан унинг дардига даво бўлаётганимдан, қувонч ва куч-қувват бағишлаётганимдан бахтиёрман...

Сергей Матвеевич Ольганинг гапни бўлиш у ёқда турсин, унинг бир текисда оқётган сўзлари маъносига ҳам тушунмас, бироқ улар жарангидан ҳаяжонли ва покиза самимиятни уқиб оларди. У фикр кучи билан ўзини босиб турган улкан аламни нари улоқтириб, ўзини сал босиб олишга ва тасавуридаги ажойиб равишда қад кўтарган севги ва садоқат биносини аста-секин бўлса ҳам бузиб ташлашга бирорта баҳона топишга уринарди.

У Ольга гапиришдан тўхтаганини сезмади, эҳсуши жойига келганидан кейин суҳбатни қандай давом эттиришни билмаслигини фаҳмлаб қолди. Шу сабабдан хаёлига келган нарсани айтиб қўя қолди:

— Сен ҳамма нарсани оқласа бўлади, дединг... мана оқладинг ҳам... Бироқ сен, Оля, ана шундай қилсанг ҳам барибир гуноҳсиз фаришта бўлолмайсан.— Сергей Матвеевич шундай дейишга деди-ю, сўзлари ноўрин айтилганидан қўрқиб кетди.

— Эркакларга ишқибозсан, демоқчисан-да-а? — Ольга ҳаса бўлмай, аксинча, кайфияти кўтарилганини кўрган Сергей Матвеевич ҳанг-манг бўлиб қолди.— Федянинг ҳам шу важдан доим жаҳли чиқиб юради...— У ҳозир ўзининг бепарво Федясини кўриб қолгандай муллоим кулиб қўйди.— Унга бу гапни айтолмовдим, сенга эса айтаман... Эски хотираларни қайта кўзғотишда менинг ҳам анча-мунча айбим бор албатта. Бунинг учун мени кечир, Серёжа. Мен анча савлатли талай эркаклар олдида ҳам гуноҳкор бўлганман... Бироқ каттамикин гуноҳим?!— Ольга қўлини Сергей Матвеевичнинг кўкрагига текизиб, самимий кулди.— Мени баъзи эркакларнинг такаббур ва тутруқсизликлари қаттиқ жаҳлимни чиқаради, хафа қилади! Ундай такаббур хўрозларнинг анча-мунчасикининг шунчаки бир боқиш ёки муллоим жилмайиш билан эсларини тескари қилиб юборганман, буни бўйнимга оламан... Бироқ, ишон, қизиқчилик

учун, улар лақиллатган аёллар, уйларидаги алданган хотинларнинг ўчини олиб хумордан чиққанман.

Мабодо Сергей Матвеевич ёки Ольга ўша дақиқада ўгирилиб қарашса, Аида рўмолчаси билан оғзини ушлаганича икковлари турган дераза олдидан ўтиб бораётганини кўрган бўлишарди. У ҳўнграётгани учун елкалари титрарди.

Поезд секинлаб борди-да, кўп ўтмай, таққа тўхтади. Ҳаммаёқ тинч ва бениҳоя осуда эди. Бунақа осойишталик фақат тундаги вагонда бўлади, нега деганда, жиндай шитирлаш ва ҳаттоки одамнинг енгил нафас олиши ҳам сезилади. Мана ҳозир ҳам кимнингдир оҳиста ҳиқ-ҳиқ йиғлаётгани эшитиларди. Бироқ ҳозирги кунларда бировнинг ҳиқиллаб йиғлаши ҳеч кимни ажаблантирмаса, бу уруш кетаётганини эслатиб турарди холос. Дарвўе, уруш ҳам деразадан кўринаётган ва осмоннинг бир чеккасини ёритаётган ёнғинлари, олис ва яқиндаги бомбаларнинг гумбурлаб портлаётгани билан ўзини эслатиб турарди.

Кўп ўтмай, поезднинг ғилдираклари яна тақа-туқ овоз чиқара бошлади. У майин ва намхуш тун шабадасига кўкрагини тутиб борарди. Сергей Матвеевич елкасига Ольганинг тафтли елкаси тегиб турганини сезар ва унинг ҳозирги айтган гапларидан кейин нафасини ростлаб, юрагини босиб ололмаётгандай бўларди. Гапирмоқчи бўлса ҳам оғзи ва томоғи қақраб қолгани халал берарди. У ниҳоят гапиришга журъат этди-да, Ольгага эгилиб, аламли гап қотди:

— Энг чиройли нарсаларинг бўлган кўзинг билан табассумингни интиқом қуролига айлантирибсан-да...

— Йўқ,— жавоб қайтарди Ольга деярли тутоқиб.— Инсондаги энг гўзал нарса унинг ақли билан юраги.

— Хўп, яхши,— Сергей Матвеевич унинг гапига қўшилди,— қани айт, қайси гуноҳларим учун мендан ўч оляпсан?..

— Ольга пича жим тургач, кулди-да, ўзини оқлагандайми ё қоралагандайми деди:

— Очиғини айтсам, сен тўғрингда яхши фикрда эдим... Сенинг олдингда кўпдан гуноҳкорлигимни ҳам унутмовдим. Шунинг учун ҳам мени кечирган ё кечирмаганлигингни билмоқ учун ўзимни қандай тутишни билмасдим... Шундай қилиб, бу ёғи чакки чиқди... Бироқ булар кўнгилга сиғадиган пайтми ҳозир?

Улар Москвага тушдан олдин етиб қелишди. Бу пайтда шаҳар ҳавоси оғир ва дим эди. Ленинград вокзалидаги ғовур-ғувур ва тўс-тўполонда Ольга билан хайр-маъзур қилишди. Ольга шундан кейин ўзининг янги макони бўлган марҳум кексалар — Романовларнинг квартирасига шошилди, у ерда қизи Ирина онасини кўзи тўрт бўлиб кутаётганди. Сергей Матвеевич Аида кўз ёши қилиб, нақ дунёдаги энг азиз одамидан айрилаётгандай Ольгага ёпишиб ўпганидан ҳайратда эди. Ольга оломон орасида кўздан йўқолиши биланоқ Аида гўё қулоғи кар ва тили гунг бўлиб қолувди, эри бундан баттар ҳайратга тушди...

Сергей Матвеевич Аидани Волгадаги уйларига жўнатиб юбориши керак эди. Шунинг учун икковлари Павелцкий вокзалига бориб, ҳарбий комендант орқали билет олишди. Сергей Матвеевич шундан кейин хотинини Саратов томон кетаётган поездга ўтқизди. Аида ҳамон чурқ этмай кўзларини олиб қочар, Сергей Матвеевич бўлса хавотири ошса ҳам ўзини хотинининг авзойини сезмаётганга соларди. Ҳар ҳолда дурустроқ хайрлашишса ҳам бир-бирларига чурқ этишмади. Сергей Матвеевич вагоннинг хотини ўтирган очиқ деразаси олдида туриб қолди. Аида поезд қўзғолганидан кейингина бошини кўтарди. У кўзларидаги сирли, қандайдир оғир мунгни сездирмасликка уриниб, аранг жилмайган кўйи деди:

— Ишларинг ҳал бўлгандан кейин менга қўнғироқ қил. — Кейин худди деразага ташланаркан, кўзларидан йирик-йирик томчилар юмалади.

Поезд жадаллаша бошлади. Сергей Матвеевич куватувчиларга урила-урила вагон билан ёнма-ён бораверди. У камоли ҳаяжонда бўлгани учун хотинидан кўзини узолмасди.

У вокзалдан то «Москва» меҳмонхонасига боргунича хотинининг авзойи кўз ўнгидан кетмади. Меҳмонхонадаги «заовдга қарашли» номерда соқолини олиб, бошқа кўйлак кийиб, кейин халқ комиссариатига бормоқчи эди. У Аиданинг кўзлари ғалати ва бошқача кўринганини ўйлагани сари шунча хавотири ошарди.

Меҳмонхонанинг ўзига таниш номерида ҳеч кимни учратмади, бироқ кираверишдаги ва ичкаридаги чамадонлар, ваннахонадаги устара-ю, атирлар бу ерга анча-мунча одам келганидан дарак берарди. У дарҳол халқ комиссариатига қўнғироқ қилди. Кадрлар бошқармасидагилар у қўнғироқ қилганидан суюниб кетиб,

дарҳол халқ комиссари Шахуринга қўнғироқ қилишни сўрашди.

Ниҳоят кўпдан кутилган суҳбат ҳам бошланди.

— Қадрли Сергей Матвеевич, ҳозир қанақа замонлигини ўзинг кўриб турибсан,— халқ комиссари трубкага ҳар бир сўзни чертиб айтарди.— Биз сени авиомотор заводининг Сибирь бўлими директорлигига тавсия қилдик. Бироқ заводни олдин қуриш ва ғарбдан эвакуация қилинган ускуналарни ўрнатиш керак бўлади. Розилигингни сўраб ўтирмайман: бу буйруқ. Бу ёғи уруш!...

— Тушунарли, Алексей Иванович.

— Бугун-эрта Сиёсий Бюронинг бу масаладаги қарори чиқади. Шунинг учун ҳеч қаёққа қимирлама.— Халқ комиссари трубкани жойига қўйди.

На чора, Сергей Матвеевич эртами-кечми шундай ишга тайинланишини биларди. Бироқ бу завод Сибирининг қаерига тушаркин? Бунақа саволга телефонда жавоб қилишмайди.

Сергей Матвеевич уфқини кўз илғамас кенгликда завод цехларининг корпуслари қад кўтараётганини кўргандай бўлди... Шунда хаёлига бирдан келиб қолган ваҳимали фикр буни кўз ўнгидан қувди: «Ольга! У аёллигига бориб, Аидага бир нима деб қўйган! Бироқ нимага бунақа қилганикин ва унга нима деганикин?!»

Сергей Матвеевич чаккалари лўқиллаб кетганини сезди-да, телефон дискасини шахд билан айлантириб, таниш номерни тера бошлади.

Телефонга Ирина жавоб қилди. Унинг овози мунгли ё бепарвоми эшитиларди:

— Эшитаман...

— Ирочка, яхшимисиз? Сергей Матвеевичман! Нега бундай ғамгинсиз?..

— Шундай ўзим... Сабаби бор...

— Тушунаман ва сўрамайман. Ольга Васильевнани мумкинми?

Ирина негадир чуқур уҳ тортди, кейин анчага чўзилган оғир жимликдан кейин секинроқ деди:

— Сергей Матвеевич, бир оздан кейин қўнғироқ қилсангиз бўладими? Ойимнинг ҳозир анча мазаси йўқ.

— Нима қилди?! Оғриб қолдимми?!

— Йўқ... Отамизни... немисларга... асир... тушган, дейишяпти.— Шундан кейин Иринанинг йигиси эши-

тилиб, уни телефоннинг қисқа-қисқа гудоклари босиб кетди.

Нақадар катта фалокат!.. Сергей Матвеевич Ольгани қанчалар кўп ўйлаган бўлса ҳам, генерал Чумаков фронтда ана шунақа оғир аҳволда қолиши мумкинлигини кейинги кунларда бирор марта ҳам хаёлига келтирмаганди...

Ҳа, оламда ҳар хил ишлар бўлади. Гоҳида одам ҳаёт денгизида шунақанги кутилмаган эҳтирослар тўфониде қоладики, бундан қутулиб кетмоқ учун бир оз эсанкирашга ҳам тўғри келади. Сергей Матвеевич бу ҳангомани студентлик йилларидаи бери билса ҳам бошқалар дучор бўлса бўлади-ю, аммо ўзим бунга грифтор бўлмайман, деб ўйларди. У кейинги кунларда таъби жуда тирриқ бўлиб юрарди. Худди одамни гангитувчи зулматда уйғониб, бундан кейин нима бўлишини — тонг отиб, офтоб чиқадими ё одамни жунжуктирадиган тун зулмати бошланадими, билмайдиганга ўхшарди. У уруш кетаётган шундай кунларда юрагидан ўта шахсий ва одамларнинг кўнгилларидаги нарсалардан йироқ бўлган бир ҳиссиётга ўрин топилганидан ўзини койирди.

У меҳмонхона номерининг биринчи қаватига тушиб, вестибюлда фронтдаги воқеалар хабар қилинган янги газеталарни олиш учунгина тарк этарди. У халқ комиссарлигидан қўнғироқ қилишларини сабрсизлик билан кутарди. Кўнглининг бир чеккасида зора Ольга қўнғироқ қилса деган умид ҳам бор эди.

3

Уруш умрларни кемирар, тақдирларга путур етказар, одамларни бениҳоя гангитиб, қўрқувга солар, шаҳарлару қишлоқларни вайрон қиларди. Одамлардаги алам билан нафрат қўшилиб кетганди... Бироқ кулфатлар қанчалиги ҳеч қанақа ўлчовга сиғмайди... Болаларидан айрилган оналарнинг фиғони, ўқ тегиб ўлаётган йигит оҳ-воҳи, кўз ўнгида бутун оиласи ҳалок бўлган ва солдатлари қирилиб кетаётган командирнинг фожиаси... Буларнинг барига ақл бовар қилиб, юрак бардош беролмайди... Полклар, дивизиялар, корпуслар — душман тўсатдан ҳужум қилиб, бомбалар ёғдириб, тўплардан ялписига ўт очганида гангиб қолган бўлса ҳам иродаси букилмаган, ер бағрига биқи-

ниб, немис танкларининг навбатдаги ҳамласини ғазабдан тишларини ғижирлатганча қарши олаётган мингларча ва мингларча одамлар мудҳиш аҳволда қолганларини қандай тушунтириш керак? Ушанда ҳаммада битта фикр ҳукмрон эди. У ҳам бўлса душманни тўхтатиб қолиш, уни енгиш, мабодо жон фидо қилишга тўғри келса ҳам аввало ўнгу сўлингдаги ўртоқларинг ўзларини қандай тутаётганларини ва ичкарилиқдаги қўшинлар жанговар марраларини эгаллаган-эгалламаганликларини билишга улгуришдан иборат эди. У ерда, Москвада, Кремлда аҳвол қандайикин?.. Нима воқеа юз бергани ва ҳозир нима ишлар бўлаётгани Сталинга маълуммикин?..

Ҳа, Москва ва Кремль ҳақида ўша кунлари одамлар ўйлашар, вужудларида хавотир, алам, умид ва ишонч ҳукмрон эди.

Сталин-чи? Ушал фожиали кунларда у нималарни ўйларди?

Ушанда Сталин билан учрашган кишиларнинг кўпчилиги бирданига ёпирилган ва бағоят зарурлигидан сира ҳам кечиктириб бўлмайдиган бир олам ишлардан андак ҳам четланмаган ҳолда зўр бериб содир бўлган воқеанинг сабаблари ҳақида бош қотирарди. Унинг ҳарбий бошлиқлардан ўпка-гина қилаётганига сабаб ҳам шунда эди. 21 июнь шанба оқшомида Бош қўмондонликнинг муҳофаза қўшинларини жанговар ҳолатга келтириш ҳақидаги кўрсатмаси имзолангандан кейин то 22 июндаги уруш бошланган пайтгача бўлган бир неча соатлик бебаҳо вақт қуруқликдаги, авиация ва ҳавога қарши барча қисмларни жанговар тревога билан кўтаришга нима учун сарфланмаганини сира тушунолмасди. Москвадагилар уруш туғилганини билишар, чегара яқинидаги қўшилмаларнинг қўмондонлари ҳам кўр эмасдилар-ку... Уруш эса барибир бошланди... Бош штабда кўрсатмани шифрлаб, телеграф орқали округга бериб, у ерда шифрни ўқиб, тўғри текст ҳолига келтиргунларича «жангга!» командаси бера оладиганларнинг ҳаммалари қимматли вақтларини бекорга кетказишганди.

Мана шу бир неча соатда нимани ҳам ўзгартириб бўларди? Уша соатлар бекорга кетмаганда ҳам кўп нарса қилиб бўлмасди, нега деганда, Бош қўмондонликнинг кўрсатмасида қўшинларга давлат чегараси ёқалаб кетган истеҳкомли районлардаги ўт очиш нуқталарини яширинча эгаллаш, авиацияга эса дала

аэродромларига тарқалиб, ниқобланиб туриш топширилганди. Штаблар бу кўрсатмага биноан муҳофаза планини тўла-тўқис амалга ошириш ҳуқуқини ҳали олмаган эди.

Мабодо бу ҳуқуқни олган бўлганларида-чи? Чегарага яқин округларнинг бутун территориясига қўшинларни олдинги марраларга келтириш, ёйиш ва жангга сафламоқ учун кўп вақт кетармиди?!

Душманни ғафлатда қолдириш ярим ғалаба, демасдир... Немислар бутун кучлари билан муҳофазадаги жанговар ҳолатга келтирилмаган армиямизнинг биринчи эшелонига ҳамла қилиш, сўнгра тўқнашув жангларида ана шу армияларнинг юриш бошлаган иккинчи эшелонларига зарба бериш, кейинчалик эса округ қўшинларининг иккинчи эшелонлари билан жангга киришиш имконига эга бўлгандилар.

Бош қўмондонлик совет қўшинларининг биринчи стратегик эшелони тақдирини ҳал қилган оператив вазиятнинг бор мураккаблигини ҳали ҳам хира тасаввур қилар, бунини тушунишда кўпроқ сезгига суянади. Бироқ даҳшатли воқеалар тугуни жадал чувалиб, калаванинг учини топиб олиш мумкин бўлмай қолганида Сталин фашистлар диктаторини Қизил Армия тубдан қайта қуролланиб олгунча тўхтаб туришига ишониб, бекор қилганини тушуниб олганди. Унинг хаёлига совет ҳарбий назарияси йирик мудофаа жанглари масалалари билан жиддий шуғулланмаганлиги ҳам келганди.

Кўп тадқиқотлар ва ҳужжатларда урушнинг бошланиш давридаги дастлабки операциялар гарчи қўшинларнинг йирик группировкалари томонидан амалга оширилиши мумкин бўлса ҳам улар қуролли кучларнинг асосий оммаси ҳаракат бошламагунча ҳал қилувчи операциялар бўлмаслиги уқдирилганди...

Совет Бош қўмондонлиги агрессорнинг асосий кучлари чегара яқинидаги жанглар бошланганидан кейин жанговар тартибда ёйилиб, жанг бошлаши учун икки ҳафтадан кам вақт кетмайди, деган назарий қоидаларга амал қилган ҳолда мамлакат мудофааси планини тузганди. Немис қўмондонлиги эса ўз планларини тузишда бундан ҳам нотўғри базисга суянганди: у энг йирик ҳарбий группировкаларини битта стратегик эшелонда ёйган ҳолда биринчи стратегик эшелондаги совет қўшинларини бир неча кун ичида тор-мор қи-

либ, Ленинград, Москва ва Донбассга бемалол силжиш учун йўл очишга ишонганди.

Молотов йигирма олтинчи июнда эрталаб Сталин кабинетига кириб келди. У СССР Ташқи ишлар халқ комиссарлиги томонидан тайёрланган Совет ҳукуматининг Германия уруш олиб бораётган мамлакатлар билан алоқаларни мустаҳкамлаш бўйича амалга оширган дастлабки ишларига дахлдор ҳужжатлар лойиҳаларини олиб келганди. Улар орасида фашистлар Германиясига қарши курашда иттифоқ тузиш борасида Буюк Британияга таклиф ва биргаликдаги ҳаракат ҳақидаги битим лойиҳаси бор эди.

Сталин стол ёнида ҳорғин ўтирар, кечаларини бедор ўтказётгани учун юзи гезариб кетганди. Олдида охиригача ичилмаган чойи турар, ичида бир паррак лимони сузарди.

— Фавқулодда ҳеч гап йўқми? — сўради Сталин қизарган кўзларини Молотовга илтижоли тикиб.

— Фавқулодда гапни дунё биздан сабрсизлик билан кутяпти, — жавоб қилди Молотов ҳамон қовоғи солиқ. Сўнгра ҳужжатли папкаларни Сталин олдига очиб қўйди. — Эртага Москвага Англия элчиси Стаффорд Криппс ва у билан бирга ҳарбий-иқтисодий миссия келади. Инглизларнинг ҳозирча бундай ҳарбий иттифоқ тузиш ҳақида конкрет таклифлари бўлмаслиги ҳам мумкин. Биз ишни лоақал ана шундай дастлабки қадамлардан бошлашимизга тўғри келади.

Сталин бошини кўтариб қарамай, ҳужжатларни олдига суриб ўқий бошлади. Ҳужжатлардаги фикрлар қисқа ва лўнда баён қилинганди.

— Биз инглизлар билан қачон бир стол атрофига ўтиришимиз мумкин? — Сталин кўк қалам билан қандайдир бир сўзни тўғрилаб, папкани ёпди. Сўнгра стаканни олиб, чой ҳўплади.

— Кўп нарса Черчилль ўз элчисига қанақа ваколатлар берганига боғлиқ, — жавоб қилди Молотов. — Инглизлар бизга аллақачон иттифоқ тузайлик, деб таклиф қилишлари керак эди... Ҳалиям кутиб туришибди. Фронтлардаги воқеалар ривожини кузатишяпти... Ҳар қолда сен ҳозирча Совет ҳукуматининг бошлиғи бўлганингдан кейин ҳаммага эшиттириб ўз сўзингни айтмасанг, ҳозирги аҳволимизга ўз баҳонгни бермасанг, дипломатик алоқа каналлари ҳозирги шароитда ўзимизга керак бўлган даражада ишламайди.

Сталин ўйга ботиб, хўрсиниб қўйди-да, кейин сал аламли қиёфада деди:

— Ҳамманглар тил бириктириб олгандай менн тезроқ гапир, деб қистайсизлар... Бироқ олдин мабодо вазиятни қўлга ололмасак ҳам уни яхшилаб билиб олишимиз керак!.. Фронтлардаги воқеалар шунақанги тезлик билан ривожланмоқдаки, биз аҳволни фақат ўз кучларимиз билан ўзгартира оламиз. Ҳозир ҳар қандай нақд иттифоқчимиз бўлганида ҳам бизга ёрдамга келишга улгуролмайди. Мабодо Черчилль шартномани имзоласа,— Сталин кўрсаткич бармоғи билан ҳужжатли папкага уриб қўйди,— бизни четлаб Гитлер билан музокара олиб бормаса ва у билан ярашув битими ҳам, тинчлик шартномаси ҳам тузмаса — жуда аҳамиятли бўлади.

— Бунда бизнинг дипломатиямиз сенинг обрўйиңга ҳам суяниши керак-да,— деб қўйди Молотов ўзини ўнғайсизроқ сезиб. У гапим мақтовдай туюлмасин деб хавфсирар, ўзининг эса бунга сира ҳам ҳуши йўқ эди.

— Қанақа обрў?!— хитоб қилди Сталин.— Сталиннинг капиталистлар орасида обрўси зўр, деган гапни қаёқдан олдинг?!

— Хўш, балки «обрў» мен айтмоқчи бўлган сўз эмасдир,— Молотов Сталинни ёлғондакамига гижинганини фаҳмлаб илжайди.— Бироқ Черчилль билан Рузвельт гапингга диққат билан қулоқ солишлари маълум. Ўтган йилнинг кузида Гитлер делегациямизни таъсир доирасини бўлиб олиш борасида музокарага тортмоқчи бўлганида буни ҳам кўзда тутганини сезиб олиш қийин эмасди. Ҳукуматларнинг бошлиқлари бир-бирларининг фазилатлари ва камчиликлари борасида кўп нарсаларни билишларини ўзинг мендан яхши биласан. Улар ўз халқларининг лидерлари сифатида танилганлари ва дарвоқе бошқа мамлакатларнинг лидерлари орасидаги машҳурликларига ҳам алоҳида эътибор берадилар.

— Сен Черчилль гапиришимни кутиб турибди, деб ўйлаяпсанми?

— Бу ўз-ўзидан равшан,— албатта.— Молотов қўлларини ёзди.— Бироқ буржуа матбуоти ҳукуматимиз сукут сақлаётганидан фойдаланиб, ўз халқларини роса лақиллатаётганини ҳам ҳисобга олиш керак. Туҳматлар оқими тинмаяпти. Кўплар фотиҳамизни ўқишяпти.— Молотов қўлида ушлаб турган яна битта пап-

кани очиб, ундан инглизча газета олди. Газетага қис-тириб қўйилган текст таржимаси билан Сталинга узат-ди: — Мана кўр, уларнинг кўп ишларидан битта на-мунаси.

Газетада ваҳимадор сарлавҳа остида Қизил Армия узил-кесил тор-мор қилингани ҳақида мақола ва ка-рикатура бўлиб, тагида: «Кремлнинг катталари Си-бирга қочишяпти», — деган ёзув бор эди. Расмда Ста-лин, Молотов ва Тимошенконинг Урал тоғидан сакраб ўтишаётгани тасвирланганди. Ҳаммалари ялангоёқ бўлсалар ҳам шпор тақишган, қинғир қиличлари ён-лариди чайқалар, галифе ва будённовкалари серямоқ эди.

Сталин карикатурани кўриб сал ҳиринглади-ю, би-роқ шу заҳоти ўзини тутиб олди. Уйқусизликдан ге-зариқ кўринган юзи эса хиёл ёришди. У расмга диқ-қат билан тикилар, унда ўзи букчайиб сакраётган ҳолда тасвирланган бўлса ҳам найнов кўринар, Мо-лотов билан Тимошенко эса пакана, оёқлари қийшиқ ҳолда эдилар.

— Даҳшат! — Сталиннинг кўзлари кулиб турар-ди. — Мабодо ўша суратчи бўйим Тимошенкодан анча пастлигини кўрса, худо билади мени қанақа қилиб тасвирлардийкин!..

— Бу ерда ҳаммамиз баҳайбатмиз, — деди Моло-тов кулиб. — Урал тоғига нисбатан.

— На чора. — Сталин олдидаги газетани суриб, уриб қўйди. — Улар ўз нонларини оқлашяпти. Бироқ ўз ўқувчиларига бизда Урал тоғининг нарёғида бутун Европадан ҳам катталиқ қиладиган кенгликлар берли-гини эслатиб, уларнинг аксариятини Совет Иттифоқи қанақа давлат ўзи ва Гитлер кимга қўл кўтарди ўзи, деб ўйлатиб қўйганларини ҳатто хаёлларига ҳам кел-тирмайдилар. Географиянинг эса улкан сиёсат, ҳар-бий стратегия ва жаҳон тақдирига бевосита алоқаси бордир. — Сталин газетани яна олдига суриб, карика-турага қаради-да, чамаси завқланиб кулди. Кейин жиддий ҳолда деди: — Бу ёзиб-чизарлар Қизил Армия Берлинга кириб борганида Гитлер ўз тўдаси билан қай-га қочажани ўйлаб кўрсалар дурустроқ бўларди.

— Афсуски, биз ҳозирча буржуа матбуотига буна-қа мулоҳазалар юритишга сабаб топиб беролмаяп-миз, — деди Молотов сал изтироб чекиб. — Улар ҳозир-ча қийинчиликларимиздан ўзларини овутиб туришиб-ди.

— Овунушаверсин. Оқибати аламлироқ бўлади.

— Халқаро ишларимизни ҳозирги вазиятида анчагина ҳаракатсиз нуқталар бор.

— Бутун бир халқ комиссарлиги, дипломатлар штати қўлингда... Эплашинглар керак.

Орага жимлик чўкди. Шу асно Сталин ўрнидан тураётганида бошқа ерга олиб қўйилган стаканга қошиқ тегиб кетгани эшитилди. Сталин кабинетда юриб бораётиб, трубкасини тутатди-да, кейин Молотовга яқинлашиб, гўё бировдан шикоят қилаётгандай анчайин грузинча талаффуз билан аста гап бошлади:

— Демак, Черчилль менинг гапимни кутяпти... Сталин ҳозир нима ҳам дея олади? Биз герман қўшинларини тўхтатмасак мен ҳар қанча гапирмайин, гапим жаҳон жамоатчилиги фикрига жиддий таъсир кўрсатмайди.

— Програма ва лоақал ҳарбий-иқтисодий қувватимиз ҳақида баралла исботли мулоҳаза юритмоқ лозим.— Молотов пеннесини олди-да, чўнтагидан чиқарган оппоқ дастрўмол билан уни арта бошлади.— Капиталистлар ҳам реал фактлар билан ҳисоблашишади.— Бизнинг ресурсларимиз, халқнинг жанговар кайфияти эса энг зўр қудратимиздир.

— Имкониятларимиз қанақалиги ҳақида гап айтишга ҳожат бор-йўқлигини ҳам ўйлаб кўришимиз зарур... Мабодо бўлса, қай даражада...— Сталин Молотовга саволчан назар ташлади.— Менга бошқа нарса тинчлик бермаяпти. Ҳозир у ердагилар, фронтдагилар биз ҳақимизда нима дейишяпти?.. Халқ нима деяпти?.. Сталинни койишяптими?..

— Билишимча, койишяпти. Шунга қарамай барибир ишонишади ва нима деркан, деб кутишяпти.

— Воқеалар мағзини чақиш керак... Вазифаларимиз нуқтайи назаридан ташқари ҳам мағзини чақиш керак. Фашизм — бутун инсониятга хавфдир.— Сталин кабинетда у ёқдан-бу ёққа юраркан, худди ўзини ўзи ишонтираётгандай оҳиста ва секин гапира бошлади.— Бу хавф қанчалар даҳшатли эканлигини салмоқлаш, Германиянинг кучини яққол ҳис этиш, кучларимизни чамалаб кўриш ва бутун жаҳонга ҳақиқатни айтиш керак.— У Молотов олдида тўхтаб, гапида давом этди: — Бироқ сен ҳақсан, бизга аниқ программа жуда керак, ҳукуматнинг салмоқли гапи ҳам керак. Шунинг учун ҳам Сиёсий Бюрода Халқ Комиссарлари Совети ва партия Марказий Комитетининг ди-

рективасини қабул қилишимиз керак. Ана шу директива партия ва совет ташкилотларининг ҳозирча фронтга яқин областлардаги энг яқин ҳаракатлари программаси бўлмоғи лозим. Унинг лейтмотиви — ҳамма нарса фронт учун, агрессор устидан ғалаба учун! Директивада гап халқимиз тақдири, Совет давлати тақдири ҳақида кетаётганлигини очиқ айтиш керак...

Урушнинг дастлабки кунларида Москвада туриб фронтлардаги ҳақиқий аҳволни билиб олиш мушкул эди. Уруш жуда катта майдонда ҳамма нарсани қаттиқ остин-устун қилиб юборганди. Унинг ошкора ва пинҳона тиглари барча тирик жон ва унинг қарамоғидаги барча нарсаларни нобуд қилар, душманнинг шум ва даҳшатли қадами етган жойларнинг бари вайрон бўлмоқда эди. Юқоридаги штабларга зарур ахборотлар, у ёқдан бу ёқдагиларга эса буйруқлар, фармойишлар етказиб турган ва муҳим аҳамият касб этган катта ва кичик каналларга зумда путур етказилгани учун улар илгариги мақомда ишламай қолганди. Фронтларнинг қўмондонлик пунктларига юборилган Қароргоҳнинг мамлакатда ва қуроли кучларда юқори мартаба ва обрўга эга вакиллари у ерлардан тегишли ёрдам кўрсатишса ҳам айниқса фронт қўмондонлиги, масалан, Ғарбий йўналишда бўлганидай армияларни бошқара олмай қолган жойларда воқеалар ривожига дурустроқ таъсир кўрсатиша олишмасди.

Табиийки, Кремлда ҳам хавотирланиш тобора кучайиб борарди. Сиёсий Бюро, Халқ Комиссарлари Совети, Олий Совет Президиумида қандай масала кўрилмасин, албатта чегара областларида нима бўляпти, қўшинларимиз герман армияларининг босқинини тўхтатишга муваффақ бўлишяптими, кўриляётган чоралар вужудга келган вазиятга муносибми, деган саволлар кўндаланг бўларди. Партия ва давлат раҳбарлари мана шунақа хавотирли гаплар мамлакатнинг бошқа томонларига ҳам совуқ тўлқиндай таралиб бораётганини билишарди.

Москвадаги дипломатик ваколатхоналарнинг ходимлари ҳам немисларнинг бу мисли кўрилмаган босқини ва унинг оқибатлари қандай бўлишини билмай бошлари қотар, ҳарбий ҳолат вужудга келганидан ўз ҳукуматларига ахборот тайёрлашда қийналишарди. Бутун жаҳон бошланган бу беаёв жангга озгина дахлдор бўлган нарсаларнинг барини жон қулоғи билан тингларди.

Совет дипломатик хизмати ҳам ана шу машаққатли вақтда Партия Марказий Комитетига бошланган урушга бошқа мамлакатлар ҳукуматлари ва жамоатчилиги қандай қараётгани хусусида батафсилроқ ахборот етказиб туриши лозим эди, акс ҳолда, СССРнинг халқаро майдондаги биринчи навбатда турган вазифаларини белгилаш имкони бўлмасди. Совет элчиларининг ахборотлари эса кечикиб кела бошлади. Шу сабабдан Ташқи ишлар халқ комиссарлиги Совет ҳукумати халқаро майдонда ўзини кўзи боғлиқ сезмаслиги учун фавқулодда чоралар кўрарди.

Ўша кунлари ташқи ишлар халқ комиссарининг ёки муовинларининг кабинетида кўп мамлакатлар дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқлари бўлишди.

Йигирма тўртинчи июнда, Черчилль нутқ сўзлаганидан бир кун кейин Америка Қўшма Штатлари президенти Франклин Рузвельтнинг фашистлар Германияси билан урушда Совет Иттифоқини қўллаб-қувватлаши ҳақидаги Баёноти келди. Эртасига Туркия, сўнгра Эрон ҳукуматлари ўзларининг бетараф эканликларини билдирдилар.

Бутун жаҳондаги буржуа матбуоти билан радиосининг лаби лабига тегмасди. Совет-герман frontiдаги аҳволга оид маълумотлар ваҳимали тус берилар, урушнинг оқибати ва совет республикаларининг келажаги борасида ҳар хил гаплар айтилар, Советлар ҳукуматининг ана шу оғир кунлардаги фаолияти ҳақида ҳам тутуруқсиз тахминлар қилинарди. Капитализмнинг кўп сиёсатчилари назарида СССР ана-мана мавҳ бўладигандай туюларди. Мавжуд аҳвол борасида ҳушёрлик билан айтилган гаплар ҳам эшитилиб қолар, бироқ уларни дарғазаб бақириқлар, туҳматлар, аюҳанослар босиб кетарди. Буржуа оламида СССРнинг 1939 йили Германия билан тузган шартномасида агрессия рад этилганлиги, икки давлат ўртасидаги тинчлик ҳақидаги ҳужжат бўлишига қарамай, қаттиқ калака қилинарди. Совет Иттифоқи эса ўшанда Германия билан ҳаммадан кейин ўзаро ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома тузган, зеро Англия-Германиянинг 30 сентябрдаги декларацияси ва 1938 йил 6 декабрдаги Франция-Германия Шартномаси ҳам ўзаро ҳужум қилмасликдан бошқа нарса ҳақида эмасди.

Буржуа газетасидаги материаллар руҳидан улар Сталин ҳозир вужудга келган вазият ҳақида нима де-

йишни, Қизил Армиянинг аламли мағлубиятларини нима билан ва қандай оқлаяжagini сабрсизлик билан кутаётганлари сезилар, бунинг устига буржуа «пайгамбарлари» Қизил Армиянинг мағлубиятларини жуда ҳам ошириб юбораётганди.

4

Сталин очиқ дераза олдига келди-да, оғзидан пага-пага тутун чиқарди. Уни бошқа ноаниқликлар ҳам қийнаётгани сезилиб турарди. Чунки у трубка чекканда тутунни ичига қаттиқ тортмай, оғзида бир оз олиб туриб, ёқимли тамаки таъмини сезганидан кейингина пуфлаб юборгучийди. Бир нарсадан ҳаяжонга тушса ёки аччиғланса ёшлик вақтларидаги одати эсига тушиб кетиб, тутунни ичига чуқур тортарди.

Молотов Сталин ўйга ботиб қолганини кўриб, кетмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғолди.

— Сабр қил,— деди Сталин унга ўгирилмасдан.— Ҳозир ҳарбийлар ахборот бергани келишади. Бирга эшитамиз.

Молотов кабинетда юриб, нариги дераза олдида тўхтади. Икковлари ҳам чурқ этишмасди. Улар кўп йиллардан бери бирга ишлаб келаётганлари, бир-бирларини яхши билганлари учун бирининг жим бўлиши иккинчисига қаттиқ ботмасди. Улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб анчагача жим ўтираверишлари мумкин эди.

Мудофаа халқ комиссарлиги раҳбарлари келиши кутилаётган ҳозирги пайтда Сталин фронтлардаги аҳвол ҳақида ўйларкан, ўзининг кўп йилги одати бўйича шу пайтгача нима ишлар тўғри қилинди-ю, нималар тўғри қилинмаганини аниқлашга уринарди. Чунки беш кундан бери уруш кетар, душман анча устунлик қилаётганди. Фашистлар бостириб кирган дастлабки кунларда Қизил Армиянинг Бош штабида чегара зонасида рўй берган воқеаларни ҳақиқатга яқинроқ манзарасини яратишнинг сира иложи бўлмаганини эътироф этиш одамни ўртарди. Уша ёқдан узук-юлуқ, бир-бирига зид ва ҳатто ифвогарликдан иборат маълумотлар келарди. Бироқ урушнинг биринчи куни охирида гарчи аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам бор ҳақиқат ўзини кўрсатганди: эҳтиёткорлик қилиш ва мудофаа халқ комиссарлигининг қўшинла-

римизга қарши ҳужумда давлат чегарасидан ўтишни ва артиллериямизга бегона территорияни ўққа тутишни ман этувчи эрталабки кўрсатмасига аниқликлар киритиш ортиқча эди. Сталин урушнинг биринчи кунни кечқурун халқ комиссарлигининг навбатдаги кўрсатмаси лойиҳасини ўқиганида ўзи киритган ўша аниқликни эслади. Кўрсатмада совет қўшинларидан асосий йўналишларда қарши ҳужумга ўтиш ва жанговар ҳаракатларни душман территориясига кўчириш талаб этилганди.

...Ҳозирги замон урушларида армиялар ҳаракатига оид энг дастлабки қарорлар кўпинча бош штаблар планларининг олдиндан ишланган вариантлари асосида юзага келади. СССР Мудофаа халқ комиссари маршал Тимошенко ҳам Ватан урушининг биринчи кунинда ана шундай планга амал қилган ҳолда иш кўрган, фронтлардан келган разведка маълумотларини ўрганиб ва Гитлер армияси кўпроқ икки группировкаси — Ғарбий фронтдаги Гроднонинг шимолироғидаги Сувалок районида зарба бераётган группировкаси ва Люблин томонидан ҳужум қилаётган Жанубий-Ғарбий группировкаси билан кўпроқ хавф солаётганлиги ҳақидаги хулосага келганди. Ана шундай хулоса асосида ва душманнинг Варшава-Брест группировкаси ҳақидаги мавжуд маълумотларга суянган ҳолда қўшинларга чегара мудофааси схемаси бўйича кўрсатма тайёрланганди. Шимолий-Ғарбий фронтга қарши зарба берган ҳолда Каунас районида немисларнинг Сувалокдаги группировкасига ёриб кириш ва уни 25 июннинг охирида Ғарбий фронт билан бирга-ликда тор-мор этиш топширилганди. Ўз навбатида Ғарбий фронтга Варшава йўналишида душманни тўхтатиб, жанубдан механизациялаштирилган корпуслар ва авиация билан душманнинг Сувалок дўнглигида жамланган кучларига орқа тарафдан ва ён томондан зарба бериб, 24 июннинг охирида немислар ишғол қилган территориядаги Сувалок районини қўлга киритиш буюрилганди.

Жанубий-Ғарбий фронтдаги ҳаракатлар негизига икки армия, бир неча механизациялаштирилган корпуслар ва бутун фронт авиациясининг немисларнинг Владимир-Волинский-Кристинополь frontiда ҳужум қилаётган группировкасига марказлаштирилган зарбалар системасига қўйилган бўлиб, душманни тор-мор қилиб, жанговар ҳаракатларни чегаранинг нарёғига кў-

чириш ва 24 июннинг охирида Люблин районини эгаллаш вазифаси топширилганди.

Буларнинг бари жанговар буйруқда оқилона ва салмоқли кўринарди. Сталин буйруқни ўқиётганида нимадир уни сергаклантирди. Бу урушнинг биринчи кунни эди. Ушанда Сталин кўрсатмани келишиб олгани келтирган маршал Тимошенкога қараб деди:

— Эрталаб фронт қўмондонлари Кузнецов билан Павлов сизга ахборот бермай қўшинларга жўнаб кетганларини айтгандингиз. Улар қаердаликларини ҳозиргача ҳам билмайсизми?

— Бугун алоқа ўрнатилади, ўртоқ Сталин.

— Шундай ҳам дейлик.— Сталин бош ирғаб қўйди.— Фронтларнинг штаблари армиялар ва корпуслар билан яхши алоқа ўрнатганларига ишончингиз комилми? Масалан, Белосток районида нималар бўляпти?

Тимошенко минг азобда пича жим турганидан кейин, Бош штабда жиддий хавотирланишга сабаб бўладиган ҳеч қанақа маълумотлар йўқлигини айтди.

Бош Ҳарбий Кенгаш соат тўққиз билан ўн ўрта-сида кўрсатмани маъқуллаганидан кейин унга Мудофаа халқ комиссари Тимошенко, Бош Ҳарбий Кенгаш аъзоси, ВКП(б) Марказий Комитетининг секретари Маленков имзо чекишди. Кўрсатмага гарчи бу пайтда Жанубий-Ғарбий фронтда бўлса ҳам Бош штаб бошлиғи Жуковнинг ҳам имзоси тиркалиб, қўшинларга жўнатилади. Орадан кўп ўтмай, Бош штабдан кеч-қурунги оператив маълумот келди. Сталин буни ўша заҳотининг ўзида Сиёсий Бюро аъзолари олдида овозини чиқариб ўқиди:

«Германиянинг мунтазам қўшинлари 22 июнь давомида СССР чегара қисмлари билан жанг олиб борди, айрим йўналишларда маълум муваффақият қозонди. Куннинг иккинчи ярмида Қизил Армия дала қўшинларининг олдинги қисмлари етиб келиши билан немис қўшинларининг чегарамизнинг анчагина жойидаги ҳужумлари душманга талафот етказилган ҳолда қайтарилди...»

Сталин воқеаларнинг мураккаблиги борасида мулоҳаза юритаркан, мабодо немислар чиндан ҳам бостириб киришган биринчи кунни жиддий ютуқларга эришган бўлсалар, унда кучларини қайтадан группалаштиришларига ва резервларини ишга солишларига имкон бермаслик, вақтни бой бермасдан, зарбаларига

уч карра бўлмаса ҳам қудратли зарба билан жавоб бермоқ лозимлигини хаёлига келтирди! Демак, қўшинларимизга берилган сўнгги кўрсатма жуда тўғри, қолаверса, у Бош штаб томонидан тузилган муҳофаза плани руҳидан келиб чиққанди. Муҳофаза планида эса душманни механизациялаштирилган корпуслар ва бомбардимончи самолётларнинг зарбалари билан янчиб ташлаш кўзда тутилди.

Сал кейинроқ, ўша оқшомнинг ўзида ВКП(б) Марказий Комитетининг Сиёсий Бюроси Бош Ҳарбий Кенгашни тугатиб, Бош Қўмондонлик Қароргоҳини тузди. Тимошенко билан Жуков эрталаб тавсия қилинган Қароргоҳ ташкил этиш ҳақидаги қарор лойиҳасида Сталин Совет Қуролли Кучларининг бош Қўмондони этиб тайинланишини таклиф қилишганди. Сиёсий Бюро аъзолари халқ комиссари Тимошенко Сталинсиз барибир қўшинларга оператив-стратегик руҳдаги буйруқларни беролмаслигини ҳисобга олиб, бу таклифни қувватлашди. Бироқ Сталиннинг бу масалада шахсий фикри бор эди.

— Мен Сталинни ҳозир Бош Қўмондон қилиб тайинланишига қаршиман,— деди у ўзини учинчи шахс сифатида кўрсатиб. Бироқ фикрини асосламади.

Бош Қўмондонлик Қароргоҳи С. К. Тимошенко раислигида 1941 йилнинг 23 июнидан иш бошлади. Орадан бир неча кун ўтганидан кейин, қароргоҳ қўшинларимизга муҳофаза планини ишга солиш бора-сидаги қарши ҳужумга ўтиш буйруғи ҳақиқий аҳволни билмасдан берилганига ишонч ҳосил қилди. Вақти келиб, айтайлик, Жанубий-Ғарбий фронт мабодо шиддатли жанглар билан душманнинг зарбдор группировкаларини тўхтатиб қолиб, иккинчи эшелонни ташкил қилувчи ўқчи ва механизациялаштирилган корпуслар билан фронт ҳаракат қилаётган эски чегарани муҳофаза қилиб турган истеҳкомли районлар чизиғи бўйлаб мудофаада маҳкам турганида кўпроқ нарсага эришиш мумкинлиги ҳам аён бўлганди.

Ишлар эса бошқача, бироқ ҳарбий қонунлар доирасида бўлиб: мабодо жанг қилаётган томонлардан бири реал шароитни ҳисобга олмай туриб ҳам сал оқилона иш тутса, бу нариги томонни мағлубиятга олиб келади. Немислар иккинчи жаҳон урушида бизнинг қарши ҳужумларимиздан катта талофатлар кўришларини сира ҳам ўйлашмаганди. Қарши ҳужумга ўтиш ҳақидаги буйруқ Дубно, Клевань, Берестечки, Ровно

районларидаги энг катта чегара жангининг яхшигина деб очаси бўлганди. Жанубий-Ғарбий фронт қўмондонлиги механизациялаштирилган корпусларини маневрга ташлаб, душманнинг ёриб ўтган қисмларига қақшатқич зарба берди. Немислар Рава-Русский ва Перемишлдаги истеҳкомли районларда турган совет қўшинлари билан тўқнашувда оғир талофат кўришди. Душман урушнинг дастлабки кунлари қўлга киритган тактик муваффақиятини барибир оператив равишда ёриб ўтиш даражасига кўтара олмади. Немислар резервларни ишга солганларидан кейингина вазиятни ўз фойдаларига ўзгартириш имконига эга бўлдилар.

Ғарбий фронтдаги аҳвол хавфли тус олаётганди. Генерал Мостовенко, Хацкилевич ва Чумаковларнинг механизациялаштирилган колонналари Сувалок дўнглигидан ёриб ўтган душманни тўхтатиб қолишга ҳаракат қилиб бир неча кундан бери оғир, қонли жанглар олиб боришган, кейин эса чекинишга мажбур бўлишганди. Душман бошқа армияларнинг ҳаракат йўналишларида ҳам территориямизга анча кириб келганди. Вильнюс томондан қўшинларимизга хавф тугиляётган бўлса ҳам қўмондонлик ҳозирча буни хаёлига ҳам келтирмасди.

Ҳа, Сталин бош қотирадиган анча-мунча нарсалар бор эди.

Уртага чўккан жимлик бузилди. Молотов иш кабинетига бориб, сира ҳам кечиктириб бўлмайдиган ишларни қилиши кераклигидан бетоқат ҳолда соатига қараб-қараб қўярди. Шу пайт эшикда Поскребишев кўринди. Сталин унга кескин бош иргаб қўйди. Шундан кейин Поскребишев ғойиб бўлиб, кабинетга Тимошенко билан Бош штаб бошлигининг биринчи ўринбосари генерал Ватутин кириб келишди. Улар пошналарини салгина уриб, сўрашишди-да, кўк мовут қопланган узун столга умумий оператив вазиятга дахлдор белгилар қўйилган топографик харитани ёза бошлашди. Тимошенко билан Ватутин толиқиш ва уйқусиз тунлардан кейин синиқиб кетгандай ва сўлгин кўринишарди, қизарган кўзларидан жонсаракликлари сезиларди.

— Уртоқ Сталин, ахборот беришга рухсат этасизми? — сўради Тимошенко стол ёнида қаддини ғоз тугиб.

Сталин оператив хаританинг Ғарбий фронт йўна-

лиши акс этирилган жойидан кўзини узмай тураркан, жавоб қилмади. Уша жойдаги кўкиш ва учи найзалли чизиқлар Вильнюсдан қарийб Минсккача, Брестдан Барановичи орқали Минсккача бўлган жойгача ёриб кирганди. Шунда Сталиннинг юзи бўзариб, оқиш чўтирлари аниқ сезилди. Сталин харита олдида бир оз турди-да, сўнгра иш столи ёнига бориб, тутатилмаган трубкасини оғзига солганича қотиб қолди.

Бош қўмондонлик қароргоҳи куни кеча Ғарбий фронтнинг 3- ва 10-армияларини Лидадан Слоним орқали Минсккача чўзилган маррага силжитишга буйруқ берганди. Шунда немислар бу маррани анча орқада қолдириб кетишди. Кеча Ғарбий Двина ва Днепр маррасида стратегик фронт мудофааси вужудга келтиришга қарор қилинганида, Сталин кўрсатмага эътироз билдирмаган бўлса ҳам немислар Минскнинг ғарброғида ўралашиб қолишларига ишонарди.

— Уртоқ Сталин, ахборот беришга рухсат этасизми?— сўради сўниқроқ овозда Тимошенко букчайиб турган Сталиндан кўз узмай.

— Нима ҳам ахборот бериларди,— деди Сталин Молотов томонга қараб эшитилар-эшитилмас, босиқ овозда.— Улар нимани ахборот беришади?— Сталин Тимошенко билан Ватутинга яқинлашди-да, икковига сиңчковлик билан бир-бир қараб, секинроқ сўради:— Демак, Минск бевосита хавф остидами?

— Ҳа, ўртоқ Сталин,— жавоб берди Тимошенко бирдан хирқироқ овозда.— Душманнинг сон жиҳатдан устун танк группалари биз немисларга Гродно, Лида ва Барановичи йўналишининг кўп жойларида катта талафот етказганимизга қарамасдан Ғарбий фронт қўшинларининг иккала қанотида анча ичкарига суқулиб кирди.

— Нималар бўляпти ўзи?— Сталин гўё халқ комиссарининг сўзларига тушунмагандай яна харитага тикилди.— Куни кечагина Коробкиннинг тўртинчи армиясини кучайтирувдик. Натижаси нима бўляпти?

— Уртоқ Сталин, Ғарбий фронт қўмондонлиги резервлар билан актив манёвр қиляпти,— ҳаяжонни босиб гапга аралашди генерал Ватутин.— Душманга катта талофат етказилди! Бироқ Павлов билан унинг штаби қатор хатоларга йўл қўйди. Урушнинг биринчи кунида армия штаблари билан алоқа узилиб қолди. Табиийки, Павлов ҳам, биз ҳам фронтнинг чап қанотида нималар бўлаётганини билмасдик. Немислар

эса ўша ёқда ёриб ўтишга муваффақ бўлишди ва кун давомида танкларини олтмиш километрга силжитишди. Павлов эса ўнг қанотдаги ўпирилишни тиклаш чорасини кўриш билан овора бўлди... Шунда яна битта, немис қўмондонлигининг оператив ниятини аниқлашда катта хатога йўл қўйилди.— Ватутин харитага ўгирилди.— Павлов душман Брест ва Сувалок томондан марказлашган зарба бериб, Лида районида фронт қўшинларини қуршаб олишга интилади, деган хаёлга бориб қарши чоралар кўрганди. Шунда у Ғарбий ва Шимолий-Ғарбий фронт ўртасига йирик танк группаси ёриб кирганидан гафлатда қолди.

— Ана шу группа Вильнюс томондан Минскка ёриб кирди,— тушунтирди Тимошенко.— Кеча биз ўн иккинчи бомбардимончи дивизия кучлари билан ҳаводан зарба бериб, душман колонналари ҳаракатини тўхтатишга уриндик. Душман талафот кўрди-ю, бироқ олға силжиши тўхтамади. Энди мен немислар Минск ва Слупк истеҳкомли районларида маҳв бўлишларига ишонаман.— Тимошенко хаританинг ўртасидаги қўшил қалам билан чизилган иккита узунчоқ белги устига эгилди.— Биз буларни кучайтириш чораларини кўрдик. Ун учинчи армия ишга тушяпти.

— Белосток, Волковиск ва Кобрин районларида нималар бўляпти?— Сталин харитадан энди иш чиқмаётгани учун гўё хафалигини билдиргандай столдан шартта ўгирилди.— Сиз немислар Лида атрофида қуршаб олишади, деб ўйлагансиз, улар эса Минскнинг шарқроғида қуршаб олишлари мумкин! Бу эса қанчадан-қанча дивизиялар тузоққа тушади, деган гап! Армияларнинг штабларидан қандай хабарлар бор?

— Павловнинг улар билан мунтазам алоқаси йўқ,— жавоб қилди Тимошенко. Унинг изтиробда қолиб, алам чекаётганлигини чимирилган қошлари ва тунд нигоҳидан билиб олса бўларди.— У қўшинлар жиловини қўлдан чиқариб, Белосток группировкасини сақлаб қолиш чораларини кўришга улгурмаган.

— Ўша Павловингизнинг бошлаб танобини тортиб қўйиш керак!— Сталин биринчи марта овозини баландлатди.— Урушдан бир ҳафта олдин у менга телефонда шахсан ўзи чегарага боргани, у ерда немис қўшинлари тўпланганини асло кўрмаганини айтган, уруш ҳақидаги миш-мишларни ифвогарлик деганди! Бунда ўзининг айтишича яхши ишлаётган разведкаси-

га суянганмиш!..— Сталин жим қолди. Шунда у уруш бошланиш хавфи борлиги ҳақида келган бошқа маълумотлар қаторида Павловнинг гапи ҳам унча аҳамият касб этмаганини ўйлади шекилли, заҳрини бошқа ёққа сочди:— Шапошников билан Кулик нега ломим дейишмаяпти? Биз уларни Ғарбий фронтга ўғай кузатувчилар сифатида юбормовдик-ку.

— Маршал Шапошников касал бўлиб қолди, Кулик эса Ҳининчи армияга кетган, ҳозирча ундан дарак йўқ.— Тимошенко Сталин бошқа савол бермаётганини кўрганидан кейин фронтлардаги аҳвол ва ўзи тайёрлаган қўрсатмалар хусусида ахборот бера бошлади...

Одам улкан ҳокимият жилови қўлида бўла туриб, уни оқилона ва дарҳол ишга солиш, халқ тақдиридаги энг асосий нарсага боғлиқ, фавқулодда қарорга келишда ожизлик қилишдан ҳам қаттиқ эзилмаса керак. Сталин кейинги йилда муҳим ҳарбий масалаларни ҳал қилишда ҳаммадан ҳам кўпроқ Тимошенконинг кучли қатъиятига, Жуковнинг дадиллиги ва кескин фикрлашига, Шолошниковнинг кўпни кўрганлиги ва мулоҳазакорлигига суянади. Ҳозир эса маршал Тимошенко анча гангиганроқ кўринар, армия генерали Жуков эса Жанубий-Ғарбий фронтда эди.

Сталин Тимошенко билан Ватутинга жавоб бериб юборди-да, Поскребишевени чақириб, Жанубий-Ғарбий фронтнинг Тернополдаги қўмондонлик пункти билан боғланишни ва армия генерали Жуковни телефонга чақиришни буюрди.

— Бошимизга тушган хавфни тезда бартараф этмасак бўлмайди,— деди Сталин стол ёнига ўтираркан, сал ҳаяжон босган қиёфада Молотовга.— Жуковни Москвага чақириб олишга тўғри келади.

Шу пайт Поскребишев ичкарига кириб, Жуков телефонда кутаётганини айтди. Сталин дала аппаратурининг трубкасини қулоғига тутганича Жуковдан фронтдаги вазиятни суриштираркан, олдидаги оқ қозға нималарнидир қайд этарди. Чамаси Жуковнинг ахбороти Бош штабнинг Тимошенко ҳозиргина баён қилган эрталабки маълумотига ўхшаганидан бўлса керак, Сталин телефонда хотиржам, ҳатто ҳар кунгидай бемалол гаплашарди. Кейин у Жуковга Ғарбий фронтдаги аҳволни қисқа баён этиб, тезда Москвага қайтишни буюргач, трубкани қўйди.

Сталин телефонда Жуков билан гаплашаётган пайтда кабинетга Сиёсий Бюронинг бошқа аъзолари

кириб келишди. Сталин уларга синчковлик билан бир-бир кўз югуртириб чиқаркан, заиф илжайганича паст овозда совуққина деди:

— Мана Жуков мудофаа оператив планимизда стратегик хато бор ёки йўқлигини аниқлаб олишимизга ёрдам беради.— У фикрини ҳамма ҳам тушунмаганлигини кўриб, алам қилгандай тушунтирди: — Бизнинг уруш бошланиши эҳтимолига кўра тузган планимизда жанубий-ғарбий йўналиш, яъни Украина энг хатарли саналарди. Ҳозирги бўлаётган воқеалар Белоруссия йўналиши энг асосий йўналиш эканлигини кўрсатапти.

— Оператив пландаги ўша пунктнинг автори ким?— ҳушёр тортди Берия.

Сталин шошилмай стол ёнидан турди-да, хаёлини бир жойга йиғиб олаётгандай кабинетда одимларкан, ҳозир бўлганларнинг бари хавотирда сукут сақлашарди. Ниҳоят Сталин юришдан тўхтади-да, сўзларини чертиб-чертиб деди:

— Немислар жанубий-ғарбий йўналишни эмас, балки ғарбий йўналишни асосий стратегик йўналиш сифатида танлаганлари мабодо чиндан ҳам тасдиқлангудай бўлса, унда бу хатода ўртоқ Сталинни айблашга тўғри келади... Ҳа, ҳа немислар уруш бўлган тақдирда биринчи навбатда ғалла ва ўшанга ўхшаган нарсаларни қўлга киритиш, Донецк ҳавзасини эгаллаб, бизни кўмирсиз қолдириш ва айни пайтда Кавказ нефтидан бенасиб қилмоқ учун Украинани ишғол қилишга уринишади, деган тахминни менинг ўзим айтганман...— Сталин бир дақиқа жим қолиб, Сиёсий Бюро аъзоларига саволчан кўз югуртирди.— Бироқ мен Сталиннинг бу фикрига битта-яримта қарши чиққанлигини эслолмайман. Ё бошқача фикрлар ҳам бўлганмиди?..

5

Мана шу кеча-кундуз, 26 июнда Сталин шунчалар кўп аччиқ ҳақиқатларни билиб олдики, бунақа ўткир оғуға унча-мунча юрак дош беролмаслиги турган гап эди. Кечқурунги маълумотлар билан келишган маршал Тимошенко билан генерал Ватутин бугуннинг ўзида иккинчи бор ахборот беришга киришганларида Сталин не кўйларга тушганини тасвирлаб бериш маҳол. Уни ҳаммадан ҳам Ғарбий фронтдаги аҳволнинг

жадал ёмонлашиб бораётгани, Минск қаттиқ хавф остида қолгани, душманнинг қудратли зирҳли қисмлари шаҳарни иккала томондан исканжага олаётгани ва армияларимиз бутунлай қуршовда қолиш хавфи туғилганлиги ўртаётгани.

Москвадагилар ўша пайтда Ғарбий фронт армиялари ноқулай шароитда қолгани, ҳаводан етарлича муҳофаза бўлмагани, ўқ-дори таъминоти ва ҳамкорликда ҳаракат қилишга путур етганига қарамай, душман ҳамласига мардонавор кўкрак тутиб, нақадар жасоратлар кўрсатишганини фақат тусмол қила олишарди холос. Немис ҳарбий назариётчилари ва тарихчилари вақти келиб, яшин тезлигидаги ҳужум нечун муваффақият қозонмагани, таълимлари пухта гитлерчи стратегларнинг режалари нега барбод бўлгани ва фақат Германиянинггина эмас, балки Европадаги босиб олинган давлатларнинг ҳам ҳарбий қудратига суянган герман милитаризми нима сабабдан урушнинг биринчи ҳафталаридаёқ ғолибкор одимлашдан қолиб, оқсай бошлагани ва «рус солдатининг сирли характери» борасида чуввос сола бошлагани борасида ҳали кўп бош қотиражаклар.

Сталин урушнинг дастлабки кунларида қўшинларимиз оғир талафотлар кўриши, ҳатто анча-мунча еримиз қўлдан кетишини ҳам тушуниб турарди албатта. Бироқ Минскнинг аён таҳликада қолиши, армияларимиз исканжага тушишини сира ҳам хаёлига келтирмаганди!.. Шунинг учун ҳам у Тимошенко билан Ватутинга хотиржам овозда мурожаат қилган бўлса-да, ғазабли ўпқаланиши сезилиб турарди. Тимошенко билан Ватутиннинг эътироз ва асосларини эшитганида баттар ғазабни қайнар, нега деганда шу чоққача халқ комиссарлиги билан Бош штаб таклиф этган ва ўзи, яъни Сталин маъқуллаган чоралар ҳозирча исталган натижалар бермаётгани. Халқ комиссарлигининг фронт қўмондонларига ҳозирлаган янги кўрсатмаларига эса Сталин шубҳа билан қарар, назарида Тимошенконинг ўзи ҳам кўрсатмалари амалга ошажигига унчалар ишонмаётгандай туюлар, халқ комиссарининг кайфиятидаги омонатлик генерал Ватутиннинг ақлли ва мунгли кўзларидан ҳам сезилиб турганга ўхшарди.

Тимошенко билан Ватутин Сталиннинг ўпқаланишига жавобан аламларини яширган ҳолда ўзларини қўшинга, фронтга юборишни илтимос қилишди.

— Фронт сизлардан ҳеч қайёққа қочиб кетмайди! — Сталин кескин жавоб қиларкан, рангги ҳам оқариб кетди. — Фронтларда вужудга келган аҳволнинг заҳматини Бош штабда ким тортади? Аҳволни ким ўнглайди?

Шу пайт кабинетга Жанубий-Ғарбий фронтдан ҳозиргина учиб келган армия генерали Жуков кирди.

Жуков ҳоргин, сал хирилдоқ овозда ўзининг келгани ҳақида ахборот бераркан, Сталин кабинетидагиларнинг бари унинг афтига хавотирли эътибор билан тикилишарди. Жуков кейинги бир неча кун ичида анча-мунча ўзгарганди: кескин боқувчи кўзлари остига қора доғлар тушган, лаблари юпқаланиб, оғзи катталашгандай туюлар, даҳани ҳам ялпайibroқ қолгандай эди. Жуковнинг қорайиб кетган афт-ангоридан фақат толиққанлиги, кўп тунларни уйқусиз ўтказганлигигина эмас, балки унинг кўп нарсаларни кўрган кўзларига чуқурроқ қараб, бўғилган овозига қулоқ солишга мажбур этадиган нимадир борлиги ҳам сезиларди.

Кабинетда Бош штаб бошлиғи пайдо бўлганида Сталин у билан бош ирғаб саломлашди-да, гўё унинг бу ерда боя бўлиб ўтган гаплардан хабардордай деди:

— Уртоқ Жуков, биргаликда ўйланглар-да, ҳозирги вазиятда нима қилишимизни айтинглар. — Кейин қўли билан Ғарбий фронт харитасини кўрсатди.

Жуков Сталиндан вазиятни ўрганиш ва бир қарорга келиш учун қирқ минут муҳлат берилишини сўради-да, харитани олиб, Тимошенко ва Ватутин билан биргаликда ён хонага чиқди.

Жуков эрталаб олдинига Ватутин, сўнгра Сталин билан телефонда гаплашгани учун Ғарбий фронтдаги аҳволдан тахминан хабардор эди. Бироқ кун бўйи давомида аҳвол баттар мушкуллашганди. Битта нарса, у ҳам бўлса, қуршовда қолиш хавфидаги ўн битта дивизиямизга реал ёрдам кўрсатиб бўлмаслиги аниқ эди. Фронтдаги бошқа қўшинлар оғир талафотлар бераётганига қарамай, оғир мудофаа жанглари олиб борар ёки душманнинг устун кучлари зарбаси остида чекинарди. Тимошенко, Жуков ва Ватутин Минскдан нажот йўқлигини тушунишарди. Бироқ буни Сталинга тўғридан-тўғри айтишга журъат қилолмаганлари учун немисларнинг Москвага йўлини қандай тўсишни, қайси кучлар билан чуқур эшелонлаштирилган мудофаани вужудга келтириш, шу тариқа душ-

маннинг тинкасини қуритиб, сўнгра марралардан бирида қарши ҳужум уюштиришни ўзаро маслаҳатлашишди. Уларнинг умумий ниятлари шундай эди. Ниҳоят улар шуни Сталинга Бош қўмондонлик резервидаги армияларнинг иккинчи эшелони тезликда Ғарбий Двина, Полоцк, Витебск, Орша, Днепр дарёсидан Лоевгача бўлган маррада мудофаага ўтишлари, шунингдек айни пайтда иккита резерв армия билан Нелидово, Белий, Ельня, Брянск линияси бўйлаб ички маррада тўсиқ вужудга келтириш ва битта армияни Смоленск районига силжитишни таклиф қилдилар.

Ватутин шу ерда, Сталиннинг кабинетида қалам билан бўлгуси марраларнинг қизил линияларини туширган Ғарбий фронт харитаси столдаги кўк мовут узра ёйилиб ётар ва гўё совуқ уфураётгандай бўларди.

Сталин кўз қисиб харитага тикиларкан, анчагача чурқ этмади. Кейин кабинет ўртасидан юриб ўтди-да, қаддиларини тик тутганча қараб туришган Тимошенко, Жуков ва Ватутинга ўгирилди.

— Тушунишимча,— гап бошлади Сталин бирдан оҳиста, бироқ кескин овозда,— бу ерда гап мудофаанинг янги стратегик фронтини вужудга келтириш тўғрисида боряпти, шундайми?

— Мутлақо тўғри, ўртоқ Сталин,— жавоб қайтарди Тимошенко гўё суюниб кетгандай.

Ўртага хавотирли сукунат чўкди. Уни Жуков бузди.

— Ўртоқ Сталин.— Армия генералининг бўғиқроқ овозида ҳаяжон яширинлиги сезиларди.— Уруш чўзилишини ҳисобга олиб иш тутиш керак. Гитлер билан унинг генераллари жон чиқар жазавасидалар. Бизга оғир бўлади албатта.

— Бу жуда жиддий ҳулеса, ўртоқ Жуков,— жавоб қилди Сталин хаёлчан.— Бизга Гитлер меморандумларининг ғубори унча муҳим эмас... Биз ўзимиз учун яна битта нарсани аниқлаб олишимиз жуда ҳам муҳимдир: немислар бизга қарши қирғин уруш олиб боришяптими, ё қандайдир чекланган бир мақсадда, масалан, территория даъвосида уруш олиб боришяптими?.. Биз шу масалани узил-кесил аниқлаб олсак, душманнинг ўзимизга қарши ташланган кучини ҳам аниқ белгилаймиз, бутун уруш характерини ва халқимиз вазифасини ҳам аниқлаймиз.

Сталин шундан кейин ўйлаб турди-да, таклиф қилинган планни маъқуллади. Ҳарбийлар хайрлашиб,

кабинетдан чиқиб келаётганларида кетларидан уларга:

— Мабодо Минскдан айрилсак, урушнинг энг муҳим босқичида ютқизган бўламиз... — деб қолди.

Тўла қамровли ва тугал умумлашма даъвоси қилинмаса ҳам ҳар ҳолда шуни қайд этмоқ лозимки, барча мавжуд санъатлар орасида ҳарбий санъат фалсафий-маънавий жиҳатдан алоҳида ўринда туради, чунки у ўзини қўллашга мажбур бўлган, инсон ўз кўзи билан кўриб турган, уруш деб аталувчи офатни ташкил этувчи нарсалар ва ҳодисаларнинг улкан комплексини юрак-юрагидан сезадиган пайтда қўмондонлардан ажойиб маънавий фазилатлар ва ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган фикр ва туйғулар омухталигини талаб этса керак. Бу комплекс ўз ичига жуда кўп нарсаларни олади: душман қўшинлари ва қўмондонлигининг оператив-стратегик нияти, ўзимизнинг қўшинлар — уларнинг конкрет вазиятдаги аҳволи, техника билан таъминлангани, штабларнинг оператив тайёргарлиги даражаси резервларнинг манёврға имконияти, олдинги линияларнинг ҳолати, жой характери, об-ҳаво шароити ва гоҳо маънавий сифатларға дахлдор, бироқ жанговар операция режасини ишлаб чиқаётган қўмондон хотираси ва қалбининг аллақаридадир яширин бўлган жуда ва жуда кўп нарсалардир. Қўмондон истеъдодининг ҳақиқийлиги барча фазилатларининг гармоник уйғунлиги билан белгилашиб, ақлининг қувватига суянади ва оқибат-натижада серкўлам, тасаввурнинг улкан кучи билан фикрлашига кўмаклашади.

Тафаккур эса реаллик қаршилигига дуч келиб, актив ижодий ҳаракат, бир-бири билан олишаётган кучларнинг ҳақиқий таносибига ишонч ва сезги ҳосил қилолмаган тақдирда қўмондонлик истеъдодини ишга солиш осон бўлмаса керак... Ким билади дейсиз, эҳтимол қўмондон тинчлик остонасини ортда қолдирганидан кейин ўз қўшинларининг имкониятларини чамалаб кўриб, бошқа минг хил машаққатларға ҳам дучор бўлар. Чунки фақатгина жанговар операцияларнинг оқибати, талай инсонлар ҳаётигина эмас, балки пировард-натижада халқларнинг тақдирлари ва тарихнинг бундан буёнги йўллари учун ҳам масъулиятли бўлмоқ осон эмас.

Кеча кечқурун, 28 июнда Минск немислар қўлига ўтди. Бунга одамнинг ишонгиси келмасди. Урушнинг бир ҳафтаси давомида душман Ғарбий фронт йўналишида анчагина территориямизни босиб олганига ҳеч ақл бавор қилмасди. Немисларнинг танк группалари катта талафотлар кўрганига қарамай, барибир Вильнюс ва Брест райони тарафидан ўзига Минск томон йўл очиб, 3-10- ва қисман 13-армиянинг зўр бериб қаршилиқ кўрсатаётган қўшинларини қуршаб олганди. Ҳозир Минскнинг ғарброғида нималар бўлаётганикин? Қақшатғич жангларда мазаси кетиб, тинкаси қуриган ўн бир дивизиямиз қуршоудан чиқиб кета олармикин?..

Сталин ўша кунлари кабинетда бир дақиқа ҳам ёлғиз қолмаётгандай кўринарди. Одамлар келишар, кетишар, Сиёсий Бюро аъзолари у ёки бу масалани муҳокама қилиб бўлганларидан кейин зарур ишлар билан кетишар, Сталин бўлса доимо шу ерда, дам иш столи ёнида ўтирар, дам кимнингдир сўзларини эшитганича гиламда айланиб юрар, ўйлар ва шошилмай ўз фикр ва қарорларини бўғиқроқ овозда айтарди.

Бошқа фронтлардаги вазийят ҳали ойдинлашмаганди. Шауляй районида бизнинг иккита механизациялаштирилган корпусимиз қарши зарб билан немисларга жиддий талафотлар етказишган ва маълум вақтгача улар ҳаракатини тўхтатиб қўйганди. Ҳозир у ерда нималар бўлаётганлигини билмоқ учун хабар келишини кутиш керак. Ғарбий Украина, Луцк райони, Ровно, Дубно, Бродида бизнинг бешта механизациялаштирилган корпусимиз танкларнинг мисли кўрилмаган тўқнашув жангида душманни анча-мунча қолдан тойдириб, шарқ томон силжишини тўхтатиб қўйганди. Бироқ Жанубий-Шарқий фронтдан келган сўнги маълумотларда одамга тасалли берадиган бирор нарса йўқ эди.

Душман авиацияси аэродромларимизни бомбардимон қилгани учун чегара яқинидаги округларимиз авиацияси оғир талафотлар кўрганди. Бироқ урушнинг биринчи кунидеъ бизнинг 1-авиация корпуси кучи билан Кенисбергга жавоб зарби берилганди. Кейинги кунларда олисга учувчи совет бомбардимончи самолётлари Данциг, Констанца, Плаештининг нефтли районлари устида бўлдилар.

Ҳозир Сталиннинг кабинетида Сиёсий Бюронинг бир неча аъзоларидан ташқари халқ комиссарларидан Малишев билан Паршин ҳам ўтиришарди. Улар Сиёсий Бюронинг миномёт билан армияни қуроллантириш ва танк саноати ҳақидаги қарорлари қандай бажарилаётгани юзасидан навбати билан ахборот бериб, ўз халқ комиссарликларидаги баъзи раҳбар кадрларни бошқа жойларга қўйиш масаласини келишиб олдилар.

Бугун Малишевнинг юзи ҳар кунгидан ҳам сўлгин бўлиб, ақлли кўзлари чақнаб турар, қўлларини силкитганича маҳсулот етказиб берувчиларнинг имиллашлари ёки темир йўл транспортидаги камчиликлардан гапирганда ғазабланаётгани ёки жуда хавотирга тушаётгани кўзларидан шундоққина сезиларди.

Халқ комиссари Паршин бўйдор, ялпоқ юзли киши эди. У дастрўмоли билан дўнг пешонаси терини артганича шошилмай яқинда ялпи суръатда чиқарилиши лозим бўлган БМ-13 реактив установакаларни ишлаб чиқаришга оид ҳар ўн кунликка доир рақамларни келтирарди. Бу реактив установакалар кўп ўтмай жангчилар орасида бамисоли қўшиқдай «Катюша» деб ном олган қурол эди.

Сталин халқ комиссарларининг сўзларини хотиржам ва диққат билан эшитди, ахборот бераётганлар олдида тез-тез тўхтаркан, уларнинг юзига синчиклаб тикилар ва қисқа саволлар берарди. У ўзини бамайлихотир тутишга ҳар қанча уринса ҳам асаби таранглиги ва ҳозир базўр ўзини босиб турганлиги сезиларди. Унинг гоҳида кўнглидан ўтаётган аллақандай кечинмадан кўзлари ёниб кетар, бироқ шу заҳоти киприкларини бу ёлқинни тўсиб қўярди. Ҳозир кабинетда ўтиришган ва Сталинни кўп йиллардан биладиган кишилар Бош секретарни фронтлардан келаётган нохуш хабарлар — Минск ташлаб чиқилгани, ўн битта дивизиямиз эса Минскнинг ғарброғида қуршовда жанг қилаётганидан эзилаётганини тушуниб туришарди. У фикран таниқли ҳарбий раҳбарлардан бири билан оғир ва кўнглисиз баҳс қилаётгандир ёки ўзига ўзи саволлар бериб, гоҳ-гоҳ бунга жавоб тополмаётган бўлса ҳам бордир. Кучи ва энгилмаслигига қаттиқ ишонган Қизил Армия нима сабабдан чекиняпти? Нега бундай бўляпти? Аҳволни қандай қилиб яхшиласа бўлади?.. Бундан буёнги воқеалар қанақа бўлади?

Сталин кабинетида юришда давом этди... Уни Сиёсий Бюро аъзоларининг нафасларини ичларига

ютиб турганлари ғашини келтирарди чамаси. Уларга нима дейиш, фронтдаги воқеаларни қандай тушунтириб беришни билмасди. Чегарага яқин областлар, айниқса Белоруссиядаги мушкул вазият ҳақидаги маълумотлар дилни ўртар, аҳволни яхшилашга ақл кучи ҳам, ўзинга яқин одамларнинг хайрихоҳликлари ҳам ожизлик қиларди.

Сталин аҳён-аҳёнда бурчакдаги тиркама столда турган телефон аппаратлари томонга қараб-қараб қўярди. Ҳа, у доимо фронтдан янги хабарлар келишини хавотир ва умид билан кутарди. Телефонлардан эса садо чиқмасди.

Халқ комиссарлари Паршин билан Малишев кабинетни тарк этганларидан кейин Сталин Мудофаа халқ комиссарлигига қўнғироқ қилди. Вақт шунда тунги алламаҳал бўлиб қолганди.

— Ғарбий йўналишда нималар бўляпти? — ҳорғин овозда сўради Сталин Тимошенкодан.

— Оператив бошқарманинг шу хусусда йўлланган ходимлари тўла маълумот ишлаб чиқишлари биланоқ сизга ахборот бераман, ўртоқ Сталин.

— Павловни фронт қўмондонлигидан четлатдингизми?

— Ҳозирча йўқ. Бироқ генерал-лейтенант Еременкога Ғарбий фронт қўмондони этиб тайинлангани ҳақидаги буйруқ топширилган. У фронтга жўнаб кетди.

— Яхши... Минск бўсағасида нималар бўляпти? Аҳвол текисланмадимми?

— Ахборот беришга тайёр эмасман, ўртоқ Сталин...

— Сиз ҳамма нарсани кафтингиздагидай кўриб туришингиз керак, ўртоқ Тимошенко... Бизни ҳамма воқеалардан хабардор қилиб туришингиз лозим.— Сталин трубкани зарда билан жойига қўйди-да, аламли кўзларини кабинетда қолишган Молотов, Маленков ва Берияга қаратди.

Орага ўта нохуш сукунат чўкди.

— Менга уларнинг беҳабарлиги ёқмаяпти, — Сталин бир оз ўйга чўмгандан кейин шундай деди-да, яна қандайдир оғир хаёлларга берилиб жим қолди. Сўнгра стол ёнидан туриб, кабинетдагилардан кескин сўради: — Мабодо ҳозир Бош штабга бориб, фронтдан келган маълумотларни ўзимиз кўрсак бўлмасмикин?..

Боровицкий дарвозасидан бир неча қора енгил автомобиль чиқиб, чироқлар ёқилмаган кўчадан тўғрига елиб кетди.

Мудофаа халқ комиссарлигининг ниқоб тарзида бўзранг ва жигарранг бўёқлар суркалган муҳташам биноси майдон узра юксак чўққи янглиғ қад кериб турарди. Кремлдан бу ерга жуда ҳам яқин эди.

Мудофаа халқ комиссари Тимошенконинг кабинети иккинчи қаватда жойлашганди. Халқ комиссарлиги биносида Сталин, Молотов, Маленков ва Берия пайдо бўлишгани борасида маршални огоҳлантиришга ҳеч ким улгурмади. Булар вестибюль, зина, йўлакдан ўтиб боришаркан, ҳамма қотиб қолганди. Соқчилар, навбатчилар, иш билан кабинетма-кабинет елиб-югуриб юрган Бош штаб ходимлари Сталинни кўришлари биланоқ жойларида қотишар, доҳийни ўнгларида кўришяптими ё тушларида кўришяптими билишга ожиз эдилар.

Халқ комиссарининг кабинетида Тимошенконинг ўзидан ташқари Жуков, Ватутин ва Бош штабнинг оператив бошқармасида хизмат қиладиган бир неча генерал ва полковниклар бор эди. Столлардаги баҳайбат хариталарда фронтлар, улар чегараларини кўрсатувчи чизик, душманнинг асосий ва ёрдамчи зарбалари йўналишлари кўрсатилганди... Полковниклар рангли қаламларда ўзларининг хариталаридан халқ комиссарининг харитасига ҳарфлар маррасидаги энг сўнги маълумотларни кўчиришар, қўшма оператив харитага аниқлик киритаётган генералга қисқа-қисқа қилиб нималарнидир айтишарди.

Шу пайт кабинетнинг баланд остонасида Сталин кўринди. Эғнида ярим ҳарбий, пистоқи рангдаги костюм, оёғида кавказча юмшоқ этик, бошида эса фуражкаси бўлиб, тепаси сидирға эди. Ундан кейинда Молотов, Маленков ва Берия кириб келишди.

Столга ёйилган харита ёнида Жуков билан гаплашиб турган Тимошенконинг юзи аста-секин оқарди, Жуковнинг гапи оғзида қолди-да, қовоғини солганича «смирно» ҳолатига кирди. Терлаган юзини артаётган Ватутин эса қўлида дастрўмоли билан бир зум қотиб қолди.

Маршал Тимошенко сал гангиганидан кейин кабинет ўртасига чиқиб, аниқ қилиб деди:

— Ўртоқ Сталин, Мудсфаа халқ комиссарлиги ва Бош штаб раҳбарлари фронтлардаги аҳволни ўрганишти ва навбатдаги қарорни ишлаб чиқяпти.

Сталин халқ комиссарининг сўзини жимгина эши-

тиб, иш столига тиркаб қўйилган узун столга ёйиқли Ғарбий фронт харитасига ўгирилди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас кабинетда Тимошенко, Жуков ва Ватутиндан бўлак бирорта ҳам ҳарбий қолмади.

Сталин харита тепасида индамай турди, сўнгра бошқа харита ёнига ўтди-да, шу заҳотининг ўзида яна Ғарбий фронт харитасига қайтди... Гўё бу ерга эски Москва марказига олисдаги қонли курашлар кетаётган, одамлар нобуд бўлиб, даҳшатли фожиалар юз бераётган уруш майдонидан бор нохуш хабарлар оқиб келиб, тинчлиги ҳам ваҳимали кўринган бу кабинетни тўлдираётганга ўхшарди.

Чамаси вақт ҳам жойида тўхтаганга ўхшарди... Йўқ, гўё Тарихнинг ўзи одимлашда тўхтагандай кўринарди...

Сталиннинг реза тер босаётганидан ялтираброқ кўринувчи афти, ғазабли кўзлари, шишинқираган ва тердан намли қовоқлари сира омонликдан дарак бермасди. Кабинетдагиларнинг бари ўзлари билан ўзлари бўлиб қолишган, баъзилар эса ҳозирги вазият бениҳоя даҳшатли эканлигини сезиб ҳам туришарди. Сталин харитадаги немисларнинг механизациялаштирилган қўшинлари ёриб кирганини кўрсатувчи кўк чизиқларга тикиларкан, ўзининг зўр тасаввури ёрдамида зирҳли танкларнинг овозларини эшитиб, ўзларини кўриб тургандай ва уларнинг даҳшатини сезаётгандай бўларди.

Сталин Тимошенко билан Жуков томонга ўгирилиб, уларга қаттиқ тикилди-да, кутилмаганда хотиржам ҳолда:

— Хўш, биз кутяпмиз, марҳамат қилиб, ахборот беринглар ва тушунтиринглар,— деди. У «тушунтиринглар» сўзига ургу берганди.

Молотов Сталиннинг ёнида тургани учун харитага кўз ташлаб, душман анча ичкарига ёриб кирганини фаҳмлаганди. У Сталиннинг авзойи бузуқлиги ва афти бужмайиброқ турганидан хотиржам овозда гапиргани ички ҳолатига алоқасизлигини сезарди. Шунинг учун ҳам ҳозир энг хунук ва ёмон нарса юз бериши — Мудофаа халқ комиссарлиги билан Бош штаб раҳбарлари ишдан олиниши мумкин эди. Чунки жаҳл чиқса ақл қочиши маълум...

Тимошенко, Жуков ва Ватутин ҳам чамаси буни кўнгилларидан ўтказишар, чинакам ҳарбий одам бўлганлари учун хавфни сезиб, ўзларини қўлга олишган-

ди. Жуков ҳатто кўкрагини кериброқ олди, кўзлари эса алам ва газабдан ялтирарди.

— Ҳртоқ Сталин,— маршал Тимошенко ўрта бўй ва чорпахил Сталин қаршисида бесўнақай гавдасидан уялгандай ер сузганча узрли гап бошлади,— ҳали йиғилган материални умумлаштиришга улгурганимизча йўқ. Кўп нарсалар ноаниқ... Бир-бирига зид маълумотлар бор... Мен ахборот беришга тайёр эмасман.

Сталиннинг заҳри қайнаб кетди.

— Сиз бизга ҳақиқатни айтишдан қўрқяпсиз холос!— Бўғиқ овозда деярли бақриб берди у.— Белоруссияни қўлдан бердинглар, энди бизларни навбатдаги мағлубиятларга дучор қилмоқчимисизлар?! Украинада нималар бўляпти? Болтиқ бўйида-чи? Сиз фронтларни бошқаряпсизми ёки Бош штаб фақат ахборотларни қайд қилияптими?!

Сталиннинг ҳозирги жаҳли чиққани ҳар ҳолда юрагини бўшатиб олгани эди. У кескин бир қарорга келадиган пайтларида сира ҳам бунақа қилмасди. Энди унинг тинчишини кутиш керак эди. Гарчи сал ноқулайроқ бўлса ҳам бу ёғига энди амалий гап кетарди.

Жуков эса... Бош штаб бошлиғи Жуков аёвсиз, очиқ-ойдинлик ва тўғрилиқнинг мужассами эди... Дарвоқе, халқ комиссарининг кабинетидигилар орасида ёлғиз угина фашистларнинг армияси қудратини ўз кўзи билан кўрган, бомба, ўқ ва осколалар остида қолган, тўкилган қонлар, одамлар нобуд бўлгани, ёнғинлар ва бор даҳшатларнинг ҳам гувоҳи бўлганди. Шу сабабдан ҳам у кескин жавоб қилишга ўзини ҳуқуқли сезган бўлса ажаб эмасди.

— Ичимизни давом этиришга рухсат этинг!— деди Жуков Сталиннинг юзига тик боқиб.

— Балки биз халақит бераётгандирмиз?!— ўртага тиқилди Берия.

— Фронтлардаги аҳвол оғир! Биздан кўрсатмалар кутишяпти!..— Жуков Берияга нохуш ўқрайди.— Ё бу кўрсатмаларни беришни ўзингиз эплайсизми?!

— Агар партия топширса эплаймиз ҳам,— жавоб қайтарди Берия таънаомуз.

— Агар топширса!— деди Жуков кескин.— Ҳозирча эса бу вазифа бизга топширилган!— Бош штаб бошлиғи шундан кейин Сталинга ўгирилиб, кутилмаганда хотиржам деди:— Кескинлигим учун узр, ўртоқ Сталин. Биз ҳаммасини аниқлаб, Кремлга ўзимиз борамиз...

Ўртага ноқулай жимлик чўкди. Сталин яна бир бақриб берадигандай туюларди. Бироқ Тимошенко ўртадаги ноқулайликни юмшатишга ҳаракат қилиб гап бошлади:

— Ўртоқ Сталин, биз биринчи навбатда фронтларга қандай ёрдам беришни ўйлашимиз, ундан кейин сизга ахборот беришимиз лозим...

Сталин шу заҳоти унинг сўзини бўлди:

— Биринчидан, ўзингизни биздан ажратиб қўпол хато қилиясиз! Иккинчидан эса, фронтларга ёрдам, вазиятни қўлга олишни эндиликда ҳаммамиз биргаликда ўйлашимиз керак. — Сталин шундан кейин Сиёсий Бюро аъзоларига кўз югуртираркан, бош ирғаб деди: — Юринглар, ўртоқлар... Биз, чамаси, чиндан ҳам бемаврид келганга ўхшаймиз...

Сталин бошқа ҳеч кимга ҳеч нарса демай ва ҳеч ким билан хайрлашмай машинасига ўтирди-да, Мудофаа халқ комиссарлигидан чиқиб, Арбат майдони томонга кетди. Унинг кейинда соқчиларнинг иккита машинаси, сўнгра эса Сиёсий Бюро аъзоларининг машиналари борарди. Молотов ҳозир Сталин Кремлга боради, машинаси Арбат майдонидан Ленин номли кутубхонага бурилади, деб ўйлаганди. Бироқ Сталиннинг машинаси Арбат майдонини кесиб ўтиб, Арбат кўчасига шўнғиди, қўриқлаб бораётган автомобиллардан бирини олдинга ўтказиб юбориб, Киев вокзали томон йўналди. Мамлакат раҳбарлари кетишгаётган башка машиналар тезликларини кескин оширган ҳолда Арбат майдонини орқада қолдириб, Кремль томонга кета бзшлади.

Фақат Бериянинг машинасигина Кутафье минораси олдидан шартта чапга бурилди-да, Лубянка томонга интилди...

Молотов Кремлнинг тош тўшамаларидан юриб бораркан, уйга кириб, дам олсам яхши бўларди, деб ўйларди. Уйда ҳозир ҳеч ким йўқлиги эсига тушди: хотини билан қизи шаҳардан ташқарида эдилар. Кремлдаги иш кабинетида эса бир олам зарур ишлар мунтазир кутар, сира камаймасди.

Чиндан ҳам Молотовни Кремлдаги кабинетда анча-мунча иш кутаётганди. Толмас ёрдамчисининг стол календариди унинг қабулига кирмоқчи бўлган Марказий Комитет, Халқ Комиссарлари Совети ва халқ комиссарликларининг масъул ходимларининг фамилиялари кечқурунгача кўпайиб кетган, зарур иш юза-

сидан уларни қабул қилмаса бўлмасди. Иш столида Америка Қўшма Штатларидаги совет элчисидан келган маълумот ҳам ётар, унда элчи Америкада немисларнинг йирик жосуслик маркази фош қилиниб, ўттизга яқин одам қамоққа олинганини хабар қилганди. Чет элдан келган бошқа бир телеграммада Совет раҳбарлари эътиборига Франциянинг душман томонидан ишғол қилинмаган қисми ва баъзи мустамлакаларида ҳукмронлик қилаётган Петеннинг «Виши ҳукумати» СССР билан дипломатик алоқаларни узиш ҳақидаги баёнотни матбуотда эълон қилишга тайёрлаб қўйгани ва Совет Иттифоқига қарши урушда қатнашиш учун кўнгиллилар отрядларини тузиш бошланганини маъқуллаганлиги ҳавола қилинарди. Буларнинг бари эътиборга молик воқеалар бўлса-да, совет-герман frontiдаги даҳшатли воқеалар қаршисида арзимас нарса эди.

Молотов кабинетига бирин-кетин Калинин, Микоян, Маленков кириб келишди. Ҳаммалари индашмас, ташвишли кўринишарди. Улар Кунцеводаги чорбоғига кетган Сталин ҳозир қўнғироқ қилиб, кўнглидаги гапни айтар, деб умид қилишарди. Сталиннинг ўзидан эса нидо йўқ эди. Ҳозир унга қўнғироқ қилишни ҳеч ким хоҳламасди. Ҳолбуки қўнғироқ қилишларига баҳона йўқ эмасди: кеча кечқурун Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Комитетининг фронтга яқин областларнинг партия ва совет ташкилотларига кўрсатмаси тайёрланаётганда Сиёсий Бюро аъзоларининг кўпчилиги фронтдаги воқеалар хусусида фикр олишишаркан, Сталиннинг партия ва совет ҳукумати номидан халққа ва Қуролли Кучларга мурожаат қилишини ортиқча орқага суриб бўлмайди, деган ягона фикрга келишганди. Сиёсий Бюронинг баъзи аъзолари ҳатто ўзларича бу мурожаатнинг хомақисини ёзиб ҳам қўйишганди. Молотов бугун эрталаб бу қоғозларни Сталинга берганида, Сталин қоғозларни беиштиёқ оларкан, хўрсиниб деганди:

— Донолик бу — нарсаларга атрофлича қараш санъатидир... Атрофлича қарашга улгурдикмикан? Халққа Қизил Армия чекинаётганлигини қандай қилиб тушунтирамиз?

Молотов ҳеч нима жавоб қилмади. У Сталин ҳозирги саволи билан ўзини хавотирга солаётган фикрларни айнан тўкиб солганини биларди.

Демак, вақт алламаҳаллигига қарамай ҳозир Сталинга қўнғироқ қилиб, Сиёсий Бюро аъзолари тўпланишиб, мурожаат лойиҳасига қандай муносабатда эканлигини билан қизиқишяпти, деса бўларди. Бироқ шунчаки баҳоналар ҳар маҳал ҳам ишга туртки бўлавермайди... Бундан ташқари, Молотов ўзининг ўткир сезгиси билан Сталин ҳозир бошқача аҳволдалиги, сезгилари билан фикрлари мос келмаётган, иродаси туғилаётган истакларининг қаймоғи сифатида қатъийлашмаётган ҳолдалигини биларди. Сталиннинг иродасини кейин сира букиб бўлмаслиги эса сафдошларига маълум эди. Сталин гоҳи-гоҳида Тифлис диний семинариясида таълим олганида ёдида қолган Инжилнинг: «Ўйламасдан ҳеч нима қилма, қилганингдан кейин эса пушаймон бўлма, — деган ақидасини бекорга такрорламасди.

7

1941 йилнинг 29-июндан 30-июнга ўтар кечаси Сталин учун бениҳоя оғир ва унутилмас бўлганди. Бунга икки йилдан кейин бир неча ҳарбий ва ноҳарбий киши дастурхон атрофида ўтирганларида Сталиннинг ўз оғзидан эшитишганди: «Олдимизда нима турганини чуқур тушунган ҳолдагина ишга киришмоқ лозим эди...»

Сталин бир-бирига қовушиқсиз нарсаларни қовуштириб, тўғри бир фикрга келгунича тафаккур оламининг чалкаш ва сирли қаъри, ундаги номувофиқликлар, бир-бирига зид мулоҳаза ва хулосаларни ортда қолдирди. Бунда у мағзини чаққан нарсаларнинг тагига етишда инсон тафаккурининг қонун ва шаклларини тушунтириб берувчи фанлар, жумладан, диалектика ҳам ожизлик қиларди ҳисоби. У тушунчалар ва қоидалар, аниқ назариялар ва ҳақиқатларни ҳам дил ғалвиридан ўтказиб, гўё мустақкамдай туюлган ва қонуниятларга яширинган нарсаларни ҳам омонат қилиб қўйди. Ҳозир бўлаётган нарсанинг тагига етиш, келгусини кўра билиш ва бирор ишга жазм этишдан олдин ногихон бошланган бу урушнинг бутун даҳшатини тушуниб олишга зўр бериб уринарди. Чунки Совет ҳукуматининг бутун эҳтиёткорлиги, бор хушёрлиги, уруш бошланишини чўзиш йўлидаги барча ҳаракатлари кутилган натижаларга олиб келмагани учун

уруш оловли тўлқин сингари совет территориясининг ичкарасига таралмоқда эди. Машҳур Қизил Армия немис-фашист қўшинларига шаҳарлару районларни бирин-кетин ташлаб чиқиб кетаётганига ишонса бўлармиди?.. Жаҳондаги биринчи социалистик мамлакатнинг таҳликада қолгани аниқ эди! Ленин бунёд этган давлат ўлим хавфида қолганда Англия билан Америка «ёрдам» таклиф этишларини ким ҳам ўйловди дейсиз...

Мудофаа халқ комиссарлигидаги воқеанинг тагига етиб бўладими?.. Бу ерда гап ўша воқеа одамнинг нафсониятига тегишида эмас. Сталин бениҳоя улугвор ва ҳокимият жиловини қўлига маҳкам олгани учун Тимошенко билан Жуковларнинг асаб торлари азбаройи тортилганидан шунчаликка боришганини жуда яхши тушунарди. Чунки ҳамма нарсанинг ўзига яраша сабаби бўлади, ана шу сабабларни тушуниб олиш Сталинга жуда ҳам муҳим эди... Жуков, майли, кескин, тўғрисўз ва қаттиққўл бўла қолсин, эҳтимол у фронтда жуда даҳшатли нарсаларни кўрганидан вазиятни кенг таҳлил этишда асаби дош беролмай қолгандир... Тимошенко-чи! Ёки, эҳтимол, ўзи яъни, Сталин чиндан ҳам ўз обрўси, партия ва давлатдаги мавқеи, фронтлардаги воқеалардан тинимсиз хабардор қилиб туриш ва қўшинларга бериладиган энг муҳим кўрсатмаларни келишиб олиш борасидаги талаби билан ҳарбий саркардаларни сиқиброқ қўйгандир, оёқ-қўлларини боғлаб, саркардалик истедодларини оқилона қўллашларига имконият бермаётгандир? Шундаймикин ўзи?

Масалалар ва ноаниқликлар кўп, жуда кўп бўлиб, буларнинг барини ўзлаштириш, тагига етиш ва ягона тўғри режа тузмоқ лозим эди. Янги мўлжаллар, жуда ҳам керакли қарорлар зарур эди. Кўпчилик ҳозир ундан ана шундай режалар ва қарорлар кутаётганини, «жараёнлар занжирига маҳкам ёпишиб олинса бутун занжирни тўхтатиб қўя оладиган ўша асосий тугунни топиш ва стратегик муваффақиятга эришиш учун шароит тайёрлаш» ҳам зиммасида эканлигини Сталин аниқ-равшан тушуниб турарди.

Сталин мулоҳаза юритиш билан банд бўлган талай соатларида чорбоғидаги кабинет вазифасини ҳам ўтайдиган ошхонадаги юпқа гиламда у ёқдан бу ёққа юрар, дам китоб жавони олдида тўхтар, дам стол ёнига ўтирарди. Ҳозир стол четида олдида оппоқ қо-

ғоз қўйганича ўтирибди. Энг тепадаги қоғозга кўпчиликка таниш бўлган дасхатда қуйидагилар ёзилганди:

«Ўртоқлар! Гражданлар!

Ака-укалар ва опа-сингиллар!

Армия ва флотимизнинг жангчилари!

Мен сизларга мурожаат қиламан, дўстларим!

Гитлерчилар Германиясининг йигирма иккинчи июнда Ватанимизга бослаган хиёнаткорона ҳужуми давом этмоқда...»

Сталин бу ёғига гап қидиргандай китоб жавонига кўз югуртираркан, ойна ортидаги таниш расмли журналга қадалиб қолди. Журналнинг бутун муқовасини Сталиннинг расми эгаллаганди.

Сталин журнални олди-да, маъюс ўйчанлик билан суратни томоша қила бошлади. Ўзига таниш ва айни пайтда нотаниш чизиқлар. Елкалари кенглигидан гавдаси баланд, баҳайбат кўринади. Юзи тиниқ, силлиқ, бирорта ҳам ажин кўринмайди, пешонаси кенг, салгина қисилган қовоқлари орасидан боқишлари мулойим, осойишта ва ишончли, жилмайишини мўйлови яшириб турибди....

Сталин узоқроқ сўлиш олиб кулимсираркан, гўё инграётгандай бўлди-да, сурат устасининг санъатига қойил қолиб, мрамор столчага кўз ташлади. Ундаги вақт ўтиши билан қорайиб кетган кумуш патнисда стакан билан минерал сувли шиша турарди. Столча тепасидаги нақшинкор деворда кумуш гирдли кўзгу бор эди. Сталин ана шу кўзгуда ўзини столга энгашган ҳолда кўрди. Юзи қорайган, қизарган кўзларидан вужудида ҳали сарфланмаган фикрий қуввати борлиги ва қандайдир муҳим ҳамда мураккаб бир қарор етилиб келаётганлиги сезиларди.

Сталин яна яхшилаб силлиқланган суратига қаради. Шунда журнал муқовасидаги қиёфаси кўзига олис, гўё хотирадагидай туюлди. Суратда қандайдир бир мафтункор куч сезилиб турарди. Осойишта юзи чизиқларида, гўё ҳозир Сталиннинг ўзи ҳам пайқамаетган нарсаларни кўраётгандай ўткир қарашида, теран фикр ёгилувчи бутун қиёфасида шунчаки катталик эмас, балки анчайин улуғворлик сезиларди. Бироқ Сталин суратга синчиклаб тикилгани сари юрагини ваҳм босарди.

Сталин ўзини қийнаётган оғир хаёллардан биринчи бор чалғиб, кўзгуга яна саволчан ва ажабланган

ҳолда боққанида халққа ва давлатга керакли бўлган ҳақиқий Иосиф Сталин ҳар қалай мана шу журналда экани ўзига аён сезилди. Кўзгудаги Сталин эса фикрлашга кўмаклашадиган, тушларига кирибми ёки кўзгуда мана шундай кўринибми турадиган қандайдир яқин одамидай туюларди.

Сталин суратда ҳар бир одамни пасайтириб, бу оламда омонатлигини эслатиб турадиган тўпорилик нуқси йўқлигини ҳам пайқади. Ҳа, у суратда боқий инсондай кўринарди. Сталин қўлда қалам билан стол ёнида билимлари хазинасига кўз ташлаб, итоаткор фикрларини бемалол ва хоҳлаганча ишга солиб, уларга куч-қувват, янги маънолар юклаб, илмий тушунчаларнинг кўп қирралиги ва ҳаёт кўринишларининг омуктачисига айлантириб, ҳар бир жумлани бениҳоя лўнда қилиб ёзиб ўтирганида худди шунақа кўринсам керак, деб ўйлади. Сталин тасавурида фикрларини ажиб садоларини эшитадиган тафаккур тўлқинидагина ўзини бахтли ва келгуси ишларда дадил сезарди... Даҳо шеърятининг юксак чўққисидан: «Инсоннинг буюклиги фикрида бўлмай нимада?» — деб мағрур ҳайқирган Пушкин ҳали минг йилларча ҳақлигича қолаверади албатта.

Ҳа, фикр... Сталин Марказий Комитет номидан бутун оламга партия халқнинг кундалик иши, Совет Қуролли кучларининг даҳшатли, оғир, оч-наҳор амалга оширадиган, қачон бошланиб, қачон тугаши ҳам номаълум кундалик курашлари нималардан иборат бўлиши борасида ишонч билан сўзламоғи учун ҳозирнинг ўзида бугунги куннинг даҳшатли воқеаларини элак-элак қилиши зарур эди.

Сталин бўлгуси нутқининг дастлабки сўзлари ўйма зиналар янглиғ терилган қоғозга кўз ташлади. Ана шу дастлабки зиналардан қонли курашнинг кейинги йўлларини чўзиш, уларга большевиклар партиясининг мустаҳкам эътиқоди, орзу-армонлари ва юксак даражада уюшган кучини жо қилиш лозим эди. Сталин вужудидаги бор куч-қувватини тўплаб, уруш оловларидан ўтадиган йўлнинг ҳар бир босқичини иложи борича конкретроқ тасаввур этишга уринарди. Бунда унинг хаёли беихтиёр ўтмишга кетар, мудҳиш ўтган ўн йилликлар воқеаларини кўз ўнгига келтириш орқали ҳали бўлажак даҳшатли олишувлар ва қийинчиликларни иложи борича кенгроқ қамраб олишга ҳаракат этарди. У ҳаёйдан кўтарилаёзган, бир вақт-

лари эса жунбишга солган пайтларни эсларкан бундан йигирма икки йил аввалги воқеаларда тўхтади...

Ушанда социалистик революциянинг оғир пайти эди. 1919 йилнинг июли, империалистлар бор кучларини Деникин армиясига жо қилиб, ёш совет мамлакатига қарши кескин юриш қилгандилар. Ленин ўша кунлари «Ҳамма Деникинга қарши курашга!» деган доно ҳужжат тайёрлаган, бу РКП(б) Марказий Комитетининг партия ташкилотларига мактуби сифатида босиб чиқарилганди. Буюк доҳий империализм Октябрь социалистик революциясининг ғалабасини йўққа чиқармоқчи бўлганини қисқача таҳлил қилиб, Совет республикасини Деникин босқинини қайтаришга, айти пайтда Қизил Армиянинг Урал ва Сибирга ҳужумини тўхтатмасликка даъват этган эди. Ленин ўша пайтнинг асосий вазифаларини бажаришга чақирганди. Барча муассасаларнинг ишлари ҳарбийча тартибда қайтадан қурилди. Совет республикаси ягона ҳарбий лагерь бўлиши лозим эди.

Сталин ўзини кўпдан бери куттирган ҳаяжон босаётганини сездди. Шундан кейин хаёлига асосий фикрлар қўйилар, улар далиллар билан мустаҳкамланар, сўнгра бир қарорга келарди. Бундай бахтли дақиқаларда у юраги куч-қувватга тўлаётганини сезар, кўз ўнги эса ярқираб кетаётгандай бўларди. Сталин стол ёнидан туриб, ўчиб қолганига анча бўлган трубкасини тутатди-да, хонада юриб, Ленин асарлари тўплами турган китоб жавони қаршисида тўхтади.

Шунда ногихон кўнглидан сира кутилмаган, бироқ ваҳимали бонг урган бир фикр ўтди: «Ҳозир Ленин бунёд этган давлат омон қолиши ё қолмаслиги ҳақида гап кетяпти-ку!.. Ҳамма гап шунда, яқин келгусидаги барча қарорлар ва ишларда фақат шундан келиб чиқмоқ лозим...»

Сталин деразага ўгирилганида чорбоғ дарахтлари ва ўрмон оралигидан тонг бўзариб келаётганини кўрди. Бироқ бир лаҳза ўтар-ўтмас у деразани ҳам, отиб келаётган тонгни ҳам сезмаган кўйи ўз хаёллари билан жуда қаттиқ ва бутунлай банд ҳолда ўтирарди. Унинг кўз ўнгидаги тасаввур янглиғ бепоён бўлган экрандан эртанги куннинг хилма-хил овозли манзаралари ўта бошлади. У Совет мамлакатининг ичкари томонидан резервдаги армиялар силжиб келаётганини — пиёда аскарлар одимлаб, отлиқлару танклар ва ўзиюрар тўплар елаётганини, артиллерия колоннала-

ри ўтаётганини, самолётлар парвозини кўриб турарди. Минг-минглаб заводлар ва фабрикаларнинг мўриларидан кўтарилган тутунлар қуёшни тўсиб қўйган бепоён давлатнинг ҳар ёғидан оқиб келаётган бу жонли, даҳшатли оқимнинг охири ҳам, чеккаси ҳам кўринмасди... Ғарбдан шарққа томон темир йўллардан техника, завод ускуналари, қишлоқ хўжалик машиналари ортган эшелонлар учар, Россия йўлларида кети кўринмас подалар чанг кўтарар, буларнинг бари ватан мудофаасига хизмат қилар, душманга эса ҳеч вақо қолмаётганди. Европадаги немислар босиб олган мамлакатлар халқлари душман ҳар қандай ишчи ғилдиракни ўз томонига айлантиришга мажбур эканини билиб олишганди... Босқинчига ҳеч нарса қолмаслиги, у ҳар қадамда ажалга дучор бўлмоғи керак эди.

Совет кишилари эса ҳали кўп кулфатлар торттишга ва бор куч-қувватларини ишга солишга мажбур бўладилар!.. Энг оғир жойларда коммунистлар барчага бош-қош бўладилар...

Сталин ўз хаёллари ва тасавури шуъласида урушнинг, совет халқининг фашист мустабидларга қарши Ватан урушининг жонли ва серқийёвали образини, Совет давлати чинакам ҳарбий лагерга айланганини аён кўргандай бўлди.

Уйқусиз ўтган тун ҳам ниҳоясига етди. Сиёсий Бюрода муҳокама қилинажак бўлғуси нутқнинг тезислари ҳам қоғоз саҳифаларига тушганди. Бироқ Сталиннинг кўнглидаги ҳарбий ишларга дахлдор хавотирлар сусаймаганди. Субҳидамда фронтдаги воқеалар ҳақида қанақа хабарлар келишидан қатъий назар Сталин ҳукумат бошлиғи ва Марказий Комитетининг Бош Секретари сифатида бугун муҳим қарорларга келиши ва уларни Сиёсий Бюрога қўйиши лозим эди.

«Ҳа, албатта ҳарбий қарорлар!» — Сталин ўзига ўзи уқтиргандай кўнглидан ўтказди.

Хаёлига яна граждандлар уруши йиллари келди. Ўшанда у ўзини профессионал ҳарбий ҳисоблар, армияга раҳбарлик қилишда керакли бўлган жиҳатларни кураш давомида ўрганиб борарди. Марказий Комитетнинг Бош Секретари бўлганидан кейин эса ўзини бутунлай сиёсат ва социализм қурилишига бағишлади.

«Сиёсатчи нима дегани ўзи? — гўё ёзғиргандай ғалати бир фикр кечди. Сталиннинг кўнглидан. — Сиё-

сатчи учун уруш ва тинчлик масалалари энг асосий масалалардир!»

Сталин мана шуни тасдиқлаётгандай ўзининг «Ленинизм масалалари» лекциясидаги ҳарбий категорияларга асосланган қоидаларни эслади. Ўзининг «Стратегия ва тактика» деган муҳим сиёсий рисола-сини ҳам ҳарбий кураш практикасида ажратиб бўлмайди, чунки сиёсатдаги, синфий жанглардаги стратегия билан тактика кўп жиҳатдан ҳарбий стратегия ва тактикага ўхшашдир. Бироқ бунда ҳарбий стратегия ва тактика сиёсий стратегия ва тактикага боғлиқлигини унутмаслик керак.

Сталин бугунги кун учун ишончли асослар излашда давом этаркан Ленин билан РКП(б) Марказий Комитети ўшанда ҳар бир босқичда энг ҳал қилувчи фронт белгилашган ва талай бениҳоя қийинчиликларни енгиб, стратегик раҳбарлик органлари билан биргаликда ана шу асосий уруш майдонида куч ва воситалар устунлигини вужудга келтиришганди. Уша пайтларда кескин стратегик ҳужум Қизил Армия жанговар ҳаракатларининг асосий тури эди. Стратегик ҳужум ҳар сафар бир ёки икки фронт бўйлаб изчил ва ялли қатор зарбаларга айланиши, душманга сира тиним бермай, шиддатли тусда бўлиши ва уни узил-кесид тор-мор келтириш билан ниҳояланиши йўлида Сталин озмунча тер тўкмаганди.

Бугунги кунда ана шу тажрибалар асосида иш тutilса бўлмасмикин? Ҳозирча йирик резервлар жамланиб ва келтириб турилган экан, гап фақат душманга сезиларли қарши зарблар беришга суянадиган стратегик мудофаа ҳақидагина кетиши мумкин. Демак, ҳозир гап стратегияда...

Бор нарсани қидирган одам топади. Сталин ўз хотирасидан, тажрибасидан, Ленин тажрибаларидан олган сабоқларидан, партиянинг бутун тажрибасидан керакли нарсаларни ўткир идрокига суянган ҳолда зўр бериб изларди. Йиллар ўтиши билан, табиийки, унинг билими ошиб, бунингсиз ҳам мураккаб маънавий оламни янада бойитган, туйғулари нозик тортиб, мулоҳазалари тобора чуқурлашганди. Кейинги йиллар энг ҳарбий назариялар ва ақидалар, ҳарбий ишдаги ғоялар ва кайфиятлар эволюцияси билан боғлиқ нарсаларнинг бари Сталиннинг фикри зикрини банд этарди. Мудофаа ва ҳужумнинг янги усуллари ва шакллари, қўшинларнинг турлича хиллари ва турларидан

энг мураккаб жанговар шароитларда фойдаланиш масалалари Сталин иштирокида кўп марта муҳокамадан ўтказилганди. Унинг Кремлдаги кабинети, Кунцеводаги манави чорбоғи кейинги йилларда шундай бир баланд чўққи бўлиб қолгандики, армия, авиация ва флотни қайтадан қуроллантириш, ҳарбий-техника тараққиёти, қўшинлар ва штабларни ўқитиш масалалари ҳамда умуман мамлакатни мудофаага тайёрлаш масалалари билан боғлиқ нарсаларнинг бари ана шу ердан бағоят ҳушёрлик билан ўрганиларди. Совет-Финляндия уруши ҳам анча-мунча сабоқ берганди. 1940 йилнинг мартидаги ВКП(б) Марказий Комитетининг махсус пленуми бошланган иккинчи жаҳон урушининг сабоқлари таҳлили ва тажрибасини ўрганишга бағишланганди. Пленум қарорлари армияни бундан буён қайта қуриш ва қайтадан қуроллантириш программасига негиз бўлганди.

Уша йилнинг январини ўрталаридаги Олий Ҳарбий Кенгашнинг Сталин иштирокида ўтган мажлисида ҳарбий кадрларни жой-жойига қўйишдаги охириги камчиликлар ва нуқсонлар очиб ташланганди. 1940 йилнинг апрелида эса Марказий Комитет Сиёсий Бюросининг ташаббуси билан Олий Ҳарбий Кенгаш йиғилиши ўтказилиб, унга партия ва давлатнинг раҳбар арбоблари ҳам қатнашишганди. Йиғилишда яна армияни мустаҳкамлашга оид энг муҳим масалалар муҳокама қилинганди.

1941 йилнинг 13 январидеги Олий Ҳарбий Кенгаш. Бундан олдин армиядаги олий командирлар составини анча кун давом этган кенгайтирилган кенгаши бўлиб, унда кўзга кўринган ҳарбий бошлиқларнинг докладлари тингланиб, муҳокама қилинган, кейин эса Мудофаа халқ комиссари Тимошенко ва Бош штабнинг ўша пайтдаги бошлиғи Мерецков бошчилигида улкан оператив-стратегик машқ ўтказилганди.

У ерда, Сталиннинг Кремлдаги кабинетида Мудофаа халқ комиссари Марказий Комитет Сиёсий Бюроси ва ҳукумат олдида қуролли кучларнинг аҳволи ҳақида ҳисоб берганди. Сталин мажлисида айрим йирик ҳарбий арбобларни қаттиқ танқид қилган, бўлғуси урушнинг ўзига хос томонлари етарлича баҳоланмаётгани, дала уставининг камчиликлари, механизациялаштирилган ва моторлаштирилган армиялар асрида мудофаада маҳаллий резервлардан бошқа кучлар ҳисобига ҳам устун кучлар вужудга келтириш, қўшилмалар-

ни тузиш ва уларни танклар билан таъминлашдаги камчиликларни ҳам кўрсатиб ўтганди. Ушанда Қизил Армияни бундан буён ҳам механизациялаштириш ва моторлаштириш бўйича вазифалар белгиланиб, сўнгра истеъдодли армия генерали Жуковни Бош штаб бошлиғи қилиб тайинлаш, қатор ҳарбий округларнинг қўмондонларини ўзгартириш ҳақида қарор қабул қилинганди.

Афсуски, ҳарбий округларнинг қўмондонларини ўзгартириш иши ўзини бутунлай оқламади. Сталин ана шунини ўйлаганида юраги зирқираб кетарди. У кейинги кунларда Павловни ҳар ўйлаганида ўзи йўл қўйган хато даражасини чуқурроқ тушунишга уринарди. Чунки бундан ярим йил олдин Павловни Минскка қўмондон қилиб тайинланишига розилик берганди. У ҳарбий фронтда бўлган ишларда Павловнинг объектив айбини аниқлаб олишга ҳам ҳаракат қиларди. Ҳатто ҳарбий округни тўлдириш ва таъминлашдаги урушдан олдинги камчиликларга Павловнинг дахли йўқлиги ҳисобга олинган тақдирда ҳам Сталиннинг назарида унинг айби катта эди. Нега деганда янги қўмондон билан унинг штаби қўшинлар маҳоратини оширишда янги кўрсаткичларга эришишни азбаройи истаганларидан ҳарбий ҳужум бўлиши хавфини ҳисобга олмаган ҳолда ёзги жанговар ўқув, ёзги йиғинлар ва бошқа тадбирларни планлаштиришганди. Уруш бошланиши билан эса қўмондон билан штаб армияларни бошқара олмай қолишганди.

Мана энди эса немислар бу ер заиф жойлигини сезиб қолиб, мудофаадаги қўшинларни янчиб ташлаб, танк колонналарини Москвага йўллашга жон-жаҳдлари билан уринишарди... Ҳарбий фронтни Ставка резерви группасидаги армиялар билан мустаҳкамлама-са бўлмайти! Фронт қўмондонлигини ҳам тезда мустаҳкамлаш керак!..

Ҳарбий фронтдаги вазиятни қўлга олиш учун армияда кўзга кўринган, оқил, чўрткесар ва қаттиққўл одам керак. Балки Тимошенко тўғри келар?.. Халқ комиссари Тимошенконинг ўзигина Москвани мўҳофаза қилиб турган фронтга бошчилик қила олади! Бироқ ўзи, яъни Сталин кейинги кунларда маршални кўп койиди. Халқ комиссари гангиб қолмаганмикин? У хафага ўхшайди... Фронтлардаги мағлубиятлардан анча бўшашиб қолган кўринади... Ҳарбий фронт тақдирини ё Жуков қўлига топширсакмикин? Жуков-

нинг Тимошенкодан сира ҳам қолишадиган жойи йўқ!.. Иккови ҳам қудратли ҳарбий саркарда... Бироқ Жуков Бош штабни бошқараяпти. Йўқ бунчалар оғир пайтда Бош штаб бошлиғини алмаштириш ақлдан эмасди. Бош штаб армиянинг мияси. Сталин Шапошников ўзининг машҳур уч томлик китобини шундай номлаганини эслади. Борис Михайлович 1929 йилда РККА Штабининг бошлиғи бўлиб хизмат қилганида китобларини бир муқова остига қўлёзма сифатида йиғиб, Сталинга дастхат билан тақдим этганди.

Сталин китоб жавонига яқинлашди-да, шартта зарҳал ҳарфли китобга қўл чўзди. Мана у — «Армиянинг мияси...» Китобнинг дастлабки саҳифаларини очаркан, бир вақтлари тагига қалам билан чизиб қўйилган қуйидаги сўзларга кўзи тушди:

«...Бу можаро (уруш) муқаррар экан, унга ўз ролингни тўла билган ҳолда тайёр бўлиб киришининг, бутун вужудингни бағишлашинг лозим. Ана ўшандагина муваффақият, қатъий ғалабага ишонса бўлади...»

«Ҳақ сўзлар, — кўнглидан ўтказди Сталин, — ҳатто «мўйсафид» Шапошников анча олифтанамо гаплар орқали ҳарбий ишлардан унча хабардор бўлмаган китобхонга узрлар айтса ҳам асари муносиб асар...»

Сталин китобни жойига қўйиб, ўйланиб қолди, кейин гўё енгил тин олаётгандай бамайлихотирлик билан деди:

— Ўз ролингни билиб.. бутун вужудингни бағишлашинг лозим... Ана ўшандагина қатъий ғалабага ишонса бўлади.

8

Можайск кўчасининг Дорогомилов кўчаси билан бирлашган жойидан сал наридаги уйлардан бирида май байрамидан бери Сталиннинг каттакон портрети осифлиқ турарди. Сталин машинада ўтганида гоҳо ана шу портретга шунчаки кўз ташлаб қўярди. У бугун ана шу портрет таниш журналнинг муқовасидан нусха кўтарилганини пайқади.

1937 йилнинг аёзли январь ёки февраль куни ёдига тушди. У Кремлга келиши биланоқ, немис антифашист ёзувчиси Лион Фейхтвенгерни қабул қилганди. Суҳбат тилмоч иштирокида олиб борилди. Сталин ёзувчининг саволларига жавоб берганидан кейин Лион

Фейхтвангер Совет Иттифоқида Сталин шахсига сиғиниш беҳад авж олгани ҳақида рўйрост гап бошлади. Сталин унинг бу гапига қўшилиб, ҳазил қилди:

«На чора?.. Ишчи ва деҳқонларнинг табиати шунақа: яхши кўришса қаттиқ яхши кўришади, ёмон кўришса баррикадаларга чиқаверишади».

«Мўйловли кишининг бениҳоят катталаштирилган портретларини намоишларда кўтариб олиб, уларнинг кўча томонига осиб қўйишнинг нима ҳожати бор?» — деб сўради Фейхтвангер. Чамаси, уни масаланинг моҳиятидан ҳам Сталиннинг бу ноқулай аҳволдан қандай қилиб қутулиши кўпроқ қизиқтирди.

Сталин сал истеҳзоли илжайиб, кўзларини суздида, Фейхтвангер томонга тутун бурқситиб деди:

«Ана шу мўйловли киши баррикадаларга чиқишга зарурат туғилганда тўғри йўл кўрсатиши учунда. — Сталин яна трубкасини тутатиб, гапида давом этди: — Портретларнинг катталиги дидинг етишмаслигидан. Меҳнаткаш инсон зўр гайрат билан социализм қураётганидан маданият соҳасига иш талаб қилган даражада эътибор беряпти... Вақти келиб, оддий халқ бу камчиликларни ҳам тузатиб олади... Бироқ шуни айтишим керакки, мен Сталиннинг кўплаб портретларини кўрганимда мушакли қўлларда Ленин васиятлари бўйича Сталин, большевиклар партияси кураш олиб бораётган ғоялар кўтарилганини ҳам кўраман».

«Менинг ўзим ҳам шундай хулосага келдим, — деди Фейхтвангер жиддий қилиб. — Бироқ сизнинг шубҳасиз дидли кишиларингиз Сталиннинг бюст ва портретларини унча боп бўлмаган жойларга ўрнатишаётган ҳоллар ҳам содир бўляпти. Масалан, Рембранднинг кўрғазмасига кираверишда Сталиннинг баҳайбат бюсти бор. Менимча, Сталин Рембрандт билан бир жойда бўлиши кўнгилли эмас».

«Чиндан ҳам ўша ерда бюст ўрнатилганми?» — Сталин ҳайрон бўлиб, тундлашди.

«Ҳа, мен кўрдим...»

Ўртага жимлик чўкди. Сталин кабинетда у ёқданбу ёққа юра бошлади.

«Аҳмоқлар, — Сталин босиқлик билан гап бошлади. — Зиёлилар орасида бизнинг сафимизга кечикиброқ ўтган кишилар ҳам бор. Улардан баъзилари Совет ҳокимиятига садоқатларини кўрсатмоқчи бўладилар. Лаганбардор аҳмоқ эса юзларча душмандан кўпроқ

зарар келтиради... Бунда Сталинни обрўсизлантиришдек ният бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас».

«Мен текшир-текширларга сира ҳам сабабчи бўлмоқчи эмасман,— деди Фейхтвангер ёлворгандай қилиб.— Сизларда бунақа айб қилганлар қаттиқ жазоланади».

«Ҳа, душманлар, биз ади-бади айтишиб ўтирмаймиз,— деди Сталин кескин қилиб.— Шунда ҳам мен Сталиннинг бюстини Рембрандт кўрғазмаси муносабати билан ўрнатишмаган бўлишса керак, деган фикрдаман. Чамаси, у кўрғазмадан олдин ҳам турган бўлса керак»,— Сталин шундан кейин столига яқин бориб, қалам билан календарга ниманидир ёзиб қўйди.

Сталиннинг машинаси ҳозир Арбат кўчасидан елиб бораркан, биринчи май намоёиши, шодон кишилар колонна-колонна бўлиб, Ленин, Сталин, Сиёсий Бюро аъзоларининг портретларини, шиорларни, транспарантларни, гулларни кўтариб боришаётганини эслади. Одамларнинг чеҳраларидан аримаётган табассумлару гулдирос ҳайқириқлар халқнинг самимий ҳурмати, чуқур ишончи ва садоқати рамзи эди. Ана шундай халқ оқими Мавзолей минбари ва ундаги Сталин ёнидан оқим-оқим бўлиб ўтганди...

Ҳа, шундай бўлганди... Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки ўша пайтда халқ ҳаётида юз берган қонунчилиқни поймол қилиш билан боғлиқ кулфатлар Сталин номи билан боғланмасди. Жуда кўп кишилар синфий курашдаги ана шундай аёвсиз ҳаддан ошишларда хоҳлаган одамларини айбдор деб билишарди-ю, бироқ Сталинга тегишмасди. Мана энди ҳарбий синовлар даври бошланганда халқ табиий равишда унга саволчан боқяпти, ўзи ҳам халққа ва унинг тарихига кўз ташляпти...

Бирида Сталин ҳам кетаётган қора машиналар тизмаси Боровицкий дарвозасидан Кремль территориясига кирди.

Сталин ўзининг кабинетидея деворда осиглиқ турган Маркс, Энгельс ва Ленин портретларига кўз югуртирди. Шу пайт Молотов кириб келди. У саломлашдида, ҳайрон бўлганича Сталинга тикилиб қолди.

Сталин Молотовнинг саломига бош ирғаб жавоб қилгач, унинг ажабланаётганини сезиб кулимсираб жавоб берди:

— Портретларни қаерга осса яхшироқ бўларкин, деб чамалаб кўряпман.

— Кимларнинг портретларини? — Молотов баттар ажабланди.

— Сен билан ўзимнинг портретимни.

— Ҳазилингни қўй, Куба!

— Бўлмаса, кимларнинг портретларини иламиз? — Сталин хушчақчақ синчковлик билан Молотовга қаради.

Молотов кеча мудофаа халқ комиссарлигида бўлган қалтис суҳбатни эслаб, қаттиқроқ кулди-да, жавоб қилди:

— Тимошенко билан Жуковнинг портретларини илсак-чи?

— Бу ҳақиқатга яқинроқ, — жавоб қилди Сталин жиддий. — Тимошенко билан Жуковнинг портретларини бу ерга ғалабадан кейин илсак керак. Ҳозир эса биз бу ерда Суворов билан Кутузовнинг портретларини кўришимиз лозим.

— Ҳа, бу гапда жон бор, — маъқуллади Молотов.

Икковлари ҳам ўтиришди. Сталин ўзининг иш столи ёнига ўтирди, Молотов нарироқ стулга чўкди. Улар бир-бирларига кўнгилларидан ҳозирда нималар ўтаётганини тушунгандай сал изтироб ва хавотирда боқишарди.

— Чой ичасанми? — сўради Сталин.

— Раҳмат, — Молотов, йўқ, дегандай бош чайқади. — Чойхўрлик бафуржа суҳбат воситаси. Иш эса тиқилиб ётибди. Биринчидан, инглиз элчиси қаттиқ ҳамла қиляпти. Жаноб Криппс уни қабул қилишга шошилмаётганиндан қаттиқ хафа бўляпти.

— Шошилмаётганимиз Черчиллнинг эмас, балки бизнинг патимиз тўкилаётганини ҳисобга олганда инглизлар ва яна аллакимлар олдида обрўйимизни тўкмайди...

— Элчи, Черчилль биринчи навбатда шахсан Сталин билан учрашишни буюрган, деб шаъма қиляпти.

— Майли, яна эзилсин... Ташвишларимизни бир ёқлик қилиб, ҳаракат программамизни белгилаб олайлик, кейин дипломатлар билан учрашаверамиз.

— Иккинчидан, — деди Молотов боя бошлаган фикрини давом эттириб, — бугун Сиёсий Бюрода ва Халқ Комиссарлари Советида шу йилнинг учинчи кварталига мўлжалланган халқ хўжалигини ялпи сафарбарлик плани лойиҳасини кўришимиз керак. Бўлмаса, Давлат план комитетининг ишини ётқизиб қўямиз.

— Яхши, — Сталин рози бўлиб, трубкасига тама-

ки жойлай бошлади.— Қани, ўртоқ Молотов, бир бошдан бошлайлик-чи. Қани, айт, граждандан ва ҳарбий ҳокимиятни қатъий ва дарҳол бир қўлда жамлаш лозиммасмикин?

Молотов Сталинга ташвишлари сабабини тушунгандай қараркан, столни бармоқлари билан чалиб, ўйчан жавоб қилди:

— Ҳа, бу фикр кўп марта хаёлимга келувди. Партия ҳозирги энг машаққатли кунларда халқ ва армияга раҳбарлик масъулиятини ўз зиммасига олаётганини раҳбарларнинг бари чуқур тушунишлари керак. Бу олий ҳарбий қўмондонликка ҳам фойдалидир. Ҳарбий қўмондонликнинг ўзига ишончи ортади ва энг муҳим қарорларга келишда бемалолроқ мулоҳаза юрилади. Бу қарорлар... олий ҳарбий-партиявий даргоҳ маъқуллагандан кейин қонун тусини олади... Уша даргоҳни қандай аташни ҳам билмайман.

— Ўн саккизинчи йилнинг ноябрида нима бўлгани эсимда,— деди Сталин.— Фронтдаги ишлар мураккаб-лашганидан кейин ВЦИК зудлик билан Ленин раислигида Ишчилар ва Деҳқонлар Мудофаа Советини таъсис этганди. Бизга ҳам вазифалари кенг шунга ўхшаш орган зарур.

— Гапингга тўла-тўқис қўшиламан,— деди Молотов ишонч билан.— Шунда ҳарбий ва моддий имкониятларимизни сафарбар этиш, давлат аппарати ишини фронт эҳтиёжларига бўйсундириш энгилроқ бўлади... Дарвоқе, сенинг тегишли структурани ўйлаб қўйганингни кўриб турибман.— Молотов Сталиннинг столидаги қоғоз уюмига қўл чўзди. Олдига оқ қоғоз қўйиб, қўлига қалам олди.— Ҳужжат лойиҳасини тузаверамизми?

Улар кўп йиллар бирга ишлаб келаётганлари учун бир-бирларига дарҳол тушуна қолишарди.

— Ҳа, хаёлимда ўйлаб қўйганларим бор,— деди Сталин очиқ деразага ўйчан боқиб.— Бу органни Давлат Мудофаа Комитети ёки қисқартириб ДМК деб аташни таклиф қиламан.

Икковлари фикр олишишиб, бунга аниқликлар кириштирди. Шундан кейин Молотовнинг қўлидаги қалам оқ қоғоз бетиде шу сатрларни ёзди:

«СССР Олий Совети Президиуми, ВКП(б) марказий Комитети ва СССР Халқ Комиссарлари Совети фавқулодда аҳвол вужудга келганлиги туфайли ва СССР халқларининг барча кучларини Ватанимизга хиё-

наткорона ҳужум қилган душманга зарба беришга сафарбар этиш мақсадида ўртоқ И. В. Сталин раислигида Давлат Мудофаа Комитети тузишни зарур деб топдилар.

Давлат Мудофаа Комитети қўлида давлатдаги бутун ҳокимият жамланади. Барча граждандар ва барча совет, комсомол ва ҳарбий органлар Давлат Мудофаа Комитетининг қарор ва фармойишларини сўзсиз бажаришга мажбурдирлар».

Қарор лойиҳасини овоз чиқариб яна бир марта ўқиб чиққанларидан кейин Сталин деди:

— Сен, ўртоқ Молотов, ДМҚнинг Раис муовини бўлишинг керак.

— Унинг аъзоларига кимларни таклиф қиласан?

— Бу осон масала эмас,— Сталин босиқ кулди-да, ҳозирги ўткинчи хушчақчақлиги сабабини тушунтирди:— Бу карта ўйинидагига ўхшайди: кам олсанг ёмон, кўп олсанг ҳам яхши эмас.

— Ўхшатишинг нўноқроқ,— деб қўйди Молотов истеҳзоли қилиб,— бироқ фикр аниқ.

— Сталин Сиёсий Бюронинг аъзоларидан бирортасини хафа қилишдан чўчияпти, деб ўйлаяпсанми? Ҳозир шахсий хафагарчиликнинг пайти эмас.

— Буни нима қилиш керак бўлмаса?— Молотовнинг бир оз боши қотди.

— Лениндак ўрганиш керак,— ўйчан жавоб қайтарди Сталин.— Кечаси унинг баъзи асарларини қайтадан ўқидим... Масалан, Владимир Ильич «Ҳамма Деникинга қарши курашга!» деган хатида гўё бугунги кунда нима қилишимиз учун бизга маслаҳат беради. Лениннинг манави сўзлари бугунги кунда айтилаётгандай жарангламайдимми?— Сталин кўзларини четга олиб, эшлашга тушди:— «...коллегналликни ҳар қанақасига ошириш, уни сансалорлик, масъулятсизликка олиб келиш даражасида бузиш, коллегиял муассасаларни ҳар қанақасига гапхоналарга айлантириш энг катта офатдир...» Тўғри сўзларми?

— Жуда тўғри,— қўшилди Молотов.— Мабодо хотирам панд бермаса, Владимир Ильич бу хатнинг пастроғида ана шу фикрни ривожлантиради У, коллегналлик абсолют зарур бўлган минимум масаласида коллегия аъзоларининг сонидан келиб чиқмаслиги керак, дейди...

— Ишни амалий олиб бориш юзасидан ҳам,— қўшимча қилди Сталин.

— Кейин гап иш услуби ҳақида кетади.

— Ҳа, услуб ҳақида. Ленин, коллегиялик энг муҳим масалаларни сал кенгроқ коллегияда қисқа муҳокама қилиши, муассасалар, корхоналар, ишлар, вазибаларга амалий фармойиш бериш эса қатъияти, кескинлиги, дадиллиги, амалий иш олиб боришга уқувлиги ва катта ишонч қозонганлиги билан таниқли бўлган битта ўртоққа топширилиши керак, деб кескин таъкидлайди... Ленин бизга ана шундай таълим беради, ўртоқ Молотов!

— Бу таълим ҳозир жуда ҳам зарур.

— Биз ундан бир қадам чекинмаймиз! — Сталин қўлининг қирраси билан столни урди. — Ишларимизни айниқса ҳозирда Ленин айтганидек қилишимиз керак. Мабодо битта-яримта қаттиқ қўллимиздан хафа бўлса...

— Бунга кўниколмайди, — Молотов унинг гапини бўлди.

— Тўғри... Шунинг учун ҳам Сиёсий Бюрода Давлат Мудофаа Комитетига ҳозирча сени, Ворошилов ва Маленковни киритишни таклиф қиламан. — Сталин шу заҳоти олдида турган қоғозга фамилияларни қатор қилиб ёзди.

— Тушунаман, — Молотов тасдиқ маъносида бош ирғади. — Ҳар бир одам асосий соҳалардан бирига бошчилик қилади.

— Ҳозир ишни мана шу соҳалар яхлит организмга айланадиган даражада ташкил қилиш лозим. Биз ҳам қўлимизни унинг томирида тутишимиз керак. Кейин эса иш яна кимларни ДМҚга аъзо қилиб киритиш кераклигини кўрсатади.

Бир оз жимликдан кейин Молотов хавотирини яшириб сўради:

— Фронтларда нима гап?

— Ҳозирча ахборот беришгани йўқ. — Сталин кабинетга кираверишдаги деворга ўрнатилган электр соатга қаради. — Бугуннинг ўзида, Давлат Мудофаа Комитетини тасдиқлашимиз биланоқ ҳарбий раҳбарларни ўзгартиришга киришамиз.

— Қанақа ўзгартириш — ҳайрон бўлди Молотов.

Сталин ўйга ботиб, столидаги қоғозларни у ердан бу ерга қўяркан, жавоб беришга шошилмади. У ҳозир роса қийналиб топган энг муҳим гапини айтадиганга ўхшарди. Сталин дарҳақиқат ўша гапини айтди:

— Ҳозирги оғир вазиятда Ғарбий фронтни Мудо-

фаа халқ комиссари Тимошенконинг шахсан ўзи бош-
қарса тўғри бўлади, деб ўйлайман...

— Тимошенконинг ўзи?!— Молотов Сталинга бе-
зовта қараб қолди.

— Тимошенконинг ўзи.— Сталин сирли жилмай-
ганча трубкасини тишлади.

— Иосиф.— Молотов ундан ҳамон безовта кўзла-
рини узмасди,— Иосиф, буни ҳарбийлар кечаги мо-
жаронинг оқибати бўлса керак, деб ўйлашлари хаё-
лингга келмаяптими?

— Ҳа, афсуски шундай деб ўйлашлари мумкин,—
Сталин унинг гапига қўшилиб, афтини аламли буж-
майтирди.— Қолаверса, кеча кечқурунги гаплар бу
борада мулоҳазалар юритишга туртки берди.

— Ана, кўрдингми...

— Бироқ...— Сталин гапимнинг бу ёғини эшит де-
гандай, ўнг қўлининг кафтини стол узра сал кўтарди,—
можаронинг ўзи бўлгани йўқ. Ишларнинг аҳволи бо-
расида чалкашмаганмиз... Бизга ярашмайдиган аса-
бий гап бўлди... Унинг сабаблари — Минск фожиа-
си... Ҳарбийлар бундай қарорни тўғри дейишларига
аминман. Қуролли Кучлардаги манаман деган одам
энг хавфли фронтга боряпти... Тимошенко у ерда
ўзини ишончли сезиши, биз эсак хотиржам бўлиши-
миз учун унда Ҳарбий Совет аъзоси ўртоқ Мехлис, би-
ринчи ўринбосари эса Будённийнинг резервдаги ар-
мияларини вазият Ғарбий фронт таркибига беришни
талаб этаётгани учун ўртоқ Будённий бўлади.

— Бу жиҳатдан Тимошенко ва Жуков билан суҳ-
батлашилса бўларди,— таклиф қилди Молотов эшит-
ган сўзларининг мағзини чақиб туриб.

— Мана шуниси ортиқча!— эътироз билдирди
Сталин.— Кечаги можарога қайтсак, улар назарида
биз бунга чиндан ҳам аҳамият бераётган бўлиб қола-
миз.

— Ҳа, бироқ Еременко ҳам ғалати аҳволда қол-
япти,— эслади Молотов.— У бугундан Ғарбий фронт
қўмондонлигига киришади.

— Ҳечқиси йўқ. Генерал-лейтенант Еременко
маршал Тимошенконинг ўринбосарларидан бири бўл-
са ор қилмайди.

— Ставка-чи?! Тимошенко — Олий Қўмондонлик
Ставкасининг раиси эканлигини унутдингми?

— Йўқ, унутганим йўқ.— Сталин ташвишланаёт-
ган Молотовга қараркан, кўзлари чақнади.— Ставка

раисининг вазифаси нарсалар мантиқига кўра механик равишда ДМК раисига юклатилади... Вақти билан Ставкани биз Олий Қўмондонлик Ставкасига айлантирамиз.

— Оббо, ўртоқ Коба-е! Кечаси қаттиқ ишлаганингни кўриб турибман!— бош чайқаб қўйди Молотов.

— Ҳа, ишладим,— унинг гапини қувватлади Сталин. Шунда унинг толиққан юзи тундлашиб, гўё кичрайиб кетгандай бўлди.— Ўзинг кўриб тургандай ҳарбий ҳаракатларга раҳбарлик этишга қарор қилдим. Бўлак чора топмайман.

Орага чўккан узоқ жимликдан кейин Молотов сўради:

— Мижжа ҳам қоқмадингми?

— Шундай аҳволда қолганимиздан кейин кимдир кам ухлаб, кўпроқ ўйлаши керак-ку ахир.— Сталин бармоқлари билан столни чалиб, шешинқираган заҳил қовоқларини кўтармай давом этди:— Шимолий-Ғарбий фронт қўмондонлигига ҳам ёрдам бериш керак: у ерга ҳам Бош штабдаги кучли кишилардан бирортасини юбориш лозим.

— Чамамда, гап Ватутин ҳақида кетяпти шекилли-а?— Молотов Сталиннинг юзига синчиклаб тикилди.

— Эҳтимол... Айтмоқчи, унинг ўзи ҳам фронтга юборилишини сўраётувди.— Сталин суҳбатдошига ўйчан нигоҳ ташлади.— Нима бўпти?.. Чиндан ҳам генерал-лейтенант Ватутинни юбориш керак... У ёқ-бу ёқни кўрсин, кейин Шимолий-Ғарбий фронт штабига бошчилик қилади...

— Қўмондон бўлиб бормайдими?

— Столдаги телефонлардан бири жиринглаб қолганди, Сталин қўлини аппаратга қўйиб, Молотовга жавоб қилди:

— У зўр штаб бошлиғи... Кейин кўрамиз.— Шундан сўнг у трубкани олди:— Эшитаман.

Қўнғироқ қилаётган Мехлис бўлиб, қабул қилишни сўради.

— Касал тузаламан деса табиб ўз оёғи билан келадди,— деди Сталин оғзидан паға-паға тутун чиқариб.

— Сизни эшитаман, ўртоқ Сталин.

— Ҳозир Ғарбий фронтда аҳвол жуда ҳам оғир. Биз маслаҳатлашиб, сиз у ерга Ғарбий Советнинг биринчи аъзоси сифатида борсангиз тўғри бўлади, деган қарорга келдик.

— Ўртоқ Сталин,— Мехлиснинг овозидан ҳаяжонланаётгани сезиларди,— мени Давлат назорати халқ комиссари ишини эплолмапти деб ўйлаясизми?

— Саволингиз нотўғри,— деди Сталин норози ҳолда трубкага.

— Тушундим, ўртоқ Сталин!— Мехлиснинг ҳаяжони энди тантанавор тусга кирди.— Халқ комиссарлигини кимга топширишни буюрасиз?

— Ҳеч кимга топширишнинг кераги йўқ,— қуруқ қина жавоб қайтарди Сталин.— Халқ комиссари Тимошенко Ғарбий фронтга қўмондонлик қилади, Халқ Комиссарлари Совети Раисининг ўринбосарларидан бири ва Давлат назорати комиссари Мехлис унда Ғарбий Совет аъзоси бўлади.

— Ишончингиз учун миннатдорман, ўртоқ Сталин!— Мехлиснинг овози кўтаринки руҳда эди.

— Мана бу бошқа гап,— Сталин шундай дегач бамайлихотир қўшимча қилди.— Ғарбий фронтга борасиз, Ғарбий Советдаги жиддий хатоларда Павловдан бошқа яна кимлар айбдор эканлигини муҳокама қиласиз...

— Хўп бўлади, ўртоқ Сталин!

Сталин трубкани аппаратга қўйди. Шу пайтда кабинетга Сиёсий Бюро аъзолари бирин-кетин кириб келишди. Ҳаммалари ҳорғин, ташвишли кўринишарди. Улар Сталин ва Молотов билан қўл бериб сўрашишганларидан кейин стол ёнига ўтириб, олиб келган ҳужжатли папкаларини очиб қўйишди.

— Ўртоқ Тимошенко билан Жуков!— ахборот берди эшикда пайдо бўлган Поскребишев сербар камарли гимнастёркасини тортиб қўйиб.

— Киришсин.— Кабинетга чўккан жимликда Сталиннинг сўзи ғойишта жаранглади. У ўзига хос шопилмай креслосидан қўзғолди.

Тимошенко билан Жуков бош ирғаб ва ялтироқ этикларининг пошнасини тақиллатиб ҳамма билан сўрашишди. Кўринишларидан жуда қийналиб кетганлари сезиларди. Қорайган, сўниккан юзларидан зўр ташвишдаликлари сезилар, кўзлари ҳам киртайиб кетганди.

Сталин уларга шопилмай яқинлашди-да, олдин Жуковга, сўнгра Тимошенкога қўл берди. Трубкасидан кўкиш тутун бурқситаркан, уларнинг тунд боқишларига бир зум шунчаки кўз ташлади.

— Ўртоқ Жуков, Павлов фронт қўмондонлигини топширганлигини текшириб, менга ахборот беринг.— Сталиннинг овози одатдагидай равон, гўё кеча ҳарбийлар билан сўнгги учрашувда дарғазаб бўлмагандай кўринарди.

— Павлов ҳақида ахборот бераман, ўртоқ Сталин!

9

Уруш бошланмагунча армия генерали Дмитрий Григорьевич Павловга гарчи чегарада аҳвол жуда хавотирли бўлишига қарамай, уруш бўлмайдигандай ва чап бериш мумкиндай туюларди. Ҳатто 22 июнь тонг отарида Ғарбий Алоҳида ҳарбий округ штабида Бош штаб кўрсатмасини олиб, бу кечиккан буйруқ қўйи штабларга етказилганида ҳам Павлов катта агрессия бошланиши мумкинлигига ишонмасди. Нега деганда, унга ўша кечаси Москвадан, кўзингни катта оч, ҳарбий тўқнашувдан иборат иғвогарликка йўл қўйма... Эҳтимол уруш бўлар, эҳтимол бўлмас, деб қаттиқ эслатишганди...

Округдаги энг хатарли йўналиш Белосток йўналиши саналарди. Павлов ярим соатдан кейин уруш бошланишини билмагани учун телеграф аппарати ёнига шу йўналишни муҳофаза қиладиган 10-армия қўмондони генерал Голубевни чақиртирди. Унга йўлланаётган шифровка билан бир қаторда: «Шу кечаси фашист тўдаларининг территориямизга иғвогарлик ҳужуми кутилади... Бизнинг вазифамиз — тўдаларни асир олиш. Давлат чегарасидан ўтиш ман қилинади», — деб огоҳлантирди. Бош штаб кўрсатмасига биноан қўшинларни жанговар ҳолатга келтиришни буюрди...

Агрессия «иғвогарлиги»га йўл қўймаслик борсидаги барча ҳаракатлар беҳуда кетгани равшан бўлиб, чамаси, немислар томонидан яхшилаб тайёрланган чинакам уруш (буни Минскка қилинган ҳаво ҳужуми ҳам тасдиқлади) бошлангандан кейин Ғарбий Алоҳида ҳарбий округи қўмондони Павлов ўзининг қўли остидаги чегарани муҳофаза қиладиган учта армия қанчалар хавф остида қолганини тушуниб, сира кечиктирмай бажарилиши керак бўлган ишларни кўз олдига келтирди. Бироқ бунга вақт қолмаганди.

Қирқ тўртга кирган бу армия генералининг қайсар табиатлигини ҳам билиш керак эди. У азбаройи тутоқиб кетгани учун игвогарлик бўлиши мумкин, деб огоҳлантиришган халқ комиссарлиги раҳбарларини ҳам, уруш бўлиши мумкинлигини генераллар эмас, балки дипломатлар билан сиёсатчилар сезиши керак, деб ўзи ишонтирганидан ўзини ҳам аямасди. У шунинг учун ҳам зимдан қилиш мумкин бўлган кўп ишларни қилолмай доғда қолганди. Бир марта ҳам росманасига ваҳимага солишмаган армия қўмондонларига сира омонлик бермасди. Бошлиқларнинг гапидан чиқмай, армия разведкасининг ваҳимали хабарларига ишончсизлик билан қараб келишган штаб ходимларини ҳам аяб ўтирмади. Бироқ фронт қўмондони ҳар қанча ғазабланмасин, энди аҳволни на ўзгартириб ва на яхшилаб бўларди. Айбдорлар кўпайгани сари уларнинг айблари оқибатларини текислаш имконияти камайиб борарди. Душман ҳужум қилган пайтда қўшинлар лагерлар ёки гарнизонлардан чиқолмай, полигонларни тарк этолмай қолганлари, иш олиб бораётган жойларни ташлаб, жанговар тартибда ёйилишлари ва агрессорга уюшган ҳолда оператив қаршилик кўрсатолмаганлари маълум бўлди.

Ғарбий фронт штаби тревога бўйича Минскдан сал наридаги Красное урочише деган жойга кўчди. Бироқ армиялар ва корпусларнинг штаблари билан дурустроқ телефон ёки радио алоқасини ўрнатишнинг иложи бўлмади. Павлов шундан кейин ғарб томонга, армиялар ёнига, тўғрироғи, 10-армияга шошилди. Унинг фикрича, ўнинчи армия турган участкада асосий воқеалар бўлаётган, у ёққа тонг саҳарда ўринбосари генерал-лейтенант Болдин учиб кетганди. Павлов шахсий иштироки билан воқеалар оқимига таъсир қилиб, муҳимроқ ва зарур бирор ишни адо этишига ва ниҳоят нима бўлганини яхшироқ билиб оламан, деб ишонарди.

Павловнинг автомобили ғарб томонга ичкарилагани сари, йўллардаги қочқинлар оқими ҳам қалинлаша борарди. Қочқинлар пиёда, автомашинада, арваларда, велосипедларда боришар, ҳатто замбилғалтаклилар ҳам кўринарди. Аёллар ва болалар, чоллар ва кампирлар, ўсмирлар ва ярадор қизил аскарлар ғарб томон оқишар, русча, белорусча полякча ва яҳудийча сўзлар қулоққа чалиниб турарди.

Қурилган катта-кичик кўприклар, чорраҳалар ва муюлишларда, шаҳарлар ва каттароқ қишлоқларга киравериш ва чиқаверишда қизил аскарлар формасидаги фашист қўпуровчилари сурбетларча хўжайинчилик қилишарди. Бунинг устига душман самолётлари осмондан бомбалар ёғдириб турарди...

10-армиянинг команда пунктини ёриб ўтишнинг иложи йўқ эди. Уша кунни фронт қўмондони иккинчи эшелондаги баъзи қисмлар жанговар тартибда ёйилишини кузатиб, баъзи бир фармойишлар берган, таажжубли саволлар эшитиб, уларга жавоб беролмаган ва ўзининг ҳозирги дамдаги ожизлиги, ана шу саволлардан сизиб турган таъналар ва айтилмай қолган бошқа гаплардан туюқиб кетганди.

Кечқурунга томон уни штаб бошлиғидан хат олиб келган мотоциклли алоқачи қидириб топди. Генерал Климовских хатида мудофаа халқ комиссари Павловга фронт команда пунктига зудлик билан қайтиши кераклигини буюрганини билдирганди...

Павлов фронт штабида Москвадан учиб келган маршал Шапошниковни учратди. Борис Михайлович оператив бўлим ертўласида душман ҳақидаги дастлабки, унча тўлиқ бўлмаган ва шуниси билан ваҳималироқ туюлган маълумотлар туширилган харитани кўздан кечирарди...

Маршал Шапошниковнинг бу ерда пайдо бўлиши, бир неча кундан кейин маршал Ворошиловнинг келиши Павловга анча-мунча далда берди. Тажрибали ҳарбий саркардалар душман ниятларини билиб олиш, оператив вазиятларни баҳолаш, бир қарорга келиш, резервлардан фойдаланишда Павловга жонбозлик билан ёрдам беришга киришдилар. Павлов эса, сира енгил тортмас, нега деганда, фронт йўналишидаги бўлаётган воқеалар учун масъулиятни уларга ағдара олмасди. Ҳаракатдаги қўшинлар билан мунтазам алоқа йўқ ва осмонда душман авиацияси ҳукмрон бўлган ана шу энг оғир кунларда Павлов иккала саркарда тимсолида қандай фаолият кўрсатганига иккита обрўли гувоҳ орттирганди холос.

Урушнинг биринчи ҳафтасидаги ҳамма кунлар ва тунларда штаблар тиним билмади, ваҳималар ҳам авжига чиқди. Павлов алоқа аппарати ёки харита, ҳужжатлар ёнида ёлғиз ўзи ва штаб бошлиқлари, бошқарма ҳамда фронт хизматларининг бошлиқлари, кўпинча маршал Ворошилов ва Шапошников билан

бирга бўларди. Улар Минск бўсағасини муҳофаза қилиш бўйича бор чораларни кўришар, резервларни манёврларга ташлашар, душмanning қўлини боғлаб, унга иложи борица имкон бермаслик, тинкасини қуриштиш ва немис қўмондонлиги хатоларга йўл қўядиган вазият вужудга келтиришга ҳаракат қилишарди. Маршал Шапошников бу йўлда бор билими, воқеаларни олдиндан кўра билиш, душман ниятини пайқаш ва унинг кучини баҳолай олиш санъатини ишга соларди.

Улар бир нарсага, Белоруссия территориясига бостириб кирган фашист армиясига сезиларли талафот етказишга муваффақ бўлишди. Немис қўмондонлиги эса гарчи ҳужум суръатини секинлатса-да, кучини анча-мунча кўпайтириб олди.

Павлов туғул бошқалар ҳам ҳақиқий аҳволнинг тагига етишолмасди. Унинг назарида аҳвол кундан-кунга чатоқлашиб, даҳшатли тус оларди. Битта даҳшатли воқеадан кейин иккинчиси бошланар, булар ёмон оқибатга олиб келиши турган гап эди. У ҳатто салгина мизғиган пайтларида ҳам тинчий олмасди. Кўзини юмиши биланоқ ё ҳажми беқиёс рельефли харита, ё ўрмон ва далалар, дарёлар ва йўллардан иборат кенгликлар кўринаверар, ана шу харита — кенгликни оператив вазиятни кўрсатувчи сариқ, кўк қизил, яшил, қора рангдаги чақмоқ сингари жонли чизиқлар кесиб ўтаётгандай бўлаверарди. Шундан кейин у буларнинг тагига етишга тиришар, нимададир илгарилашга, жуда муҳим бир иш қилишга улгурмаслигини ўйларкан, аъзойи бадани музлаб кетарди. Мазаси кетиб, бир ҳол, бир шаклда кўзини очиб, жанговар ҳаракатлар кетаётган райондан келган бир-бирига тескари маълумотлар билан танишаркан, ҳозирги аҳволдан қувонадиган ҳеч нима йўқлигига ишонч ҳосил қиларди.

30-июнда эса эрта билан Могилёвнинг шимолий-шарқий томонидаги ўрмонга кўчиб ўтган команда пунктида генерал Еременко билан генерал Маландин пайдо бўлишди. Генерал Еременко Ғарбий фронт қўмондони, генерал Маландин эса штаб бошлиғи қилиб тайинлангандилар.

Дмитрий Григорьевич генерал-лейтенат Еременко кириб келган пайтда нонушта қилиб ўтирарди. Улар эски таниш бўлганлари учун Павлов меҳмонни дастурхонга таклиф қиларкан, унинг келганидан ажабланмади ҳам. Еременко эса нонуштадан бош тортиб,

унга Мудофаа халқ комиссарининг буйруғини тус қизди.

Павлов ҳужжатни ўқиди-ю, қовоғи тушиб кетди. Уни ўзининг фронт қўмондонлиги лавозимидан четлатилгани факти эмас, балки армия генерали, Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўла туриб, фронтни келиб-келиб шу пайтгача корпус командири бўлган ва жуда қисқа вақт Узоқ Шарқда армия қўмондони бўлган генерал-лейтенантга топшириши кераклиги ажаблантирганди. Бунинг устига Еременко ҳарбий академияни ўзидан ўн йил кейин битирганди. Бироқ гарчи изтиробли бўлса ҳам барибир аҳамияти кам бу нарсалар устида ҳозир бош қотириб ўтирадиган вақт бўлмаганидан Павлов ажабланганини сездирмай деярли хотиржам ҳолда сўради:

— Штаб бошлиғи ҳам олинганми?

— Ҳа.

— Биз қаёққа борамиз энди?

— Билолмадим,— жавоб қайтарди ўнғайсиз аҳволда қолган Еременко. У ҳозир Дмитрий Григорьевичнинг кўнглидан нималар ўтаётганини тушуниб турарди.

Павлов янги қўмондонни фронтдаги аҳвол билан умумийроқ қилиб таништирди-да, кейин оператив навбатчига фронт штабидаги раҳбар ходимларни тўплашни буюриб, ўзи маршал Ворошиловнинг чодирига йўналди.

Климент Ефремович стол ёнида майкачан ўтирар, тунд ва қовоғи солиқ эди. Павлов унинг авзойига қараб маршал фронт қўмондони билан штаб бошлиғи ишдан олинганидан хабардорлигини сизди-да, саволлар бериб ўтирмади. Фақат хўрсинган ҳолда деди:

— Еременконинг қўлидан нима ҳам келарди? Менга ўхшаб у ҳам бошини ейди-да.

— Ўзингга ўзинг жаноза ўқийверма,— маънос жавоб қилди Ворошилов.— Москвага бориб, Сталинга ҳаммасини айтиб бер.

Ворошилов ўзи кўриб ўтирган харитани нари суриб, ўрнидан турди-да, гимнастёркасига ички оқ ёқа ёпиштираётган ординарецини бош ирғаб ташқарига чиқариб юборди.

— Менинг айбим нима ўзи?!— Павлов Ворошиловга аянчли кўзларини тикди.

— Чегара округининг қўмондони қилиши лозим бўлган ва ҳукумат компетенциясига кирмаган ишлар-

ни қилмаганинг да! Планли машқлар маъносида қўшинлар тўплаб, уларни жанговар ҳолатда тутиш керак эди. Уруш бошланганда артиллерия нима учун полигонда-ю, нима учун машқ снарядларидан бошқа ўқ-дори йўқ эди? Одам ўз авиациясини ҳам душман зарбаси остида қолдирадими?..— Ворошилов Павловнинг рангги ўчиб кетганини кўргач, жим қолди. Кейин қўл силтади:— Бўлди, буни қўяйлик. Ҳозир вақти эмас, фойдаси ҳам йўқ.

— Демак, жавоб беришим учун Москвага чақирин-шаётган экан-да?— сўради Павлов дами ичига тушиб.

— Сенга у-буни тушунтиргани ҳеч ким менга ваколат бермаган,— жавоб қайтарди Ворошилов аччиғи келиб.— Бир нарсани маслаҳат бераман: Москвадаги оғир суҳбатга ҳозирлик кўравер.

10

Сталиннинг кабинетигади электр чироғи нурида хушбўй тамаки тутуни биланглар, ниқоб маъносида деразага янги қора парда тутилгани учун ичкаридагиларнинг бари димиқиб кетишганди. Сиёсий Бюро шу кунлари тинимсиз мажлис қиларди ҳисоби.

Поскребишев қўлида қизил папка билан Сталин столига унсиз одимлаб яқинлашди ва бошини кўтармай папкани очди-да, уни столга қўйди.

— Шаҳуринни чақирдингизми?— сўради Сталин папка узра сал эгилиб.

— Ҳа,— Поскребишев шундай дея узун стол атрофида ўтиришган Сиёсий Бюро аъзоларига кўз ташлагач, кабинетдан чиқиб кетди.

Сталин олдидаги қоғозни секин, гўё аранг кўзи ўтаётгандай овозини чиқариб ўқий бошлади. У урушнинг биринчи кунда ҳавода ва асосан ерда бизнинг қанча жанговар самолётларимиз талафот кўргани хусусидаги маълумот эди. Булар жуда даҳшатли эди... Кейинги кунларда қанча самолёт ишдан чиқ-дийкин?

Ҳазабдан Сталиннинг томирларидаги қонигача қайнаётгандай туюларди. Кейинги пайтларда у кўп марта армия генерали Павловни даргазаб бўлиб ўйлаганди... Унинг fronti авиақисмлари оғир талафотлар кўрганди... Бунинг ўрнини қандай тўлатиб бўлади?! Немислар самолёт бобида устунмикин ўзи?

Сталин герман авиацияси ҳақида кўп нарсаларни

биларди. Бош штаб разведка бошқармасидан тинимсиз янги ахборотлар талаб қиларди. Германия йигирманчи йилларнинг бошларидаёқ Версаль шартномасига хилоф равишда яширинча ҳарбий самолётлар яратишга ва уларни қуриш учун чет эл фирмалари билан шартномалар тузишга киришгани Бош штабга маълум эди. Уша пайтлардаёқ разведка маълумотларида конструктор Эрнст Хейнкель номи кўрина бошлаганди. Шундан кейин совет разведкаси эътиборини Вилли Мессершмиттнинг «Бамбергдаги самолётсозлик компанияси» деган навқирон фирмаси торта бошлади. Бу фирма гўё спорт, ўқув ва почта самолётлари яратиш билан банд эди. Фашистлар ҳокимият тепасига келганларидан кейин кўп ўтмай Мессершмиттнинг спорт ва ўқув самолётлари ниқобланган жанговар қирувчилар, почта самолётлари эса бомбардимончи самолётлар эканлиги аён бўлди. Сталин кейинчалик Испанияда ҳаракат қилган «Кондор» легиони (у немис ҳарбий-ҳаво кучларининг турли қисмларини ўз ичига оларди)га алоқадор кўп нарсалардан ҳам хабардор эди. Испания Гитлер мингларча умрларни ҳазон қилиб, люфтваффенинг имкониятларини синаб кўрган жанг майдони эмас, балки бошқа мамлакатлар ва ҳукуматлар учун даҳшатли огоҳлантириш ҳам бўлганди. Мадрид билан Барселона, Герника билан Нулеснинг қонли фожиаси Германиянинг яқин ва унчалик яқин бўлмаган қўшнилари у-бу нарсаларга ўргатиши керак эди. Немис учувчилари бу жойлар осмондан ажал уруғини сочганча қишлоқлар ва шаҳарларнинг кварталларини яксон қилиб, тажрибаларини оширгандилар. Булар ҳар ҳолда сабоқ бўлди... Фойдали ўтган бир соат осойишталик қўйнида ўтган кўп йилларга арзиши ҳақидаги ҳақиқатни эслатди. Гарчи Совет Иттифоқи кейинги йилларда бир соат тиним билмаса-да, тўсиқларни тўхтовсиз енгиб ўтадиган шиддат касб этиши лозим эди. Гарчи 1939 йилнинг бошида бизнинг самолёт ва мотор заводларимиз сони биринчи беш йилликнинг охириги йилидагига нисбатан уч баравар ортган бўлса ҳам жуда шошилиш керак эди. Ўттизинчи йилларнинг охирида совет авиацияси башариятни мисли кўрилмаган парвозлар ва осмондаги хаёлий рекордлар билан қойил қолдиргани, шунингдек жаҳондаги энг тез учар самолётларга эга бўлганига қарамасдан шошилмаса бўлмасди. Мамлакат олдида совет ҳарбий-ҳаво кучларини иложи

барича тезроқ янги техника билан қуроллантириш вазифаси турарди.

1939 йилда Совет ҳукумати мавжуд самолётсозлик заводларини реконструкция қилиш ва янгиларини қуриш ҳақида қатор қарорлар қабул қилди. 1940 йилда Марказий Комитет аппаратида авиация бўлими ва махсус комиссия ташкил қилиниб, улар авиация саноати корхоналари қурилишини ҳар кун нозорат қилиб турарди. 1941 йилнинг охирида авиация заводлари миқдорини икки марта ошириш, агрегат ва асбобсозлик заводлари сонини ошириш режалаштирилганди. Илмий-тадқиқот институтларида, конструкторлик бюроларидагилар кечаю кундуз тинимсиз ишлар, йўқни йўндиришга уринишарди. Бунда уларга барча фанлар мададга келиб, инсонга ақл кучи билан маълум ва исботланган нарсалар доирасини янада кенгайтиришга имкон берди. Шунда фақат ойлар ва ҳаттоки ҳафталар эмас, балки гап янги конструкциялар, синовлар, созлашлар ва янги жанговар самолётларни ялпи ишлаб чиқара бошлаш масаласида кетганида кунлар ва соатлар ҳам ҳисобга олинди.

Истеъдодли конструкторлар ва инженерларнинг катта группаси ҳаво жангги машинасининг энг яхши вариантини яратиш борасида беллашарди. Қирқинчи йилда Давлат комиссияси ҳукмига ялпи ишлаб чиқарилажак ўнта қирувчи самолёт ҳавола қилинди. Бироқ машаққатли синовларда ёш конструкторлардан Микоян ва Гуревич, Яковлев, Лавочкин, Горбунов ва Гудковларнинг машиналари ғолиб чиқди. Уларнинг самолётлари жуда яхши эди. Ильюшиннинг «учувчи танки» — зирҳли штурмчи самолёти, Петляковнинг бомбардимончиси, Туполевнинг бомбардимончи самолёти конкуренциядан ташқари қабул қилинди.

«Кадрлар ҳамма нарсани ҳал қилади!» темир қонун бўлиб, у Эски майдонда, Кремлда ва партия-давлат аппаратининг ҳамма звеноларида амалга ошириларди. Кадрлар ҳамма нарсаларни ҳал қилишарди... Бу худонинг берган кунидек аниқ нарса эди. Бироқ бу аниқлик ҳали вазифалар енгиллигидан шохидлик бермасди. Одамларнинг катта хавотирларга сабаблар борлигини тушунган ҳолда ақл билан тинимсиз интилишлари зарур эди. Дунё қонли воқеалар рўй беражагидан эзиларди.

1937 йилда Граждан ҳаво флоти бошқармаси бошлиғи Молоков иш ҳажми кўпайиб кетганлиги сабабли Сталиндан ўзига ўринбосар тайинлашларини илтимос қилди. Сталин Молоковнинг илтимосини эшитиб бўлгандан кейин Марказий Комитет секретарларидан бирига муносиб номзод танлашни топширди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Сталинга мамлакатдаги энг йирик авация заводининг Марказий Комитет партташкилотчиси бўлган Алексей Иванович Шахуриннинг номини айтишди. Алексей Шахурин ишчидан чиққан, инженер-иқтисод институтини битирган, авиация заводи коллективида мутахассис сифатида мустақил жиддий ишлар қилган, Жуковский номидаги Ҳарбий-ҳаво академиясида ишлаганди. Шахурин кўп марта партия раҳбар органларига сайланганди.

— Ҳа, муносиб номзод,— Сталин Шахурин бор-йўғи ўттиз иккига кирганлигини қониқиш билан эшитгач, рози бўлди.— У билан суҳбатлашиб, тайинлайверинглар.

Марказий Комитет секретари орадан бир-икки кун ўтгандан кейин Бош секретарга хижолат тортиброқ ахборот берди:

— Ўртоқ Сталин, Шахурин билан иш битма-япти.

— Нимага?

— Уни ўзим ҳам чақирдим, Молотовга ҳам суҳбатга юбордим. Шахурин авация заводидаги Марказий Комитет партташкилотчилигидан қимирлātмасликларини сўраяпти. У ерда ишлаётганимга кўп бўлгани йўқ, энди паст-баландни тушуниб, одамлар билан танишиб олдим... Кетиб қолишим завод коллективига тушунарсиз бўлади, деяпти... Бу ёғини ўзиниғиз ҳал қиласиз, ўртоқ Сталин.

— Нима қилсак экан?— деб қўйди Сталин жимликдан кейин ўйчан ҳолда. У Шахурин ҳақидаги маълумот папкасини очиб, унга қадаб қўйилган Шахуриннинг суратига қаради.— Ўртоқ Шахурин Марказий Комитетнинг заводдаги вакили роли ҳақида етук фикр юритяпти. Коллектив фикри билан ҳам ҳисоблашиш керак албатта. Баланд мартабага учмабди, баракалла.

— Ўзининг ўрнига иккига ўртоқни тавсия қил-япти.

— Кимларни?

— Семёновни ёки Белаховни — иккови ҳам Жуковский номидаги академиядан. Уларни яхши таърифлаяпти.

— Улар билан шуғулланинг. Шахуриндай одамнинг тавсиясига ишонса бўлади...— Сўнгра Сталин бир оз ўйлаб туриб, қўшимча қилди:— Шахуринда яхши сифатлар уйғунлашган экан: авиатехниканинг комплекс билимлари билан қуролланган партия кишиси... Шахуринга айтинг, заводда қолаверсин. Ўзимизга эса уни у ерда кўп қолдирмаймиз, деб белгилаб қўямиз.

Алексей Шахурин ўзининг дастлабки меҳнат фаолиятини «Манометр» заводда темирчи ёрдамчиси сифатида бошлаганди. Кейин ёш ишчини комсомол ташвишлари ўз оғушига олди. Тинимсиз ўқиди ҳам... Кейин у қаерда ишламасин — завод цехида ёки академия лабораториясидами — доимо ташвиш ва қувончлари бир-бирига тенг иккита нарсадан — инженернинг ақли ва қўли билан яратилган нарсалар ва ижтимоий-партиявий ишга фидокорона хизмат қилишдан иборат бўлди. Вақти келиб Шахуринни Ҳарбий-ҳаво академиясидан авиация заводига Марказий Комитет партташкilotчиси қилиб юборганларида у бунга ҳаётидаги катта ўзгариш сифатида қарамади, чунки ўзига қадрдон бўлган соҳадан нарига кетмагандай эди. У янги кишиларнинг ташвиш ва характерларини чуқурроқ ўргана бошлади, чунки энди улар учун ҳаётининг моҳиятини ташкил этган партиявий ишни йўлга қўйиш масъул эди.

Уни бирдан Эски майдонга чақириб, Граждан ҳаво флотининг раҳбарларидан бири бўлишни таклиф қилишди. Бу таклиф Алексей Шахуринни безовта қилишдан ташқари ўзи ҳақида ажабланиброқ фикр юритишга мажбур ҳам этди, бироқ эндигина бошлаган ишини ташлашни лозим топмади. Шундан кейин бу гапни очиқ-ойдин айтди.

Уни тинч қўйишди-ю, бироқ бу кўпга бормади. Орадан бир неча ой ўтгандан кейин уни яна партия Марказий Комитетига чақирди.

— Уртоқ Шахурин, Марказий Комитет сизни Ярославль область партия комитетининг биринчи секретарлигига тавсия қилади, — дейишди унга. — Заводга бориб, ишингизни топширинг.

— Бугун шанба, иш кuni тугади-ку.

— Керак... Душанба куни янги жойда бўлишингиз лозим.

— Ҳарбий формадаман-ку. Дурустроқ гражданча кийимим ҳам йўқ.

— Душанбада сизни Ярославлда кутишади... Кўришгунча хайр.

«Керак»... Уша пайтларда ана шу битта сўз гўё бонгли шiorдай одамларни ўрганиб қолган жойларидан қўзғотарди. Днепрогэсни қуриш керак!.. Магниткани қуриш керак!.. Амурда Комсомольск шаҳри қад кўтариши керак! Республикачилар Испаниясига ёрдам бериш керак!.. Халхин-Голдаги чегарани сақлаб қолиш керак!.. Кўнгиллилар легионлари навбатдаги «керак»ка доимо шай бўлиб турардилар. Халқ руҳан ва граждан сифатида яшариш жараёнида эди. Революцион романтика руҳидаги интилишларни тушунадиган, маъқуллайдиган ва энг муҳими, уларни тараққиёти ва бунёдкорлик ўзанига йўллай оладиган кишиларнинг номлари эса мамлакатда алангалатувчи ғайрат, эзгулик ва адолатнинг рамзлари сифатида жаранглай бошлади.

Шундай қилиб, Ярославлда ҳам ёш партия раҳбари Алексей Шахуриннинг номи янграй бошлади. Инсоннинг яхши обрўси эса ўзидан олдинда юради. Орадан бир йил ҳам ўтмасдан Шахурин заводлари давлатнинг саноат юраги бўлган машҳур областлардан бири — Горький области партия комитетининг биринчи секретари бўлди.

Бамисоли пўлат юраклардай уриб турган корхоналар ишини бошқараётган энг йирик партия ташкилотига бошчилик қилиш, ўнларча корхоналарнинг бир хилда ишлашларини таъминлаш ва юз мингларча кишиларнинг дуруст ҳаёт кечиришлари учун масъулиятни зиммага олиш енгил эмасди... Керак... Кечасию кундузи ишласанг ҳам, дам олмасанг ҳам, шахсий ҳаёт ҳузурини тортмасанг ҳам майли... Вақт шунақа. Кечасию кундузи, кундузию кечаси завқ-шавқ билан ишлайдиган замон. Ҳафта кетидан ҳафта, ой кетидан ой шундай ўтарди. Бироқ одам шунда ҳам чарчоқ нимагини билмас, аксинча тарихий бунёдкорликка шахсан дахлдорлигидан ғурурланарди. Авлодлар бундай жўшқин ҳаётга ҳавас қилсалар арзийди. Мамлакатни индустрлаштириш сенга газетадаги дабдабали сўз эмас, балки кундалик қизиқарли иш, сенинг тақдиринг, партиявий таржима ҳолинг. Кечасими ё кунду-

зими хоҳлаган пайтда Москвадан, партия Марказий Комитетидан қўнғироқ бўлганда довдираб қолмаслигинг керак. Сен автозаводда, «Красное Сормово»да, станоксозлик заводида ва бошқа кўп заводларда, районларда, олий ўқув юртларида, муассасаларда нима бўлаётганини биласан, билишинг ҳам керак. Сен фақат Горький шаҳри учун эмас, балки Дзержинск, Муром, Павлов, Арзамас шаҳарлари учун ҳам, областнинг қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш муассасалари, маорифи, маданияти учун ҳам масъулсан...

Ҳа, Москва ҳаммасига бош-қош. Сен нимаикни қилмагин, область комитети қандай қарор қабул қилмасин, доимо гўё маслаҳатлашаётгандай фикран Москвага нигоҳ ташлайсан. Чунки Москва чўққиларидан узоқ-узоқ жойлар кўринади, социализм учун кетаётган кураш рўйрост кўз олдинда намён бўлади. Шунда бирор нарса назарингдан четда қолиб, уфқини кўз илғамас хўжалигингда бирор камчиликка йўл қўйилса, Москва буни дарҳол пайқайди, чунки область ўз ҳолича яшамайди, уни бутун мамлакат билан мингларча робиталар боғлаб туради.

1940 йилнинг январь оқшомларидан бирида Москвадан қўнғироқ бўлиб қолди. Телефон қилган одам Марказий Комитет секретари эди.

— Ўртоқ Шахурин, бугун Москвага йўлга чиқсангиз бўладими?— деб сўради секретарь одатдаги салом-аликдан кейин.

— Ҳа, икки соатдан кейин кетадиган поезд бор,— жавоб қилди Алексей Иванович.— Бироқ гап шундаки, бизда меҳнаткашлар депутатлари область советининг сессияси ўтяпти. Унда мен раислик қилияпман.

— Сизни Марказий Комитетга чақирйшаётганини айтинг ва сессияга раислик қилишни бошқа одамга топширинг. Бугуноқ йўлга чиқинг...

Мабодо партия Марказий Комитетига чақирйшса ва нимага чақирйшаётганини айтишмаса, сабабини сўраб бўлмайди. Шахурин эртагача боши қотишига рози бўлса ҳам сабабини сўрамади. Бироқ эртаси куни Марказий Комитет секретарининг кабинетига чақирйрилганда ҳам сабабини дарҳол била қолмади.

— Ҳозир биз сизни ўртоқ Сталиннинг ҳузурига олиб борамиз.— Шахуриннинг эшитган гапи шу бўлди.

Эски Майдон Кремлдан узоқ бўлмаса ҳам Шахурин ҳаяжонга тушиб, нима гаплигига ақли етмай кўп нарсаларни дилидан ўтказди. У партиянинг Ун саккизинчи съезди президиумида Сталин сўрашгани қўл узатганида Алексей Иванович ўзини:

«Горькийлик Шахурин», — деб таништирганди.

«Мен сизни биламан», — Сталин шундай жавоб қилиб, синчиклаб бир қараб қўйганди.

Шахурин ана шу съездда нутқ сўзлаган ва Марказий Комитет аъзолигига сайланганди.

Шахуриннинг эсига областдагилар «Қулоқчин сафарбарлиги» деб аташган воқеа тушди.

Бу воқеа 31 декабрь кеч соат ўнларда, янги, 1940 йил киришига икки соат қолганда бўлганди. Ушанда Шахуриннинг кабинетига Москвадан қўнғироқ қилишганди.

«Горькийда зудлик билан Сталин киядиган қулоқчиндан қанча тайёрласа бўлади? — деб сўради Марказий Комитетининг ўша секретари. — Милтиқ отишга қулай икки бармоқли қўлқопдан-чи? Финляндия frontiдаги жангчиларимиз совқотишяпти».

Шахурин бунақа саволга тайёргарликсиз жавоб қилолмасди.

«Соат ўн иккигача чамалаб кўриб, менга қўнғироқ қилинг. Бу Иосиф Виссарионовичга сизларнинг янги йил совғангиз бўлади».

Шахурин кечаси одамларни қидириб қийналганлари ва уларни янги йил дастурхонидан бенасиб қилганларини ҳар ўйлаганида илжайиб қўярди...

Қанчалар қийин бўлишига қарамай, кечаси соат иккида Москвага яқин кунларда Горький областида қанча қулоқчин ва қўлқоп тайёрланиб, ҳаракатдаги армияга юборилишини айтишди... Кейинчалик маълум бўлишича, бу чиндан ҳам кечиктириб бўлмайдиган вазифа экан.

Ҳозир уни Бош секретарь ҳузурига нимага чақиришаётганикин?..

Марказий Комитет аъзоси, обком секретарининг ҳам биринчи марта Сталин кабинетига кириши жуда ғаройиб воқеа саналарди...

— Кириш, сизни кутишяпти, — қабулхонада сочи устарада олинган, ўрта ёшлардаги, устига ярим ҳарбий форма кийган киши шундай сўзлар билан уларни қаршилади. Шахурин бу одам Сталиннинг ёрдамчиси Поскребишев эканлигини биларди.

Кабинетга кирганларида узун стол атрофида Ворошилов билан Молотов ўтиришарди. Шахурин улар билан сўрашди-да, эшикка яқинроқ жойда кабинет ичкарасидан Сталин ўзига шошилмай яқинлашаётганига қараганича тураверди.

— Салом, ўртоқ Шахурин,— Сталин кўришгани қўлини узатди.

— Салом, ўртоқ Сталин.— Шахурин Сталин билан бўйлари бараварлигини кўнглидан ўтказиб қўйди. Шунда уларнинг нигоҳлари учрашди эмас, балки тўқнашди.

Кўз уриштирганлари Сталинга ёқмади шекилли, у шартта орқасига ўгирилди-да, ўйчан ҳолда оёғининг тагига боққанича кабинет ичкарасига шошилмай кета бошлади. Бироқ ярим йўлдан қайтди-да, Шахуринга яқин келиб, чўзилган қўлининг кўрсаткич бармоғини унинг кўкрагига текизди.

— Ўртоқ Шахурин,— Сталин барчага таниш бўғиқроқ овозида секин гап бошлади.— Биз сизни авиация саноати халқ комиссари қилиб тайинлаш ниятидамиз... Бунга қандай қарайсиз?

Бу кутилмаган гапдан Шахуриннинг оғзи қуруқшаб, бамисоли тили қотиб қолди. Кимдир Сталин суҳбатлашаётган пайтда кўзини олиб қочган одамни ёқтирмайди, деган гапи ёдига тушиб қолди. Шахурин шунда кўзига кучи етмаётганини пайқади: Сталинга қарашга негадир қийналарди. Шунда ҳам барибир ўзини қўлга олди-да, Бош секретарнинг қорамтир кўзларига тик боққанича деди:

— Ўртоқ Сталин, қўққис бу таклифдан... Мен бундай катта ишга тайёр эмасман... Эпложмайман, ўртоқ Сталин.

— Буни қаранг, эпложмасмиш!— Ворошилов кулиб қўйди.— Шундай областни эплаганингдан кейин, буни ҳам эплайсан.

— Ҳарбий академияда нима иш қилгандингиз?— сўради Молотов Шахурин ўзини қўлга олишини қизиқиш билан кузатаркан.

— Илмий-тадқиқот бўлимига бошчилик қилдим,— жавоб қайтарди Шахурин.

— Авиация заводида Марказий Комитет партташхилотчилигидан қимирлатмасликларини илтимос қилганингиз эсингиздами?— Сталин кабинет ичкарасига одимлаб, яна гап бошлади.— Биз ўшанда хўп дегандик. Бу тўғри бўлганди... Ҳозирда эса авиация сано-

атига ишнинг хусусиятини биладиган ғайратли раҳбар керак.

Шу пайтда кабинетга Поскребишев кириб, Сталинга нима ҳақдадир оҳиста ахборот берди.

— Майли, кирсин,— жавоб қилди Сталин.

Кабинетда забардаст гавдали, пешонаси кенг, қалин қора қошлари тагидаги кўзларидан ташвиш аримайдиган авиация конструктори Яковлев пайдо бўлди. У чақиришгани бўйича келгани хусусида ҳарбийча қилиб ахборот берди.

Сталин у билан қўл бериб сўрашди-да, Шахуринга ўгирилиб сўради:

— Сиз ўртоқ Яковлев билан танишмисиз?

— Йўқ, таниш эмасман.

— Бўлмаса, танишинглар.— Сталин Шахуринни кўрсатиб Яковлевга мурожаат қилди:— Бу киши авиация саноатимизнинг янги халқ комиссари... Ҳозир нечадасиз, ўртоқ Шахурин?

— Ҳттиз бешда.

— Мана, кўрдингизми, халқ комиссаримиз қанақа ёш!— Сталин бу сўзларни Яковлевга қарата айтиб, яна Шахуринга мурожаат қилди.— Ҳртоқ Яковлев эса тажриба самолётсозлиги бўйича сизнинг ўринбосарингиз бўлади.

Шахурин билан Яковлев бир-бирларининг қўллари қисишди, Сталин эса буларнинг сергакроқ танишаётганларини сал кулимсираганча зимдан кузатиб тураркан, овозини чиқариб эслашга тушди:

— Ленин йигирма биринчи йилдаёқ мақолаларидан бирида мутахассисларни ишга соломлайдиган партия аъзоларини қаттиқ танқид қилганди... Бизда бунақа коммунистлар кўп, деб ёзганди у, мен ўз ишини виждонан ўрганаётган ва биладиган битта буржуа мутахассисига бунақа коммунистларнинг аллақанчасини алиштирган бўлардим. Ҳшанда масала мана шундай қўйилганди!— Сталин яна Шахурин билан Яковлевга яқинлашди.— Ҳозир эса биз юзларча буржуа мутахассисларини битта мутахассис коммунистимизга алмаштирмаймиз, деб айта оламиз...

Алексей Шахурин янги вазифага тайинланиш масаласи ҳал бўлгани ва бунда мунозарага ўрин йўқлигини аён тушунди.

— Ҳртоқ Сталин, Горькийга бориб, иш топшириб келишимга рухсат берасизми?— деб сўради Шахурин.

— Йўқ, боришингиз шарт эмас, — Сталин гўё бу саволни кутгандай кескин жавоб қилди. — Янги хўжалик билан танишсангиз, бир кун ҳам ғаниматлигига ишонч ҳосил қиласиз... Горькийга Марказий Комитет вакили боради... Уз ўрнингизга кимни тавсия қилардингиз?

Шахурин ўйлаб ўтирмай, область ижроия комитетининг раиси, асли горькийлик Михаил Иванович Родионовни айтди. У бунгача райком секретари, сўнгра обкомнинг учинчи секретари бўлиб ишлаганди.

Ушандан бери СССР авиация саноати халқ комиссарини ҳар куни Кремлга, Сталин ҳузурига чақириб туришар, шу сабабдан ҳам Шахуринга гоҳида авиация саноатига ўзи эмас, балки Сталин бошчилик қилаётгандай туюлар, халқ комиссари Шахурин эса Сталиннинг кўз-қулоғи бўлиб, мустаҳкам иродасини амалга оширувчи ва самолётсозликнинг мураккаб масалалари бўйича маслаҳатчи, ҳамма нарсага жавобгар, бироқ адашишга ҳаққи йўқ эди. Алексей Шахуринга жуда ҳам қийин, дейиш гўё ҳеч нима демаган билан баравар эди. Чунки у гўё жуда кўп номаълумли тенгламаларни ечаётгандай бўлур, бунда ажратилган вақтда улгуролмай қаттиққўл имтиҳон олувчиларнинг ҳар қараб қўйишларидан чўчиб тушаётганга ўхшарди. Гоҳида эса назарида тақдир шундай оғир вазифага тайинлаб, кимнингдир иродаси билан қалтис ҳазил қилаётгандай бўларди...

Айтмоқчи қийинчиликларга қарашда ҳам қараш бор. Ҳали ёшинг қирққа бормаи туриб, халқ комиссари бўлсангу қийинчиликлардан қўрқиб ўтирармидинг?! Халқ комиссари... Мана шу мағрур ва жарангли сўзда афсонавий ва қўшиққа хос нимадир бор эди. Гўё қанотларинг ўсиб чиққану ҳамма нарсани эплайдигандай кўринасан!.. Ақлинг ҳам гўё бошқаларникига нисбатан жойида, мулоҳазаларинг ҳам кенг ва дадил, улкан иш топшириб қўйилганидан, талай катта одамларнинг тақдирларига дахлдорлигиндан ўзингни мағрур сезасан. Чунки теварак-атрофингда олимлар, конструкторлар, кашфиётчилар бор, уларнинг номлари ё бутун жаҳонга машҳур, ё ҳозирча қаттиқ сир сақланади. Сенинг тасаввурингда мамлакат шарқида янги улкан заводлар қад кўтаряпти, осмонда эса сенинг иштирокинда бунёд этилган

самолётлар парвоз этипти. Бу самолётлар бошқа ҳамма самолётлардан баландроқ, узоқроқ ва тезроқ учишга даъват этилган...

Шундай бўлса ҳам халқ комиссарининг бошидан кечган ҳар бир кун ниҳоятда бешафқат бўлади. Беҳисоб ишлар орасида қалбдаги қувончинг ҳам кўмилиб кетади, нега деганда, дунё жуда хавотирли ҳолда бўлиб, истиқбол ҳам хатарли эди.

Алексей Шахурин халқ комиссари қилиб тайинланганига бир йилдан сал ошди. Мамлакат авиация саноати кўп, жуда кўп нарсаларни қилишга ургуролмади: уруш бошланиб қолди...

Мана, бугун Кремлга, Сталин ҳузурига Шахуринни яна чақиришди. Одатда елиб бораётган автомобилда одам қандайдир сиқиқликдан қутулиб, бемалол фикр юритади. Шахурин ҳам ҳозир автомобилда келаркан, ўзи кўрган-кечирган нарсалар хаёлидан бир-бир ўтарди. Ҳа, одатда шундай бўларди... Бироқ Сталиннинг саволчан ва талабчан нигоҳи кутиб турган Кремлга кетаётганида хаёли беихтиёр равишда бугунги ташвишларга кетар, юраги эса ҳамма ишларни керагидай бажардингми, деган саволдан эзиларди. Фронтдан қанақа хабарлар бор, ўз областлари имкониятларида авиация саноати билан тинимсиз шуғулланаётган обком секретарларининг ахборотлари қанақа? Йўқ, бу тортинчоқлик эмас, улкан масъулият ҳиссидир. Бу — партия ва давлатга бошчилик қилиш ишониб топширилган одамларимизнинг қалблари сезиб турган оғир масъулиятни тушунишдир... Улар халқ ва тарих олдида биринчи галда жавобгар шахслардир...

Автомобилнинг ойнасидан Москва қоронғилик қўйнига кириб бораётгани кўриниб турарди. Йўловчилар сийрак ва ёритилмаган йўлкалар, дераза ойналарига узунасига ва кўндалангига ёпиштирилган оқ қоғозлар, салгина ёришиб турган светофорлар, постдаги милиционерларнинг қўлларидаги фонарлар — буларнинг бари одамни реал ҳаётдан кўтариб ташлаётгандай бўларди.

Шахуриннинг ёдига бундан бир оз олдин Сталин СССР Халқ Комиссарлари Советининг Раиси сифатида биринчи марта Халқ Комиссарлари Советининг мажлисини ўтказган куни ёдига тушди. Шахурин шунда Кремлдаги мажлислар залини кўриб, ундаги халқ комиссарларининг сўзларини эшитаётгандай бў-

ларди. Минбарда эса Сталин турарди. У ҳар маҳалгидай шошилмай, секин, фикрларини аниқ баён қилар, асосларни батафсил келтирар, баён қилган фикрларини лўнда қилиб якунларди. У сал қисилган ва кулмсираб турган кўзларини халқ комиссарларига ташлаб қўяр, кўрсаткич бармоғи кўриниб турган қўлининг ҳаммага таниш ҳаракати билан ҳар бир тугал фикрга нуқта қўяётгандай эди. Шахурин шунда залда гўё ёлғиз ўзи ўтириб, Сталиннинг ўйчан сўзлари фақат ўзига қаратилганини сезаётгандай бўларди. Сталин чиндан ҳам кўрсаткич бармоғи чиқарилган ўнг қўлини олдинга чўзиб, Шахурин томонга синчиклаб қаради-да, илжайган кўйи сўзида давом этди:

«Мен кейинги йилда авиация саноатимизнинг ёш халқ комиссари ўртоқ Шахурин билан деярли ҳар куни учрашиб тураман. Бу учрашувлардан тегишлича наф кўраётганимни айтишим керак. Ўртоқ Шахурин учрашувларимиздан ўзига ҳам фойда чиқариб олишига ишонаман...»

Мажлисдан кейин ўша пайтларда умумий машинасозлик халқ комиссари бўлган Петр Иванович Паршин Шахуриннинг қўлтигидан олди-да, ҳазиллашибми ё сал алам қилибми деди:

«Сенга масалаларни ҳал қилиш осон. Ҳар куни Сталин билан учрашиб турасан. Мен бўлсам, ўз бошлиғимнинг ҳузурига уч ойда бир марта аранг кирман».

«Тўғри, — тасдиқлади Шахурин. — Сталин ҳузурида бўлганинда ҳамма масалалар тезгина ҳал бўлади...» Ичида эса Сталин билан ҳар куни учрашиш қил кўприкда юришдан ҳам қийинроқ бўлса керак, деб қўйди...

Бироқ бу гаплар тинчлик кунларида, бўлғуси урушга ҳозирлик кўришаётган ва унга чап беришга уринишаётган кунларда бўлганди. Бироқ урушдан қочиб қутулишнинг иложи бўлмади... Уруш юрт бошига бениҳоя оғир фалокат бўлиб тушганидан ҳозир ҳамма нарса бениҳоят қийинлашиб кетган, хаёлни ишдан ажратишга ҳам вақт йўқ эди. Хаёл билан иш Совет, партия ва давлат раҳбарлари чиқаришган илк қарорлардан бошлабоқ уйғунлашиб, жуда кучли шиддат касб этганди. Мамлакат узра бонгдай янграган суронли қўшиқ одамларни ўз даъвати билан титратиб юборарди:

Ҷани, тур, белоён мамлакат,
Ҳаёт-мамот жангига тур,
Фашистик у жоҳил офат,
Лаънати тўдани ур!¹

Мамлакат оёққа қалқди... СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Комитетининг 29 июндаги социалистик Ватанни ҳимоя қилиш ҳақидаги ленинча ғоялар ва кўрсатмаларни ўзига мужассам этган директиваси ҳаракат, кураш программасига айланди. И. В. Сталин партия Марказий Комитети Сиёсий Бюросининг топшириғига кўра ўзининг 3 июлдаги нутқида бу программани ривожлантирди ва конкретлаштирди.

Армия, халқ, партия буюк ва мураккаб, қатъиятли ва қудратли ягона бирликни ташкил этган ҳолда кураш олиб борарди...

... Шахурин Сталиннинг кабинетига кирганида Сиёсий Бюронинг мажлиси бораётганди. Сталин ўз столи ёнида ўтирган ҳолда саноатни шарққа эвакуация қилиш ҳақида сўзларди. Алексей Иванович ҳам чеккадаги стулга ўтира қолди. Сталин унга кўзи тушиб, гапиришдан тўхтаркан, қўли тагидаги қоғозга кўз ташлаб, кейин сўради:

— Ўртоқ Шахурин, Нижне-Михайловскдаги авиация заводи директорлигига кимни тавсия қилардингиз?

— Ҳаво совутгичли моторлар бўйича мутахассис Романовни.— Шахурин тайёрланган ҳужжатларни олгани портфелини очди.— Волгадаги корхонамизнинг бош инженери.

— Романовни дейсизми?— қайта сўради Сталин ғалати ҳайратланиб.

— Ҳа, Романов Сергей Матвеевични. Жуда яхши ташкилотчи.

— Унинг ҳарбий тарих профессори Романовга алоқаси борми?— Сталин нимагадир хўрсиниб, жиддийлашди.— Нил Игнатовичга?

— Ҳа, улар қариндош, жавоб қилди Шахурин.— Сергей Матвеевич Романов ҳозир Москвада, Нил Игнатовичнинг дафн маросимига келган. Уни бу ерда ушлаб турибман.

¹ М. Аъзам таржимаси.

Кулдондаги ўчиб қолган трубкасига қўл чўзмоқчи бўлган Сталин столни бир урди-да, танг қолганидан деярли шивирлаб сўради:

— Профессор Романов вафот этдими?

— Ҳа, Нил Игнатовичдан жудо бўлдик,— деди генерални таниган Калинин ҳам.— У ўзи билан ҳарбий фандаги бутун бир даврни олиб кетди.

Сталин бошини қуйи солганича қандайдир оғир ўйларга ботиб, аңчагача ер сузди. Бунда у эҳтимол Романовнинг Гитлер Совет Иттифоқига қарши муқаррар равишда уруш бошлайди, деган фикрни исботлаган хатини эслагандир, балки кекса олим билан учрашолмаганидан эзилган бўлиши ҳам мумкин.

11

Ольга Васильевна Чумакова марҳум Нил Игнатович билан марҳума Софья Вениаминовна Романовларнинг кенг-мўл квартираларида қолган барча нарсалар, шунингдек, бир қисми уйдаги пўлат сандиқ, бир қисми омонат кассада бўлган каттагина маблағнинг ягона меросхўри эди. Бу нарсани у сира ҳам кутмаганди деб бўлмасди. Софья Вениаминовна вафстидан олдин Нил Игнатовичнинг ҳам, ўзининг ҳам Ольгадан бўлак яқин бирорта одамлари йўқлигини, шу сабабдан икковлари бир йил муқаддам васият ёзганлари, шунга кўра, вафотларидан кейин бор мол-мулклари, жамғармалари ва қимматбаҳо буюмлари Ольгага қолишини айтганди.

Бу васият қаерда бўлиши мумкинлигини Ольга Васильевна билмас, ҳозир эри Фёдор бўлган жойда қон тўкилиб, оғир жанглар кетаётган, немислар тупроғимизга тобора ичкарилаб келаётган, бири-биридан ваҳимали миш-мишлар Москвага ўрмалаб турган пайтда буни сўраб-суриштириш хаёлига ҳам келмасди. Бунинг устига Ленинградга минг азобда бориб келган Рукатов эса эри, яъни генерал Чумаков немисларга асир тушганмиш, деган муджиш хабар келтирганди. Ольга бу бемаъни миш-миш эканлигини айтиб, квартирадан чақирилмаган ҳамдардни деярли қувиб солган бўлса ҳам ўзи эридан бирор хабар кутганидан кунда юз марта почта қутисидан хабар оларди. Ленинграддаги квартирасининг эшигига хат ёзиб ёпиштириб келган, унда почтальондан Чумаковларга келган нарсани қўшни-

ларига бериб қўйишни илтимос қилган, уларга эса Москвадаги адресини қолдириб келганди.

Яқинда унинг номига келган бир хатни Ленинграддан бу ерга юборишганди. Концертда Москвадаги нотариал конторалардан бири юборган расмий қоғоз бор эди. Қоғозда граждanka Чумакова Ольга Васильевна тегишли ҳужжатлар билан ўзига қолдирилган мерос иши бўйича нотариал конторага келиши зарурлиги айтилганди. Хат келган куни квартирага кекса уй бошқарувчиси Бачурин, шоввоз участка милиционери ва мўйловдор, башараси серажин қоровулдан иборат комиссия квартирага кириб келди. Бачурин Ольгани у ота-оналик қилган Романовлар хонадонига келган етимчалик пайтидан биларди. Ольгани шу ерда узатишган, у Софья Вениаминовнанинг саъи ҳаракати билан шу чоққача уй дафтарида ўчирилмай турган, уй бошқарувчиси шу сабабли паспорт режими тартибини қаттиқ тутадиган милиция ходимларига кўп марта чап бериб қолганди.

Бачурин билан унинг шериклари Романовлар квартирасида қадимий мебеллар билан жиҳозланган хоналарни эҳтиром билан кўздан кечиришар, деворлардаги суратлар олдида тўхтаб, машҳур одамлар даврасидаги раҳматли Нил Игнатовични ҳам таниб олишарди. Ольга Васильевна бу одамлар бекорга келишмаганини билгани учун уй бошқарувчиси Бачуринни таниб-танимай унга тикилгани тикилганди. Илгари ҳам гавдаси бақувват бўлмаган Бачурин ҳозир букчайиб қолган, эти бориб устихонига ёпишгандай эди. Сочлари азбаройи оппоқ оқариб кетгани ва сийраклигидан пуштиранг бош териси кўриниб турарди. Унинг юзи серажин ва чўзиқроқ бўлиб, йирик кўзлари илгаригидай ғамгин боқарди.

Бачурин Иринага кўзи тушиши биланоқ, қоқсуяк ва вазмин қўлини шодон силкирган, Ольгага падардай мулойим боқиб, босиқ кулди-да, тушунтира кетди:

— Бундай қарасам, бизнинг уйимизда танишроқ битта граждanka пайдо бўлиб қолибди. У сизнинг кизингиз эканлиги сираям хаёлимга келмабди-я! Бўлмаса, сизнинг ўша йиллардаги кўринишингизга қуйиб қўйгандай ўхшаб турибди!..

Участка милиционери қошини жиддий чимириб ва қорайган юзини ташвишли кўрсатган қиёфада топширилиши керак бўлган радиоприёмник олдида туриб

қолди, сўнгра ёзув столидаги ўртасида қалқон тутиб, бошига дубулға кийган, икки томонида иккита жанговар арава бўлган жангчи шаклидаги бронзадан ясалган ва ҳозир кўкариб кетган сиёҳдонга қизиқсиниб тикилди. Унинг кўзи календарга ҳам тушиб, устидаги Софья Вениаминова ўз қўли билан ёзган: «Сталиндан телефон қилишди. Иосиф Виссарионович хат учун ташқур билдирди ва Нил Игнатович билан суҳбатлашишни истайди», — деган сўзларни ўқиди. Шунда милиционер қандай қилиб хона ўртасига бориб қолганини ўзи ҳам пайқамасди. Шундан кейин дастурмоли билан бирдан тер босган юзини артишга тушди, сўнгра Иринадан кўзини узмай қолди. У ана шу қоронғироқ квартирада бу ёшгина нарсани ўз кўзи билан кўриб турганига ишонгиси келмаётганга ўхшарди. Милиционер шундан кейин гўё бир ёққа шошилаётандай Бачуринга илтижоли гапирди:

— Бошлайлик энди...

— Ҳа, бошлаймиз энди, — Бачурин унинг гапига қўшилди-да, Ольга Васильевнага ва кабинет эшиги олдида комиссия аъзоларига хавотирли боқиб турган Иринага гуноҳкорона қаради. — Қонун бўйича, қадрли Ольга Васильевна, биз баъзи бир расмиятларга амал қилишимиз, бу уйдаги барча нарсаларни муҳофаза этишимиз лозим.

— Кимдан муҳофаза қиласизлар? — сўради қаттиқ ажабланган Ольга.

Бачурин бу гапдан довдираб қолди. У гангиган кўйи участка милиционерига қаради, сўнгра уйнинг бурчагидаги эман ёғочидан ясалган катта пақирда ўсган кекса фикус шоҳлари тагидаги тумбочка устида турган пўлат сандиққа тикила бошлади.

— Унда, пўлат сандиқда пакет бўлиши керак, — деди Бачурин Ольгага қараб. — Пўлат сандиқ очикми?

— Билмайман.

Бачурин пўлат сандиққа яқин бориб, унинг қулф-лоқлигига ишонч ҳосил қилди.

— Калитини беринг.

— Менда калити йўқ, — жавоб қилди гангиган Ольга Васильевна.

— Калит столда, тепасидаги тортмасида! — деди Бачурин негадир гижини келиб. У ёзув столига яқинлашиб, тепа тортмасини очди-да, уни кавлаштириб бир шода калит топди. — Кўринг: манави — пўлат

сандиқники, манави ертўладаги омборники. Манавини эса Нил Игнатовичнинг идорасига бериб қўйиш керак...

Уй бошқарувчиси Бачурин оламдаги ҳамма нарсани билиши маълум бўлди, у Романовларнинг уйида бегона эмасди. У пўлат сандиқ ёнига милиционерни, мўйловдор қоровулни ва Ольга Васильевнани чақирди. Калитларни шиқирлатиб, пўлат сандиқнинг эшигини очди. Шунда аввало ҳамманинг кўзига ташланган нарса пўлат сандиқнинг устки жавонида ётган кичкинагина тўппонча бўлди. Участка милиционери тўппончани ўша заҳоти олиб, ўзининг дала сумкасига солиб қўйди. Бачурин эса қўлига қалин пакетни олди. Унга сўрғичли муҳр босилган бўлиб, «Вафотимдан кейин очилсин» деган ёзув ва Софья Вениаминовнанинг имзоси бор эди.

Пакетда нотариус тасдиқлаган васиятнома бор эди. Васиятноманинг паст томонидаги ёзувдан маълум бўлишича, унинг иккинчи нусхаси Ольга Васильевнага хат йўллаган нотариал конторасида эди. Нил Игнатович вафот этгудай бўлса, барча мол-мулки ва жамғармаларини рафиқаси Софья Вениаминовнага васият қилган, Софья Вениаминовна ҳам ўз навбатида юқорида зикр этилган нарсаларнинг барини яккаю ягона қариндоши — жияни Чумакова Ольга Васильевнага васият қилганди. Софья Вениаминовнанинг васияти тўғрилгини тасдиқлаш учун бўлса керак, Нил Игнатович ҳам қўл қўйган, икковларининг имзоларини эса нотариус тасдиқлаган эди.

Бачурин васиятларни пастроқ ва тантанаворроқ овозда ўқиди, Ольга Васильевна эса ундаги сўзлар таъсиридан унсиз йиғлар, қизариб кетган кўзларига рўмолчасини босиб-босиб қўярди. Шундан кейин пўлат сандиқдан даста-даста пулларни, омонат касса дафтарчасини, Софья Вениаминовнанинг мероси бўлган қимматбаҳо нарсалар солинган ва қора ёғочдан ясалган каттароқ қутичани олиб, иккита чарм кресло ўртасида турган газета столчасига қўйишди.

Қоровул нақ кинолардаги қоровулларнинг ўзгинаси эди. У шоп мўйловли, устидаги оппоқ фартуғи топ-гоза ва дазмолланган эди. Ҳозир у бир чеккада эси оғиброқ тураркан, бутун кўриниши билан гўё, мен бу ишларга даҳлдор эмасман, айтишгани учун бу ерга келдим, буларнинг эса менга мутлақо кераги йўқ, деяётганга ўхшарди. Газета столчасида даста-дасста пуллар кўри-

ниб, очиқ қутичадаги қимматбаҳо буюмлар ялт-юлт қила бошлаганидан кейин қоровулнинг юзи бирдан алвонланиб, кўзлари безовта чақнай бошлади.

— Қандай гўзал-а, фариштагинам! — деб қўйди у хирқираб.

Ольга Васильевна ҳатто йиғлашдан ҳам тўхтади. Уни қоровулнинг ҳозирда авзойи ўзгариб кетгани ажаблантирарди. Участка милиционерига қаровди, унинг ҳам бадқовоқ нигоҳида шум савол пинҳонлигини сездди. Ольга Васильевна бу одамлар олдида ўзини қандайдир гуноҳкордай сезарди. Уларга таниқли олим, генерал Романовнинг даромади кичкинагина оиласига кетадиган харажатдан анча баландлигини, қимматбаҳо буюмлар эса Софья Вениаминовнага онаси ва бувисидан қолганлигини тушунтиришни истарди... Бироқ уй бошқарувчиси Бачурин гўё пўлат сандиқда нималар борлигини олдиндан билгандай ва ҳаммаси жойидалигидан мамнундай ўзини осойишта тутаётганлиги Ольга Васильевнани босиб турарди. Бачурин васиятни яна бир марта ўқиб чиқди-да, сўнгра уни милиционернинг тумшугига тутиб, деди:

— Кўрдингми? Яккаю ягона қариндошилигини уқтиришяпти!

— Хўш, нима бўпти? — тушунмади милиционер. — Демак, яккаю ягона экан-да.

— Унда бу расмиятчиликларнинг нима кераги бор? — Чамаси Бачуриннинг аччиғи чиқа бошлаганди. — Ҳамма нарсаларни ёзиб, пулларни санаб чиқиш керак, бу эса икки кунлик иш! Нима учун? Барибир ярим йилдан кейин Ольга Васильевна буларнинг барига эга бўлади!

— Қонун ярим йил кутишни талаб қилади, — участка милиционери қўлларини лоқайд ёзди.

— Бошқа қариндошлари топилмайди ҳам!.. Ушанда ҳаммасини ўзинг хатга олавер! — Бачурин вайсанича эшик томонга шахдам йўналди: — Уруш мени бошимгача ишга кўмиб ташлаган ўзи!

Участка милиционери Ольга Васильевнага нохушроқ қараб қўйди-да, Бачуриннинг кетидан ошиқди. Улар ташқарида тортишишаётгани шундоққина эшитилиб турарди. Қоровул эса кираверишда қўйган фуражкасини топиб олди-да, Ольга Васильевнага сира кутилмаганда тавозе билан таъзим қилиб, қандайдир маънодорроқ илжайганича эшикдан чиқаркан, мўйловини силаб:

— Эҳтиромларим бўлсин, фариштам... — деб қўйди.

Квартирага кўнгилсиз жимлик чўкди. Ольга Васильевна газета столчаси тепасида даста-даста пулларга, ёшлигидан ўзига таниш қутичага мунгайганича қараб тураверди, Ирина бўлса кабинет бурчидаги диванда онасидан кўзини узмай ўтирарди. У гўё муҳим бир нарсани сўрамоқчи-ю, бироқ бунга журъат этолмаётган ёки сўз тополмаётгандай кўринарди. У охири сўради:

— Ойи... Нимага илгари меросдан чурқ этмовдингиз?

Ольга Васильевна қизига ажабланиб қараб, диванга яқинлашди-да, ёнига чўкди.

— Бундан ўзимнинг ҳам хабарим йўқ эди,— деди у арзимас нарсани гапиргандай.

— Шунча пулни нима қиласиз энди?

— Қайдам... Раҳматли чол-кампирлар қабрига мрамар тош буюртириш керак... Отанг билан маслаҳатлашсам бўларди...

Ирина ўрнидан қўзғолиб, столчага яқинлашди-да, қутичадаги нарсаларга қаради.

— Ойи, буларни кўрмоқчиман.

— Кераги йўқ,— жавоб қайтарди норози оҳангда Ольга Васильевна.— Мабодо улар қайтиб келишса, биз бўлса бемалол...

— Нима «бемалол»?— ҳайрон бўлди Ирина.— Гўё биз бировнинг молини ўзлаштираётгандай!

— Биласанми, Ириша... Дадангга хуш келмаслиги мумкин.

— Нимаси хуш келмайди?

— Бировнинг пули, нарсасини бошимизга урармидик?..

— Софья бувимиз бизга биров бўлдими?

— Йўқ, биров эмас... Нималар деясан ўзи!

— Мана, кўрдингми...— Ирина қутичага қўл чўзиб, хира ялтираётган марварид шодасининг тилла илгагидан тутди. Уни салгина кўтариб, оҳиста силкиганди, деярли темир шиқирлашига ўхшаган бўғиқроқ садо чиқди.

— Марваридми? Асилими?— сўради кўзлари чақчайган Ирина онасига яқинлашиб.

— Асили,— оҳиста жавоб қайтарди Ольга Васильевна.— Бу ҳам раҳматли Софья Вениаминовнага онасидан мерос қолган.

Ольга Васильевна қиз болалигида бир куни Софья Вениаминовна йўқлигида ана шу марварид, билакузук ва узукларни тақиб, ойнага ўзини солгани, ўшанда квартирага Нил Игнатович билан Софья Вениаминовна кириб келишганини сезмай қолганини эслади. Эр-хотин Ольга уялиб қолганини кўриб, ўзларини гўё ҳеч нима сезмаётганга солишганди. Софья Вениаминовна Ольгадаги безакларни тўғрилаб қўяркан, ҳар бирининг тарихини, илгари бу уларнинг дворянлар авлодидан бўлган кимларга тегишли эканини гапириб бера бошлади.

Ольга Васильевна мана шу қимматбаҳо буюмларни кўрмаганига йигирма йилдан ошгани учун ҳозир улар кўпаймагани ва камаймаганига эътибор қилди. Уларни қутичадан олиб, Иринага кўрсата бошлади... Мана, четига тилла қопланган бриллиант тўғноғич, манави бриллиант кўзли узук. Манавилар эса зумрад қадалган зирак ва яшил тошли тугма... Манавиниси эса ферузали тилла тўғноғич... Манави платинадан ясалган кўк аквамаринли зирак... Тўғноғичдаги манави тош эса — хризолит, манавиндагиси эса кўкиш аметист... Ольга Васильевна бошқа тилла ва марварид тақинчоқлардаги ялт-юлт қилиб турган тошлар номини эслаб қололмаганди. Қадимдан қолган бу вазмин буюмлар нақ ер тагида кўп асрлар ётгану мана энди қазиб олинганга ўхшарди.

Ирина бу буюмларга қизиқсиниб ва сал бўшашиброқ тикиларди. У бриллиантлар, олтин, уларнинг инсон устидан ҳукмронлиги ҳақидаги китобларни ўқиганида булар бениҳоя ялтирайди, деб тасаввур қиларди. Мана энди эса қаршисида гўё олтинсифат нарсанин оғушига олинган шунчаки чиройли ва ялтироқ тошлар ётар, уларнинг сира ваҳимали жойи ҳам йўқ эди!

Ольга Васильевна буюмларни бирма-бир қўлдан ўтказаркан, қизига кўз қирини ташлаб, Ирина ҳозир столчадаги нарсалардан олисдаги нарсалар ҳақида ўй сураётганини сизди. Бу ғаройиб, гўё бошқача оламдан келган ва биров йигиб кетган буюмлар. Иринани қизиқтираётгани ёмон эмасди албатта. Бироқ айни пайтда Иринанин оғушига қолган тушиб қолганлиги Ольга Васильевнани хавотирга солар, қизини кейинги пайтларда бунақа алфозда тез-тез кўриб турарди. Иринани нима қийнаётганикин, унинг юрагига қанақа ташвишлар ўрмалаганикин? Буни

очиқдан очиқ қилиб сўраёлмасанг, у кичкина бола бўлмаса. Ҳозирги пайт ҳам қалтис. Фақат туққан қизинг эмас, теварак-атрофдаги ҳамма нарса ўзгариб кетяпти. Уруш қаердадир, олис ғарбда бўлса ҳам бу ерда, Москвада кўп нарсалар илгаригидай эмасди. Дарвоқе, ташқи ўзгаришлар унчалик сезиларли ҳам эмасди. Одамлар эса ўзгарган, уларда нималардир сўниққан, бироқ табиатларидаги муҳимроқ нарсалар ўзини кўрсата бошлаганди. Ольга Васильевна буни ҳатто ўзида ҳам, Иринада ҳам, осойишта ва мулойим уй бошқарувчи Бачуринда ҳам, қўни-қўшниларда ҳам сеза бошлаганди. Барчанинг табиатидаги нимадир қайтадан тугила бошлаган, ҳамманинг кўнгли битта ғам — уруш билан банд эди...

— Нималарни ўйлаб қолдинг, қизалоғим? — Ольга Васильевна гўё унча қизиқмаётгандай эҳтиёткор бўлиб сўради.

Ирина бўлса онасига ажабланиб қаради-да, алам-ли жавоб қилди:

— Нима, ўйлайдиган нарса йўқ эканми?

— Балки институтга кириш имтиҳонларини ўйлаётгандирсан? — Ольга Васильевна қизининг жаҳли чиқа бошлаганини сезмаётганга олди. — Бу йил Бауманскийда катта конкурс бўлмайди. Ўғил болалар ҳарбий хизматга чақирилган.

— Ойи... — Ирина ойисига ўгирилиб, кўзларига тикилди-да, маъусроқ ҳолда гапида давом этди: — Мен ҳам институтга кирмоқчи эмасман.

— Жуда янгилик бўлди-ку!

— Мен ҳам фронтга бораман...

— Нима?.. Бўлмаса бирга кетайлик!.. — Ольга Васильевнанинг овозидан қаттиқ заҳарханда сезиларди. — Фронтда менга ҳам иш топилар? Кузда уруш тугаб, уйга қаҳрамон бўлиб қайтамиз, зинапояда эса бизни отанг кутиб олади... У: «Қани, кутиб олинглар...» — дейди. Биз шундан кейин ҳавоси бўғиқ ва чанг-чунг квартирамизни очамиз...

— Ойи, мен жиддий айтяпман. — Иринанинг зангори кўзлари тундлашиб, силлиқ юзи оқарди. — Мен ҳарбий комиссариатда ҳам бўлдим. Менга ваъда қилишди...

Ольга Васильевна Иринага узоқ қараб қолди-да, сўнг елка қисиб, роса жаҳлимни чиқардинг, дегандай деразага қараб олди.

— Ойи, мен кичкина эмасман, комсомолга ҳам

энди кирганим йўқ.— Ирина онаси билан машаққатли олишувга ҳозирланди.— Бунақа пайтда уйда ўтираве-ришга ҳаққим йўқ.

— Ҳарбий комиссариатдагиларга нима дединг?— Ольга Васильевна деразадан кўзини олмай совуқроқ қилиб сўради.

— Жароҳатларни боғлаш, тахтакач қилиш қўлимдан келади, «Ворошилов ўқчиси»га норма топширганман, дедим...

— Отангни гапирдингми?

— Ундан нима хабар бор?

— Ўша подполковник... Рукатов айтган гаплар-да...

Ольга Васильевнанинг сўзлари Иринага бамисоли шапалоқдай тегди. У кафтини қонсиз ёноқларига босганича ойисига қўрқиб қаради. Кейин Ольга Васильевна турган дераза ёнига аранг юриб борди-да, унинг елкасига ёпишди. Ўртага чўккан жимликда Иринанинг ёлворган ва аянчли овози эшитилди:

— Бу ёлғон-ку, ахир... Ўзингиз айтувдингиз-ку...

Ольга Васильевна қизи баттар қўрқаётганини сезиб турса ҳам уни ҳозир шошилишча бир қарорга келишдан фақат шу тариқа тутиб туриш мумкинлигини тўшунганидан юпатишга шошилмади. Шунинг учун ҳам совуққина қилиб сўради:

— Мабодо тўғри бўлса-чи?

— Бирор нарса билдингизми?— Ирина онасидан ёмон гап эшитишдан қўрққандай кўзида жиққа ёш билан тўхтаб қолди.

Ольга Васильевна қизига ичида ачиниб кетганидан тезда унга ўгирилиб, бошини кўксига босди-да, оҳиста йиғлади. У ўзининг хавотирлари ва уйқусиз ўтказган тунларини қизига гапириб бергиси келарди. Бироқ ўзи Фёдор асир тушгани ёки ҳалок бўлганига ишонгиси келмасди албатта. Ольга Васильевна ҳаммасидан ҳам қатъи назар ўзининг бундан буёнги ҳаётини генерал Чумаковсиз тасаввур қилолмас, унинг йўлига кўз тутиб, соғиниши, эрига бўлган меҳру муҳаббатини кўрсатар, дунёда эри, унинг муҳим ишлари, хотиржамлиги ва осойишталиги учунгина яшаб юрарди. Урушда одамлар нобуд бўлаётгандай Фёдорга ҳам бир нима бўлишини тушунса-да, Иринани отасиз, ўзини эса эрсиз сира кўз олдига келтиролмасди. Мабодо тақдир тақозоси билан Ирина икков-

ларининг бошларига бу кулфат ҳам тушса, она бола бирга, фақат бирга бўлишлари лозим эди...

— Ойи, мендан бир нимани беркитяпсиз-а?— Ирина йиғи аралаш илтижоли сўради.— Дадам ҳақида бирор нарса сизга маълумми?

— Ҳеч нима маълум эмас,— жавоб қайтарди Ольга Васильевна кўз ёшларини артиб.— Узинг ҳам кичкина эмассан... Ҳамма нарса бўлиши мумкин... шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди.

— Отамиз фашистга таслим бўлгандан кўра ўлиб қўя қолади!

— Ҳа, албатта... Ундан бир хабар топмагунимизча ҳарбий комиссариатга бормаи тур.

— Ўйлаб кўришим керак.

Шу пайт даҳлиздан қўнғироқ овози эшитилди.

— Бориб оч,— деди Ольга Васильевна. Ўзи эса газета столчасининг устига нима ташласам экан, деб хонада талвасалана бошлади. Шунда қўлига Нил Игнатовичнинг чарм кресло суянчиғида осиглиқ турган хонаки курткеси тушиб қолди. Ушани даста-даста пуллар ва қимматбаҳо буюмларнинг устига ташлаб қўйди. Шу пайт кабинет эшигининг тепасидан пастга Мики сирғилиб тушди. Бу баҳайбат ангор мушуги тиниқ зангори кўзларини сузганича Ольга Васильевнанинг оёғига суркалди, кейин столчага ирғиб чиқиб, курткага чўзила бошлади. Ольга Васильевна раҳматли Софья Вениаминовна доимо ана шу столчада мушугини эркалаганини эслади.

Ирина ташқари эшикни очаркан, қоровулга кўзи тушди.

— Кечирасиз, фариштам.— Қоровул илжайган кўйи остона ҳатлади-да, фуражкасини ечди.— Нарсаларни хатга олишга бўйруқ бўлмади. Фақат радиоприёмникни тезда топширишларингизни кузатиб туриш топширилди холос.

— Уни қасёққа топширишимиз керак?— сўради Ольга Васильевна гангиб.— Бунақа оғир нарсани кўтариб бўлармиди?

— О, фариштагинам-е! Мени шунинг учун ҳам юборишди-да!— Қоровул Ольга Васильевнага мулойим боқиб, мўйловини одатича силаб қўйди-да, оқ пешбандининг тагидан иккита бандли юк тасмасини чиқарди.— Ижозат берсангиз...

— Бемалол, худо ҳаққи!— деб юборди Ольга Васильевна хурсанд бўлиб. У приёмник устидаги эски

журналларни олди.— Сиздан жуда ҳам хурсанд бўламан.

Қоровул газета столчасига гўё беихтиёр қарагандай бўлиб ундаги куртка устида ётган майин жунли кулранг мушукни кўрганида бир зум танг қолди, кейин эса ишга киришди. У баҳайбат радиоприёмникни шартта ерга олиб қўйди-да, юк тасмасини чувата бошлади. Бу пайтда у дам баланд шифтда осиглиқ биллур қандилга, дам каминнинг мўрисиغا ишлатилган оқиш зумрадга, дам қизил ёғочдан ишланган қадимий гулдор японча чинни вазага, дам қора эман ёғочли рамкадаги кўкиш туман оғушида қад кериб турган ва чўққиларини чиқиб келаётган, бироқ ҳали кўзга кўринмаётган қуёш нурлари ёритаётган тоғлар акс эттирилган суратга синчиклаб қараб қўярди.

Қоровул тасмани приёмникнинг белидан яхшилаб бойлагандан кейин Ольга Васильевнага илтифот билан мурожаат қилди:

— Сизлардан бирортангиз паспортини олиб, мен билан почта бўлимига бирга боришингиз лозим, фариштам. Бу нарсани ўша ерда қабул қилиб олишади.

— Ирочка, айланиб кела қолгин, қизим,— Ольга Васильевна қизига шундай деди-ю, ўзи ойна тагидаги столчадан сумкачасини олганича даҳлизга отилди-да, қаттиқ ўнғайсизланган кўйи қоровулдан сўради:— Бу оворагарчилигингиз учун қанча берай?... Тўғриси-ни айтсам, билмайман... Сиз жуда илтифот қиляпсиз...

— Илтимос, ҳожати йўқ, фариштам!— Қоровулнинг юзи мулойим кўринар, кўзлари эса ғалати, чамаси, ҳатто такаббуруна чақнарди.— Садақа олмайман...

— Кечиринг,— Ольга Васильевна гангиб қолди.— Бу жуда оғир иш-ку...

Ольга Васильевна квартирада ёлғиз ўзи қолиб, ҳўл латта билан радиоприёмник турган китоб жавонлар оралиғининг чангини артаркан, қоровулнинг ўзини тутиши сира ҳам хаёлидан кетмасди. У гўё қоровулнинг тотли овозда: «Фариштам...» деганини эшитиб, кўзлари ғалати порлаётганини кўриб тургандай бўларди.

Ҳозиргина радиоприёмник олинган китоб жавонлари оралиғида тикка турган сахтиён муқовали қалин дафтар Ольга Васильевнанинг қоровул ҳақидаги

хаёлларини бўлди. Унга латта тегиб кетгани учун саҳтиёни чанг жавонга урилиб кетиб, ерга тушди. Ольга Васильевна дафтарни олиб, қизиқсиниб очаркан, унинг биринчи бетиде Нил Игнатович ўз қўли билан қора сиёҳда қаттиқроқ қилиб ёзган: «Йўл-йўлаккай фикрлар» — деган сўзларига кўзи тушди. Пастроқда, қавс ичида: «Ўз фикрларим, гоҳида эшитганларим» — деган сарлавҳача бор эди. Ольга Васильевна яна бир саҳифа очганди, эпиграфдай жаранглайдиган қуйидаги сатрларни ўқиди: «Ўзининг ўтмишини билмаган одам келажакка муносиб эмасдир...» Бундан кейин яна шундай жумла бор эди:

«Халқнинг қаҳрамонона ўтмиши ҳақидаги нотўғри гап ҳозирги кунларига ишончсизлик туғдиради... Бунақа нотўғри гап ҳозирги кунларнинг энг шонли ишларига соя ташлайди ва халқ туйғусини таҳқирлайди».

Ольга Васильевна ана шу ўғитли нақлларни ўқиркан, гўё Нил Игнатовичнинг жонли, насиҳатомуз овозини эшитгандай жилмайиб қўйди. Мана шу сўзларда раҳматли профессор характерининг моҳияти, ҳаётдаги асосий мақсади бўлмиш фикрлаш, ҳақиқат тагига етиш ва уни баён қилиш мужассам бўлганга ўхшарди.

Ольга Васильевна дафтар бошдан-оёқ шундай сўзларга тўлалигини тушуниб, у ёғини варақламади. Бундай қизиқарли ёзувларни шошилмай, кучли таъсир қиладиган дорини озгина-озгина ичгандай битта-битта мағзини чақиб ўқиш лозим эди. Бироқ у дафтарни қўйганида яримроғидан очилиб қолувди, ўзини тутолмай кўзига ташланган сатрларни ўқиди:

«Мабодо дўст елкаси юксаклика кўтарилишинг учун пиллапоя бўлолса, ундан ҳам ишончлироқ пиллапоя йўқдир! Ундан фойдалан!.. Бу сенга насиб этган, дўстлар эса топилади... Янги дўстлар — янги пиллапоялар... Тобора юксакликка ва юксакликка... Афсуски, ана шу нақлга амал қилган баъзи бир кимсалар айниқса фанда, санъатда, адабиётда ноҳақ юксакликка эришган ҳоллар ҳам бўлади... Янги жамиятда бундай ясама машҳурларнинг умри калта бўлишига ишонаман...»

Инсон!!! Мабодо сен ҳақиқий инсон бўлсанг, ўз дўстингни авайла! Чунки одамларга доноликдан сўнг берилган тухфа — дўстликдир».

Ольга Васильевна юрак-юрагига кириб борган бу сўзлар ҳақида ўй сурганча қўлда дафтар билан анчагача қимир этмай туриб қолди. Эрининг дўсти хиёнат қилганда изтиробга тушганларини эслади.. У дафтарни нақ жонли нарсадай эҳтиёткорлик билан эрдан чиқармаслик учун жавондаги энг кўринарли жойга — ойна орқасига қўйди...

Ольга Васильевна ўзи нималар қилганини эшлагга уринди. Газета столчасига яқинлашиб, куртка устида ётган Микини ҳайдаб юборди. Мушук полга сакраб тушди-да, ҳузур қилиб керишгач, диван томонга кетди. Кейин гиламчада чўзилиб, пуштиранг тили билан ҳурпайган юнгни ялашга тушди. Ольга Васильевна курткани бир чеккага улоқтирди-да, қимматбаҳо буюмларни ва пулларни йиғиштириб, пўлат сандиққа солиб қўйди. Васиятномали пакетни ҳам унга жойлади. Бироқ пўлат сандиқни қулфлашга шошилмади: аёлни нимадир безовта қиларди. У теварак-атрофига аланглаб, ойна ортидаги сахтиён муқовали ялтираб турган дафтарни кўрди. Китоб жавонига яқинлашиб, дафтарни олди-да, пўлат сандиққа солди. Шундан кейингина пўлат сандиқни қулфлаб, калит шодасини столнинг устки тортмасига ташлади.

Ольга Васильевна яна шоп мўйловли ва кулимси-ровчи қоровулнинг ғалатилигини ўйлаб, тагин негандир безовта бўла бошлади. Унинг исм-шарифини сўрамай беадаблик қилибман-ку, деган хаёлга ҳам борди.

12

Йўқ, Воронеж губерниясидаги аслзода помешчик граф Глинскийнинг катта ўғли Николай укаси Владимирнинг қулоғига етган мишмишдагидай будённийчи аскарнинг қиличи зарбидан ўлмаган, Врангель армияси кунпая-кун бўлгандан кейин чет элга қочганди. Фақат кекса граф Святослав Глинскийгина рафиқаси билан гумдон бўлган, уларни гражданлар урушининг қонли гирдоби ўз комига тортганди.

Глинскийларнинг кенжаси Владимир мусофирлик азобини тортиб, сўнгра немисларнинг «шарқий йўналиш»даги қўпоровчилик мактабида Совет Иттидоқига қарши «озодлик юриш»ига ҳозирлик кўраётган пайтда акаси Николай пастортини бир неча марта алмаштиришга улгурди. Ниҳоят замонанинг зайли билан

Москвадаги уй бошқармаларидан биридан паноҳ топиб, озодлик қўриқчиси ва милициянинг содиқ ёрдамчиси бўлган қоровуллик либосига ўралди.

Ҳаммаси Елоховская губернияси бўсағасидаги будённийчилар билан қиличбозлик жангидаги эсдан чиқмайдиган ўшал қилич зарбидан бошланди. Николай Глинский елкасидан яраланиб, отидан қулаб, ҳушидан кетди. У кимнингдир пичанхонасида ўзига келганида яраси бойланган, деҳқонча оддий кийимда ётарди. Похол томнинг ёруғидан тушаётган офтоб нурида кўзига кўринган биринчи нарса ёнида ўтирган қизнинг тиззасидаги кўза бўлади. Қиз сув ичириб қўяётганида Николай офатижон бу жануб гўзалининг қайрилма қошлари, йирик ва тимқора кўзлари, қорамтир ва сиёлиқ чеҳрасини кўздан ўтказди. Айтмоқчи, Николай яшириниб ётган бу хутордаги бой казакнинг қизи Аннанинг ҳусну малоҳатдаги қудратига кейинроқ амин бўлди, бу қанчалар бачкана туюлмасин уни севиб қолди. У энди қиз қачон егулик нарса олиб келиши ёки жароҳатини қайтадан бойлаб қўйишини сабрсизлик билан кутарди.

Деникин офицери Глинский жонини сақлаб қолгани учун бой казакка катта мукофотдан бўлак нарсалар ҳам ваъда қилганди. Юрагини ишқ ўртаётганидан казакнинг қизи Аннага графинялик унвонини ҳам ваъда қилиб юборди. Шунда сўзининг устидан чиқди ҳам. Қилич еган жароҳати битиб, сал куч-қувватга кирганидан кейин яширинча Воронеж губерниясига борди-да, қоронғи кечада қадрдон уяси — Глинскийларга қарашли собиқ қўрғон чеккасидаги белгили жойдан мероси ва ўзига тегишли олтин, қимматбаҳо тошлар ва гербли қоғозлар (гарчи бу қоғозлар янги ҳокимиятда қимматини йўқотган бўлса ҳам ҳар қалай умидвор қилиб турарди!) дан иборат бойлигини кавлаб олди. Кейин хуторга қайтди-да, тўй-пўй қилиб ўтирмай Анна билан никоҳдан ўтди.

Бошқа станица ва хуторларда собиқ оқ гвардиячилардан анча-мунчаси яшириниб қолган бўлса ҳам қўшни станицадаги тили узунлар «аламзада оқвой» деб лақаб қўйишган Николайнинг казак хонадонида ўрнашиб қолганини одамлардан яшириш мушкул эди. Одамлар шу ерлик дуруст-дуруст йигитлар Аннага етишолмаганда бу келгинди нимаси билан гўзал қизни мафтун этганини сира тагига етишолмасди.

Николай станицадагиларга рўбарў келганида ўзини контузиядан кейин хотирасидан айрилган ва кўп гаплашишга дош беролмайдиган касалга соларди. У шифоланиш баҳонасида тез-тез хуторни тарк қиларкан, ўзига таниш-билиш одамларни учратиб, бу ёғига қандай тирикчилик қилиш борасида бош қотириш умидида яқинроқдаги катта-кичик шаҳарларда изғиб юрарди. Айни пайтда қайнотасининг маслаҳати билан савдо-сотиқ билан шуғулланишни ҳам мўлжаллаб юрарди.

Николайнинг касали сохта бўлиб, у ўтмишдаги дориломон кунларини қўмсарди, келажаги нима бўлишини билолмай азобланарди. Фақат Анна, унинг жанубликларга хос ҳусну малоҳати, асов табиатиғина Николайга далда берарди. Анна, мен ростдан ҳам графиняманми, деб сўроққа тутиб қолган пайтларда уялганидан қип-қизариб, юраги ҳаприқиб кетса ҳам хотинидан ўзини эҳтиёт қиларди. Шунақа пайтларда Анна эрининг ижобий жавобидан тасалли топар, буни ҳозирча одамларга билдириб бўлмайди, деганида гўдакдай маъюсланиб қоларди.

Николай Аннанинг билимини ошириш, одат ва тушунчаларини ўзгартириш билан шуғулланиш лозимлигини тушунарди. Бироқ бунга қандай киришиш кераклигини билмасди. Ҳозир кўзига ишқ-муҳаббатдан бошқа нарса кўринмаётгани, черковда никоҳланганларига қарамай турмушлари мустаҳкам бўлишига ишонмасди. Кўнглининг тубида нимадир исён қиларди. У гўё ниманидир кутар, нимадандир халос бўлишдан умидвор эди. Нимадан? Анна билан бундан буёнги тирикчиликлари қанақа бўлиши хусусида астойдил бош қотиришга чўчигани учун буни ўзи ҳам билмасди.

Дарвоқе, у асосан ўз тақдирини ўйларди. Ишончлироқ бир макон топиб, янги ҳокимиятни ҳозирча ошкора бўшаштиролмаса ҳам ҳар ҳолда мустаҳкамламаслик учун университетда олган билимини қарерда ва қандай қўллаш кераклигини ўйлаб эзиларди. Шунингдек бу ҳокимият сезиларли бақувватлашиб бораётгани, ҳаммаёқ вайронагарчиликка қарамай, теварак-атрофдаги барча нарсалар яхши изга тушиб кетаётгани, илгариги безовта одамлар денгизи энди тинчиб, гўё бемалол ва эркин нафас олиб, тобора яшариб бораётганини кўраркан, ич-ичидан ўртанарди.

Николай буларнинг барини кузатиб, мағзини чақаркан, бошқа бир нарсани ҳам тушуна бўшлади. Модомики у янги тузумни ўлгудай ёмон кўраркан, демак эртами ё кечми унга қарши кураш бошлаши тайин. Ҳозирча эса сабр қилиш, ўзига ғалати мавжуд шароитга кўникиши, графлигидан йироқ тирикчилигига чидаши лозим эди. Большевиклар биринчи жаҳон ва граждандар урушини бошидан кечирган мамлакат қашшоқ ва вайрон бўлган ҳозирги оғир шароитда ёш давлатни иқтисодий жиҳатдан ўнглашда фожиали хатоларга йўл қўйишармикин ё йўқмикин, деб роса боши қотди. Қўлига тушган ҳар бир газетадаги гапларнинг мағзини чақди. Гоҳида боягидай фожиали хатолар учун фақат табиий машаққатлар эмас, балки кимларнингдир пинҳоний ҳаракатлари билан имкон яратилаётгандай туюларди. О, Троцкий билан шериклари бу борада қандай роль ўйнаётганларини олдинроқ билганида борми!.. Буюк мақсадлар йўлида вақтинча қиёфасини ўзартириб, бегона ниқобда, асл ниятларини билдирмаслик учун тилёғламалик қилиши ҳам мумкин эди...

У Ленин стратегиясини ҳам тушуниб етолмади. Пролетариат доҳийси таклифи билан РКП(б)нинг X съезди қабул қилган янги иқтисодий сиёсат ҳақидаги гапларни ўқиганда олдинига ўз кўзларига ишонмади. Глинскийнинг назарида Ленин катта хато қилган ва мамлакатни большевиклар учун хатарли йўлга бошлаётганди. Бу йўл ҳеч бўлмаганда Глинский ва унга ўхшаган мингларча одамларга қўл келарди. Ленин савдо-сотиқ билан бемалол шуғулланиш мумкин бўлган шароитда пулпарастлик билан молпарастлик кучи ҳеч нимага бўй бермай, бамисоли тоғ қулагандай жамиятдаги қарор топган барча социалистик асосларни эзиб-янчиб ташлашини сира ҳисобга олмагандай туюларди.

Дарҳақиқат, деб ўйларди Николай Глинский, мамлакатда хусусий капитал ҳукмрон бўлиб олса, Совет ҳокимиятининг ҳоли нима кечади? Унинг фикрича, большевиклар эҳтиётсизлик билан озиқ-овқат разверкасини бекор қилиб, унинг ўрнига натурал солиқни жорий қилишаётган экан, худди шундай бўлиши лозим эди. Чунки ҳозирги сиёсатнинг оқибатида деҳқонлар қўлида ортиқча маҳсулот тўпланади, бу маҳсулот ўз ҳолича шаҳарга оқа бошлайди, давлат савдо-сотиққа

йўл бериб, хусусий кишиларга майда корхоналар вужудга келтириш ёки уларни ижарага олишга рухсат берган экан, ҳеч қанақа назоратга бўй бермайдиган товар обороти бошланади, фойда олиш, рақобат, кучлилар кучсизларни синдириши учун имкониятлар туғилади ва молиявий-иқтисодий анархия шамоли Ленин пролетариат диктатурасини мустаҳкамлаш ва янги ижтимоий тузумни барпо этиш йўлидаги ўз қўли билан ёққан маёқларни сўндиради.

Глинский ўйлай-ўйлай охири ҳаммаси муқаррар мен айтгандай бўлади, деган хулосага келди. Шу сабабдан орадан кўп ўтмай хутордан йўқолиб, Ростов-Донда пайдо бўлди. Ёнида олтини бўлгани учун маъмурлар йўл берган «коммерция ишини» бошлаш пайига тушди. Аннани ҳам чақириб олди. Шундай қилиб, кунлардан бирида шаҳар марказидаги чет уйлардан бирида: «Антиквар магазини» деган баҳайбат вивеска пайдо бўлди. Ичкаридаги деворларга қадимий суратлар, рамкага жойланган ва садафлар қадаб ишланган буюмлар, табиий ва сунъий биллур қандиллар, ёнғоқ ва хурмо ёғочига ўрнатилган жим-жима кўзгулар, олтин суви югуртирилган осма чироқлар, сиртига тилла суви югуртирилган иккита қафас, усти ялтироқ қандайдир арабона буюм илиб қўйилганди. Жавонларда, тахталарда хилма-хил шаклдаги кумуш шамдонлар, ҳайкалчалар, катта-кичик вазалар, ақиқ ҳовончалар, гирди заррин кабинет соатлари ва бошқа анвойи буюмлар бўлиб, баъзиларининг қалбакилиги аён эди. Уй тўридаги гулдор чинни буюмлар турган ойнаванд шкаф панасида қадимий китоблар сотилар ва харид қилинарди. Магазиннинг вивескаси унинг ичидаги буюмлар каби Николай Глинскийга яхшигина ниқоб эди. У ана шу ниқоб панасида ўзи яхшигина фаҳмига етадиган тилла ва бошқа қимматбаҳо тошларни яширинча олиб-сотишни кучайтириб юборганди. У Дон, Кубань, Кавказ шаҳарларини кезиб, лақмаларга сунъий буюмлар сотаётган чайқовчиларни қўрқитар, ўзи эса сунъий марварид ёки бриллиантни арзон-гаров қўлга тушириш пайдан бўларди.

Николай Глинский анчагина маблағ тўплаганидан кейин ҳовлили ва отхоналари бор икки қаватли уй сотиб олиб, хизматчи сақлай бошлади. Отлар, кўркам фаэтон харид қилди, кўп ўтмай қайнотасига буғ тегирмон қуриб берди, мусаллас дўкони очди, ажна-

бий конциссионерлар билан алоқа ўрнатди. У ўшалар ёрдамида ҳориждаги ишончли банкнинг яширин омонатчиси бўлиш ёки каттароқ компаниянинг акциясига эришиш умидида эди.

Николай Глинский ишни кенг кўламда юрғазиб юборди! У энди Ростовда энг бадавлат ва хуштавозе нэпманлардан бири сифатида ном қозонганди. Керакли одамларга энг ичида совға-салом ва пора беришда танти, ҳаммага яхши, мулойим муомала қиларди. Шунинг учун ҳам ўзини бежавотир сезарди. Уни бир нарса — хотини Анна билан муросаси келишмаётгани дилини хира қилиб турарди. Кўнглидаги аввалги ёшлик ахтироси сўнган, Аннанинг соҳибжамол бўлишига қарамай, фикрлаш, жўнлиги, туйғу ва интилишлари майдакашлигини аста-секин билиб олганди. У хотинининг фарзанд кўрмайпман, деган таъналаридан эзилар, бунда айб ўзидалигини тушунар, чунки революциядан сал олдин отдан қулаб даъволаниб юрганида врач келгусида зурёд кўрмаслиги мумкинлигини ҳам айтганди. Шунинг учун ҳам бир куни Аннанинг пўнгбош ва ҳафтафаҳм дугоналари уни очикдан-очик графиня деганларини эшитиб ўтакаси ёрила ёзди. Кейин билса, хотини нақ маликалардай дугоналарига дам ёқут кўзли узук, дам нақшин ақиқдан ҳам қиммат тақинчоқлар улашиб тураркан.

Бора-бора Николай Глинскийнинг кўнглига қаттиқ гулғула туша бошлади. Ўзи ўйлаганидай нэп бир неча йил ичидаёқ яхши натижа берди. Савдо-сотик авжига чиқиб, товар обороти кенгайган, қишлоқ хўжалиги ўнғалиб, огир саноатни ривожлантиришга шароит яратилганди. Бироқ хусусий капитал ҳукмронликни қўлга ололмаганига нима сабабчи бўлдикин? Нима учун раҳбарлик жилови томоман социалистик сектор қўлида қолди? Большевиклар қандай қилиб хусусий савдони давлат ихтиёрига бўйсундиришди, нечук ташқи савдо монополиясини ҳам қўлдан чиқаришмади?.. Бу нэпманлар, бор маблағларини савдо ва саноат корхоналарига ташлаганлар учун мудҳиш тузоқ эди!

Ҳа, Совет ҳокимиятининг душманлари нэп тактика эмас, большевизмнинг эволюциясидир, деб юрган гаплар чиппакка чиқди. Янги иқтисодий сиёсат Лениннинг асосий стратегик манёври эканлиги маълум бўлди.

Николай Глинский хато қилганини, янги ҳокимиятни мустақкамлашнинг мажбурий тарафдори бўлганини аста-секин тушуна бошлади. Энди фурсатни бой бермаслик, антиквар ва мусаллас дўконларини қуришиш, олтин ва бошқа қимматбаҳо тошларни етказиб турган мижозлари билан ҳисоб-китоб қилиш, уйни, отларни сотиш, бор пулга қимматбаҳо нарсалар олиб Ростовдан жуфтакни ростлаш зарур эди. У шунга аҳд қилганидан кейин Москвадаги Бошконцескомда ишлайдиган ишончли одами билан маслаҳатлашгани йўлга чиқди.

Глинскийнинг хавотирлари тўғри чиқди. Бошконцескомдаги одами унинг ниятларини маъқуллаб, Москвада ишлашни таклиф қилди. Бироқ у айтган иш хавфли эди. Пойтахтда турли йўналишдаги аксилинқилобий кучларни уюштириш бўйича иш бошлаб юборилганди... Глинский бунда иштирок этишга рози бўлди ва бир кундан кейин фамилиясини ўзгартирди. Унга Антосик Иван Прокофьевич номига берилган қалбаки паспорт ва «Антосик И. П. Ўзаро қарз жамияти фаолиятини назорат қилувчи Алоҳида коллегиянинг бош инспектори» дейилган гувоҳнома тутқазилди. Аслида умуман йўқ, бироқ банкда ўз ҳисобига эга «Алоҳида коллегия» вивескаси паноҳида аксилинқилобчи марказнинг оператив группаси иш олиб борарди. Бу группа алоқа ва йўналтириш вазифаларини бажаришдан ташқари, йигирманчи йилларда бодраб кетган ўзаро қарз жамиятларидан «коллегия» фондига пул қоқиштириб ҳам турарди.

Глинский янги фамилиясига ўргангунча ҳам бўлмай қамоққа тушишдан омон қолди ва кароматининг кучига янада қаттиқ ишона бошлади. У ўзи қўнган меҳмонхона остонасидан ҳатлаши ҳамано устларига чарм камзул кийган икки киши унга яқинлашди. Улардан бири қўлини чўнтагидан олмасдан заҳарханда аралаш оҳиста сўради:

— Деникин армиясининг офицер жаноблари граф Глинскиймисиз?

— Адашдингиз, ўртоқлар,— жавоб қилди Глинский юрагига ваҳима ўрмалаганини сезиб.

— Ҳужжатларингизни кўрсатинг. Биз ОГПУданмиз...

Глинский ўзини зўрға қўлга олиб, паспортини чиқарди:

— Менинг фамилиям Антосик...

Қамоқдан аранг омон қолган Глинский Ростовга бошқа қадам қўймади. Уша ёққа юборган одамидан дўконлари муҳрланиб, мол-мулки хатга тушгани, графга турмушга чиққанини яширмай юрган Анна эса Глинскийни қўлга туширишдаги қопқон роли ўйнаётганини билиб олди.

Николай Глинскийнинг беҳисоб маблағидан энди камзулининг астарига тикиб қўйилган бир неча қимматбаҳо бриллиант, саноқли тилла танга, арзимасгина совет пули қолган, топшириғи бўйича қимматбаҳо буюмлар сотиб олувчи ва бошқа шахарларда турадиган агентларидан ундирадиган унча-мунча олдиси бор эди.

Кураш ва қўрқув тўла йиллар бирин-кетин ўта бошлади. Глинский фамилияси-ю, иш жойини ўзгартиришдан бўшамас, яширин иш олиб бораётганларнинг мишмишларига қараганда СССРга қарши уруш бошлаши керак бўлган Англия билан Францияга катта умид боғларди. НКВД буларнинг изига тушганида Николай Глинский бир неча йил Одессада, кейин эса Харьковда пропискасиз яшади. Сўнгра қўлда Губарин Никанор Прохорович номига берилган ишончли ҳужжат билан яна Москвада пайдо бўлди. Шу ҳужжати билан қоровулликка жойлашиб, ярим ертўла қаватдаги мўъжазгина ҳужрадан макон топди. Аннанинг изи ўттизинчи йилларда қулоқ қилинган отаси билан бирга буткул йўқолганди.

Николай Глинский Германия билан бўладиган уруш тўғрисидаги гапларни ҳозирда марҳум Нил Игнатовичдан эшитганди. Икковлари хиёбондаги ўриндиқда бемалол гурунглашиб ўтиришарди. Бу ердаги уйда истиқомат қилувчилар қоровул билан генерал нималарнидир тортишиб ёки муҳокама қилиб ўтиришганини кўп марта қизиқсиниб томоша қилишганди...

Мана, генералнинг айтгани ҳам келди. Энди Николай Глинский учун қуёш гўё ғарбдан чиқа бошлагандай эди. Илгари ҳар куни субҳидамда ибодат қилиб, большевикларни лаънатлаган бўлса, энди радиотрансляциядан сўнги ахборотларни эшитарди. Бу хабарлар уни қувонтирарди. У немислар тез орада Москвага келишларига ва ўшанда яна ўзининг, граф Николай Святославович Глинскийнинг куни туғишига ишонарди!

Николай Глинский немислар бостириб келганларидан кейин ўзининг янги ҳаётини нимадан бошлашини аниқ тасаввур қилолмасди. Большевиклардан озод қилинган Россияда давлатидаги баланд мартаба, отасига қарашли ерлар ва Воронеж областидаги мулки ўзига қайтарилиши кўз ўнгига келаварди. Воронеждаги мулклари ҳозир қандайдир санаторий эканлигидан унинг хабари бор эди. У қўли ҳамма нарсага етадиган лавозим эгаси бўлиб, ўтган йиллар ичида шунчалар азоб тортишига сабабкор бўлганларнинг танобини тортишни ҳам орзу қиларди.

Ҳозир эса Николай Глинский елкасида зилдай приёмникни кўтарганча тасмаси елкасига ботаётганини сезган кўйи одамлар сийрак йўлқадан одимлаб бораркан, орқада Ирина пошнасини тақиллатиб келаётганини сезар ва одамнинг қўлидаги ўлмас бойликлар олдида давлатдаги ҳар қандай мавқе арзимас нарсалиги хусусида ўйларди. Шунинг учун ҳам немислар келиши биланоқ, Арбатдаги ё Тверь булваридами заргарлик буюмлари магазини очса ёмон бўлмайди... Оила қурмасликнинг ҳам иложи йўқ: ёши эндигина қирқ саккизда холос... Эҳ, марҳум Романовларнинг уйида бекалик қилаётган ва уларнинг қариндоши бўлган пари пайкар хонимга оғиз солса зўр бўларди-да... Нимасини айтасиз-а?.. Графиня бўлишга жон-жон деса керак-а хоним?.. Марҳум Нил Игнатовичнинг қадимий мебеллар, суратлар, қандиллар, идиш-товоқларга тўла квартираси уйдаги энг яхши квартиралардан бири. Кабинетдаги пўлат сандиқ ҳам бекорга жойни банд қилиб турмаганига ўзи мана бугун ишонч ҳосил қилди... Чамаси, соҳибжамол Ольга Васильевнанинг фаҳми етмайдиган бунақа қимматбаҳо нарсалар шу кунларгача сақланиб келинганлиги ҳам ҳайратланарли-да! Немислар Москвага яқинлаб келишса, Ольга Васильевна қизи билан шу ерда қолармикин? Уни бу ерда олиб қолишга ҳаракат қилмаса бўлмайди...

13

Ирина олдинда қадамини катта-катта ташлаб бораётган қоровулдан кейинда пошналарини тақиллатганча пилдирарди. Эрталабки пайт бўлгани учун сув сепилган йўлчалар билан тош кўчалар қуриб улгур-

маган ва 2-Извозная кўчасидаги яшил ҳовлилардан келаётган гулларнинг атри билан биргаликда ҳароратли штабда ўйнарди. Тор кўчадан сал нарида мактабнинг гиштин биноси бўлиб, унга чақирув пункти жойлашганди. Бу ер икки ҳафтадан бери жуда гавжум эди. Трамвай тор кўчага яқинлашганида секинлар ва тўхташ жойида одатдагидан кўпроқ турарди.

Ирина ана шу мактабга икки марта келганди. Иккала сафар ҳам бу ерда уни самимий қарши олишмади: «Керак бўлганда повестка юборамиз! Фронт танца майдончаси эмас!» — дейишди. Шундан кейин Ирина бахтини район ҳарбий комиссариатида синаб кўрмоқчи бўлди: армияга чақирилганларнинг тўдасидан қаттиққўл капитаннинг кабинетига аранг ўтди. У эса Иринанинг фронтга жўнатиш борасидаги ҳаяжонли илтимосини эшитиб; унинг тип-тиниқ кўзларига тикиларкан, сал юмшади. Бир хўрсиниб қўйиб, фамилиясини ёзиб олди-да, кейинроқ ёрдам қилишга ваъда берди: «Бир ҳафтадан кейин киринг, фармон бўйича чақирилганларни жўнатиб олайлик...»

Ирина ҳозир ҳафта жуда чўзилиб кетганини ўйлаб сиқиларди. Фашистлар эса Минск, Ригани босиб олишди, Псков билан Ленинград томонга ёриб ўтиб, Украинанинг ичкарасига силжиб киришмоқда... Ваҳшийликлар қилишяпти, ўлдиришяпти, талон-тарожни авжига чиқаришяпти... Бу қанақаси?.. Шунақа пайтда қўл қовуштириб ўтириб бўларканми?..

Олдинда чақирув пункти бўлган тор кўча ва трамвайнинг тўхташ жойи. У ерда бир нима бўлганга ўхшайди. Одамлар йўлкани ва тош кўчанинг бир қисмини тўлдиришган, тор кўчада ҳам сиқилиб туришарди. Оломон тобора катталашар, унга ҳар тарафдан шошилганча келишаётган ва нимадандир ҳаяжонда бўлган эркаклар, аёллар, болалар қўшилиб турарди...

Олдинда одимлаётган қоровул Иринага кўзларини ялтиратганча ташвишли қараб қўйди-да, қадамини тезлатди. Ирина ҳам баттар ваҳимага тушиб, қадамини тезлатди. У оломонга яқинлашганида теваратрофга чўккан жимлик ва ҳамма бениҳоя ҳушёр турганидан ҳайратда қолди. Симёғочга ўрнатилган темир репродуктордан Иринанинг қулоғига таниш овоз эшитилди. Ирина салмоқли чиқаётган бу овозни дарҳол таниёлмади:

— Ўрлоқлар! Гражданлар! Ака-укалар ва опа-

сингиллар! Армия ва флотимизнинг жангчилари!.. Мен сизларга мурожаат қиламан, дўстларим!

«Сталин!» — Иринанинг юраги сапчиб тушди. У негадир қўрқиб кетди, чунки Сталин ҳеч қачон бундай гапирмаганди. Унинг овози секин, бўғиқ ва ҳаяжонли-босиқ чиқарди. Микрофондан грузинча лаҳжа билан бир қаторда қийналиб нафас олаётгани ҳам сезиларди. Сталин гўё ҳозир оғир бир нарсани айтадигандай, фожиали нимадандир хабар берадигандай туюларди.

— Гитлерчилар Германиясининг йигирма иккинчи июнда Ватанимизга қилга хиёнаткорона ҳужуми давом этмоқда, — Сталин шошилмай гапирарди. — Қизил Армиянинг қаҳрамонона қаршилиқ кўрсатишига, душманнинг энг яхши дивизиялари ва авиациясининг энг сара қисмлари тор-мор қилиниб, жанг майдонларидан ўзларига гўр топганига қарамай, душман олдинга ўрмаламоқда...

Сталин оғир чарчоқни енгиб, равон йўлга чиқиб олгандай овози бир текисда эшитила бошлади. Унинг сўзларини шошилмай айтаётганида қандайдир мафтункор куч ва ҳозирча Иринага мавҳум жуда муҳим ва аҳамиятли ниманидир ишончли равишда тушуниб турганлиги сезиларди.

Сталин изтиробли овозда территория бобидаги талафотларимиз фашистлар бомба ёғдираётган шаҳарларимиз номини тилга олди.

— Ватанимиз жиддий таҳлика остида... — деди у. Шунда Сталин Иринага хўрсиниғини ичига ютгандай туюлди. Сталиннинг ана шу эшитилмаган хўрсиниғи Иринанинг юрагини зирқиратиб юборди. У доҳийга азбаройи ачингани учун кўзларидан ёши тирқираб кетганини ва музлаган юзини куйдириб думалай бошлаганини сизди. Ирина негадир репродукторни унутган, шунинг учун ҳам Сталин оломон олдида, ёғочдан қурилган икки қаватли ана шу уйнинг бир бурчида туриб сўзлаётганга ўхшарди. Очиқ деразалардан одамлар бошларини чиқариб туришгани учун Ирина ҳам оёқ учида кўтарилиб, бўйнини чўзиб, қўлларини кўксига босганича олдинга тикилишга уринарди. Бироқ шу пайтда кўк гимнастёрка кийган кимнингдир елкаси салкам бутун дунёни ундан тўсиб қўйгандай бўлди.

Сталин эса немис-фашист қўшинлари фақат бизнинг территориямиздагина жиддий қаршилиқка уч-

раганлари ва улар Наполеон ва Вильгельм армиялари сингари тор-мор келтирилишларини зўр ишонч билан тушунтиришда давом этарди...

Кўчадаги оломон кўпайиб борар, иккала томондаги трамвай изларида тўхтаб қолган трамвайлар ва машиналар сони ҳам ортарди. Эркакларнинг юзлари ўйчан ва жиддий, аёлларнинг аксарияти эса унсиз кўз ёши тўкишарди. Сталин сўзлаётиб бир жойга келганда тўхтаб қолувди, ҳамма унинг стакандан сув ҳўплаб қўйганини эшитди. Бу гўё ҳечқиси йўқ бир нарса бўлса ҳам Сталиннинг қўлидаги стакандан чиққан бўғиқ жаранг одамларнинг юракларини шу қадар зирқиратиб юбордики, бу одамзодга хос бирорта ҳам аламга ўхшамасди ҳисоби.

Ҳозир одамлар вужудида тахликада қолган Ватан туйғусидан бўлак нарса йўқ эди... Одамларнинг кўри-нишлари ўйчан, лаблари аламли қимтилган ва боқ-ишлари совуқ эди... Улар жимликни бузишдан қўрқ-қандай нафас олмаётганга ўхшарди. Оломоннинг ана шу сукунатида қандайдир даҳшатли ва тантанавор куч, ишончга ташналик, душман она тупроғимизга ҳужум қилиб орттирган кулфатдан бошқа нарсани сира ўйламаётгани сезилиб турарди.

Сталин эса гўё сўзларни айтмас, балки бениҳоя мустаҳкам ғиштларни бирма-бир қўйиб, одамларнинг муқаддас ишончидан иборат қудратли девор бунёдга келтираётгандай эди. Ҳозир барча инсоний туйғулар қўшилиб, партия номидан сўзлаган Сталин айтган нарсалар йўлидаги қатъият ва фидойиликнинг ягона оқимига айланаётгандай эди. Бу эса ҳамма нарсани фронт манфаатларига бўйсундириш, совет тупроғининг ҳар бир қаричини ҳимоя қилиш, томчи қон қол-гунча душман билан олишиш, Қизил Армияни барча зарур нарсалар билан таъминлаш, душманнинг ичкари томонида партизанлар курашини авж олдиришдан иборат эди...

— Фашистлар Германияси билан урушни одатдаги уруш деб бўлмади,— Сталин қандайдир янги бир куч билан гапида давом этди. Буни нотикларникига ўхшамайдиган овозини эшитиб турганларнинг ҳам-малари ҳам пайқашди.— Бу фақат иккита армия ўр-тасидаги уруш эмас. Бу айни пайтда бутун совет халқининг немис-фашист қўшинларига қарши уруши-дир. Фашист мустабидларга қарши бундай умумхалқ Ватан урушининг мақсади мамлакатимиз бошига

тушган хавф-хатарини йўқотишгина эмас, балки герман фашизмнинг зулмидан инграётган Европадаги барча халқларга ёрдам беришдан ҳам иборатдир...

Сталиннинг текис ва бўғиқроқ овози янграётган репродукторнинг кумушсифат қўнғироғи осилиб турган симёғоч ёнида қотиб қолган талай одамлар орасида бошқалар кўнглидан ўтаётган нарсаларга бепарво бўлган биргина одам бор эди чоғи. Уша одам Николай Глинский эди. Сталиннинг нутқи хотиржам қатъияти ва таъсирчанлиги билан уни гангитганди. Глинский унинг сўзларини тинглаarkan, назарида Сталин ана шу оломонда ўзга фамилиядаги, Совет ҳокимияти маҳв бўлишини кутаётган душман борлигини билиб турганга ва уни қўли билан кўрсатиш имконига эга бўлмаганидан Совет ҳокимияти бу душманнинг истакларига зид ўлароқ ўзини сақлаб олмоғи учун нималарни қилмоғи кераклигини тушунтираётгандек эди. Глинский шунда азбаройи ваҳимада бўлгани учун бу ҳокимият чиндан ҳам ўзини сақлаб қолиши, эски даврлар қайтиб келишига бўлган умиди чиппакка чиқишига ўзи ҳам беихтиёр ишона бошлаганини сезиб қолди.

Глинский Сталин сўзларининг мафтункор кучи таъсирига берилмасликка тиришиб ва тоб-тоқати бўлмаган ишончнинг ақалли бир томчиси ҳам вужудидан жой олиб қолишини азбаройи истамай одамларга зимдан тикилиб, уларнинг кўринишларидан ўзини умидвор қиладиган ниманидир ахтарди. Бироқ ҳаракатлари беҳуда кетди. Унинг теварак-атрофида ҳарбийлар, ишчилар, эркак ва аёл ишчилар, зиёлилар, уй бекалари, студентлар, ўқувчилар туришарди... Глинский уларга қараркан, гўё ўзини кўрсатиб турган туйғулар китобини варақлаётгандай бўлар, бу туйғуларда эса ҳушёрлик, Сталиннинг сўзларига, большевиклар партиясига қатъий ишонч ва Глинскийнинг вужудини музлатаётган қатъият мужассам эди... Ёнида Ирнани кўрганида у юз-кўзимдан кўнглимдан кечаётган ўйларни билиб олса-я, деб қўрқиб кетди. Ирина эса йўлакда турган радиоприёмник қутисига оёғи билан туртиниб кетиб, чиндан ҳам қоровулга қараб қўяркан, унинг кўзлари ёмон ялтираётганини гўё сезмади ҳам. Қоровул эса қизга қараб, вужуди ҳозир шодлик ва ҳатто эҳтиром туйғулари-ла лиммо-лим эканлигини сизди. Бу туйғулар ўзини очиқ ва аён сездириб тургани учун қизнинг кўм-кўк кўзларидан гўё изтироб ёғилаётгандай эди.

О, Николай Глинский лаблари ақиқ бу гўзал қизнинг кўнглидан нималар ўтаётгани-ю, фаолият талаблиги ва хаёллари қайта учаётганини жуда яхши тушуниб турарди. У қизнинг вужудига интиқом туйғусини қаерда, қачон ва ким жо қилганини, бу интиқом муқаррарлигига ишончини ким сингдиргани ва тасаввуридаги ёмонликни тезликда жазолашга эҳтиёж қачон пайдо бўлганини билолмай гаранг эди.

Шу дақиқада теварак-атрафдаги одамларни ларзага солаётган кучли ва теран кечинмалардан Глинскийнинг ваҳми келиб, нафрати қўзиди. Эндликда собиқ граф бутун вужуди билан кўз ўнгидаги нарсаларни ёмон кўрар, юраги қандайдир иш бошлашга даъват этарди. Бироқ ёлғиз ўзи иш бошлашни билмас ва қўрқар, маслакдошлари билан бор алоқалари ҳам ўттизинчи йилларнинг охирларидаёқ барбод бўлганди... Нима қилсин энди?..

Ҳа, бегоналар орасида ўзини шулардай тутиш оғир эди. У большевиклар олами ва ундаги кишиларнинг ўзаро алоқаларини яхши билиб олганман, деб ўйлар, беаёв кураш йилларида кўрган-билган нарсаларининг аниқлигига ишонарди. Ҳозир эса ўзини Россиядан, унинг кишиларидан мингларча кўзга кўринмас тўсиқлар ажратиб турганини бирдан тушуна бошлади. У Россия одамларининг ҳаётлари ва яшашдан мақсадларини билиб олганимга анча бўлган, деб юрарди. Энди билса, теварак-атрофга сароб хаёллари пардаси тўсган кўзи билан боқиб юрган экан. Ҳаракат — гавда ҳаётининг моҳияти бўлса, мулоҳазалар — руҳий ҳаёт моҳияти, деган фикр ана шу хаёллари самараси эмасмиди? Шунинг учун ҳам теварагидагиларни кузатиб мулоҳаза юритар, яна мулоҳаза юритиб, кузатишга киришар, ўзига ёт жамиятдан зўр бериб носозликлар ахтарарди. Шунда вужуди зўр ғайратга тўлиқлигига чуқур ишонарди! Ана шу фикр унга тасалли берарди. Ҳозир эса унинг ягона юпанчиғи бўлган ўша ишончи сира кутилмаганда дарз кетди. Шу сабабдан Глинский ўтмишга дахлдор ўйларим самарасиз, умидларим беҳуда экан, ўлик вужуд билан юрган эканман-да, деган фикрдан аъзойи бадани музлаб, чўчиб тушди.

Майли, у ўлик вужуд бўла қолсин!.. Ижтимоий ўзгаришлар даврида ҳатто ўликлар ҳам хавфли бўлади, деган тугал ҳақиқат ҳам бор-ку. Глинскийга ўх-

шаганлар ҳаракат қилишса борми... Қидириш керак... Болалигида ва университетда немисчадан кўра французчани кўпроқ ўрганганини айтмайсизми. Шундай бўлса ҳам у-бу нарсалар эсида қолган... Ҳа, хотирасини бир ишга солиб кўради, тил ўрганишга қобилияти яхши. Ҳали у немисчани шунақангги боплайдик, большевиклар кўрадиганларини кўришади!.. У Москвага немислар билан бирга кириб келиши керак. Фақат шундай!..

Шунда Глинскийнинг бўштоб тасавури қувонтирадиган манзараларни кўз ўнгига келтира бошади. У немис формасида келиб, уй бошқарувчиси Бачуринни чақиради... Йўқ, Бачурин — коммунист, у қочиб кетади. Анави хушбўй жувон-чи? У билан соҳибжамол кизи Москвада қолишмаса керак...

Глинскийнинг кўз олдига Ольга Васильевнанинг гамгин ва кўркам кўзлари келди. У қомати келишган, навқирон ва бақувват Ольга Васильевнани гўё ўнгида кўргандай бўлди. Ольга Васильевна Бачурин билан газета столчаси ёнида турар, столчада эса уйдаги пўлат сандиқдан олинган... тилла ва асл тошлар солиқли қутича бор эди.

Шунда Глинскийнинг яна иш бошлагиси келиб кетди...

Ирина ҳаяжонланган ва руҳланган кўйи уйига юғургилаб келаркан, ойим Сталин нутқ сўзлаганини мутлақо эшитмаган бўлса керак деб ўйлаганди. Ольга Васильевна бўлса, қизини севинч ёшлари билан қарши олди-да, репродуктор қўйиғлик ошхонага етаклади.

— Иккинчи марта эшиттиришяпти! — деди у суюнган қиёфада қизининг елкасидан қаттиқ кучиб.

Она-бола худди дугоналардай қучоқлашганларича то Сталин нутқи тугагунча туришди, унинг ҳар бир сўзидан яна ҳаяжонга тушишди.

— Уйда ўтиришим мумкинмаслигини энди тушунгандирсиз, дейман? — сўради Ирина ойисининг ҳаяжонли кўзларига умидли боқиб.

— Тушунаман... Мен ҳам уйда ўтиролмайман. Бироқ фақат фронтга бормайман.

— Нега энди?! Йўқ, ойи, бу гапингизни отам маъқулламаган бўларди!

— Унинг бундай пайтда нима дейиши ҳали мумаммо, мен бўлсам сенга онаман, шунинг учун ҳам айтганимни қиласан!

— Нега бундай дейсиз, ойи?.. Тўғри, мен қизингизман... Бироқ айни пайт Ватанимнинг ҳам қизиман-ку...

— Ватан эса ҳозирги фронтга боришингни мажбуран талаб этмаяпти!

— Юрагим талаб этгани, Ватан талаб этяпти, дегани!

— Қўй, Ириша, қизил сўзларни ишлатма!

— Ойи... Дадам ҳаққи қасам ичаман — бу қизил сўзлар эмас. Ўзингиз ўйлаб кўринг: мабодо мен ҳалок бўлсам, куйиб адои тамом бўласиз, бироқ барибир тирик қоласиз... Мабодо, худо кўрсатмасину сизга бир нима бўлса, менинг ҳам бўладиганим бўлади, бироқ... яшашга тўғри келади, Ватанимиз поймол бўлса, Москвада фашистлар юришса мен ҳам, сиз ҳам софдил одамларнинг бирортаси ҳам омон қолмайди!

— Ё тавба!— Ольга Васильевна қизига ҳайратли боқди.— Сен билан баҳслашиб бўлмайди-я!

— Баҳслашманг-да, барига чидаш учун куч тўплайверинг!

— Хўп, майли,— Ольга Васильевна Иринага қўл силтаб, хотиржам жилмайди.— Ўйлаб кўришга ҳали вақт кўп... Сенга айтадиган гапим бор эди. Мерос қолган пул ва қимматбаҳо нарсаларни топшириш керак.

— Кимга?

— Билмайман кимга. Мудофаага-да...

— Вой, тўппа-тўғри!— Ирина болалардай чапак чалиб юборди, кейин эса бирдан жиддий тортди:— Ойи... Софья бувимдан хотира сифатида... ўзимга кичкина тўғноғични олсам... майлими?

— Албатта майли! Ўзимга бўлса зиракни оламан.

— Қани энди мана шу пул ва қимматбаҳо буюмларга танк сотиб олиш мумкин бўлса,— деди Ирина ҳозиргина тўғноғични сўрамагандай орзуманд қиёфада.— Ўшанга: «Нил Романов. Ватан учун!»— деб ёзиб қўйилса.

— Тўғри!— Ольга Васильевна шодон кулиб юборди.— Буни хаёлимга келмаганини қара-я?

— Йўқ, йўқ, танк эмас!— Ирина таниш учувчиси— лейтенант Рублев борлиги эсига тушиб шошиб қолди.— Яхшиси, самолёт! Қирувчи самолёт!

— Хўп,— рози бўлди Ольга Васильевна.— Балки булар танкка ҳам, самолётга ҳам етар?

— Етса қандай яхши бўларди-я!— Ирина хўрсиниб қўйди.

Ольга Васильевна қўшимча қилди:

— Нил Романов ерда ҳам, ҳавода ҳам фашистларни қирарди...

Даҳлизда бирдан электр қўнғироғи жириглаб қолувди, она-бола нимадандир қўрққандай, чамаси бориб эшикни очиш кераклигини ҳам унутган кўйи жим бўлишди. Қўнғироқ шундан кейин иккинчи марта узоқ ва жонсарақ жириглади.

— Бу ким бўлдийкин-а?— Ирина шундай дея эшикни очгани югурди, унинг кетидан Ольга Васильевна ҳам шошилди.

Эшик очилганда остонада кенг кўкракли, бўйдор Сергей Матвеевич Романов қўлтигида қандайдир нарсаларни ушлаганча турарди. Унинг дағалроқ юзи босиқ табассумдан ёришган, похол шляпаси босиб турган қалин қошлари тагидаги йирик сарғиш кўзлари ҳам сал порлар, бироқ вақтида келдиммикин ва генерал Чумаковдан бирор хабар борми, деяётгандай ишончсизроқ боқарди.

Сергей Матвеевич яхшилаб сўрашгандан кейин, кийим осадиган илгак ёнидаги столчага шампанское шишаси, бир неча мороженое ва шокаладли конфет қутясини қўйди.

— Эриш биздан!— у Ирина билан Ольга Васильевнага уялинқираб қараб қўяркан, қўлларини силкиб хурсанд қиёфада деди.— Ниҳоят янги ваияфага тайинландим!

— Қаёққа?— сўради Ольга Васильевна Иринани қаҳва тайёрлагани ошхонага чиқариб юбораркан.

— Ҳозир бир бошдан айтиб бераман.— Сергей Матвеевич костюмини ечиб, илгакка илди-да, кабинетга қараб дадил юрди. Бу ердаги ҳамма нарса унга таниш ва ўзиники эди. Газета столчаси ёнидаги креслога чўкиб, ишга тайинлангани, эртага Сибирга, Нижне-Михайловскка жўнаб кетишини гапириб берди.

— Ўша ерга боргандан кейин Аидани қидириб кўраман...

— «Қидириб кўраман» деганинг нимаси? У ерда ўзи?— ҳайрон бўлди Ольга Васильевна.

— У фронтга чақирилган. Жарроҳ-ку...— Сергей Матвеевичнинг овозидан алам сезиларди.— Менинг Нижне-Михайловскдаги авиация заводимда ҳарбий

лазерет бўлади, унда жарроҳларга ҳам иш топилади.

— Аидага балли.— Ольга Васильевна орзуманд хўрсиниб қўйди.— Мен ҳам кутубхоначи эмас, жарроҳ бўлганимда Иринани ёнимга олардим-да, фронтга жўнардим. Елғиз ўзини юборишга эса қўрқяпман.

— У фронтга талпиняптими?

— Ҳа... нима қилишимни ҳам билмайман. Ўзини ҳамшира хаёл қиляпти.

— Ҳамширалар менга ҳам керак бўлади!— Сергей Матвеевич креслодан қўзғолиб, кабинетда у ёқдан-бу ёққа юрди.— Айтмоқчи, кутубхона ходимлари ҳам.— У Ольга Васильевна рўбарўсида тўхтаб, ташвишли оҳангда деди:— Ленинградга сизларни ўтқазишмайди, Москвада қолиш эса хуш келмайди. Уруш энди авжига чиқяпти. Ҳамма ўз ўрнини топишга шошилиши ва астойдил тер тўкиши керак.

Ольга Васильевна кабинет ўртасида ва Сергей Матвеевичнинг қаршисида жимгина, рангги оқарганча турар, чақчайган кўзларида мунг, ожизлик ва гангиш акс этарди. Сергей Матвеевич ҳам кейинги кунларда Ольга Васильевнанинг жарангдор овози қулоғидан кетмагани, ажиб кўзларининг чақнаши, чеҳраси, зўр қомати, мағрур ва бемалол юришининг бутун мафтункорлиги доимо кўз ўнгида бўлганини ўйларди.

— Мен шундай қиламанки, Ирина икковларинг ҳарбий комиссарликдан чақириқ қоғози олиб, Нижне-Михайловска юбориласизлар...

Кабинетни ҳозиргина қайнатилган қаҳва иси тугиб кетди. Ирина патнисда буғи чиқиб турган кофе идиши ва ликобли мўъжазгина чашкалар кўтариб кириб келганди.

— Йўқ-йўқ!— Сергей Матвеевич патнисда қаҳвани кўраркан, ясама хушчақчақлик билан:— Олдин шампаньское ичамиз!..— деди.

14

Бу тарих пешсаҳнасида энг даҳшатли драманинг зўр кўриниши ўйналаётган оғир кунлар эди. Тарих гоҳо соддадиллиги билан ғафлатда қоладиган инсон виждонини ҳалок бўлганларни унутмаслиги, ҳақиқат, ҳозирги ва бўлғуси авлодларнинг руҳан соғлом бўлишлари учун ўшал даҳшатли кунларга синчков-

лик ва талабчанлик билан кўз ташлаб туришга ҳали кўп марта мажбур этади. Чунки совет халқи янги ижтимоий тузум туфайли вужудга келган янги имон ва эътиқодларнинг туганмас хазиналари, тенги йўқ кучлар ва имкониятларнинг улкан қатламларига эга бўлгани учун ҳам башарият ўзининг ўтмиши ва келажигидан маҳрум бўлмади, фашизмнинг мудҳиш ва шармандали қуллигидан қутулиб қолди.

Бу пайтда эса уруш тегирмонининг даҳшатли тошлари кунма-кун айланиб, 1941 йилнинг июлини орқада қолдирмоқда эди. Қизил Армиянинг чегара жангларидаги мағлубиятидан гангиган Совет раҳбарлари анча-мунча нарсани тушуниб олган бўлсалар ҳам ҳали тагига етилиши лозим бўлган кўп нарсалар турарди. Етакчи совет сиёсатчилари ва дипломатлари янги-янги таҳлиллар ва муқоясалар қилиш билан давлатлараро муносабатларнинг хира туманида ғарбдаги йирик давлатлар ҳукуматларининг сирли умидларини гўё янгидан аниқлашар, империализм дунёсини қийнаётган зиддиятларнинг энг оғир жойларини пайқашар, жаҳон халқаро сиёсатидаги янги найрангларнинг мағзини чақишарди. Шундан бўлса керак, фашизмнинг қора булуту ёпирилиб, муқаррар миллий фожиа таҳликасида қолган давлатлар ҳукуматларининг асабий реакцияларини биринчи марта аниқ-таниқ сезишди. Франция, Чехословакия, Польша сингари давлатлар ана шундай миллий фожиани бошларидан кечириб, фашизм асоратининг азобини тортишарди. Ана шундай ваҳимада қолган буржуазия оламининг ҳукмдорлари уни қайга бошлашаркин? Фашист галаларига қарши ёлғиз ўзи олишаётган Совет Иттифоқи билан биргаликда ҳаракат қилишни исташармикин?.. Совет раҳбарлари Англия ва Америка Қўшма Штатлари раҳбарларининг СССРга нисбатан дастлабки меҳрибонликларига ҳушёр муносабатда бўлдилар. Бироқ барча қитъалардаги антифашист кучларни илҳомлантириш учун давлатларнинг Гитлерга қарши коалицияси вужудга келгани ҳақида бутун оламга жар солиш жуда муҳим нарса эканлигини тушуниб туришарди. Жар солиш... Бироқ социал системалари турлича ва куни кеча бир-бирларига ярим душман бўлган давлатларнинг ҳарбий иттифоқини тузиш осон эмасди.

Фашистларнинг халқаро вазиятни баҳолашда прус дворяни Карл фон Клаузевецнинг қарашлари негиз

бўлган ўз назарияларига суянадиган катталари бу машаққатларни билишарди албатта. Клаузевиц буржуа жамиятининг ўзига хос томонларини тушунган ҳолда келгуси издошларига шундай таълим берганди: «Халқаро муносабатлар табиатида иттифоқчилар урушга кейинроқ қўшилишларини тақозо этадиган омиллар мужассамдир. Иттифоқчилар гоҳида фақат йўқотган мувозанатларини ўнглаб олиш учунгина кўмаклашадилар».

Клаузевицнинг ана шу сўзларида унинг Гегель фалсафасига, ушбу ҳолда эса Гегель диалектик методига мойиллиги аён сезилиб туради.

Сталин Клаузевицга илгари ҳам қизиққан, унинг уруш ва сиёсатнинг ўзаро алоқаси, диалектикани ҳарбий ишнинг турли томонларига қўллаш хусусидаги қарашларига Ленин ҳам кўп марта мурожаат қилганди. Чунки Клаузевиц буржуа ҳарбий фанида биринчи бўлиб урушни ижтимоий ҳодиса сифатида талқин қила бошлаганди. Бироқ сиёсатни ва уруш назарияси ҳамда практикасига дахлдор кўп нарсаларни идеалистларча тушунишдан нарига ўтолмай қолгани учун урушни сиёсатга, ижтимоий муносабатларга боғлиқлигини кўрсатиб берса-да, унинг синфий моҳиятини очолмаганди.

Июль кунлари Сталиннинг Кунцеводаги чорбоғида Клаузевицнинг сарғиш дерматин муқовали икки тойдан иборат «Уруш ҳақида» деган асари, у билан бирга Мольтке, Людендорф, Ницше, Леер, Дельбрук, Жоминининг китоблари пайдо бўлди. Бу китобларнинг ёнида немис назариётчиларининг охириги асарларидан олинган ва ҳозирги замон уруши концепцияларидан иборат кўчирмалар ётарди. Бу кўчирмаларни Сталиннинг топшириғига кўра Бош штаб разведка бошқармасининг ходимлари тайёрлашганди. Юзаки қараганда Сталинни фронтлардаги аҳволни ҳисобга олганда биринчи даражадаги муҳим бўлмаган ва ўзига танишроқ масалалар қизиқтираётганга ўхшарди. Сталин Гитлер ҳарбий арбоблари урушнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги қонуниятларини қанчалар эътироф этишларини, мабодо эътироф этгудай бўлсалар, немис вермахтининг генераллари СССРга қарши урушни планлаштирганларида илмий тадқиқотларга қай даражада амал қилганларини, немис бош штабининг стратегик ниятлари ва Совет Иттифоқи кучи ва қудрати имкониятларини баҳолашида соф ҳарбий ва ижтимоий-

иқтисодий муаммолар уларга қанчалар чамбарчас боғлиқлигини яна ва яна аниқлашни истарди.

Энгельснинг ҳарбий санъат ҳақидаги асарларини яхши билган, Лениннинг уруш ва сиёсатга оид қарашларининг текис системасидан хабардор, ўзи ҳам кўп марта ҳарбий санъатнинг, давлатнинг иқтисодий ва сиёсий тузуми ва урушнинг характерига боғлиқлиги хусусида кўп марта қалам тебратган Сталинни қизиқтирган бу масалалар сира ҳам ўртамиёна бўлмаганлиги вақти келиб равшанлашди. Ушандай оғир, халқларнинг тақдирлари ва тарих йўллари картага қўйилган вазиятда ҳарбий ҳаракатларга раҳбарликни қўлига олган Сталин учун бош немис қўмондонлиги ва шахсан Гитлернинг ҳарбий тафаккури теранлиги ва принципларини билиб олиш кам аҳамиятга эга эмасди. Сталин Бош штаб билан биргаликда Гитлерга қарши стратегик олишувга киришганди. Сталин буржуазия ҳарбий фикрининг пири Клаузевицнинг, кейинчалик Мольтке, Людендорф томонидан чуқурлаштирилган ва уруш қонуниятларини инкор этиб, ҳарбий ҳаракатларга раҳбарликнинг негизи илм эмас, балки даҳонинг сезгиси, илҳоми эканлигини исботловчи урушга оид қарашлари немис ҳарбий доираларида қанчалар ҳукмронлигини билиб олиши зарур эди. Уруш «тасодифлар соҳаси, тасодиф билан бир қаторда... нотўғриликлар соҳасидир, — деб ёзганди Клаузевиц, — унда мавҳумият, таваккалчилик, айни пайт омад ҳам катта роль ўйнайди. Фашист генералларининг ҳарбий фикри ана шу идеалистик ақидаларга «яшин тезлигидаги уруш»нинг авантюристик ғояларидан бўлак бирортан янги нарса қўшганмикин?

Сталин Гитлернинг ҳарбий операцияларига қарашлари манбаларини топиш, уруш пайтидаги қарорларини бошқарадиган «психологик механизми»ни тушунишга уринаркан, машҳур италян Никколо Макиавеллининг таълимотини ҳам назардан четда қолдирмагани ҳам аниқ эди. Маккиавеллининг «Ҳарбий санъат ҳақида» деган рисоласи ҳам Сталиннинг Кунцеводаги чорбоғи столидан жой олган китоблар қаторида эди. Энгельс «янги даврнинг биринчи эшлашга муносиб ҳарбий қаламкаши» деб атаган Макиавеллининг бу китобида муаллиф «душманнинг саркардаси ва унинг теварагидагилар қанақалигини билиб олиш жуда ҳам муҳимдир»... ва «пайқалган ният ким-

га қарши қаратилган бўлса, ўшани ғалабага элтади», деб таълим берарди.

Сталиннинг назарий ҳақиқатларни бошланган урушнинг жонли ва даҳшатли воқеаларига татбиқ қилмоқ ноилож кўринган бунақа пайтда ўтмишдаги ҳарбий мутафаккирлар билан овора бўлиши қанчалар мақсадга мувофиқ тушганлигини келажак кўрсатди.

Ўша кунларда барча фронтлардаги жангчиларимиз қонли мудофаа жангларида немис-фашист қўшинларининг ҳужумдаги группировкаларини пароканда қилиб, янги кучларни марказлаштириш ва душмандан стратегик ташаббусни тортиб олишга имконият яратардилар. Жанговар ҳаракатлар бепоён кенгликларга ёйилган ва мисли кўрилмаган манёврлари, кескинлиги ва шиддати билан ажралиб турарди. Бироқ кучлар устунлиги агрессор томонида эди. Совет қўшинлари оғир талофотлар берган ва қаттиқ қаршилиқ кўрсатган ҳолда шарққа чекинарди. Шимоли-Ғарбий йўналишда душман Ғарбий Двина дарёсига ёриб ўтишга муваффақ бўлди, Ғарбий йўналишда қўшинларимизнинг кенг жойдаги стратегик fronti ёриб ўтилди, Жанубий-Ғарбий йўналишда эса душман Житомир томонга жадал босиб борарди.

Ана шундай оғир вазиятда кескин чоралар кўриш, қўшимча кучларни сафарбар этиш, йирик стратегик резервларни ҳаракатга солиш лозим эди.

Июлнинг биринчи ўн кунлигида Ғарбий фронтда стратегик резервлардан янги армиялар — 19, 20, 21 ва 22-армиялар жангга ташланди, уларнинг таркибиде ўттиз олтита дивизия бор эди. Жанубий фронтда тўққиз дивизия таркиби 18-армия тузилган, Шимолий-Ғарбий фронтда янгидан 11-армия вужудга келтирилганди. Тез орада Ғарбий йўналишга яна учта армия — 16, 24 ва 28-армиялар силжитилиши керак эди.

Маршал Тимошенконинг Ғарбий фронт қўмондонлигига тайинланиши ана шу оғир кунлардаги энг муҳим тадбирлардан бири эди. Бу Москвадаги кўп одамларни ажаблантирди. Чунки Тимошенко мудофаа халқ комиссари ва СССР Қуроли Кучлари Олий қўмондонлиги Ставкасининг раиси эди.

Семён Константинович Тимошенкoning ана шу вазифага тайинланганлиги ҳақидаги қарорни хотир-жам, ўзига хос чуқур ўйчанлик билан қаршилади. Бироқ ўзини дилгир ва чегара жангларида мағлубиятга учраганимизга ҳатто билвосита бўлса-да, айбдор сезар, чунки чегарада рўй берган даҳшатли воқеалар муҳофаза планини бир чеккага улоқтириб ташлаганди. Тимошенко ана шу муҳофаза планига ҳам, совет қўшинларининг оператив вазиятга сира таъсир кўрсатолмаган дастлабки қарши зарбаларига дахлдор қарорларга ҳам масъул эди... Ҳозир эса маршалга Ғарбий фронтдаги вазиятни қўлга олиш имкони берилган, вазият ҳалигача бениҳоя оғирлигини ундан бошқалар ҳам тушунишарди. Тимошенко Сталин Мудофаа халқ комиссарлигида қўққисдан пайдо бўлиб, хари-тадан Ғарбий йўналишдаги аҳвол баттарлашганини кўрганида феъли айнаб, кўзларининг қорачиғигача хиралашиб кетганини эслади. Илгарилари Сталинга ён бериб юрганларини ўйларкан, баттар гангиди, негаки Сталин шунда ҳам уни айблаган бўлса ҳам ажаб эмас. Сталин сиёсий ҳушёрлик кўрсатди (на чора, у ўзича ҳақ бўлса бордир). Ўз ишларини мустақил ба-жаришлари керак бўлган ҳарбийлар-чи?..

Жуков икковлари Бош штаб ва шахсан ўзлари немис-фашист ҳарбий группировкалари совет чегараларига олиб келинганини тегишлича баҳолашаркан, бундан душманнинг нима ниятдалигини пайқаб, уруш эшик тақиллатаётгани, Гитлер стратегик қўққисликка эришиш йўлида хиёнаткорликка ҳам бориши мумкинлигини Сталинга уқтиролмаганларини ҳозир ҳатто тушунтириш ҳам мушкул эди...

Сталин билан тез-тез ёки онда-сонда учрашиб турадиган, унга яқин ёки узоқ бўлган одамларнинг кўп-лари у билан мулоқатда бўлганларида ўртада ўтиб бўлмас қандайдир чегара турганлигини дарҳол пайқаб олишар, гўё сирлидай туюлган қандайдир остона-ни кўриб, ундан нарига ўтиб бўлмаслигини билишар, Сталиннинг одамни қимирлатмай қўядиган сеҳрли кучи, тафаккури, билими ва эътиқодининг ўзига ром этувчи сирли таъсирига ҳам тушишганди. Сталин суҳбатлаша туриб, маълум жойга келганда лўнда таъбирлари, қатъий ишончи, гоҳида ўткир ва заҳарханда танбеҳлари билан суҳбатдошларини лол этиб, уларни

Ўзи баён этаётган ва уқдираётган нарсаларни акс этирадиган бамисоли бир кўзгуга айлантирарди қўярди. Ўз ишларини чуқур биладиган, билим ва хулосаларига қаттиқ ишонадиган баъзи бир одамлар Сталин кабинетига киришганида кўпинча довдираб қолишгандай бўлишар, ҳамма нарсага, айниқса катта сиёсат масалаларига Сталиннинг кўзи билан ва у тасаввур қилгандай қарай бошлашар, унинг айтганларини кўпинча бажонидил, онда-сондагина ноилож ўз фикрларидай қабул қилишарди. Одамларнинг бундай кўйга тушиб қолишлари ажойиб, психологик моҳият жиҳатидан ғалати ҳолат эди.

Бироқ уруш бошланиб қолди. Мудофаа халқ комиссари ва Бош штаб бошлиғи Сталин ишонган нарсаси чипакка чиққанидан жуда изтироб чекаётганлигини кўришганди. Сталин гўё дипломатик манёврлар ва Германия билан Шартнома аҳдига амал қилган ҳолда агрессияга йўл қўймайман, ўз ҳукуматидан яширинча ҳарбий тўқнашув қилмоқчи бўлган генералларга Қизил Армия йўл бермайди, деб ўйлаганди.

Маршал Тимошенко ўзини Сталиннинг урушдан олдинги ниятлари чипакка чиқишида дахлдор санарди. Шунинг учун ҳам Москвадан жўнаб кетаркан, вужудида кучли, қаттиқ ташналикка ўхшаш туйғу ҳукмрон, у ҳам бўлса, Ғарбий фронтдаги ишларни тезроқ ўнглашдан иборат эди. Назарида энди бутун эътиборини битта йўналишга қаратса, шубҳасиз энг тўғри ва қутқарувчи қарорга келадигандай, резервдаги армиялар ҳам ҳаракатга келса, фронт чизиги стабиллашиб, душманга қарши зарбалар бериш имкони туғиладигандай кўринарди.

Мудофаа халқ комиссари билан бирга Ғарбий фронт штабига генерал-майор Белокосков (вазифаси — генерал-адъютант) ва Бош штаб оператив бошқармасининг ходими полковник Гречко боришарди. Улар халқ комиссарининг Ли-I самолётида кетишарди. Салон кенгмўл эди. Маршал думалоқ стол ёнидаги жилдли креслога ботиброқ ўтирган кўйи янги газеталарни кўздан кечирарди. Ёнгинадаги камбар диванчада генерал-майор Белокосков билан полковник Гречко нималарнидир оҳиста гаплашиб ўтришарди. Улар учувчи кабинасига яқинроқ жойдаги юмалоқ ойналарга қапишганча самолётни қўриқлаб тўртта қирувчи учиб бораётган осмонни кузатишарди.

Маршал газетани столга қўйди-да, юрагини эз-ётган хаёлларга берилди. Четдан қараганда Семён Константинович сочи устарада олинган катта бошини қўлига қўйганича кўзларини сал юмиб мудраётганга ўхшарди. Бироқ унинг кўзига уйқу келмасди. Хаёллари фронт штабида ва армияларнинг команда пунктларида эди. Ҳозир нималар бўлаётганини зўр бериб кўз олдига келтиришга уринарди. Илгарилари тасаввурни кучи билан жанглар ва машқлар қизиган пайтда оператив вазифаларни ҳал қилишда оддий усулларни, душман ниятларини пайқаш йўлларини топар, резервларни оқилона манёвр қилдириш, вазиятдаги ўзгаришларни ўз вақтида алоҳида сезги билан илғаб оларди. Ҳа, маршал Тимошенко фақат ҳарбий билимдонлиги билангина эмас, балки табиий истеъдоди билан ҳам жанговар коллизиялар гирдобиди ва оператив вазият ўзгариб турганида ҳам дил кўзи билан ҳар бир фурсат учун жуда муҳим бўлган жиҳатларни кўра оларди. Жанговар ҳаракатлар майдонининг ўзи ҳам одатда маршалнинг кўз ўнгида бор кўлами, тарқоқ шаҳарлари, қишлоқлари ва дарёлари, ўрмонлари ва далалари, йўллари, тепалик ва жарликлари билан намён бўларди. Тимошенко нарсаларни ана шундай кўламда кўз олдига келтира олиш қобилиятига эга бўлгани учун гўё олдида рельефли харита ёйрилиб турганга ўхшар, шу сабабдан у айни пайтда бўртма харитадаги армиялар, корпуслар, дивизияларни яққол кўрар, уларнинг бақувват ёки заифлигини, жамулжамлиги ёки парокандалигини, манёврларга шайлиги, қурол-аслаҳа, техника билан қанчалар таъминланганлигини билиб олишга уринарди...

Тимошенко илгари худди шунақа қиларди. Уруш бошланиб, воқеалар муҳофаза планидагига тескари ва жадал ривожланиб, агрессия бошланган тақдирда душманга қақшатқич қарши зарба бериши керак бўлган армияларимиз турган жойларнинг афзаллиги энди аҳамиятини йўқотгани сабабли маршал дил кўзи панд бера бошлаганини сездди. Душман тинимсиз ҳужум қилиб, совет қўшинларининг аҳволи тез-тез ўзгариб тургани туфайли ҳаммасини бирдан фикран қамраб олишнинг иложи бўлмас, шу ваздан рўй бераётган воқеаларни изчил тасаввур қилолмас, илгаригидай ҳар бирини яққол кўролмас, уларни бамисоли туман босгандай туюларди.

Вазият қанақалиги кўрсатилган, тинимсиз аниқлик киритиб туриладиган харитагина маршалга бир қарорга келишда ва талай ваҳимали саволларга жавоблар топишда кўмаклашарди. Ҳозир Семён Константинович ўз тасаввурида Белоруссиянинг таниш кенгликларини ва унга туташ Россиянинг ғарбий қисмини оператив харита билан бирлаштиришга уринарди. Ана шу харитага Москвадан жўнаб кетишлари арафасида полковник Гречко фронтдан олинган сўнги маълумотларни киритганди. Шунга қарамай, маршал фронт чизиги тинимсиз ўзгариб тургани учун мудофаадаги армияларимизнинг жанговар тартиблари чизигини сира кўз олдига келтиролмасди. Улар шу кунларда маршалга ҳаво айнагандаги булутлар чизигидай туюларди.

— Қани, харитага яна бир қарайлик-чи, — деди маршал ҳорғин қиёфада генерал Белокосков билан полковник Гречкога.

Гречко зич тахланган харитани келтирди-да, худди уни таркибий қисмларга ажратаётгандай бир-бир ёя бошлади. Вазият қанақалиги кўрсатилган ва яхшилаб тахланган харита ўзини аста-секин намоён этадиган мана шунақа пайтда Семён Константинович доимо қандайдир оний тантанаворликни илғаб оларди. У харитада вазият аниқ акс эттириб борилишини, ундаги барча чизиқлар ва ёзувлар бопта ва чиройли чиқишини ёқтирарди. Маршал ўрни келиб қолганда: «Менга харитани қандай тутаётганингни кўрсат, кейин қандай командирлигингни айтиб бераман», — деб ҳам қўярди. Кейин хаританинг аҳволи, унинг ташқи кўриниши кўп жиҳатдан командир тафаккурининг аниқлиги ва равшанлигини кўрсатади деб тушунтирарди.

Полковник Гречко маҳораба ҳолати, ҳаракатлар ва қўмондонликнинг ниятларини харитага туширганида илғаб, мушкул нимадир, эҳтимол чизиқ ва штрихларнинг уйғунлиги, найзали чизиқларни йўғонроқ чиқариши — зарбалар ва қарши зарбаларнинг йўналишларини кўрсатувчи, шартли туюлса-да, чуқур маъноли чизиқларнинг учларини ўткир қилиб, ёйibroқ ташлаши билан фронтнинг у ёки бу участкасидаги жанговар вазиятга қандайдир даражада кескинлик бағишлашни ва унинг қўли теккан харитага бамисоли жон киритиб юборишини халқ комиссари биларди. Бош штаб оператив бошқармасининг бошлиғи полков-

ник Гречконинг ўзига энг асосий нарсани — вазиятнинг қўшма оператив харитасида кундалик аҳволни кўрсатиб боришни топширишига шунинг ўзи сабабчи бўлса ҳам ажаб эмасди.

Қани энди ана шу харита билан ҳар куни, гоҳида суткасида икки марта Сталинга ахборот бергани қатнашнинг ҳожати бўлмаса!.. Маршал Тимошенко буни тан олишга қанчалар қийналса ҳам хаританинг тиниқ ва аниқлигига гоҳида пича ғаши келиб ҳам қўярди. Нега деганда, Сталин харитага қарарди-ю, ҳеч қандай тушунтиришларга деярли эҳтиёж сезмас, халқ комиссари қанақа қарорга келганини эшитишдан олдин кўпинча жаҳлига эрк берарди. Семён Константиновичнинг бундай дақиқаларда бўлари бўларди.

Мана, хаританинг ўртаси думалоқ столга тушиб, бир чеккасини генерал Белокосков, нариги чеккасини полковник Гречко ушлаб туришар, ундаги қизил ва кўк чизиқлар кўзга яққол ташланарди... Унга туширилган нарсалар — Минскнинг ғарброғидаги кўк чизиқли душман ҳалқасида жанг қилаётган дивизияларимизнинг қизил чизиқ билан ўралган тахминий марралари, генерал Филатовнинг Берёзинадаги мудофаа жангларида қон қақшаётган 13-армияси, 3 ва 10-армияларнинг қуршовдан чиқаётган ҳамда 13-армияга келиб қўшилаётган қисмлари — буларнинг бари одамни гангитиб, дилгир қиларди. Бунда душман ҳақидаги қандайдир муҳим бир нарсани назардан қолиб кетаётгандай туюларди. Душман ҳозирча шарпадай туюлса ҳам осмондаги беҳисоб самолётлари билан гангитар, зарбдор группировкалари билан бепоён кенгликларни тўлдириб ташлайдигандай ва танк колонналарини кенг майдонларга тўппа-тўғри йўналтира оладигандай туюларди.

Ана шу оператив харитага жамулжам белгиларнинг аксариятини майдалаб, мағзини чақиб бўлмас, шунинг учун ҳам маршал ҳавотирга тушиб, кўнглидаги шубҳалари кучаярди.

Маршал харитадан четланиб, хўрсиниғини ичига ютди-да, йиғиштириб қўя қолинглар, дегандай қўл силтади.

Полковник Гречко харитани одатдагидай тахларкан, қўл ҳаракатлари тобора секинларди. Тимошенко бунга эътибор берди-да, полковникка саволчан қаради. Шунда полковникнинг чақноқ кўзларида қандайдир безовталиқ сездиди.

— Мендан бирор нима сўрамоқчимисиз, ўртоқ полковник?

Ёноқларига қон тепган полковник ҳаяжон яширин кўзларини маршалнинг талабчан ва ўткир нигоҳидан узмаган кўйи хижолатомуз жавоб қилди:

— Жонингизга тегмасмиканман, деб қўрқаман, ўртоқ халқ комиссари...

— Фронтга талпинаяпсизми?

— Худди шундай, ўртоқ маршал.

— Бош штабга яқинда келдингиз-ку.

— Шунинг учун ҳам мени бошқа одам билан алмаштириш қийин бўлмайди.

— Жуков нима деркин?

— Билмадим, ўртоқ маршал... Академиядан кейин уруш кетаётганини ҳисобга олиб, ҳаракатдаги армияга боришни жуда ҳам истаяпман.

Тимошенко эшитган нарсалари ҳақида мулоҳаза юритаркан, интиқ қотиб турган полковникка ғамгин тикиларди. Семён Константиновичнинг ўзи ҳам кекса эмас, эндигина қирқ олтига борганди. Бироқ ўздан ёшроқларга яхши ҳавас қилар, уларга ўхшаб ҳарбий фанни чуқурроқ эгалламаганидан ичида эзилиб кетарди. Манави полковник Гречко ёш, қобилиятли эканлиги жанговар ва хизмат практикаси синовидан ўтган, иккита ҳарбий академияни — Фрунзе номидаги ва Бош штаб академияларини тугатганди. Маршал ва мудофаа халқ комиссари бўлган, ўзи эса учта уруш оловларидан ўтган, командирликнинг улкан практикасига эга бўлса ҳам назарий тайёргарликни фақат олий академик курслар доирасида олган ва билимларини тинимсиз ўз устида ишлаб ошира борарди.

— Яхши, — деди ниҳоят халқ комиссари. — Ҳаракатдаги армияга борасиз... Мен Жуков билан гаплашаман.

— Ишончингиз учун ташаккур, ўртоқ маршал!..

Ғарбий фронт штаби сурилиб борган Смоленск яқинидаги Гнездовода янги қўмондоннинг келишини кутиб туришарди. Чорбоғли посёлкага киришлари биланоқ кўпни кўрган маршал бунини дарҳол пайқади. Соқчилар сергак туришар, Қрасний борга бурилишдаги шлагбаум ёнидаги навбатчи командир эпчил ҳаракат қилар, кўчалар ажабланадиган даражада кимсасиз, уйлар оралигида гоҳо кўриниб қолишадиган штаб ходимлари ҳам ўта ишчан кўринишар, алоқа линия-

лари устига ташланган кўкатлар ҳам яп-янги эди.

Учта машинадан иборат карвон Красний бор ора-лаб асфальт йўлдан собиқ Белоруссия ҳарбий округи-нинг дам олиш уйига қараб борар, Ғарбий фронт раҳ-барлари ўша ерда туришарди. Олдинда соқчилар туш-ган эмка кетар, ўртадаги лимузин — узун вазмин ЗИСда маршал Тимошенко, генерал-майор Белокосков ва полковник Гречко ўтиришар, кейиндаги автомобиль эса соқчилар группасининг бошлиғи, халқ комиссари адъютанти ва унга тегишли бумларни элтарди. Олдин-да тўсиқ кўринди. Иккита соқчи дарвозани чаққон очишди-да, кесакига тиралганларича честь беришди.

Дарвозадан нарёқ гулларга бурканган бўлиб фақат дарахтларга илинган ва икки қаватли ёғоч уйнинг паст болохонасини чулғаб олган алоқа симлари, сиренлар оралиғи ва қарағайлар тагидаги қазилган жойларгина уруш кетаётганини эслатиб турарди. Қазилган чуқур-ларнинг баъзилари ходалар билан ёпилиб, сезилмас-лиги учун устидан эскироқ чим ташлаб, яқинда сув сепиб қўйилганди.

Олдиндаги машина гулпушта олдида кескин бурил-ди-да, карвоннинг кетига тушиб олди. Маршал Тимо-шенконинг машинаси юришини секинлатиб, чеккада-ги «уйча ёнидан ўтгач, болохонали уйга яқинлашди. Семён Константинович шу пайтда армия генерали Павловни кўриб қолди. У деразалари ланг очиқ, арча шохлари орасидан тушаётган қуёш нурлари ёритган уйчада эди. Машина дераза ёнидан ўтиб бораркан, маршал Павловнинг бениҳоя ўзгариб кетган, маҳкум-лик нуқси урган заҳил башарасини кўришга улгурди. У ҳозир ниҳоятда баджаҳл, ич-ичига ботиб кетган кўз-лари хира тортиб, қонталаш бўлиб кетгандай туюлар-ди. Павлов деразадан буриларкан, чайқалиб кетди. Шунда Семён Константиновичга генерал мастга ўх-шаб кўринди. Маршал ҳарбий бошлиқнинг тақдири ҳеч қачон ҳарбий мартаба чўққисига кўтарилган пайти-дагидай хатарли бўлмаслигини маъюсланиб кўнгли-дан ўтказди. Павловнинг Москвадан бунчалар тез қайтганига ҳам ҳайрон бўлди. Павлов Москвада Ста-лин ва халқ комиссарининг қабулига киролмаган, ҳо-зирча бекор эди. У қуршовдан чиқаётган группалар-дан танк корпуси тузишдек топшириқ олган бўлса ҳам ҳозир буни ўринлатиши амримаҳол эди...

Икки қаватли уйнинг ташқари эшигидан яқинла-

шаётган машина истиқболига маршал Ворошилов билан маршал Шапошников бамайлихотир чиқиб келишди. Улардан олдинда рапорт бергани генерал-лейтенант Маландин шошилиб келар, чунки қўмондан — генерал Еременко бу пайтда Борисов бўсағасида эди. Ҳаммалари ялт-юлт чўткаланган хром этикда, сал ғижим дала формасида эдилар. Юзлари қорайиб, сўниққан, қизарган кўзларидан жисмонан ва руҳан толиққанлари сезилиб турарди. Семён Константинович буни кўрганида ўзини ҳам қандайдир айбли санаб машинадан тушиди-да, тасалли бергандай қуруқроқ илжайди. Ахборот беришга тушган Маландинни қўл силтаб тўхта-таркан, шу билан учрашувнинг расмийлигига чек қўйиб, ҳамма билан дўстона сўраша бошлади.

— Хуш келибсиз, халқ комиссари, — деди Ворошилов қошларини чимириб, — безовта боқаркан, хир-қираганроқ овозда.

Маршал Шапошников халқ комиссари билан хурсандалигини босиброқ сўрашди. Унинг юзи хийёл ёришгани учун шишинқираган кўз таглари янада аниқроқ билиниб, ажинлари чуқурлашди. Борис Михайловичнинг ё тоби қочган, ё руҳан қаттиқ толиққан кўри-нарди.

Ҳаммалари ғижирлаётган пиллапоядан иккинчи қаватга кўтарилиб, наридан-бери тамадди қилишди-да, чойдан ичиб, генерал Маландин кейинги ҳолат акс эттирилган оператив харита ёйилган стол ёнига ўтиришди. Герман Капитонович юксак штаб маданиятига эга профессионал оператив ходимлардан эди. У яқиндагина Бош штабдаги оператив бошқармага бошчилик қиларди. Маландин ўзининг илгариги ташвишларини унутиб, Ғарбий фронтдаги аянчли машаққатларни чуқур билиб олгани учун ҳозир нимаси биландир оғир касал ёнидан чиқиб, ташвишли ҳолда беморнинг аҳволи бўйича маслаҳатга йиғилган ҳамкасабаларини огоҳ этаётган врачга ўхшаб кетарди. Унинг зиёлиларга хос чувак юзи сарғайган, киртайиб ва қизариб кетган кўзлари тунларни уйқусиз ва ташвишли ўтказганини кўрсатиб турарди. Шундай бўлса ҳам Маландин ҳаяжон ва изтробда эканлиги сезилса-да, овози анча бемалол чиқарди. Юксак билимли бу генерал ўзига хос аниқлик, лўндалик ва изчиллик билан вазият ҳақида ўзига маълум нарсалар, фронт йўналишида ҳаракат қилаётган душманнинг кучи ва ниятлари, мудофаадаги ва қуршовдан чиқаётган қў-

шинларимиз, таъминот базалари, жанговар ҳаракатлар районларига суриб келинаётган резервлар, фронтнинг муҳофаза қилинмаётган қанотлари ҳақида гапирди. У штаб, жанговар операцияларни планлаштириш, буйруқлар ва фармойишларни қўшинларга етказиш ва уларнинг ҳаракатларини таъминлашдаги қусурлар ҳақида ҳам тўхталди.

Маршаллар штаб бошлиғининг ахборотини эшитиб бўлиб, уни муҳокама қилишга тушганларида, Смоленск томонда зенит қуролларининг гумбур-гумбури эшитилди. Уртадаги масофа олис бўлгани учун тўпларнинг овози бўғиқ эшитилар, снарядларнинг ёрилиши ва авиамоторларнинг гувуллаши эса бутунлай сезилмасди. Бироқ шу заҳотининг ўзида бомбаларнинг кетма-кет гумбурлаши янграб, бундан пол зириллаб, харитадаги қиррасиз қизил қалам аста юмалади.

Одам урушни бошига тушгандагина анча чуқур ҳис этади. Бошқа одамлардан эшитган ва ахборотлардан олган «нозик маълумотлари» бўлаётган нарсаларни баҳолашга тўла ёрдам беролмайди. Шундай бўлса ҳам маршал Тимошенко армия генерали Павлов билан қизиқсиниб суҳбатлашди. Павлов халқ комиссари Красний борга келганидан кейин кўп ўтмай унинг қабулида бўлганди.

Павлов Тимошенко жойлашган хонага киргач, қонда билан шикаста овозда ўзини танитди, сўнгра истиқболига ўрнидан турган маршал билан сўрашгани стол томон шахдам юрди. Энди Тимошенко қаршисида турган Павлов бундан бир неча соат олдин кўз қири тушиб қолган Павловга сира ҳам ўхшамасди. Унинг соқоли яхшилаб олинган, атир сепилган, кўриниши бардам, қадди ҳам тик эди. Ёқасининг ичкари томондан тикилган оқ ёқаси ҳам бир текисда. Фақат қарашларигина илгаригидай нохуш, довдираб қолгани ва қандайдир норозиликни ифодалаб турарди.

Улар оғир суҳбатни нимадан бошлашларини билмай, бир-бирларига рўбарўма рўбарў ўтиришди.

— Москвада Ғарбий фронтга тайинланганингизни эшитишим биланоқ фронт штабига қайтишга шошилдим,— Павлов ўлганининг кунидан тишининг оқиғи кўрсатган кўйи биринчи бўлиб гап бошлади.— Эҳтимол, шу ерда ишончлироқ ахборот беришни эпларман....

— Ахбороти нимаси?.. Аҳволни яхшилаш керак.— Тимошенко оғир ўйлардан эзилиб хўрсинди-да, кўзи-

ни Павловдан олиб, деразага қаради.—Бўлган ишларга одамнинг ишонгиси келмайди...

— Хўжайин мени койияптими?— алам билан сўради Павлов Сталинни кўзда тутиб.

— Койиш ҳам гап эканми?!— Маршал заҳархандали илжайди.— Фақат сизни эмас. Ҳаммамизни койияпти.

— Халқ комиссарини фронтга қўмондон қилиб юборгандан кейин бу ёғи равшан.— Павлов тиззасининг кўзига аламли уриб қўйди.— Ё рапорт ёзсаммикин?

— Нима ҳақда?

— Менинг ўрнимда Суворов бўлганида ҳам ҳеч нима қилолмаслигини тушунтирсам девдим.

— Эҳтимол,— кесатди Тимошенко ачитиб.— Суворов танк нима, самолёт нималигини мутлақо билмаган.

— Хўп, уларни билганимдан нима фойда?— Павлов қўлини кўксига қўйди.— Фақат битта механизациялаштирилган корпусгина моддий қисмлар билан таъминланганди холос! Авиация-чи? Самолётларнинг фақат ўттиз проценти янги конструкцияда, учувчиларимиз уларни ҳайдашни ҳали ўрганиб ҳам олишмаган.

— Тинчланинг, тинчланинг, Дмитрий Григорьевич,— Тимошенконинг қовоғи солинди.— Буларнинг ҳаммаси бизга маълум. Одамларнинг ўқитилмагани ҳам, асосий алоқа воситалари камлиги ва ҳарбий ҳаракатлар майдонида инженерлик маъносидаги тайёргарлик етишмаслигини ҳам билардик. Яна бошқа нарсалар ҳам маълум эди!.. Бироқ кўп талофатлар кўрилди, дивизиялар, авиация ва территорияда кўп нарсдан айрилдик!..

— Уша Брест-Барановичи йўналишида немислар бизнинг етти дивизиямизга қарши ўн бешта дивизия ташлаганларидан кейин қандай чидаш бериш мумкин?! Шу қаторда бешта танк дивизияси ҳам бор!

— Келинг, ҳозир арифметика билан шуғулланмайлик.— Тимошенконинг овози жиддийлашди.— Нимаки десангиз ҳам чегара жанглирида ютқиздингиз. Қўмондон сифатида ҳам ўзингизни кўрсатолмадингиз.

— Энди бу ёғи нима бўлади?— Павлов ўрнидан турди.

— Ўтиринг,— хотиржамлик билан буюрди маршал. Павлов ўтиргандан кейин халқ комиссарининг овози

мулойим чиқа бошлади.— Балки сизга Жанубий-Ғарбий фронтда қулайроқ бўлар?..

Шу пайт хонага нимадандир ҳаяжонланган Маландин ошиқич кириб келди.

— Уртоқ халқ комиссари, бечақириқ кириб келганим учун узр... Оғир воқеа юз берди.

— Нима гап?

— Могилёв яқинида жангчиларимиз йигирманчи армиянинг штаб бошлиғини тасодифан отиб қўйишибди...

— Ростданми?! Генерал Корнеевни-я?!— Маршал Тимошенко Маландинга гўё бунда у шахсан айбдордай ўқрайди. Қанақасига отиб қўйишди?

— Дарё кўпригида одамлар тиқилиб қолибди. Корнеев етиб келиб, тартиб ўрната бошлабди,— деди Маландин бўшашиб.— Кимдир шунда Маландинни бизнинг формамазни кийиб олган қўпоровчи деб мишмиш тарқатибди.

— Бу миш-мишни қўпоровчиларнинг ўзлари тарқатишган, тахмин қилди Павлов ғазаби қайнаб.— Уларнинг ўзлари отиб ташлашган бўлса ҳам ажаб эмас! Бу биринчи ҳодиса эмас, таниш жиноят.

— Бўлиши мумкин,— Маландин унинг гапига қўшилди.

Тимошенко қошларини чимириб жим турди-да, кейин армия генерали Павловга мурожаат қилди:

— Гап шундай, Дмитрий Григорьевич, ҳозирча сизга иш шу... Йигирманчи армияга бориб, нималар бўлаётганини кўринг, генерал Курочкинга ишларни йўлга солишда қарашинг. Корнеевнинг ҳалокати тафсилотини ёзма равишда хабар қилинг...— Маршал жим қолиб, қандайдир оғир гапни айтолмай Павловга тикилиб тураверди. Эҳтимол, Сталин кеча Павлов билан кизиққани яхшиликдан дарак бермаслигини ўйлагандир. Тимошенко шундан кейин яна гап бошлади:— Ушангача бу ёғи ҳам бир гап бўлиб қолар. Менимча, сизнинг чиндан ҳам Жануби-Ғарбий фронтга меҳкорпусга қўмондон бўлиб боришингизга тўғри келади...

Маршал Тимошенко фронтга келиши билан кўламли бирор нарса қилишга шошилмади. У стратегик резервдаги кучларнинг анчагина қисми белгиланган марраларга эндигина олиб келинаётганини билгани учун янги қўшилмалардан қандай қилиб дурустроқ фойдаланиш бсрасида чамалагудек тадбири йўқ эди. Фронт

қўмондони сифатида ҳозирча бирор масалада оператив ҳолда «ҳа» ёки «йўқ» дейишни ҳам лозим топмасди. Чунки уруш зиддият қонуни алоҳида кучга эгалигини, хулоса ва қарорларда ҳақиқий аҳволдан келиб чиқилмаса кети ёмон бўлишини биларди. Ҳарбий стратегияга хос жиҳатлар бундай пайтда тегишли қонуниятлар бўйича ривожланиб, ўша қонуниятларнинг ўзини сира кутилмаган ва ғалати нарсаларга айлан-тириб қўярди. Мана шу нарсалар таҳдиди саркардани эзар, душманнинг сохта, чалғитувчи ва энг муҳими олий ниятига эришишига қаратилган ҳаракатларини пайқаб олиш учун унга доимо ҳушёрлик билан қараш-га мажбур этарди.

Маршал Тимошенко Москвада эканлигидаёқ Ғарбий фронтдаги вазият жуда оғирлигини, Витебск йўналишидаги аҳвол эса ундан ҳам баттарлигини биларди.

Витебск йўналишини генерал-лейтенант Ершаковнинг 22-армияси муҳофаза қилиб турарди. Бу армия Урал томондан келиб, авиация мададида Дисна ва Витебск районида Готнинг учинчи танк группасига қарши ҳужум қилган ва душманга катта талофат етказиб, тўхтатиб қўйганди. Ҳозир эса армиянинг мудофаа марраси нақ икки юз километрга — Витебскдан Себеж истеҳкомли районигача чўзилиб кетган, унга қарши эса душманнинг жуда катта кучи — фон Бушнинг 16-армиясининг иккита армия корпуси ва Готнинг қарши ҳужумлардан ўзини ўнглаб олган учинчи танк группаси ташланарди. Бунинг устига 9-немис армиясининг иккита дивизияси ўнг қанотдан таҳдид қиларди.

Олий Бош қўмондонлик Ставкаси немислар 22-армиянинг марказига ҳужум қилиб, уни сиқиб қўйиш, асосий кучлари билан эса Ғарбий фронтнинг иккала қаноти билан ичкари томонига ўтиб олиш учун қарши зарба беришларини тушунарди. Амалда шундай бўла бошлагандан кейин Ставка генерал-лейтенантнинг 19-армиясини Витебск йўналишига ташлади.

Коневнинг қисмлари жанговар ҳаракатлар райони-га ўз вақтида етиб боришга улгуролмаётгани эндилик-да маълум бўлгандан кейин, маршал Тимошенко немис генералларининг ниятларини барбод қилиш ёки душман қўшинларининг ҳаракатларини лоақал секин-латиш учун чоралар кўриши лозим эди. У бирор қа-

роғга келиш учун генераллардан Ершаков, Курочкин ва Ташутин армияларининг команда пунктларида бўлиш тараддудида эди. Бироқ Будённый билан Мехлис келиб қолишгани учун фронт ҳарбий кенгашини ўтказиш зарурати туғилиб, бу ишни кейинга қолдирди.

Генерал-лейтенант Маландин деворга илинган улкан харитада ингичка таёқчасини юргузганича Олий Бош қўмондонлик Ставкасининг сўнгги буйруғини баён қиларди. Буйруқда Ғарбий фронтдан Берёзина билан Днепр дарёлари оралиғида душманни тор-мор келтириш, уни шимол билан шарқ томонга ёриб ўтишига йўл қўймаслик, Днепр бўйлаб мудофаа чизиги вужудга келтириш ва унда шарқ томондан келтирилаётган стратегик резервлар жанговар ҳолатда ёйилишларини таъминлаш талаб этиларди.

Ҳамма Маландиннинг сўзларини диққат билан тинглаб, харитадан кўз узмай ўтирарди. Мехлис бўлса дам маршал Тимошенкога, дам унинг генерал-адъютанти Белокосковга ташвишли ҳолда қараб-қараб ҳам қўярди. Хотиржамлик нималигини билмайдиган биринчи ранг армия комиссарини нимадир қаттиқ бевозта қиларди. У кўпинча қаттиққўл, мурасасиз ва кескин бўларди. Мабодо унга битта-яримтанинг ишлари ёки ҳатто гаплари ёқиб қолса ҳам ўшани дарҳол кўкларга кўтарар, мабодо ўзининг қўл остида бўлса мартабасини ҳам ошириб қўярди. Мабодо бирорта одам кўнглига ўтиришмаса, қолаверса, бирор хатога йўл қўйса ёки худо кўрсатмасину қўлга тушгудай бўлса борми, унга сира ҳам раҳм-шафқат қилмасди. Сталинга Мехлиснинг серғайратлиги ва тадбиркорлиги ёқишини билганлар ундан ҳайиқишар, баъзиларни эса бу армия комиссарининг бераҳмлиги гангитарди.

Маландин ахборот бериб бўлгандан кейин, Мехлис дарҳол Тимошенкога мурожаат қилди:

— Ўртоқ маршал, мен Иосиф Виссарионовичдан кўрсатма олганман... Ҳарбий кенгашга Ғарбий фронтдаги қўшинларни жиловини қўлдан чиқариб юборишда айбли бўлган командирлар составини аниқлаш топширилган... Гап раҳбарлар ва қўшилмалар командирлари ҳақида боряпти...

— Ҳозир бу билан шуғулланишга тайёр эмасман, — деди Тимошенко оғир жимликдан кейин қуруққина қилиб. — Мен армияларнинг команда пунктларида бўлишим керак. Дарвоқе, ўзингиз ҳам...

— Ўртоқ Сталинга қандай ахборот беришимни буюрасиз?— сўради Мехлис атайин хотиржамлик билан. Унинг ана шу хотиржамлигида пинҳоний газаб йўқ эмасди.

— Хоҳлаганингиздай ахборот бераверинг,— жавоб қайтарди Тимошенко кутилмаганда бамайлихотир.— Ўзингиз кўрсатма олгандан кейин ўзингиз ахборот бераверасиз.

— На чора... Масъулиятдан ҳеч қачон бўйин товламайман!— Мехлиснинг овози совуқроқ чиққани учун унинг халқ комиссари билан муомилада ҳаддидан ошаётганлиги сезилиб турарди. Бунинг устига қизишганини боягидай яширган ҳолда гапида давом этди:— Шундай бўлса ҳам сизга эслатиб қўйишим керакки...

Тимошенко қўл силкиб, унинг гапини тўхтатди. Маршалнинг тунд башараси пирпираётганидан ҳозир гап қаттиқ бўладигандай туюларди. Бироқ маршал бу билан ўзининг Мехлистан устунлигини таъкидлаётгандай осойишта давом этди:

— Дарвоқе, ўртоқ биринчи ранг армия комиссари, биз ҳам бу ерга партия томонидан кўнгилхушликка юборилмаганмиз, ҳар бир қадамимиз учун партия олдида жавобгармиз.

— Ҳа, албатта, ўртоқ маршал.— Мехлис афтани аламли буриштирди.— Мен ўзи...

Тимошенко яна гапни бўлди:

— Агар Ҳарбий кенгашнинг бошқа аъзоларига қараганда партия олдида кўпроқ масъул эканлигингизни яна сабабли ва бесабаб пеш қилаверсангиз сиз билан тотувлигимиз қийинроқ бўлади.

— Ўртоқ маршал, ким тортишяпти ўзи?! Сиз Мудофаа халқ комиссари сифатида бу ҳақдаги қарорни тасдиқламагунингизча прокурор генераллардан бирортасини ҳам қамоққа олишга санкция бермаслигини эслатиб қўймоқчийдим холос... Ахир, ҳаммаси ўзингизга боғлиқ-ку...

Тимошенко Мехлисга бақрайиб қолганидан саросимага тушганга ўхшарди. У анча жим турганидан кейин сўради:

— Масала шунақасига қўйиляптими ҳали?..

— Ҳа... Армия генерали Павлов Москвага чақирилган ва суд олдида жавоб беради.— Мехлис негадир қўл соатига қаради.— Уни қамоққа олиш ҳақидаги қарорни тасдиқламовдингизми?!

Ўртага яна жимлик чўкиб, пастдаги, биринчи қаватдаги алоқа узели аппаратларнинг «тиқ-тиқ»и эшитила бошлади.

— Павлов Москвадан қайтиб келган,— деди Тимошенко маъюс қиёфада.

— Қайтиб келган дейсизми?!— Мехлис сергакланди.— Ҳозир қаерда ўзи?

— Уни йигирманчи армияга юбордим...

Пастдан яна аппаратларнинг тақиллаши эшитила бошлади.

16

Оқшом дим ва фронтдаги кўп тунлар сингари сирли ҳамда хавотирли эди. Қоп-қора ўрмондаги дарахтларнинг зич шохлари орасидан мўралаётган юксак юлдузлар тагидан немисларнинг бомбардимончи самолётлари ўтгани ўтган, уларнинг жонга тегувчи гувиллаши тинмасди. Осмондаги кўзга кўринмас, оғир юкли самолётлар йўналган кун чиқар томондан гоҳогоҳ кучли, бироқ ўртадаги масофа тинкасини қуритган садолар қулоққа чалинар, ғарбда, Друть ортида эса бизнинг тўпларимиз олисда ёғилаётган бомбалар ҳақини олаётгандай душманни безовта қилиб турарди.

Фронтдаги уйқу сергак бўлади. Жангчилар чайларда, генерал Чумаков группаси ихтиёридаги бир неча автомашинанинг кабина ва кузовларида ётишар, кўпчилик тўппа-тўғри кўкат усти, ёнғоқзорларда чўзилишганди. Фёдор Ксенофонович Чумаковнинг кечадан бери осколка теккан жағ мускуллари оғриб қолгани учун у палаткадаги арча шох-шаббалари устига ташланган брезентда ётар, ёмғир ёғиб қолишидан хавфсирарди. Унга жароҳати ҳамон тинчлик бермас, стрептоцид қалин сепилган бўлса ҳам, яллиғланган жойи секин битар, пастки жағи эса қийнарди. Шу вадан Фёдор Ксенофонович фақат қоқ нонни ивитиб ер, ёвғон шўрва ичарди. Биров билан гаплашганида эса дам деярли эшитмайдиган чап қулоғи, дам чаккасининг пастроғи лўқиллаб, зирқ-зирқ қиларди. Гоҳида жағ бўғини бирдан тортишиб гапиролмай ҳам қоларди. Шунга қарамай, Чумаков бировга сир бой бермасди.

Чумаков мудроқ таъсирида аъзойи бадани бўшашиб ётаркан, гоҳида соқчиларнинг ҳайқирикларини, кимдир этиги билан ердаги навдаларни босиб юргани-

ни, муҳофазачилар маррасидан наридаги яккам-дуккам ўқ овозларини эшитарди. Қуршовда эканликларидан бўлиб турганидай ҳозир автоматлар бирдан тариллаб қоладигандай туюларди. Ушанда душман қаерда-ю, қанчалигини ҳам билмаган ҳолда ирғиб туриб, қуролларга ёпишишга тўғри келганди.

Табиатан дилгир Фёдор Ксенофонович оғир хаёллардан базўр қутулиб, тезроқ ухлагиси келарди. Ёнгинасида эса полк комиссари Жилов хуррак отарди, буни эшитмайин, деб у нарига, палатканинг сал кўтариб қўйилган жойига сурилди. Бироқ таранг тортилган брезент палатка тун қўйнидаги ўрмонда янграётган бошқа барча овозларни бамисоли резонатордай кучайтириб берар, Фёдор Ксенофонович шунинг учун сал нарида ётишган младший лейтенант Иванюта билан старший лейтенант Колодяжний гурунглашиб, ҳингиллашаётганларини ҳатто эшита бошлади ҳам. Уларга бақририб бермоқчи ҳам бўлганди, бироқ Колодяжний шунақанги қаҳқаҳ отиб кулдики, бундан Фёдор Ксенофоновичнинг ўзи ҳам беихтиёр жилмайиб қўйиб, йигитлар нечун яйрашаётганларини билмоқчи бўлиб гапларига қулоқ сола бошлади.

— Ҳа, сенга ростини айтяпман! — Иванютанинг хирқироқ овози эшитилди. — Буни ўзинг ҳам биласан: бедазордаги еттинчи қарши атакамиз эди шекилли! Йигитларга, омон қоламиз, десанглар менинг ўнг ва чап томонимда бўлинглар, бироқ найза ишлатманглар, мени мўлжалга олган гитлерчиларни отаверинглар, дедим. Айтганим келди!.. Ёнимдаги йигитларнинг муҳофазасида десанг милтиқни чўзиб-чўзиб санчиб, қулатиб турибман. Милтиғим нақ ўйинчоқдай олдинга енгил учади!.. Гоҳида десанг ўнг ёки сўл томонга сал оғиб кетаман... Билим юртидаги штурм машқида шунақа қилганимда доимо беш олардим.

— Кўпини гумдон қилдингми? — қизиқсинди Колодяжний ишонқирамайроқ.

— Биттасини-ям! — Иванюта яна қарсиллатиб кулди. — Мен олисдан туриб милтиғимни олдинга чўзаман-да!.. Тушунаяпсанми? Милтиқ найзаси душманининг албатта... бошига тегсин дейман! Шунда душман гурс-гурс қулайверди. Қўрқувдан... Фаҳмладингми?.. Олдинга эгилиброқ туриб, милтиқ найзасини душманининг башараси ёки пешонаси, ё бўйнига сал текизиб қўйсанг борми, фашист автоматини ташлаб, гуппа қулайверади, ҳа шунақа!

— Зўрсан! — хохолади Колодяжний қойил бўлиб. — Ҳамма қўриқчиларинг ҳам омон қолмишдими?

— Бирортаси ҳам лат емади!.. Улар менинг сеҳрим борлигига ишонишди. Циркчи экансан, дейишди. Бунинг йўлини қандай топганимни биласанми?

— Оппа-осон нарса-ку.

— Ҳе. Билсанг осон-да! — Иванюта шунда чамаси бесабаб ва бекордан-бекорга шарақлаб кулди-да, тушунтиришга тушди. — Қишлоғимизда битта қув амаки бўлгучийди. Уни Архип, дейишарди. Уша Архип десанг, бир куни бир лўли аёлга пул бериб, қўшниларимга мени, сеҳрли одам экан, деб тушунтирасан, у ёғини ўзинг болайсан. дебди.

— Архипга нима керак экан ўзи?

— Қулоқ сол. Лўли аёл аввалига қўни-қўшниларга ўзини фолбин қилиб кўрсатибди, ҳар бир кишига бошидан нелар кечганини айтиб берибди. Буларни унга Архип айтиб берган албатта. Кейин эса уларнинг қай бири қачон ўлишини аниқ биламан, деб ишонтирибди... Биринчи бўлиб Архипнинг номини тилга олибди-ю, бироқ ўладиган пайтини айтишдан бош тортибди. Қўшнилари-нинг кунлари қачон битишини эса аниқ айтибди: «Сен Иван, Архипдан кейин, унинг қирқи ўтаётган куни вафот этасан. Сен эса, Платон, Архип ўлгандан роппароса етти ой кейин жой-ростонингга жўнайсан...» Лўли аёлнинг айтишига қараганда учинчи қўшнимиз Савка Архипдан роса бир йил кейин ёруғ дунёдан кўз юмиши лозим эди...

— Хўш, ўша Архипнинг алдоқчилик билан нимага эришди? — Колодяжнийнинг боши қотди.

— Фаҳмламаяпсанми? — Иванюта яна шарақлаб кулди. — Кунлари нақ жаннатдагидай ўта бошлади! У жўякни юмшатай деб қўлига белкурақ ё сигирга пишан ўрай деб ўроқ олгудай бўлса, қўни-қўшнилари «сен қўй, мен бажараман» дея югургилаб келишарди... Уни нақ чақалоқдай авайлашарди... Кўпроқ ичиб қўйганиданми ёки бошқа бирор нарса бўлибми, йўталиб-пўталиб ё оҳ-воҳ қилиб қолса борми, ана томошани кўринг: Иван хурмачада асал, Платон бир кулча сарёғ, Савка бўлса хушбўй кўкатли арақ олиб чопишар, қадрли қўшнижон, булар сенга шифо бўлсин, ўлишга ошиқма, дейишарди... Архипни қўлда кўтариб юришарди ҳисоби... Архип бир куни ростдан ҳам оғриб қолди. Қўни-қўшнилари ташиб турган нарсалардан бўкиб қолдими, ҳайтовур ошқозони панд бера

бошлади... Ушанда қўшнилари зир югурганларини кўрсанг: врачларни ҳам, табибларни ҳам олиб келишди! Бироқ улар Архипни тузатишолмади. Шундан кейин қўшнилар маслаҳатлашиб, бир тўхтамга келишди... Сен шунини унутма: улар жуда зиқна эдилар!.. Архипни курортга юборишадиган бўлишди. Биттаси бир жуфт қўйини, биттаси новвосини, бири чўчқасини сотиб, пул йиғиб, тегишли жойга тўлашди-да, ҳужжатларни гўё медицина идораси йўллагандай почта орқали Архипга юборишди...

Колодяжний теварак-атрофида одамлар ухлаб ётишганини ҳам унутиб қаттиқ ва шарақлаб кулиб юборди. Шунда чеккароқдан кимдир шунчаки:

— Ухлатсаларинг-чи, шайтонлар! — деб қўйди.

Дўстлар жимиб, ўртага сукунат чўкканидан кейин Фёдор Ксенофонтович кўзи илинганини ҳам билмай қолди... Туш кўрса уйда, Ленинградда эмиш. Ирина пианино олдида ўтирганмиш, бармоқлари клавишлар узра йўргалаётган бўлса ҳам Фёдор Ксенофонтович музикани негадир эшитмасмиш ва аянчли, илтижоли жилмайиб турган қизига ташвишда қараб турганмиш. Қизининг шахло кўзларидан йирик томчилар думалармиш... Шундан кейин пианино ортидан негадир лўлилар либосидаги Ольга чиқиб келганмиш. Эғнида узун ва кенг юбка, гулдор блузка, елкасида чипор рўмол, қулоқларида олтин исирға бормиш. У қўрқувдан кўзларини чақчайтирганича нималарнидир ҳаяжонланиб гапирар, Фёдор Ксенофонтович эса унинг сўзларини тушунишга ҳаракат қилар, бироқ пианинонинг кумуш болғачалари таратаётган оҳангу таниш таронагина қулоғига чалинармиш.

Фёдор Ксенофонтович хотинининг сўзларини уқиб ололмай, юраги эзилаётганини сезар, пианино шўх чалинса-да, хотини кўнгилсиз гап айтаётгани билиниб турарди. Ольга гўё эрини қандайдир фалокатдан огоҳлантирар, ниманидир илтижо қилар, Фёдор Ксенофонтович эса унинг сўзларига тушунолмас, ўзини қандай қўлга олишни ҳам билмасди. Шунинг учун ҳам бу фалокатдан қочиб қутулиб бўлмаслигини, қаёққадир ғойиб бўлган Ирина бекорга йиғламаганини тушуна бошлади...

Фёдор Ксенофонтович эрталабга яқин бир ҳолатда уйғонди. Иссиқ, нам ҳаво дим, чамаси яқин-атрофдаги ботқоқлик ўз кучини кўрсатарди. Гўё олий жойдан чо-

пиб келгандай юраги гуп-гуп урарди. Кечаси кўрган туши эсига тушиб кўзлари уйқули қиёфада хотини билан қизи ҳақида ўйлай бошлади. У гўё ўй сурмас, шунчаки хаёлига келган нарсаларни бирма-бир идрок этаркан, аҳвол бундан ҳам баттар бўлиши мумкин эди, деб эзиларди. Корпус командирлигига сал олдинроқ тайинланиб, Ольга билан Ирина Қрашанига келишга улгуришса ҳоллари не кечарди? Улар бошига ҳам Карпухиннинг бомбадан вайрон бўлган уйда қолиб кетган оиласи куни тушармиди балки? Ё ўзи ҳозир полк комиссари Жиловга ўхшаб ўз ёғига ўзи қоврилиб ўтирармиди? Жиловнинг хотини билан иккита ўғли чамаси жанговар ҳаракатлар зонасидан чиқиб кетолмай Минскнинг нарёғида қолиб кетишганди.

Корпусни сал илгарироқ қабул қилиб олганида балки ҳозирча сирли туюлган англашилмовчиликларга сабаблар бўлмасмиди? Ёки англашилмовчиликмикин бу?.. Фронт қўмондонлиги Чумаковнинг механизациялаштирилган корпуси чегара жангларида қандай ҳаракат қилганлиги борасида қайси ахборотдан фойдаланиш мумкин? Катта бошлиқларни қайси иш билан хафа қилдйкин у?

Фёдор Ксенофонович фронт штаби бошлиғи генерал-лейтенант Маландин билан куни кеча телефонда гаплашганида умри бино бўлиб биринчи марта ўша кўйга тушди. Эскидан яхши таниши, ўзини тута билладиган ва хушмуомила Герман Капитоновичнинг айтган сўзлари бағрига заҳарли найзадай санчилди... Маландин нима демоқчи ўзи?.. У бировни бекордан-бекорга айбламайди. Бундан чиқди, нимадир бор... Нима?.. Гап қайси оқибатлар ҳақида борувди? Генерал Чумаков нима қилади энди?

Бир-бирига чамбарчас боғлиқ саволлар анча-мунча эди. Чумаков полковник Карпухинга жанговар ҳужжатларни фронт штабига олиб бориши лозимлиги ҳақидаги буйруқни етказганида унинг кўзлари олдинига ҳайратли, сўнгра эса қўрқувли боққанини эслади. «Нимага ўзингиз олиб бормаяпсиз? — Карпухиннинг қизғиш ва қуруқшаган юзи бирдан бўзариб кетди. — Нима бўлди?» — «Билмайман, Корпусга қўмондонлик қилмабсиз, деб мени койишаяпти...» Балки чиндан ҳам ёмон қўмондонлик қилгандирман? Эҳтимол ўрнимда бошқа одам бўлганда кўпроқ нарсага эришармиди?..

Карпухин жўнаб кетгандан кейин Фёдор Ксенофонович минг хил гумон ва тахминларга бораверганидан боши қотиб, бўлари бўлди. Бир марта подполковник Рукатов ҳам хаёлидан лип этиб ўтди. Рукатов Могилёвдаги йиғув пунктида нуқул Чумаковдан ўзини олиб қочганди. Бироқ бу фикрини кўнглидан дарҳол қувиб солди. Фёдор Ксенофоновичнинг тахминича форсларнинг: «Ўзингдан қўрққан одамдан чўчигин» — деган қадимий нақли ҳозир Рукатовга тўғри келмасди. Чунки Чумаков Рукатовга мутлақо таҳдид қилмаётганди.

Урушда вақт бениҳоя тигиз бўлади. Фронтда одамнинг бир соат тортган азоби умр бўйи кўрган қийинчиликларидан ошиб тушадиган пайтлар ҳам бўлиб туради.

Генерал-майор Чумаков тўрт юз кишидан ортиқроқ группасини қуршовдан олиб чиққанига икки кунгина бўлганди холос. Группада корпус штабининг омон қолган ходимлари, махсус бўлинмаларнинг штаб хизматини қилувчи жангчилари ва командирлари, бор ёнилғи ва ўқ-дориларини сарфлаб, жангдан ҳаммадан кейин чиққан танк дивизиясининг кишилари, шунингдек учувчи-лейтенант Рублевга ўхшаб йўлда қўшилган бошқа қисмларнинг жангчилари бор эди. Ҳайдовчи-механиклар, алоқачилар ва сапёрлардан ташқари оддий аскарлар ва сержантлар дарҳол Берёзина бўйидаги сўнгги сарҳадда мудофаада турган полкка берилди, ярадорлар, жумладан, немисларнинг жосус-қўпоровчисини фош этилмаган майор Птицин (собиқ граф Владимир Глинский) ҳам дала госпиталига жойлаштирилди. Қолган барча мавжуд тартибга кўра, йўловчи машиналарда Могилёвдаги йиғув пунктига жўнатилди.

Генерал Чумаков фронтнинг бу томонига ўтиб олиши биланоқ, ўзининг 10-армияси команда пункти қаердалигини суриштиришга тушган бўлса ҳам бирор нарса билолмади. 10-армияга қарашли қўшилмаларнинг кўпчилиги, унинг штаби ва армия қўмондониди генерал Голубевнинг тақдири ҳам ҳали номаълум эди. Шу ваздан Фёдор Ксенофоновичнинг фронт штабига боришдан бўлак чораси қолмади.

Чумаков фронт штабига кўп хавф-хатарларни кўрган, бениҳоя оғир шароитларда қўлидан келганини ҳалол бажарган одамдай бир мунча ҳаяжонланиб борар-

ди. Жангчилар ва техника билан старлича тўлдирилмаган корпуси бор имконидан ҳам ортиқ ишларни қилгани, штаб группаси немис қўшинларининг жанговар тартибларини ёриб ўтгани эса генерал Чумаковнинг наздида катта воқеа эди. У фронт штабида ўзини ҳар ҳолда қаҳрамондай кутиб олишмаса ҳам ҳар қалай қадрига яхшироқ етишларидан умидвор эди. Бироқ ҳарбий вазият қанчалар мураккаб бўлишлигини гоҳо шахсан бошидан ўтказган одамгина билиши мумкинлигини Фёдор Ксенофонтвичнинг хаёлига ҳам келмаганди.

Чауси яқинидаги ўрмондаги вазият асабий ва кескин, фронт штаби Смоленск томонга кўчиш тараддутида эди. Чумаков қўмондонга ҳам, штаб бошлиғига ҳам йўлиқолмади. Икковлари ҳам команда пунктида эдилар. Фёдор Ксенофонтвич штабининг қайсидир раҳбарига мурожаат этганди, у аввалига рўбарўсида турган киши генерал-лейтенант Болдин группаси таркибида Гродно яқинида жанг қилган механизациялаштирилган корпуснинг командири генерал Чумаковлигини билиб қаттиқ питирчилаб қоларди. Бироқ корпус энди йўқлигини тушуна бошлаши билан бўлшиб, Чумаковдан ҳафсаласи пир бўлди, ёки боши докали, овози дўр-дўр ва ҳорғин юзли бу генерал нимададир уни алдагандай, жанговар қўшилмага кутилмаганда бошлиқ бўлишдек умидини чипакка чиқаришдан ташқари, урушга дахлдор қандайдир янги фикрлари, оҳори тўкилмаган ва муҳим, эҳтимол уруш олови алангаланаётган жойдан келган, мўъжизакор ва зўр режаларидан ҳам маҳрум қилгандай тутоқди.

Фёдор Ксенофонтвич ана шундай командир ёнидан нари кетаркан, фронт штаби фаолиятининг бирор-та энг муҳим участкасига жавобгар бўлган бу одамларнинг ҳар бири ҳозир гангиб қолганларини ўйлаб эзиларди. Улар дам барибир вазиятни қўлга олиб, душмандан охири баланд келамиз, деб қаттиқ ишоничар, дам фашист қўшинлари Ғарбий фронтдаги барча кучларни тамомила парчалаб, қуршаб олишига фақат мўъжизагина йўл бермай турибди, деган хаёлга ҳам боришарди. Бунинг устига, жанглар бораётган районлардан кетма-кет ёғилиб турган нохуш хабарлар бу одамларга беихтиёр таъсир қилиб, гоҳо куфрларини жуда ошириб юборарди. Улар ўзларини фронт қўшинларининг мутасадиси санаганлари сабабли ҳозирча бу аҳволдан қутқарадиган бирор қарорга келолмаётган-

лари учун ҳам сиқилишар, шу важдан бу одамлар Фёдор Ксенофоновичнинг назарида ичларида кимнидир, жумладан, душманни чегара яқинида тўхтатиб қололмай, ҳозирги бор машаққатларга ўзларини дучор қилган генерал Чумаковни ҳам койишаётганди.

Фёдор Ксенофонович ҳам шу сабабдан фронт штаби жойлашган ерда гангиган ва боши қотиб юрар, тобора умидсизликка берилаётганини ҳам сезарди. Ҳозир у ҳам фронт штабидаги вазиятни белгилаб турган сабабларнинг тагига етолмасди. Фронт штаби яқиндагина округ штаби бўлиб, бошқа жанговар ишлар қаторида эҳтиёткор бўлиш, немис ҳарбийларини босиқлик ва ҳақиқий тинчликсеварлик характеридаги ҳаракатлар билан тўхтатиб туриш ҳам унинг вазифасига кирарди. Штаб ходимлари ҳозир бўлаётган ишларни ўзларига гўё интиқомдай олаётганлари учун бир-бирларининг башараларига қарашолмас, уларнинг ҳар бири аҳволни яхшилаш йўлида қўлларидан келган ишни бажаришарди. Болта билан олдин тахтани ёриб қўйиб, унга қоқилган миҳни тишда суғуриб олса бўлади албатта. Бироқ ҳозирча «болта»дан дарак йўқ, бу эса одамларнинг жаҳлини чиқарар, табиатларини ўзгартирар, дағаллаштирар, ҳамма нарсадан кечишга ундарди...

Ҳа, ҳаммаси инсон фикрининг ибтидосиз ва интиқосиз гирдобидай жуда мураккаб ва айни пайтда бениҳоя жўн эди. Давлат фожиаси ҳар бир инсон фожиаси бўлиб қолди. Бироқ ўша дастлабки пайтларда мана шу фожиани ўз қалбинг билан ҳис этмоқ, фикран унинг тубига етиш ва хатарли оқибатларига тушуниш демак эмасди. Ўша кунлари ҳамма руҳан гангиб қолган, кўп ҳарбий кишилар хаёлларида ўзларича ўйлаб юрган нарсаларни бу ёқда рўй бераётган воқеалар мантиқи ҳали чилпарчин қилмаганди. Ҳар бир ҳарбийнинг тасаввури у нималар билиши, хулосалари ва мулоҳазаларида қандай тушунчалар доирасига суянишига боғлиқ бўлади. Ана шу субъективлик одам уруш ёки бўлак ижтимоий фожиалар билан боғлиқ бўлган ғоялар ва тушунчалар уммонига шўнғиганида улардан аксариятини улоқтириб ташлаш, шахсий «мен»ини ифодайлайдиган нарсаларни излашда эса гоҳо баридан воз кечишга мажбур этади. Шу сабабдан ўша кунлари ўзларини стратег санаб юрган баъзи бир кишиларнинг тор ўйлашлари даҳшатли ва анчага чўзиладиган уруш бошланганлигини, шу чоқ,

қача бунга тенг келадиган ва ўхшайдиган уруш бўлмаганлигини, ҳарбий стратегия ва оператив санъат қонунларига дахлдор дастлабки тушунча тўсиқларини кескин парчалаш лозимлигини тушунишларига халал берарди.

Фёдор Ксенофоновичга ана шу фикрлардан баъзи бирларини оператив бўлим палаткаси яқинидаги сўқмоқда тўқнашиб қолганларида маршал Шапошников уқдирганди. Бу учрашув қувонарли учрашувлардан бўлмаганди. Шундай бўлса ҳам Борис Михайлович ўз мулоҳазалари билан Чумаков адаша бошлаган зулматни гўё нари суриб ташлагандай бўлганди. Сўнг-ра у Чумаковнинг Минскнинг ғарб томонида кўрган-кечирганлари ҳақидаги ҳикоясини тинглади-да, корпуснинг жанговар ҳаракатлари ҳақидаги ҳужжатларни иложи борича расмийлаштиришни, кейин эса фронт қўмондонлигига шахсан ўзи бориб ахборот беришни ва жароҳати безовта қилмаётган бўлса, янги жанговар вазифага шай бўлиб туришни маслаҳат қилди. Генерал Чумаков шундан кейин кўнгли анча жойига тушиб, Могилёвдаги йиғув пунктига жўнади. Бу ерда эса қуршовдан чиққан юзларча кишилар қаторида унинг одамлари ҳам илҳақ ўтиришарди. Йиғув пункти шаҳардаги икки қаватли мактаблардан бирида бўлиб, кенг-мўл ҳовли ҳам унинг ихтиёрида эди. Полковник Карпухин билан полк комиссари Жилов ишлаш учун битта синфхонани ўзларига ажратиб олишгани сабабли вақтни кеткизмай штаб билан сиёсий бўлим ҳужжатларини тартибга келтиришарди. Чумаков ҳам ишга киришиб кетди. У Карпухин билан бирга омон қолган иш хариталари ва оператив ахборот ҳужжатлари асосида қабул қилган қарорлари, корпус қисмларининг жанговар ҳаракатлари ва силжишини кунма-кун ва соатма-соат, иложи борича тўла ва аниқ акс эттиришга ҳаракат қилишарди. Полк комиссари Жилов билан младший политрук Иванюта эса қўшма сиёсий ахборотлар устида тер тўкишарди.

Яқиндагина, бироқ инсон хотирасидан сира ҳам ўчмайдиган жуда оз вақт ичида бошдан кечган ва ҳали алами кетмаган барча воқеаларни қайтадан эслаш, барини ақл ва қалб чиғириғидан ўтказиш қанчалар машаққат бўлишини ким ҳам ўйлабди дейсиз...

Фёдор Ксенофонович теварак-атрофга хариталар ва корпуснинг жанговар ҳаракатлари ҳақидаги қоғозларни ёйиб олиб яқунловчи ҳужжат тайёрлашга ки-

ришганида фронт штабига бориб келганидан кейин фронт штаби ва корпус командирининг команда пунктида туриб нигоҳ ташлаш билан воқеаларга баҳо бериш ўртасида бениҳоя катта фарқ борлигини уқдириб қўйиш штабдаги баъзи ходимлар билан бирор нарсада тортишиш истаги нафсониятини тинч қўймайдигандай туюларди. У штаб ходимларига Ғарбий фронт механизациялаштирилган корпуслари группаларининг ёриб ўтган душманга қарши зарба бериш бобидаги нияти бир-бири билан олишаётган кучлар нисбати ва жойлаштирилишига сира мос келмаганини фақат ёзма ҳолда эмас, балки график ҳужжатларда ҳам ишботлашни истарди. Энди нафсониятига тегаётган нарсалар ҳам тарқалиб, фикри зикри фақат ҳақиқатни акс эттириш билан банд эди.

Чумаков душманнинг кучи, ниятлари ва ҳаракатлари қанақа бўлгани, ўзи командирлик қилган корпус гитлерчиларга қарши қандай ҳаракатлар қилганига баҳо берарди. Ушанда қандай қарорларга келгани, кунма-кун олиб борилган жангларнинг мураккаб тафсилоти, илгариги шаклдаги дивизиялар ва полкларни бошқариш билан манёврга ташлашни қулайлаштириш йўлидаги ишларни қоғозга қуйма ва лўнда туширар, схемаларда ҳам кўрсатарди. Булар Чумаков корпусининг кишилари Белосток билан Гродно ўртасида ҳам Неман бўйларида олиб борган бениҳоя оғир, қаҳрамонона ва фожиали жангларни ёрқин ва ақлан тасаввур этишга кескин даъват қилиб турарди. Ўзлари, яъни Чумаков, Жилов, Карпухин ва буларнинг қўл остиларидаги бошқа кўплаб кишилар мана шу жангларнинг баридан омон чиққанларига ҳозирда ишониш қийин эди... Фёдор Ксенофонович ҳужжатларни тайёрлаб ўтираркан, ўзининг жанговар сафдошларига ҳаттоки қандайдир саросимада ва ажабланиб қараб қўярди.

Бироқ орадан бир-икки соат ўтгандан кейин дилига гўлгула туша бошлади. Кўнглига гўё ўзи ҳам сезмаган ҳолда ҳозирги, ҳар нафасдаги хавф-хатарлар ҳаммани эзиб, агрессорга қарши кураш авжига чиқаётган машаққатли кунларда гарчи ҳарбий тажрибани бойитувчи ёрқин, муҳим фикрлар мавжудлигига қарамай оператив ҳисоботимни ўқиб ўтиришга вақт ва зарурат топилармикин, деган фикр келди. У ана шу шубҳага эрк бергиси келмасди. Уша кунлари жанг майдонларида қанчадан-қанча одамлар нобуд бўлиб,

кўп қон тўкилди, душманга катта талафот етказилди-ку!.. Ҳозир жанг майдонларида жон фидо қилган биродарларини муносиб шарафлаш имкони бўлмаса ҳам келгусидаги кунларда ана шу оғир пайтнинг муқаддимасига назар ташлаш зарурияти туғилишини унутмаслик лозим...

Генерал Чумаков ҳозир ақлан ва қалбан бир нарсага эришганини хаёлига ҳам келтирмасди чоғи. Хаёлида лип-лип ўтиб турган хилма-хил ва аянчли фактлар, ўзи илгари эгаллаган билимлар ва дастлабки жангларда орттирган тажрибаларига суянган ҳолда чиқарган хулосалари ва келтирган асослари уни ҳарбий бошлиқ сифатида тамомила янгича фикрлаётганини кўрсатиб турарди.

Фёдор Ксенофонович ишдан бир дақиқа бош кўтарганида полковник Карпухин хонадан қаёққадир чиқиб кетганини пайқаб қолди-да, Иванюта билан биргаликда сиёсий ҳисобот ёзаётган полк комиссари Жилловдан жангларда алоҳида жасорат кўрсатганлар хусусида гап кетганда корпус штаби бошлиғи, ўзлари ўзаро суҳбатда кўп марта «темир юракли одам» деб атаган полковник Карпухинни алоҳида уқдириб ўтишни илтимос қилди. Шундан кейин қоғозлардан бирида ўзи амал қилган принциплар, командирлар ва штабларнинг механизациялаштирилган корпуснинг ўз қўшинларидан ажралиб қолган шароитдаги иш услубини таърифларкан, кўз ўнгида хотини билан фарзандлари уй вайроналари тагида қолиб кетса ҳам ўзини йўқотиб қўймай, бениҳоя оғир шароитларда ҳам қўшилма штаби бошлиғи сифатида ҳамма ишларни бажарган ва вазминлик, чидамда бошқаларга ўрнак бўлган Степан Степанович ҳақида оз бўлса ҳам сермаъно ва ҳаттоки ҳаяжонли сўзларни ёзди.

Могилёвдаги ўша мактабда бу ердагилар санпропускник деб атаган текширув комиссияси кечасию кундузи иш олиб борарди. Комиссиянинг вазифаси фронт қўшинларига қуршовдан чиққанлар ниқоби остида душман агентлари кириб қолишига йўл қўймаслик, шунингдек қочоқлар, қўрқоқлар, ваҳимачилар ва дастлабки жангларда тadbирсизлигини кўрсатган ва жинсий ландавурликка йўл қўйганларни аниқлашдан иборат эди. Комиссия таркибида кадрлар бошқармаси, сиёсий бошқарма ва алоҳида бўлим вакиллари бор эди. Улар асосан фронт чизиғидан бошқа бўлинмалар тар-

кибида ёки якка ҳолда ўтиб келганларни чиқаришар, уларнинг ҳужжатларини ўрганишар, текшириш мақсадида ҳар хил саволлар беришар ва чегарага яқин жойларда урушнинг дастлабки соатлари ва кунлари қандай бўлганини суриштиришарди. Шунда қуршовдан чиққанлардан ўз қўшинларидан қандай қилиб ва қачон ажралиб қолганлари хусусида ёзма изоҳ, гоҳида эса душман қўшинлари ва қўпоровчи отрядлари ҳаракатлари тактикасини таърифловчи муҳим жиҳатларни баён этишни талаб қилишарди.

Комиссия аъзолари генерал Чумаковнинг штаб группасидан унинг состави рўйхатини олганларидан кейин бир неча танкист-командирлар ва қуршовда эканликларида қўшилганларни ҳисобга олмаганда деярли ҳеч кимни безовта қилишмади. Улар корпус штабининг жанговар ҳужжатлари ва қўшма сиёсий ҳисобот билан ҳам танишиб чиқдилар.

Фёдор Ксенофонович текширув комиссиясида подполковник Рукатов ҳам ишлаётганига эътибор берди. Бунга у ажабланмади, нега деганда, кеча Алексей Алексеевични фронт штаби турган жойда олисдан кўрганди. Ушанда Рукатов билан мулоқатда бўлишни истамаган, қолаверса, Рукатов руҳсиз, қаттиқ толиққан кўринганди. Унинг илгариги қип-қизил ёноқлари энди гезариқ бўлиб, кулранг кўзлари азбаройи сарғайганидан теварагидаги ҳеч нимани илғамаётганга ўхшарди.

Рукатов ўзини атайлаб кўрмаганга олганини Фёдор Ксенофонович сезиб олганди. Ўзи ҳам кўнглига сира ўтиришмайдиган бу одамга рўбарў келишни истамас, ҳозир у тақдирларини сал бўлмаса ҳал қиладиган ишдалигини кўрганидан аламини аранг ичига ютиб турарди. Бошқалар ўз йўлига-ю, бироқ Фёдор Ксенофонович бу одамнинг қанақалигини жуда ҳам яхши биларди. Бироқ генерал Чумаков Рукатов қанчалар уста бўлишига қарамай, фронтга бунчалар тез келиб қолганини тушунолмай гаранг эди. Тўғри, Рукатов шунда ҳам ўқлар визиллаётган жойлардан анча олисда жойлашиб олганди.

Генерал Чумаков бу ерда кўриниб, Рукатовни роса ҳам саросимада қолдирганини, у ўлгудай қўрққанидан ва жон сақлашга уринганидан текширув комиссиясига даҳлдорлигини суистеъмол қилиб, Чумаков номи билан боғлиқ нарсаларнинг барига роса эътибор бериши, оқни қора кўрсатиш учун фактларни

Ўзича талқин қилажагини хаёлига ҳам келтирма-
ганди...

Йиғув пункти ҳовлисида қуршовдан чиққан бошқа командирлар орасида генерал Чумаков ҳам кўринганида Рукатов ўзини ёмон таҳликада қолгандай сизди. У Фёдор Ксенофоновичнинг кўзи тушиб, ўзига яқин келишини кутарди. У генерал билан учрашишдан қаттиқ қўрқар ва сира дуч келмасликка интиларди. Бироқ генерал уни кўришга тоқати йўқлигини фаҳмлагандан кейин баттар ваҳм босди. Энди у бир балога гирифтор бўладиганга ўхшарди. У Фёдор Ксенофонович хотинига, Ольга Васильевнага ўзидан хабар беришга улгурганмикин, деб ўйлайвериб тоқати тоқ бўлди. Ольга Васильевна эртами-кечми эрига Алексей Алексеевич Рукатовнинг ўзгинаси менга генерал Чумаков ўз ихтиёри билан немисларга асир тушганмиш, деган даҳшатли сўзларни айтган, деб етказди. (ё етказиб бўлганмикин-а?!) Ирина бўлса, Рукатов жазманлик қилиб юрганини ойисига айтиши мумкин!.. Шунда нимагадир марҳум профессор Романовнинг квартирасидаги стол календарига Сталиндан телефон қилишгани ва Иосиф Виссарионович Нил Игнатович билан гаплашмоқчилиги хусусидаги ёзув эсиға тушди. Бу ёзувдан пастроқда Сталинга қўнғироқ қилса бўладиган телефон номери ёзилганди. Рукатов негадир ана шу номердан қаттиқ қўрқарди. Бу номер унга қандайдир қўрқинчли иероглифдай туюларди.

Чумаков ҳужжатлар устидаги ишини тамомлаб, ўз группаси билан Могилёвдан иккинчи эшелонлар турган ўрмонга кўчиб ўтганидан кейин Рукатов сал таскин топди. Фёдор Ксенофонович ҳам кўзи Рукатовнинг кўзига тушмаганидан мамнун эди. Икковлари мабодо учрашиб қолганларида хавотирлари ариши ва оиласи ҳозир қардалиги, Нил Игнатович Романов билан Софья Вениаминовнанинг вафотидан кеч бўлса-да, хабар топишини қаёқдан ҳам билсин у.

Чумаков кеча кечқурун, ўрмонга кўчиб ўтганларидан кейин армия алоқа узелидан фронт команда пунктига, штаб бошлиғи генерал-лейтенант Маландинга қўнғироқ қилиб, қуршовдан чиққани ва корпуснинг жанговар ҳаракатлари ҳақидаги ҳужжатлар билан боришга тайёрлигини айтди. Маландиннинг жавоби олдинига Чумаковни ажаблантирди, сўнгра бутунлай гангитиб қўйди. Доимо хушфёъл, вазмин, олижаноб кўринадиган ва Чумаковни шахсан танийдиган

Герман Капитонович саломига совуққина алик олди-да, қуруққина деди:

— Менимча, сиз Ҳарбий кенгашга берилган ахборотга янги ҳеч нима қўшолмайсиз. Оператив-тактик вазиятларнинг тафсилоти эса мени ҳозир қизиқтирмайди.

— Кечирасиз, Герман Капитонович.— Чумаковга Маландин ким қўнғироқ қилаётганини билмаётгандай туюлди.— Бу Чумаков гапиряпти!

— Эшитяпман, Фёдор Ксенофонович!

— Гапизни тушунмадим!.. Корпусимизнинг ҳаракатлари ҳақида армия штаби ахборот беришга улгурдими? Унга бизнинг фақат Наревдаги мудофаа операциямиз маълум эди-ку! Корпус кўрсатмага мувофиқ шимол томонга ёйилгандан кейин армия қўмондони билан алоқа узилиб қолганди.

— Ўртоқ Чумаков!— Маландиннинг овозидан сабрсизланаётгани ва жаҳли чиқаётгани сезилди.— Такрорлайман: бизга асосий нарса ҳақида ахборот берилган!

— Ким ахборот берди? Авиация мададсиз, алоқасиз, таъминотсиз ва умуман оператив ичкари томонсиз қолган корпус қандай вазиятда ҳаракат қилганини мен ва штабимдан бошқа ким ҳам билиши мумкин!— Фёдор Ксенофоновичнинг куфури орта бошлади.— Сизни сираям тушунолмапман, Герман Капитонович!

— Менга ҳам кўп нарса равшан эмас,— Маландиннинг овози энди юмшоқ, сал аламлироқ эшитилди.— Бироқ бизнинг қўлимиздаги ҳужжатда шахсан сиз, ўртоқ Чумаков, корпус командири сифатида арзимас кўринасиз.

— Шунақа денг?!— Фёдор Ксенофонович дока остидаги жағ мускуллар зирқираб, тортиша бошлаганини сизди.— Унда сиздан тезда мени қабул қилиб, корпус штабининг оператив ҳужжатлари билан танишишингизни илтимос қиламан!

— Ўртоқ Чумаков,— Маландин гапни яна кескин бўлди,— унда ҳужжатларни штаб бошлиғингиздан юборинг!.. Унинг ахборот бериши енгилроқ бўлади, чунки корпусга у командирлик қилган. Сиз эса... бизнинг қароримизни кутинг.

Фёдор Ксенофонович ярадор ёноғининг мускуллари тортишиб, жағини очирмай қўйгани учун бунга жавобан бирорта ҳам сўз айтолмади.

Маландин генералнинг сукунатини ўзича йўйди-да, чуқур хўрсиниб, трубкани қўйди.

Чумаков йигирма минутдан кейин дока устидан сийпаларкан, жароҳатидаги оғриқни босиб, мускули тортишиши тўхтагач, гапира оладиган бўлгандан сўнг яна Герман Капитоновичга қўнғироқ қилди. Бироқ у жойида йўқ эди.

17

Эрталаб, қуёш фронт яқинидаги ўрмонга қия нур соча бошлаганда ғарб ёқдан кун чиқар томонга бўзранг булут ўрмалаб, жиндай ёмғир ташлади. Бундан ўрмондаги япроқлар ва ўт-ўланлар ялтираб, гуллар ва игнабарглarning ҳидлари кучлироқ анқий бошлади, Друть ортидан келаётган тўпларнинг гумбур-гумбури гўё фронт линияси анча нарига силжигандай бўғиқроқ эшитила бошлади: ҳатто яқинроқдаги катта йўлнинг шовқинлари ўрмонни ёмғир юганидан анча берироқ эшитиларди.

Генерал Чумаковни эса ҳозир ўрмондаги барча шовқинлардан ҳам фақат биттаси — мотоцикль моторининг овозигина қизиқтирарди чоғи. Полковник Карпухин кеча кечқурун мотоциклчи билан фронт штабига кетгани учун Фёдор Ксенофоновичнинг унга кўзи тўрт эди. Эрталаб ташқарига отланаётганда бамисоли туш кўраётгандай бўлди: устарада соқолини ўзи эмас: биров қираётгандай туюлди; кейин ўрмондаги жилғанинг совуқ ва бадбўй сувида юзини чайди... Унинг хаёли ҳамон Карпухин кетган фронт штабида эди.

Ён томонда, дала ошхонаси тутун бурқситаётган, буталар ортида старший лейтенант Колодяжний кимгадир кечаси Иванютадан эшитган айёр Архип билан унинг алданган қўшнилари ҳақидаги ҳикояни ёнидан роса қўшиб-чатиб айтиб берган кўйи ичаги узилгудай кулар, тингловчилар ҳам бунда ундан қолишмасди. Колодяжнийнинг овози Фёдор Ксенофоновични бир мунча чалғитгани учун у ҳам младший политрук кечаси айтиб берган ҳангомани эслаб, мийиғида жилмаярди.

— У ёғи нима бўлди, Иванюта? — Колодяжнийнинг сабрсизланиб сўрагани эшитилди.

— Архипни сўраясанми?— Иванютанинг овози ўрмоннинг ичкарасидан келгандай туюлди.

— Асти қўявер Нақ комедия! Яқинроқ келсангчи!

— Комедия эмас, Колодяжний.— Иванютанинг овози яқинлашди.— Ўн тўққизинчи йили тўдасидаги бандитлар Архипни роса бошлашган...

— Аҳа, хўш... Гапиравер!— Колодяжний жиддий тортди.— Ўлдиришдими?

— Иванюта чамаси хаёлларини бир жойга тўплаб, пича жавоб қилмай турди-да, сўнг ҳикоясини бошлади:

— «Зелёнийчилар» қишлоққа бостириб киришибди-да, отларга ем ғамлаб, ётиб қолишибди. Кундузи Немировскдаги яҳудийлардан талаб олган нарсаларини бўлиб олишибди... Архип уйида ётиб қолган бандитлар айтганини қилиб, отларини тозалаб, уларга сули берибди... Бунда унга қўни-қўшнилари ҳам қарашиб юборишибди... «Зелёнийчиларнинг каттаси отхонага келиб, нималар қилинганини текшириб кўриб, Архипни мақтабди. Архип бўлса шунда ундан: «Немировск яҳудийларини нимага қиряпсизлар? Улар ҳам инсон-ку!»— деб сўрабди. «Улар, ота, Исо пайғамбаримизни хочга тортишган!— жавоб қилибди бандит.— Нима, бундан ҳали хабаринг йўқми?— «Бир замонлардаги гап-ку! Ростмикин ўзи?.. Наҳотки бунга ишонсангиз?»— «Ўзинг ишонмайсанми?!» Алмисоқдаги бу гап кимнинг ҳам эсида туради дейсиз? Бунга Немировск яҳудийларининг нима даҳли бор?— Архип бўш келмай гапни бошқа ёқдан олибди:— Яҳудийларни қириб ташласанглар, бизнинг ҳолимиз нима кечади? Товуқ, тухумларни сотолмай қоламиз-ку... Унда деҳқонга пул қайдан тушади? Биз, қишлоқиларнинг уларсиз кунимиз ўтмайди...» «Кунимиз ўтмайдимми?!— бандит шундай дебди-да, ўз одамларига буюрибди:— Йигитлар, қани манави динфурушнинг эсини жойига келтириб қўйиш учун яхшилаб элликта тушуриглар!»— Улар Архипни савалашибди... Архип бечора, чамаси, шомпол ўнтача тушганидан кейин омонатини худога топширибди.

Иванюта жим қолди. Бошқалар ҳам чурқ этишмасди. Фёдор Ксенофонович кўйлагига ич ёқа қадаб, тўнкадан турди-да, гимнастёркасини кийиб, яна Карпухинни ўйлади. Шу пайт Колодяжнийнинг овози эшитилди:

— Менга қара, Миша, қўшниларнинг ҳоли нима кечган? Лўли хотин Архип ўлганидан кейин биринчи бўлиб кимга нариги дунёга кетасан деган?

— Иванга-да, — жавоб қайтарди Иванюта. — Архипнинг қирқидан кейин ўласан, деганди.

— Наҳотки у қўрқувдан ўлган бўлса?

Иванюта нималарнидир эслаб кулгач, жавоб қайтарди:

— Кейин иш бундай бўлганди... Иван чиндан ҳам нариги дунё тараддудига тушди: болаларига ўзидан нима қолишини айтди, қарз-қурзларидан қутулди ва ўзига ўзи тобут ясади. Эман ёғочидан тобут эмас, бамисоли қаср ясади, деса ҳам бўлади! Қирқ кун бўлди деганда ювиниб-тараниб, ясанди, қариндош-уруғлари, ҳамқишлоқлари билан видолашиб, попга одам юборди... Руҳоний келгандан кейин Иван ҳам-мани ташқарига чиқариб юборди-да, тобутга ётиб, қўлини кўксига қўйди. Поп ўша пайтнинг удумига кўра Иванни гуноҳларидан пок этиб уйига жўнади... Ҳовлида эса Иваннинг хотини, болалари дод-фарёд қилишар, қариндош-уруғлар ўзларини қайга уришларини билишмасди... Иваннинг уйига қишлоқнинг ярми йиғилди ҳисоби. Одам тириклайин тобутга ётадию бу ҳазил гапми... Кечқурун ичкарига киришса, Иван тобутда кўзларини пирпиратиб ётганмиш. У пашшалар талаб, ўлишимга халақит беряпти, деб нолибди. Сув сўрабди... Хуллас, Иван уч кечаю уч кундуз тобутда қийналиб ётибди, кейин туриб, овқат, қўл бола арақ келтиринглар, дебди... Хуллас, тирик қолганига бир ҳафта ўйнаб-кулибди!..

— Хўш, кейин-чи? — Колодяжнийнинг юраги чидамаётгани сезилиб турарди.

— Кейин... тўққиз ойдан кейин... — Иванюта гапни чўзиб, кула бошлади.

— Нима, барибир ўлдими?

— Йўқ! — Иван кучли қаҳқаҳа урди. — Тўққиз ойдан кейин мен онамдан туғилдим!

— Ўша сенинг отангмиди?

Одамларнинг хохолашига ҳатто ўрмон ҳам аксадо берди, Фёдор Ксенофонович ҳам кулиб юборгани учун ёмғир нам қилган ва дарахтлар соя ташлаган йўлдан ўрмон дўнглигига мотоцикль учиб чиққанини эшитолмай қолди. Мотоцикль ёнгинага келганидагина кўрди. Унинг аравачасидан устига танкчилар

комбинезони кийган нотаниш младший лейтенант тушди-да, ёноқлари қизарганча честь бериб деди:

— Ўртоқ генерал, мурожаат қилишга рухсат этинг!

— Мурожаат этинг,— деди Фёдор Ксенофонович унга жавобан.

— Генерал Чумаковга пакет...

— Мен Чумаковман...

— Лейтенант дала сумкасидан пакетни олаётган-да юраги зирилларди.

Пакет очилганида формали бланкага машинкада ёзилган текст чиқди. Бу армия қўмондони генерал-лейтенант Ташутиннинг ўзига йўллаган фармойиши эди:

«... Фронт қўмондонининг шу йил 4 июлдаги буйруғига биноан генерал майор Ф. К. Чумаков механизациялаштирилган корпуси бошқармасининг қолдиқлари унинг қўл остидаги бошқа бўлималар билан биргаликда армия таркибига қўшилади. Генерал-майор Чумаков ушбуни олиши билан Довскнинг шарқий чеккасида 213-алоҳида автобатальонни шахсан қабул қилиб олиши ва уни ўз группасига қўшиши, унинг транспорт воситаларига илова қилинган наряддаги ўқ-дориларни ортиши, ёнилғи олиши... батальонни генерал Чумаков группаси турган жойга кўчириши керак...» Қоғозда ўша жойнинг координаталари ҳам кўрсатилганди.

Бу ишлардан кейин нималар бўлиши Фёдор Ксенофоновичга қоронғи эди. Автобатальонни нима учун шахсан қабул қилиб олиши сингари ва ихтиёрида қўшинлар бўлмагани ҳолда снарядларни ва шунчалар кўп миқдордаги ўқ-дорини нечун қўлга киритажаги ҳам номаълум эди. Бироқ буйруқ буйруқ-да...

Кичкинагина шаҳарча Довск Ленинград-Одесса йўли Бобруйскдан Кричев томонга кетадиган йўл билан кесишган жойда эди. 1937 йилдаги Белоруссия манёврлари тугагандан кейин, бу шаҳарчада катта парад бўлгани учун ҳарбий хизматда бўлганларнинг кўпчилиги уни яхши билишарди. Уша парад Довск районидаги кенг текисликда бўлганди. Генерал Чумаков бу парад ҳақидаги гапларни эшитган, ўзи эса у пайтда Испанияда эди.

Фёдор Ксенофонович бир гуруҳ командирларни жумладан, старший лейтенант Колодяжнийни ҳам танлаб олди-да, уларни вазифа билан таништириб, бир

ярим тоннали автомашинанинг кузовига чиқишларини буюрди, ўзи эса кабинадаги шофёрнинг ёнига ўтирди. Улар чанг йўлдаги димлик, ёнгинларнинг қўланса ҳидларидан қийналиб, Ухлясть дарёси кўпригида бомбардимонда қолиб, уч соат деганда Довскка боришди. 213-алоҳида автобатальон командирини топиб, армия қўмондони фармойишида айтилган жўнроғ кўринса ҳам серташвиш ва оғир ишлар билан овоза бўлишди. Куннинг иккинчи ярмида автобатальон бомба зарбига учрамаслиги учун эҳтиёт чораларини кўргани ҳолда автомобиль йўлидан шимолга, Могилёв томонга йўл олди. У кечқурун ўқ-дорилар ва бутун техника билан генерал Чумаковнинг группаси турган ўрмонда бўлиши керак эди. Фёдор Ксенофонович эса ихтиёридаги старший лейтенант Колодяжний автобатальонга қарашли енгил броневик билан Довскда ушланиб қолди. У шаҳарча Ленинградга олиб борадиган катта йўл бўйида бўлгани учун телефон линияси омон қолган бўлиши мумкин, уйимга қўнғироқ қилсам бўлар, деган умидда эди...

«Умид — бебахтнинг ризқидир» Фёдор Ксенофонович почтадан чиқиб бораркан, ана шу нақлини эслади. Қулоғидан эса қонсиз ва ҳорғин чеҳрали кўҳликкина қизнинг: «Ленинградга? Нималар деяпсиз!.. Урушнинг биринчи кунидан бошлаб Оршадан нарига қўнғироқ қилолмаяпмиз», — деган сўзлари кетмасди.

Фёдор Ксенофонович соя-салқин кўчадан броневикни Колодяжнийга қолдириб келган жойга бир неча минут одимлади. Кўча сокин бўлганидан у ўзини қувиб ўтган иккита эмкага эътибор бермай иложи йўқ эди. Бу енгил машиналар турлича туюладиган кўк ранга бўялганди. Фёдор Ксенофонович кейиндаги эмканинг кўринишидан зирҳли вездиходлигини сизди-да, унда катта бошлиқлардан бирортаси ўтирганлигини фаҳмлади. Машиналар ундан йигирма метрча нарида тўхташди. Кейинги машинадан чорпахлдан келган генерал чиқаркан, гимнастёркасидаги орденлари ялтираб кетди. У Фёдор Ксенофоновичга танишдай туюлгани учун тикилиброқ қараб, армия генерали Павловлигини билди.

Олдинги машинадан баланд бўйли, ёш кўринган интендант хизматчи полковниги тушиб, қўли билан счиқ дарвозани кўрсатиб, Павловни ҳовлидаги бир қаватли ғиштин уйга таклиф қилди. Павлов эса Чумаковни кўриб, таниб қолганидан унинг яқинроқ

келишини кутиб, тунд ва гўё бепарво тикилиб турарди. Унинг бундай тунд ва қаттиқ қараётганидан Фёдор Ксенофоновичнинг юраги орқасига тортиб кетди. Назарида рўбарўсидаги бу одам Павлов эмас, балки бошқа бир одамга ўхшар, чунки Павлов жуда ҳам ўзгариб кетганди. Қизариқ кўзлари билан одамга совуқ боқар, ич-ичига ботган ёноқлари уни қари кўрсатарди. Павлов бошидан фуражкасини олди-да, Чумаковдан кўзини узмаганча дастрўмол билан устарада қирилган ва терлаган бошини арта бошлади.

— Бу ерда нима қиляпсан? — сўради Павлов Фёдор Ксенофонович честь берганидан кейин қўл чўзаркан, хотиржам ва қандайдир бефарқ бир тарзда.

Чумаков қаддини тик тутганича Довскда бажарган иши юзасидан ахборот берди, Павлов фуражкасини кийиб, гапини тинглади-да, ёқтирмагандай қовоғини солди.

— Қўмондонликдан тушганимни билмайсанми? — деб сўради у маъюсроқ ҳолда.

— Эшитувдим, — Чумаков хўрсиниб жавоб қилди. — Сенга ачинаман.

— Ачинишни ёқтирмайман... Нимага мазанг йўқ?

— Жавоб бермаса бўладими? — Чумаков кулимсиради.

— Бўлади. — Павлов ҳам хўрсиниб қўйди-да, докасига имо қилиб сўради. — Қаттиқ яраландингми?

— Анча оғир... Жағ бўғинига тегиб, қулоқ пардаси лат еган.

— Ҳа, оғир экан. Шу ваядан ҳам корпусга командирлик қилмаган экансан-да?

— Нега командирлик қилмас эканман? Крашанига келган дақиқамдан бошлабоқ ҳамма ишни қўлимга олиб, барчасига жавобгар бўлганман. Корпус олиб борган дастлабки жанглар учун ҳатто ўринбосаринг генерал-лейтенант Болдиннинг мақтовини ҳам эшитганман.

— Қандайдир бемаънилик бўляпти ўзи? — Павлов елкасини қисиб қўйди.

— Қўмондонликка киришганим ҳақидаги буйруқни ҳам дивизияларни жанговар марра эгаллаши ҳақидаги буйруқ билан бирга жўнатишга улгурганман.

— Унда... — Павлов кўнгилсиз савол беришни эп билмади шекилли, сўзларни танлаб секин гапирди. — Сенга қилинган даъволарни қандай тушунса бўлади?

— Кимларнинг даъволарини? Қанақа даъво-
ларни?

— Корпус командирлигидан четланиб қолганигни.

— Ҳеч нарса тушунмаяпман...— Фёдор Ксенофон-
тович қаттиқ ажабланиб, Павловнинг тунд ва ҳорғин
юзига тикилди.

Павловдан эса садо чиқмасди.

— Дмитрий Григорьевич!..— Чумаковнинг ово-
зидан аччиғи келгани сезиларди.— Сен мени била-
сан... Нималар бўляпти ўзи? Кеча кечқурун генерал
Маландин ҳам телефонда дакки берди... Эрталаб эса
гўё ҳеч нима бўлмагандай менинг группамга алоҳи-
да автобатальонни қўшиб, нимагадир ўқ-дориларни
беришди.

Павлов кўчанинг нариги бетида ўзлари томонга
қарашаётган хотинлар ва болалар тўдасига ёқинқи-
рамай қаради-да, Чумаковдан сўради:

— Вақтинг борми?

— Бор.

— Унда биз билан юр, бирга тамадди қиламиз...
Мен жанубий-ғарбий фронтга жўнаб кетаяпман. Гап-
лашишимизга бошқа фурсат бўлмаслиги ҳам мум-
кин...

Ҳовлидан ўтиб, уйга киришганида хоналардан би-
рида стол яхшилаб тузаб қўйилганини кўришди. Ун-
да ароқ солинган графин, лимонад шишалари, хонаки
етиштирилган помидор, бодринг, гўшт ва балиқли га-
заклар бор эди. Стол теварагидаги стулларга оқ сурп
ғилоф кийгизилган, хона бурчида фикус, биттаю
битта дераза қаршисидаги деворда эса Сталин ва
Калининнинг портретлари кўринарди. Фёдор Ксено-
фонович эса ҳамон ошхонанинг алоҳида хонасидами
ёки қандайдир муассаса биносида ўтиришибдими,
билолмасди.

— Ўтиринглар,— Павлов Чумаков билан интен-
дант хизмати полковнигини таклиф қилиб, ўзи олдин
стол ёнига ўтирди.— Бошламасига тотиниб олайлик.

Бир рюмкадан ароқ ичиб, газак қилишга тушиш-
ди. Чумаков овқатланишга қийналар, бутун хаёли
Павлов ҳозир ўзига айтадиган нарсаларда эди.
Дмитрий Григорьевич эса ўз хаёллари билан банд
бўлгани учун ликоблардан бошини кўтармасди. Кейин
чамаси чўзилиб кетган жимликдан ўнғайсизланди ёки
Чумаков нима дейишини кутаётганини сезди шекил-
ли, рюмкаларни қайтадан тўлдириб, гап бошлади:

— Қадрли Фёдор!.. Сени корпусга яхши командирлик қилмади, бу оғир ишни штаби бошлиғига юклаб қўйди, деб айблашяпти. Штаб бошлиғининг эса оиласи ҳалок бўлганидан довдираб қолиб, ўзини кўрсатолмабди. Буни юборган ахборотингда гўё ўзинг ҳам тасдиқлаган эмишсан.

— Қандайдир бўлмағур гаплар! — деб қўйди Фёдор Ксенофонович секин.

— Корпуснинг талафотларини асосан шундан кўришяпти... — Павловнинг овози сал дағаллашди. — Мен ҳам... қанчалар айбим борлигини билиш учун ҳақиқатнинг тагига яхшилаб етишим керак.

— Нақадар мудҳишлик!.. — Фёдор Ксенофонович азбаройи қаттиқ қараганидан Павлов кўзларини олиб қочди. — Наревда корпусимнинг дивизиялари бир қадам ҳам чекинмаганини биласанми ўзи?.. Кейин корпус буйруғингга мувофиқ Гродно томонга ёйилди... Тўғри, менинг шундай қилиш кераклигига кўзим етмасди, аниқроғи эса бунинг ҳожати йўқ эди...

— Мен халқ комиссарининг буйруғини бажардим! — Павлов жаҳл билан унинг сўзини бўлди.

— Мен бўлсам, сенинг буйруғингни бажардим, корпус тегишли тўрт юзта янги танк ўрнига тўқсон-та эски танк билан қўлидан келганича олишди, ҳатто имконияти даражасидан ҳам ошириб олишди ахир! Немисларнинг корпус зарбидан кўрган тахминий талафотларини ахборотимда ёзгандим.

— Ана кўрдингми! — Павлов оғир хўрсиниб қўйди. — Ҳамма аниқ маълумот қидирса, сен тахминийсини айтасан.

— Дмитрий Григорьевич, худодан қўрқ! — Чумаковнинг овозидан юраги аламдан эзилаётгани сезиларди. — Испанияда танкчиларинг билан бир куни тунги жангда қуршовдан чиқиб кетишимизга қарашганинг эсингда борми? Ушанда душманга қанчалар талафот етказганингни эрталаб айтиб бера олармидинг? Урушдаги ҳақиқий талафотлар жангдан кейин маълум бўлади.

Павлов чурқ этмасди. Ҳақиқат дарвозаларини оча оладиган энг катта мартаба эгаси ҳам барибир ақлидан билинади...

— Кучи устун душман қуршовидаги жанг... Бундан ҳам оғир ва даҳшатли жанг бўлмаса керак! — Фёдор Ксенофонович гўё овозини чиқариб мулоҳаза юри-

тарди.— Биз ҳам жуда қаттиқ турдик! Вознюк дивизиясидаги битта артиллерия полкининг ўзи немисларнинг улкан танк колоннасини тўзитиб юборди. Снарядларимиз душманнинг қанча танк, бронемашина, мотоцикль, аскарини нобуд қилганини ким ҳам санай оларди?.. Душман колонна бўлиб ҳаракат қилганида унга бир неча марта ёпирилдик. Артиллерия ўти билан кесма ҳолда зарба бериш нима дегани? Буни айтишнинг ўзи даҳшат! Пистирмадан машиналар ва одамлар тўдасига бутун дивизиондая ўт очдик. Одамларимиз ўқ-дорилари ва ёнилги борлигида ёйма жанговар тартибда душман билан яқин тўқнашувларда мардонаворлик кўрсатишди. Ҳатто корпус қисмлари бўлиниб кетганда ҳам... Э-э, нимасини айттай! Яқунловчи ахборот ёзган бўлсам ҳам юрагим гаш, қоғозларни ўқишга раҳбарларнинг вақти бўлмаслигини тушунардим.

— Улар нақ сенинг ўша қоғозларингга суянишяпти-да!— Павлов қадаҳни кўтариб, Чумаковнинг столда турган рюмкаси билан уриштирди.— Сен қўл қўйган қоғозларга суянишяпти.

— Ким суянипти? Қаерда?

— Кеча эрталаб фронт команда пунктида мен Лестев¹ билан Маландинга текширув комиссияси ишининг навбатдаги яқунлари ҳақида ахборот беришяётганида тасодифан қатнашиб қолдим. Хулосаларда сенга яхши баҳо беришмаган.

— У ерда ҳатто алоҳида ҳужжат ҳам тайёрланган,— деди кўк ёқали полковник бу оғир суҳбатга биринчи бор аралашиб.

— Алоҳида?— ҳайрон бўлди Павлов.

— Ҳа. Фронт ҳарбий кенгаши учун. Лестев авиацияси формасидаги... бўйи пастроқ бўлган бригада комиссаридан... нимага қоғозга шахсан қўл қўйганини сўрагани ёдингиздами?

— А-а, тўғри! У, Чумаков билан суҳбатлашмаганман ва қоғозни одамларингни чақириб, штабинг билан сиёсий бўлимнинг ҳужжатларини ўрганган қандайдир полковникка қўл қўйишни буюрдим, деб жавоб берганди...

— Ўша ҳужжатга подполковник қўл қўйганми?— ҳушёр тортди Фёдор Ксенофонович.

¹ Дивизия комиссари Лестев Д. А. — Ғарбий фронт сиёсий пропаганда бошқармасининг бошлиғи.

— Ҳа,— жавоб қайтарди полковник.

— Унинг фамилияси Рукатов бўлса керак албатта?— Чумаковнинг овози истеҳзоли эди.

— Аниқ, Рукатов,— тасдиқлади полковник ташвишли ҳолда.

— Унда ҳаммаси равшан.— Чумаков чамаси хотиржам тортганди. У сира кутилмаган қувноқлик билан рюмкасини эпчил бўшатди-да, жағи ярадор бўлмагандай бодринг тишлаб, биринчи марта илжайди.— Рукатов разил нусха, уни бир вақтлари полкдан ҳайдагандим. Испания эпопеяси пайтида ҳам у устимдан НКВДга ёзганди. Афсуски, ўша пайтда ярамасни янчиб ташлашга иложим бўлмовди!

Генерал Чумаков ҳаммасини тўғри топганди, Қўшма жанговар ва сиёсий маълумотларда корпус штаби бошлиғи полковник Карпухиннинг жанговар ва маънавий сифатлари алоҳида уқдирилгани Рукатовга қўл келганидан ва у генерал Чумаков корпусга уруш бошланишига етиб келолмаслигини билганидан Чумаковнинг обрўсини тўкадиган ҳужжат ясаган. Унга группа бошлиғи қўл қўйишига ва уруш пайтининг бу алғов-далғовида ҳақиқат тантана қилолмаслигига ишонган эди. Қалби нопок Рукатовнинг Чумаковдан қўрқиши уни баттар тубанлаштирганди.

— Мана энди ҳаммаси равшан,— Павлов жимликдан кейин аччиғланиб полковникка кескин қаради.— Марҳамат қилиб ўша Рукохватовни олинг...

— Рукатовни,— тўғрилаб қўйди полковник.

— Уни ўзингизга олинг... Кейин қораси ҳам кўринмасин...

— Есть, бажарилади!— полковник дарҳол ён дафтарига нималарнидир ёзиб қўйди.

Бу армия генерали Павловнинг барҳаётлигида берган сўнгги фармойиши эди...

Утириш давом этди. Столда сметана солинган окрошкали ликоблар пайдо бўлди. Окрошкаларга қиррала муз бўлаклари ташлангани ҳам кўриниб турарди.

Павлов аянчли қизиқиш билан Чумаковдан урушнинг биринчи куни, илк соатларини суриштирди. Бошини эгиб, кўзларини юмганича Фёдор Ксенофоновичнинг ҳикоясини тинглади. Павловнинг юраги эзилаётгани ва оғир ўйлар тинчлик бермаётгани сезилиб турарди.

— Генерал Ахлюстин ҳақида нимани биласан? — Павлов 13-механизациялаштирилган корпус командирини сўради.

— Армия қўмондонининг команда пунктида бир кўзим тушувди, — жавоб қайтарди Фёдор Ксенофонович. — Кўрсатма уларга кечикибди. Ҳаммаси худди Крашанидагидай бўлибди. Эрталаб соат тўртда Бельска немис бомбардимончилари ҳужум қилиб, корпус штаби билан махсус хизматнинг асосий объектларига зарба берибди. Буларга қўшни бешинчи ўқчи полкнинг штаби ҳам бўлганича бўлибди. Ахлюстин корпусининг қисмлари тревога бўйича Нурец дарёси бўйича марраларни эгаллаган, урушнинг иккинчи кунни эса душман ҳужумини қайтарган. Зўр жанг қилишган...

— Ахлюстин тирикми ё йўқми?

— Олдинги ҳафтада, қуршовдан чиқишимиздан олдин группамга унинг командирларидан бири қўшилди. Ўша Ахлюстига қўпоровчилар икки марта суиқасд қилишганини айтиб берди. Бироқ у тирик қолибди-ю, ўринбосари генерал Ивановни ўлдиришибди. Василий Ивановични бизнинг формамазни кийиб олган қўпоровчи шартта отиб ташлабди...

— Дмитрий Карпович Мостовенко билан учрашмадингми?

— Йўқ. Менимча, генерал Болдин группасининг қарши зарба бериши ҳақидаги буйруқ Мостовенконинг ўн биринчи мехкорпусига дахлдор бўлса ҳам унга етиб бормаган. Корпус муҳофаза планига кўра ҳаракат қилган.

— Қайсар, гапга кирмайдиган одам, — Павлов Мостовенко олдида қандайдир гуноҳкорлигини сезгандай хўрсиниб қўйди.

— Ўжар, буниси тўғри. — Чумаков кимдир корпусни олганича округ штабида автобронетанк бошқармасига раҳбарлик қилган Мостовенконинг Павлов билан ораси носоз бўлиб қолганини гапириб берганини эслаб, кулимсираб қўйди.

— Ҳа, Фёдор Ксенофонович! — Павлов Чумаковга синчиклаб ва саволчан тикилиб тураркан, сал жонланди. — Қуршовдан бунчалар тез чиқишга қандай муваффақ бўлдинг?

— Ҳарбий толеим бор экан, — ўйчан жавоб қайтарди Чумаков. — Биз немислар йўлдан четга чиқмаётганларини, ўрмон билан ботқоқзорларга тиқилмаётганла-

рини билиб олдик. Полковник Карпухин мана шунда ўзини яхши кўрсатди. Харитага маршрутни туширган-дан кейин, йўлнинг ҳар бир бўлагига азимут аниқ сақланишига жиддий эътибор берди, муҳофазачиларнинг ҳаракатларини ҳам назардан қочирмади. Биз маршрутни фақат кечасилари эмас, балки кундузи ҳам йўл босадиган қилиб танлагандик. Ўлжа ниқоб ёпинғичларини қўлга киритдик, ёпинғичи йўқлари очиқ жойлар келганда шох-шабба бойламларини ишга солишарди. Самолёт гувуллади дегунча «Ложись» командаси янграб қоларди. Бироқ душман билан тўқнашувлар ҳам бўлиб турарди. Маҳсулотлар билан ўқдориларни фашистлардан тортиб олардик. Талафотлар ҳам кўриб турардик албатта...

— Начора,— Павлов титроқ қўли билан рюмкаларни тўлатди. Унинг кўзлари порлар, ингичка қизил томирлари кўринмай кетганди.— Оғир йўлларимиз учун охириги марта кўтарамиз... Бу йўлларимиз қанақа бўлишидан қатъий назар, биз уларни охиригача шараф билан босиб ўтишимиз лозим!

Шу пайт хона эшиги қия очилиб, кимдир чеккароқда ўтирган полковникни қўли билан имлади. Полковник ташқарига чиқди-да, тез орада бир мунча гангиган ва рангги ўчган ҳолда қайтиб кирди.

— Ўртоқ армия генерали,— деди У Павловга,— сизни қўшни хонага киришингизни сўрашпти.

— Ким сўрашпти?— ёқтирмай сўради Павлов

— Мудофаа халқ комиссарлигининг вакиллари. Зарур иш бор, дейишпти.

Павлов ўрнидан туриб, камари сиқиб турган гимнастёркасини тўғрилади-да, ёқасининг устки тугмасини қадаб, пошилмай чиқди.

...Қўшни хонада уни уч киши — кексароқ, кўзойнак таққан, мўйлови ва чаккаларига оқ тушган генерал-лейтенант ва навқирон, елкалари кенг, нимаси биландир бир-бирларига ўхшаб кетадиган, устларига унвонларини билдириб турадиган белгилари бўлмаган дала формаси кийган икки киши кутиб туришарди. Ана шу икки киши столнинг икки томонида туришар, столда эса ёзув қоғозининг чорагича келадиган кичикроқ қалин қоғоз оқариб кўринарди. Генерал Павловни хона ўртасида турган ҳолда кутиб олиб, честь бериб, фамилияси ва Мудофаа халқ комиссарлигининг хизмат қиладиган бошқармасини айтиб, ўзини таништирди.

Павлов генералнинг ғамгин кўзларига қараркан, унинг ўзини бутунлай ғайритабиий тутаётганлигини кўриб, юраги шув этгандай бўлди.

— Дмитрий Григорьевич,— генерал оҳиста ясама хотиржамлик билан гапирди.— Сиздан столга яқин келиб, манави ҳужжат билан танишишингизни сўрайман... Бизга кўнгилсиз вазифани бажариш буюрилган.

Павлов генералга хиралашган кўзларини тикиб, стол томон бир қадам ташлаганида ўзи фаҳмлай бошлаган гапни эшитди:

— Совет ҳокимияти номи билан сиз қамоққа олиндингиз...

Павлов столдан оқ қоғозни кескин олди-да, ҳеч нимани кўрмаётган кўзларини қадаганича қолди.

Устки томони йиртиб олинганидан тишли туюлган бу чўзинчоқ қоғоз «Қамашга ордер» эди... Қамоққа олиш ҳақидаги қарорни СССР Мудофаа халқ комиссари, Совет Иттифоқи Маршали Тимошенко тасдиқлаганди. Чап бурчакда эса СССР Прокурорининг ўринбосари Софоновнинг санкцияси бор эди. Ҳаммаси тўғри, ҳаммаси қонуний...

— Буларнинг барининг нима кераги бор?— сўради Павлов бошига тушган бу оғир ва ёмон кулфатдан қутулолмаслигини сезганидан маъюс ва бошқача овозда.

Фёдор Ксенофонович дастурхон атрофида Павлов қайтиб киришини кутиб ўтирса ҳам уни кўролмади. Ҳовлидан машиналар чиқиб кетаётганини эшитиб хавотирга тушди. Бироқ шу пайтда интендантлик хизмати полковниги кирди-да, айбдорлардай қўлларини ёзиб, Чумаковга қараёлмай хўрсинган ҳолда деди:

— Дмитрий Григорьевич жўнаб кетди... Узр сўради... Зарур ишлар...

— Жануби-Ғарбийга кетдимиз?

— ...Йўқ.

Генерал Чумаков бу нохуш зиёфатни тунд ва қандайдир хавотирда тарк этди. Уни ҳам ишлари кутарди.

Яна тунги, сергак ўрмон. Кун анча кеч бўлганига қарамай, ҳатто ўрмон ҳам ёруғ, бунга сабаб июль кунларининг узунлиги эди...

Чеккадан келиб, ўрмонни кесиб ўтган тош йўлга яқинроқ жойда Карпухин, Жилов, Иванюта ва ўрмонда ногихон пайдо бўлиб қолган, ҳамма майор Птицин сифатида биладиган Владимир Глинский гаплашиб туришарди. Полковник Карпухин бугун фронт штабидан қайтиб келаётганида йўл чорраҳасида елкасида копчиғи билан турган Глинскийни кўриб қолди. «Майор» йўловчи машиналарга қўл кўтариб турарди. Карпухин мотоциклчига тўхташни буюрди-да, ўзи аравачада ўтиргани учун Глинскийга ҳайдовчига мингашишни таклиф қилди. Шундан кейин немисларнинг сири фош қилинмаган қўпоровчиси таниш штаб бошлиғи билан учрашиб қолганидан хурсанд бўлганича чапдастлик билан мотоциклга миниб олди.

Глинский шу заҳотининг ўзида Карпухинга даволанган дала госпитали бугун шарқ томонга кўчгани, жароҳати деярли тузалиб қолганидан ичкари томонга кетишга «виждони йўл қўймагани»ни гапириб берди... У фронт ихтиёридаги инженерлик батальонини қидириб топмоқчи бўлгани, бироқ батальондан ҳозир асар ҳам қолмаганини билиб олганини, шу важдан қуршовдан чиққан группасига қайтиб боришига йўл беришмаса хурсанд бўлишини қистириб ўтди. «Ажойиб генерал Чумаков» қўли остида хизмат қилсам қани энди, деб қўйди.

Карпухин душманнинг ичкари томонида эканликларида группаларига қўшилган командирлар ҳозирча бирга эканликларидан ўзининг штаб группасига майор Птицинни олишга ҳаққи борлигига шак-шубҳа қилмасди. Тўғри, командирларнинг бари Могилёвда текширувдан ўтишган, кадрларни ҳисобга олиш варақаларини тўлдиришган ва ҳар бири ўз хизмат тури бўйича ҳисобга турганди. Майор Птицин ҳам бу расмиятни бажо қилишига ҳали вақт борлигини билгандан кейин Карпухин анча хотиржам тортди.

Ҳозир ҳаммалари бир-бирлари билан гурунглашиб, папирос чекишар ва Довскка кетган генералдан хавотир олиб, қайтишини кутишарди. Генерал қайтадиган йўлнинг Бихов районидаги қисмини душман ўққа тутарди. Душманнинг олдиндаги қисмлари ана шу районнинг бир неча жойидан Днепр соҳилига чиқиб, ундан ўтишга уринарди. Бугун группа ихтиёрига берилган автобатальон Довскдан бу ерга, Могилёв районига келаётганида иккита машинага немислар снаряди текканди. Карпухин ҳозир Берёзина, Ола,

Друть бўйидаги марраларда оғир жанглар кетаётганини бошқаларга нисбатан батафсилроқ билгани учун қаттиқ хавотирда эди. Немислар яқин орада Днепрга ёриб ўтишадиган қўмондонликдан қандайдир фармойиш келадигандай туюларди.

Немислар танкларини дарё тубидан ўтадиган қилиб ясаганларини жуда яхши билган ҳолда гапирар, госпиталда эканлигида буни ўз кўзи билан кўрган одамлар билан учрашганини рўкач қиларди...

Миша Иванюта эса маънос эди. Могилёвга бориб келган полк комиссари Жиллов Мишанинг дивизияси қуршовдан ҳозирча чиқмаганини билиб келганди. Жилловга у ерда газета ходими младший политрук Иванютани фронт Сиёсий бошқармаси ҳузуридаги резервга юборишни буюришганди. Шу важдан Миша эртага эрталаб нақ чегарадан оғир йўлни бирга босишган барча ўртоқлари билан хайр-маъзур қилиши лозим эди...

Ўрмонга аста-секин саррйн қоронғилик чўка бошлади. Тепадаги шохлар ва япроқлардан иборат гулдор чодир қоронғиликка фарқ бўлаётганди. Сал наридан, ботқоқликдаги жилгадан қизилоёқнинг оҳиста сайраётгани эшитилди. У гоҳида баландроқ сайраб ҳам қўярди. Қушнинг сайрашига тоғ чумчуқ чийиллаб жўр бўлди. Бироқ шу пайт Днепр томондан портлашлар гумбури эшитилиб қолувди, қушларнинг овози тинди.

Ниҳоят йўлда яқинлашаётган броневикнинг ниқоблаган чироғидан тушаётган кўкиш ёруғлик кўринди. Машина пешвоз чиққан Карпухиннинг ёнида тўхтади. Унинг темир эшиги очиқ бўлиб, Чумаков толиққан ҳолда ерга тушди, кетидан старший лейтенант Колодяжний ҳам чиқиб келди.

— Смирно!— Карпухин яқинроқда турганларга пастроқ бўлса ҳам кескин команда бериб, ахборот беришга тушди:— Ўртоқ генерал...

— Вольно!— Чумаков унинг гапини бўлиб, овзини баландлатиброқ тушунтирди:— Янгиликлар бўлса, бутун ўрмонга эшиттириб ахборот бериш шарт эмас.

— Тушунарли,— хижолатда жавоб қилди Карпухин.— Яхши келдингизми Фёдор Ксенофонтвич?

— Айланиб, ўқларга тутилиб, етиб келдик... Ҳар бало бўлди ишқилб. Немислар Днепрга ташланишяпти...

ти, комкор¹ Петровскийнинг олтмиш учинчи корпуси уларни дарёга улоқтиряпти.— Чумаков буларни гапираркан, қанақа янгиликлар олиб келганини билмоқчи бўлиб Карпухинга қаттиқ тикиларди.— Қайтганингизга анча бўлдимми?

— Маландин ҳузурида бўлдингизми?

— Йўқ, иложи бўлмади... Оперативчилар ҳузурида бўлдим. Ҳужжатларни қабул қилишди-да, генерал-лейтенант Ташутин ихтиёрига ўтсанглар керак, дейишди. Сизнинг Маландин билан кечаги суҳбатингиз ҳақида эса,— Карпухин қўлларини гуноҳкорона ёзди,— ҳеч ким ҳеч нима билмайди. Мен унча-мунча ҳаракат қилиб кўрдим. Ҳеч ким қулоқ солишни истамайди. Немислар жон-жаҳдлари билан ёпирилаётганида штабчиларнинг бунга қўллари тегармиди.

— Мен бўлсам у-бу нарсаларни билиб олдим,— гапга аралашди полк комиссари Жилов. Улар бир чеккага чиққанларидан кейин Жилов гапида давом этди:— Бугун Могилёвда фронт сиёсий бошқармасининг бошлиғи, дивизия комиссари Лестев билан гаплашдим.

— Якунловчи сиёсий маълумотимиз унинг қўлига етиб борибдими?— Фёдор Ксенофоновичнинг азбаройи қизиқаётгани сезилиб турарди.

— Ҳа, уни ўқибди. Бироқ қандайдир англашилмовчилик бўлибди. Текширув комиссиясидаги битта подполковник сизни ким биландир адаштирибди, ҳужжатларга яхши эътибор бермай, хулосасида бўлмағур гапларни ёзибди. Мен Лестевга тўғриси уни тушуниб олишида қарашдим.

— Ҳеч қанақа адашув йўқ,— Фёдор Ксенофонович оҳиста хўрсинди. Ўша подполковник қасддан туҳмат қилган

— Қасддан дейсизми?!— кескин оҳангда сўради Жилов.

— Ҳа... Бу гапириб ўтиришга арзимамайди.

— Нимага энди?..— Жилов овозини пасайтирди.— Бирор нима биласизми?

— Баъзи бир нарсаларни... Рукатов билан шуғулланишга ҳозир вақт йўқ.

— Фамилиясини ҳам биласизми?! Сизга айтсам,

¹ Комкор — Қизил Армиядаги генераллик унвонлари жорий этилгунча олий команда составининг ҳарбий унвони. Л. Г. Петровскийга ана шу воқеалардан кейин кўп ўтмай янги ҳарбий унвон — генерал-лейтенант унвони берилганди.

Фёдор Ксенофонович, Лестевнинг фармойиши билан ўша Рукатовни топишга уриндим... Бироқ ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ... Кимдир уни фронт штабидан қаёққа дир қуритишга улгурибди.

— Ҳечқиси йўқ, у оёғим остидан чиқиб қолади ҳали,— деб қўйди Чумаков хотиржам.

Эрталабга яқин буйруқ келди. Унда генерал Чумаковнинг штаб группаси тўлдирилиши ва қўшма оператив қўшин группасига айлантирилиши, таркибига битта артиллерия ва битта танк бригадаси, полковник Гулиганинг қуршовдан чиққан мотоўқчи дивизия ва жангларда ҳориган бир қанча қисмлар қўшилиши айтилганди. Уларнинг бари ҳозир Берёзинага қўйилган камсувли Лежа дарёсининг бўйидаги ички маррада мудофаада турар, артиллерия бригадаси эса оператив группанинг асосий йўналишидаги ғарбдан шимолий-шарқ томон чўзилган йўлга иккита тўсиқ ташлаб турарди.

Генерал-майор Чумаков группа командири, полковник Карпухин штаб бошлиғи қилиб тайинлангандилар. Штабга зудлик билан Борисовнинг жанубий шарқидаги Палин қишлоғига етиб келиш, группа қўшинларини қабул қилиш, бошқарувни йўлга қўйиш ва тез орада ҳужум ҳаракатларини бошлаш учун тайёргарликка киришиш, генерал-майор Чумаковга эса жанговар буйруқ олгани армия қўмондони Ташутин ҳузурига бориши буюрилганди.

Фёдор Ксенофонович автобатальон билан тўлатилган «ўрмондаги гарнизон»ини тревога орқали оёққа турғизди-да, Карпухин, Жилов ва бошқа бир неча командирларни буйруқ билан таништирди. Карпухинга колоннани шимолий-ғарбий томондаги ва харитада унча сезилмайдиган Палин қишлоғига олиб боришни буюриб, ўзи броневикда армия штабига йўл олди. У йўл бўйи ҳозирги аҳволда ва чуқур тайёргарликсиз ҳужум ҳаракатлари ҳақида қандай гап бўлиши мумкинлигини ўйлаб бораркан, қўмондонлик қандайдир чекланган, тўғрироғи, чалғитиш мақсадида қарши зарбалар беришни хаёл қилган бўлса керак, деб минг хил тахминларга борарди. Шунда у адашмаётганди.

Чиндан ҳам фронт қўмондони маршал Тимошенко вазиятни имкони борича ўрганиб, Олий Бош Қўмондонлик Ставкаси буйруғини бажариш учун шошилинч суратда Ғарбий фронт йўналишидаги кучларни Берёзина бўйидаги ва икки дарё оралиғидаги мудофаа

жангларида резерв қўшинлари шарқдан Днепра етиб келишига имкон берадиган қилиб гуруҳлаштираётган эди. Бироқ Витебск йўналишида душманнинг 22-армиянинг ўнг ва сўл қанотларидан ёриб ўтиши, унинг йирик группировкаси Ғарбий фронтнинг орқа томонига ўтиб олиб, Смоленскка ёриб кириши хавфи соат сайин кучаярди. Генерал-лейтенант Коневнинг шарқдан келтирилган армияси бу жиддий хавфни қайтаролмаётган эди. Шунинг учун ҳам маршал Тимошенко фронт ҳарбий кенгашига ёриб ўтиш хавфини туғдираётган немис группировкаларининг негизига, икки ёндан қарши зарба бериш планини таклиф қилганди.

Ҳарбий кенгаш қабул қилган кўрсатмада 20-армия қўмондони генерал-лейтенант Курочкинга авиация мададида иккита механизациялаштирилган корпус кучи билан Сенно ва Лепель йўналишларида қарши зарбалар бериш буюрилганди. Бу ният эртаси куни Олий Бош Қўмондонлик ставкаси томонидан маъқулланди, бироқ бир муҳим аниқлик киритилди. Сталин ўшанда механизациялаштирилган корпуслар ҳаракати муваффақиятга эришишини таъминламоқ учун генерал-лейтенант Ташутиннинг яна иккита-учта қўшилмалари билан Борисовнинг жанубий-шарқий томонидан зарба беришни таклиф қилди. Генерал-майор Чумаковнинг группаси икки-учта ўқчи корпус билан ҳамжиҳатликда ана шу ёрдамчи қарши зарбада қатнашиши зарур эди.

Фёдор Ксенофонович армия штабига эрталаб барвақт етиб келди. Бу пайт қуёш гўё урушнинг тунги кирдикорларини кўришдан қўрққандай, кўкиш уфқ узра ботинмайроқ кўтарилар, унинг одамни ҳали иситмайдиган нурлари етган жойларнинг барини ёритаётганди. Қуёш эндигина нур соча бошлаганида броневик кириб келган, кўпчилиги қарағай бўлган аралаш ўрмондан чамаси кеча тушган бомбаларнинг аёвсиз изи кетмаганди. Урмон чеккасига яқинроқ жойда қулаган ва бомба парчаларидан дабдала бўлган дарахтлар кўринар, майдароқ дарахтларнинг синган ва эзилган шохларини тупроқ ва қуюқ чанг босган, шоҳларда ва дарахтларнинг учларида дам у ер, дам бу ерда ҳаво тўлқини улоқтирган телефон симлари, от афзаллари, гоҳо эса бўзранг шинель парчаси ёки титиғи чиққан плашч-палатка кўзга ташланарди...

Ажал ва асов ғалаённинг бу даҳшатли қилғилик-

лари изларини кўриш ва булардан шу ердаги одамлар ўрмоннинг кўм-кўк чодирини узра шўнғиётган бомбардимончи самолётларнинг гувиллашларини эшитиб, улар ажал юкларини қайга ташламоқчи бўлаётганларини кўролмади не қўйларга тушганларини идрок этмоқ одамга оғир эди.

Ўрмон ичкарасидаги майсаси салгина босилган ва ғадири-будури йўл штабга олиб борарди. Йўл бурилган жойларда дарахтларнинг таналарига наридан бери «ПСД»¹ сўзи ёзилган ёғоч кўрсаткичлар қоқилганди. Унгу сўлдаги дарахтлар оралиғида юк машиналари, сафар ошхонаси, тахлаб қўйилган қандайдир яшиклар, улар орасида эса гимирлаб юрган ҳарбийлар тез-тез кўзга ташланарди.

Йўл зич ва майда дарахтлар босган жарликка тушган, ундан чиқаверишдаги дўлاناзорда ўртасида қизил байроқчали қайин шлагбаум оқариб турарди... Чумаков соқчига ҳужжатларини кўрсатганидан кейин, яна ўша йўлдан ва ўша ўрмондан юрди. Ўрмонда ходалар ва шох-шаббалардан ясалган чайлалар, парусин тутиб қўйилган бошпаналар учрар, онда-сонда ертўлаларнинг ёғоч тўсинлари устига ташланган кўкатлар уюми кўзга ташланарди.

Иккинчи шлагбаумдан кейин команда пункти турган жой келарди. У ёққа ўтиш мумкин эмасди. Генерал-майор Чумаков броневикни йўл чеккасида қолдириб, телефон симлари қалашиб кетган томонга қараб юрди... Уни енгига қизил бойлаган, кўринишидан ғайратли старший лейтенант қаршилади. Афтидан навбатчи Фёдор Ксенофоновични кутиб тургандай эди. У Чумаковнинг шахсий гувоҳномасига кўз ташлади-да, олдинга тушиб, госпиталь типидagi яхшилаб ниқобланган катта палатка томон юрғач, кираверишда турган соқчига кескин қўл силкиб, генерал кириши учун палатка этагини кўтарди.

— Марҳамат, кириш, — деди у шивирлаб.

Кичкинагина даҳлизда Чумаковни кўриб, армия кўмондонининг ёрдамчиси, чақноқ кўзли, ингичка қошлари қоп-қора ва қорачадан келган чиройли капитан ўрнидан қўзғолди.

— Уртоқ генерал Чумаковмисиз? — сўради капитан телефонли мўъжазгина стол ёнидан тураркан.

¹ «ПСД» — пункт сбора донесений — маълумотлар йиғилдиган пункт.

— Чумаковман.

— Мана, сизга харита, марҳамат.— Капитан яхшилаб тахланган топографик харита узатди.

Фёдор Ксенофонович шундан кейин электр чироқлари чароғон қилиб турган палаткага қадам босаркан, назарида у машқнинг таҳлили ёки қандайдир кўрсатма берилаётган улкан кабинетга кириб қолгандай бўлди. Ичкарироқда, стол ёнида ўтирган маршал Тимошенкони, ёнидаги биринчи ранг армия комиссари Мехлисни кўрди Мехлис бу пайтда дам улкан харита ёнида қўлида кўрсаткич билан турган армия қўмондони басавлат, қирқларга борган генерал-лейтенантга қараб, дам ён томондаги парусин деворга кескин қўл чўзган ҳолда гапириб турарди. Хаританинг қарама-қарши томонидаги девор олдида туришган ёки ўтиришган генераллар ва катта командирлар армия комиссарининг сўзларини диққат билан тинглашарди.

Фёдор Ксенофонович бир кўз ташлагандаёқ палаткада нима бўлаётганини пайқади, ҳатто Тимошенко ҳорғин кўринишидаги сўлғинликни ва Мехлиснинг ёш кўринса-да, юзидаги тундликни, кўзлари чуқур тушиб кетганини сизди. Бу унинг анча эзилган дала формасидан ҳам сезилиб турарди. Чумаков келгани ҳақида ахборот бериб, мана шу ердаги ташвишли ва толиққан одамларнинг барини эътиборини ўзига қаратишга хижолат бўлганидан олдинга бир неча шахдам қадам ташлади-да, Мехлисга секинроқ: «Кечирасиз, ўртоқ биринчи ранг армия комиссари...» деркан, овозини баландлатиб Тимошенкога мурожаат қилди:

— Ўртоқ Совет Иттифоқи Маршали!.. Генерал-майор...

— Қатнашаверинг.— Тимошенко Фёдор Ксенофонович томонга қўл силкиб, гўё: «Сизнинг одамингизми?»— дегандай харита олдида турган армия қўмондонига қаради.

Чумаков хижолатини билдирмасликка уринган ва Мехлиснинг саволчан ҳамда аччиғланганини ошкора қилган қарашидан жунжиккан ҳолда бошқа генераллар ёнига келди-да, кимнингдир панасида доканинг устидан бирдан зирқираб қолган жағини силай бошлади.

Мехлис гапиришдан тўхтамасди:

— Ҳозир ҳар бир қизил аскар, ҳар бир командир у сержант ёки генерал бўлишидан қатъий назар, энг метин зирҳнинг ҳар бир молекуласи учун кучини таш-

кил этгандай бутун борлиги билан армиямизнинг қудратли кучи бўлмоғи лозим!..

Мехлиснинг бемалол ва бемаъни чиқаётган бу сўзлари Фёдор Ксенофонтовичга жуда ўткир ва яқин туюлди. Гўё ўзи бу сўзларни кўп йиллардан бери дилига тугиб, айтишга баҳона топилишини кутиб юргандай эди ҳисоби. Мана энди эса буларни фронт Ҳарбий кенгаши янги аъзосидан эшитяпти...

— Бироқ зирҳга керакли сифатлари бор алоҳида пўлат танланганидагина у зирҳмисан зирҳ бўлади,— деди Мехлис.— Одам ҳам шунақа: бошқача шароитларда унинг туйғулари ўзгаради, ўшанда унинг қалб ўти сўнади...

Чумаков армия комиссарининг сўзлари пича баландпарвозроқ бўлса ҳам буни ўзи тагига етган ҳақиқатдай эшитганидан хурсанд бўлди. Ҳатто армия комиссарининг бояги жаҳлли қараши дилини оғритганини ҳам унутгандай бўлди. Фёдор Ксенофонтович армия комиссари Мехлиснинг бу оний жаҳлини гўё оқламоқчи бўлгандай кўнглидан ҳозирги оғир синов кунларида ҳар бир одам бошқаларга заҳрини мавқеи ва жамият олдидаги масъулиятига қараб сочади-да, деб ўтказиб қўйди.

Мехлис палаткадагиларга бир тикилиб қўйиб, гапида давом этди:— Душманнинг ичкари томонидан шарққа ёриб чиқаётган ҳарбий қисмлар ва бўлинмалар, бир томондан ўзларининг жанговар тажрибалари ва хавф-хатарларда синалган жипсликлари билан кучлидирлар, иккинчи томондан, бу одамларнинг кўпчилиги гангиб, гитлерчиларнинг ҳарбий қудратидан юрак олдириб қўйганлари билан заифдирлар.

«Айни ҳақиқат!» маъқуллаб қўйди ичида Чумаков.

— Уларнинг ҳаммалари,— Мехлис жиддий овозда давом этди,— душман қуршовидан чиқишлари биланоқ қўшинларимизнинг фашистларни абжағини чиқарадиган қалин ва қудратли фронтини кўрамиз, деб умид қилмоқдалар. Бироқ ўзинглар билгандай, бундай фронт ҳозирча йўқ, шунинг учун ҳам қуршовдан чиққанларнинг кўпчилиги мамлакатимизнинг ичкари томонидан резервлар келтириляётганини билмаганлари учун чўчиб кетиши ёки юрklarини ваҳм босиши мумкин...

Фёдор Ксенофонтович армия комиссарининг бу гапига ҳам ичида қўшилди, чунки шахсан ўзи одам-

лари билан бу ёққа, Берёзина бўйига ёриб чиқаётганида кўришга умидвор бўлган ҳарбий кучларни кўролмай жуда эзилиб кетганди.

— Гап шундай, ўртоқлар! — Мехлиснинг гапи охирлаб қолди шекилли, палаткадагиларга гўё манаман деган уста тахтага мих қоққандай сўз қотди. — Биз сиз билан армиямизнинг потенциал кучларини биламиз, халқимизга ва партиямизга ишонамиз! Ҳозир қўлида қуроол тутганларнинг бари бизга ўхшаб қаттиқ ишонишлари зарур. Биз бўлаётган воқеаларнинг чинакам моҳиятини тушунишга интилаётган ҳар бир одамнинг табиий хусусиятидан оқилона ва актив фойдаланишимиз лозим! Ўртоқ Сталиннинг нутқида ана шу моҳият, воқеалар ҳодисалар ва барча вазифаларимиз тўла ва чуқур таҳлил қилинган ҳолда ўз мужассамини топгандир!..

Генерал Чумаков эски одати бўйича ўзи ҳам сезмаган ҳолда қаттиқ қарсақ уриб юборди-да, бундан ўзи ҳижолат чекиб, қўлини пастга туширди. Бироқ бошқалар ҳам чапак чалишди... Мехлис ер сузиб, чапаклар босилишини кутиб турди-да, сўнгра деди:

— Ўртоқ Сталиннинг учинчи июлдаги нутқи фаолиятимиз программасидир. Фронлда бундан беҳабар бирорта ҳам жангчи бўлмаслиги керак... Бироқ, ўртоқлар... мен сизларни ишонтириб айтишим керакки, яқинда жуда аччиқ ва оғир ҳақиқат ҳам аён бўлади... Айблари ва эҳтимол қабиҳ хоинликлари билан Қизил Армиямиз чегарадан анча сурилишига сабабчи бўлган кишиларнинг номлари маълум қилинади. Бу кишилар ҳарбий унвонлари ва илгариги хизматларидан қатъий назар, қораланадилар ва қаттиқ жазоланадилар!..

Фёдор Ксенофоновичга аввалига бу сўзлар ярадорлиги туфайли бошқача эшитилгандай ёки уларни нотўғри тушунгандай бўлди. Кейин эса пешонасини совуқ тер босиб, ўзини тубсиз ўрага тушиб кетаётгандай сизди. У жон-жаҳди билан ўзини тутиб қолишга ҳаракат қилар, бу ерда жаранглаган сўзларни хаёлига келтиришга уринарди. Бироқ қулоғига яна Мехлиснинг ўта кескин, таниш сўзлари кирди:

— Кечиринг, ўртоқ генерал. — Мехлис топографик харита олдида гангиброқ турган армия қўмондони Ташутинга мурожаат қилди. — Мен бунчалар кўп гапирмоқчи эмасдим. Луқма ташлайман, деб гапингизни анча бўлиб қўйдим...

— Ҳақингиз бор, ўртоқ Ҳарбий кенгаш аъзоси,— Ташутин сал бўғиқроқ овозда жавоб берди. Мехлиснинг гапи уни ҳам хавотирга солгандай кўринарди. У ахборот бераётгани учун армия комиссари сўзини бўлиб, гапга тушиб кетгани, калавасининг учини йўқотиб қўйгани сабабли армия йўналишидаги оператив вазият ва фронт қўмондонлигидан олинган кўрсатма ҳақидаги гапини бошлашга сўз тополмасди.

Фёдор Ксенофонович армия қўмондонининг жавобини гўё эшитмади ҳисоб. У Довскда бўлган воқеанинг тагига энди тушуниб етганди. Армия генерали Павловнинг зиёфат дастурхонига қайтмагани бежиз эмаскан-да...

Фёдор Ксенофонович Дмитрий Григорьевичнинг энг оғир хатолар қилганига ишонса ишонадики, бироқ хоинлигига ишонмасди. Бу нарсани ҳатто хаёлига ҳам келтиролмасди... Мабодо у Мехлиснинг гапини тўғри тушунган бўлса, гап фақат Павлов ҳақидагина кетмаётганди... Яна кимлар ҳақида кетаётганикин? Эҳтимол Мехлис бошқа ниманидир, қандайдир бошқа одамларни кўзда тутаётгандир?.. Тўғри, чегара жангларида аҳвол жуда танглашиб, бошқалар ғалаба қилишлари учун жон нисор этмоққа тўғри келган, тадафот зарурат бўлиб, бироқ баъзи бир одамлар олий штабларнинг қандайдир звеноларига душманлар суқулиб олиб, фашистларнинг тегирмонига сув қуйишяпти, еган хаёлга боришганди. Бунақа гаплар гурунгларда ҳам айтилар ва бемалол оғиздан-оғизда ўтиб юрарди. Гоҳида қўшниларимизнинг аҳволи танглиги, душманнинг мавқеи баландлигини тушунтириб беришнинг иложи бўлмасди. Ушанда бунақа гап ва мишмишлар сафимизга кириб олган ифвогарлардан чиққан, дейишарди. Нега деганда, Қизил Армия формасидаги совет территориясига ташланган фашистларнинг малайлари ёки профессионал қўпоровчилар кўп марта жиноят устида қўлга тушиб, жойларида отиб ташланганди...

Чегара жангларида ҳатто даҳшатли аҳволда қолиб, ноиложликдан танкларга қарши милтиқ найзаси билан ташланганларида ҳам хиёнат ҳақидаги мишмишларга ҳеч ким дурустроқ эътибор бермаганди.

Наҳотки адашган бўлишса? Минг-минглаб кишиларимизнинг қирилиб кетишларига онгли равишда

айбли кишилар наҳотки чиндан ҳам аниқланиб, фoш этилган бўлса?

Фёдор Ксенофонтвич дилини қаттиқ оғритган ана шу фикрлар гирдобида бўлгани учун генерал-лейтенант Ташутин таёқчасини харитада белгиланган жойга қўйганича ахборот беришда давом этаётганини сезмай қолди. Бироқ ўзини қўлга ола биладиган одати борлиги учун ҳам эс-ҳуши жойига келиб, армия қўмондони сўзларининг маънисига ета бошлади. Фёдор Ксенофонтвич Ташутиннинг лўнда ва қуйма гапларини тингларкан, у очиқчасига гапирадиган одамлигини билганидан маршал Тимошенко ва биринчи ранг армия комиссари Мехлис олдида ҳаддидан ошиб, Ғарбий фронтда вужудга келган оператив вазиятни жуда бемалол ва кенгроқ таърифлаб, баҳолашга тушганидан хавотирда эди. Афтидан, у фронт қўмондонининг ниятини амалга ошириб, буйруғини бажариш учун армия қўмондонининг қарори ва буйруғи қанақалигини ифодаловчи асосий гапга ҳали бери яқин келадиган кўринмасди. Гўё бу ердагилар орасида фақат Ташутиннинг ўзгина Белоруссия кенгликларидagi ҳақиқий аҳволни биладиган ва буни штабга тўпланганларга батафсил тушунтиришга киришгандай туюларди.

Генерал-лейтенант Ташутин ўзини бамайлихотир тутаркан, гўё кимнидир койиётгандай Ғарбий фронт чегара жангларида ўз олдида турган вазифаларни бажара олмаганини, ҳозир эса пароканда ҳолдаги қисмлар ва қўшилмаларни таҳликадаги участкаларга суриб, аҳволни ўнглашга уриниш оқилона иш бўлмаслигини тушунтирарди...

Фёдор Ксенофонтвич шунда маршал Тимошенкога қараганда у тутоққанидан қошларини чимирганича олдидаги блокнотга нималарнидир ёзарди. Ташутин ҳам халқ комиссарининг авзойини зумда сезиб олган бўлса ҳам ўзини хотиржам тутган ҳолда нимага бунақа фикрга келганини тушунтира бошлади.

— Бизга, биринчи эшелон қўшинлари қўмондонларига, — деди у харитага ўгирилиб, — ана шу аниқ реаллик бош қўмондонлик учун ҳам аёнлигини сезиш жуда муҳим эди, буни сезиб олдик ҳам. Оқибат-натихада ҳозир ўзинглар кўриб тургандай душманга мамлакат ичкарасида тузилаётган йирик ҳарбий группировкалардан зарба бериш мўлжалланмоқда.

— Марҳамат қилиб, вазифангизга яқинроқ келсангиз!— деб қўйди Мехлис армия қўмондони ўнғайсиз аҳволдан осон қутулиб кетганини кўриб.

— Мана бўлғуси вазифага яқинлашдим,— генерал Ташутин қуруққина жавоб берди-да, ўйлаб туриб қўшимча қилди:— Менимча, душман зарбасига биринчи дучор бўлган армиялар қўмондонларининг фалокатлари шундаки, қўшинлар тайёргарликсиз тегишли қуроллар билан тўла таъминланмаганидан ташқари ўзлари ҳам кўзлари бойлангандай аҳволда қолишганди; улар уруш чиндан ҳам бошландими ё немислар ҳарбий чегара можароси чиқаришмоқчими, дарҳол пайқаб ололмадилар.

— Хўш, вазият энди равшан бўлдими?!— Мехлиснинг аччиғи чиқа бошлади. Армия комиссарининг жаҳли чиқса ҳеч ким билан ади-бади айтишиб ўтирмаслиги, юз-хотирсиз, раҳм-шафқатсизлигини ҳамма биларди.

— Ҳозир равшан, ўртоқ Ҳарбий кенгаш аъзоси,— Ташутин Мехлисга зимдан қараб: бамайлихотир жавоб қайтарди.— Мен фақат бир нарсага тушунмаяпман: армия қўмондонларини наҳотки хоинликда айблаш мумкин бўлса, ахир уларнинг ҳолига ҳар биримиз тушишимиз мумкин эди-ку. Қаллаварамлик, тадбирсизлик қилинган бўлса, бу бошқа гап.

Мехлис гангиб қолган ёки маршал Тимошенконинг бўлаётган гапларга бепарво ҳолда ғиқэтмай ўтирганидан ташвишланаётгандай туюларди. У Семён Константиновичга зимдан боқиб, унинг қошларини чимириб, ер сузиб ўтирганини кўраркан, қизариб кетиб, Ташутинга кескин жавоб қилди:

— Сиз, ўртоқ генерал, ноқерак жойга тумшуқ тиқяпсиз! Сизга ишонарли қилиб айтсам ҳам... ёқеалардан ўзишга шошиласиз-а! Қизил Армия бўйича буйруқ чиқади, ўшанда ҳаммаси аниқ-равшан бўлади!.. Ҳозирча эса, жанговар вазифани очиқ кўз билан қандай бажаришингизни кўрамыз!

Палаткага ўнғайсиз жимлик чўкди. Ҳамманинг эътибори табиати ўзига яраша сирли бўлган Мехлида эди. Дарвоқе, идрокли ва Мехлисни яхши биладиган одамларга унинг ҳеч қанақа сирли томони йўқ эди. У кўп одамларни ўзининг қайноқ қонлиги ва ўткир ақли билан қойил қолдирарди. Бошқалар уни сал нарсага қайнаб кетадиган кучли шахс сифатида билишарди. Ижтимоий бўронлар ва алғов-далғов пайт-

ларида бунақа одамлар табиатидаги энг яхши ва энг ёмон жиҳатлар ўзини кўрсатар, гоҳо улар аралаш-қуралаш бўлиб кетиб, бири бири билан тўқнашиб, одамни бениҳоя мураккаблаштириб қўярди. Шу вадан бунақа одамлар жон-жаҳдлари билан ўзгаларнинг иродаларини амалга оширишар, бунда иродалари кучини кўрсатишар, аҳамиятини йўқотган нарсаларга кўр-кўрона ёпишиб, вужудга келаётган ҳақиқатларни инкор қилишлари ҳам мумкин эди. Бунақа одамлар жаҳлланиб, хаёлга берилсалар даҳшатли, изчиллик ва ҳайратда таъсирчан бўладилар. Улар доимо қандайдир зўр ишларни қилмоқчи бўладилару бироқ кўпинча бундан умид узадилар. Мабодо бир одамни ёқтирсалар, фақат жуда яхши томонини кўрадилар, ёқтирмасалар энг ёмон томонини кўрадилар. Улар гапларига индамай қўшиладиган, иложи бўлса, қойил қоладиган одамлар билан кўпроқ ҳисоблашадилар.

Генерал Чумаков чамаси ўртага чўккан жимликдан ўзини ноқулай сезаётган Мехлиснинг маъюсроқ кўзларига тикиларкан, негадир қаердадир ўқиган сўзларини эслади: ўжарлик ақл қусури эмас. Ўжарлик темперament қусуридир. Ироданинг бўш келмаслиги, ўзгаларнинг далилларига гижиниб қарашга алоҳида нафсоният сабабчи бўлади. Бунақа нафсониятли одам ўзига ва бошқаларга фақат ўзақли билан ҳукмронлик қилишдан завқланади.

Палаткадаги сукунат қандайдир нохуш тус ола бошлади. Бироқ ҳеч нима бўлмади: Уни генерал-лейтенант Ташутиннинг одатдагидай салмоқли овози бузди:

— Ўртоқ биринчи ранг армия комиссари,—Ташутин Мехлисга мурожаат қиларкан, юзида истеҳзоли табассум ўйнади,— бирор нарсани ноўрин айтган бўлсам, дилдан узр сўрайман... Жанговар вазифани эса бажарамиз!

— Мана бу коммунистнинг сўзи!— Мехлис илжайиб қўйди. Шундан кейин У Тимошенкога ўгирилиб, секингина нималарнидир гаплаша бошлади.

— Ҳа, биз вазифани бажарамиз,— армия қўмондони чертиб такрорлади,— гарчи иккита ўқчи корпусимиз анча заифлашгани, генерал Чумаковнинг қўшма оператив группаси ҳали қўшин қўшилмаси шаклига келмаганига қарамай, вазифани бажарамиз.

Немис қўшинларининг ҳужум қилаётган жанговар тартибларини бузиб ташлаб, Борисовни оламиз ва зарбани шимолий-ғарбий томонга ёямиз. Бироқ бунинг битта шарти бор,— Ташутин харитага ўгирилиб, таёқчасини немисларнинг моторлаштирилган группасининг номери ёзилган жойга урди,— агар душман ҳақидаги маълумотлар тўғри чиқса... Мабодо бу ерда немисларнинг разведкамиз билмаган бошқа қандайдир қўшилмалари ҳам бўлса, биз қўлимиздан келган ишни қиламиз холос.

Армия қўмондони охирги сўзларига бир-бирлари билан гаплашиб ўтирган Тимошенко билан Мехлис эътибор бермаётганларини кўргач, ҳамманинг кўзи олдида қўлларини ёзди-да, қаттиқроқ томоқ қириб, жанговар буйруқни баён қилишга киришди.

Ташутин душманга баҳо беришда моҳир бўлгани учун харитадан у турган жойни кўрсатиб, фронт қўмондонининг ниятини баён қилди, армияси ва қўшни армиялар олдига қўйилган вазифани тушунтириб, ўз қарорини сал бежаброқ айтди... Фёдор Ксенофонович буларнинг барини яхшилаб эслаб қолар, очиқ харитасига белгилар қўяр ва тасавурида шарққа ўрмалаётган душманга бериладиган кўп босқичли қарши зарбани жонлантирарди. Ташутин бўлгуси операция схемасини у ёки бу қисмга юклатиладиган вазифалар тафсилоти билан бойитган ҳолда дадил ва аниқ тушунтириб бераркан, бундан тўла қаноат ҳосил қиларди.

Армия қўмондони қўшма оператив группага вазифа юклаётганида Чумаковни ваҳима босди. Нега деганда, вазифа мураккаб, тўғрироғи, жуда машаққатли эди. Унинг асосий моҳияти — қудратли зарб билан душман ишғол қилган территория ичкарасига юз километр кириб бориш, душман кучларини иложи борича сиқиб қўйиш, моторлаштирилган қисмлари шарққа силжишини тўхтатиш ва немисларнинг 57-моторлаштирилган корпусининг орқа томонига чиқиб олиш эди. Бу пировардида нима билан тугашини генерал Чумаков яхши биларди.

Шунинг учун ҳам у тоқатсизлана бошлади. Вақт!.. Вақт керак эди!.. Ҳар бир дақиқадан фойдаланиш зарур. Ҳолбуки группанинг штаби ҳалигача тузилмаган. Палинга юборилган ва ҳали ўзи кўрмаган одамларини жой-жойларига ўрнаштириш, ҳамкорликни ташкил қилиш, қўшинни ўқ-дори, ёнилғи, озиқ-овқат

билан таъминлашни йўлга қўйиш керак эди... Бироқ бу ва бошқа қатор ишларни қилишга фақат бир кечаю бир кундуз берилаётганди холос. Бу ишларга улгуришга ақл сира бовар қилмасди... Бироқ бажариш зарур эди... Чунки бошқаришда амал қилинадиган ҳарбий фан қонуниятлари ҳарбий бошлиқ мабодо тўсиқ ва тескариликларга дуч келгудай бўлса, ҳарбий қоидалар (норматив ёки бўлак) доирасидан чиқиши мумкинлигини кўзда тутати. Бусиз у қўли нималарга ета олишини аниқлаш, ихтиёридаги қўшинлардан фойдаланиш йўлини топишда қийналиб қолади.

Армия қўмондонининг буйруғида Фёдор Ксенофоновичнинг номи иккинчи марта тилга олинганида Мехлис бирдан сергакланиб, ён дафтари олдидан, унга кўз ташлаб, Ташутиндан сўради:

— Кечирасиз, қайси Чумаков ҳақида гап кетяпти? Механизациялаштирилган корпуси билан Гродно томонда зарба берган Чумаков ҳақидамасми?

— Худди шундай!— жавоб қилди Ташутин.

— У шу ердами?

— Шу ерда!— Фёдор Ксенофонович олдинга ярим қадам ташлади.

— Бу ерга қандай келиб қолдингиз?— Мехлис Чумаковга нохуш тикилди.

— Армия қўмондонининг буйруғига мувофиқ...

— Йўқ, мен механизациялаштирилган корпусингизсиз бу ерга қандай келдингиз деяпман... Танк дивизияларингиз, артиллериянгиз қани?

Мехлиснинг саволлари ўртага чўккан тинчликда қаттиқ тарсакидай янграрди.

Чумаков бу саволларга Рукатовнинг разиллиги сабабчилигини билгани учун аламдан оқариб кетди.

— Мен якунловчи жанговар ахборотимда ёзганларимнинг ёнига ҳеч нима қўшолмайман,— Чумаков оҳиста жавоб қиларкан, дока тагидаги тузалмаган жароҳати ловуллаб кетганини ва жағ бўғини мускуллари ҳозироқ тиришишини сезарди.

— Корпусга командирлик қилишдан ахборот ёзиш осонроқ!— деди Мехлис пўписали кескинлик билан.— Сизнинг қандай командирлик қилганингиз фронт Ҳарбий кенгашига маълум!

Фёдор Ксенофоновичнинг оғиз очишга кучи етди-ю, бироқ бирорта ҳам сўз айтолмади. Қаттиқ зирқироқ бошини тенг иккига бўлиб ташлаган, жағ бўғини атрофидаги мушаклари дўмпайганидан бами-

соли ёнгинасида каттакон қўнғироқ даранглаб, тева-
рак-атрофни тинимсиз зириллаётгандай бўларди.

Палаткадагилар унга ҳайрон бўлиб, ҳатто чўчиб қарашарди. Унинг кўриниши ҳам ғалати эди, қаддини тик тутган генерал оғзини очганича кўзлари қимир этмай турарди. Юзининг бир томони оппоқ оқарган, бир томони эса қизариб кетганди. У ҳозироқ ерга қулайдигандай туюларди.

Баногоҳ табуреткадан гимнастёркасида Ленин ва Қизил Байроқ орденлари бор пастроқ бўйли дивизия комиссари қўзғолди. Шунда унинг ёқасидаги иккита рэмбаси ялтираб кетди. Ажин из солмаган силлиқ юзи новқиронлигини кўрсатар, кўзлари ўткир бўлиб, фронт сиёсий пропаганда бошқармасининг бошлиғи Лестев эди.

— Аниқлик киритишга рухсат этинг, ўртоқ Ҳарбий кенгаш аъзоси!— деди дивизия комиссари шошапиша.— Генерал Чумаковни обрўсизлантирувчи ҳужжат нотўғри фактлар асосида тузилган, ҳужжатдаги хулосалар эса ҳақиқатга тўғри келмайди. Мен буларнинг барини шахсан текширганман ва ҳар бир сўзим учун жавоб бераман. Генерал Чумаков корпус командири сифатида ўзини жуда яхши кўрсатган...

— Унда бунақа ҳужжат қаёқдан пайдо бўлиши мумкин?— маршал Тимошенко ташвишланиб ва чамаси енгил тин олганидан хурсанд ҳолда сўради.

Фёдор Ксенофонович айна пайти бўлганидан борини айтиб, бош қотиришларга чек қўйса бўларди-ю, бироқ у ҳамон боягидай алфозда турарди.

— Битта подполковник ясаган,— жавоб қайтарди Лестов.— Нега ёлғон гапларни ёзганининг сабаби маълум эмас. Балки шунчаки англашилмовчиликдир.

— Майли, ҳозир текшир-текшир қилиб ўтирмай-миз,— деди Тимошенко кескин қилиб.— Вақт йўқ... Ўртоқ Лестев, сиздан бу ишни охирига етказишни илтимос қиламан. Подполковникни майорликка туширинг. Қанақа сабаби бўлишидан қатъий назар...

Мехлис шу пайт маршалга эгилиб, ниманидир шивирлади. Тимошенко бўшашиброқ гарданини қашиб турди-да, армия комиссарига оҳиста деди:

— Чумаковнинг фамилияси ўртоқ Сталинга жўнатиладиган телеграммага тушиб қолмаслигига кўз-қулоқ бўлиб туринг.— Сўнгра Фёдор Ксенофоновичга қаради:— Ўртоқ Чумаков, нима, мазангиз йўқми?.. Жароҳатингиз оғирми?

Фёдор Ксенофонович ниҳоят иложини топди; у кўрсаткич бармоғини тишлари орасига тили тегадиган қилиб қўйган бўйи базўр деди:

— Жағ бўғиним... қотиб... қолди... жароҳат...

— Унда госпиталга ётарсиз бўлмаса? — Тимошенко Чумаковга ачиниб қаради. — Бунақада қандай командирлик қиласиз?

— Чумаковнинг жағи фақат бошлиқлар олдида қотиб қолади, — деди генераллардан бири кулгига олиб. — Немисларнинг эса юракларини ёради!

Ҳамма бараварига хохолагани учун парусин палатка ҳам қимирлаб, ташқаридаги ўрмонга ҳам чиқди. Буни эшитган штаб одамлари ҳам ҳайрон бўлишди. Чунки ўша кунларда бошлиқларнинг кўнглига кулги сиғиши ажабланарли эди.

Мана шу кулгини Гитлер эшитганида борми... У кунни кеча ставкасидаги кенгашда генералларига шундай деганди:

«Мен доимо ўзимни душман аҳволига солиб кўраман. Амалда у урушда енгилди. Хайрият, биз русларнинг танк ва ҳарбий-ҳаво кучларини тор-мор қилдик. Руслар уларни қайтадан тиклашолмайди».

19

Владимир Глинский Россияни тарк этишган ва дарбадарлик ҳаёти билан большевиклардан нафратланавериш тинка-мадорларини қуритган, ёшлари бир ерга борганидан кайфиятлари ўқи синиб шалағи чиққан аравадай бўлиб қолган зиёлилар жумласидан эди. Илгариги тинчи бузила бошлаганини сезганидан буни ёши ўтиб, тажрибаси ортиб, паст-баландни тушуниб бораётганига йўйишга уринарди. Бироқ ҳамма нарсанинг ҳам тагига етавермас, шунда боши қотиб, хаёли кўпинча аллаёқларга кетиб қоларди.

Глинскийни қандайдир гумонлар ва ёмон хаёллар роса тинкасини қуритганидан кейин сохта-сумбатини кўздан кечириб, ўзининг айтганларига қулоқ сола бошлади. Бир вақти етиб, ўзининг кўзига ўзи иккита одамдай кўрина бошларди: иккинчиси калласи ишлайдиган ва ўзига кучи етадиган одам эди. У Глинскийни оғир, гоҳо эса хатарли баҳсга тортарди. Ана шу баҳс сирли шериги берган саволлардан бошланар ва

гоҳида буларга жавоб қилганидан кўра, осилиб ўлган осонроқ эди. Глинский эса сезгилари садосига зудлик билан жавоб қилишни ўзининг бурчи санар, шунингдек, баҳслашаётган иккита Глинскийни келиштириш йўллари ҳам изларди. Бироқ саволларига жавоб ҳаммавақт ҳам топилавермас, келтиришнинг иложи ҳам доимо бўлавермасди. Шундан кейин Глинскийнинг анчагина кўнгли бўлиниб юрар, янги хавотиру қўрқувларга туша бошлар, келажак эса кўзига бамисоли зимистондай кўринарди.

Глинский вақти келиб вужудида пайдо бўлиб, ўзи билан тортишиб, ёзғириб юрган ички садони фалак нидоси деб гумонсирай бошлади. Бир куни черковда тавба қилаётганида ҳазратга бундан ёрилди. Ҳазрат гапни диққат билан тинглади-да, манглайни инжилга тираганича анчагача жим қолди. Глинскийга ҳазрат ўзини унутгандай кўринганда у ҳаяжонли ва тантанавор узундан-узоқ калом бошлаб юборди. Ҳазрат, у, яъни Владимир Глинский чиндан ҳам тангрининг назарига тушганини, яратганга хуш келганини ва фоний дунёнинг сергуноҳ хилватларидан эсон-омон ўтиб олажаги ўзига ҳам зоҳир бўлиб турганини уқдирди.

Шунда граф Владимир Глинскийнинг машаққатли йўллари гўё ёрқин шуъла ёритгандай бўлди-ю, бироқ бу йўллари у аллақачонлар орқада қолдирган эди. Мишмишларга қараганда, акаси Николай Глинскийни нобуд қилган будённийчи аскарнинг қиличидан ўзини тангри нечун асраб қолгани ҳам аён бўлди. Француз ажнабий легиони составида Марокашда бошидан қонли саргузаштлар кечган бўлса ҳам омон қолгани равшан тортди... Энди эса тангри ўзини, яъни чапдаст немис қўпоровчисини генерал Чумаков ва полковник Карпухин билан нечун учраштирганини тушуниб турарди. Улар уруш бошланадиган кун арафасида почтада учрашиб қолишганди. Ушандаги бир нафаслик танишув қизил аскар ўқидан яраланган аламзада душман Владимир Глинскийни Чумаков отрядидаги ўзимизнинг одамга айлантирди қўйди. У ҳарбий госпиталда пича даволанганидан сўнг, большевикларнинг ҳарбий штабларидан бирига яхшилаб ўрнашиб олди. Бунда унинг тўқиган «афсона»си — бировнинг таржимаи ҳолини ўзиники қилиб олганлиги ва немисларнинг жосуслик лабораторияларида ўхшатиб ясалган ҳужжатлари жуда қўл келди.

Ҳа, Глинскийнинг бутун ўтмиши, тортган азоблари, кечирган машаққатлари ва ёмон хатарда қолган пайтлари хаёлидан ўтарди. Келгусидаги ҳаёти қанақа бўларкин? Ҳозирги йўли қонли сароб оша қайга олиб бораркин? Душман маконида туришининг кети қанақа бўларкин? Глинский ҳатто бу ерда қолишни ҳам ёйинки яширин хизмати талаб этганидек, каттароқ бир иш қилиб ғойиб бўлиш ва бирор хилватроқ жойда яшириниб, немислар келишини кутишни ҳам билмас, хулласи, бир қарорга келолмасди. Кейин эса... Кейин нималар бўлишини хаёл қилиш ҳам мушкул эди. Хаёлида уни ҳамма балолардан эсон-омон олиб ўтаётган нарсадан маҳрум бўлгандай эди. Абвергруппаси Сервечь-Уша дарёлари оралиғида сири очилиб, қириб ташлангани ва абвернинг вазифасини бажара олмагани учун қаттиқ жазо олиши турган гапдай туюларди. Большевикларнинг «бошпана»сига ўзича суқулиб олганига Канариснинг идораси қанақа қараркин?

Глинскийни «шарқий йўналиш»даги жосус-қўпоровчилар мактабининг Қизил Армиянинг ичкари томони га ташланган аспирантлари олдига қизил аскар ниқобида ҳарбий қисмларга суқулиб олиш ва у ерда агент сифатида разведка олиб бориш вазифаси қўйилмагани ҳам қийнарди. Бундан ташқари, уларга СССРнинг ғарбий чегаралари билан Ғарбий Двина ва Днепр дарёлари оралиғидаги дастлабки жанглардаёқ Советларнинг асосий кучлари қириб ташланади, сўнгра герман армияси моторлаштирилган кучларини тез ва бетўсиқ ҳолда совет территориясининг ичкарисига олиб кириб, бу билан большевикларнинг янги қўшилмаларини жангга ташлашга имкон бермайди ва мамлакат марказидаги алоҳида қизил дивизияларни қимирлатмай кўяди, деб уқтирилганди. Сибирь ва Узоқ Шарқдаги армияларга келганда эса, немис қўмондонлиги уларни ҳисобга олмас, чунки Гитлер стратеглари ва сиёсатчиларининг фикрича Советлар шарқий ва жанубий вазият кескинлигидан чегараларини беқўшин қолдиролмасди.

Ҳа, буларнинг бари абвернинг ҳуфия рицарларига уқдирилган бўлса ҳам вазият бутунлай бошқача бўлаётганди. Глинский вақтни беҳуда ўтказмас, Қизил Армия дастлабки жангларда оғир талофотлар кўрганга қарамай, ҳали тор-мор этилиб, енгилмаганлигини билар ва буни ўз кўзи билан кўриб турарди. Мамла-

кат ичкарасидан эса Гитлер қўшинларига қарши янги, яхшигина қуролланган қисмлар келтириляётган эди. Бу эса уруш анчагача чўзилиши мумкин, дегани бўлиб, ақл билан иш кўриладиган бўлса, абвер Глинскийнинг бу ерда қолишини албатта маъқуллайди. Чунки бу ерда уни генерал Чумаков группаси билан қуршовдан чиққан киши сифатида билишар, запасдан чақирилган майор Владимир Юхтимович Птицин сифатида «шахсий дело»си бўлиб, унда маълумоти ва граждaнлик касби полиграфчи механиклиги, ҳарбий мутахассислиги эса сапёрлиги кўрсатилганди.

Энди ҳаммаси аниқ-равшaн, генерал-полковник фон Клюгенинг 4-немис армияси ҳузуридаги дала абверкомандасининг раҳбарлари ёки «Валли» оператив штаби билан алоқа ўрнатиш имконини қидириши лозим. Бироқ Глинский бунга ҳам унча ишонмас, нега деганда, қанчалар қаршилиқ қилганига қарамай, вужудидаги иккинчи Глинский яна овоз бера бошлаганди. Глинский унинг овозини аён эшитса ҳам, сўзларини илғаб ололмас, тўғрироғи, бунга уринмас, истамас, чунки улар ҳозирги аҳволига бутунлай тескари, даҳшатли маънода эканлигини фаҳмларди. Глинский госпиталдалигидаёқ вужудидаги ўша шериги овоз бера бошлаганди. Глинский ўшанда оёғи докаланган ҳолда қарағай ёнидаги қазилган чуқур олдида немисларнинг самолётлари кўрингудай бўлса, унга ўзини ташлашга шай ҳолда ўтирарди. Ёнидаги замбилда яраланган қизча ётар, олдида кекса аёл, бувиси бор, у қандайдир генералнинг онаси, генерал эса уларнинг айтишларича ўз қисми билан жанг қилгани чегарада қолганди. Қизчанинг онаси Минскнинг нарёғида ҳалок бўлган, ўзи эса яраланган, бомба парчаси четлаб ўтган бувиси эса врачлар ва тиббий ҳамширалар билан уни боқиб ўтирарди.

Глинскийни оддий қишлоқчи хотин генералнинг онаси бўлиши мумкинлиги ҳам ажаблантирар ҳам кулгисини қистатарди. У зерикканидан ва қишлоқдан чиққан генерал унча зўр бўлмаса керак, деган фикрини янада мустаҳкамлаб олмоқчи бўлди шекилли, кекса аёл билан гаплаша бошлади. Бу хотин набираси билан Воронеж областидаги Глинское қишлоғига етиб олмоқчилигини айтганида ҳайратга тушиб, сал бўлмаса сирини очиб қўяёзди. Глинское қишлоғида отасининг собиқ мулки бўлганди-да...

Аёл барваста, анча ёшли, букчайган, ялпоқ юзини

ажин босган, ичга ботинқираган кўзлари жиддий ва ақлли боқарди. Бошига деҳқончасига ўраб олган нўхот гулли дурраси тагидан тошиб турган ва битта ҳам қораси бўлмаган сочини айтмаса, кўриниши жуда табиий эди. Устида унниқиб кетган гимнастёрка ва узун, қора, ерга тегай-тегай деб турган серқат юбкаси бор эди.

Владимир Глинский кампирга ҳарчанд тикилма-син, сира ҳам таниёлмади. Ўзини босиб олганидан кейин, кампирнинг кўзига қарамасликка ҳаракат қилиб, ясама синчковлик билан сўради:

— Нимага қишлоғингизнинг номи ғалати?.. Глинское...

— Одатдагидай ном. Бизда Глинское деган дарахтзор ҳам бор, эски тегирмонни ҳам Глинский тегирмони дейишади.

— Қишлоғимизда тупроқ серобми дейман?

— Ҳа, сероб жойлар ҳам бор,— аёл маънос жавоб қиларкан, чамаси қишлоғи эсига тушиб, хўрсиниб қўйди.

— Қишлоқнинг номи ҳам шунданми?— бўш келмади Глинский.

— Эҳтимол шундандир.— Аёл букик елкаларини қимирлатиб қўйди.— Балки унданмасдир... Қишлоғимиздаги помешчикни ҳам, илойим жойи жаннатда бўлсин, Глинский дейишарди, граф эди.

— Наҳотки шу пайтгача унутмасангиз?

— Нега унутарканман?— аёл суҳбатдошига бепарво кўз ташларкан, ажабланди.— Йигирма йилдан ортиқроқ вақт ўтди-да, яқиндаги гап-ку, бу... Жаноби олийларига кўп кучим кетган... Графиняни ҳам, икки ўғлини ҳам эслаيمان... Нуқул далада Орлов бедовларини чоптиришгани чоптиришганди.

Кампир шу орада набирасининг ёстиғини тўғри-лаб қўяркан, Глинский ичида илойим бу ёққа қараб қолмасин-да, деб худога ёлворарди. У рангги қув ўчиб, кўз олди қоронғилашиб кегганини сезиб турарди. Кампир бўлса, набирасидан кўзларини узмай, гапида давом этди:

— Революцияда ҳаммаси ҳар ёққа тўзиб кетди... Фақат графнинг катта ўғли нэп даврида пайдо бўлиб қолди.— Кампир яна суҳбатдошига қараб, ғамгин ва қаттиқроқ тикилиб қолди.

— Қанақасига пайдо бўлди?!— Глинский энди қуюшқондан чиқиб бораётганга ўшарди.

— Одатдагидай,— кампир яна Глинскийга кўз ташлаб, бепарво жавоб қилди.— Келиб, отасининг собиқ мулкида айланиб юрди, эртасига эрталаб эса фақат извошининг изини кўрдик холос. Уни Ростовда миллионер бўлиб кетган, дейишарди.

— Кейин у ҳақда бошқа нарса эшитмадингларми?

— Йўқ, эшитмадик.

— Нега қишлоққа бошқа от қўймадинглар?— Глинский кампирнинг кўзига тўқнаш келишдан қочиб, унинг устидан қаради.— Қишлоққа граф фамилиясининг нима кераги бор?

— Бу графнинг фамилияси эмас!— Кампирнинг қовоғи тушди.— Бу халққа тегишли фамилия, графимизнинг бобокалони унга ёпишиб, ўзиники қилиб олган экан...

— Ажаб.— Глинский аламини усталик билан яшириб, мулойим кулди.— Уни олтидан қўйилган деб ўйласа ҳам бўлади.

Кампир суҳбатдошининг истеҳзосини пайқамагани учун жим эди. Бироқ бу сўзлари ҳам эътиборидан четда қолмади шекилли, анча жимликдан кейин яна гап бошлади:

— Бу фамилияни оддий одамлар битта яхши одамга топиб беришган, оқсуякларга эса ёқиб қолган. Шу сабабдан ўзларига олишган.

— Бу қанақа бўлганини балки айтиб берарсиз?

— Бу анча олдинлар бўлган нарса... Қайси подшоҳ замонида бўлганини ҳам билмайман.— Кампир чивинларни қўриш учун ўзи кетган набирасига эгилди.— Менинг бувам айтиб юрарди. Одамлар ўшанда хуторларда, ўз ерларида туришаркан. Менинг бобокалонларим ҳам хуторликлар бўлишган. Хуллас, бизнинг хуторимизда битта кўр солдат бўлиб, подшоҳнинг хизматидан кўзидан айрилиб қайтган экан. Ўшанда Русга яна ғанимлар уруш бошлабди. У ким, мусулмонлар подшосими ё бошқами, билмайман, қўйинг-чи, ўша пайтларда бизга кўз тикканлар кўп экан... Ҳамма йигитлару эркакларни от-потлари билан армияга олишибди. Ўшанда кўр солдат ҳам жони борида Русга хизмат қилмоқчи бўлибди. У бизга яқинроқ жойда бамисоли оққушнинг патидай оппоқ тупроқли жой борлигини биларкан... Оқ тупроқ эса нақд пулнинг ўзгинаси. Нонинг бўлмаса картошка билан ҳам кунинг ўтаверади, оқ тупроқ бўлмаса ишинг чатоқ, биз шу пайтгача уйимизнинг ичкарисси-ю, таш-

қарисини оққа бұяб келамиз... Шундай қилиб, — кампир қўлидаги навда билан набирасининг юзи ва қўлига қўнган чивинларни қўриб гапида давом этди, — кўр солдат ўзига аравача ясаб олибди-да, оқ тупроққа кетибди... У ҳар куни тупроқ келтириб, одамларга бир тийин, беш тийин қилиб сотаркан. Шу тариқа пул йиғиб, кейин хазинага топширибди. Одамлар солдатни шу сабабдан Глинский дейишаркан... Бир куни у яна хуторимизда пайдо бўлибди-да: «Оқ тупроқ!.. Кимга оқ тупроқ?!» — деб овоз берибди. Одамлар унга пақир қоп кўтаришиб чиқишибди, қарашса, солдатнинг аравачасидаги тупроқ оқ эмас, теварак-атрофда, дарё бўйидаги жарликда ачиб ётган оддий сариқ тупроқ экан. «Олинглар қишлоқилар, оқ тупроқни олинглар! — солдат азбаройи илтижо қилганидан аёлларнинг кўзлари жиққа ёшга тўлибди. — Тупроқнинг янги жойини менга битта яхши одам кўрсатиб берди, — депти солдат. — Эскиси босиб қолибди...» Одамлар бир-бирлари билан кўзларини уриштириб, сариқ тупроқни олиб, солдатларнинг фуражкасига чақа-пақа ташлашибди!... Сариқ тупроқнинг мишмиши солдатдан олдиноқ хуторларга етиб борибди... Қўшинларимиз енгунларича солдат сариқ тупроқ ташиб юраверибди...

Осмонда моторлар овози эшитилганди, кампир сергакланиб, жим қолди. Бироқ самолётлар наридан ўтиб кетди. Кампирнинг ҳикоясини ичида сабрсизланиб кутаётган Глинский овози хирқираб сўради:

— Кейин нима бўлибди?

— Кейин фалокат юз берибди. Бир куни солдат оқ ўрнига сариқ тупроқ сотиб юрганини билиб қолибдида, ўзини эҳтимол раҳми келиб алдаган одамни қидириб кетибди. Топиб, уйига ўт қўйибди... Шундан кейин солдатни каторгага ҳукм қилишган экан, одамларнинг жаҳли чиқиб, уни солдатлардан қутқариб олишибди. Бир кун рус ерларида ўрмалаб, подшоҳ турган пойтахтгача етиб борибди. Подшоҳ ҳам истеъфодаги солдатнинг садоқатидан хабар топиб, уни афу этишни буюрибди. Кейин солдат Глинскийга пул, ер ва ўрмон берилсин, деган ёрлиқ юборибди.

— Солдатдан бу фамилияни ким тортиб олган экан ўзи? — Глинский ўзига керакли нарсага яқинлашди.

— Одамлар ҳар хил гапиришарди, — жавоб қилди кампир. — Гўё солдат қазо қилгандан кейин унинг ерлари-ю, ўрмонларини қандайдир бир бойвачча қўлга

киритибди-да, тагин битта-яримта мингиллаб юрмасин деб ўзига солдатнинг фамилиясини ҳам олибди.

— Дворянча унвонни қайдан олибди?— Глинскийнинг сабри чидамади.

— Дворянлик кейин жорий бўлган.— Кампир Глинскийга сирли кулимсиради.— Сен Владимир Святославович, бобокалонинг қандай қилиб дворян бўлганини чаласавод кампирдан яхшироқ билишинг керак.

Глинскийнинг бирдан томирларигача музлаб, юраги санчгандай бўлди. Ҳозир унинг бирор дурустроқ сўз айтишга ҳам ҳоли келмайдигандай эди. Чуқур олдида қотиб қолганича ўтираркан, пешонасини ёпишқоқ, совуқ тер босаётганини сезар ва кампирга унсиз тикиларди. Кампирнинг эса кўзлари кулиб турарди. У хотиржам кулимсираганича деди:

— Мен сени кечаёқ танувдим... Қарасам, графимизнинг худди ўзисан, нақ икки томчи сувга ўхшайсан. Бироқ адашаётган бўлсам керак, деган хаёлга бордим. Оламда бир-бирларига ўхшайдиган одамлар озми?.. Икковимиз гапга тушганимиздан кейин бутунлай танидим... Фақат бир нарсани сира тушунмаяпман: менинг Потапим сендан уч ёш кичиклигига қарамай генерал бўлса-ю, сен энди майорликка етибсан.

«Тонмаслик керак... Бўлмайди!.. Тонмаслик керак!» Глинскийнинг хаёлига шу фикр келди. Кейин у ўзини аранг қўлга олди-да, бўшашиброқ жавоб қилди:

— Мен кадрдаги ҳарбий эмасман... Запасданман...

— Мен ҳам шундай ўйловдим.

Глинский шу пайт иккита санитар ўзлари томонга шошилиб келишаётганини кўраркан, олдинига кўкраги музлаганини, сўнгра чўнтагидаги тўппончасининг вазминлигини сезарди. У ҳали ўзига яхши келолмаса ҳам янги хавфга дучор бўлаётганидан ҳар нарсага тайёр эди ҳисоби.

Санитарлар эса Глинскийга қиё ҳам боқишмади. Улар қизча ётган замбилни ердан узишаркан, санитарлардан бири кампирга:

— Ойижон, шошилинг! Сизларни санитар поездида жўнатамиз,— деди.

Аёл ўрнидан вазмин қўзғоларкан, бошидан кечган йиллар юки елкасидан босиб тургандай туюларди.

— Гитлерни қуритганларингдан кейин туғилган қишлоғингга келгин, Владимир Святославович,— деди кампир Глинский билан хайрлашиб. У бошини мулоҳим ирғаб қўйди-да, биқинида хоч тасвири қизариб

турган автобус томон кетишайтган санитарларга эргашди. У худди эркаклардай шахдам одимларди.

Владимир Глинский ўша куни госпитални тарк этди. Полковник Карпухин ҳам худди ўша куни Глинскийни чораҳада мотоциклга ўтқазиб олганди.

20

Палин шинамгина ва нимаси биландир ёввойироқ кўринган ўрмондаги қишлоқ эди. Сарой ва пичан ғарамлари бор атрофидаги ўнтача уйларгина подадан ажраб қолган бузоқлардай наридаги дўнгликда оқиш сулизор, картошка, жўхори, лавлаги экилган кўм-кўк майдонларга сочилганди. Ўт-ўлан ўсган кўчалардан четан деворлари ва панжара тўсиқлари ажратиб турган бошқа уйлар эса яхшилаб қаралган кўм-кўк ва тўртбурчак томорқаларни ярим доира шаклида қуршаб турган ажиб ўрмонга туташ эди.

Дўнглик томондан бу ёққа ўнларча километр наридаги урушнинг нотекис, бўғиқ нафаси келиб турарди. Гўё кўзга кўринмай турган кимдир улкан ноғора чалиб, қандайдир улкан чолғунинг турли садо чиқарадиган симларини тортаётганга ўхшарди. Олисдан узук-юлуқ келаётган йўгон овозларга четлаб ўтаётган бомбардимончи самолётларнинг овозлари қўшилар, гоҳ-гоҳ бу қурама овозлар тўсатдан пайдо бўлган ва «ўлжа излаб дарахтлар узра изғиб юрган қорни сариқ «мессершмитт»ларнинг қулоқ тешар даражадаги қаттиқ чийиллашларида кўмилиб кетарди.

Палиндан нарида тоғтерак ва қайин босган жарлик бўлиб, унинг зах тубидан йўл тушганди. Жарлик ёнбағрида ва ўрмонда генерал Чумаков группасининг штаби ва автобатальон жойлашганди. Группа Палинга деярли беталафот ва полковник Карпухин сафар жадвалида кўрсатган вақтда етиб келишганди. Карпухин тонготар ва эрталабки ғира-шира пайтларни колонналар катта йўлдан юриши ва Днепрдан ўтишга мўлжаллаб тўғри қилганди. Кундузлари бу жойларга душман ҳаводан тез-тез ҳужум қилар, колонна икки дарё оралиғида айланма тупроқли йўллар, ўрмонлар, далалар ва ботқоқлардан юрганди. Ушанда колоннани душман учувчилари икки марта тасодифан сезиб қолиб ҳужум қилишганди.

...Владимир Глинский ҳаммасини яхшилаб эслаб бораркан, группа ҳарбий қисм шаклига кирмаганига қарамай, жуда серҳаракат ва манёврбоп эканлигидан

ҳайратда эди. У полковник Карпухиннинг графигига тузатиш киритмоқчи ҳам бўлиб, юмалоқ граната дас-тасига топиб олган командирлар планшеткасининг ял-тираб турган тасмасини бойлаб қўйди. Навбатдаги ҳаво ҳужуми пайтида одамлар колоннадан четга қоч-ган лойтиларида олдиндаги юк машиналаридан бири-нинг снарядли яшиклари орасига гранатани сездирмай тасмасини юқорига чиқариб қўйиб қўяман, деб умид қиларди. Машиналар қўзғолганда бир неча қизил аскарлар ва командирлар бу яшиклар устида ўтириб боришарди. Ушанда улардан бирортаси янги тасмани олгиси қелиб қўл чўзса... Граната портлагандан кейин снарядлар ҳам ёрила бошлаши керак эди...

Глинский шунда яна ҳайратда қолди: снарядлар ва ўқ-дорилар ортилган машиналар бир дақиқа ҳам қаровсиз қолдирилмас, шу важдан тасмали граната Глинскийнинг чўнтагини ҳамон вазминлаштириб ту-рарди. Қўпоровчи эса албатта бирор кор-қол қилиши зарур эди. Чунки хўжайинлари кейинчалик ундан большевиклар орасида ўтган ҳар бир куни учун ҳисоб беришни сўрашади, ҳар қадами учун ёзма ҳисобот талаб қилишади. Дарҳақиқат бекор юрмадим, қўпо-рувчиликлар қилдим, одам ўлдирдим, деб ёлғон-яшиқ ишлатишнинг кети қалтис, чунки абвер немис милла-тидан бўлмаган кишилардан тушган хабарларни кў-пинча асирлар ва маҳаллий кишиларни сўроқ қилиш, қўпоровчилик қилинган жойларни ҳам кўздан кечи-ришдан ташқари, айғоқчиларнинг кўрсатмалари ор-қали ҳам қайтадан текшириб турарди. Глинский ёнги-намда ўша томондан келган бирортаси «жойлашиб олмаган», деб бемалол айтолмасди. Уша кунлари ало-ҳида вазифани бажарувчи «Бранденбург» деган 800-ўқув полкидан ташқари, қўшинларнинг развед-качи-қўпоровчи кадрлари немисларнинг дала қўшин-лари қўмондонлиги ташаббускорлари туфайли амалга оширилган тадбирлар ҳисобига ҳам тўлдирилаётган-ди. Бундай тадбирлар «Бранденбург»нинг ғарбдаги муваффақиятли ҳаракатлари ва Гитлер разведка ва контрразведка бошқармаси бошлиғи Канарисни кўк-ларга кўтариб мақтаганидан кейин кенг кўламда амалга ошириларди. Немис армиялари группаларда, армияларда, корпусларда ва ҳаттоки дивизияларда ўз қўшилмалари йўналишида ҳаракат қиладиган бўлин-малар ва қўпоровчилар тўдаси тайёрлашга актив киришилди. Уларни тўлдириш учун рус тилини би-

ладиган германиялик ёки чет эллик немислар топилмай қолганда, алоҳида қўпоровчиларга бошловчи-тилмочлар қўшиб бериларди. «Валли» штаби эса абвер линияси бўйича немисларнинг барча қўпоровчи кучларини тўғри йўлга солиб турарди.

Глинский абверчилар ёки битта-яримтаси билан алоқа боғлаб, улар қўмагида абверкомандаси билан узилиб қолган алоқасини йўлга қўйиб, ўзи ҳақидаги қизилларга ўтиб кетди, деган шубҳалардан ҳоли қилса қани энди!.. У «Марказ» армиялари группасига юборилган ва Канарис бошқармасида алоқа бошқармаси бошлиғи бўлган майор Геттинг-Зеебургнинг даҳшатли кўзларини эслаганида эти жимирлаб кетарди. Майор уруш арафасила, абвергруппа совет территориясига ташланишидан олдин Глинскийни агентлик лақаби билан атаб шундай деганди:

«Ҳамкасаба Цезар, биз қаттиқ ишонган озгина руслардан бири бўласиз... Ана шу ишончнинг қадрига етинг, абвернинг қўли жуда ҳам узунлигини унутманг...» Гиттинг-Зеебургнинг сўзларида ошкора таҳдид ва ўзини баланд тутган ҳолда агентини пастга ураётгани сезилиб турарди.

У ишончни оқлайди. Бу ердагилар уни майор Птицин Владимир Юхтимович деб ўйлашяпти. Глинский ярадор командирларни усталик билан гапга солиб, яқин кунларда бирорта ҳам одам «майор Птицин»нинг шажарасини суриштирмаслигини билиб олди. Қолаверса, номига тўлатилган ҳужжатларни Вильнюс яқинидаги Тракай ҳарбий комиссарлигидан Ғарбий Алоҳида ҳарбий округига уруш арафасида келиши керак бўлган «шахсий дело»си билан солиштириш ҳам мушкул эди. «Дело»си мабодо Минскка келишга улгурмаган бўлса, бу запасдан чақирилган майор Птициннинг айби эмас, бундай аҳволда қолган ундан бошқа «переменниклар»¹ ҳам бор эди. Шу сабабдан биров хоҳлайдими ё хоҳламайдими, унинг жойи совет қўшинларининг жанговар сафида бўлиши керак эди.

Глинский Палинга келганларидан кейин ўрмонда командирлар билан гап сотиб юраркан, барини чуқур ўйлар ва нимагадир жуда дилгир эди. Шунда навбатчидан навбатчига, машинадан машинага турлича овозларда айтилаётган команда янгради:

¹ Уруш бошлангунча армияга қайта тайёрлаш учун чақирилганлар.

— Командирлар билан сиёсий ходимлар штаб автобуси ёнида тўпланишсин!..

Автобус кенг яланглик чеккасидаги тарвақайлаган ёнгоқ شوхлар тагига тиқилганди. Генерал Чумаковнинг штаб группасида келган командирлар, политруклар, комиссарлар ва Палин райониغا Ғарбий фронт штаби ҳузуридаги резервдан келганлар ҳам шу томонга ошиқарди.

Автобуснинг очиқ эшиги олдидаги катта командирлар даврасида полковник Карпухин билан полк комиссари Жилов нималарнидир гаплашиб туришарди. Карпухин бугун жуда ҳам тунд ва ташвишли кўринарди. У гоҳо дам қўл соатига, дам ялангликка қараб қўярди. У энди кутишдан фойда йўқлигини тушунди шекилли, сал чеккага чиқди. Шундан кейин унинг кескин ва шиддатли овози эшитилди:

— Диққат, ўртоқлар!.. Командамни эшит!.. Тўрт қатор бўлиб колоннага саflan!— У қўлини кўтариб саф қайдан бошланишини кўрсатиб берди.

Колонна саflanгандан кейин Карпухин уни ўнгга буриб, тўрт қаторни текислади-да, олдиндагиларнинг ўртасига келиб «Вольно» командасини берди. Автобус ёнидаги катта командирлар яқинига келишгандан кейин Карпухин уларни фронт штаби томонидан тайинланган штаб бўлималарининг бошлиқлари сифатида сафдагиларга таништирди. Командирлар навбатма-навбат ўз фамилиялари билан вазифаларини айтишди, кейин тўртинчи қаторда турган Глинскийни ҳаммасидан ҳам танг қолдирган нарса бошланди. Олий штаб идорасида, тақдимномалар ва характеристикалар билан танишиб, ижобий ва салбий томонларни тарозига ташлаб кўрган ҳолда эмас, тўппа-тўғри шу ерда, ўрмонда штаб бўлимларини тўлдиришга киришилди. Уша бўлимлар қўшинларнинг турлича хиллари ва қўшилма хизматларига бошчилик қилиши зазур эди. Карпухин: «Одамлар хизматларга бўлиб олинсин»,— деганидан кейин саф олдида бошлиқларининг командалари янграй бошлади:

— Оперативчилар, сафдан чиқиб, ортимдан юринглар!

— Разведкачилар, сафга тизил!

— Артиллеристлар, менинг ёнимга!

— Инженерлар қўшинлари командирлари, менинг ёнимга!..

— Алоқачилар!..

- Сиёсий ходимлар!..
- Автобронетанк қўшинлари!..
- Химиклар!..
- Топография хизмати!..
- Ичкари томон хизмати!..

Бир неча минутдан кейин тўрт қаторли саф тўзиб кетди. Энди янгиликнинг турли томонларида ва ундан нарида қўшин турлари ва турлича хизматларга дахлдорлар сафланиб туришарди. Сафдагилар бошлиқлари билан ўзаро танишишар, уларга топографик хариталар топширилар, бўлғуси жанговар операциянинг вазифалари тушунтириларди. Бу вазифа штаб раҳбарларига умуман маълум эди.

Глинский «майор Птицин» шундай қилиши керак бўлганидай инженерлик хизматидагиларнинг сафида турар ва полковник Тарасовдан сира кўзини узмасди. Тарасов бўйи пастроқ, лаблари дўрдоқ, кўзойнак таққан, гапирганда йирик ва оппоқ тишлари ялтираб кетадиган киши эди. Тарасовда олди қора фуражка кийган ва гимнастёркаларининг ёқаси ҳам қора бўлган кишиларнинг рўйхати бор экан. У рўйхатдагилар билан шахсан танишиши, улар билан уч-тўрт оғиз гаплашиб, бўлимда ким нима қилишини аниқлаб олиши керак эди холос. Бўлимдагилар эса инженерлик разведкаси, йўл-кўприк ишлари ва кечувлар, минали тўсиқлар, тўсиқларни йўқотиш, кўприкларни миналаштириш, команда ва кузатув пунктларини жиҳозлаш билан шуғулланишлари зарур эди..

Птициннинг фамилияси рўйхатда йўқ бўлса ҳам подполковник Тарасов бундан хурсанд бўлиб кетди, чунки унда одамлар етишмаётганди. Глинский эса гарчи тўлғазган ҳужжатлари фронт штабига ҳали етиб бормаганини билса ҳам ҳушёр тортди. Тарасов майор Птицин сапёр ва портлатувчилигини аниқлагандан кейин, унга ҳарбий мутахассисликка дахлдор бўлмаган вазифа берди.

— Сизни вазифага кейин тайинлайман,— деди Тарасов далда бергандай жилмаяркан, қора гардли кўзойнаги ялтираб кетди.— Сиёсий бўлимдагилар сизни тортиб олишмаса бўлгани, полиграфчилар ҳозир жуда таҳчил-да. Ҳозир эса сапёрларнинг икки взводи, пиёдаларнинг уч взводини олинг-да, полковник Карпухиннинг ихтиёрига жўнанг. Зудлик билан олдинги маррани, сўнгра эса оралиқдаги команда пунктини жиҳозлайсизлар.

— Вазифа равшан,— жавоб қилди Глинский вазифани қандай бажаришини тасаввур қилмаса ҳам.

— Расчётларни биласизми?— қизиқсинди подполковник Тарасов ҳар эҳтимолга қарши.

— Хўш, мен... сапёрлик взводининг командирлари ҳам... порофессионал бўлишса керак,— гап топди Глинский.

Ҳарбийларнинг бисотида «профессионал» деган сўз бўлмаганидан бу Тарасовга бошқача эшитилиб, майор Птицинга ташвишли қаради. Бундан Глинскийнинг юрағи музлаб кетаёзган бўлса ҳам ўзини соддага солиб, Тарасовга бақрайиб тураверди.

— Демак, расчётларни билмайсиз?— Тарасов қайта сўради-да, негадир дала сумкасини титкилай бошлади.

— Б-билмайман... Чуқур билмайман.

— Мана олинг. Фақат қайтиб берасиз.— Подполковник дермантин муқовадаги китобчани узатди. У Д. Карбишевнинг «Ҳарбий-инженерлик иши бўйича справочник» китобчаси эди.— Баъзи бир маълумотларни эҳтиёт кўчириб олинг,— маслаҳат берди Тарасов Глинскийнинг афтига синчиклаб. Чамаси, майор унга ёқиб қолди шекилли, ўйлаб туриб қўшимча қилди:— Миналаштириш бўйича сапёрлик харитасини ҳам тўлдириб борасиз.

— Харитани ҳам тўлдириб бораман!..

Ялангликка келган броневикдан генерал Чумаков тушди. Фёдор Ксенофонтовичнинг фақат тишлари билан кўзигина ялтираб турар, фуражкасидан то этигигача сарғиш чанг эди. Карпухин ҳозиргина қўшма оператив қўшин группасини ташкил этувчи қўшилмалар ва қисмлардан келишган командирлар ва бошлиқлар даврасида турган автобус томонга қаради-да, Ташутин армияси штабининг шундай оғир шароитда ҳам аниқ ишлашига ичида қойил бўлиб, ҳамманинг кўзи олдида ечина бошлади. Фурашканинг чангини қоқиб, камари, гимнастёркасини пичанзорга ташлади, кейин терга пишган майкасини ечди-да, қўлини уни нақ автобус соясида кутиб турган ва ҳозир югургилаб келган, қора ёқасида сержантлигини кўрсатувчи иккита учбурчак бор мўйловли ва елкадор шофёрнинг қўлига тушиб қолган челақдаги сувга тутди.

Чумаков белигача ювиниб, сержант тутган ифлосроқ сочиққа артинди. Сўнгра кийиниб, олисдан ўзини

кузатиб турган полковник Карпухин томонга қараб юрди. Карпухин теварагидагиларга «Смирно!» командасини берди-да, рапорт бергани ошиқди.

Генерал Чумаков полковник Карпухиннинг штаб жойини ўзгартиргани ва қилинган ишлар ҳақидаги ахборотини эшитгандан кейин қўшилмалар штабларининг командирлари ва бошлиқлари билан танишиб, уларнинг ахборотларини эшитишга тушди. Унга қараб биринчи одимлаган мотоўқчи дивизиянинг командири полковник Гулига бўлди. Фёдор Ксенофонович полковник Гулигани ўн беш йилдан бери билса ҳам кўрмаганига анча бўлганди. Бўйдор, қотма, офтобда қорайган юзи дағаллашган ва қовоқлари қизариб кетган Гулига хирқироқ овозда бўлса ҳам ҳар бир сўзни аниқ айтар, шунинг учун ҳам Чумаковга урушнинг қайноқ шамолида полковникнинг юзи эмас, овози қоврилгандай туюларди.

— Уртоқ генерал,— ахборот берди Гулига,— битта қўшма мотоўқчи, битта қўшма танк ва битта артиллерия полкидан иборат, штаби ва махсус бўлинмалари тўлдирилмаган мотоўқчи дивизия Лежа дарёси бўйидаги иккинчи эшелонда мудофаа маррасини эгаллаб турибди...

Фёдор Ксенофонович полковник Гулиганинг сўзларидан дивизияси катта талафот кўрганини пайқади. Бу дивизиянинг ҳужум йўналишини иложи борица сиқиштириш, душман мудофаасининг ичкарисидаги ҳаракатида зарбдор танк группалари томонидан ва ҳаводан тинимсиз мадад бериб турилиши лозимлиги очиқ-ойдин эди... Мудофаамиздаги заиф жойларни қидираётган душманнинг жанговар тартибига ялписига зарба бериш билангина уни пароканда қилса бўлади. Полковник Гулига дивизиясининг бунга қурби етмайди... Танк ва артиллерия бригадаларининг ҳали ишлатилмаган кучларидан фойдаланган ҳолда яхлит зарба берадиган кучни вужудга келтириш лозим.

Фёдор Ксенофонович полковник Гулигадан дивизиясидаги танк полкида қанча Т-34 танки борлиги, экипажларнинг тайёргарлиги ва мавжуд алоқа воситаларини суриштирди. Гулига аниқ, дадил жавоб берар, гоҳида маълумотларни сарғиш, ўнг қўли тирсагидан докаланган штаби бошлиғи подполковник Дуйсенбиевдан аниқлаб оларди. Командир билан штаб бошлиғи бир-бирлари нима демоқчиликларини дарҳол,

тушуниб олишар, Гулига ўзидан ёш Дуйсенбиевнинг ҳурматини жуда ўрнига қўяр, бу эса генерал Чумаковга маъқул бўларди. Ҳозир Фёдор Ксенофоновичнинг қаршисида турган киши бир вақтлари ўқчи полкини жанговар тайёргарликда қолоқ командир сифатида таниган тўпорироқ майор Гулигага сира ўхшамасди. Фақат Гулига деганда гарчи Рукатовни эслагиси, ўйлагиси, қолаверса қайнотаси билан у ҳақда гаплашишни истамаса ҳам хаёли бориб-бориб куёви подполковник Рукатовга тақалиши дилни хира қиларди. Чумаковнинг кўнглига ҳозир Рукатов сиғмасди ҳам. Ҳозир у ўзига қарашли кучларни баҳолашга, дастлабки топшириқларни беришга улгуриши ва буни бажаришлари учун штаб бошлиқларига тезроқ жавоб бериб юбориши, ўзи эса командирлар билан биргаликда дарҳол рекогносцировка учун фронт чизигига бориши ва ўша ерда аниқлик киритилган жанговар буйруқ тайёрлаб, қўл остидагиларга етказиши керак эди.

Полковник Гулига ҳам саволларига жавоб бераркан, Алексей Алексеевич Рукатовни ўйлаётгани Фёдор Ксенофоновичнинг хаёлига келмасди. Полковник Гулига бундан икки кун муқаддам полковник Рукатов гарчи армияда бунчалар яқин қариндош бўлган кишиларнинг бир қўшилма ёки қисмда туришлари мумкин бўлмаса ҳам дивизиясига артиллерия бошлиғи бўлиб келганини ҳозир генералга айтсамикин ё айтмасаммикин, деб турарди. Тўғри, бунда Рукатовнинг илтимос қилгани ҳам Гулигани тўхтатиб турарди. Рукатов қайнотасидан қариндошларини ҳозирча бировга айтмай туришни сўраган, дивизия қайтадан тузиладиган бўлганда (Алексей Алексеевичнинг бунга ишончи комил эди) у дивизия командирига қариндош эканлигини баҳона қилиб, тезда бошқа бирор ёққа, иложи бўлса анча мустақилроқ вазифага ўтиб кетишини айтганди.

Шундан кейин артиллерия ва танк бригадаларининг командирлари бўлган иккита ёш полковник ахборот беришди. Улар ҳали жанг кўрмаганларидан гарчи жанговар операцияни тайёрлашга деярли ҳайрон бўлиб туришларига қарамай, душман билан куч синашишга ташна эдилар. Генерал Чумаковнинг қўшма группасига бугуннинг ўзида, соат ўн саккизда ҳужумга ўтиш буюрилганди...

Шу куннинг биринчи ярмида полковник Гулиганинг мотоўқчи дивизиясига фронт штаби ҳузурида тузилган резерв кучлардан бир группа командирлар ва сиёсий ходимлар келишди. Улар орасида Миша Иванюта ҳам бор эди. Миша тупроқли йўлни чанги-тиб, ғарб томон елаётган юк машинасининг похол тўшалган кузовида келаётганидаёқ разведкага энди боролмаслиги, жангчиларни ҳужумга кўтаролмаслиги душман ўққа тутиб турганига қарамай, урушнинг дастлабки кунларидаги каби катта-кичик дарёларни кечиб ўтолмаслиги ҳақида ўйларди. Гимнастёркасининг кўкрак чўнтагида у, яъни младший политрук Иванюта Михаил Иванович «Красноармейский залп» дивизия газетасига инструктор — адабиётчи қилиб тайинланганлиги ёзилган қоғоз бор эди. Чамаси ҳозир шу зарур... Унга энди қўлига энг муҳим қурол олиши зарурлиги, дунёдаги бирорта ҳам журналист ишламаган фронт шароитларида ишлаш буюрилганди. Атакага эса бошқалар боришади... Шуниси зарур... У газета саҳифаларидан душманга ялпи ўт очади, жангчилар билан жуда самимий ва илҳом билан суҳбатлашишга ҳаракат қилади, ҳақиқий қаҳрамонларни мадҳ этади, уларнинг тажрибаларини ёяди... Билим юртининг кўп тиражли газетасидаги мақолалари ёмон чиқмаганди. Ҳарбий ишни икки йилдан кўпроқ эгаллагани ҳам беҳуда кетмади. Буларнинг ёнига уруш бошланган дастлабки дақиқалардан шу кунгача кўрган-кечирганлари қўшилса борми... Бироқ энди барибир бошқалар жанг қилишадими?.. У фронтдаги биродарликнинг ичкари томонида бўладими? Иккинчи эшелон унинг макони бўладими?..

Миша қандайдир умидлари рўёбга чиқмаганидан маъюсроқ, мудроқ босганича ўй суриб борарди. Шунда даҳшатли бу урушнинг кети нима бўларкин, деган нарсани хаёлига ҳам келтирмасди. Тўғрироғи, бундай савол Мишага кўндаланг бўлмаса ҳам хаёлидан Қизил Армия Берлиннинг темир қопқасини тезроқ тақиллатармикин, деган фикр ўтиб турарди.

Иванюта гарчи юк машинаси ўйдим-чуқурларга тушиб, икки томонга чайқалиб бораётган бўлса ҳам кенг тупроқ йўлдан сокин қишлоқ кўчасига бурқ-лишганини сезмади. Шунда ҳаммаёқ бирдан жимиб,

машина ҳам силкитмай қўйди. Сўнгра кимдир уйқули дўриллади:

— Келдик!.. Тушинглар!..

Машинадагиларнинг ҳаммалари буюмлари солинган қопчиқлари ва ўралган шинелларини олиб тушишди-да, бир ерга йиғилишди. Буйруқ берилишини кутиб, буталар тагига чўкишди. Бироқ кўп ўтиришмади. Қаёқдандир югургилаб келган юзлари қип-қизил, қошкўзлари оқимтир политрук сиёсий ходимлар мен билан юришсин, деб илтимос қилди.

...Янги келганлар билан дивизия сиёсий пропагандаси бўлимининг бошлиғи, полк комиссари Федулин суҳбатлашди. У баҳайбат гавдали, очиқ, кўриниши қувноқ ва ўткир кўзлари қувроқ туюлган киши эди. У ерга кўмилган ёғочлар устига столга ўхшатиброқ қоқилган тахта ёнида ўтириб, ўт-ўланларни макон қилган сиёсий ходимларга гоҳо сира кутилмаган саволлар берарди.

— Нималарни овози яхшироқ чиқадиган асбоблар қаторига киритса бўлади?— деб сўради у младший политрук Лёва Рейнгольддан кулимсираган товушда.

Ўрнидан ирғиб турган Лёванинг қулоқлари қизариб кетди, сўнгра қизил доғлар юзига ва бўйнига ҳам қалқиди.

— Мен бунга скрипкани киритган бўлардим,— деди Лёва бир оз эҳтиёткорлик билан.

— Яна-чи?

— Флейтани...

— Яна-чи?

— Чилторни...— Младший политрук Рейнгольд энди полк комиссарига қўрқувли қарарди.— Яна тополмадимми?

— Мабодо кўрмаган ва эшитмаган бўлсанг тополмайсан ҳам.— Федулин яйраб кулди.— Гап бундай, азизим, кекса кавалеристнинг гапини эслаб ол... Чопиб ёраётган отнинг дупури овози яхшироқ чиқадиган музикали асбоблар қаторига киради...

Ҳамма маъқул дегандай кулиб юборди, башараси қушсифат, қаншари паст ориққина младший лейтенант эса бошқалардан қаттиқроқ кулди. У Иванюта тахмин қилганидай радиотехник эди чамаси, чунки плашч-палаткага қисмлари ажратиб қўйилган радиоприёмник олдида чўк тушганча ўтирар, қўлидаги лампани авайларди. Федулин младший лейтенант томонга кўз ташларкан, фуражкаси орқароққа су-

рилгани, гимнастёркасининг ёқаси очиқлигини сездиди, Иванютага савол бера бошлади:

— Энди газетачига савол берамиз... Кийинишдаги атайин парвосизликни шуҳратпараст одамлар даҳолик белгиси ўрнида кўрадилар, деган ҳақиқатни ким ёзиб кетган?

— Билмайман, ўртоқ полк комиссари, — «смирно» ҳолатида турган Иванюта гангиб жавоб бераркан, Федудиннинг кўкрагидаги ярқираётган Ленин орденидан кўзини узмасди.

— Афсус, — деди Федудин шоша-пиша у ёқ-бу ёғини тузатган младший политрукни зимдан кузатаркан. — Мен ҳам унутибман... Унда балки сиз ўртоқ... — у олдида ётган қоғозга кўз ташлади, — младший политрук Иванюта Ватаннинг энг юксак мукофоти нималигини айтиб берарсиз? Фақат қаҳрамонлик унвонига тил текизмаймиз...

— Ватаннинг энг юксак мукофоти — Ленин ордени! — Иванюта ўзига бунақа оддий савол тушганидан ҳатто илжайиб қўйди. — Бу биз курашаётган ғояларнинг рамзидир...

— Тўғри, Ленин ордени — энг юксак мукофот, — Федудин унинг гапига қўшилди. — Бу ордендан бошқа-чи? Ўйлаб кўр...

Иванютанинг юзи қип-қизариб кетиб, кўзлари беихтиёр пир-пир қила бошлади.

— Мабодо орденлар ҳақида гапирмайдиган бўлсак, — полк комиссари Миша Иванюта гангиб қолганини гўё сезмагандай мадад қилди — Ватаннинг энг юксак мукофоти бу унинг сенга бўлган ва жуда улуғвор қиладиган ишончидир... Сенга, ўртоқ Иванюта, Ватан партия матбуотининг ходимлигини ишонган. Бу қанчалар шараф эканлигини ўзинг ҳам тушунгандирсан, деган умиддаман. Шунинг учун ҳам сен жанговар постингга келишинг билан табриклайман... Энди эса айт: бомба тагида қолганмисан?

— Уҳу, кўп марта!

— Энг даҳшатли бомба ҳужуми қанақа бўлади?

Миша бир лаҳза ўйланди-да, кўзлари шўх чақнаб жавоб қилди:

— Ҳали тугамагани!

— Тўғри! — ўт-ўланда ўтиришган сиёсий ходимлар маъқуллаб кулишаркан, Федудин жиддий жавоб қилди.

Миша Иванюта унга айтганлардай ўрмондан «Красноармейский залп» дивизия газетаси жойлашган

гомонга қараб юрди. Редакция сиёсий бўлим палаткаси турган жойнинг ёнгинасида экан. Мишанинг бу ерда биринчи учратган одами ниқоблаб қўйилган автобуснинг зинасида ўтирар, белигача ечинган ва ёши бир ерга борган (ўзидан беш-олти ёш катта одамлар Мишага чолдай туюларди) эди. У бутанинг шохи-га ўрнатилган кўзгуга эгилганича кичкина чўтка билан юзини астойдил кўпикламоқда эди.

— Менгами?— деб сўради у младший политрук ўзига яқинлашганини сезиб.

— Менга редактор — политрук Казанский керак.

— Мен редактор...

— Кутиб турайми?— Миша довдираб қолди.

— Ҳозир айтавер. Нима юмуш билан қаердан келдинг?

— Младший полтурок Иванюта!.. Инструктор-адабиётчи вазифасида хизматимни ўтагани сизнинг ихтиёрингизга келдим!

— О, манави зўр гап!— Казанский Мишага бошдан-оёқ қизиқсиниб кўз югуртирди-да, маъқуллагандай бош ирғаб, қўлига устарани олди.— Қани, ўзингдан гапир... Кимсан, қанақасан, қўлингдан нима келади, нималарни кўришга улгурдинг?..

Миша қисқагина таржимаи ҳолини гапириб бераркан, Казанскийнинг чўтир юзи совун кўпигидан очилиб бораётганини кўриб турарди. Казанский соқолини қириб бўлганидан кейин, бута тагидаги сувли котелокни олиб Мишага узатди:

— Қуйвор энди.

Казанский оҳ-уҳ қилиб, питирчилаб ювинарди. Кейин сарғиш-кулранг сочиққа яхшилаб артинда-да, юзига тройной одеколон сепиб, куйдирганидан ҳингиллаб кийина бошлади. Сўнгра ўт устида ётган иккита портупеяли, тўппонча солинган қинли қалин камарини олиб, елкасидан ўтказиб, яхшилаб тақди. Планшеткасини, камбар, тасмачасига илиб, гимнастёркасининг қайрилиб қолган жойларини тўғрилаб, бирдан қаддини ўнглаганди, кўкрақдор, чорпахилдан келган, келишган ва кўркам одам бўлди қолди.

— Политрук Казанский...— У шундай деб Мишага қўлини чўзди.— Далина Степанович... Сенсирашамиз... Розимисан?

— Розиман,— Миша уялинқираб жилмайганча политрукнинг қўлини сиқди. Редакторнинг унга ёққанлиги шундоққина кўриниб турарди.

— Редакцияда икковимиздан бошқа ҳеч ким йўқ,— гапида давом этди Казанский.— Иккита ҳарф терувчи билан шофёр ҳам бор. Қолганларнинг бари қуршовда ҳалок бўлишди. Матбаа машинаси бўлган автобус Неманда қолди.

— Газетани қандай чиқарамиз?

— Иложимиз йўқ... Газета ҳозирча чиқмаяпти. Эртага эрталаб матбаа машинаси қидириб яқинроқдаги район марказларига жўнайман. Матбаачи топишга ҳам уриниб кўраман.

Шу маҳал ўрмонда команда янграб, оғизда-оғизга ўтарди:

— Командирлар билан сиёсий ходимлар, сафланглар-р!..

Штабдагилар ўрмон йўли чеккасида сафланаётганларида подполковник Дуйсенбиевнинг палаткасида кенгаш борарди. Фронт қўмондонидан ҳозиргина буйруқ келганди. Унда шундай дейилганди:

«Подполковник Рукатов Алексей Алексеевич чега-ра жангларида қатнашган қўшилмалардан бирининг қўмондонлигини ёмонловчи ёлғон маълумотлар тайёрлагани учун ҳарбий унвони бир босқич туширилсин. Майор Рукатов бундан буён яна шунақа иш қиладиган бўлса, у хизмат жинояти сифатида саналиши огоҳ этилсин.... Буйруқ дивизия бошқармасининг командирлари ва бошлиқлар состави сафи олдида эълон қилинсин».

Палаткада штаб бошлиғи Дуйсенбиевдан ташқари, полк комиссарлари Жилов билан Федулин бор эдилар. Дуйсенбиев яқинда ўзларига артиллерия бошлиғи бўлиб келган Рукатов қандай хурмача қилиқ кўрсатганига қизиқсинар, штаб бошлиғи сифатида буйруқни зудлик билан эълон қилиши ҳам керак эди. Бироқ ҳозир ҳар дақиқа ғанимат, дивизиянинг ҳужум бошлашига саноқли соатлар қолган, штабдагиларнинг эса ишлари бошларидан ошиб-тошиб ётарди. Шу сабабдан Дуйсенбиев Рукатовни чақириб, буйруқни қўлига бериш, ёқасидаги битта темир белгичасини олиб, кейин буйруқни бошқармага эълон қилишни таклиф этди.

Полк комиссари Федулин кутилмаганда штаб бошлиғининг ёнини олди. У индамай чекаётган Жиловга саволчан қараб деди:

— Менимча, буйруқ бир-икки кун ётса ҳеч нима қилмас. Ҳужум олдидан артиллерия бошлиғини бунчалар ранжитиш тўғри бўлмас.

— Олтин сўзлар! — полковник Дуйсенбиевга жон кирди. — Рукатов ҳозир миясини ишлатиши керак. Артиллерия полкининг дивизионлари орасида алоқа йўқ. Сим топилмаяпти...

— Буйруқлар бажариш учун чиқарилади, — деди Жилов совуққина қилиб. — Бунинг устига Рукатов ўз айбини ювиши керак, у нимага қаттиқ жазоланганини билиши ва партия ташкилоти олдида жавоб беражани ҳам билиб қўйиши лозим.

— Сен, ўртоқ Жилов, буйруқ беришга ҳақлисан, — Федудин унга сал истеҳзоли жавоб берди. — Биз сенинг олдинда «лаббай» деб туришимиз керак. Шундай бўлса ҳам фикримни тугал айтмоқчиман.

— Шунақа бўлади ўзи, — Жилов ҳам кулимсиради. — Сени тўхтатиб бўлмайди.

— Унда қулоқ сол. — Федудиннинг лўппи юзи жиддийлашди. — Очиқ айтадиган бўлсак дивизиямиз ҳам қатнашадиган қарши зарба немисларнинг ҳужумларини тўхтатишга уринишлардан биридир. Шундайми?

— Эҳтимол шундай, эҳтимол шундай эмасдир. — Жилов ҳам тундлашиб, кўзлари нохуш боқа бошлади. — Фронт қўмондони мен билан маслаҳатлашмовди. Мен ўзимизнинг қўшма оператив группамиз вазифасини биламан, душман ишғол қилган территория ичқарисига юз километр кириб бориш ва қирқ тўртинчи ҳамда иккинчи ўқчи корпуслар билан биргаликда орқа томондан немисларнинг эллик еттинчи моторлаштирилган корпусини қуршаб олиш. Агар биз бу вазифани бажарсак, душманнинг ҳужуми тўхташи ўз-ўзидан равшан.

— Мен нимани гапиряпман? — Федудин Жиловга ёзгириб қараркан, у ёғини гапирсам бўлармикин ё бўлмасмикин, деб иккиланиб турганга ўхшарди. — Мен ҳамма сиёсий ходимларни атакага бошлашлари учун батальонларга юборяпман. Ўзим ҳам бораман. Ёриб ўтишга муваффақ бўлсак, штаб ҳам бу ерда қолмайди. Немислар эса қарши атакага ўтишлари ва бомба ёғдиришлари турган гап... Улар ёриб ўтган кучларимиз негизига қарши атака қилишади. Шунинг учун штабимиз ҳам соғ қолмайди.

— Калтароқ қил, — Жилов пинагини бузмай, гапини бўлди. — Нимани таклиф қилмоқчисан?

— Мен вазифани бажаргунимизча Рукатов ҳақидаги буйруқни тўхтатиб турган бўлардим.

— Шунақа дегин?.. Мабодо Рукатовнинг қабиҳли-

ги тасодифан фош қилинмаганда нималар бўлишни биласанми?.. Ҳа, қабиҳлиги! Ярамас, ифлос қабиҳлиги!.. Агар уни қўлидан маҳкам тутилмаса генерал Чумаков отилган бўларди! У билан бирга яна бошқалар ҳам... Тушундингми энди? Чумаковнинг фамилияси ўртоқ Сталинга тайёрланган телеграмма лойиҳасидаги ҳарбий трибуналга бериладиган кишиларнинг рўйхатида бор эди!..

— Масала равшан!— подполковник Дуйсенбиев тортишувга яқун ясади.— Сафланишга борайлик. Мен буйруқни ўқийман.

— Вазият қалтислигини ҳисобга олиб, штаб ишига халал бериш керак эмас,— деди полк комиссари Жилов буйруқ оҳангида.— Сиёсий бўлим эса сафлансин. Рукатовни ҳам бу ерга чақириш керак...

Дуйсенбиев командирлар состави сафланишини бекор қилиш ва Рукатовни чақириш учун палаткадан чиқди. Федулин терлаган юзини артаркан, бўшашиб роқ деди:

— Ана-а... Мана сенга Рукатов! Менга у каллали одамдай кўринувди. Академияни тугатган-а.

— Ифлос одамнинг билимдонлиги нодонликдан ёмон бўлади,— деб қўйди Жилов ғаши келиб.

Шу пайт Дуйсенбиев қайтиб кирди, кўп ўтмай Рукатов югургилаб келди. Палаткада Жиловни кўргач, рангги оқариб кетди, кўзлари ҳам чақчайганича қолганди. У ўзгарганроқ овозда ахборот берди:

— Подполковник Рукатов буйругингизга мувофиқ етиб келди!

— Нега чақирилганингизни биласизми?— сўради Жилов заҳархандасини яширолмай.— Бу ерда менинг вазифам катталигини қаердан биласиз?

— Генерал Чумаковнинг қўшма группаси тузилаётганини бугун билдим. Сизни эса... Мен сизни Могилёвда кўргандим.— Рукатов Жилов қаршисида қотганича турарди.

— Чумаковни Могилёвда кўрмовдингизми?— Жилов ўзини атайи ажабланганга солди.

— Афсуски, йўқ. Тўғри келмовди.

— Кўрганингизда-чи? Унга саволларингиз бормиди?

— Ҳа, баъзи бир гаплар бор эди... Унга бола-чақасини гапириб берардим... Ольга Васильевна билан Ирнани фронтга жўнашимдан олдин кўргандим.

— Қаерда кўрганингиз?!— Жилов бирдан ҳая-

жонга тушганини билдирмасликка уринарди. У генерал Чумаков хотини билан қизи қаердалигини билолмай қаттиқ азобдалигидан хабардор эди.

— Москвада, марҳум профессор Романовнинг квартирасида. Улар Ленинграддан кўчиб келишган... Қаттиқ хавотир олишяпти. Кимдир мудофаа халқ комиссарлигида Чумаков немисларга асир тушибди, деган миш-миш тарқатибди.

— Улар бунга ишонишдимиз?

— Йўқ, албатта! Мен ҳам уларга бунақа бўлиши мумкинмаслигини ҳар қанақасига тушунтирдим.

— Унда Фёдор Ксенофонович ҳақида мудҳиш ёлгонларни қандай қилиб ёздингиз?!— Жиллов Рукаатовга бу саволни беришни истамаганди. Чунки ҳар қанақа жавобдан қониқмаслигини билса, барибир ўзини тутиб туролмасди. У фош бўлган Рукаатов ўзини қандай тутишлигини кўришни истаганди.

Рукаатовнинг хавотирли ялтираётган кўзлари баттар чақчайди, силлиқ юзи гезариб кетди.

— Мен эшитганларимни ёздим...— У Жилловга жон ҳолатда совуқ қаради.— Хулосалар учун эса жавобгар эмасман.

— Уни буйруқ билан таништиринг!— Жиллов ғазабдан бўғилаётганини сезаркан, Дуйсенбиевга кескин буюрди. Сўнгра Федулинга мурожаат қилди:— Кетдик, энди одамлар билан гаплашамиз...

— ... Роталарда шундай иш олиб бориш керакки, ҳар бир қизил аскар ёки сержант жанговар вазифани яхши билишидан ташқари, қалби босқинчиларга нафрат ва ғалаба қозониш истагига тўлиб-тошсин!— чуваккина, кўзлари катта-катта, рангпар юзли батальон комиссари дивизия сиёсий бўлимининг сафланган ходимларига қарата жўшиб сўзларди.— Ҳамманинг қўлида ўртоқ Сталиннинг нутқи босилган варақа бўлсин, шунга кўз-қулоқ бўлиб туринглар. Жангчиларнинг гоаявий тобланиши жангда ботирларни вужудга келтиришини унутманглар! Эътиқоддан ҳам метин-мустаҳкам зирқ бўлмайди!..

Миша Иванюта жимликдан фойдаланиб, ёнида турган Казанскийдан сўради.

— Манави батальон комиссари ким бўлади?

— Редкорребров — сиёсий бўлим бошлиғининг ўринбосари,— жавоб қайтарди редактор бош ўғирмай оҳиста.— Ичи цитатага тўла.

— У цитаталарсиз ҳам ақлли,— гапга аралашди

Иванютанинг чап томонида турган сарғиш юзли поль-
трук. У бугун келган сиёсий ходимларни биринчи
бўлиб қарши олганди.

— Тортишмайман. Бироқ нимага бўйдоқ юрибди?..
Билмайсанми?— Казанский кулиб юборди.— Чунки
қизларга ҳам мақолалар билан севги изҳор қилади.

— Уларни сиз, политрук Казанский билсангиз
ҳам зарар қилмасди!— деб қўйди Редкоревров. Шун-
да сафдагилар кулиб юборишди. Батальон комиссари
эса қаттиқ қараши билан кулаётганларни тўхтатиб,
насиҳатомуз деди:— Мақоллар — барча халқлар
тажрибасининг самараси ва барча асрлардаги соғлом
фикр қаймоғидир.

Казанский гап тополмай қолди, ўнг томонда тур-
ганлардан бири жарангдор овозда сўради:

— Бу цитата қайдан?

— Бу баъзи бир одамларда етишмайдиган нақл.—
Редкоревров газета редакторига кулимсираб қаради-
да, эълон қилди:— Политрук Казанский атакани таъ-
минлагани батальонга мен билан боради.

— Афсуски менинг вазифам бор!— Казанский
ясама афсуслангандай жавоб қилди.

— Охирги вазифа бажарилади,— эслатди батальон
комиссари пинагини бузмай. Шундай бўлса ҳам ҳар
эҳтимолга қарши қизиқди:— Уни ким топширган ва
қанақа вазифа?

— Сиёсий бўлим бошлиғи матбаа машинаси
топишни буюрган,— жавоб берди Казанский.

— А-а... Майли, сизни келаси сафарга олиб қола-
миз.— Редкоревров планшетидан қоғоз олиб ёйди-да,
эълон қилди:— Фамилиялари айтилган одамлар тезда
батальонларга жўнашади. Вазифа — шахсий намуна
кўрсатиб, атаканинг муваффақиятли бўлишини
таъминлаш.

Буйруқнинг аниқлиги ва кескинлиги Миша Иваню-
тани ларзага солди. Бошқалар қатори унинг фамилия-
си ҳам чиқди.

Батальон комиссари рўйхат бўйича ким қайси
полкка боришини аниқлаб, сиёсий бўлим секретари-
дан тилхат бериб, топографик харита олиш ва коман-
да пунктлари қаердалигини билиш мумкинлигини
эълон қилгандан кейин, полк комиссарлари Жилов
билан Федулиннинг гавдалари кўринаётган ўрмон
ичкарисига қаради.

Жиловнинг пайдо бўлиши Иванютани ҳайратга

солганидан, у Редкоробровнинг «смирно» командасини беихтиёр бажараркан, ҳатто рапорт берганини ҳам эшитмади. Ҳозир унинг хаёлида кеча кечқурун ўзи билан Могилёвнинг жанубий-шарқ томонида хайрлашган Жилов бу ерга қандай ва нимага келди, деган савол бор эди холос. Балки уни олиб кетгани келгандир? Чунки полк комиссари ўзига бир куни ахборот бўйича инструктор бўлишни таклиф этганди... Нима бўпти?.. Унда батальон ҳам, атака ҳам қолиб кетади.

Полк комиссари Жилов гарчи сиёсий ходимлар сафи олдида сўзлаётганида кўзи ҳайратдан илжайиб турган Мишага кўп марта тушганига қарамай, гўё уни танимаётганга ўхшарди. Миша Жиловнинг сўзларидан ниҳоят дивизиялари генерал Чумаковнинг ихтиёрида эканлигини, Ғарбий фронт бир неча йўналишда душманга зарба беришлигини ва бу ўртоқ Сталиннинг тарихий нутқига энг яхши жавоб бўлиш-лигини тушуниб олди... Бироқ Жилов нимага уни танимаяпти, қарашлари нимага қаттиқ? Мишани тобора кўпроқ хавотир боса бошлаганидан бирор айб иш қилганмикинман-а, деб хаёли яқин кунларга кетди.

Шу пайт нақ Мишанинг тепасида ўқ узилгандай бўлди.

— Младший политрук Иванюта, сафдан чиқинг!— буюрди Жилов сўзини тугатганидан кейин.

Иванюта менга бир нима бўляпти ўзи, деб ўйлагани учун қимир этмади. Бироқ политрук Казанский туртганидан кейин комиссарнинг гапини тўғри эшитганини тушунди.

«Нима учун?!—» деган савол урилди Мишанинг миясига. У олдинга бир қадам ташлаб бурилди-да, сафга юзланиб турди.

— Ўртоқлар,— орқа тарафдан полк комиссари Жиловнинг суст овози эшитилди.— Мен фурсатдан фойдаланиб, младший политрук Иванюта сизларга редакцияда ишлашга юборилганини айтмоқчиман... Мана, у қаршингларда турибди. Қуршовдалигимизда Михаил мардлик кўрсатди... Группамиздаги бошқа ўзини кўрсатганлар қатори младший политрук Иванюта ҳам жанговар орденга тақдим этилди...

Мишага ер остин-устин бўлаётгандай туюлди. Урмон, йўл, сиёсий ходимларнинг икки қаторли сафи бамисоли у ёқдан-бу ёққа чайқалар, бундан Мишанинг кўз олди живир-живир қиларди.

Жилов эса гапида давом этарди:

— Ҳозир шунақа пайтки, мукофотлар ўз эгаларини тезда топавермайди. Шунинг учун мен хизмат номидан младший политрук Иванютага ташаккур эълон қиламан...

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан! — Мица хаяжондан ўзгарган овозда шундай деганида ўрмон билан йўл чайқалишдан тўхтагандай бўлди.

«Фақат батальонга, ротага, атакага!..» — Мишанинг ичида кимдир ҳайқираётгандай эди.

22

Июлнинг биринчи ўн кунлигида немисларнинг «Марказ» армиялари группаси қўшинлари резервлар ҳисобига кучайган ва ҳужум давомида қайтадан гуруҳланган ҳолда Ғарбий Двина, Днепр ва Берёзина бўйларидаги сарҳадларда турган совет қисмларини қатиқ атака қилдилар. Улар асосий зарбаларини Могилёв, Бихов, Рогачёв, Жлобин ва Витебскнинг ғарбий томонидаги кўприк олди истеҳкомларига қаратдилар. Немис дивизияларининг жанговар тартиблари ҳужум ҳаракатларида парокандаликдан нари бўла бошлади. Зарбдор кучларнинг зирҳли қисмлари табиий ҳолда осмондан ҳужум қилаётган самолётлар паноҳида дарёларнинг кечиб ўтишга қулай, юрса бўладиган жойларга ва кам талафот кўриб, оператив муваффақият қозонса бўладиган йўлларга интилишарди. Гитлер генераллари герман қўшинларига қараганда кўпроқ талафот кўраётган душман томон ҳужумга ўтишга қодирлигини хаёлларига ҳам келтиришмасди. Бунинг устига, герман олий қўмондонлиги ўша кунлари 4 июль куни ёзилганлиги кўрсатилган ҳужжатлардан бирида айтилганидай фронтда «Марказ» армияларининг гуруҳи танк қисмларини нақ Москвагача, пиёда қисмларни Ғарбий Двин ва Днепргача силжишини таъминлай олади. Фронтда «Шимол» армияларининг группаси танк қисмларини Ленинградгача ва пиёда аскарлар қўшилмаларини Великие Луки, Дно, Псков, Тартугача силжишини таъминлайди», деб ишонтирарди.

Бу пайт Ғарбий фронт ҳарбий кенгаши ўз қўшинларига Ғарбий Двина Днепрадаги марраларни қўлда маҳкам сақлаган ҳолда 6 июль тонготаридан бошлаб Лепель, Борисов ва Бобруйск йўналишида душманга қарши зарбалар беришни вазифа қилиб қўйганди. Асосий вазифа генерал Виноградовнинг 7-механизация-

лаштирилган корпуси билан генерал Алексенконинг 5- корпусига юклатилганди. Бу корпусларда ҳужум олдидан жаъми 700 танк бўлиб, улар Витебскнинг жанубий-ғарбий томонидан чиқиб, Сенно ва Лепель йўналишида қарши зарба берган ҳолда 140 километр ичкарига кириб боришлари ва душманнинг лепель группировкасини қириб ташлашлари зарур эди.

Иккита ўқчи корпус билан генерал-майор Чумаковнинг қўшма оператив группаси бундан ярим сутка олдин, 5 июль соат 18 да Оршанинг жанубий-ғарбий районида Борисов йўналишида зарба бериб, душманни сиқиб қўйишлари керак эди.

...Қўшма группа қисмлари тутунли снарядлар, буталар ва ўрмонлар панасида мудофаа жангларида тинкаси қуриган иккита дивизиямизнинг траншеяларини эгаллаб, олдинги маррага чиққанларида генерал Чумаков қўшин бошидаги команда пунктига етиб келди. Команда пункти пастак тоғтерақлар ўсган тепаликда бўлиб, бу тепалик теварак-атрофдаги ўрмоннинг баҳайбат шоҳ янглиқ қайрилган жойининг бамисоли давомидай туюлган катта-кичик тепаликлардан сира ҳам ажралиб турмасди. Ана шу шоҳ билан ундан олдинроқдаги тепачалар ярим ҳалқачадай сарғиш ғаллазорга туташганди. Сулизор ва буғдойзорлардан кейинда ям-яшил жойлар, ундан нарида кичикроқ дарё (мудофаа чизигимиз ўша ерда пистирмада эди) борлиги сезиларди. Дарёнинг нариги бетида бутазорлар бўлиб, унинг очиқ қумликлари, жарликлари ва дўнгликлари ҳам бор эди. Олисдаги тунд ўрмонгача чўзилган бу жойларни душман кучлари ишғол этганди.

Генерал Чумаков тепаликка етгач, машинасини жарликдаги устига шоҳ-шаббалар ташланган машиналар ёнида қолдирди-да, оператив ва разведка группаларининг бир неча ходимлари ҳамроҳлигида юқорига кўтарилди бошлади. У тажрибали ҳарбий бўлгани учун ёрдамчи хизматларнинг жангчилари қандай жойлашганлари ва ниқобланганларини назардан ўтказиб борарди. Кўп ўтмай, ҳаммалари алоқа йўлига тушиб олишди. Турлича қўшин ва хизматларнинг бошлиқлари блиндажларига ва бошқа тарафларга тармоқ отган бу йўл командирнинг кузатув пунктига олиб борарди. Фёдор Ксенофонович шу ерда, кузатув пунктида полковник Карпухинни кўриб қолди. У истиқболида қотиб турган алоқа бошлиғи бўлган майорга жиддий ниманидир тушунтирарди.

— Ҳамма улгурдимми?— сўради генерал Чумаков Карпухиндан амбразурага кўз ташлаб.

— Алоқа резерви камроқ-да,— деди Карпухин нолиб. У майорга бориб ўз иши билан шуғулланишга ижозат берди-да, сўнгра Фёдор Ксенофоновични бўлғуси жангнинг план жадвалига киритилган аниқликлар билан таништира бошлади. Буни Чумаков қисм командирларига ҳужумга ўтишга жанговар буйруқ берганидан сўнг тасдиқлаганди.

Фёдор Ксенофонович оёққа қалқишаётган телефонистлар билан радистларнинг қўлларидан кўп тиражли газетами ё йирик форматдаги варақа борлигига эътибор берди. Дурустроқ қараб, улар Сталиннинг нутқи босилган варақа эканлигини билди...

Генерал Чумаков Сталиннинг нутқини кечанинг ўзидаёқ ўқиган бўлса ҳам ҳанузгача ҳаяжонланар, бутун дунёга унча олис бўлмаган Москвадан туриб айтилган сўзларнинг ҳамон таъсирида эди. Сталиннинг ишончи зўрлиги Фёдор Ксенофоновични ҳайратга солган айни пайтда, у Иосиф Виссарионович фронтлардаги ҳақиқий аҳволни билармикин, деб хавотирга ҳам тушганди. Сталин нутқидаги бир неча жумлани ўқиганидан кейин, билишига ишонди. Сталиннинг фронтдаги воқеалардан воқиғлиги, гарчи кўрган талафотларимиз ва душман босиб олган ерларимиз ҳақида изтиробдалигини сездирмай гапирса ҳам уларни бир мунча камайтириброқ айтганидан ҳам сезилиб турарди. Чумаковни Сталин фикрларининг соддалиги, теранлиги ва мантиқи ҳайратга солди, улар халқнинг азалий донолиги қозонида қайнаб, тарих тажрибасидан ўтгандай эди. Чумаков Сталин кескин гапираётган бўлса ҳам ичидан эзилаётганини сезиб олганди. Бироқ биринчи галда ишларнинг аҳволи, тарихий қиёслар ва социалистик давлатнинг чамаланган имкониятларидан келиб чиқадиган вазифаларни аниқ-равшан қилиб айтди. Совет халқи ва унинг қуроли кучлари партия раҳбарлигида амалга ошириши керак бўлган, хатто мамлакат мудофааси доирасига сиғмайдиган бор ишларни эса фикран қамраб олиш мумкин эмасдай туюларди.

Чумаков жасур, жангга шай турган кўп миллионли, кўп миллатли қўшинни кўз олдига аниқ келтира оларди. Бироқ саркарда ва штаб бу қўшинга бошчилик қилиб, уни йўлга солиб туришмаса ожиз оломон ҳолига тушиб қолади. Ана шу қўшин зафар қо-

зониши учун саркарда ўз рақибидан истеъдодлироқ бўлиши, штаб эса билими, уддабуронлиги ва ишчанлиги билан ажралиб турмоғи лозим. Улкан давлатни ташкил этувчи ва кўз илғаб бўлмайдиган барча ячейкаларни ҳаракатга келтиришга, миллион-миллион кишиларнинг интилиши ва фидойиликлари, меҳру муҳаббатлари ва нафратларидан тарихнинг ўз оқими билан қаршисидаги ютаман деган оқимларни босиб кетадиган ва уруш паррагини бошқа томонга айлантириб юборадиган қудратли ва жўшқин дарё вужудга келиши учун кишиларимизнинг фикру интилишларини энг асосий йўлни топиб, ўшанга солиб юборишга қандай улгурса бўлади?

Ҳа, тарих йўлида ҳозир шунақа қалтис пайт вужудга келяптики, бунда халқ бениҳоя қурбонлар бериб, оғир жудоликларга учраса ҳам ўзининг бор куч-қувватини ишга солиб, мўъжизалар кўрсатмоғи учун унинг синфий активлигини кескин ва зудлик билан ишга солишга тўғри келади.

Генерал Чумаков кўзи тинганини сезиб, линзалари кузатув пунктининг амбразурасидан ташқарига қаратилган стеротрубанинг оклуяридан четланди-да, ҳорғин ҳолда тахта сўрига чўкди. Кенг-мўл блиндажнинг тепаси ёғоч билан ёпилгани учун ичкари деярли қоронғи, ўрмоннинг жанг кетаётган чеккасининг ёнғин тутуни босган осмонигина шафақ ёғдусидан қизарганди.

— «Лочин»дан сўранг-чи, нима ёнаётганикин? — деди Фёдор Ксенофонович алоқачилар шивир-шивир қилишаётган ва қўйиғлик рация қитирлаётган қоронғи бурчакка қараб.

Шу заҳотининг ўзида ёшгина йигитнинг раста овози эшитила бошлади:

— «Лочин!».. Ҳой, «Лочин!»... Биринчи нима ёняпти, деб сўраяпти! Эшитяпсанми?.. У эшитаётган экан-да... Жавоб қилсанг-чи, биқининг тешилгур!

Шу пайт кимдир олдин амбразура ва алоқа йўлига қараган эшик ўрнини плашч-палатка билан тўсиб қўйиб, аккумулятор чироғини ёққанди, бутун олам ана шу блиндаждан иборатдай туюлди қўйди.

— Уртоқ генерал, «Лочин» сизни аппаратга келишингизни сўраяпти,— деди алоқачи.

Фёдор Ксенофонович трубкани олганди, танк бригадаси командирининг аянчли овози эшитилди:

— Уртоқ биринчи, фалокат. «Мессер» ёқилғили иккита цистернамизни ишдан чиқарди!..

— Қарорингиз қандай?— Чумаков трубкани тутган қўли музлаб кетганини сезса ҳам хотиржам сўради.— Танкларга нима қуясиз энди?

— Ёрдам беришингизни сўрайман!— жавоб қилди бригада командири.

— Бу қарор эмас.

— Бошқа чорам йўқ.

— Чорасини қидиринг! Махсус топшириқ билан олдинга разведка юборинг! Ёнилғини немислардан тортиб олишни буюраман.

Жанг бошланганига тўрт соат бўлганди холос. Хужумга ҳозирланётган немис қўшинларига оғир ва ўртача тўплардан ялписига ўт очилиши, бомбардимончи самолётларимизнинг душмanning механизациялаштирилган қисмлари уймалашган жойларга ҳужум қилиши, сўнгра танклар ва пиёда аскарларимиз шиддатли суратда атакага ўтиши сира кутилмаган ва ақл бовар қилмайдиган иш бўлгани учун мудофаадаги рақиб билан олишишга одатланган гитлерчилар ваҳимада чекина бошладилар.

Генерал Чумаков немисларнинг жанговар тартибларидаги ваҳима штабидагиларни ҳам гангитиб қўйишини яхши тушунарди. Душман штабдагилар ҳозир жон ҳолатда русларнинг кучи ва ниятини аниқлаш, чекинаётган қисмларини тўхтатишга уринишар, чамаси, резерв қисмларини ҳам суриб келишаётганди. Бироқ вазият ноаниқлигидан янги кучларини жангга ташлашга улгуришлари гумон эди. Фёдор Ксенофонтович ўз нияти ва буйруғида ана шу «ноаниқлик»ни кўзда тутган, полковник Гулигага дивизия йўналишида ҳужум қилаётган танк бригадаси икки йўлдан — Борисов томонга олиб борадиган йўл бўйлаб ва Березинанинг ўша томонда илон изи бўлиб оқадиган жилғаси бўйлаб ёриб киришини мўлжал қилганди. Танкларнинг ана шу ҳужум йўналишлари оралиғида бир неча зарбдор группалар ўрмонзорлар ва торфзорлардан ўтиб, ўз ҳолларича ҳужум қилишарди. Артиллерия бригадаси эса душманни роса тўпга тутиб, танклари ва моторлаштирилган пиёдаларини яхшилаб тўзитгандан кейин, асосий чизиқдан унча узоқлашмай, йўлнинг иккала ёғидан илгарилар, ўрни келганда ичкарига таралиб кетарди. Дивизионлар бир-бирлари олдинга силжишларини таъминлаш, ҳужум қилаётган қисмларга мадад бериш учун ўрталикдаги ўт очиш марраларида туриб душманни олдиндаги куза-

тув пунктлари ва умумқўшин команда командирларининг пунктларидан хабар қилинган нишонлардан фойдаланган кўйи ўққа тутарди.

Фёдор Ксенофонович тонг отгандан кейин оғир кун бўлишини, ҳамма нарса аёнлашишини, қўшма группаси зарбда қатнашаётганини, асосий зарбани эса эрта тонгда иккита корпус Оршанинг шимолий-ғарбидан беражагини биларди. Бироқ ўша иккита корпус ҳам чекланган мақсадларда омонат ҳужум қилар, муваффақият қозонгудай бўлишса, бошқа армиялар мадад берарди. Мадад эса бўлмайди... Асосий резервлар энди келтириляпти. Душман бўлса талафотга қарамай, шарққа жон-жаҳди билан ташланяпти. Буларнинг баридан то ҳолдан тойгунча, томчи қон қолгунча олишим керак, деган хулоса келиб чиқади, кейин эса... Кейин нима бўлишини айтиш мушкул, чунки урушда орқа тарафингда душман танклари, устингда эса самолётлари борлигини сезган ҳолда жангдан чиқишдан ҳам чакки иш бўлмайди.

Фёдор Ксенофоновичнинг юрагини сиқаётган барча хавотирлар қаторида ўзининг ташвиши ҳам бор эди. Бугун у Жиловдан оиласи Москвага кўчиб келгани ва ўзининг гўё немисларга асир тушгани ҳақидаги ғалати ва даҳшатли миш-мишлардан жуда ҳам хавотирдалигини эшитганди. Унинг ана шу хавотирига яна ўша Рукатов дахлдор эди. Ҳа, ҳаёт чиндан ҳам пишиқ ва чирик толалардан тўқилган, ёрмин ва тундранглардаги матога ўхшарди... Ўзларига яқин ва қадрли Нил Игнатович билан Софья Вениаминовнани Фёдор Ксенофонович эмас, Рукатов деган бир кимса сўнгги йўлга кузатганини айтмайсизми... Нил Игнатович ҳаётдан кўз юмди... Фёдор Ксенофонович унинг насиҳатларини бошқа эшитолмайди. «Юрак ҳозирги замонни, ақл эса келажакни кўзлайди, — дерди у. — Саркарданинг эса юраги ҳам, ақли ҳам, бу дунё билан боғлаб турган бор туйғулари ҳам замонни кўзлаши керак...» Бунинг устига Фёдор Ксенофоновичга маҳрум Романовларнинг Москвадаги адреси эсида қолмаганидай, арзимас нарса ҳам алам қиларди. У кўчани, трамвай бекати, уйни, учинчи қаватдаги квартирани жуда яхши эсларди-ю, хатни эса қайси адресга жўнатишни билмасди. Адреслар ва телефонлар ёзилган ён дафтари эса Гродно яқинида улоқтирган чамадонида қолганди. Айтмоқчи, ҳозир хат ёзиш ҳам кўнгилга сиғмасди...

Фёдор Ксенофонович ўй суриб қолгани учун кузатув пунктида Карпухин билан Владимир Глинский пайдо бўлиб қолишганини ҳам пайқамаганди.

— Ўртоқ генерал, — у ёнида полковник Карпухиннинг овозини эшитаркан, бамисоли бошқа бир оламдан қайтиб келгандай бўлди. — Йўлга тушмасак бўлмайди. Оралиқдаги команда пункти тап-тайёр, майор Птицин ахборот бергани келди. — Степан Степанович қўли билан Глинскийни кўрсатди. Глинскийнинг устидаги гимнастёркасининг елкаси офтобдан анча-мунча оқариб, кўкраги тердан қорайганди. — Унга етиб боргунингизгача алоқа ҳам ўрнатилади.

— Яхши, кўчишга команда бераверинг, — деди Фёдор Ксенофонович. Унинг кўзи майор Птициннинг ўткир, доимо нимадир пинҳон бўлган кўзларига тушди. У Глинскийни госпиталдан чиққанидан бери кўрмаганди. Шунинг учун ҳам ҳайрон бўлиб: — Сиз яна биз билан биргамисиз? — деб сўради.

— Худди шундай! — жавоб қайтарди майор.

— Майор Птицин штаб ҳузуридаги сапёрлар нарядининг бошлиғи, — тушунтирди Карпухин. — Бироқ бошқа вазифада фойдаланаётганимиздан норози.

— Мен миначи, портлатувчи, йўлчиман... — қистирди Глинский.

— Майор кўнгиллилардан группа тузиб, Борисовдаги Берёзина кўпригини қўлга киритишни ўзига топширишни таклиф қиляпти, — деди Карпухин ажаблангандай оҳангда.

— Борисовга ҳали ёриб ўтиш керак, — жавоб қилди Фёдор Ксенофонович тунд ва қуруққина. У ичида умуман бу қарши зарбадан кўра мудофаа қуриб, немисларнинг тинкаларини қуритиш керак, деб ўйларди. — Топширилган ишни бажараверинг, майор...

— Топширилган вазифани бажарамиз, — тасдиқлади Глинский бўшашган овозда.

23

Генерал Чумаков навбатдаги кузатув пунктида эрталабга яқин шинелига ўралиб, кўзи энди илинганида телефонга чақирди. Танк бригадасининг командири хурсанд ҳолда разведкачиларимиз Петровичи қишлоғида бўлганларидан сўнг, танкчилар танк зирҳидаги десантчилар билан биргаликда ёнилғи ва ўқ-

дори омборини қўлга киритганларини хабар қиларди. Бригада командири танкчилардан кейин моторлаштирилган пиёдаларимиз ёриб ўтишган Петровичи қишлоғидан гапирётганди. Полковник шу билан бирга битта хавотирли гапни ҳам айтди. Асир олинган немис фельдфебели бу ерга Минск яқинидан кеча кечқурун келганлигини ва унинг қисми 47-моторлаштирилган корпусга дахлдорлигини айтганини билдирди. У жангда нобуд бўлган немисларнинг ҳужжатлари янги корпус пайдо бўлганидан гувоҳлик бераётганини ҳам айтиб ўтди.

Бундай жиддий янгилик билан ҳисоблашмаса бўлмас, уни аввало генерал-лейтенант Ташутин билиб қўйиши лозим эди. Бироқ армия штаби билан телефон алоқаси кечаси узилиб қолгани учун ҳозир буни тўғрилашга уринишар, мавжуд РБ рациялари эса бунчалар олис жойга «ёриб ўтиш»га ожизлик қиларди.

Офтоб чиқиши билан полковник Гулига дивизиясининг қаршисида бамисоли ўнларча вулқон қайнар, бу немисларнинг тилга кирган артиллерияси ва миномётларининг иши эди. Тўп наъраси арча дарахтларидан иборат қоронғи ўрмон чеккасидаги блиндажлардагина эмас, балки жадал қазилган хандақ ва палаткаларда ўрнашган команда пунктида ҳам эшитиларди. Штаб бўлимларида телефонлар гингиллаб, рациялар тилга кирди. Қуйи штабдагилар немислар қарши зарба беришга киришганларини хабар қилишарди.

Ўрмон чеккасига яқинроқ жойда турган Фёдор Ксенофонович ёнига штаб раҳбарларини тўплаганди. Булар полковник Карпухин, разведка бўлим бошлиғи вазифасини бажараётган старший лейтенант Колодяжний ва оператив бўлим бошлиғи бўлган қора тўри, сергайрат, одамлар) айтганларидай ер тагида ҳам тўрт метр нарини кўрадиган майор Думбадзе эдилар. Улар телефон аппарати турган ва вазият қанақалиги кўрсатилган харита ёзиқлик столни ўраб олиб, Борисов ёққа ичкари кириб кетган фронт чизигига тикилишар, бу қанча ичкарига кирса, ўзлари ва сўл қанотдаги қўшнилари шимолий-ғарбга шунчалар силжишлари, бу билан ўзлари ихтиёрий равишда оғир жанглар билан бошларини суқаетган ҳалқа тезроқ вужудга келишини тушуниб туришарди. Бироқ душманнинг йирик кучларини фақат шу йўл билангина сиқиб қўйиб, унинг яқин кунларга мўлжалланган оператив режаларини барбод қилиш мумкин эди. Бунинг устига,

немисларнинг бутун бир механизациялаштирилган корпуси пайдо бўлиб турганини кўрмайсизми!..

— Биз қўшинларга яқинроқ бўлишимиз керак,— деди Чумаков ташвишли ҳолда.— Олдинги марра билан штаб ўртасидаги масофани иложи борича қисқартириш керак. Йўқса, қўшинларимиздан узилиб қолишимиз ҳам мумкин.

Фёдор Ксенофонович хаёлан ўзини душман ўрнига қўйиб кўрди. У немислар ҳалқани бирлаштиришдан манфаатдорми, деган муаммонинг тагига етмоқчи эди. Немислар бунга анча-мунча кучларини сафарбар қилиб, қуршовда қолганларни қириб ташлаш ёки асир олишга уринадилар албатта. Қуршовдагилар эса томчи қонлари қолгунча олишишади. Ё бўлмаса, душман ёриб ўтган қўшинларимизни таъқибда тор-мор қилиш учун уларни совет қўшинлари турган жойгача сиқиштириб боради. Бу урушда гитлерчилар қўмондонлиги кўпинча биринчи вариантни қўлларди. Бироқ жанг кетаётган жойлар ўнг ва сўл қанотлардан зарба бергани нобоп бўлиб, ўрмонлар ва торфли ботқоқликлар танклар учун анча қулайсиз эди. Учинчи вариант қўлланиб қолиши ҳам мумкин эди. Немислар зирқли кучлар билан ҳужумга ўтганларнинг жанговар тартибини тўзатиб ташлаб, орқа томондан қуршаб олишлари ҳам мумкин эди. Ҳар нима бўлганда ҳам асосий вазифани бажаришда давом этиш, душман кучларини иложи борича сиқиб қўйиш зарур.

Шу пайт штаб армияси билан кечаси узилиб қолган алоқа тикланди. Чумаков телефонда энди генерал-лейтенант Ташутинни йўқлайман, деб турганида, телефон жириглаб қолди. Чумаковни армия қўмондонининг ўзи йўқлаётганди. Фёдор Ксенофонович вазият ҳақида ахборот беришга киришганди. Ташутин унинг гапини шартта бўлди-да, Чумаков унга айтмоқчи бўлган нарсани — бу ерда немисларнинг 47- моторлаштирилган корпуси пайдо бўлганини хавотирли овозда айтди. Кейин армия қўмондони ташвишли ҳолда авиация разведкасининг сўнгги маълумотларидан воқиф этди. Немислар Чумаков ўйлаганидай ўрмондаги тор йўл ёнидан ўтган юқори вольтли линия ёки бўлғуси кўчанинг трассасига мўлжалланган жойдан фойдаланган ҳолда ёприлиб кирган қўшинларимизнинг асосий жойига ўнг томондан зарба беришни мўлжаллаётган эди. Йўл харитада кўрсатилмаган, уни ҳозиргина билиб туришганди. Тезда чорасини кўрмаса бўл-

масди. Армия қўмондонининг берадиган бор ёрдами зарба бериш учун танк колоннасини, вақти ўтмаган бўлса немислар фойдаланишни мўлжаллаётган жойга олтига бомбардимончи самолётни юборишдан нарига ўтмасди. Чумаковнинг қўшилмаси ҳужум қилаётган йўл бўйидан немисларнинг танклари ҳозир қанчалар олисда турганини айтиш қийин, нега деганда, бояги жойлардан танкларнинг қанчалар ўта олиши номаълум эди.

Армия қўмондони гапининг охирида олдинда разведкани яхшилаб олиб бормаётгани, фронт қаршисида немисларнинг бутун бир механизациялаштирилган корпуси пайдо бўлганини пайқамгани учун Чумаковни койиди. Шундан кейин гап тамом бўлди.

Фёдор Ксенофонович телефон аппаратининг трубкасини ёғоч қутига қўйиб, ўйлаб қолди-да, кейин қуруққина деди:

— Разведка ўрмондаги йўлни кўрмабди!.. Қаршимизда янги корпус пайдо бўлганини ҳам сал бўлмаса пайқамабди. Уша корпус эса асосий кучларимизнинг орқа томонига ўтиб оляпти.

Разведка учун масъул бўлган старший лейтенант Колодяжный хўрсиниб, гуноҳкордай ер сузди.

— Ҳар бир дақиқа ғанимат,— деди Фёдор Ксенофонович вужудга келган вазиятни баён қиларкан, жиддий ҳолда. Кейин Колодяжныйга мурожаат қилди: — Старший лейтенант, мотоциклчилар бўлинмаси, рация, портлатгич, танкка қарши миналардан олингу олдинга отилинг. Ўрмондаги ўша йўлни топинг. У кўча ўнг томондан яқин келаркан. Уша йўлдан немисларнинг танкларига қараб юринг. Вазифа: улар турган жойни аниқлаб, радио орқали менга ахборот бериш. Танклар мабодо ўша жойлардан ўтмаган бўлса, лоақал биттасини портлатиб, миналаштирасизлар...

Колодяжный буйруқни такрорлади-да, дарҳол палаткани тарк этди. Чумаков полковник Гулигани хавфхатардан огоҳлантиргунича ҳам бўлмай учта мотоциклчи ўрмондаги йўлни қидириб боришарди. Кўп ўтмай портловчи моддалар ортилган бошқа мотоцикллар ҳам Колодяжный бошчилигида йўлга тушди.

Полковник Гулига телефонда кечаси мен ҳам, разведкачилармиз ҳам ўрмондаги йўлни пайқамадик, деб телефонда ўзини оқларди. У дивизия немисларнинг қарши зарбаларини ҳозирча муваффақиятли қайтарётганлигини ҳам айтди.

Генерал Чумаков полковник Гулигани немислар орқа тарафдан зарба бериб қолишлари мумкинлигидан огоҳлантирди-да, дивизия эгаллаган марраларда маҳкам ўрнашиб олишни буюрди, сўнгра артиллерия бригадасининг бошлиғи билан боғланди. Полковник Москалёв ўрмондаги йўлни билар экан. Бу йўл олти километр нарида иккинчи марра учинчи дивизионнинг ўт очиш маррасидан орқа томонда экан.

— Йўл томонга дарҳол разведка юборилсин!— деди генерал Чумаков телефон трубкасига қатъий қилиб.— Барча дивизионлар бир юз саксон градус ўғирилсин! Иккинчи марра биринчи марра бўлади!.. Тепангизда душман авиацияси борми?

— Душман самолётлари ҳозир Гулига хўжалигининг орқа тарафига бомба ташлаб кетишди,— жавоб қилди Москалёв.

— Яхшилаб ниқобланиб, танкларга рўбарўдан ўқ узишга тайёрланинглар. Имкони бўлса, битта батарея ўрмон йўлидан кўчага чиқадиган жойни тўсиб қўйсин... Мен сизларнинг команда пунктларингга кетяпман. Иккита танкимни душман танки деб юрманглар тағин...— Сўнгра Карпухинга деди:— Сиз, Степан Степанович, ҳозирча жойингизда қолиб, сўл қанотга қўмондонлик қиласиз. Бор кучларнинг барини жамланг, хавф-хатарда қолсангиз, айлана мудофаага ўтинг. Мен билан радио ва мотоциклчилар орқали алоқа қилиб турасиз. Разведкани тўхтатманг...

Шундан кейин майор Думбадзега ўғирилди. Майор Думбадзе ичида, генерал мени қалтис ишга тортмасайди, деб хавфсираб тургани учун Чумаковга ташвишли тикиларди.

— Сиз, майор,— деди генерал,— танкка чиқинг, кетимда юрасиз.

— Есть, ўртоқ генерал!— Думбадзе кўзлари порлаб кетганича палаткадан югуриб чиқиб кетди.

Фёдор Ксенофонович ҳужум қилаётган полклардан кейинда бораётган резервга Москалёв артиллерия бригадасининг ўт очиш районида жамланишни ва буйруқ кутишни буюрди.

Чумаков тушган ўттиз тўртинчи танк кўчага чиққанидан кейин, тутун бурқситиб, вағиллаганича олдинга елди. Ўрмондаги ўша лаънати йўл тезроқ кўрина қолса қани энди! Фёдор Ксенофонович танк минорасидан тез-тез бошини чиқариб, дурбин билан қарарди. Орқа томонда, кўчанинг сал чеккароғидан майор

Думбадзенинг танки чанг-тўзон кўтариб келарди.

Кўчанинг ўнгу сўли, яқинроқ ва олисроқ жойларида тунгги жанг излари кўзга ташланарди. Ҳар қаёқда душманга ва бизга қарашли ёнган танклар абжағи чиққан тўплар, тўп тортувчи ва юк машиналари ётарди. Мурдалар ҳам кўп эди... Бу ерда кўп одамлар нобуд бўлган, бу эса уруш айби билан қанчадан-қанча янги одамлар дунёга келмайди, деган гап эди!..

Танк йўлдан жарликка тушганида, генерал Чумаковнинг кўз олдида аянчли манзара намоён бўлди. Кеча бу ерда душмanning танк колоннасига бомбардимончи самолётларимиз ёпирилганди...

Ниҳоят ўрмон ҳам бошланди. У йўлга дам яқинлаб, дам узоқлашарди.

Бирдан танк ортида нимадир портлаб, минора олдидаги зирхда ва тўп милида қандайдир нарсалар ялт-юлт қилиб, узунчоқ кўкиш из қолдирди. Фёдор Ксенофонтович эс-ҳушини йиғиб олмасиданоқ, нақ тепасида танкдан ҳам баттар вағиллаганича бир «мессершмитт» осмонга кўтарилди. Танкни ўша самолёт тўпи ва пулемётидан ўққа тутган экан.

— Ўрмонга! — команда берди Чумаков. У ўзини ичкарига олиб, минора қопқоғини ёпди. — Думбадзе, кетимдан юринг!

Кўчадан сал наридаги ўрмонга кириб, «мессер» йўқолишини кутиб туришганида, ўқчи-радист рациядан Колодяжнийнинг позивнойини эшитиб қолди. Фёдор Ксенофонтович наушникларни қулоғига тақди.

Колодяжний ўрмондаги йўлни топганини, бироқ ундан чиқадиган жойни немис автоматчилари, чама-си, авиадесантчилар ёки мотоциклчилар қаттиқ қўриқлашаётганини, бомбардимончи самолётларимиз тўғри кўчага бомба ташлаётганини билдирди. Унинг мотоциклли битта экипажи немисларнинг икки томондан узилган ўқларидан нобуд бўлибди.

Чумаков Колодяжнийга бундан кейин полковник Карпухин кўрсатмаси билан ҳаракат қилишни буюриб, рацияси ўша тўлқинда бўлган майор Думбадзедан ҳамма нарса тушунарлими, деб сўради. Ундан ижобий жавоб олганидан кейин, экипажларга олдинга юришни ва ҳавони кузатиб боришни унутмасликни буюрди...

Мана, ўрмондаги ўша йўл ҳам келди. Душман ундан сездирмай ўрмалаётгани ва икки ёғидаги ўрмон чеккаларига немис автоматчилари ўрнашиб олгани учун ҳам ваҳимали ва қўрқинчли кўринарди. Сирт-

дан у сира хатарли туюлмасди. Ҳатто экипажи ҳалок бўлган мотоциклимиз ҳам кўзга ташланмас, уни яширишга улгуришганди... Иккала танк тўхтамасдан ўрмон чеккасига сочма снаряд отиб, пулемётлардан ўқ ёғдирди-да, тўғрига кетаверди.

Кўп ўтмай, олдинда қизил байроқчасини кўтарган қизил аскар кўринди. У полковник Москалёв томонидан маёқ сифатида қўйилганди. Чумаков қизил аскардан берида ўттиз тўртинчи танкни тўхтатиб ундан тушди-да, артиллериянинг ўт очиш марраларини аниқлаш учун дурбин орқали теварак-атрофни синчиклаб кўздан кечирди. Бироқ яқини ва олисдаги сийрак кўмкўк буталардан бошқа нарсани кўрмади. Ўрмон бу ерда анча километргача йўлдан четлашган, табиат ҳам майда буталар ўсган бу сердўнг жойни аёвсиз олишув учун тайёрлаб қўйгандай эди.

Немис танклари бу ерда қачон пайдо бўларкин? Бизнинг жангга ҳозирлик кўрган артиллериячиларимиз ҳам душманни кўпдан бери кутавериб эзилиб кетишганди. Бироқ вақтни беҳуда ўтказишмасди. Тўпчилар брустверларни кўтаришар, номерлар ва снарядлар учун чуқурларни кенгайтиришар, ниқоб тўрларини тортишар ва буталарнинг ниқобга ишлатилган яроқсиз навдаларини олиб ташлаб, янгисини қўйишарди.

Полковник Москалёвнинг ўрмоннинг олис бурчагидаги кузатув пункти ҳозир дивизион ўт очиш нуқталарининг ортида қолганди. Бир-бирига яқин баланд ва йўғон арчаларнинг оралиғига ёғоч тўшамг ётқизиблиб, дарахтларга темир чега билан маҳкамлаб ҳам қўйилганди. Унга дағал, бироқ мустақкам пиллапоя олиб чиқарди. Ёнгинада бомбадан сақланадиган чуқурлар қазилган бўлиб, улардан биридаги аппарат ёнида телефонист ўтирарди. Бир чеккада полковник Москалёвнинг снаряд парчалари шикастлантирган «газиги» билан ҳозиргина генерал Чумаков билан майор Думбадзе келишган танк турарди.

Москалёв жиккак, сочлари сарғиш ва кўзлари ўткир киши бўлиб, устидаги дала формаси ўзига қўйиб қўйгандай эди. Шундан ва кичкина бошига кийиб олган каскасидан янада жиккак кўринарди. Москалёв билан Чумаков кузатув пунктининг ёғоч тўшамасида, уч оёқли стеротруба ёнида жимгина папиросларини тутатиб ўтиришарди. Ҳамма гапларни гаплашиб, бор фармойишларни ҳам бериб бўлишганга ўхшарди. Мудофаа биринчи маррасининг батареялари танкларни

яқин келтириб, ўққа тутишга ҳозирлик кўрар, иккинчи маррадан эса танклардан кейинда келаётган нишонлар мўлжалга олинарди. Шунда ҳам барини кўзда тутиб бўлмайди. Йўлдан чиқадиган жойни маҳкамлаб ташлаш анча осон кўчарди, бироқ вақт кетган, душманнинг йирик кучларини узоқ жангга жалб қилиб ҳам бўлмасди. Немислар сафда келаётганларида танкларга қарши мудофаамизга дучор бўлиб, шу ердан қимирлаёлмасликларига имкон бериш учун ўрмон оралигидаги жойга тўсувчи ўт ҳам ёғдирилмаётганди.

Тажрибали солдатлар Чумаков билан Москалёв ҳал қилувчи жанг бўлажagini, бунда атриллериачилар анчагача туриб беришларини, чунки уларнинг қаршиларидаги жой танклар манёвр қилишига нобоплигини билишарди. Қани энди, самолётларимиз ҳужум қилиб, тўпларимиз ҳам кўпроқ бўлса!.. МЗА¹ дан иборат битта батарея билан тўрттадан қилинган пулемёт қурилмалари батареяси камлик қилар-ов.

Стеротрубанинг ойнасидан олисдаги йўлни кузатиб турган разведкачи сержант бирдан:

— Келишяпти! — деди-ю, тўхтаб қолди. У жойини дарҳол генералга бўшатди.

Полковник Москалёв папиросини ёғоч тўшамага эзгилаб ўчираркан, атайи шошилмаётган бўлса ҳам ҳайжонланаётгани сезилиб турарди. У папирос қолдигини улоқтирди-да, гўё ҳозир куйламоқчи бўлгандай томоқ қириб, гимнастёркаси ёқасидаги тугмаларини сийпалаб кўрди, бошидаги каскасини тўғрилаб, пастдаги телефонистга ҳайқирди:

— Ўт очиш марраларига етказинг, жангга!

Фёдор Ксенофонтович дока тагидаги яраланган ёноғи қизиб кетганини сезган ҳолда стереотрубага ёпишди. Окулярга тикиларкан, кўп марта катталаштирилган ва арчалари шамолда тебраниб турган, ўртасидан йўл кесиб ўтган далани, ўрмон яқинида эса чанг-тўзонни кўрди. Кўт ўтмай, йўл ва далада келаётган танкларни кўз илғай бошлади. Бу генерал Чумаковга таниш манзара эди. Мудофаадагиларнинг жанговар тартибларни ёриб ўтишга мўлжалланган танкларнинг бундай оқимини Чумаковнинг артиллерияси ва тўплари урушнинг иккинчи кунинда Гродно яқинида қийратганди. Оқимнинг бошида Т-4 деган ўртача, олд томонининг зирҳи мустаҳкам бўлган танк-

¹ МЗА — Малокалибрная зенитная артиллерия.

лар келар, улардан кейинда эса Т-3 ва Т-2 танкларни бор эди. Олдиндаги танклар сарғиш ва жонлидай буралаётган тўзонли ҳавода текис сузиб келаётгандай туюларди. Фёдор Ксенофонтович гўё уларнинг гижир-гижир ва шақир-шуқуруни эшитаётгандай бўларкан, эти жунжикиб кетгандай бўлди. Шамол қаттиқроқ эсиб, чанг-тўзон пардасини четроққа сурганди, арчалар оша кети кўринмаётган танклар кўзга ташлана бошлади. Танклардан кейинда, уларнинг зирҳлари панасида сафга тизилган мотоциклчилар тўдаси, улардан ортда эса моторлаштирилган пиёдаларни ортган автомашиналар, миномётлар ва тўпларни шатакка олган тягачларнинг қора колоннаси кўринарди. Булар ўрмон оралиғидан чиқиб келарди.

Танклар тез яқинлашар, бундан улар тобора кўпаяётгандай бўларди. Энди танклардагилар жанг олди тартибида енгилмасликлари ва йирик совет қўшилмасининг орқа тарафидан чиқишга мўлжалланган манёврлари яхши чиққанига ишонган ҳолда келаётганларини билса бўларди.

Немис танклари анча яқинлаб қолгани учун тўпчи биринчи снарядни отгандаёқ унга текизиши ёки текизолмаслиги, ўқи танк зирҳини тешиши ё тойиб-тимдалаб кетиши мумкин эди. Бироқ танкларнинг экипажлари тўпни сезиб қолишса, зумда жавоб ўқи ёғдиришлари турган гап эди. Фёдор Ксенофонтович ҳам стереотрубани жангни бошқариши лозим бўлган полковник Москалёвга бўшатаркан, ўт очиш марраларидаги одамлар ҳозир интиқ туришганини ўйларди.

Пиллапоянинг тепароғидан кимдир генерал Чумаковга ўлжа олинган каттагина дурбин узатди. Чумаков ўша одамнинг дурбин узатган қўли титраётганини сезаркан, гўё биринчи маррадаги ва ҳозир кўзидан йироқ бўлган битта-яримта қўли қалтираб олдинроқ снаряд отиб қўйиб, маррани сездириб қўйишидан қўрққандай дурбинни ошиқич кўзига тутди.

Дурбин Фёдор Ксенофонтовичга барча нарсаларни катталаштириб кўрсатди. Энди у олдиндаги машина билан батареяларнинг ораси олти юз метр келишини кўриб турарди... Беш юз... Тўрт юз... Генерал дурбин тутган қўли ҳам титраётганини сизди. Шу лаҳзада биринчи маррадаги батареялар узра енгил тутун ва чанг кўтарилди, сўнгра тўплар овози эшитилди.

Фашистлар ана шу ерда қаршиликка, қолаверса ўзлари томонга қараган мудофаа маррасига дуч ке-

лишларини чамаси ўйлашмаганди ҳам. Улар эс-ҳушларини йиғиштириб олмаслариданоқ олдиндаги бугалардан яна снарядлар ялт-юлт қилди. Рўбарўдан мўлжалга олиб туриб отилган снарядлар ўз ишини қилди. Анча-мунча танклар тўхтаб қолди, бир хиллари қора тутун бурқисита бошлади, иккитасининг ичидаги снарядлари портлаганидан қарийб бир вақтда минораси учиб кетди, учинчи бирлари эса жойида абжағи чиқиб қолаверди. Бироқ душман эсини йиғиб олди. Орқада келаётган танклар ҳужумга ўтгани йўналиш ахтариб турли томонларга ёйила бошлаганди, уларни бошқа батареялар яқинроқдан ўққа тута бошлади.

Танклар оқими ҳозирги қалтис пайтда Москалёвнинг кузатув пунктидан қўзғотилган чумоли уясига ўхшарди. Танклар тўп ва миномётларидан тинимсиз ўқ ёғдирган ҳолда у ёқдан-бу ёққа ўтишар, жангчиларимиз отган снарядлар ҳам уларга тегиб турарди.

— Ўттиз саккиз... ўттиз тўқ... қирқ! — кузатув пункти майдончасида генерал Чумаков билан ёнма-ён турган разведкачи сержант жойида қотган ва ёндирилган танкларни санарди.

Полковник Москалёв телефонистга навбатдаги командани ҳайқирди. Ўша заҳотининг ўзида биринчи маррадан кейиндаги бутун бир дивизион орқа тарафдаги ўзини у ёқдан-бу ёққа ураётган танклар, моторлаштирилган пиёдалар тўдаси, йўлдаги машиналар ва тягачларга ялпи ўқ ёғдирди. Парчаланиб кетадиган гранаталар ва сочма ҳолда зарар етказадиган снарядларнинг довулсимон ёғилиши даҳшатли эди.

— Қирқ олти... қирқ тўққиз... — дерди танклар ҳисобини олаётган сержант.

Генерал Чумаков олисда пароканда бўлган учбурчак шаклидаги зирҳли танкларнинг орқа томонида машина ва тягачлар йўлнинг икки томонига ёйилишаётганини кўриб турарди. Тўп ва миномётларини биз томонга қаратишаётган душман солдатларининг қоралари ҳам кўзга чалинарди.

«Қани энди, буларни ҳозир танк батальони билан атака қилсанг», деб қўйди ичда генерал Чумаков маъюсланиб. У ўрмоннинг ўнг чеккасидаги танклар юра оладиган жойларга тикиларди. Бироқ бунга ҳозир журъат қилиш қийин, чунки ҳали бундан ҳам оғир пайтлар келиши мумкин эди.

Чумаков абжағи чиққан танклар жойларида кўпроқ қотиб қолаётганини, немисларнинг ёриб киришларидан

иш чиқмаётганини кўриб турарди. Шунга қарамай, кўп танклар ўқ ёғилаётган зонадан чиқиб олишга уринар ва ҳозир танкка қарши марранинг чап қанотига зарба бериш учун гуруҳланишарди. Баъзи бирлари эса, бортларига снаряд тегишидан чўчиб, хавфсизроқ жойга тезроқ чиқиб олиш учун кетга тисланарди.

Артиллерия батареяларининг душман сезиб қолган ўт очиш марраларининг олди ва кейинида немисларнинг мина ва снарядлари ёрила бошлади.

— Майор Думбадзе!— чақирди Чумаков пастга қараб.— Танк батальони командирига айтинг, ўзи турган жойни яшил мушак билан аниқ кўрсатсин!

Чумаков бир дақиқадан кейин танкка қарши мудофаанинг олди ва ўнгроғидаги бутазордан отилган яшил мушак кўк бағрини тилганини кўрди.

— Қарши атакага тайёрланилсин!— танкдан Думбадзенинг бўғиқроқ овози келди.

Генерал Чумаков полковник Москалёвнинг елкасидан тутди:

— Ориентир иккинчи, марранинг ўнгроғи— ўрмонга туташган бутазорнинг кемтиги.

— Кўряпман,— жавоб қилди Москалёв стереотрубанинг ётиқ наводкаси барабанини айлантираркан.

— Ичкарилиқда икки минг метр узунликда тутун пардаси ҳосил қилинг!

— Нима ниятдасиз, ўртоқ генерал?— сўради Москалёв стеротрубадан кўзини оларкан, сергакляниб.

— Душманнинг орқа тарафида айланиб келаман.

— Кераги йўқ, Фёдор Ксенофонович!— Москалёв генералга илтижолли боқди.— Мен ҳозир у ёққа кўпроқ ўқ ёғдиртираман.

— Кучларингизни бўлманг! Танкларни қийратинг!.. Мен улар батареясининг чеккасига чиқишим билан ўша ерга ўқ ёғдираман.

— Танкчиларимиз сизсиз зарба бериша қолсин!

— Чекка томонга беҳато чиқиб олиш керак. Танкларни олиб чиқиш менга осон, мўлжаллаб олганман.— Фёдор Ксенофонович шундан кейин пиллапоядан жадал туша бошлади.— Мен батальонга яқинлашганимда тутунли снарядларни ишлатасизлар!— У олдинги фармойишига аниқлик киритди.

Полковник Москалёвнинг буйруқни бажаришдан бўлак иложи қолмади. У Чумаковнинг ўрмон чеккасига чиқиб олган танки ўннга бурилиб, танк батальони

бўлган бутазорга қараб юрганини кўриб турарди. Кузатув пункти майдончасида эса ниҳоят феъли айниган майор Думбадзе пайдо бўлди.

— У нима қиляпти! Нега мени юбормади?— шовқин солди Думбадзе.— Нега энди танк позивнойини эшитиб ўтиришим керак?!— Майор ҳамон жаҳлдан тушмасди.— Генерал атакага бориб нима қилади? Унга бирор нарса бўлса бизни бу ўровдан ким олиб чиқади?!— Думбадзе Фёдор Ксенофонович тўшамада қолдириб кетган дурбинни олиб қараркан, кўз олдида намоён бўлган манзарадан ҳайратда жим бўлди.

Москалёвнинг командаси билан снарядлар ўрмоннинг олисдаги чеккасига тушганидан шамол таъсирида сариқ-қўнғир тутун жанг майдони томон ўрмалади. Бизнинг йигирма бешта танкимиз (уларнинг олтитаси ўттиз тўртинчи танк эди) бунинг панасида немисларнинг батареяси йўналишига чиқди-да, тутундан ҳеч нима кўринмаётганига қарамай, чапга аниқ бурилди. Генерал Чумаков тепаликдан туриб мўлжаллаган ориентлар уни доғда қолдирмади.

Шу пайт осмонда «юнкерс»лар пайдо бўлди.

— Ўттиз иккита бомбардимончи,— хабар берди разведкачи самолётларни санаб.— Ўттиз икки минг килограмм бомба нақ бошимизга пақиллаб тушади!

«Юнкерс»лар жанг майдонига яқинлашганида немисларнинг пароканда жанговар тартибларидан осмонга иккита қизил ва битта яшил мушак отилди.

— Иккинчи дивизион!— команда берди полковник Москалёв телефонистга ошиқич.— Иккита қизил ва битта яшил мушак осмонга отилсин!

Ўт очиш маррасидагилар гап нимадалигини тушуниб олишга улгурганлари учун биринчи маррадан зумда осмонга мушаклар учди.

«Юнкерс»лар айлана шаклида ўз қўшинлари билан душман қўшинлари қайдалигини аниқлаб олишга уришиб, беш минутча айланиб юрди. Уларни генерал қарши атакага бошлаган танк батальони чалғитган бўлиши ҳам мумкин. Танклар чапга бурилганларидан кейин, немис артиллериячилари ва миномётчиларнинг марраларига яқин келди. Яна бир неча лаҳзадан сўнг танкларнинг занжирларига немисларнинг темир-терсақлари илинди. Танкдагилар уларнинг тўп ва пулемётларини рўбарўдан туриб ўққа тутарди...

Шу пайт зенитчиларимиз «юнкерс»ларнинг йўллари топиб олишга ёрдам қилишди. Биринчи маррани

муҳофаза қилаётган МЗА батареяси самолётлар тепасига келганда уларга кассетадаги бор снарядларини йўллай бошлади. Кўкдаги «юнкерс»лар яқинида портлашларнинг қалин тутуни қуюқлаша бошлади.

Олдиндаги бомбардимончи самолёт батареядагиларнинг бу ишига жавобан шўнғиб, сўл қанотдаги жимиб қолган батареяни мўлжалга олиб бомба ташлади. Ундан кейин бошқа «юнкерс»лар ҳам ҳаракатга тушиб, пастга шўнғиркан, ўзларини ўнглаб олишдан олдин бомбаларини тўкишарди...

Фёдор Ксенофонович ҳозир жанг майдони тепасида немисларнинг бомбардимончи самолётлари ҳукмронлик қилаётганини хаёлига ҳам келтирмасди. У батальонни сўл томонда сафга тизганича йўл томонга жадал йўналтираркан, танк занжирлари ва тўп-пулемётларининг ўқи билан барча нарсаларни қийратиб борарди. Йўлнинг нариги томонидаги немислар хавфни вақтида сезиб қолганлари учун тўпларини танкларга қаратишди. Бунинг устига қаёқдандир бир неча ўзиюар тўплар пайдо бўлиб қолди. Чумаковнинг асосан эски ва бензин билан юрадиган танкларига бу бағоят таҳликали эди. Генерал Чумаков буни окулардан кўриб, яқинроқдаги ўзиюар тўпга иккита снаряд йўллади-да, батальонга ўттиз тўртинчи танклар паноҳида ўрмонга чекинишни, сўнгра артиллериячиларимиз муҳофазасига ўтиб олишни буюрди. Бироқ бунинг вақти ўтган кўринарди. Немисларнинг йигирмага яқин Т-4 танклари ва бир неча ўзиюар тўплари йўлнинг нариги томонидаги жанговар тартибдан чиқиб, енгил ғалаба умидида батальонни тузоққа илинтиришга ошиқди.

Фёдор Ксенофонович хавфни сезса ҳам ўзини бошиб, микрофонга апил-тапил деди:

— Думбадзе! Думбадзе! Ажратувчи ўт очинг! Ажратувчи ўт очинг!

Думбадзе эса негадир жавоб бермади. Генерал Чумаковнинг шундан кейин жангга киришдан бўлак иложи қолмади...

24

Павлов бошига тушган бу савдолар таъсирида босинқираб ётаркан, кўзига кўринган нарсалар рост эканлигига ишониши қийин эди. У айна пайтда бошига бунчалар қора кун тушмаса ҳам ҳар ҳолда нимагадир гирифтор бўлишини дилдан сезар, бунга ақли ҳам

етиб турарди. Эҳтимол бунга кейинги йилларда омади юришиб кетгани сабабчи бўлгандир. Одам боласи тақдир кўп вақтдан бери сахийлигини аямай келаётганини кўрганида кўпинча парвосиз юради. Павлов гоҳо, айниқса эрталаблари гимнастёркасини кияркан, ойнада ялтираётган орденлари, Қаҳрамонлик Юлдузи, ёқасидаги армия генерали эканлигини билдирувчи ҳар бирида бештадан юлдузча бўлган белгиларни ва энгидаги кенг-мўл зар уқани кўраркан, қўшинларнинг энг йирик округи қўмондони эканлиги хаёлига келар, шунда юраги севинчдан қаттиқ хапқириб, хурсанд ва яйраб нафас оларди... Бироқ ногаҳон кўнглига нимадир кўлка ташлагандай хомуш тортиб қолар, хаёлига нохуш шум фикрлар келаварарди... Шунда у бунинг нимаданлигини ҳам тушунарди. Шу оннинг ўзида нафаси тиқилар, бир лаҳза олдин вужудига сиғмаётган қувончли ҳислар бирдан хиралашиб, қаёққадир йўқола бошларди...

Павлов шунақа бўшашиб кетишини биринчи марта Армияда Автобронетак бошқармаси бошлиғи эканида сезганди. Ушанда ўзига ишонқирамаётгани сабабли унча-мунча хавотирга бораётганини сезганди. Шундан кейин иродасининг зўри билан буни энгиб кетганди. Павлов ўшанда одам нимани хоҳласа, шунинг ярмига етишади, деб ўйларди.

У мақсадига етгандай ҳам эди. Округ қўмондони бўлганидан бери гарчи гоҳо босиб ўтган йўлига сергак назар, ташлаб қўйса ҳам, ундаги ўзига ишончсизликни ҳеч ким сезмади. Бош штаб бошлиғининг қабулхонасида бир вақтлари академияда ўқитган муаллими, профессор, ҳарбий фанлар доктори, генерал-майор Нил Игнатович Романов билан учрашиб қолганидан кейин юрагини тез-тез ваҳм босадиган бўлиб қолди.

Павлов қабулхонага кирганида кимнидир кутиб ўтирган кекса профессор чаққон креслодан турди-да, эгилиб саломлашди. Пенсне остидаги хира кўзларини қисганича аранг ва аянчли жилмайгандай бўлди. Павлов Фрунзе номидаги Академиянинг талай собиқ тингловчилари сингари урушлар тарихи ва ҳарбий санъатнинг таниқли билимдони бўлган профессорга тан берарди. Шунинг учун ҳам унинг қўлини қисиб, дилдан сўз айтгани ошиқди. Павлов шунда негадир чол олдида бирдан хижолатда қолди, ҳатто ўзини гуноҳқордай сезарди. Эсига йигирма бешинчи йилда ҳарбий билими унча бўлмаган, отлиқ аскарлар полки-

нинг ёшгина командири эканида академияга қабул қилингани ва Нил Игнатович Романовнинг лекциясига биринчи кирганини эслади. Ушанда унинг ёқасида ҳозирги «генерал-лейтенант» унвонига тўғри келадиган учта ромбаси бор эди.

— Э-э, салом, азизим Дмитрий Григорьевич!— Профессор Романов худди қучоқлаб кўришмоқчидай яқинлашса ҳам бир-бирларининг қўлларини қисиш билан кифояланишди.

— Сизни кўрганимдан ғоят хурсандман, муҳтарам Нил Игнатович!— Павлов гарчи профессорнинг суҳбатда очиқчасига гапиришидан ҳайиқса ҳам уни кўрганидан чиндан ҳам мамнун эди.— Соғлигингиз яхшими, профессор, кайфиятингиз қалай?

— Дуруст, худога шукур,— Нил Игнатович ноҳарбий жавоб қилди.— Илгаригидан ёмону келгусидагидан яхшироқ... Ҳе-ҳе... Сен зўр бўлиб кетибсан!.. Катта округнинг қўмондони экансан-а!— Сўнгра Павловнинг ёқасидаги юлдузчаларига кўзи тушиб, ҳайратланди:

— Армия генерали бўлувдингми! Вой отагинам-е!

— Иложим қанча, Нил Игнатович?

— Мана шуниси ажойиб-да!— кекса профессор ҳаяжонда шундай дея Павловни қўлтиғидан олиб, бурчакка, наридаги дераза томонга бошлади.— Ҳукумат мана шундай ёш, билимли одамлардан юксак унвонларни аямаётгани қандай яхши!

— Қанақасига ёш бўлай? Қирқ учни урдим!— Павлов дўнг пешонасини тириштириб, сочи қирилган бошини силаб қўяркан, қўшимча қилди:— Шунда ҳам учта урушни кўрдим, учта ажал комидан ўтдим.

— Ҳа, азизим,— Романов Павловнинг кўкрагидаги қаҳрамонлик Олтин Юлдузи тагида ялтираб турган учта Ленин ордени билан иккита Қизил Байроқ орденига қўлини теккизди.— Агар Фридрих Иккинчи йигирма саккиз ёшида Австрия билан бўлган урушда енгиб чиққани, Наполеон ўттиз олти ёшида буюк саркарда бўлганлиги ҳисобга олинадиган бўлса, ёшда улардан ўтиб кетгансан. Бироқ уларнинг замонлари бошқача бўлганди. Улар тўрт-беш ёшларидан бошлабоқ юксак билимли устозлар назоратида таълим олишган, сенинг эса академиянинг биринчи курсида Никколо Макиавеллининг номини айтишда қийналганларинг ва жуда соддалигинг туфайли интуицияни коалицияга адаштириб юрганинг эсимда. Уша соддалигинг билан жуда ҳам ажойиб кўринардинг!

— Ҳарбий санъатда тажриба ҳар қандай фалсафий ҳақиқатдан устунроқ, деб ўзингиз таълим бергандигиз-ку.— Павлов ўтмишни эслаб, ўзини ноқулай сеза бошласа ҳам чол сир бой бермади.

— Тўғри, қадрли Дмитрий Григорьевич,— профессор Романов яна илжайди.— Мабодо бунга фалсафа билан тажриба бир-бирини қўллаб-қувватлашини қўшадиган бўлсак... Мен фақат бу ҳақда гапирмоқчи эмасман... Сенинг унвонингни гапирмоқчиман... Юксак ҳарбий унвонлар истеъдодли, тажрибали саркардаларга қариганларида берилиши жуда ёмон. Чунки унвон юксалиш поғонаси, фаолият кучи, одамнинг ўзига, имкониятларига ишончидир. У буюк ишларни амалга ошириш ҳуқуқи ва юксак масъулиятни тушунишдир, бу ниҳоят парвозга қанотдир... Мабодо одам ёқамдаги генералликнинг навбатдаги юлдузи билан бир қаторда пешонада янги юлдуз ҳам чақнайди, деб кўр-кўрона ишонса, унвонлар ҳам хавфли бўлади, буни яширмайман... Бироқ сендан қадрли Дмитрий Григорьевич, хурсандман. Мен сенинг эътиқодли одамлигини биламан ва ўзингдан... ўзинг ўтиброқ кетибсан, деган гапни хаёлимга ҳам келтиришни истамайман... Мабодо, ҳар қалай, нимададир сал ўтиброқ кетганингни бирдан сезиб қолгудай бўлсанг... дилдан гапирганим учун мен чолни маъзур кўрасан, сенга фақат яхшилик тилайман... Мабодо буни сезгудай бўлсанг, чунки бу одамнинг бошида бор, ўзингнинг ҳам бошигдан ўтган, унда олдинга зийраклик билан кўз ташла, бугунги кун билан яшама ва теварагингда албатта ишчан ва ақлли ёрдамчиларинг бўлсин... Бирор каттароқ ишга жазм этишдан олдин уларнинг гапларига яхшилаб қулоқ сол...

Шу пайт армия генерали Павловни Бош штаб бошлигининг кабинетига чақириб қолишувди, у босиқ қиёфада маслаҳатлари учун кекса муаллимга миннатдорчилик билдирди-да, у билан хайрлашди.

Ўшандан бери кекса профессор Романовнинг сўзлари эсига тушганида Павлов хўрсиниб қўяр, кўпинча гаши келарди. Димитрий Григорьевич ўшандай пайтларда хаёлан кекса профессор билан роса тортишарди.

Романов, ҳарбий фаолиятда ўзингдан ўтиброқ кетдинг, дейиш билан нимага шама қилаётгани ва бунда узоқни кўра олмаяпсан, демоқчи бўлганини тушуниб турарди албатта. Павлов эсидан чиқариб юборишни жуда ҳам хоҳлаган ана шу ҳақиқат унинг наф-

сониятига тегарди. Профессор Романов бунда чиндан ҳам Павлов танк қўшинларини корпус сифатида ташкил қилиш орасидаги можарога яқин алоқадор бўлганига шама қилаётганди албатта.

Қизил Армияда 1932 йилдаёқ, бошқа армиялардагидан анча олдин йирик танк қўшилмалари тузилганди. Орадан икки йил ўтиб, танк корпуслари сони икки баравар кўпайгандан кейин, бронетанк қўшинлари тузишнинг энг яхши структурасини топиш умидида уларни тузиш тўхтатиб қўйилди. Ўттиз тўққизинчи йилнинг ёзида, ксмкор Павлов Армия Автобронетанк бошқармасининг бошлиқлигида Бош Ҳарбий кенгаш анча обрўли комиссия тузиб, унга ҳозирги замон урушининг характери, техника ривожидаражаси ва қуролланиш воситаларини кўзда тутган ҳолда Совет Қуролли Кучларидаги қўшин турларининг ташкилий шакллари яхшилаш билан шуғулланишни топширди. Комиссия ҳам танк қўшинларидан фойдаланиш масалаларини ўрганишга киришди, Павлов эса Испаниядаги ўзи ҳам иштирок этган жанглар тажрибасини ҳисобга олмасдан тўсатдан танк қўшинларини корпус сифатида тузиш оғирлик қилади, деб исботлашга тушди. Уни комиссия раиси маршал Кулик қўллаб-қувватлаб тургани учун танк корпусларини тарқатишни таклиф қилди...

Комиссия аъзоларининг кўпчилиги, айниқса Шапошников, Тимошенко, Мерецков, Шчаденко Испаниядаги жанговар ҳаракатлар тоғлиқ жойларда ва аҳоли пунктларда олиб борилган, улар йирик танк қўшинларини жангда қўллашга мезон бўлолмайди, деган фикрга асосланиб, қарши чиқдилар.

Дарвоқе Павлов бояғи таклифни олдинга сурганида оёғини тираб олмаганди. Бироқ вақти келиб, Ғарбий Украина билан Ғарбий Белоруссияни озод қилишда танк корпусларимиз ҳаракатларидаги камчиликлар сезилиб қолганда (гарчи бу камчиликлар кўпроқ таъминот хизматида тааллуқли бўлса ҳам) Павловнинг танк корпусларини тарқатиш борасидаги мулоҳазалари яна юзага қалқиб чиқди. Энди бу гап Бош Ҳарбий кенгашда ўртага тушди ва 1939 йилнинг 21 ноябрида корпуслар ўрнига алоҳида моторлаштирилган дивизиялар тузиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Бўлар иш бўлиб, обрўли Ҳарбийлар Германия қўшинларининг Ғарбий Европадаги амалий жанговар ҳаракатларига стратегия назарияси оша қарашга даъ-

ват этиб, хавотирга туша бошладилар. Немислар оператив ичкарилиқда асосан бронетанк ва механизациялаштирилган қўшинлар қўшилмалари ва бирлашмалари ёрдамида муваффақият қозонаётганлари ҳарбий илмдан йироқроқ одамларга ҳам аён эди. Бунинг устига ҳарбий журналларда генерал-майор Чумаковнинг бир неча кескин мақоласи кўриниб қолди...

Павлов танк корпусларининг тақдирини оқибат-натихада шахсан ўзи ҳам ҳал қилмагани ва бунда биров уни койимаётганига қарамай, ўша кунлари таъби жуда хира бўлиб юрди.

Воқеалар эса ҳақиқат қонунларига амал қилган ҳолда ривожланаверди. 1940 йилнинг июнида Мудофаа халқ комиссарлигида Ғарбдаги жанговар ҳаракатлар тажрибаси умумлаштирилиб, Сталинга Қизил Армияда зудлик билан механизациялаштирилган корпусларни тузишга киришмоқ керак, деган яқдил фикр етказилди. Сталин шунда ҳарбий бошлиқларни олдинги хулосаларга келишда шошилганликда койиб, тегишли фармойиш берди. Мудофаа халқ комиссари Тимошенко дарҳол тўққизта, 1941 йилнинг бошида эса яна йигирмата механизациялаштирилган корпус тузиш планини тасдиқлади. 1940 йил декабрида ўтган унутилмайдиган кенгашда Павлов «Ҳозирги замондаги ҳужум операцияларида механизациялаштирилган қўшилмалардан фойдаланиш ва механизациялаштирилган корпусни ёриб ўтишга ташлаш» мавзусида доклад қилиб, чамаси энгил тин олган ҳолда минбардан шундай деганди:

«... Бизнинг танклардан фойдаланиш бобидаги қарашларимиз анча тўғрилиги маълум бўлди ва немисларнинг Польша ва Ғарбдаги танк қўшилмалари ҳаракатларида ўз исботини топди. Немислар ўзларича ҳеч нимани ўйлаб топишгани йўқ, улар бизда бор нарсаларнинг барини олишган».

Профессор Романов Дмитрий Григорьевични илгариги ана шу ишлар учун койиётгани, мабодо йирик ҳарбий бошлиқ сифатида вазифаларни ҳал қилшда идроки етмаса ва бир қарорга келишда дастлабки чуқур таҳлиллардан кейинда қолгудай бўлса, келгусида ҳам ҳар қанақа ишлар бўлиши мумкин, деб эслатаётгани аниқ эди. Нил Игнатовичнинг сўзлари Павловни ранжитибгина қўймади. Гарчи тузатилган бўлса ҳам илгариги ўша эҳтиётсизлик барибир ҳарбий арбобларнинг эсидан чиқмаганлиги ва обрўсига соя со-

лаётгани алам қиларди. Кейин эса ҳар қанақа майда-чуйда нарса ҳам айбга саналавермаганидан бўлса керакки, мана армия генерали унвонигача етишиб, асосий ҳарбий округлардан бирининг қўмондони ҳам бўлди. Баъзи ҳарбийлар тақдир ўзига бунчалар мурувват ва саховат кўрсатганини эҳтимол шу сабабдан эслаб юришар? Ахир ҳар доим ҳам шунақа бўлавермайди-ку...

Дмитрий Григорьевич Павлов баҳайбат ўрмонлар орасида кўзга ташланмайдиган Вонюх қишлоғида дунёга келди. Барча камбағал деҳқон болалари сингари меҳнат билан ўсди, кам рўшнолик кўрди, гимназиянинг тўртинчи синфини сиртдан битирди, 1914 йилда эса ўн етти ёшида кўнгилли бўлиб фронтга жўнади. 1916 йилнинг июлида Стоходдаги жангларда ярланиб, немислар қўлига тушди.

Дмитрий 1919 йилнинг бошларидагина юртига қайтиб келди. Ўзи қаттиқ соғинган ҳамюртлари билан уч-тўрт кун бирга бўлди-да, кўп нарсалар кўриб, ҳозир нималар бўлаётганини тушуниб олгани учун ўрни ҳозирги янги ҳаёт туғилаётган шидатли пайтларда қаерда бўлишлигини билиб олди. Орадан кўп ўтмай, Павлов Қизил Армия жангчиси ва большевиклар партиясининг аъзоси бўлди.

Павлов худди ўша пайтдан бошлаб ўзини тақдирининг яратувчиси сифатида дадил сеза бошлади. Уйдагилар армиядаги Дмитрийдан қисқа, бироқ ҳаяжон билан ёзилган хатлар, гоҳо фотосуратлар олишганида танг қолишарди. Суратларда Дмитрий ёш отлиқ аскарлар командири сифатида ё Перекоп чўллари яқинидаги бронепоезд ёнида отда турган, ё оқгвардиячилардан озод қилинган Проскуров ёки Тернополь кўчаларида ўртоқлари билан турган бўларди. 1921 йилнинг бошида Сибирдаги Омск олий ҳарбий мактабининг курсанти формасида тушган расмини юборди. Бу Дмитрийнинг ёқасида унвони қанақалигини кўрсатувчи белгилари бўлмаган охирги сурати эди, чунки кўп ўтмай у отлиқ аскарлар полки командирининг ёрдамчиси бўлди, вақти келиб эса, Туркистон frontiда полк командири даражасига етди.

Йиллар ўтар, ҳаёт бошқача бўлиб, одамларнинг қалблари ҳам янгидан-янги туйғуларга тўлиб борарди. Дмитрийнинг расмга гердайиб тушишдек ёшлик эҳтироси ҳам йўқолди. Уйга ҳам энди хатлари сийраклашиб қолди. Бироқ ҳамқишлоқлари шунда ҳам

Григорий Павловнинг ўғли Дмитрий катта одам бўлиб кетади, деб қаттиқ ишонишарди. Унинг ҳаётда шахдам одим отаётганини олисдан кузатиб туришарди. Дмитрий ҳарбий академияда ўқиётганида ҳамқишлоқлари «ҳарбий академия» деган сеҳрли сўзни эҳтиром билан тилга олишарди, кейин эса у яна отлиқ аскарлар полкига командирлик қилаётгандан дарақ топишди. Дмитрий Павлов чиндан ҳам Фрунзе номидаги Ҳарбий академияни тугатганидан кейин қатор жангларда полк командири сифатида муваффақият қозонгани учун биринчи жанговар орденини олди. Кейин Ҳарбий-техника академияси ҳузуридаги курсларда таҳсил кўриб танкчи бўлиб олди. 1936 йилда ундан хат-хабар келмай қўйди... Бироқ олисдаги Испанияда, Сесень ва Мадрид учун олиб борилган жангларда «генерал де Пабло» қўмондонлигидаги танкчилар республикачилар армияси сафида жасоратда мўъжизалар кўрсатдилар.

Испаниядаги жанглар тажрибаси 1939 йилнинг ёзида Қизил Армия танк корпуслари тақдирини ҳал қилишда комкор Павловга асқотмаган бўлса, бу тажриба Финляндия билан бўлган урушда унга қўл келди. Павлов ўшанда Ставканинг резерв группаси қўмондони эди.

Мана энди Финляндия билан бўлган уруш ҳам орқада қолди... Дмитрий Григорьевич Павлов Ғарбий Алоҳида округ қўмондони этиб тайинланди. У мана шундан кейингина ўзига, кучига тамомила ишонч ҳосил қилди ва гўё санъаткорлар билан... саркардаларга кўпинча халал берадиган имкониятларимнинг чегараси бор-ку, деган хаёллардан қутулгандай бўлди. Энди унинг ўзига бўлган ишончини худо ҳам, бандаси ҳам бўшаштиролмасди. У энди теварагидагиларга ҳатто жиддий муомалада бўлиб, ўзини бемалолроқ тутар, бошқалар ўзи ҳақида нима хаёлларга бориб, нималар дейишлари билан ҳам иши йўқ эди.

Мана шунда Нил Игнатович даб-дурустдан назокатли қилиб огоҳлантириб қўйди!.. Павлов аввалига ғаши келиб, ўзича қўл силтади, бироқ бу нарса хира аридай хаёлида ўралишар, бошини гувуллатар, жаҳлини чиқарар, юрагини эзар, гоҳо тушига ҳам кирарди... Бир нарса тушига кўп кирди, у ялангоёқ ҳолда эрталабки шудрингда қаёққадир кетаётганмиш, совуқ аъзойи баданига игна каби санчилармиш. У ваҳм босиб, уйғониб кетаркан, хаёлига зумда Романовнинг: «Ўзингдан

ўтиб кетдинг демайман... Мабодо, ҳарқалай ўтиб кетганингни сезгудай бўлсанг...» — деган сўзлари келарди. Бу сўзлардан у: «Ҳа, парвозинг баланд... Қоқилмагин-да ишқилиб! Жуда баландсан... Унда жуда ҳам яхши бўпти-да! Мен бўлмасам, ким кўтариларди?.. Буларнинг барига осонликча етишганим йўқ-ку!..» — деган хаёлларга борарди.

Юрагининг бир чеккасини нимадир мубҳам нарса эзиб ётар, буни юраги бўшашиб бораётганидан сезаркан, округ қўмондони сифатида оғир ўтаётган кунлари, штабнинг кўп қирали иши, армиянинг ичкариликда турган қисмларида бўлаётган ишларни ўйлаб ташвишга тушарди... Ҳамма ишлар халқ комиссарининг жанговарлик плани ва кўрсатмалари асосида кетаётгандай эди. Павлов ўзининг барча энг муҳим қарорларини Бош штаб билан келишиб олганди. Ҳозир ўзи илгаригидан ҳам серҳаракат бўлиб қолганди. Ҳарбий кенгаш штабдаги ҳамкасабалари, сиёсий ходимлари билан ҳам яхши эди... Унда гап нима-да?

Шубҳа-гумонларга бордингми, демакки ҳақиқат йўлини излаяпсан. Павловнинг ҳам кунлардан бирида кўзи ярқ этиб очилгандай бўлди. Бу ҳол Мудофаа халқ комиссарининг ўринбосари, маршал Кулик билан телефонда гаплашганидан кейин рўй берди. Кулик ҳам Павловга ўхшаб собиқ кавалерист эди.

Дмитрий Павлов танк қўшинлари генерали бўлганидан кейин маршал гоҳида унга, отлиқ аскар бўлганингни унутмагин, деб қўярди. Павлов ўшанда Куликнинг кундалик ишлар ҳақидаги саволларига жавоб берганидан кейин, маршал йўл-йўлакай деди: «Округ қўмондонлиги қилич ўйнатишмаслигини унутма». — «Унутмаётганга ўхшайман... Сиз нимани айтяпсиз, ўртоқ маршал?» — «Сенинг округингдан жуда жазавали разведка маълумотлари келаётганини айтяпман». — «Биз фактларни қайд этяпмиз ўртоқ маршал». — «Аввалига доимо қайд қилишади, кейин эса битта-яримта немис самолётига қараб пақиллатиб қолишади... Кўзингга қара, чавандоз, ҳарбий можарога баҳона топиб берсанг нақ калланг кетади-я».

Павлов халқ комиссари ҳам доимо жиддий равишда чегара районларида эҳтиёткор бўлишни тайинлагани, Сталин ҳам кўп марта немис ҳарбийлари СССРга қарши уруш очиш учун турли баҳоналарни зўр бериб қидираётганларини эслатганди. Буларда Павловга янгилик бўладиган ҳеч нима йўқ эди албатта. Унинг ўзи

ҳам армия қўмондонларига, штаб ва сиёсий бошқармаларнинг ходимларига немислар уруш бошлаш учун ифвогарлик қилишлари мумкин, бизнинг вазифамиз эса бунга учмаслик, деб тайинлагани тайинлаганди. Маршал Кулик ана шу ҳақиқатни кескин таърифини қилганида профессор Романовнинг огоҳлантирувчи сўзлари ҳам бунинг ёнига қўшилди-да, хавф-хатарга шу ердагина дучор бўлишим мумкин, деб ўзини ишонттира бошлади. Гўё дили ёришиб кетгандай бўлди. Мабодо шу чоққача чегаранинг ўзимиз томонимизда ҳатто тасодифий бир ўқ ҳам отилмаслиги учун бор чораларни кўрган бўлса, шу лаҳзадан бошлаб, ҳаммасини қаттиқроқ бураб қўйди. «Немисдан қўрқиш»га тубдан барҳам берди, муҳофаза қўшинлари штабларининг «ҳаддан ташқари» хавфсирашлари ва чегаранинг нариги томонидаги гитлерчиларнинг ошкора тайёргарчиликларига қарши бирор нимани қарши қўймоқчи бўлганларга йўл бермайди. Бунда у Москва шунчалар жиддий огоҳлантираётган экан, уларга кўпроқ нарса маълум-да, демак, Бош штаб билан ташқи ишлар халқ комиссарлигидагилар ҳарбий-сиёсий вазиятни яхши билишади ва бир нима бўлса рафлатда қолинмайди, деб чуқур ишонарди... У округдаги қўшинлари урушга ҳали унча тайёр эмаслиги, ўзи эса қўмондон сифатида плани бўлган ишларнинг кўпини қилолмаганидан уруш хавф солаётганига ишонгиси келмасди. Уруш барибир бошланишига ишонганида ўша ишларни қилган бўларди.

25

Мана энди эса Павловнинг ёмон тушдагидай туюлган хавфсираш ва хавотирлари тўғри чиқиб, оғир кулфатда қолди. Бугун эрта билан Павлов ҳибсда сақланаётган ертўлага нотаниш старший батальон комиссари кириб келди. Унинг Дмитрий Григорьевичдан ёши улўғлиги сезилиб турар, семиришга мойил, кумушранг сочлари сийрак, силлиқ қирилган юзи рангсиз эди. Лаблари юпқа бу одамнинг кўм-кўк кўзларининг ғамхўр боқиши бўлмаса, табиати қанақалигини ҳам билиб олиш мушкул эди. Кўзларидан ақллилиги ва имони бақувватлиги сезилиб турарди.

Павлов бировнинг қанақалигини тез ва чуқур билиб оладиганлардан эмасди. Ҳозир эса рўбарўсида ҳарбий унвони унчалар баланд эмас ва чамаси, ман-

саби ҳам берироқ бўлган старший батальон комиссарининг юз-кўзларига тикиларкан, ақлда бақувватлигини сезиб, суҳбатлари мураккаброқ бўлишини тахмин қилди. Павлов бошимдан кўп нарсаларни ўтказганман, пружинали эскироқ каравотда хароброқ ҳолда ўтирган бўлсам ҳам ўзимни юксак унвонлар ва давлат олдидаги хизматларимдан четлаштиришни санамайман, дегандай батальон комиссарига пинагини бузмай тикилиб тураверди.

Старший батальон комиссари Павловнинг кўнглидан нималар ўтаётганини сизди шекилли, чуқур хўрсиниб қўйди. У Павлов ҳозирги аҳволида иложини қиллолмайдиган ниманидир тушуниб турарди. Шунинг учун ҳам ҳаяжонини босган ҳолда деди:

— Сиз мудофаа халқ комиссари билан учрашишни талаб қилгандингиз.

— Буни ҳозир ҳам талаб қиламан,— деди Павлов ўзини базўр хотиржам кўрсатиб.

— Халқ комиссари фронт команда пунктини ташлаб келолмайди. Мен тергов қисми раҳбарларининг вакилиман...

— Маршал Тимошенко билан гаплашмагунимча бирорта ҳам одамнинг саволига жавоб бермайман!

Шу пайт ертўланинг эшиги тарақлаб очилди-да, электр лампочкаси нурида Мехлис ёқасидаги қатор қизил ромбалар ялтириб кетди.

— Нимага жавоб бермас экансиз?!— Мехлис Павловнинг охириги гапини эшитганидан қаттиқ титради. У ертўла ўртасида тўхтади-да, қадрини тик тутганича бурчакроққа тисарилган старший батальон комиссарига кўз югуртириб, сўнгра Павловга кескин тикилиб қолди.

— Мен мудофаа халқ комиссари билан учрашишимга имкон берилишини талаб қиламан.

Павлов каравотда ўтирганча ўтираверди.

— Мен фронт Ҳарбий Кенгашининг аъзоси бўлишимдан ташқари, СССР Халқ Комиссарлари Совети Раисининг ўринбосариман!.. Бу камми?

Павлов Мехлисга бир оз бақрайиб турди-да, кейин оҳиста сўради.

— Мени нимада айблашяпти?

— Сотқинликда!— Мехлис бу даҳшатли сўзни кескин айтди.

— Бемаъни гап-ку, бу!

— Фактлар ўжар нарса бўлади!— Мехлис ҳақи-

қатни айтаётганига гўё ишончи комилдай Павловнинг тош қотган қонсиз юзига ўқрайиб қаради.

— Мени суд қилиш кимга буюрилган? — сўради Павлов. Унинг ҳаяжонини босиб тургани сезиларди.

— СССР Олий Судининг Ҳарбий коллегиясига!

— Суд ёпиқ бўладими?

— Ҳа, суд ёпиқ бўлади.

— Мени Мудсфаа халқ комиссари ва Бош штаб бошлиғи олдида суд қилишларини талаб этаман! Мен ҳар ҳолда армия генералиман!

— Халқ комиссари билан Бош штаб бошлиғи ҳозир сотқинлигингиз оқибатларини тузатишяпти! Уларнинг сизга вақтлари йўқ!.. Сизнинг собиқ армия генерали эканлигингизга келганда эса шуни эсдан чиқармаслик керак: инсоннинг ҳақиқий буюклиги Ватанга қанчалар яхшилиқ қилгани ва фойда келтиргани билан ўлчанади... Шунинг учун сиз билан гаплашадиган гапимиз йўқ, гражданин Павлов! Энди навбат Одил судга!.. — Мехлис шартта бурилди-да, ертўладан илдам чиқиб кетди.

Мехлис кетганидан кейин Павлов билан старший батальон комиссари бир-бирларига қараёлмай, жим қолишди. Ана шу жимлик уларни гўё яқинлаштирди. Павлов охири секингина сўради:

— Мендан нима истайсиз?

Старший батальон комиссари Павлов ёнида турган сариқ столчанинг нариги томонидаги табуреткага чўкди-да, планшеткасидан ён дафтар олди.

— Дмитрий Григорьевич, — старший батальон комиссари ўзини жуда ўнғайсиз сезиб гап бошлади. — Сиз, Ҳарбий Кенгаш аъзоси ўртоқ Мехлис сал қизишиб кетганини тушунасиз албатта... Сиз ҳали қораланганингизча йўқ, унвонларингиз ҳам ўзингизда. Бироқ ҳибсдасиз ва судга бериласиз.

— Мен бунинг нималигини биламан, — деб қўйди Павлов кескин.

— Қолаверса... Мени сизга шахсан мудофаа халқ комиссари юборди. Ҳарбий унвоним сизникидан анча пастлигига ҳайрон бўлманг... Мен бошқарманинг тергов қисми вакилиман, ҳозир эса сиз билан маршал топширигига кўра, эски большевик сифатида суҳбатлашмоқчиман...

— Менга сотқинликни ёпиштириб туришганда қанақа суҳбат бўлади! — Павловнинг кўзлари даҳшатли ялтиради.

— Йўқ,— старший батальон комиссари хотиржам эътироз қилди.— Мен сизга расман тергов бошланганда кўрсатиладиган айбнома нимадан иборатлигини ўқиб бераман. У ёндафтарни очиб, варақлади.— Бунда гап фақат сиз ҳақингиздагина кетмайди.

— А?! Яна ким қамалган?

— Ҳозирча билмайман...— У шундан кейин ўқишга тушди.— Фалончи-писмадончилар мазкур вазифаларни эгаллаганлари ҳолда фашистлар Германиясининг ҳарбий ҳаракатлари бошланганда қўрқоқлик, фаолиятсизлик тадбирсизлик қилишган, қўшинлар бошқармаси барбод бўлиши, қуруллар ва ўқ-дорилар душманга топширилишига йўл қўйишган... Қўрқоқликлари, фаолиятсизликлари ва ваҳимада қолганлари туфайли Ишчи-Деҳқонлар Қизил Армиясига жиддий зарар етказишган, душман асосий йўналишлардан бирида ёриб ўтишига имкон беришган ва бу билан Россия Федерацияси Жиноят кодексининг бир юз тўқсон учинчи, ўн еттинчи «б» ва бир юз тўқсон учинчи, йигирманчи «б» моддаларида кўзда тутилган жиноятларни содир қилишган...

Ертўлага оғир сукунат чўкди. Старший батальон комиссари ён дафтарини планшеткасига солиб қўйгандан кейин, Павлов оҳиста сўради:

— Буларнинг барини кимга кераги бор?

— Дмитрий Григорьевич, наҳотки тушунмаётган бўлсангиз?— Старший батальон комиссари Павловга ғамгин кўзларини тикди.— Мен Минск ортидан чиқиб келишган ярадорлар билан гаплашдим... Уша ёқдан келган командирлар билан сихбатлашдим. Ҳаммалари ҳайрон! Қанчадан-қанча одамларимиз нобуд бўлишган, қанчадан-қанча техникамиз йўқ қилинган! Ҳа, сотқинлик ҳақидаги гаплар ҳам юрибди... Раҳбарларнинг айби ҳақидаги гаплар ҳам албатта. Буларнинг барига сабабчи бўлган нарсаларнинг тор ва аниқ қолипга солиш қийин бўлса ҳам...

— Мабодо вазият айбли бўлса-чи?— аянчли овозда сўради Павлов.

— Вазиятни ҳам одамлар яратишади-ку... Қуршовда қолган қисмлар эса вазият қурбони бўлган...

— Равшан...— Павлов оғир хўрсинди.— Мен ҳозир икки хил алфоздаман: немислар яратган вазият қурбониман ва фронт қўшинлари тушган вазият бунёдкориман... Унақада яна кимларнидир қамашнинг нима кераги бор? Ҳаммалари м е н и н г буйруқларимни

бажаришган-ку! Бироқ мен ҳам буйруқларимни ўзимча тўқимаганман.

— Сиз билан худди ана шу ҳақда гаплашайлик. Бу тергов учун эмас... Менга қолса, гапни икки йил олдин танк корпусларини тарқатиш ҳақидаги фармоёишингиздан бошлардим.

— У менинг хатойим бўлганди,— Павлов ҳеч нима нутилмаслигини изтиробда кўнглидан ўтказаркан, қуруққина деди.— Бироқ корпусларни тугатиш ҳақидаги қарорни мен чиқармаганман.

— Жанговар қудратимизга шу қарор билан зарар етказилганми?

— Гарчи ҳар қандай буюк иш шубҳа ва хатоларсиз амалга ошмаса ҳам шундай.

— Нима учун хатога йўл қўйилганини ҳукуматга биринчи бўлиб айтмадингиз?

— Хатони кўпчилик бўлиб тўғриладик. Мен декабрь кенгашида доклад қилдим...

— Бу маълум,— Старший батальон комиссари Павловнинг сўзини бўлди.— Ана шу кенгашда мудофаа халқ комиссари билан Бош штаб бошлиғи ҳарбий округларнинг қўмондонларидан қўшинларни доимий жанговар тайёргарликда тутишни талаб қилишган. Зенит воситалари ва танкларга қарши қуроллар тайёр ҳолда туриши зарурлиги алоҳида уқтирилган. Сиз бу кўрсатмаларни нима учун бажармагансиз?

— Қанақасига бажармабман?! Қўшинлар жанговар тайёргарлик билан шуғулланмай нима қилибди? Бироқ асосий гап бунда эмас. Округда тузилаётган механизациялаштирилган корпуслардан фақат биттасигина моддий қисмларга эга бўлганини мендан кам билмайсиз. Бунинг ёнига бошқа етишмаётган нарсалар қўшиладиган бўлса...

— Илгарилаб кетманг, Дмитрий Григорьевич.— Старший батальон комиссари стол узра эгилиб, Павловнинг кўзига диққат билан қаради.— Айтинг-чи, уруш арафасида қандай қилиб округнинг зенит артиллерияси Минскнинг шарқий томонида жамланиб қолди? Бу, айниқса, тўртинчи армияга тааллуқли... Фақатгина зенит артиллериянинг ўзигина эмас... Тўплар нима учун Минск районидаги полигонга ўқув отишмаларига мўлжалланган озгинагина снарядлари билан олиб келинди?.. Сапёрлар ҳам округ йиғинига тўпланишган. Қанчадан-қанча ўқчи қўшинлар ўз гарнизонларидан ташқаридаги хилма-хил ишлар билан

банд бўлган!.. Буларнинг барини қандай изоҳласа бўлади?.. Брест районида, нақ чегарада нимага бунча кўп қўшин сақлагансиз?.. Бу қопқоннинг ўзгинаси-ку!.. Нимага уруш бошланадиган кунда тўртинчи армияда барча қўшилмалар ва қисм командирлари иштирокида намунали машқлар ўтказиш белгиланганди?

— Брест полигонидаги машқларга келганда, у уруш арафасидаги оқшомда бекор қилинганди,— Павлов тобора маъюслашган ҳолда тунд жавоб қилди.— Бошқа барча полигон ва лагерь йиғинлари округ қўшинларини жанговар тайёргарлик планларига кўра ўтказилди, уларни бекор қилишга менинг ҳаққим йўқ эди.

— Нимага?

— Планни Бош штаб тасдиқлаган.

— Порох ва қон ҳиди келаётганини ўзингиз кўриб тургандингиз-ку! Жанговар воситалар жой-жойларида туришлари кераклигига наҳотки ақлингиз етмаган бўлса?..

— Ҳозир айтиш осон!

— Бу оддий нарса-ку! Қўшинларни турган жойларига келтириб, буни халқ комиссарига айтишингизга ким халақит берди?

— Менда уруш бошланади деган маълумот йўқ эди!— Павлов энди ҳар бир сўзини қайсарлик билан айтарди.

— Бунақа маълумотларни ўзингиз қўлга киритиб, ҳуқуматга айтишингиз керак эди.— Старший батальон комиссарининг овозидан ичида гижинаётгани сезиларди.— Уруш бошланишидан сал олдин ўртоқ Сталинга чегарага шахсан ўзим бордим, у ерда немис қўшинлари жамланганини мутлақо сезмадим, бу ҳақдаги мишмишлар эса ифвогарликнинг ўзи, деб ахборот бергансиз... Бу қачон бўлганди?

— Тахминан июннинг ўрталарида.

— Сиз чегаранинг қайси жойига боргандингиз?

— Брест районига.

— Чегарадаги кузатув пунктларида бўлувдингизми?

Павлов дастрўмолини олиб, устарада қирилган ва терлаган бошини артиб, калта мўйловини ҳўллади-да, бошини ҳам қилганича жавоб берди:

— Йўқ, мен учинчи ва тўртинчи армияларнинг разведкачиларига ишонгандим.

Старший батальон комиссари оғир хўрсиниб, Павловга шоша-пиша қаради, сўнгра машинкада ёзилган текстли бир неча қоғоз олиб, гап бошлади:

— Манави, май ойидаги фармойишларингиз нусхаси... Бу ерда хавф-хатар юз берганда ҳар бир дивизия фақат жанговар тревога сигнали бўйича тегишли марраларни эгаллаши кўрсатилган. Бундай сигнални қўшинларингизга қачон бергандингиз?

— Халқ комиссари билан Бош штаб бошлигининг кўрсатмаси ўқилиши биланоқ.

— Уруш арафасидаги кечада халқ комиссари билан Бош штаб бошлиги сизни ВЧ¹ орқали кўрсатмага қўл қўйилди ва ҳаракат бошлаш керак, деб огоҳлантиришганмиди?

— Улар телефон орқали қўшинларни жанговар тартибда ёйишга бевосита кўрсатма беришмади. Инструкцияга кўра, бундай ҳаракатлар ҳукуматнинг ёки мудофаа халқ комиссарининг расмий буйруғидан кейингина бошланади... Мен эсам, бундан каттароғини айтаман: Бош қўмондонлик кўрсатмаси давлат чегарасини мудофаа қилиш планимизни тўла ҳаракатга солмас, балки муҳофазадаги қўшинлардан истеҳкомли районлардаги ўт очиш марраларини эгаллаш, авиациядан эса дала аэродромларига сочилиб, ниқобланишни талаб этарди.

— Хўп, яхши... Бирсқ сиз лоқал гарнизонларни ҳарбий шаҳарчалардан олиб чиқишга буйруқ берсангиз бўларди-ку?

— Мабодо мен бундай қилсаму Гитлер ҳужум қилмаса бошим омон қолмасди.

— Қизиқ эътироф.— Батальон комиссарининг кўзлари совуқроқ чақнади.— Сиз ўз бошингиздан хавфсираб юз мингларча бўлмаса ҳам мингларча қизил аскарлар ва командирларни йўқотдингиз!

— Ҳаммасини олдинроқ билганимда борми!.. Ушанда ҳарбий шаҳарчаларни ўн мартадан тарк этган бўлардик.

— Дмитрий Григорьевич, айтинг-чи... мабодо халқ комиссари телефонда сизга жанговар тревога бўйича ҳаракат қилишни тўғридан-тўғри буюрса... Ҳаракат қилган бўлармидингиз?

— Кейин немислар ҳужум қилишмаса-чи?.. Кўр-

¹ ВЧ — телефонная линия связи высокой частоты — юқори частотали телефон алоқаси линияси.

сатма ҳам келмаса?.. Унда қайси биримиз ифвогарга чиқардик?

Старший батальон комиссари столда ётган папирос қутисидан папирос олди. Павлов ҳам папирос олганидан унга гугурт чизиб тутди-да, сўнгра ўзи тутатиб, суҳбатдошининг тунд ва қонсиз юзига, руҳан азоб чекаётгани ва хаёллари чалкашиб кетгани сезилиб турган сарғиш ва тик боқаётган кўзларига маънос ва безовта қаради. У анча жим турганидан кейин, папироси қолдиғини алюмин кулдонга босиб ўчирди-да, хўсиниб қўйиб деди:

— Мен олдинга айбдорлигингизга шубҳада эдим... Ҳозир эса сиз ҳарбий бошлиқ сифатида айбдор эканлигингизга ишонч ҳосил қилдим...

— Демак, сизнингча, округга қўмондонлик қилиб, унинг жанговар тайёргарлигини мустаҳкамлаш мақсадида ҳеч нарса қилмабман, сўнгра фронт қўмондони сифатида ҳеч нимага эришмабман-да? — Павловнинг нигоҳи кескин, кўзларидан ўт чақнарди.

Старший батальон комиссари пича ўйлаб туриб, жавоб қилди:

— Мабодо Ғарбий фронт қўмондонлиги агрессия бошлангандан кейин ҳеч нима қилмаганида, немислар эҳтимол Москва деворларига етиб қолган бўлишарди... Тергов собиқ қўмондон Павлов қандай фойдали ишларни қилганинигина эмас, балки қилиши керак бўлгану бироқ қилмаган ва нима сабабдан қилмаганини ҳам билиши керак бўлади... Мудофаа халқ комиссари ҳам шунга қизиқяпти.— Старший батальон комиссари Павловнинг ўйчан юзига қараб қўйди.— Мана сиз округ қўшинларининг жанговар тайёргарлигини мустаҳкамлашдаги ролингизни айтяпсиз. Буни ҳеч ким инкор қилмайди. Бироқ бошқа ҳарбий округлар қаторида Ғарбий Алоҳида Округ Армияларининг қудратини ошириш билан тинимсиз равишда олий қўмондонлик, бутун мамлакат, партия ва ҳукумат шуғулланган. Бу баландпарвоз гап эмас, айти ҳақиқат. Округ территориясида янгидан тузилган қисмлар, қанча жанговар техника олингани, қисмлар командирлар сости билан тўлдирилгани, кўп тадбирларни эса олинг... Ўзингиз ҳам шахсан зиммангиздаги ишларнинг кўпини қилдингиз. Ҳатто жуда кўп иш қилдингиз!..— У кечагина жуда катта вазифани эгаллаб турган одамга насихатомуз ҳолда кўпроқ гапириб юборганини ўйлаб қолгандай бир лаҳза жим бўлди. Шунда ҳам

барибир гапида давом этди: — Бироқ талаб қилинган ишларнинг барини ва энг муҳимларини бажармадингиз, шунинг учун ҳам жавоб берасиз, чунки сизнинг хатоларингиз оғир оқибатларга олиб келди. Мен хатоларингизнинг психологик моҳиятини сезяпман ва сизнинг ҳужжатларда биров қайд этмайдиган айбингизни гапирмоқчиман. Ҳарбий округ қўмондонлиги вазифасига сизнинг фикрлаш даражангиз, чинакам саркарда сифатидаги характерингиз тобланмагани, зарурий билимларингиз етишмаслиги сира ҳам мос келмаган.

— Гарчи бир вақтлари муаллимим профессор Романов шунга ўхшаган гапнинг учини чиқарган бўлса ҳам мен бу фикрга қўшила олмайман,— деб қўйди Павлов бир оз жимликдан кейин бўғиқроқ овозда.

— Ана кўрдингизми,— старший батальон комиссарига сал жон кирди.— Сиз барибир бу гапга қўшилишингизга тўғри келади...

— Мен буйруқлардан бўйин товлашга ўрганмаганман-да.

Шундан кейин батальон комиссари яна саволлар беришга тушди. Буларда унинг Москвадан округга келган фармойишларни билиши, улар қай даражада ва қанчалар бажарилганидан воқифлиги, округ ва фронт қўшинлари қўмондони фаолияти, унинг конкрет ишлари қанақалигидан хабардорлиги сезилиб турарди. Саволларда тахминлар, фаразлар ва гумонлар мантиқан аниқ тизилиб турарди. Улар шунақанги келтирилардики, бундан терговга керакли жавоблар ҳам ўз-ўзидан аёнлаша қоларди...

Павлов ана шу саволлардан масаласи ҳал бўлганлигини, бу ишларнинг кети нима бўлишини старший батальон комиссари ҳам билишини тушуниб турарди. Шунинг учун ҳам ҳозир унга энг даҳшатли туюлган нарса илгари оппоқ бўлган нарсалар эндиликда мутлақо қоп-қора кўринаётгани эди. Бу ҳатто ўзининг кўзига ҳам шунақа кўринарди. Москвадагилар немисларнинг ифвогарлигига учманглар, деб огоҳлантиришганларидан кейин у ўз навбатида қўл остидагиларни босиб қўйган, айниқса вазиятни кескин кўрсатишга ётган разведкачиларни койиб ташлаганди. Нега деганда, у оламда ҳеч нимадан қўрқмайдигандай туюларди. У Перекоп бўсағасида ва Тернополь районида қўлда қилич билан атакаларга борган. Туркистон қумликларида ва КВЖДда душман билан чопишган, Испанияда танкда франкочиларнинг колонналарига ёриб

кирганди... Энди бўлса, уни қўрқоқликда айблашяпти... У қаердадир тутаётган урушдан эмас, балки чега-радаги хунук бирор тасодиф немислар билан можаро чиқаришидан қўрқарди. Ўшанда жавобгар бўларди-да. Шунинг учун ҳам округ штабидан Москвага жўна-тилаётган ахборотлар гулдурак арафасидаги ҳавода осойишта янграётган камертон¹нинг ўзига яраша садо-сини эслатарди. Павлов ана шу асбобни қўлдан қўй-мас, катта раҳбарларга хуш келадиган оҳанг тарати-ши учун мўлжалли куч билан уни чалиб-чалиб қўяр-ди. Бунда унинг ҳақиқат садосини берадиган томони-га камроқ, қуруқ овоз чиқарадиган томонига кўпроқ қўл урар, бу оҳанглари барибир биров жиддий эшитмайди, деб ўйларди.

Павловнинг шу сабабдан ҳақиқат кўзига тик боқ-қан ҳолда уруш арафасида округ қўмондони сифати-да қилиши лозим бўлган ишларнинг кўпчилигини ба-жармаганлигини бўйнига олишига тўғри келди.

Суднинг ҳукми беаёв бўлди...

26

Айтишларича, бунақа ер багирлайдиган ва қордай оппоқ туман июль ойида фақат Белоруссия ўтлоқла-рига тушаркан. Миша Иванюта умри бино бўлганидан бери бунақа туманни кўрмаганди. У зах ўтиб кетга-нини сезиб уйғонаркан, наздида гўё кўздан қолган-дай бўлди. Шунинг учун қўрқиб кетиб, кўзларини кат-та очганича қўлини яқин келтирганди, қалин оқиш парда орасида қўлини аранг илғади. У бамисоли сут тўкилган ҳовуз тубида ётгандай эди (Миша она қиш-лоғи Буркундаги ҳовузга бир ёзда сутли бидонлар ортилган арава ағдарилганини эслади). Юраги нега-дир шув этиб кетди-ю, яқинроғида кимдир қаттиқ ҳур-рак отаётганини эшитаркан, ўт очиш маррасида тўп-чилар билан муҳофаза чуқури ёнида ётиб қолгани лоп этиб эсига тушди. Шу пайт қаердадир автомат-ларнинг тариллаши эшитилиб, нарироқдаги жилғада кўчма кўприк қураётган сапёрларнинг овозлари қу-лоққа чалинди. Миша пичан устига ёзилган ўлжа плашч-палаткасидан чаққон тураркан, гўё оқ ту-мандан қутулгандай бўлди. У гарчи теварак-атрофи-

¹ Пўлатдан ясалган айри асбоб.

ни энди бемалол кўраётган бўлса ҳам оёғи, қўли, гимнастёркасининг кўкрак чўнтагигача кўз ўтмайдиган оқ туман оғушида эди.

Миша ўзига яши келолмай ва нима бўлаётганига тушунолмай апил-танил бошини чайқаб, тунда хира тортган ва гўё қор босгандай туюлган пичанзорга қаради. Тўп қалқонлари, ўт очиш марраси ёнидаги буталар, ҳурпайиб турган соқчи ҳам тиззасигача ана шу оқ, назарида сал чайқалаётган туман бағрида эди.

«Туман!» — Миша ниҳоят тушуниб етди.

Ажойиб туман! Қордай оппоқ, кўз илғамас ўтлоқ узра буралаётган туман бомбалар ва снарядлар ўйиб ташлаган нарироқдаги йўлни кўздан бекитиб, тўплар ёнида ухлаётган тўпчиларни яширган ва теварак-атрофни таниб бўлмайдиган даражада бошқача қилиб юборганди. ...Вожаб, ёқа ушлайсан-а! Миша плашч-палаткада бошини туман пардасига узатиб ўтиргани учун ўз оёғини ҳам, қўлини ҳам кўролмасди. У чиндан ҳам бамисоли сутда чўмилаётгандай эди. Йўлнинг нарёғидаги ўрмон оқ тумандан чиқиб тургани сабабли, одатдагидан пастроқ ва қоп-қора кўринар, гўё қора мрамрдан ясалганга ўхшаб, субҳидам арафасидаги осмон эса оч бинафшарангда эди. Офтоб чиқиши билан осмонни мина ва снарядлар овози чулғашди, уруш дуди ўрлашига одамнинг ишонгиси келмасди...

Миша гарчи уч соатчагина ухлаган бўлса ҳам уйқуси қочди. Ирғиб ўрнидан турди-да, пичан устидаги плашч-палаткаси билан автоматни олди. Палаткасини ингичкароқ қилиб тахлади, чеккаларини тасмача билан боғлаб, шинели сингари чамбарак қилиб, бошидан ўтказиб олди, автоматини эса елкасига осди. У оёғининг чигалини ёзгач, соқчига яқинлашди. Соқчи биринчи йили хизмат қилаётган йигит эди. Қоши сийрак, қулоғи пилоткасига тиралиб турган соқчи уйқу қисиб келганидан чайқалиб ҳам кетарди.

— Ҳушёрликни йўқотманг! — Иванюта командирлар тақадиган кенг тасмаси тагидаги гимнастёркасини тўғриларкан, бошлиқлардай эслатиб қўйди. Бунақа туманда душман писиб келиши мумкин.

— Қаёққа писиб келишни қандай қилиб кўради? — гап қотди соқчи уйқуни қочирши имкони топилганидан суюниб. — Утирсанг, ўпқонга тушгандай бўласан.

— Туман тушганига кўп бўлдими?

— Постга турганимда ҳаммаёқ оппоқ эди. — Соқчи толиққани учун бирдан чайқалиб кетди, унинг чу-

қур ботиб кетган кўзлари бамисоли ҳеч нимани кўрмаётганга ўхшарди.

— Исминг нима?— сўради Иванюта раҳми келганини сездирмасликка тиришиб.

— Женя... Қизил аскар Ершов!— Соқчи зўрға илжайганди, сийрак тишлари кўриниб кетди.

— Бўлмаса гап шу, балиқча¹, пастга шўнғиб мизғиб ол!— деди Иванюта жиддий.— Ўрнингда мен тураман. Барибир уйқум келмаяпти.

Шу пайт кимнингдир уйқули хирилдоқ овози эшитилди:

— Бу ерда менинг одамларимга ким хўжайинлик қиляпти?!— Туман орасидан тўп командири, қоратўри сержантнинг боши кўринди. У Иванютани таниб қолганидан кейин бепарвогина:— Э-э, ўртоқ младший политрук...— деди-да, ухлагани чўзилиб, туманда кўринмай қўйди.

Миша Иванюта тўп олдида бир ўзи қолди. У қимир этмай ноғиҳон ва даҳшатли фалокат тайёрлаётган жанг ўрмон чеккаларида қандай авж олаётганига қулоқ солиб турарди.

Младший политрук Иванюта бу ерга, батареяга кеча кечқурун алламаҳалда келганди. Бунгача у Жилловнинг топшириғи билан дивизион команда пунктида бўлиб, командирнинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосаридан тўпчиларининг мардонавор ишларини сўраб олганди. Сиёсий ишлар бўйича ўринбосар кадрдаги офицерлардан бўлмай, хўппасемиз, кундузи елкасидан ўқ еган бўлса ҳам медсанбатга кетишни истамаганди. Унга оғриқ қаттиқ азоб берар, гапга майли йўқ, тафсилотларга берилмаганди. Иванюта шундан кейин материал тўплаш учун ўрмон билан Берёзининг номсиз ирмоғи ўртасидаги пичанзорнинг турли жойларда ниқобланиб турган батареяларни айланди. Миша ўйлаганидек дивизия жилга кечуви қурилишини муҳофаза қилиб турганди. Жилғанинг нариги томонидаги дарахтзорда эса генерал Чумаков қўшма группасининг штаби, унинг кичикроқ резерви ва полковник Гулиганинг анча сийраклашиб қолган дивизиясининг штаби бор эди. Штаблар қўшин группасининг қолган-қутган қисмлари билан шарқ томонга ёриб ўтиш учун жилгадан ўтишга ҳозирлик кўришар,

¹ Бу ерда сўз ўйини қилинапти. Ершов фамилияси ерш (балиқ)дан олинганга ишора.

бу ҳозирча сир бўлса ҳам младший политрук Иванюта ундан воқиф эди.

Миша кеча кечқурун тўпчилар снарядларни мўлжалга қандай аниқ уриб немисларнинг саккиз танки ва олтита транспортёрини ёндириб юборганларини батафсил сўраб олмаганди. Шу важдан уларнинг ўт очиш марраларида тунаб қола қолди. У эрта билан жангда ўзларини кўрсатган тўп командирлари, наводкачиларнинг фамилияларини ёзиб олиб, бўлиб ўтган жангларнинг тактик руҳини аниқламоқчи эди.

Мишанинг ён дафтаридаги ёзувлар анча-мунча эди. Старший лейтенант Колодяжний бошчилигидаги разведка группаси душманнинг ичкари томонидан ёриб ўтиб, ўзи билан Иванюта ҳам бор батальон турган участкага қуршовда қолган юзлаб одамларни олиб чиққанидан кейин, младший политрукнинг ён дафтаридаги ёзувлар сезиларли даражада кўпайганди. Қуршовдан чиққанлар ўша заҳотининг ўзида дивизия бўлинмаларига қўшилишди, Миша эса улардан эшитганлари билан фронт қаҳрамонлари ҳақидаги маълумотларини тўлдириб олди. У Волковиск ва Зельва районида 31- танк дивизиясининг танкчилари мардонавор жанг қилишгани ва ака-ука Константин, Елисей ва Миша Кричевцевларнинг танк экипажи Лапа қишлоғи, яқинидаги қарши атакада немисларнинг бир неча тўпини, пулемёт уяларини ишдан чиқарганини, иккита танкини ёндириб юборгани ҳақидаги гувоҳларнинг ҳикояларини батафсил ёзиб олди. Ака-укаларнинг ўттиз тўртинчи танкларига снаряд тегиб, ёниб кетганида, улар жангдан чиқмай, ёнаётган машиналарини елдириб тўппа-тўғри фашист танкига уришибди.

Ана шу қаҳрамонона фожиа ҳақида Иванютага алоқачи сержант гапириб берди. У контузия бўлганидан тутилиб-тутилиб қолар, ҳаяжонланаётгани учун сўзларни базўр талаффуз этаётганга ўхшарди. Сержант чиндан ҳам ҳаяжонланарди. Унинг қотма, ёноқлари туртиб чиққан юзини қизил доғлар қоплар, қоғоз ялғланган кўзлари ёшланар ва ака-ука Кричевцевлар танкларини ҳалокат сари елдириб кетишаётган лаҳзани ҳамон кўриб тургандай боқарди.

Сержантнинг ҳикоясини эшитган ҳаммалари қаттиқ тўлқинланар, баъзилари котелокдаги буғи чиқиб турган гўштли бўтқани ҳам (бу батальоннинг жанговар тартиблари ичкарилигидаги дала ошхонаси келган арчазорда бўлаётганди) унутишарди. Ҳикоядан

Иванюта ҳам ҳаяжонга тушди. У сержантга ҳам нақ қаҳрамонга тикилгандай қарар, ниманидир тақдим этиб, уни хурсанд қилгиси, қандайдир таъсирчан сўзлар айтгиси келарди. Бироқ Миша ҳадеганда муносиб сўзлар тополмади-да, қалбининг истагига бўйсунган ҳолда беихтиёр сержантга жанг майдонидаги ўлган эсэсчининг ёнидан олган ўлжа парабеллумни узатди.

Младший политрук Иванюта сержантга сахийлиги тутиб кетиб, инъом бериш билан эҳтиётсизлик қилди. Нега деганда, бу ерда ундан ҳам зўр қаҳрамонликларни кўрган бошқа гувоҳлар ҳам бор эди. Бу гувоҳлар Мишанинг ўлжаларини ҳавас билан пайпаслаб кўра бошлашди. Мишанинг кўкрагида дурбин, елкасида чети қиррали автомат, дала сумкасида каттароқ компас ва камарида чарм қинли ханжар бор эди. Миша шунда тундлашиб, улардан ўзини четлагандай бўлди. Генерал Россияновнинг машҳур юзинчи дивизиясининг енгил яраланган иккита қизил аскарлари капитан Тертичний қўмондонлигидаги батальонлари Логойск кўчасида бензинли шишалар билан немисларнинг танкларини ёндирганларини бирлари олиб, бирлари қўйиб гапиришга тушганларида младший политрук Иванюта ана шу жасоратларнинг гувоҳларини кўраман, деб туриб олди. Шунда ҳам гувоҳ топила қолди. У дала ошхонасидан Мишага қараб югургилаб келаркан, уни сал бўлмаса йиқитаёзиб, бағрига боса кетди. Гувоҳ младший политрук Никита Большов бўлиб, Миша билан Смоленск ҳарбий-сиёсий билим юртида бирга ўқиган эди. Улар бир-бирларидан ажраганларига бир ойдан сал ошган бўлса ҳам бу икковларига анча вақтдай кўриниб кетганди. Уларнинг қайноқ курсантлик ҳаётлари қандайдир олис, бошқача, бамисоли афсонавордай туюларди. Большов жарангдор фамилиясига мос баҳайбат, барваста, лаблари дўрдоқ йигит эди. У бақувват қўллари билан Мишани қучоқларкан, айиқ сузоқни эзгилагандай эзгилар, суюнганидан дўриллаб хохолар, шунда йирик тишлари ялтираб кетарди. Миша билан Никита бир дақиқа бир-бирларини эзгилаб, муштлаб туришди-да, азбаройи хурсанд ҳол-аҳвол сўрашга тушишди.

Маълум бўлишича, младший политрук Большов ҳам генерал Россияновнинг дивизиясида хизмат қилар, Минскнинг шимолий-шарқида аръергард жанглари бўлганда ўз ротаси билан батальондан узилиб қолган эди. Никита иккита қизил аскарнинг ҳикояларини тас-

диқлади, шундан кейин Иванюта таассуфда бўлса ҳам олдинга компаси ва ханжари, сал кейинроқ эса дурбинидан ажралишга мажбур бўлди. Никита Большов олдинга одамни роса ҳам ҳаяжонга соладиган жанговар эпизодни айтиб берди.

Бундан бир оз олдинги ўша жанг кунида младший политрук Никита Большов разведка группасига бош эди. Улар тепаликдаги буталар орасига яшириниб олиб, Молодечно-Радашковичи йўлининг бир қисмини кузатишди. Ундан немисларнинг танк, бронетранспортёрлари ва автоцистерна колонналари ўтиб турарди. Шунда колонна тепасида бирдан қанотларида қизил юлдуз тасвири бор олисга учувчи бомбардимончи самолётлар эскадрильяси пайдо бўлди. Самолётлар бомбаларини аниқ ёғдирганлари учун йўлда зумда тутунли гулханлар пайдо бўлди... Бомбардимончилар даҳшатли «совға»ларидан холос бўлиб, шарққа қараб кета бошлаганларида немисларнинг зенит снаряди парчаси етакчи самолётнинг бензин бакига тегиб, уни аланга қоплади. Ёнаётган бомбардимончи сафдан чиқиб, алангани ўчириш мақсадида пастга шўнғиди. Бироқ ҳаракати беҳуда кетди, манёврлардан иш чиқмади. Самолёт шундан кейин қийшайиб, кескин бурилди-да, танклар ва автоцистерналар тўдасини мўлжалга олганича пастга шўнғиди... Огир портлаш душманнинг ўнларча машиналарини яксон қилди...

Младший политрук Большов ана шу жасорат ҳақида сўзларкан, капитан Гастеллонинг мард экипажи қаҳрамонларча ҳалок бўлганини ўз кўзи билан кўрганини хаёлига ҳам келтирмасди...

Миша Иванюта кечаги нарсаларни эслаб, кўкрагида ўлжа автомат билан тўп турган чуқур ёнида у ёқдан-бу ёққа юриб тураркан, туманнинг кумуш пардаси сезилмас даражада бинафшаранг касб этиб бораётганини, баъзи жойларда эса жуда харирлашиб қолганини кузатарди. Туман фақат ўрмон томондагина қуюқлашаётганга ўхшар, ўтлоқ устидаги осмон оқаргани сари туман пардасининг олис чеккаси марварид шодалар билан безатилгандай ярқираб борарди.

Миша ҳозир ўтган кунни икки бойлам граната билан ўзини немис танки тагига ташлаб портлатиб юборган ефрейтор Свиридовнинг ўйларди. Кейин у куйган танк билан Свиридовнинг дабдала жасадини кўрди. Юзи қиз болага ўхшаш, кўзлари кўм-кўк ва унво ни младший лейтенант бўлган взвод командиридан

Свиридковни суриштирди: «Ефрейтор Свиридков қанақа эди?» — «Эл қатори... Ажралиб турадиган жойи йўқ эди... Утган йили ўнинчини битирганди... «Миша эса Свиридковнинг фақат ўзига хос ниманидир билгиси келар, хусусият унда албатта бўлиши керак эди. Ажаб, взводдагилар ундаги ана шу ўзига хос нарсани нега пайқашмаган экан-а?..

Осмоннинг кун чиқар томони тобора ёришиб борар, субҳидамнинг бинафшаранг шуълалари кўкдаги юлдузларни сўндирарди. Теварак-атрофдаги туман сийрак тортгани учун Иванюта энди чуқур чеккасида ухлашаётган тўпчиларни яхши кўриб турарди.

«Мен ҳам ўзимни гранаталар билан танк тагига шундай ташлай олармидим?» — Иванюта шуни хаёлидан ўтказаркан, гўё жанг сурони яқинлаб келаётгандай ва қўлида граната бойлами билан вағиллаётган пўлат рўдапо томон окопдан кўтарилаётгани кўзига кўришиб кетгандай қўнишиб, елкаларини қимирлатиб қўйди... Танк осмоннинг деярли ярмини тўсиб қўйган, пулемётининг овози ўчмас, из қолдирувчи ялтироқ ўқлари нақ Миша узра ўтиб турарди. Танк тўпининг мили тобора қуйи эгилар, немис танкчилари уни нишонга олишга уринишар, бироқ у танкка жуда яқин оралиқда эди... Танк тўхтади, кейин тисарилди, бироқ Миша унга етиб олди. Танкдагилар унга тартибсиз ўқ узишар, бироқ Миша худди сеҳрлидай ўқлар ёнидан ўтиб кетарди. Граната бойламини занжир тагига ташламоқчи бўлиб, танкни қувиб ўтганида танк бирдан бурилиб, темир гавдаси билан Мишага урилди-да, уни бир чеккага улоқтириб юборди. Миша граната бойламини силкишга, унинг вазминлигини сезишга ва гранатларнинг портлатгичи шиқиллаганини эшитишга улгурди. Ҳали замон граната портлайди!. Шунда у ўзини танк занжири тагига отади...

Миша ана шу хаёлидан яна қўнишгандай елкаларини қимирлатиб қўйди. Гўё танк билан юзма-юз олишувга тушгандай юраги гупиллаб ура бошлади, фикрлари чувалашиб, ҳозир унинг ҳатто ўзим ефрейтор Свиридковдай иш қила олармидим, дейишга ҳам мажоли қолмаганди... Душманнинг битта танкига ёш умрни тикиш жудаям арзон-ку, деган фикр ҳам кўнглидан сизиб ўтаётганидан, бояги фикрга қўшилмайроқ турарди. Мактабдаги ўн йил, сўнгра билим юртидаги икки йиллик ўқиш туфайли Миша ўзини каттароқ ва зўрроқ нарсага чоғлаб юрарди... У кўп нарсаларни

орзу қилар, ҳаммани ҳайратда қолдиришига, зўр бир иш қилишига ва донғи Буркуни қишлоғига ҳам етиб боришига ишончи комил эди... Бу ерда эса битта танк деб одам ҳалок бўлса... У, яъни Иванюта душман танкини тўхтатмаса, унинг занжирлари остида ёки ўқидан бошқа ўнларча одамлар, эҳтимол ўша генерал Чумаков ёки полк комиссари Жиллов ҳалок бўлишлари ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас...

Шунда Мишанинг гумонлари тарқади чоғи. У танкни ҳеч бир иккиланмай портлатишига ишқока бошлади, бироқ буни ўйлаганида эти жимирлаб, додлаб юборгиси келди.

«Хўш, Михайло, ўз хоҳишингча ўлиш ёқмаяптими?» — шундай вазиятга тушиб қолганида танк тагига ташлашга барибир журъат қилолмаслиги мумкинлигидан шубҳалангани сабабли ўзидан заҳархандали сўради. Бироқ шубҳа тўғрилигини эътироф этишни сира истамасди, шунинг учун ҳам шармандали истагини оқламоқчи бўлгандай кеча полковник Гулига дивизиясида полк комиссари Жиллов билан батальон комиссари Редкоревров пайдо бўлишганини эслади.

Полклари одам кам қолгани туфайли батальонларга, батальонлари роталарга айланиб қолган дивизия кечаги кунгача бор куч-қувватини ишга солиб, немисларга атака қилганди. Немислар эса Берёзинанинг номсиз ирмоғи билан ўрмон ва ботқоқли текислик орасида қарши атакага ўтиб, қаттиқ туришганди. Шу сабабдан полковник Гулига жанговар тартибларини ичкарирсдқа жойлаштириш имкониятига эга бўлмаганидан полк артиллериясини ва ҳатто артиллерия дивизионини ҳам рўбарўдан ўқ узадиган қилиб қўйганди. Бу кучлар билан ҳужум қилиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмасди.

Миша Иванюта дивизия сиёсий бўлимининг вакили сифатида кўп вақтини мотоўқчи батальонида ўтказарди. Жанглар билан уч кун ўтган бўлса ҳам бу жанглар кўпдан буён давом этаётгандай туюларди... Ҳа, ўша қарши ҳужум бошланган оқшом арафасида Мишанинг қизил аскарларнинг олдинги сафида атакага боришига тўғри келди. Бироқ улар ўзлари тахмин қилганларича пулемётлар ва автоматлардан иккала томонлама ёғдирилайётган ўқларга дучор бўлишмади, балки душманнинг артиллериямиз ўқларидан абжағи чиққан дала муҳофазасидаги кучлари тўсиғини тезда яқсон қилиб, ўзлари ҳам сира кутмаган ҳолда танк

ларининг ҳужумига мадад қилмоқчи бўлган артиллерия қисмининг ўт очиш маррасига чиқиб қолишди. Бироқ душман ҳужумга ўтолмади. Чунки бомбардирмончи самолётларимиз ва дивизион артиллериямиз танк группасига зарба беришга улгургани... Миша шундан кейин танк десанти ҳужумида қатнашди. Ўшанда немислардан ёнилғи омборини тортиб олишди ва ўрмондаги қишлоқда дам олаётган ҳарбий қисмини тор-мор келтиришди. Жангларда қурол, дурбин, компас ва чипор плашч-палаткани ўлжа олишди.

Миша кеча олдинги маррадан батальоннинг команди пунктига қайтиб келганида у ерда батальон комиссари Редкоробров билан полк комиссари Жилонни кўриб қолди. Команда пункти дарахтлари кесиб олинган ўрмоннинг ёш тоғтерақлар қуюқ ўсган дўнглигида жойлашгани. Миша яқин келгани, Жилон куйган тўнкада ўтирарди. Олдида ёзилғиқ топографик харита бўлиб, ҳозир қўшма батальонга бошчилик қилаётган, боши доқаланган кенг елкали полк командири яқка тиз букканича нималарнидир кўрсатарди.

Младший политрук Иванюта катта бошлиқларнинг эътиборини ўзига қаратишга юраги ботинмай, қалин тоғтерақлар орасидан Жилонга ҳавас билан тикиларкан, унинг дивизия штаби сафланганда айтган сўзлари яна қулоғида жаранглаётгандай бўларди: «Қуршовда Михаил ўзининг азаматлигини кўрсатди... Младший политрук Иванюта жанговар орденга тақдим этилди...» Ҳозир Жилон Мишанинг кўзига бутунлай бсшқача кўринарди: япалоқ юзининг мушаклари қотиб қолган, деярли жигарранг туюларди. Доимо шўх чақнаб турадиган кўзлари чуқур тушиб кетган, бегонасифат ва қаттиқ ҳорғин кўринарди. Миша полк комиссарини бирорта хавфдан сақлаб қолишга муяссар бўлса, ўзини жуда бахтиёр сезарди-да!.. Жилонни ўқ ё осколька, ёки душман найзасидан асраб қолиш учун бир лаҳза ҳам ўйлаб ўтирмай гавдаси билан тўсиб қолган бўларди!

Полк комиссари гўё ўзига кимдир қараб турганини сезгандай бошини кўтарди-да, бор ўлжаларини тақиб олган младший политрукка бир неча лаҳза кескин тикилиб турди, сўнгра бу ёққа кел, дегандай бош ирғади. Миша Жилон томонга югургилаб келаркан, ўртада бир неча метр қолганда шаҳдам одимга ўтиб, чанг босган этиги пошналарини тақиллатиб, унниқиб кетган пилоткасига ўнг қўлини илдам текизди:

— Младший политрук Иванюта сизнинг буйругин-гизга мувофиқ...

Жилов ҳорғин қўл силтаб, унинг гапини бўлса ҳам, оғиз очишга улгурмади. Чунки бу пайт яқинлашаётган минанинг чийиллаши эшитилди. Бунинг Иванютага гўё алоқаси йўқ эди, у қоидага амал қилган ҳолда бошлиқлардан кўзини узмай, уларга итоат-корона, ҳар қандай буйруқларини бажаришга тайёр ҳолда турарди. Мина булардан эллик метрча нарига тушиб портлади, унинг парчалари ёш тоғтеракларнинг таг томонидан уриб, юқорига визиллаб учди.

— Хўш, қалай, бўш келмаяпсанми?— деб сўради Жилов. Шунда унинг кўзлари яна шўх чақнади.

— Бўшашмаяпман, ўртоқ полк комиссари!

— Баракалла!— кулиб қўйди Жилов. У Миша минадан чўчимагани учунми ё умуман батальонда юргани сабабли мақтаяптими, тушуниб бўлмасди.

Жилов жиддий тортиб:

— Сен менга кераксан. Кетиб қолма...— деди.

Немис миначининг кучайиб келаётган чийиллаши яна эшитилувди ҳаммалари сергакланиб жим қолишди. Минанинг овози энди кескин ва яқин эди. Миша қандай қилиб полк комиссарининг ёнига мина келиб тушишини тахмин қилган томондан бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Мина чиндан ҳам унча олис бўлмаган томонда қаттиқ портлади. Мина парчаси узиб юборган ёш тоғтеракнинг уч томони Жиловнинг оёғи остига тушди.

— Ҳозир сийраклатиб отишга ўтади,— деди майор безовталаниб ва команда берди:— Панага!

Команда пунктида блиндажлар йўқлиги учун қазилган чуқурларда миномётлар тинчишини кутиб туришди...

Иванюта шундан кейин полк комиссари Жилов билан артиллериячилар ва миномётчиларнинг ўт очиш марраларига бирга борди. Ушанда доимо комиссардан олдинда юрди, уни душманнинг ўқидан сақлаб қолишга ўзини доимо тайёр тутди. Бу унинг қаҳрамонлик кўрсатмоқчи бўлаётганига сира ҳам ўхшамасди. Миша ҳатто отишмаларга ўзини бепарво кўрсатишга ҳам уринмас, Жилов билан биргалигидан ва унга кераклигидан ғурурланар ва бундан бахтли эди холос. Ана шу нарса нақ қўшиқдай юрагини бениҳоя ва аён тўлқинлантирар, бундан ўзини пича сархуш ҳам сезарди. Чунки бу одамларнинг ҳаммалари — полк комиссари

Жилов, генерал Чумаков, полковник Карпухин ҳам унинг кўзига юксак унвонли шунчаки кишилар эмас, балки мамлакатнинг олий ва доно кучидай туюлишарди. Булар Минскнинг ғарб томонида, анча олисда қуршовда қолганларни бир жойга тўплаб, ҳаммаларига ишонч ва қатъият бахш этганларида ўзларини яққол кўрсатган эдилар. Миша ана шу ажойиб одамларга ўз муносабатини изҳор этишга сўз тополмас, уларнинг ёнида бўлса ҳеч нима даҳшат сололмасди. Чумаков ёки полк комиссари Жиловнинг буйруғини бажараяпман, деган нарсани ўйлаганида гўё қанот чиқаргандай бўлиб, вужуди қувонч ва қатъиятга тўлиб-тошаркан, сўзнинг нима ҳожати ҳам бўларди, дейсиз.

Жилов младший политрук Иванюта ўқ узилиши эҳтимоли бор томондан ўзига яқинроқ бўлишга интилаётганини чамаси сезган эди. Шу сабабдан бўлса керак, миномётчиларнинг ўт очиш марраларига яқинлашганларида Мишани жўртгага койиб берди:

— Нега мени ҳадеб тўсаверасан? Ёруқ жаҳонни кўрсатмайсан-а!

Миша бу гапни эшитмаганга олди.

Кейин батальон команда пунктига борганларида Жилов ундан сўради:

— Тилингни тийиб юра оласанми?

— Буюрилса бўлди,— гапни чалғитди Миша.

— Валдираб юрмасликни буюраман. Биз қуршовдамыз... Немислар ичкари томонимиздаги чиқиш йўлини эгаллашибди. Ёриб ўтишга буйруқ олдик...

Иванютанинг кўкраги зирқираб кетди у душман қуршовидан ёриб ўтиш қанақалиги ва бунда қанчаданқанча одамлар нобуд бўлишларини яхши биларди.

— Сенга муҳим топшириқ бор,— полк комиссари тунд ҳолда гапида давом этди.— Батальонларни айла-ниб, ажойиб қаҳрамонлик намуналарини ёзиб ол.

— Тушунарли!

— Кечқурун штабимиз турган жойга етиб кел.

— Генерал Чумаковнинг штабигами?— аниқлаб олди Иванюта.

— Ҳа.— Жилов харитадан штабни кўрсатди.— Ёзувларингдан менга нусха кўчириб берасан... Мабо-до қуршовдан чиқаётганимизда менга бирор нарса бўлса, сиёсий бўлимга мана шу буйруғимни етказасан: бирорта ҳам жасорат унутилмасин!.. Бирортаси ҳам!.. Сиёсий маълумот ёзишга қарашасан, тақдимномалар топширилишига ҳам кўз-қулоқ бўласан.

— Ҳаммасини тушундим, ўртоқ полк комиссари...

— Бўпти, ўзингга эҳтиётроқ бўл.— Полк комиссари Иванютанинг елкасига қоқди-да, хайрлашгани қўл чўзди.— Кечқурун штабда бўл!

— Есть, штабда бўламан...

Миша буйруқни рисоладагидай бажарди. Кечга томон младший политрук Иванюта йиққан материалларини полк комиссари Жиловга етказди.

Вазият бу пайтда кескинлашиб қолганди. Душман тинкаси қуриган қисмларимизни Берёзинанинг номсиз ирмоғига сиқиб келишга ва уларни ботқоқли соҳилда тор-мор қилишга интилиб, генерал Чумаков группасининг ўнг қанотига ташланарди. Фёдор Ксенофонович душманнинг ниятини билгани ва радио орқали қуршовдан чиқиш учун кучларни тўплашга буйруқ олганидан «немислар билан шашкадаги ҳамма доналарини суриб бериб, кейин ўзи ютиб оладиган ўйин қилмоқчи бўлди». Жангни тўхтатмаган ҳолда қисмларни ирмоқ бўйига силжитди, бундан олдин ботқоқли соҳилга учта омонат йўл очиб, кечув қурдирди, уларни яхшилаб ниқоблатди. У тўсиқдаги қўшинлар муҳофазасида ирмоқдан ўтиб олиб, сўнгра кечув қурилмасини портлатиб, қанотлар ҳимоясига кўп куч сарфламай ирмоқ ва дарё оралиғида орқасига қайтмоқчи эди.

Тўғри, немислар ғарб томонда чўзилган ўрмон панасида Берёзинадан жилға билан ирмоқ оралиғидаги учбурчакка ўтиб, бу ерда оғир жанглар қилишлари хавфи бор эди. Генерал буни ҳисобга олиб, хатарли йўналишга пулемёт ротасини сурди ва танклар ёриб ўтгудай бўлса, жилғадан кейиндаги ўтлоқда артиллерия дивизионини ақопларга ўрнашишини буюриб, кечувни муҳофаза қилиб туриш вазифаси қўйди.

Миша Иванюта ана шу тўсиқдаги батареялардан бирида ётиб қолганди. Ҳозир соқчи ўрнида ўт очиш маррасида у ёқдан-бу ёққа юриб, июль тонгги отаётганини кузатарди.

Батареянинг ўт очиш марраларидаги туман анча эригани сабабли буталар, дўнглар ва ранг-баранг гуллар кўзга ташланарди. Фақат олисдаги туман гўё бутун ўрмоннинг белидан чулғамоқчи каби кумуш камардай буралиб турарди. Бироқ энди бу туман ҳам олдинига қорайиб турган ўрмон узра чувала бошлади, сўнгра эса тубсиз осмонга кўтарилди.

Миша туман пардасида кўзини очгани, сўнгра сал турганида ҳаммаёқ оппоқлигини кўрганини ўйларкан,

керакли пайтда шунақа ўрмаловчи туман ҳосил қилиб, унинг панасида немисларнинг ақоплари томон эмаланса яхши бўларди-да, деб хаёл қилди.

Шунда Мишанинг хаёли яқинлашиб келаётган мушукни кўрган чумчуқлар тўдасидай тўзиди кетди, қулогига ўрмон ёқдан пулемёт тариллаётгани чалинди, овозидан унинг «максим»лигини билди. Шу заҳотининг ўзида яна бир неча станокли пулемётлар гўё уйқудан уйғонгандай узун ва асабий тариллади. Пулемётларга танк тўпларининг гумбур-гумбури жўр бўлди. Ўрмон узра осмонни қоплаган туманда оқ, яшил, қизил мушаклар кўрина бошлади.

— Батарея, жангга!— оқопдаги телефон олдида навбатчилик қилаётган алоқачи кузатув пунктдан олган буйруғини бўшашган овозда такрорлади.— Жой-жойингларни эгалланглар!

— Ҳамма жой-жойига!— Иванюта ҳам командани аниқ такрорлади. У тўпчилар ўзларининг тўплари ва снарядлар турган окопларга ташлаганларини кўраркан, ҳозир бекорчи эканлигини сезди.

Қонли жанг куни бошланаётганди. Ҳар бир одамнинг ўз иши, ўз вазифаси бор, фақат младший политрук Иванютагина ихтиёри ўзида бўлиб, сафдан чиқиб қолганди. Мана ҳозир жанг бошланиб, душман ўзини кўрсатади, барча жазавага тушиб кетади. У нима қилади энди? Автоматидан ўқ ёғдирсинми? Мабодо танклар кўринса-чи? Ёнида бирорта ҳам гранати йўқ-ку... Кечувдан штабга бориб, Жиловга ахборот берса бўлади албатта. Бироқ жангларда ўзларини кўрсатган тўп командирларини ва наводкачиларининг исм-фамилияларини ёзиб ололганича йўқ... Дарвоқе, душман ҳозирча туман босган ўрмоннинг нарёгида турган пайтда бу ишини қилса ҳам кеч бўлмайди. Олдинда яна учта батарея борлиги сабабли жанг бу ергача ёйилмаслиги ҳам мумкин. Шунга қарамай, младший политрук Иванюта ҳозир батареядан кета олмасди. Қандай қилиб кетиб бўлади? Жанг бошланадиган дақиқада шартта ўгирилиб, ичкариликка одимлаб қолган одамни кўрган жангчилар нима хаёлга боришаркин?..

Немислар генерал Чумаков тахмин қилганидай, анча силласи қуриган оператив группасининг қуршовдан чиқиб олиш учун Берёзина паноҳида бир жойга жам бўлишига халал бериш имконидан фойдаланишга уринишарди. Афтидан душман ирмоқдаги кечув

жойини аниқлашга муваффақ бўлганди. Нега деганда, устида автоматчилари бор элик-олтмишта танкини кечув томонга йўллаганди.

Биринчи бўлиб йўлдан анча нарида, учинчи батареядан олдинда окопларда турган пулемёт ротаси жангга кирди. Учинчи батарея немисларнинг танклари ўрмондан чиққудай бўлса, иккинчи батарея билан биргаликда уларни ўтлоққа ўтказмаслиги лозим эди. Бироқ гитлерчилар ўрмондан ёйилиб чиқа бошлаганларидан уларни ўрмонда ер тишлатишнинг иложи бўлмади. Пулемётчиларимиз ўқ ёғдириб, танклар устидаги автоматчиларни қийратишди. Душман эса талафотнинг бетига қарамасди. Сарик-кўкиш доғлар суркалган бир неча ўзиюрар тўплар танклар ҳужумини ўнг қанотдан қувватлаб туриш учун анча олисдан ўнг томонга бурилди. Элликка яқин душман танкларидаги гитлерчилар эса учинчи батареяга ўқ ёғдириб келишаркан, йўлнинг бу томонидаги бутазорда жойлашиб олган иккинчи батарея тўплари ўзларига қаратилганидан беҳабар эдилар.

Младший политрук Иванюта олисларни ҳам дуд қоплаган, жанг бошланиши немисларга таҳликали бўлганидан беҳабар эди. Буни йўлнинг нариги томонидаги бурқсаб ёнаётган танкларнинг қора тутунларидангина фаҳмлаш мумкин эди. Бироқ тўпларнинг гумбурлаши тобора сийраклаша бошлади. Бу эса энг даҳшатли нарса эди. Чунки у душман танклари олдидаги батареямиз ҳалокатидан дарак берарди.

Шундан кейин Мишанинг эътиборини жанг майдони устида пайдо бўлган олтита «юнкерс» ўзига қаратди. Самолётлар одатдагидай доира ясашди-да, ирмоқ устидаги деярли тайёр кечув устида шўнгий бошлади. Ҳозир Иванюта турган батарея кечувни танклардан муҳофаза қилиб тургани сабабли ўртадаги масофа икки юз метр атрофида эди. Биринчи «юнкерс» шўнғиганида ўт очиш маррасидагиларнинг ҳаммалари ўзларини ҳимоя чуқурларига ташлашди.

Штаб ва унинг ихтиёрига берилган бўлинмалар ирмоқнинг нарёгидаги бутазордан тўртта стволли зенит пулемётлардан самолётларни ўққа тутишди. Осмон ҳам зич ўқлар оқимидан гувиллагандай бўлди ҳисоби. Бироқ шу пайт пулемётнинг бирдан овози ўчиб, милтиқларнинг ялли отилгани эшитилди. Миша қизил аскарлар милтиқларини осмонга қаратганларича чалқанча ётганларини кўз олдига келтирди. Аскарлар

ягона команда бўйича самолётларга кетма-кет ялписига ўқ ёғдиришарди. Шунда мўъжиза юз берди!.. Шўнғиган биринчи бомбардимончи самолёт ўзини ўнглолмади. У ҳам бомбалар кетидан батарея устига тушаётганга ўхшарди... Бироқ бомбалар ирмоқдан анча нарига тушди, самолёт эса ундан ҳам нарига, ўрмонга санчилди. Портлашдан ер ларзага келиб, унинг садоси тўрт стволли пулемётнинг овозига омухта бўлиб кетгандай бўлди. Шўнғий боғлаган иккинчи бомбардимончи ўша заҳоти ўзини четга олди-да, бомбаларини қиялатиб туриб, батареяга ёғдирди. Самолётларни энди батареядан бўлак нишонлари йўқлиги аниққа ўхшарди.

Кетма-кет портлашлардан ер ларзага келиб, остинустин бўлди. Битта бомба иккита қизил аскар яшириган муҳофаза чуқурининг чеккасида ёрилди. Чуқур уларнинг қабрига айланди...

Миша Иванюта яна бита «юнкерс» уриб туширилганини кўролмаса ҳам кимнингдир қўрқувли ва хирилдоқ овози қулоғини ёраёзди:

— Танклар!.. Фронт томондан танклар келяпти!.. Ҳамма жой-жойига!

Тўплари ёнига югурган жангчилар энди пастдаги тутун босган ўтлоқда тўққизта танк ва иккита ўзиюрар тўп ўрмалаётганини кўриб туришарди.

Бурни пучуқ ва қўрққанидан кўзларигача оқариб кетган чапдаст жангчи бомба портлаганда отилиб кетган панораманинг корзинкасидан тупроқни олиб ташлаб, қалт-қалт қилганича панорамани ўрнаштирди.

Тўп ёнида турган Иванюта зирҳли қалқондаги пачоқланган жойга эътибор берди. У бомба парчаси текканидан далолат берарди. Бомбанинг ялпайиб кетган парчаси тўп ғилдираги тагида ётар, ундан ингичка сарғиш тутун кўтариларди.

— Политрук!— қичқирди Мишага тўп командири бўлган сержант.— Менинг ўқловчим билан установкачим ҳалок бўлди! Қарашвор...

— Гапир, нима қилай? Ўқлайми?

— Йўқ, снаряд узатиб тур!

— Есть, снаряд узатиб тураман!

Иванюта ўзи ўрпиларини босиши керак бўлган қизил аскарлар милтиқ ўқига ўхшаш, бироқ катта ва оғир патронларни қайдан олиб келаётганларига кўз ташлаб қўйгач, ишга киришиб кетди. У тўп ёнидаги талатупни эшитиб турарди.

— Ўнг томондаги танкка зирҳли снаряд билан от-
ражатель ноль, угломер ўттиз, ноль, мўлжал доимий,
пастроқдан олиб... Ўт оч!

Узун стволли тўп қаттиқ гумбурлаганди, Миша-
нинг қулоқ пардаси йиртилгудай бўлди. У иккита сна-
ряд кўтариб келаркан, ўқ отилганда оғзини очиш ке-
раклигини эслади. Худди шу пайт ўнг томондаги ба-
тарейанинг тўпидан ҳам ўқ узилди.

— Ўқ еди, газанда! — бақирди кимдир хурсанд. —
Иккинчисиям ёняпти!..

Миша яна снарядга чопганида даҳшатли портлаш
ўт очиш марраси брустверидаги тупроқни тўзитиб,
қандайдир бир куч қулоқларини зирқиратиб, ўзини сна-
рядли қутилар турган чуқурга улоқтирди. Миша
қўрқиб кетиб, чуқурдан зилдай снарядни кўтариб чи-
қаркан, қулоғидан қон оқаётган сержант тўпнинг ка-
зёнигидаги наводканининг жасадини бир чеккага су-
раётганини кўрди. Миша навбатдаги снаряд билан
тўпга яқинлашмасиданоқ сержант тўп панорамасидан
тикилиб, маховикни айлантирди-да, тепкисини тор-
ди. Тўп гумбурлаб, олдинда чанг-тўзон кўтарилганча
нималарнидир тўзитди. Мишанинг қулоқларига гўё
пахта тиқилгандай тўп овози бўғиқ эшитилди. Бун-
дан ташвишга тушиб, у тўп бузуққа ўхшайди, деган
хаёлга борди-да, стволга саволчан тикилди. Сержант
бўлса яна панорамага қапишди. Бу пайтда қулфчи
затворни очди, ўқловчи эса тутунли гильзани чи-
қариб, бир чеккага улоқтирди... Ҳа, ҳаммаси жойида
эди...

— Снаряд таши, нега анқайиб турибсан?! — ўш-
қирди тўп ўқловчи Иванютага. У тишлари сийрак,
шалпангқулоқ жангчи эди. Миша у боя постда турган
Женя Ершов эканлигини зумда таниб олди.

Ўқловчининг овози гўё олисдан эшитилгандай бўл-
са ҳам Мишанинг қаттиқ жаҳли чиқди. Младший по-
литрукка жангчининг кўзларини ўқрайтиргани ва оқи-
батсизлиги оғир ботганди.

Миша снаряд ташигани яна ўзини қутили чуқурга
ураркан, ғазаби қайнаб келаётганини сезар, жанг та-
мом бўлгандан кейин бу шалпангқулоқнинг бир тано-
бини тортиб қўйишни ўйларди. Бошлиқлар билан қа-
нақа муомала қилиш кераклигини бир билиб қўйсин!
Шунда снарядли чуқурга яна эгилганида орқадан яғ-
ринига тафтли зарб тегиб, сўнгра гўё ер курраси ёрил-
гандай гумбурлаш эшитилганида негадир ажабланма-

ди ҳам. У чуқурга қулаб, тепадан тупроқ тушиши тўхташени кутиб турди-да, сўнгра ўт очиш маррасига ўрмалаб чиқди. Тўп турган чуқурни нимадир ялаб ўтиб, брустверни дабдала қилган, тўпнинг қалқонини казённикка эгиб абжағлаган ва энг даҳшатлиси одамларни ҳар ёққа тўзитиб, устларига тупроқ сочганди. Жангчилар аянчли алфозда ётишарди. Миша шунда яноқлари музлаб, оқариб кетганини, юраги ҳам бўшашганини сизди. У снарядни қўлидан қўймай тўпга югурди. Шунда ҳаммадан олдин «шалпангқулоқ»қа кўзи тушди... Женя ҳалок бўлганди... Кейин сержантни кўрди... У алвон тусдаги ниманидир қорнига босганича чуқур деворига сурилишга уринарди. Миша снарядни ерга қўйиб, сержантга ёрдамлашгани отилди. Бироқ у Мишани қўли билан нари суриб, ўқрайди-да, тутилиб-тутилиб деди:

— Ут оч!.. Стволни тўғри-ла!..

Миша қаддини ўнглаб, тепадаги тўпнинг қийшайган қалқонига қарагач, ҳаммасини тушунди: юз метрча наридан баҳайбат, туси хунук ўзиюрар тўп хандаққа қараб келарди. Унинг оғир тўпи нақ Мишанинг кўзларига қараб тургандай эди. Миша шунинг учун ҳам ствол оғзидан бир лаҳза кўз узолмай қолди. Гўё у ҳозир ана шу учрашув лаҳзасини пайқаб, ўзини ерга таппа ташламоқчига ўхшарди. Мишанинг қулоғига сержантнинг хириллаши кирди.

— Стволни тўғрила...

Миша гўё даҳшатли уйқудан уйғонгандай ўнг қўли билан затворнинг дастасини ўзига тортиб, бир вақтлари ўргатганларидай бош бармоғи билан пастга босиб, найзасини буферга туташтирди. Қулф енгил очилди. Миша сержант айтганини қилиб, стволни нишонга тўғриламоқчи бўлса ҳам ҳеч нимани кўролмади. Уқ узилгани учун стволда ҳамон тутун бор эди.

Миша панорамага қаровди, у жойида бут-бутун турган экан! Унда гап нимада?! У шартта ердан снарядни олиб, казённикка жойлади-да, ўнг қўли билан ствол ичига сурди. Снаряд жойига шиқиллаб кирганидан кейин, затворини ёпиб, панорамага қапишди... Ўзиюрар тўп бу пайтда стволини кечув томонга қаратган, унинг экипажи тўпларнинг овози бутунлай ўчди, деб хаёл қилганди чоғи. Бу Мишага жуда қўл келди. У мўлжалдан ўзиюрар тўпни аниқ кўриб турарди. Масофани мўлжал шкаласидан текшириб, ўзиюрар тўпнинг олдинги қисмини нишонга олди. Бир лаҳза

ҳам ўтмай спусковой механизмнинг дастасини қаттиқ тортди.

Ўқ овози эшитилиб, яна ствол олдида чанг-тўзон кўтарилди. Шунга қарамай Миша ўқи Масофани мўлжал шкаласидан текшириб, ўзиюрар тўпнинг мотор қисмидан сал пастроққа текканди. Ўзиюрар тўп шу заҳоти тўхтаб, қуюқ тутун билан чулғанди.

Ундан кейинги лаҳзада нима бўлганини Миша билолмади ҳам. У бирдан ўнг томонида нимадир вағиллаб келаётганини эшитди. Немис танки тўп турган чуқур брустверига ўрмалаб, нақ Миша ва марҳум сержант сари келарди. Миша ҳатто қўрқмади ҳам. У ҳозир бу ўнгими ё тушими, билолмасди. Ўзини тўп ёнидан четга қараб отди. Бу ишни у айни пайтида қилганди, чунки танк бу пайтда тўпни эзиб, янчмоқда эди. Тўпнинг темири танк занжирига тиқилиб қолди шекилли, бу томондаги брустверга ўтишга қийналарди. Танк шу сабабдан чуқурда турган жойида айлана бошлади. Янчилик кетмаслик учун брустверга чиққан Миша танкка бараварлашиб қолди. Ҳозир бу танкдан қочиб қутулиб бўлмаслигини сезганидан кети нима бўлишини ўйлаб-нетиб ўтирмай бруствердан танк зирҳига сакради... Шунда сал тинчигандай ҳам бўлди. Немислар танкдан чиқиб, суробимни тўғрилашмасин, деб зумда танк минорасига чиқиб олди-да, нимадир қилмоқчи бўлиб, теваарак-атрофига тикилаверди. Шунда хаёлига бир фикр келиб қолди... Яна бир марта жанг майдонига кўз ташлади... Ҳозирги танк охириги душман танки эди. Бошқалари эса ўтлоқда тутун бурқситар ёки дабдала қилинганди.

Танк чуқурдан секингина чиқаркан, ичида ташвишли овозлар эшитиларди. Кимдир кескин команда берар, кимгадир ниманидир буюрарди. Миша тагидаги минора айланиб, тўп кечув томонга қаратилганини кўрди. Шунда у қатъий бир қарорга келди. Шартта бўйнидаги плашч-палаткаси билан, танкчи қарайдиган туйнукни беркитди. Кейин эҳтиёт шарт автоматидан туйнукка икки-уч сидра ўқ узди...

Сўнгра кечув томондан буталарни паналаб одамлар чопиб келишаётганини кўрди. Миша олдиндаги киши младший политрук Большов эканлигини таниди.

— Қўлдан чиқарма газандаларни! — қичқирди Большов қўлидаги бензинли шишани ўйнатиб.

Бир дақиқадан кейин немис танки қуюқ тутунли гулхандай ёна бошлади.

Оғир жанг кетаётган пайтда саркарданинг бундай чалғиб, ўзини ўйлаш ва ҳаттоки қўшинларни бошқаришдек ишини таҳлил қилиб кўришга ҳам вақти бўлмайди. Генерал Фёдор Ксенофонович Чумаков бунга кўп марта ишонч ҳосил қилди. Вазият тинимсиз ўзгариб туриши, одамнинг бирдан танг аҳволда қолиши, душманнинг маккорлиги ва манёврени пайқаб олиш ва ундан чаққонроқ ҳаракат қилиш зарурияти— шулар ва бошқа талай вазиятлар одамнинг диққат-эътибори ва ҳиссиётини тамом банд этади, тинкасини қуришиб, бош қашишга ҳам қўли тегмай қолади. Сизнинг бўларингиз бўлиб, ақл бовар қилолмаётган воқеалар шиддатидан чўчиб кетишингиз ҳам мумкин, бироқ барибир душман, қўшинингизнинг камайиб бораётган кучлари ҳақидаги маълумотларни эсда яхши тутишингиз, зиммангиздаги вазифани унутмаган ва шароитни ҳисобга олган ҳолда актив ва дадил раҳбарлик қилишингиз лозим.

Саркарда изланишда тўсиққа учраса, мабодо у бошчилик қилаётган тадбирлар фойдасиз чиқиб, на тажриба, на синовлардан ўтган назарий малака, на соғлом мулоҳаза нима қилиш кераклиги, қайси иш кераклигу қайси бири нокераклигини кўрсатиб беришга ожизлик қилса-чи? Унда нима қилиш керак бўлади? Саркарданинг жанговар фаолиятида бундан ҳам оғир пайт бўлмайди асти! Шунга қарамай, ўз ақли, мардлиги ва вужудидаги яна қандайдир жиҳатлар билан ана шу мушкулотни енгган саркардадан бахтли одам бўлмаса керак... Чумаков баъзан ана шундай аҳволда қолган пайтлари хотираси бамисоли чақнаб кетганини сезарди. Бунда хаёли гўё унутилган тушлари, қандайдир орзу-армонларига учгандай туюлган бўлса ҳам, амалда эсига академияда ўқиган йиллари, китоб, харита ва схемалар устида ўтирганлари тушаверарди. Ҳаммасидан ҳам ҳарбий тарих профессори Романовнинг кўнглига яқин ва қадрли сиймоси кўз ўнгига келаверарди. Мўйсадиф Нил Игнатовични қаршисида кўриб тургандай бўларди. Нил Игнатович шундай пайтларда узрли туюлса-да, насиҳатомуз қилиб, гўё «қоидалар ва принциплар нима қилиш кераклигига ўргатмаса ҳам нималарга чап бериш кераклигини ўргатади», деганга ўхшаш сийқа нимадир айтаётганини қулоғи билан эшитаётгандай бўларди. Шунда у ғалати

ҳолатда қоларди. Генерал Чумаков ҳозирги мушкул аҳволига тамомила тескари эзгу бир нарсани хаёлига келтираркан, ноғиҳон ўзини қийнаётган муаммога жавоб топмас, балки шу аҳволида қилиши керак бўлган асосий ишининг йўлини кўра бошларди.

У шундай пайтда ақли ва иродасини ишга солиб, шу чоққача янги бўлган, уруш тажрибасида ҳам, назариясида ҳам бошқаларга маълум бўлмаган янгилик томон бир қадам ташлаганини чамаси хаёлига ҳам келтирмасди. Ана шу янги қадам гоҳо қаттиқ шубҳа туғдирар, чунки бу урушда кўп нарсалар академия аудиториялари ва дала машқларидагидан тамомила бошқача эди. Қўшма оператив группа июлнинг мана шу жазирама ва нафасни қайтарадиган кунларида бажараётган вазифа ҳам устав принциплари доирасига сифмасди. Олдинига группага ўрмондан Борисовга ёриб ўтиб, уни эгаллаш, сўнгра эса душманнинг 57-моторлаштирилган корпусини орқа томондан қуршаб олиш учун Докшицага ҳужумни кучайтириш буюрилганди. Душманнинг 57-моторлаштирилган корпусига асосий зарбани эса Оршанинг шимолий томонидан 20-армиянинг иккита механизациялаштирилган корпуси бермоқда эди.

Борисов районида эса аскарларимиз кутилмаганда немисларнинг ўша ерда жамланган 47-моторлаштирилган корпусига дуч келди. Шундан кейин фронт раҳбарларига Борисовни ишғол қилиш ва душманнинг 57-корпусини ўраб олишдан иш чиқмаслиги аён бўлди. Армия қўмондони жанг давомида генерал Чумаков оператив группаси вазифасини аёнлаштирди. У ҳам бўлса душман турган территорияга имкони борича чуқурроқ кириш, резервдаги армияларимиз Днепр маррасида ёйилиб олишларини таъминлаш учун гитлерчилар қўшинини чалғитиб туришдан йборат эди.

Йўқ, бу вазифани енгиллаштириш эмасди. Бу бошқа жойлардаги қўшилмалар анча муҳим асосий вазифани бажара олишлари учун бор куч билан жанг қилишга, ҳаёт-мамот жангига буйруқ эди. Бироқ бу генерал Чумаков қисмлари группаси аниқ ниятсиз, мавҳум ҳолда, тугал мақсадсиз ҳаракат қилсин, деган сўз эмас. Мабодо Фёдор Ксенофоновичнинг кўнглига шундай фикр келганида ҳам у командир сифатида ўзини қўл-оёқсиз сезган бўларди. У ҳарбий бошлиққа хос муҳим қонунлардан бирини биларди. Уша қонунга кўра, қилаётган ишингда буюклик сеза билишинг, қўл

остингдаги қўшилмалар ҳаракатларини уруш майдонларида рўй бераётган улкан воқеаларга мувофиқлаштира билиш лозим бўларди...

Генерал Чумаков жанговар ҳаракатлар майдонидаги аҳвол ҳақида ҳарбий ишнинг билимдони сифатида фикр юритгани ва душманнинг яқин кунларда бошлайдиган операцияларини олдиндан кўра билгани учунгина эмас, балки қўшма оператив группа тузиш ва унинг вазифаси ҳақидаги буйруқни олиши биланоқ, Ғарбий фронт корпусларининг бўлғуси операцияси қандай бўлажagini, группасининг бу операциядаги бошқичма бошқич ҳаракатлари схемасини кўз олдига яққол келтиргани учун бундай нарсага уқувлидай туюларди. Энг муҳими эса жанговар ҳаракатлар бошлангани билан у гарчи бунга ўхшаш қўшилмалар таркибан мавжуд ҳарбий қисмлардан бошқача, унинг жанг майдонидаги имкониятларини белгилаш мушкул бўлса ҳам қўшини группасини жамулжам ҳарбий куч сифатида кўришга ўзини ишонтирганди.

Фёдор Ксенофонович чиндан ҳам қўшинлари группасини вужудининг бир қисми, ягона механизмдай ҳис қилар, бу механизмнинг бир мақомда ишлаши ва қудрати генерал Чумаковга, унинг буйруқ ва фармойишларига боғлиқ эди. Генерал Чумаков полковник Гулиганинг моторлаштирилган дивизияси тутдай тўкилиб, қаттиқ силласи қуригани учун ундаги полкларни штурмчи батальонларга айлантирди, уларни полк артиллерияси билан кучайтириб, танклар ҳамроҳ бўлишини ҳам йўлга қўйди. У артиллерия манёврда қийналишини тушунар, шунинг учун ҳам артиллерия бригадасини табиий шароитга қараб, гоҳ ёппасига, гоҳ дивизионма дивизион ишга солар, бунда ўт очиш манёврини бир маррадан иккинчисига кўчирганди. Танк бригадаси ҳаво ҳужумларидан катта талафот кўрган, бор кучини ишга солиб, асосий йўналишда йўл очган ва жангчиларнинг учинчи кунда анча бўшашиб қолган ўнг қанотни ҳимоя қиларди.

Фёдор Ксенофонович фақат бир марта, у ҳам бўлса жангнинг иккинчи кунда умидсизлик ва ишончсизлик азобини тортди. Ушанда немисларнинг танк колоннаси ўрмондаги йўлдан Чумаков қўшилмасининг орқа томонига ўтганида полковник Москалёв бригадасининг анча қудратли артиллерия пистирмасига дуч келганди. Генерал Чумаков эса немисларни

уларга мадад қилиб турган артиллериядан қирқиб қўйиш учун ўзининг резервидаги танк батальони билан душман артиллерияси ва миномётлари позицияни текислаб келишга аҳд қилганди. Унинг танклари немисларга шиддатли зарба берган ҳолда ўз артиллериячиларимиз муҳофазасига ўтиб олиш учун ўрмонга тақалиб келаётганида қарши томондан гитлерчиларнинг йигирмадан ортиқ ўртача танки билан бир неча ўзиюлар тўплари уларга ташланиб қолди. Фёдор Ксенофонович ўзининг командирлик танкидан қимирламаган ҳолда немисларнинг мазкур зирҳли муштига қарши фақат олтигагина ўттиз тўртинчи танкни ва йигирмага яқин бензин билан юрадиган эскича танкларни қўя оларди. Бу тенгсиз олишувда батальонни мағлубиятдан ҳеч нима асраб қололмайдигандай туюларди... Шунинг учун ҳам ўз ҳаётини умум ишига наф келтирадиган ва бошқаларга намуна бўладиган даражада қимматроққа тушириш йўли қолганди холос. Қўрқувдан эса гангиб, юрак барвақт тўхтаб қолмаслиги учун бир неча лаҳзани босиб олишга тўғри келарди... Бу лаҳзаларда одам ўлиши муқаррарлигини, ҳаётининг сўнгги дақиқалари қолганини сезиб туради. Мабодо сиз ана шу даҳшатли дақиқага дош берсангиз, хатардан қутулиш учун ўзингизни у ёқдан-бу ёққа ташламасангиз, аксинча, дадиллашиб, қўрқмасдан ўзингизни хавфга урсангиз, демак ичингизда ҳам ўлимга таслим бўлмабсиз. Бундан чиқди, мабодо ҳалок бўлсангиз ҳам жон чиқар дақиқада дилингиз одам бошига тушадиган оғир ғамлардан холи бўлади, қалбингиздаги фидокорлик эҳтироси, жанговар қатъият ва душманга нафрат вужудингиздаги бошқа ҳамма инсоний туйғуларни қувиб чиқаради.

Ҳарбий бошлиқ сифатида мингларча одамларнинг тақдирларига, вазифа бажарилишига жавобгар бўлсангизу ўзингизнинг капитанлик кўприкчангизда эмас, балки ўзингиз бошлаган жанг ёқасида душманни тезроқ мағлуб қилиш учун у ерда ҳам, бу ерда ҳам ғалаба қилишга улгурган, деб ҳалок бўлаётганингизда руҳан кўз пирпиратиб қўйиш машаққатли бўлади...

Генерал Чумаков билан унинг тенгсиз олишувга тайёр бўлиб турган танк батальони ўшанда бир тасодиф билан омон қолди. Немислар қўққисдан атакани тўхтатиб, жангдан чиқдилар. Немис қўмондонлиги Оршанинг шимолроғидаги иккита механизациялаштирилган корпусларимиз зарбасининг кучидан маршал

Тимошенконинг нияти қанақалигини пайқаган ва шошилиш равишда қарши чоралар кўра бошлаган пайтга тўғри келганди. Генерал Чумаковнинг қўшма оператив группаси билан жангда уймалашиб қолган 47-немис танк корпусининг асосий кучлари тезда жангни тўхтатиб, Трухановичи билан Сенно районига чиқишга буйруқ олишганди... Генерал Чумаков буларнинг баридан кейинроқ хабар топди...

Фёдор Ксенофонович бу даҳшатли ва аёвсиз сабоқдан чиқариладиган хулосаларнигина олиб қолиб, сабоқнинг ўзини унутиб юборишни хоҳларди албатта. Бироқ, афсуски, инсон ўз хотирасига буйруқ беролмайди. Генерал Чумаков ҳужум ва манёвр жангларини тўғри йўлга солиб, ҳарбий кучлар билан манёврлар қилганча, душманни доғда қолдириб, разведка маълумотларини таҳлил этган кўйи ўзгараётган шароитга қараб, қайтадан тадбирлар кўриб, ўзини кўрсатган ўша кунлари талай воқеалар рўй берганига қарамай батальон ҳужумга ўтган куннинг эртасига қарши ҳужум бошлагани ҳадеб ёдига тушаверарди. Хотираси ҳам шунда унга: «Ўша атакадан қайтиб келмаганингда ҳозир нима бўларди?» — деб сўраётгандай эди. Фёдор Ксенофонович шунда аччиғи келиб, ўзига ўзи: «Урним бўш қолмасди!» — деб жавоб қилса ҳам ич-этини ейишдан тинмасди. Навбатдаги ва сира кутилмаган қарорга келганида шунақа кўйга тушарди. Урнида бошқа бирорта одам бўлганида бунақа қилолмасдимиди балки...

Мана, бугунги жангни олайлик. Немислар Берёзанадан қудратли танклардан иборат тўдани яширинча ўтказиб, у билан Чумаков группасини иккига ажратиб ташлашга, кечувни яксон қилиб, ўраб олган қисмларини мажақлашга киришмоқчи эдилар. Фёдор Ксенофонович немис қўмондонлигининг бошқа тактик йўллари қаторида ана шу йўл ҳам бўлиши мумкинлигини кўзда тутгани учун керакли жойга иложи борича бақувватроқ тўсиқ қўйди. Немисларнинг танклари ана шу тўсиққа урилиб, яксон бўлганди.

Генерал Чумаков ирмоқнинг ўнг қирғоғида ниқобланган танк минорасига чиқиб, нариги бетдаги жанг қандай кетаётганини кузатарди. Сапёрлар эрталабгача кечувни тахт қилиб қўйганларидан Чумаков зарурат туғилганда душманнинг ёриб ўтган танкларига ва ўзиюрар тўпларига қарши сўнгги ва сон жиҳатдан кам танк резервини ташлаши мумкин эди. Бироқ ҳали олдинда асосий вазифа — душман қуршовини ёриб ўт...

вазифаси турарди. Шу важдан кучларни қаттиқ тежаш лозим эди. Фёдор Ксенофонтович шунинг учун ҳам штаб ихтиёридаги ягона полк тўплари батареясини кечувга яқин келтиришга буйруқ берди.

Шу пайт душман танкининг минорасида бир одам кўриниб қолди. Тўпларнинг наводкачилари панорама-ларининг ойнасидан уни дарҳол кўришди, генерал Чумаков эса дурбиндан қараркан, ўша одам младший политрук Иванюта эканлигини ҳатто таниди ҳам!..

Ҳориган, уст-боши чанг-тўзон Иванюта бошлиқларга кўндаланг бўлганида генерал Чумаков ундан:

— Батареяда нима қилаётгандингиз? — дея сўради.

— Қаҳрамонлик ҳақида материал йиғиб юрувдим.

— Жанг бошланганда штабга нега қайтиб келмадингиз?

— Қандай қилиб қайтай? Қайтсам, қизил аскарлар нима дейишарди?.. Немисларнинг танклари кўринганда младший политрук ичкари оёиқадами?..

— Хўп, яхши, — Фёдор Ксенофонтович унинг гапига қўшилди. — Танк устига чиқишингиз нимага керак бўлди? Аскарларимиз сизни уриб туширишлари мумкин эди-ку!

— Бошқа чорасини тополмадим, — Иванюта дилдан иқрор бўлди. — Ўшал дақиқада танк тепаси энг бежавотир жой эди.

Бу кулгили гапдай туюлади. Младший политрук Иванютанинг исботларидаги мантиқ кучли бўлгани учун ана шу гапда ҳозир бўлганларни ҳатто бир оз хурсанд қилди ҳам. Фёдор Ксенофонтович эса ўзи ҳам сира кутмаган ҳолда бирдан енгил тортди. Энди у кузатув пунктини ташлаб, танкларни атакага бошлаганини ўйлаганда виждонан қийналмасди. Чунки урушнинг чиндан ҳам ўз мантиғи бўлади, ҳар бир вазият ўзининг асосий талабларини олдинга суради. Шу сабабдан ҳам ҳозиргача одамнинг урушдаги ҳамма ишларини наф келтиришига қараб бирма-бир белгилаб чиққан бирорта донишманд бўлган эмас.

«Ҳеч ким ҳеч нимани билмайди», — Фёдор Ксенофонтович яккама якка олишувни ана шундай таъриф билан тугаллади-да, теваракка тутун таратиб, қисмларни кечувга олиб чиқишга буйруқ берди.

... Генерал Чумаков группаси танкларнинг қўққисдан ҳужуми зафар келтиради, деб умид қилган немис қўмондонлиги гангиб қолганидан фойдаланиб, шарққа томон силжиб борар, орқа томонда фронт чи-

зиғини тўсиб турган душман қисмларига зарба бермоқ учун кучларини жамлашни ҳам унутмасди.

Кечга яқин йўл босиб, янги жойда турган штаб яқинидаги ўрмон яланглигига кичикроқ, ҳар хил бўёқлар суркаб ташланган икки қанотли самолёт қўнди. Унинг учувчиси Чумаковга армия штаби бошлигидан хат топширди. Унда: «Генерал Ташутин яраланди. Фронт қўмондони сизга армияни қабул қилишни буюрди. Сизга самолёт юборяпман», — дейилганди.

Фёдор Ксенофонович кўп ўйлаб ўтирмади, биров билан маслаҳат ҳам қилмади. Жавоб хати ёзиб, унда армия қўмондонлигига ўз қисмларини қуршовдан олиб чиққандан кейингина киришишни илтимос қилди. Шундан кейин самолётга оғир яраланган қизил аскарни ўтқозишни буюрди.

Самолёт учиб кетганидан кейин полк комиссари Жилов генералдан хафа бўлди:

— Фёдор Ксенофонович, самолёт нимага келибди? Мендан нимани яширяпсиз ўзи?

— Ҳеч қандай яширадиган нарсам йўқ? — Чумаков шундан кейин комиссарга борини тўкиб солди.

Жилов тундлашди:

— Фронт қўмондонининг буйруғи билан ҳазиллашиб бўлмайди!

— Ким ҳазиллашмоқчи? — Буйруқ бажарилади. — Фёдор Ксенофонович командирлар ва сиёсий ходимлар дам олишаётган ўрмонга кўз ташлади. — Сенинг Иванютанг нима девди! «Немисларнинг танклари кўринганда младший политрук ичкари томонга ошиқадими?»... Унинг сўзларида буюк ҳақиқат бор. У генералларга ҳам тааллуқли...

Тарих очкўз босқинчилар Россиянинг юраги Москвага тезроқ етиш учун Полесьенинг шимолроғидан ва Минск, Смоленск, Вязьма орқали ўтадиган ўшал биргина йўлни танлаганларини кўп кўрган ва эсида сақлаб қолган. Гитлерчиларнинг Бош штаби ҳам «Барбарос» босқинчилик планини ишлаб чиқарган, ана шу тарихий анъанага содиқ қолди. Немис қўмондонлиги 1941 йил июлининг бошларидаёқ чегара жанглирида маълум оператив муваффақиятларга эришиб, Қизил Армиянинг асосий кучлари марказий йўналишда тор-мор этилди, деган хаёлга бориб, Смоленскка бориш қулай бўлсин учун фельдмаршал фон Клюге қўмондонлигидаги 4-танк армиясига қўшилган 2 ва 3-танк группаларини қаратди. Гитлерчи-

лар Смоленск бўсағасида Москва йўналишини муҳофаза қилиб турган Қизил Армия қўшинларининг қолган қисмларини янчиб ташлаймиз ва СССР пойтахтига ҳеч бир тўсиқсиз илгарилаймиз, деб ишонгандилар.

Маршал Тимошенко шимолдаги Идрицадан жанубда то Речицагача чўзилган фронт қўмондонлигини қабул қилганидан кейин, штаби билан бирга ва Олий Қўмондонлик Ставкиси раҳбарлигида ғарбга силжиган олти армия ва Бобруйск томондан чекинаётган 4-армиянинг силласи қуриган қўшилмалари ҳисобига мудофаа чизигини муқимлаштиришга жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди. Ана шу мақсадда фронт йўналишида составида етти юзга яқин танки ва яна бир неча йирик қўшилмалари бўлган иккита механизациялаштирилган корпус қарши ҳужумга ташланди.

Шундай бўлдики, немислар ўз кучларини қайтадан группалаштириб, Смоленск томонга кескин ҳужумни янгиллаганларидан кейин қўққисдан Лепель, Борисов ва Бобруйск йўналишларида қарши зарбаларга учрашди. Бу душман учун кутилмаган ва ноғижоний иш бўлди: унинг қўшинларида ваҳима бошланди.

Немис қўмондонлиги генерал Курочкин армиясининг иккита механизациялаштирилган корпуси зарбасини сезганидан кейин, улар ҳаракатини заифлаштириш учун шошилишч 2-ҳаво флотининг асосий кучларини бир неча танк дивизиясини ва танк жанглари бораётган районга йирик ҳаво десанти ташлади.

Ғарбий фронт механизациялаштирилган ва ўқчи корпусларининг ҳужум ҳаракатлари 9 июлгача давом этди. Қўшилмаларимиз душманнинг ичкари томонидан чиқиб келаётган қисмлар билан биргаликда немисларга оғир талафотлар етказиб, босқинчиларнинг мўлжал ва режаларини барбод қилдилар, уларнинг белгиланган пайтда Витебск ва Орша яқинидан Днепрга чиқишларига имкон бермадилар.

Эртаси куни, 1941 йилнинг 10 июлида тарихий Смоленск жанги — Белоруссиядан Москвага элтувчи энг яқин йўлдаги жанг бошланди. Кейин маълум бўлишича, ана шу жангда совет қўшинлари душманнинг энг кучли «Марказ» армиясини тўхтатиб қолди. Душман қарийб икки йилли иккинчи жаҳон уруши давомида биринчи марта мудофаага ўтишга мажбур бўлди. Ана шу Смоленск жанги Гитлернинг СССР га қарши қаратилган «яшин тезлигидаги уруш» плани барбод бўла бошлаганини кўрсатди.

«Нега бундай қилдим?.. Ҳожати йўқ эди, ҳожати йўқ эди!.. Эҳ, эсим қурсин!» — Владимир Глинский ярадорлар тўла вагоннинг очиқ деразаси ёнида ўтираркан, қаттиқ афсус надомат чекарди. Кеча дим, ойна очиқ бўлгани учун шамол пишиб қолган ғалларнинг исини ҳам олиб кирарди. Санитар поезде Москвага қараб борарди.

Глинский 4-герман армияси ҳузуридаги абверкоманда раҳбарларига ўз ҳаракатлари, аҳволи ва қаерда эканлиги хусусида ҳисобот қолдиргани, бир соат ўтгандан кейин эса мина парчаси чап қўлининг панжасига оғир жароҳат етказганидан бўлари бўлаётганди. Мана ҳозир бошини қайга уришни билмасди. Нега деганда, немислар битта-яримтасини алоқа ўрнатишга юборишсаю ўзи йўқ бўлса, худо кўрсатмасин ўша алоқачи бирдан чекистларнинг қўлига тушиб қолса борми...

Глинский абверкоманда раҳбарларига қолдирган ҳар хил муҳим маълумотлар қаторида Чумаков билан Карпухиннинг радио орқали гаплашганлари, Карпухин билан армия қўмондони Ташутин ўртасида телефонда бўлган гаплар ҳам батафсил ёзиб қолдирилганди. Глинский «майор Птицин» сифатида штаб ҳузуридаги сапёрлар наряди бошлиқлигидан фойдаланиб, полковник Карпухиннинг палаткасига кирганди. Полковник Карпухин унга харитадан навбатдаги оралиқ кузатув пунктининг жойини кўрсатиб бериши лозим эди. Бу воқеа жанглارнинг иккинчи куни немислардан тортиб олинган территорияда бўлганди. Генерал Чумаков радио орқали полковник Карпухинни чақириб, дарҳол генерал-лейтенант Ташутин билан боғланишни ва айтадиган гапларини унга етказиб туришни буюрди... Шундан кейин мана шу диалог бошланди.

«Ўрмон йўлидан ичкари томонимизга ёриб ўтган танклар чиндан ҳам немисларнинг қирқ еттинчи моторлаштирилган корпусига тегишлидир, — Чумаков Карпухинга ахборот берар, у бўлса телефонга сўзма сўз такрорларди. — Москалёв артиллериясининг кучи билан танклар тўхтатилди. Эллик олтита машина ишдан чиқарилди ва ёндирилди! Танк батальонимиз қарши ҳужумга ўтганида иккита тўп ва учта миномёт батареяси, тягач ва юк машиналари яксон қилинди. Душманнинг қўшинлари ҳам кўп талафот кўрди».

Чумаков шундан кейин нима учун бу суҳбат Карпухин воситачилигида қилинаётганини айтди.

«Танк батальони қарши ҳужумдан чиққанидан кейин, ўртача немис танклари ҳужумига учради. Тўплар олишуви бошланди. Сўнгра ғалати иш бўлди: немислар қўққисдан жанговар ҳаракатларини тўхта-тишди-да, колонна бўлиб, танклари муҳофазасида қайтиб кета бошлашди. Самолётлар ҳам бомба ташлашни тўхтади, шимол томонга йўналди. Москалёв артиллериячилари ҳозирда узоқлашаётган колоннани ўққа тутишмоқда».

Нимага бунақа бўлаётганига Чумаковнинг ақли етарди албатта. Бироқ армия қўмондонини немис танклари тўдаси бошқа бирор жойда пайдо бўлади, деб огоҳлантирмаслигининг ҳам иложи йўқ эди.

«Сенинг тахминларинг тўғри, — жавоб қилди Ташутин Чумаковга Карпухин орқали. — Немисларнинг Лепель йўналишида таноби тортилган, шунинг учун ҳам ўзларини ҳар томонга уришяпти... Ҳужумни давом эттираверинглар!..»

Генерал Чумаков группаси яна икки кун душманга ҳужум қилса ҳам Борисовга ёриб ўтолмади.

Буларнинг барини эслашга Глинскийнинг тоқати йўқ эди. Нега деганда, бунда совет танклари очган торғина йўлдан душман қуршовидан чиқиб кетаётганларида гитлерчиларнинг миномётлари иккала қанотдан ўққа тутиб, «юнкерс»лар ҳам тепадан ташланиб қолганларида қаттиқ қўрққани ҳам эсига тушаверарди. Глинский ўлимдан ҳам қўрқса-да, бошқа нарсадан ёмон хавотирда эди. У бегона либосда ўзим қўлда қурол билан қарши курашган одамлар қатори бир ўрада кўмилиб кетаман, деб даҳшатга тушарди. Ушанда абверда ҳам уни ғойиб бўлиб, ишончни оқламаган ва қасамни бузганлар рўйхатига тиркаб қўйишаверади... Худонинг олдида ҳам, бандасининг олдида ҳам очигини айтиб, гоҳида вужудидан эшитилиб қоладиган овозга ҳам қулоқ солмайдиган бўлса, Глинскийнинг бунга жавоби жўнгина эди. У ўз она бешигига қайтиб келаётган йўлида, Россияни большевиклардан озод қилиш арафасида ўлгиси, шунчалар ҳор-зорликлардан кейин қайтадан топган ватанининг нурафшон, қувончли, бахт ва ажойиб зафарларга тўлиқ кунларини кўролмай кетишни хоҳламасди.

Глинский учун яна битта ёмон томон ҳам бор эди. У ярадор бўлиб эс-ҳуши жойига келганида бундай ўй-

лаб қолди. Ҳозир қизил аскарлардан орқада қолиб кетса ва немис врачлари мина парчаси дабдала қилган қўлини тузатишган тақдирда ҳам у алоҳида вазифани бажарувчи махфий армиянинг солдати бўлиб қололмайди, балки ҳаётдаги ўрни ва келажаги йўқ бир кимса сифатида хор-зор бўлиб юраверади. Тўғри, у совет танкининг устида ўтирганида кўнглидан: «Гарчи майиб бўлсам ҳам большевиклардан озод этилган Россияда граф Глинскийга иш камайиб қолармиди?» — деган маккорона савол кечганди. Ҳа, унинг бунақа саволларга қулоқ солишга ҳам, жавоб беришга ҳам тоқати қолмаганди... Немислар Совет Иттифоқи кенгликларига бостириб киришлари арафасида мусофирчиликда қашшоқ ҳаёт кечириб роса бўлари бўлган Глинский келгусида биллурий саройларда жаннатдагидай яшашни хаёл қилган бўлса, ҳозир қандайдир зўр куч ҳовурини жуда ҳам пасайтириб қўйганди. Илгарилари шахдам ва дадил фикр юритса, энди чалкашиб кетар, калаванинг учини топиб олишга уринганида ўзига ёқмайдиган, юзини шамгин қиладиган ва ёзғирадиган бирор нарсани билиб олар, энди ўзига душман саналиб, нафрати кучли бўлган Россиядан, «майор Птицин» сифатида ўз одамлари қаторида кўришаётган мана шу соддадил одамлардан қандайдир янги бир нарса топарди.

Армия қўмондони қилиб тайинланган генерал Чумаков Ташутин жўнатилаётган санитар поезди турган Могилёвга ошиғич етиб келди. Генерал Чумаков Ташутинни кўриб ва у билан нималарнидир гаплашиб олганидан кейин, одамлар тўлдирган перрондан чиқиб кетаётганида Глинский уни вагон деразасидан чақирди... Глинский санитар поезди Москвага кетаётганини Чумаковдан билди. Бироқ асосий нарса бошқа ёқда эди. Генерал Чумаков майор Птицинни таниб, дилдан суюнди ва ҳаяжонга ҳам тушди. У поезд ҳозир юриб қолишидан чўчиган ҳолда унга шоша-пиша оиласи Ленинграддан Москвага кўчиб келгани, бироқ уларнинг Москвадаги почта адреси эсида йўқлигини тушунтира бошлади. Фёдор Ксенофонгович майор Птицин юра оладиган ярадорлигини билганидан кейин, ундан Москвага боргач, хотинига хат бериб қўйишни илтимос қилди ва 2-Изовная кўчасидаги керакли уйни қандай қилиб топиш мумкинлигини қоғозга чизиб берди. Бундан чиқди, Москва ҳам Глинскийга унчалар душман ва жумбоқли эмасканда...

«Хайрли кун, Ирочка!»

Сен билан уйинг яқинида хайрлашган ўшал ғамгин дақиқадан бери жуда кўп вақт ўтди. Ана шу вақт ичида рўй берган воқеалар умрим бино бўлгандан бери рўй берган воқеалардан кўплик қилади албатта. Ленинград билан хайрлашганимизнинг учинчи куни биз жангда эдик. Бунинг нималигини сен билмаганинг маъқулроқ: ҳаммаси мен илгари хаёл қилиб юрган нарсалардан бутунлай бошқача экан. Шундай бўлса ҳам мен жанговар ҳисоб очдим... Биринчи марта звено составида «юнкерс»ларни қўлга тушириш учун учганимда сени ўйларканман, фашистни албатта уриб туширишимга ишонардим. Кўзинг мўлжалда бўлса ёки ташқаридан душманни қидириш билан банд бўлсанг, бировни ўйламай қўяркансан ва кўнглингда фашистни тезроқ топиб, ерга уриб туширишдек кучли истак қоларкан.

Еттинчи куни «мессер»ни, унгача иккита «юнкерс»ни уриб туширдим, бироқ ўзим ҳам омон қолмадим: мени ҳам уриб туширишди. Парашютда фронт чизигидан анча нарига тушдим шарққа томон ёриб бораётган одамларимиз орасида қолдим. Кейин билсам, отрядимизни бошлаб бораётган генералнинг фамилияси ҳам сенинг фамилиянгга ўхшаб Чумаков экан. Сенинг фамилиядошинг бўлган генерал билан бирга юрсам, омон-эсон бўламан, деб ўйладим. Гапим рост, биз қуршовдан чиқдик, мен тез ўз қисимни топиб олдим, мени эса у ерда рўйхатдан чиқариб юборишган экан... Қайтадан тирилишга тўғри келди. Ҳозир янги машиналарни олгани кетяпмиз, сенга эса йўлдан, аниқроғи, Москвадан бу хатни ёзаяпман ва Ленинград маршрутимиздан анча олислигидан изтиробдаман. Қани энди сени олисдан бўлса ҳам кўрсам...

Менга хат ёзиб тур, сенга ўз адресимни хабар қилишим билан хатларингни бирини бир йўла юборгин.

Сени қаттиқ ўпаман, умрбод сенинг

Виктор Рублевинг».

Бу хатни Ленинград Марказий почтамтининг «Йўқлаб олинадиган хатлар» бўлимидан Мэсквага, 2-Извозная кўчасига йўллашганди. Ирина Ленинград Марказий почтамтининг ўша бўлимига ялиниб-ёлвориб хат ёзишга ботинганида бу хат ўзига ўхшаган севилган қизлар қўлига тушишига ва улар хатини бежавоб қўймасликларига ишонганди.

Мана бугун эса уйларида байрам. Хатда генерал Чумаков тилга олинмаганида, Ирина ҳеч қачон сирини онасига айтиб ўтирмаган бўларди. Хатда гап отаси ҳақида кетяпти албатта! Онаси хатни ўқиркан, севинганидан йиғлаб юборди-да, Иринани ўпиб, унга қаёқдаги гапларни айтди... Улар диванда ўтирганларича хатни қайта-қайта ўқишар, кулишар, қувонишар ва яна йиғлашарди.

— Унга отанг генераллигини нимага айтмадинг?— Ольга Васильевна қизига севинч порлаган кўзларини қаратиб сўради.

— Сизга айтсам, ойи...— Иринанинг ўзи ҳам оинига буларнинг барини қанақа қилиб тушунтиришни билмасди.— У гўё менинг эсим пастдай ефрейтордан лейтенантгача бўлган йўл лейтенантдан генералгача бўлган йўлга қараганда кўпроқ эканлигини яхшилаб тушунтирди. Менинг эса бундан жуда кулгим қистарди!.. Бироқ сир бой бермадим, ҳатто атайлаб авлодимизда ҳарбийлар бўлмаган, шунинг учун ҳам бунда ҳеч нима билмайман, дедим. У бўлса баттар кеккайдди... У жиндай керилиб, беозор мақтанганида жуда зўр кўринганидан ҳафсаласини пир қилгим келмади...

Бугун кутилмаган воқеаларга тўла бўлди. Она-бола бу хатдан ва отадан хабар келганига хурсанд бўлиб ўтирганларида, даҳлиз қўнғироғи эҳтиёткор жиринглади. Ирина югуриб бориб эшикни очганида, ташқарида соқолли қоровул сочлари ҳурпайган ҳолда турганини кўрди. Кўзларидан шира кайфдай туюлар, лаб-лунжини ҳам сира йиғиштириб ололмасди. Унинг орқасида эса чап қўли докаланган ва елкасига осилган нотаниш майор турарди.

— Яхши хабар ва генерал Чумаковдан шахсий хат келтирган чопарни қабул қилинг!— деди қоровул тантанавор ҳолда таъзим бажо айлаб.

Майор қоровулни чеккалатди-да, Ирина томонга қадам ташлаб қўлини фуражкасига кўйди.

— Майор Птицин!

Бугун қандай кун ўзи!..

Жангда енгилган саркарда вужудга келган вазиятнинг эгри-бугри йўллари фикран узоқ ва кўп марга айланиб чиқиб, қарорларини кўнглидан ўтказаркан, кўпинча сергак виждонини койиётгандай илга-

ригига нисбатан оқилона қарорлар кўз олдига келаверади. Ҳозирга тегишли ҳақиқатни аён ва дилдан тушуниб етати, шунда қани энди мўъжиза юз берсайди, деяверади, яъни ўтган кунлар қайтарилса-ю, ҳозир ўзи ақлини пешлаб, мағлубияги сабабини тушуниб турган жанг қайтадан бўлсайди, деб орзу қилаверади.

Июлнинг ўша кунларида Сталин ҳам шунга ўхшаганроқ кўйда эди. Уни кечаги кун, ўтган ой жуда қийнар, Қизил Армия урушнинг ўтган уч ҳафтасида душманга Латвия, Литва, Белоруссия, Унг соҳилдаги Украинанинг бир қисмини ва Молдавияни қолдириб кетишга мажбур бўлганди. Харитага қараш ҳам даҳшатли, нега деганда, фашистлар чегарадан Москвагача бўлган йўлнинг ярмини босиб қўйишганди.

Ҳозир эса душманнинг силжиши секинлаган, баъзи бир жойларда эса тўхтатилган, фронтларни тўғри бошқариш анча йўлга қўйилган, стратегик раҳбарликни ҳаракатдаги қўшинларга янада яқинлаштириш учун совет-герман фронтининг учта стратегик йўналишида бош қўмондонликлар тузилганди. Булар Шимол-Ғарбий, Ғарбий ва Жанубий-Ғарбий стратегик йўналишлар бўлиб, уларнинг қўмондонлигига Ставка аъзолари бўлган маршаллардан Ворошилов, Тимошенко ва Будённый тайинлаганди. Ставка раиси қилиб тайинланган Сталин орадан кўп ўтмай, Марказий Комитет Сиёсий Бюросининг қарорига кўра СССР мудофаа халқ комиссари ва Олий Бош Қўмондон бўлди. Уруш талабларини қондирадиган соҳалар ривож топтирилди, йўл қўйилган ўзбошимчаликлардан кейин армия ва халқда маънавий мувозанат мустаҳкамланди, ўзбошимчаликнинг тугал мақсадлари ҳам, унга элтувчи оғир йўллар ҳам аниқланди...

Уша куни Марказий Комитет Сиёсий Бюроси ва Давлат Мудофаа Комитетининг мажлисига келганларнинг кўпчилиги Сталин кейинги кунлардагидай тунд эмас, балки сарғиш ва безовга кўзлари шўх чақнаётганини пайқашди. Эҳтимол бунга элчи Стаффорд Криппс бошчилигидаги Англия миссияси билан олиб борилган музокаралар муваффақиятли равишда туггани ва СССР билан Буюк Британия ҳукуматлари ўртасида Германияга қарши урушда биргаликда ҳаракат қилиш шартномасига имзо чекилиши, балки Совет информация бюроси томонидан урушнинг дастлабки уч ҳафтаси мобайнида Германиянинг аскарлари Совет Иттифоқининг аскарларига қараганда тўрт

марта кўп ўлдирилгани, ярадор қилингани ва асир олингани ҳақидаги маълумотларни эълон қилгани сабабчи бўлгандир? Бироқ бу маълумотлар тўғри-микин?..

Сталиннинг кабинетига Олий Бош Қўмондонлик Ставккасининг янги аъзоси Шапошников кириб келди. Сталин уни поёндоз йўлнинг ўртасида кутиб олиб, қўл бериб сўрашди-да, маршалнинг ҳорғин ва маъюс кўзларига тикиларкан, яна тундлашди.

Сталин Борис Михайловични ўтиришга таклиф қилди-да, Сиёсий Бюро аъзоларига қаради:

— Биз ўртоқ Шапошниковни Ғарбий фронтдан инглиз миссияси билан музокарада қатнашиш учун чақирдик... Энди музокаралар тугади, шунинг учун ҳам биз Борис Михайловичдан Ставканинг янги аъзоси сифатида Ғарбий фронтдаги ва умуман фронтлардаги аҳвол ҳақидаги фикрини эшитишни истардик.— Шапошников Сталин гоҳ-гоҳида исм-шарифини айтадиган озгина кишилар жумласидан эди.

Стулга чўкаёзган маршал ўрнидан турди-да, гангброқ жилмайганча жавоб қилди:

— Ўртоқ Сталин, мен бундай ахборотга тайёрланмагандим.

— Ўтираверинг бемалол,— Сталин хотиржам шундай дея ўзи ҳам ёзув столи ёнига ўтирди.— Гап, ўртоқ Шапошников, ахборот ҳақида кетаётгани йўқ... Сиз Сиёсий Бюро ва Давлат Мудофаа Комитетининг аъзоларига Қизил Армия нега бунчалар кўп чекинганлигини тушунтириб берсангиз.

— Мен нима ҳам дердим...— деб қўйди Борис Михайлович ўйчан ҳолда фикрларини бир жойга тўпларкан. Ичида ҳаяжонланаётганидан боши салгина титрарди.— Ўзларингизга маълумки, душман олдиндан чегараларимизга «Шимол», «Марказ» ва «Жануб» деб атаган учта қўшин группировкасини келтириб қўйганди. Ҳозир бу группировкалар уч ҳафталик жанглардан кейин Пярну-Тарту-Псков-Витебск — Днепр дарёси ва сўнгра Житомир-Могилев-Подольск чизигига чиқди. Бу чизиқда биз уруш ҳаракатлари бошлангандан бери биринчи марта фронтни бир мунча муқимлаштиришга эришдик... Мен мағлубиятларимиз сабабларини таҳлил қилишга ботинолмаيمان, бироқ Гитлернинг ниятларидан воқиф бўлганимиздай, немислар ўзлари кўзлаган мақсадга етишолмадилар, яъни улар олдиндаги группировкалари билан чегара

жангларида Қизил Армиянинг асосий кучларини қириб ташлаб, Ленинград, Москва ва Донбассга бетўсиқ илгарилаш учун йўл очмоқчи эдилар. Бунинг устига биз стратегик резервларимизни ҳаракатга келтириш ва қўшинларимизни қайтадан группалаштириш оқибатида юқорида айтганимдай, аҳвол бир мунча изга тушди.— Маршал Шапошников Сталиннинг қимир этмай турган юзига, қаттиқ ва ўткир кўзларига қараркан, жим қолди.

— Давом этинг,— деди Сталин. Унинг гапириш оҳангидан бўлаётган гапларга муносабатини билиб бўлмасди.

Борис Михайлович томоқ қириб, давом этди:

— Клемент Евремович билан Бош Қўмондонлик Ставкасининг Ғарбий фронтдаги вакили бўламиз, бироқ у фикримга қўшиладими йўқми ишончим комил эмас... Бироқ маршал Тимошенко Ғарбий фронтга келиши билан қўшинларга оператив раҳбарлик қилиш сезиларли даражада яхшиланди. Механизациялаштирилган ва ўқчи корпусларимизнинг қарши зарбалари ҳам ўз ролини ўйнади. Душман айниқса Сенно, Лепель, Борисов йўналишида, Бобруйск бўсағасида катта талафотлар кўрди... Генерал Ершаковнинг армияси истеҳкомли районлар қурилишига суянган ҳолда мудофаа жангларида душманга жиддий зарар етказди. Курочкин билан Филатов армиялари ҳам яхши жанг қилишди. Қўшинларимиз гарчи оғир бўлишига қарамасдан, Смоленск бўсағасини мардонавор ҳимоя қилишяпти... Менимча, душман талафотлари оқибатида барча фронтларда бир вақтда ҳужумга ўтолмайди. Унинг «яшин тезлигидаги уруш» мўлжали ўзини оқламади, бир-бири билан курашаётган томонларнинг ниятлари мавжуд шароитдан келиб чиқади. Совет қўшинларининг иккинчи стратегик эшелони асосий кучларини изчил жангга ташлаш ва душманнинг коммуникация линиялари узайиши билан шундай вазият вужудга келдики, бунда асосий йўналишларда кучлар мувозанатига эришса бўлади, деб умид қилса бўлади. Бу мувозанатни немислар қўшинларининг яширин манёври, шунингдек, ғарбдан шарққа қўшин ташлаш билангина бузишлари мумкин холос. Бироқ немис армияси бизнинг армиямиздан илдамроқлигини ҳам ҳисобга олиш керак... Бинобарин...— Маршал гўё айтмоқчи бўлган сўзлари томоғини нақ куйдиргандай тўхтаб қолди.

— Бинобарин, яқин келажак бизга ҳозирча...— Сталин Шапошниковга тикилиб жим қолди.

— Ҳа, ўртоқ Сталин, чекинишга тўғри келади...— Шапошников секинроқ ва тутилиброқ гапираркан, боши одатдагидан ҳам қаттиқроқ титрарди.

Уртага гўё ўқ узилгандан кейинги жимликдай ноғиҳоний ва хавотирли сукунат чўкди.

Сталин креслосидан турди-ю, яна жойига ўтирди. Унг қўлини столдаги китоб дастасига чўзаркан, бармоқлари уларнинг четларини сийпаб тушса ҳам бирортасида тўхтамади. Сталин шунда қандайдир ички кескинлик билан гап бошлади:

— Биз мана шу нарсани унутмаслигимиз лозимки...— Сталин сўзларимни эшитишаётганмикин, дегандай Сиёсий Бюро аъзоларига кўз ташларкан, маршал Шапошниковга тикилганича гапида давом этди:— Ленин «Сўл» болалик ва майда буржуачилик» деган мақоласида мамлакат мудофаасига жиддийроқ муносабатда бўлишни эслатганди, бу эса яхшилаб тайёргарлик кўриш ва кучлар нисбатини жиддий ҳисобга олиш демакдир... Очиғини айтсак, бизга ўйлаган нарсаларимизни амалга оширишга имкон беришмади, шунинг учун ҳам биз кучлар нисбатини ҳисобга олган ҳолда охир-оқибатда бу мувозанат бизнинг фойдамизга оғиши учун фавқулодда чоралар кўришимиз керак...— Сталин жим қолиб, бошини бир томонга қийшайтирди-да, гўё ҳозир айтган сўзлари беихтиёр чиққандай ва бундан норозидай ерга боқди.— Мен Лениннинг сўзларини ҳарбий воқеалар оқими ҳақида тўғри, ҳушёрроқ тасаввуримиз бўлиши учун келтирдим... Бироқ мағлубиятларимизни ленинча фикр билан оқлашимиз учун келтирмадим, чунки немис қўшинларининг ҳозир ўртоқ Шапошников уқтирган илдамлиги шундайки, тўла мағлуб бўлгунча ҳам чекиниш мумкин!.. Биз ҳар бир метр еримиз учун олишимиз лозим!.. Мен ҳамма тўғри тушунади деб ўйлайман.— Сталин Сиёсий Бюро аъзоларининг ўйчан юзларига кўз ташлаб, яна маршал Шапошниковга мурожаат қилди:— Борис Михайлович, демак, биз Тимошенкони Москвада ушлаб турмай, тўғри қилган эканмиз-да?— Сталин шунда Молотовга бир қараб қўйди.

— Мутлақо, — жавоб қилди Шапошников.

— Ўртоқ Кирпонос Жанубий-Ғарбий фронт қўмондонлигини уддалай олармикин, бунга қандай қарайсиз? — яна сўради Сталин.

Шапошников кифт қисиб қўйди-да, бир оз ўйлаб туриб, ўзини ўнғайсизроқ сезган ҳолда деди:

— Ўртоқ Кирпоноснинг таржимаи ҳоли жуда ажойиб, ўзи ҳам муносиб. Бироқ бунчалар оғир шароитларда катта фронтга қўмондонлик оператив-стратегик тайёргарлиги етишмаганидан қийналса керак.— Маршал Шапошников Кирпонос ҳақида яна бирор нарса дейиш-демаслигини билмай имиллади. Бир оз жим турганидан кейин эса қўшимча қилди:— Михаил Петрович Кирпонос бундан икки йилгина олдин дивизия командири эди. Бунча қисқа пайт ичида одам ўз тафаккури, психикаси, оператив-стратегик коллизияларни баҳолаш мезонини ўзгартириши қийин бўлади. Бунга хўп деяверинг. Фронт вазифаларининг кўламини яқиндаги дивизия командири бўлган одамнинг мезонига сиғдириш машаққатлидир.

— Мен Борис Михайловичнинг гапига қўшилмайман,— деди Ворошилов маршал Шапошников гапини тугатиши биланоқ.— Мабодо биз граждандар урушида пролетар командирларимиз академияларини битиришларини кутиб турганимизда оқ гвардиячилар бизларни аллақачонлар янчиб ташлашган бўларди!.. Кирпонос шароитни баҳолашни ва қарорга келишни, фронт штабига суянишни билади.

— Тўғри,— Сталин Ворошиловнинг гапига қўшилди.— Менимча, Кирпоносдан шубҳаланишга етарли асосларимиз йўқ. Жанубий-Ғарбий фронт содир бўлган аянчли воқеалардан қатъий назар, урушнинг биринчи кунидан бошлаб ҳар бир марра учун жон-жаҳди билан курашиб келмоқда. Кирпоноснинг ажойиб ёрдамчилари бор: штаб бошлиғи ўртоқ Пуркаев ўз ишини жуда яхши билади, оператив бўлим бошлиғи ўртоқ Баграмян Жуков менга айтганига қараганда, ташаббускор ва фикрловчи штабчи, Стратегик йўналишларнинг бош қўмондонликлари тузилган ҳозирги вақтда Жанубий-Ғарбий фронт раҳбарларига ўртоқ Будённый бош бўлади. Сталин қоғозга илгари кўк қалам қўйилган белгига кўз ташлаб олиб, гапида давом этди:— Энди умумий хулоса ҳақида... Стратегик ташаббус ҳозирча бизда эмаслиги борасида маршал Шапошниковнинг гапига қўшилмаслиқнинг иложи йўқ... Бироқ немислар ҳам ўзларининг стратегик ниятларини амалга оширолмаслиқлари жуда муҳимдир... Демак, бизнинг вазифамиз — фашистларнинг бундан буён ҳам тинкасини қуритишдир. Ғарбий фронт Ор-

ша-Смоленск-Витебск учбурчагини тегишли сандонга айлантириб, душман кучларини иложи борича кўпроқ мажақлайвериши керак... Борис Михайлович, сизнингча бугунги масалалар силсиласида қайси звеноларимиз заифроқ?

— Авиация билан олий командир кадрлар,— ўша заҳоти жавоб қилди маршал.

— Авиация... билан олий командир кадрлар,— Сталин гўё кўздан кечираётгандай сўзларни чўзиброқ айтди.— Авиацияни биз тез суръатлар билан вужудга келтирамиз... Кадрларни эса... бор кадрларимиздан оқилона фойдаланишимиз ва ўзларини фронтда кўрсатаётган одамларимизни зийраклик билан кузатишимиз керак. Уруш истеъдодли командирларни етиштириши зарур...— Бунинг яна бирорта йўлини йўлини кўряписизми, ўртоқ Шапошников?

— Афсуски, кўролмаяпман.

Сталин трубкаси билан қалин мўйловини силаганича кабинет бўйлаб юрди. Сўнгра маршал Шапошников ёнида тўхтаб, кўзига тикилганича, пастроқ овозда гапирди:

— Мен сизга жуда ҳам ишонаман, Борис Михайлович... Сизнинг садоқатингизни, мамлакат мудофааси планини ишлаб чиқишдаги хизматларингизни ва штабларни оператив тайёрлашда ва ксмандир кадрлар етиштиришдаги ҳаракатларингизни кўриб, сизга доимо ишонганмиз... Менга марҳамат қилиб айтсангиз, нима учун еттинчи июлда Тимошенко, Мехлис, Ворошилов ва Будённыйларнинг имзолари билан Ғарбий фронтнинг собиқ раҳбарларини судга бериш ҳақидаги телеграммада сизнинг имзоингизни кўрмадим?

— Бунақа ҳужжатни коллектив равишда имзолаганда ҳар бир одам ўзича нимададир шубҳаланади...

— Сиз бу тўғрилигига шубҳаланаяпсизми?

— Йўқ, шубҳа қилмайман. Генераллардан Павловский, Климовский, Григорьев, Клич, Коробков... ларнинг фожиялари ҳалок бўлган ёки немисларнинг ичкари томонида асирликда қолган мингларча ва ўн мингларча одамларнинг фожиялари олдида арзимас нарсадир.

— Қўлдан кетган территориялар, авиациямиз йўқ қилингани, омборларимизни фашистлар босиб олишгани-чи?— Сталин кўзларини совуқроқ қисди.

— Ҳа,— қўшилди Шапошников,— буларнинг бари

сғир җарбий давр шароитида тўғри ишни қилишга олиб келди, буни Қуролли Кучларнинг барча командадирлари ва сиёсий состави ибрат маъносида билиб қўйиши керак... Телеграммадаги менинг имзомга келганда... мен бунда мудофаа халқ комиссарининг имтиёзи баландлигида деб биламан... Каминангиз халқ комиссарининг ўринбосари бўлгани учун ёзилмаган җарбий одобга кўра халқ комиссари, бунинг устига Ставка раисидан кейин имзо чека олмайди.

— Мени жавобингиз қониқтирди, ўртоқ Шапошников,— Сталин хотиржамлик билан шундай дея столга яқинлашиб, трубкасига тамаки жойлай бошлади.— Сиз, Борис Михайлович, раҳбар җарбий кадрларни мендан яхши биласиз. Бугунданоқ тўппа-тўғри армия қўмондонлари қилиб тайинласа бўладиган ўнларча одамларнинг фамилияларини айтиб беролмайсизми?

— Ўйлаб кўриш ва маслаҳатлашиш керак,— маршал ҳозиржавоблик қилса ҳам кейин иккиланиброқ сўради:— Менимча, англашилмовчилик туфайли таъқиб қилинган ёки четлатилган бир неча истеъдодли кишиларни армияга қайтарса бўлмасмикин? Улар ҳозир армияга қўмондонлик қилишса бўларди...

Яна хавотирли жимлик чўкди. Сталиндан садо чиқмас, бошқалар ҳам чурқ этишмас, маршал эса ўзи кўзда тутган одамларнинг бегуноҳликларига ишонарлироқ сўз тополмадим, деб ич-этини ерди.

— Ўзингиз кафил бўлаоладиган собиқ җарбийларнинг номларини бизга айтинг...— Сталин оҳиста, гўё аламли гапирди.

— Мен ўшаларга ҳам, ўзим то қамалгунларича билган одамларимга ҳам кафил бўла оламан,— Борис Михайлович бемалол жавоб қайтарди.— Улар ҳозир қандайликларини билмайман... Бироқ бир неча кишининг фамилиясини айтишим мумкин... Ҳаяжонланаётганимдан битта-яримтани унутмасам деб қўрқаман...

— Сиз бемалол ўйланг,— Сталин қатъий гапирди,— керакли одамларни эсланг, эртага эса менга айтинг.

— Эшитаман, ўртоқ Сталин... Улар орасида чинакам җарбийлар, ақлли одамлар бор...

— Бу масала тамом бўлди, деб ҳисоблаймиз,— деди Сталин тундроқ қолда.

Кабинет эшиги аста очилиб, қўлтиғида тахланган харита ва қизил папка билан армия генерали Жуков кириб келди.

— Уртоқ Сталин, ахборот беришга рухсат этасизми? — армия генерали Жуков Сиёсий Бюро ва Давлат Мудофаа Комитети аъзоларининг ҳорғин башараларига кўз югуртириб, йўғонроқ овозда дадил сўради.

— Марҳамат, ахборот беринг, — рухсат этди Сталин. Кейин гугурт чизиб, трубкасини чека бошлади.

Кўк мовутли столга харита ёзилди. Кўк ва қизил чизиқли найзалар, ажратувчи чизиқлар, марралар, белгилар ва ёзувлар гўё харитани эзиб турганга ўхшарди. Кабинетга хавф-хатари юракларни музлатадиган, уфқлари тутунли, азоб-уқубатлари ва орзу-армонлари ҳам бўлган урушнинг ўзи кириб келгандай эди.

Отишмалардан ларзага келиб турган кенгликлардан анча нарида, фашистларнинг қора уясида Гитлер билан унинг малайлари ғалаба нашъасини сура бошлагандилар. Урушда ютиб чиққанларига уларнинг ишончлари комил эди.

Уруш эса эндигина бошланганди. Совет мамлакатининг уруш бошлангани ҳақидаги хабар таралган бепоян кенгликлари улкан қозон янглиғ қайнашга тушганди. Бу қозонда муҳаббат билан нафрат, умидсизлик билан орзу, жудоликлар алами билан фидойиллик жазми метин қотишмага айланмоғи учун қўшилиб қайнарди. Одамлар ўлим хавфини сегонларидан юраклари ларзага келган, барча душман томон қаҳрли юз бурган, у эса очкўзликдан бўғилаётан ҳолда тинчликсевар қўшнисининг уруш бошланадиган муддатни аниқлашдаги ва Қизил Армияни агрессорнинг дастлабки зарбаларини қайтаришдаги тайёргарлигида йўл қўйган хатоларидан фойдаланиб қолишга шошиларди... Ҳозир ўйлаб ўтиришга ҳам вақт йўқдай туюлса ҳам партия Марказий Комитети энг асосий, кечиктириб бўлмайдиган соҳаларга эътибор бера бошлади. Мамлакат ҳарбий лагерга айланди. Партиянинг бутун эътибори Қуролли Кучларни мустаҳкамлашга, янги қўшилмаларни тузишга, резервларга таълим беришга, қўшинларни бошқариш сифатини оширишга қаратилди. Мингларча истеъдодли партия ходимлари армия таркибига қўшилдилар. Совет мамлакатининг ичкари томони ҳам қайта қуриш ва бунёдкорлик жараёнида мустаҳкамланиб, курашаётган қўшинларни ўзининг бақувват елкасига олди.

Совет халқларининг фашист мустабидларига қарши уруши, Улуғ Ватан уруши шундай бошланди.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб	3
Иккинчи китоб	249

На узбекском языке
Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Иван Фотиевич Стаднюк

ВОЙНА

Роман

Перевод с издания издательства «Современник», Москва, 1977

Редактор *Х. Эргашев*
Серия рассказов *И. Кириакиди*
Рассом *С. Латипов*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *У. Ким*
Корректор *Д. Мухитдинова*
ИБ № 1807

Босмахонага берилди 21.01.82. Босишга рухсат этилди 18.11.82. Формати 84×108^{1/32}, Босмахона қоғози № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 27,72+0,105 (вкл.) Нашр. л. 29,0+0,1 (вкл.). Тиражи 30000. Заказ № 1457. Баҳоси 2 с. Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий, кўчаси, 30.